Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XXIV – 2022 | INSTYTUT HISTORII NAUKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK

MAPA A TEKST

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV – 2022
MAPA A TEKST

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XXIV – 2022
MAP AND TEXT

Komitet redakcyjny
Beata Konopska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)
Dorota Kozłowska (Instytut Historii Nauki PAN)
Radosław Skrycki (Uniwersytet Szczeciński)

Redaktor naukowy
Karol Łopatecki

Recenzenci
dr hab. Piotr Guzowski, prof. UwB; prof. dr hab. Jakub Niedźwiedź

Opracowanie redakcyjne i korekta
Jerzy Ostrowski, Bożena Ogorzelska

Indeks geograficzny i osobowy
Karol Łopatecki

Skład i łamanie
Janusz Świnarski

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN & Authors
ISSN: 0138-0850
ISBN: 978-83-960759-9-4

Warszawa 2022

Dofinansowywano ze środków budżetu państwa w ramach programu
DOSKONAŁA NAUKA – Wsparcie monografii naukowych
Nazwa zadania: Z Dziejów Kartografii
Dofinansowanie: 19 700 zł
Całkowita wartość 22 200 zł

SPIS TREŚCI

Karol Łopatecki
Od redaktora naukowego 9

Michał Mauks
Mapa Agryppy, *Res gestae Divi Augusti* i kontrola nad rzymskim *orbis terrarum* 13

Bogdan Burliga
Google Maps na blisko 1500 lat przed Google Maps: zwięzła legenda do mozaikowej mapy z Madaby 25

Piotr Tafiłowski
Fabularyzacja przestrzeni: osmański podbój Egiptu (1517) w narracji Ludwika Tuberona de Crieva 47

Dariusz Chemperek
Strumienie, drzewa, nimfy… – Jan Kochanowski w Zamchu. *Dryas zamechska* i *Pan Zamchanus* w świetle geografii historycznej i kartografii krytycznej 57

Lucyna Szaniawska
Objaśnienia na mapach drukowanych w XVI i XVII wieku, uczytelniające ich treść 81

Aliaksei Adamovitch
O doprecyzowaniu datowania „Radziwiłłowskiej" mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1613 149

Jerzy Czajewski
Kartografia wojny smoleńskiej (1632–1634) w obrazach i słowach 175

Dorota Jutrzenka-Supryn, Jolanta Czuczko
Szukając liter, szukając słów. Możliwości wykorzystania technik analitycznych i procesów konserwatorskich w uczytelnieniu tekstów w zabytkach kartograficznych na przykładzie mapy Hindenberga IXNOOPΘGPAΘIA PLESNIACA 231

Anna Pastorek
Bitwa morska pod Downs w 1639 roku – mapa, tekst, ryciny . . . 265

Karolina Kwaśna
Opowieści z pogranicza. O ukrytej geografii *Mapy Nowej Anglii* Johna Fostera . . . 281

Radosław Skrycki
Mapa jako książka. O ramie wydawniczej, dedykacjach i nietypowym przypadku Eilharda Lubinusa . . . 305

Robert Mileszczyk
Jana Andrzeja Morsztyna poetycka mapa trunków europejskich 321

Rostyslav Sossa
Polityczne i administracyjne granice ziem ukraińskich w pracach Guillaume'a Beauplana . . . 341

Karol Łopatecki, Wojciech Krawczuk
Szwedzki plan oblężenia Krakowa z 1655 roku jako przykład wykorzystania prac kartograficznych w komunikacji epistolarnej 357

Tomasz Tarasiuk
Z miarką przez Pomorze: kataster szwedzki, czyli najdawniejsze mapy katastralne Pomorza . . . 383

Bogusław Dybaś
Problematyka fortyfikacyjna w opisach do wojskowej mapy Galicji, tzw. Mapy Miega (1779–1783) . . . 395

Katarzyna Lisiecka
Romantyczna wizja granic Polski. Mapa Pomorza (i Nowej Marchii) Jędrzeja Słowaczyńskiego . . . 433

Dorota Siwicka
Wierna mapa. Podróż Konstantego Tyszkiewicza po rzece Wilii . . 449

Tomasz Olenderek
Mapy leśne z obszaru guberni lubelskiej . . . 469

Bogdan Wolak
Chorografia *Geografii polskiej Warmii* Walentego Barczewskiego w ujęciu jakościowym i ilościowym . . . 489

Lucyna Szaniawska
Objaśnienia na mapach tematycznych na przykładzie map wojennych, między innymi 12 Kompanii Geograficznej 509

Kamil Nieścioruk
Na początku było słowo. A potem mapa. O stosunku historii kartografii do map tolkienowskiego Śródziemia 549

Leszek Opyrchał
Mapa jako bohater filmu *Złoto MacKenny* 561

Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk
Mapa Isaaka Tiriona a *Księgi Jakubowe* Olgi Tokarczuk 575

Beata Konopska
Teksty w pracy nad dawną mapą. Refleksje warsztatowe 595

Indeks geograficzny 611

Indeks osobowy 637

CONTENTS

Karol Łopatecki
From the scientific editor 11

Michał Mauks
Agrippa's map, *Res gestae Divi Augusti* and control of the Roman *orbis terrarum* 13

Bogdan Burliga
Google Maps nearly 1,500 years before Google Maps: brief legenda to the Madaba Mosaic Map 25

Piotr Tafiłowski
Fictionalization of Space: Ottoman Conquest of Egypt (1517) in the narrative by Louis Tuberon 47

Dariusz Chemperek
Jan Kochanowski in Zamch (?). *Dryas zamechska* and *Pan Zamchanus* in the light of historical geography and critical cartography 57

Lucyna Szaniawska
Explanations on maps printed in the 16th and 17th centuries, clarifying their content 81

Aliaksei Adamovitch
On the clarification of the dating of the Radziwill map of the Grand Duchy of Lithuania from 1613 149

Jerzy Czajewski
Cartography of the Smolensk War (1632–1634) in images and words 175

Dorota Jutrzenka-Supryn, Jolanta Czuczko
In search of letters, in search of words. Possibilities for applying analytical techniques and conservation processes in improving the legibility of texts in cartographic objects on the example of an Hindenberg map IXNOOPΘGPAΘIA PLESNIACA 231

Anna Pastorek
The naval Battle of the Downs in 1639 – map, text, engravings . . 265

Karolina Kwaśna
Tales from the Borderland. Hidden Geographies in John Foster's *A Map of New England* 281

Radosław Skrycki
The map as a book. On the publishing frame, dedications and the unusual case of Eilhard Lubinus 305

Robert Mileszczyk
Jan Andrzej Morsztyn's poetic map of European alcoholic beverages 321

Rostyslav Sossa
Political borders and administrative boundaries of Ukrainian lands in the works of G. Beauplan 341

Karol Łopatecki, Wojciech Krawczuk
The Swedish plan of the siege of Krakow from 1655 as an example of cartographic works used in epistolary communication 357

Tomasz Tarasiuk
Measuring Pomerania: Swedish cadastre, the oldest cadastral maps of Pomerania 383

Bogusław Dybaś
Fortification issues in descriptions to the military map of Galicia, known as the Mieg Map (1779–1783) 395

Katarzyna Lisiecka
A romantic vision of Poland's borders. Map of Pomerania (and New March) by Jędrzej Słowaczyński 433

Dorota Siwicka
Faithful map. Konstanty Tyszkiewicz's journey on the Neris River 449

Tomasz Olenderek
Forest maps of the Lublin governorate area 469

Bogdan Wolak
Chorography of Walenty Barczewski's "Geography of Polish Warmia" in qualitative and quantitative terms 489

Lucyna Szaniawska
Explanations on thematic maps on an example war maps, including the 12th Geographical Company 509

Kamil Nieścioruk
In the beginning was the word. Then came a map. On relations of history of cartography and Tolkien's Middle-earth 549

Leszek Opyrchał
The map as a protagonist in the movie *Mackenna's Gold* 561

Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk
Isaak Tirion's map vs. *The Books of Jacob* by Olga Tokarczuk . . 575

Beata Konopska
Text at work on the old map. The workshop reflections 595

Geographical index 611

Personal index 637

Od redaktora naukowego

„Mapa a tekst" to tytuł 24 tomu „Z Dziejów Kartografii"[1]. Wyrażenie to trafnie odzwierciedla tematykę badawczą niniejszej książki, która dotyczy związków kartografii z literaturą i innymi tekstami kultury. Przedmiotem rozważań są cztery główne zagadnienia:

1) literatura jako źródło oraz inspiracja przy powstaniu mapy, co w szczególności dotyczy chorografii, itinerariów, kompendiów wiedzy o państwach, dzieł historycznych;

2) jak współdziałają ze sobą mapa z tekstem literackim; *Descriptio* – po łacinie oznacza zarówno opis literacki, jak i mapę; często też obie formy występują razem, przy czym mogą być one wydawane wspólnie (np. opis Polski w *Theatrum* Orteliusa) lub później (np. plan Warszawy dodany do *Lalki* Prusa);

3) tworzenie terytorium tekstu literackiego lub dzieła wizualnego przez mapę; utwory prozatorskie, poetyckie, a nawet filmowe często są zainspirowane mapą lub bezpośrednio od niej zależne (np. *Władca pierścieni* Tolkiena);

4) tekst towarzyszący mapie i będący integralną częścią treści i kompozycji – co dotyczy komentarzy, dedykacji, opisów, legend itd.; tu również mieszczą się badania nad toponimami występującymi na mapach.

Główny akcent badań widoczny w książce dotyczy aspektu czwartego[2]. Tym niemniej każdy z pozostałych problemów został zasygnalizowany i sądzę, że może być rozwijany w kolejnych pracach analitycznych, a poczynione ustalenia mogą być wykorzystywane w tworzonych syntezach dotyczących nie tylko historii kartografii. W konsekwencji otrzymujemy książkę składającą się z 25 artykułów, które obejmują wszystkie epoki historyczne, łącznie – co rzadkie – ze starożytnością i średniowieczem. W mojej ocenie wszystkie artykuły – choć w zróżnicowany sposób – mieszczą się w zakreślonych wyżej ramach tematycznych. Dlatego podjąłem decyzję o niedzieleniu prac na bloki problemowe. Przyjęty został klasyczny podział chronologiczny, dzięki czemu w książce występują obok siebie różne spojrzenia oraz stosowane metody badawcze.

Jestem przekonany, że zróżnicowany zakres chronologiczny i problemowy gwarantuje każdemu miłośnikowi dawnej kartografii znalezienie w tej pracy tematów zgodnych z jego zainteresowaniami. W tym miejscu chciałbym tylko zasygnalizować, że autorzy niniejszego tomu stanęli przed nieistniejącymi

[1] Spisy wszystkich tomów tej serii wydawniczej są dostępne na stronie http://www.maphist.waw.pl/publikacje/. Tomy, które ukazały się od 2011 roku, zawierają pełną wersję cyfrową z podziałem na poszczególne artykuły.

[2] Szerzej o tym pisze Beata Konopska w zamykającym tom artykule pt. *Tekst w pracy nad dawną mapą. Refleksje warsztatowe*.

wcześniej wyzwaniami, gdyż przygotowanie artykułów zbiegło się w czasie z okresem *pandemii*, ostatnia zaś faza prac nad książką toczyła się w ponurym cieniu agresji zbrojnej Federacji Rosyjskiej na Ukrainę.

Warto podkreślić, że analogiczny temat przewodni miała konferencja zorganizowana w Supraślu w 2020 r., której mottem było: *Mapa a tekst. Związki kartografii z literaturą i innymi tekstami kultury*. Spotkanie odbyło się w dniach 16–18 września jako XXXIII Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii[3]. Dzięki problematyce badawczej, która znajdowała się na pograniczu różnych dyscyplin naukowych, w konferencji miały szansę uczestniczyć osoby z różnorodnych środowisk, co owocowało wymianą poglądów i dyfuzją najnowszych ustaleń naukowych. Geografowie i historycy kartografii prowadzili dyskurs z filologami i historykami, którzy w swoich badaniach doceniają rolę dawnych map i planów, wykorzystując je jako przydatny typ źródła historycznego[4]. Wydaje się, że te różne wrażliwości badawcze dobrze są widoczne również w niniejszym tomie.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że niemal połowa autorów to debiutanci na łamach serii wydawniczej „Z Dziejów Kartografii". Moim zdaniem to dobry prognostyk na przyszłość i jednocześnie szansa na rozszerzenie i integrację środowiska naukowego, a także możliwość tworzenia większych zespołów badawczych. Publikacja nie ukazałaby się w takiej formie, gdyby nie dofinansowanie udzielone przez Ministra Edukacji i Nauki w ramach programu „Doskonała nauka" pt. *Z Dziejów Kartografii* (numer umowy DNM/SP/511965/2021). Nieodzowna była również pomoc udzielona przez Wojciecha Walczaka.

Last but not least chciałbym złożyć serdeczne podziękowania wszystkim autorom za trud włożony w przygotowanie tekstów do niniejszego tomu. Zdaję sobie sprawę, że w obecnej sytuacji praca naukowa jest znacznie trudniejsza niż w normalnych czasach sprzed 2019 roku. Miejmy nadzieję, że niebawem wrócimy na zwykłe tory prowadzonych badań – czego sobie, autorom i czytelnikom tego tomu życzę.

Karol Łopatecki

---

[3] Była to kolejna konferencja firmowana przez Zespół Historii Kartografii działający przy Instytucie Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk. Współorganizatorami przedsięwzięcia były Wydział Historii i Stosunków Międzynarodowych UwB oraz Wydział Polonistyki UJ. Tradycja i ciągłość konferencji została doceniona przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, które ten projekt dofinansowało z programu „Doskonała Nauka". Relacje fotograficzną można obejrzeć na stronie: www.maphist.waw.pl/archiwum/2011-2020/xxxiii-okhk-suprasl-2020/; powstały również następujące sprawozdania: J. Ostrowski, *XXXIII Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii w Supraślu*, „Polish Cartographical Review. Suplement w języku polskim", t. 5, 2020, nr 2, s. 185–188; tegoż, *XXXIII Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii, Supraśl, 16–18 września 2020*, „Studia Geohistorica", nr 9, 2021, s. 235–239; A. Kuklińska, *Mapa a tekst*, „E-BUW", http://buwlog.uw.edu.pl/mapa-a-tekst.

[4] Konferencję poprzedziło opublikowanie 41 streszczeń referatów. *Mapa a tekst. Związki kartografii z literaturą i innymi tekstami kultury. Streszczenia referatów*, red. K. Łopatecki, J. Niedźwiedź, B. Konopska, J. Ostrowski, Supraśl 2020. Zob. www.academia.edu/44910049/XXXIII_Ogólnopolska_Konferencja_Historyków_Kartografii_mapa_a_tekst_związki_kartografii_z_literaturą_i_innymi_tekstami_kultury_Supraśl_16_18_września_2020_r_streszczenia_referatów.

From the Science Editor

"*Mapa a tekst*" (*Map and Text*) is the title of the 24th volume of "Z Dziejów Kartografii" (*From the History of Cartography*)[1]. This phrase aptly reflects the research topic of this book, which concerns the relationship between cartography and literature as well as other texts of culture. Four main issues are addressed:
1) Literature as a source and inspiration for the creation of a map, which refers in particular to chorography, itineraries, compendia of knowledge about countries and historical works.
2) How the map interacts with the literary text. *Descriptio* – in Latin means both literary description and map; and often the two forms occur together. They can be published together (e.g. a description of Poland in *Theatrum* by Ortelius) or later (e.g. a plan of Warsaw added to *Lalka* by Bolesław Prus).
3) Creating a territory for a literary text or visual work through a map. Works of prose, poetry, and even film are often inspired by or directly dependent on the map (e.g. *Lord of the Rings* by Tolkien).
4) Text accompanying the map and being an integral part of the content and composition; this concerns commentaries, dedications, descriptions, legends, etc. This is also where the research into toponyms appearing on maps fits in.

The main emphasis of the research that can be seen in the book is on aspect four[2]. Nonetheless, all of the remaining issues have been mentioned, and I believe that they can be developed in subsequent analytical works; the findings can be used in the syntheses that are created in respect of not just the history of cartography. The result is a book of 25 articles that cover all historical eras, including, which is quite rare, antiquity and the Middle Ages. In my opinion, all the articles – although in different ways – fall within the thematic framework outlined above. Therefore, I have made the decision not to divide the work into theme blocks. A classical chronological division has been adopted so that different points of view and research methods are present side by side in the book.

I am confident that the diverse chronological range of themes guarantees that every cartography enthusiast will find in this work topics that are in line with their interests. At this point, I would like to indicate that the authors of this volume faced challenges that had not existed before, as their work on the articles coincided with the pandemic, and the final phase of the work on the book took place in the grim shadow of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine.

[1] The list of all volumes in this publishing series is available at http://www.maphist.waw.pl/publikacje/. Volumes that have been published since 2011 include a full digital version broken down by chapters.

[2] Beata Konopska elaborates on this more extensively in the article *Tekst w pracy nad dawną mapą. Refleksje warsztatowe* (*Text at work on an old map. Workshop reflections*) that closes the volume.

It should be noted that the theme of the conference organized in Supraśl in 2020 was analogous to that of the book. The motto of the conference was: *Map and text. The relationship between cartography and literature as well as other texts of culture*. The meeting was held on 16–18 September as the 33rd National Conference of Cartographic Historians[3]. Thanks to the research problems on the borderline of various scientific disciplines, the conference could be attended by people from various backgrounds, which resulted in the exchange of views and diffusion of the latest scientific findings. Geographers and historians of cartography engaged in discourse with linguists and historians who appreciate the role of ancient maps and plans in their research, using them as inspirations and a useful type of historical source[4]. It seems that these different research sensibilities are also well evident in the present volume.

It should be stressed that almost half of the authors are new to the "Z Dziejów Kartografii" (*From the History of Cartography*) series. In my view, this bodes well for the future and, at the same time, is an opportunity to expand and integrate the scientific community, as well as to create larger research teams. The publication would not have appeared in this form had it not been for the funding provided by the Minister of Education and Science under the "Excellent Science" programme entitled *Z Dziejów Kartografii* (*From the History of Cartography*) (agreement DNM/SP/511965/2021).

Last but not least, I would like to express my sincere gratitude to all the authors for their efforts in preparing the texts for this volume. I am fully aware that in the current circumstances, academic work is much more difficult than before 2019. Hopefully, the situation will soon return to normal, and we will be able to conduct research as usual – something that I wish for myself, the authors, and the readers of this volume.

Karol Łopatecki

---

[3] It was yet another conference organized by the Research Team of the History of Cartography affiliated to the Institute for the History of Science at the Polish Academy of Sciences (PAS) in Warsaw. The event was co-organized by the Faculty of History and International Relations of the University of Bialystok and the Faculty of Polish Studies of the Jagiellonian University. The tradition and continuity of the conference has been recognized by the Ministry of Science and Higher Education, which has funded this project through the "Excellent Science" programme. A photo report is available at: www.maphist.waw.pl/archiwum/2011-2020/xxxiii-okhk-suprasl-2020/; the following reports were also produced: J. Ostrowski, *33rd National Conference of Cartographic Historians in Supraśl*, "Polish Cartographical Review. A supplement in Polish", vol. 5, 2020, no. 2, pp. 185–188; ibid., *33rd National Conference of Cartographic Historians in Supraśl, Supraśl 16–18 September 2020*, "Studia Geohistorica" no. 9, 2021, pp. 235–239; A. Kuklińska, *Map and text*, "E-BUW", http://buwlog.uw.edu.pl/mapa-a-tekst.

[4] The conference was preceded by the publication of 41 abstracts of papers. *Map and text. The relationship between cartography and literature as well as other texts of culture. Abstracts of papers*, ed. K. Łopatecki, J. Niedźwiedź, B. Konopska, J. Ostrowski, Supraśl 2020. See www.academia.edu/44910049/XXXIII_Ogólnopolska_Konferencja_Historyków_Kartografii_mapa_a_tekst_związki_kartografii_z_literaturą_i_innymi_tekstami_kultury_Supraśl_16_18_września_2020_r_streszczenia_referatów.

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 13–24
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Mapa Agryppy, *Res gestae Divi Augusti* i kontrola nad rzymskim *orbis terrarum*

Michał Mauks

Uniwersytet Gdański
Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych i Społecznych
ORCID: 0000-0002-3813-8262
E-mail: michal.mauks@phdstud.ug.edu.pl

Zarys treści: Marek Wipsaniusz Agryppa był autorem niezachowanych do dziś „commentarii" (dzieła geograficznego) jak również mapy ówczesnego świata (łac. orbis terrarum). Autor artykułu stara się wskazać na cele i idee, jakie przyświecały powstaniu tej mapy i na jej swego rodzaju komplementarność z *Res gestae Divi Augusti* – katalogiem dokonań Oktawiana Augusta rozpowszechnionym z jego rozkazu w całym cesarstwie rzymskim. W ujęciu autora oba te dzieła to znamienite przykłady polityczno-imperialnej propagandy.

Słowa kluczowe: mapa Agryppy, orbis terrarum, Oktawian August, Pliniusz, pax Romana

Artykuł ten wyda się może dość nietypowy i będzie to prawdopodobnie słuszne wrażenie. Dotyczy on mianowicie mapy, której od dawna już nie ma. Uległa ona zniszczeniu wraz z degradacją rzymskiego budynku, gdzie się znajdowała – czyli portyku Wipsaniuszy, *porticus Vipsania*[1]. Mapy tej badacze współcześni, zajmujący się kartografią starożytną, raczej nie próbowali odtworzyć lub zrekonstruować, choć od tej reguły były wyjątki[2]. Niekiedy historycy wyrażali przekonanie, że omawiana mapa tak naprawdę nigdy nie istniała, a informacja o jej powstaniu jest tyleż mylna, co bałamutna. W najlepszym razie uznawano, że informacje o niej są na tyle lakoniczne, iż trudno z nich coś pewnego wywnioskować. Wątpliwości uczonych opierają się na wątłej podstawie źródłowej. Informacja o mapie pochodzi ze źródła późniejszego, tj. tekstu napisanego w latach 70-tych I wieku n.e. Dziełem tym jest szczęśliwie zachowana do dziś słynna *Historia naturalna* (*Naturalis historia*) Pliniusza Starszego,

[1] Pozostałości po budowli odkopano w 1885 r. Niewiele wiadomo o szczegółach samej konstrukcji, choć informacja pochodząca od Tacyta (*Hist.* 1. 31. 2), że w r. 69 stacjonowało tam wojsko illyryjskie, dowodzi, iż powierzchnia budowli musiała być spora; inne wzmianki o portyku u Pliniusza, *Hist. nat*. 14. 11 i Marcjalisa, *Epigr*. 1. 108. 3; por. F. Coarelli, *Porticus Vipsania*, w: *Lexicon Topographicum Urbis Romae* IV, red. E.M. Steinby, Roma 1999, s. 151–153.

[2] Np. R. Mayhem (1982) lub G. Sidiropoulos, historyk kartografii z Aegean University.

który w III księdze tej monumentalnej i erudycyjnej encyklopedii (rozdz. 17) zamieścił zwięzłą informację o interesującej nas mapie[3]. Marginalny charakter wzmianki Pliniusza nie uzasadnia – moim zdaniem – opinii, że rzymski encyklopedysta nie miał tak naprawdę bladego pojęcia, o czym pisze.

W moim przekonaniu tego typu sądy są zbyt radykalne. Aby jednak je zweryfikować, należałoby przede wszystkim zgromadzić materiał źródłowy, który odnosi się do tego dość tajemniczego i niewątpliwie fascynującego przedsięwzięcia Marka Wipsaniusza Agryppy (ok. 64–12 r. p.n.e.), oraz jego teścia, samego pryncepsa, czyli Oktawiana Augusta. Oto kluczowe świadectwo Pliniusza Starszego we wspomnianej *Historii naturalnej*[4]. W moim przekładzie wzmianka Pliniusza brzmi następująco:

> *„Któż by uwierzył, że gdy Agryppa podjął się pokazania mieszkańcom Rzymu całego świata, to przy tak wielkiej sumienności i staranności tego męża w tym przedsięwzięciu, zarówno on, a wraz z nim boski August, popełnili pomyłkę? Bo to August doprowadził do końca budowę portyku, który według planu Marka Agryppy i jego Komentarzy rozpoczęła jego siostra”*[5].

Tyle wiadomo z Pliniusza. Nie wnikając w nieistotny dla mnie w tej chwili problem owego błędu Agryppy i Augusta, ze zwięzłej wzmianki rzymskiego erudyty wynikają dla nas tylko dwa pewniki. Po pierwsze, Agryppa był autorem jakichś „notatek” czy też „zapisków” (łac. *commentarii*);[6] po drugie, to właśnie te zapiski posłużyły za podstawę powstania tego, co u Pliniusza nosi nazwę *orbis terrarum*, a co identyfikowane jest właśnie jako mapa ówczesnego świata – dosłownie: „krąg ziem” („krain”).

Trzy fundamentalne trudności pojawiają się przy okazji tej uwagi Pliniusza. Pierwsza polega na tym, że nie jest wiadomo, jaki charakter miały wspomniane pisemne „notatki” Agryppy. Jeśli jednak iść za treścią słynnego dzieła Juliusza Cezara, pamiętników o podboju Galii także zatytułowanych „commentarii”, gdzie sporo miejsca poświęcono charakterystyce terenów walk[7], to

---

3 Zob. D. Detlefsen, *Ursprung, Einrichtung und Bedeutung der Erdkarte Agrippas*, Berlin 1906, s. 2; por. J.F.M. Partsch, *Die Darstellung Europa‘s in dem geographischen Werke des Agrippa. Ein Beitrag zur Geschichte der Erdkunde*, Breslau 1875.

4 *Agrippam quidem in tanta viri diligentia praeterque in hoc opere cura, cum* orbem terrarum *urbi spectandum propositurus esset, errasse quis credat et cum eo divum Augustum? is namque conplexam eum porticum ex destinatione et commentariis Marci Agrippae a sorore eius inchoatam peregit.*

5 Wipsania Polla.

6 Zob. P. Arnaud, “*Marcus Vipsanius Agrippa and His Geographical Work*”, w: *Brill’s Companion to Ancient Geography. The Inhabited World in Greek and Roman Tradition*, red. S. Bianchetti, M.R. Cataudella, H.-J. Gehrke, Leiden – Boston 2016, s. 205–222.

7 Notabene, już Cezar zamierzał stworzyć mapę *imperium*, wynajmując w tym celu greckich kartografów; por. T. P. Wiseman, *Julius Caesar and the Mappa Mundi*, w: idem, *Talking to Virgil. A Mis-*

można uznać za zasadne, że i „komentarze" Agryppy zawierały bardzo wiele wiadomości i danych geograficznych. Musiało ich więc być zapewne na tyle sporo, że na dworze Augusta zrodził się pomysł, iż dane te można będzie odtworzyć, tj. „pokazać" graficzne, a więc – używając anglicyzmu – „zwizualizować" (to określenie uznanej badaczki Mary T. Boatwright[8]) w formie ściennej mapy w portyku Wipsaniuszy. Moim zdaniem to, że taka rekonstrukcja jest raczej niepodlegającym dyskusji pewnikiem, świadczyć może dodatkowo fakt, iż przy opisie różnych miejsc Pliniusz kilkakrotnie odwołuje się właśnie do wspomnianych komentarzy Agryppy. Wynika z tego, że Pliniusz musiał mieć je zapewne pod ręką, gdyż stanowiły jedno z istotnych i bezcennych źródeł jego informacji. Trudność druga wynika z faktu, że niewiele wiadomo o samej budowli, tj. enigmatycznym portyku rodu (*gens*) Wipsaniuszy, usytuowanym nie gdzie indziej, tylko na słynnym „Polu Marsowym" (*Campus Martius*)[9], gdzie posługując się zapewne geograficznymi „komentarzami" Agryppy odtworzono je w formie mapy[10]. I wreszcie po trzecie – przedmiotem spekulacji i dociekań jest sama mapa. Dziś używa się tego określenia niemal machinalnie, wydaje się jednak, że nie powinniśmy mieć raczej współczesnych skojarzeń z formą, pod jaką kojarzymy „mapę", tj. z mapą papierową lub płócienną. W tym przypadku termin ten powinien być brany raczej w cudzysłowie, skoro mówimy o zabytku pochodzącym z ery poprzedzającej narodziny współczesnej kartografii. Było to bowiem albo malowidło albo, co również nie jest wykluczone, płaskorzeźba, rodzaj marmurowego reliefu – jak sugerują niektórzy badacze. Jakkolwiek by się jednak rzecz nie miała, to sama fizyczna postać tej mapy („mapy") ma dla niniejszych uwag znaczenie drugorzędne. Daleko istotniejszy i ciekawszy jest bowiem jej przekaz i przesłanie, o czym niżej.

Wspomniane wyżej trzy trudności na pewno tworzą poważną przeszkodę w ewentualnej rekonstrukcji mapy i budynku, ale w tym miejscu chciałbym podkreślić, że wbrew wątpliwościom badaczy lakoniczna informacja Pliniusza nie może być dowodem na fikcyjność omawianego przedsięwzięcia. Wolno bowiem wnosić, że Pliniusz musiał bywać, zapewne nieraz, w *porticus Vipsania*, a więc, co zrozumiałe, nieraz oglądać samą mapę – zauważył wszak na niej błąd i uznał go za karygodny, o czym pisze w cytowanym wyżej miejscu[11]. Pisał ponadto zaledwie kilkadziesiąt lat po ukończeniu budowli i mapy, a sam

cellany, Exeter 1992, s. 22–42; por. A.C. Bertrand, *Stumbling through Gaul: Maps, Intelligence and Caesar's Bellum Gallicum,* "Ancient History Bulletin", vol. 11, 1997, s. 107–122.

8 *Visualising Empire in Imperial Rome*, w: *Aspects of Ancient Institutions and Geography. Studies in Honor of Richard J. Talbert*, red. L.L. Brice, D. Slootjes, Leiden – Boston 2015, s. 236.

9 Tę część Pola Marsowego nazwano „Polem Agryppy" (*Campus Agrippae*); zob. Coarelli, *Porticus Vipsania*, w: op. cit, s. 152.

10 Zob. J.J. Tierney, *The Map of Agrippa*, "Proceedings of Royal Irish Academy", vol. 63, 1962–1964, s. 151–166.

11 M.A.T. Burns, *Pliny's Ideal Roman*, "Classical Journal", vol. 59, 1964, s. 253–258: według tej badaczki Agryppa był wzorem Rzymianina dla Pliniusza.

portyk istniał co najmniej do IV w. n.e. Dodajmy też, iż Pliniusz nie musiał rozpisywać się na temat czegoś, co zapewne było oczywiste dla ówczesnych mieszkańców Rzymu; nie sama mapa jako taka była ponadto przedmiotem jego zainteresowań, tylko charakterystyka miejsc opisanych przez Agryppę, dlatego pisemne notatki tego polityka były dla encyklopedysty z czasów Trajana daleko ważniejsze jako źródło informacji. Podkreśla tę okoliczność ostatnio Lindsay Powell w monografii z 2015 r. o wymownym tytule: *Marek Agryppa – prawa ręka Augusta*[12].

Po tej garści podstawowych informacji należy zadać najważniejsze pytanie, jaki był cel sporządzenia mapy obrazującej cały ówczesny „świat zamieszkały" (*orbis terrarum*). Mapa ta miała mieć ewidentnie charakter publiczny i funkcjonowała na użytek publiczny, tak że każdy Rzymianin, jeśli tylko zechciał, mógł ów „świat zamieszkały" (*orbis terrarum*) zobaczyć w budynku – podkreślamy tu – prawdopodobnie w tym właśnie celu w ogóle wzniesionym? Odpowiedź na to pytanie kryje się tyleż w osobie i motywacjach samego Marka Agryppy, co w równej, a nawet większej mierze jego mentora, przyjaciela i w końcu teścia – Oktawiana Augusta, pierwszego cesarza i władcy, który uczynił Rzym wielkim imperium, prawdziwym molochem terytorialnym[13], a który stał, co jest oczywiste, za ideą stworzenia takiej mapy. Pytanie o motywy, które kryły się za ideą sporządzenia mapy, stają się tym bardziej oczywiste.

Mapa, jak zwykło się uważać dziś, ma zasadniczo charakter informacyjny, to rzecz wiadoma i oczywista. Informacje mogą być jednak wykorzystywane w różny sposób i to również nie ulega wątpliwości. Wolno zaryzykować uogólnienie, że w dawnych epokach mapy pełniły funkcję bardziej użytkową[14], i to w stopniu zapewne dużo większym niż dziś[15]. W antycznym Rzymie mapa miała pierwotnie charakter militarnej „pomocy" dla dowódców legionów i są tacy badacze, jak wielki uczony oksfordzki Ronald Syme oraz znawca kartografii starożytnej Oskar Dilke, którzy utrzymują, że takie były – generalizując nieco – rzymskie początki idei kompilowania map[16]. W dużym stopniu jest to również słuszne zapatrywanie odnośnie do mapy Agryppy, który był przecież przede wszystkim sławnym dowódcą, podziwianym chociażby za zwycięstwo nad wojskami Antoniusza i Kleopatry w pamiętnej bitwie morskiej pod

12 L. Powell, *Marcus Agrippa. Right-Hand Man of Caesar Augustus*, Barnsley 2005, s. 136–137.

13 *Imperium sine fine*. Ogólnie na temat prowincji Rzymu za Augusta piszą M. Cary, H.H. Scullard, *Dzieje Rzymu od czasów najdawniejszych do Konstantyna* II, tł. J. Schwakopf, Warszawa 1992, s. 34–48; zob. też B. Burliga, *"Gemma Augustea" and the Roman Stoicism*, „Studia Elbląskie", vol. 14, 2013, s. 401–427.

14 K. Brodersen, *Mapping (in) the Ancient World*, "Journal of Roman Studies", vol. 94, 2004, s. 183–190.

15 O.A.W. Dilke, *Greek and Roman Maps*, London 1985.

16 R. Syme, *Military Geography at Rome*, "Classical Antiquity", vol. 7, 1988, s. 227–251; zob. też E. Albu, *Imperial Geography and the Medieval Peutinger Map*, "Imago Mundi", vol. 57, 2005, s. 136–148; por. K. Brodersen, *Space and Geography*, w: A. Barchiesi, W. Scheidel, *The Oxford Handbook of Roman Studies*, Oxford 2010, s. 827–837.

Akcjum. Wzmianka o publicznym charakterze mapy w portyku Wipsaniuszy jednoznacznie wskazuje jednak na propagandowy charakter tego kartograficznego przedsięwzięcia. Jest bowiem oczywiste, że mapa miała charakter tyleż informacyjny,[17] co właśnie propagandowy, a więc w tym sensie pozostawała, by użyć tu określenia Oscara Dilke'a, „in the service of state"[18]. Mapa Agryppy była zatem z jednej strony graficznym „poświadczeniem" i „potwierdzeniem" kontroli Rzymu nad zdobytymi przez Augusta w wyniku wojen domowych terytoriami, które odtąd stanowić miały rzymską *ojkumene,* czyli ów *orbis terrarum*. Z drugiej zaś była wyrazem dążeń do „uporządkowania" świata, nad którym Rzym objął panowanie po pokonaniu Ptolemeuszów[19]. Świat, który zdobywcy opanowali[20], musiał zostać po podbojach uporządkowany, zmierzony i pokazany[21] – mapa materializowała te dążenia. One to właśnie tworzą kontekst omawianego przedsięwzięcia Agryppy i Augusta.

Powyższe, sugestywne sformułowanie Dilke'a – „w służbie państwa" – jest dla naszych rozważań wskazówką kluczową. Aby uzmysłowić sobie lepiej sens propagandowego przedsięwzięcia Augusta i jego idei *magnus saeclorum ordo* (myśl tę wyraził Wergiliusz, *Ecl*. 4. 5)[22]*,* warto skonfrontować skąpe informacje o mapie w portyku Wipsaniuszy z innym dokumentem tej epoki, która przeszła do historii jako *pax Augusta*[23]. Za pryncypatu powstało wiele dzieł, które mogą być interpretowane jako „komentarz" do ówczesnej mocarstwowej pozycji Rzymu[24]. Najistotniejszej wskazówki interpretacyjnej dostarczają

17 K. Brodersen, *Terra cognita*. *Studien zur römischen Raumerfassung,* Hildesheim 2003.

18 *'Maps in the Service of the State'*, w: J. B. Harley, D. Woodward, *The History of Cartography I. Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*, Chicago 1987, s. 201–211; por. K. Brodersen, *Cartography*, w: D. Dueck, K. Brodersen, *Geography in Antiquity*, Cambridge 2012, s. 107.

19 Por. W.V. Harris, *Roman Power. A Thousand Years of Empire*, Cambridge 2016, s. 112.

20 Na temat motywów rzymskich podbojów istnieje od dawna wśród badaczy spór, zob. K.A. Raaflaub, *Born to be Wolves? Origins of Roman Imperialism*, w: R.W. Wallace, E.M. Harris, *Transitions to Empire. Essays in Graeco-Roman History, 360–146 B.C., in Honor of E. Badian*, Norman – London 1996, s. 274–276.

21 F.W. Ritschl*, Die Vermessungen des römischen Reichs unter Augustus: die Weltkarte des Agrippa*, „Rheinsches Museum", vol. 1, 1842, s. 483–522; por. P. Wiseman, *Julius Caesar and the Mappa Mundi…*, s. 38–42.

22 O Wergiliuszu zob. P.R. Hardie, *Virgil's Aeneid: Cosmos and Imperium,* Oxford 1986; K.A. Galinsky, *Augustan Culture*. *An Interpretive Introduction*, Princeton 1996; por. A. Wallace-Hadrill, *Mutatas formas: The Augustan Transformation of Roman Knowledge*, w: K. Galinsky, *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, Cambridge 2005, s. 55–84. J.P. Arnason, *The Roman Phenomenon: State, Empire, and Civilization,* w*:* J.P. Arnason, K.A. Raaflaub, *The Roman Empire in Context. Historical and Comparative Perspectives*, Malden – Oxford 2011, s. 353, uznał, że czasy Augusta przyniosły 'zmianę cywilizacyjną'.

23 Por. E.S. Gruen, *The Imperial Policy of Augustus,* w: K. Raaflaub, M. Toher, *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate*, Berkeley – Los Angeles 1993, s. 411–412.

24 B. Burliga, *Gemma Augustea*, op. cit…, s. 402–403, wymienia tu zabytki architektury, jak Ara Pacis Augustae (por. na ten temat szerzej P. Zanker, *August i potęga obrazów*, Poznań 1999) i utwory literackie: rzymskie ody Horacego; *Eneidę* Wergiliusza; historię powszechną Pompejusza Trogusa;

tu jednak chyba szczęśliwie zachowane *Czyny Boskiego Augusta* (*Res Gestae Divi Augusti*) – wykaz dokonań militarnych pryncepsa[25], odkryty w formie napisu w świątyni w galackim mieście Ancyranum (dzisiejsza turecka Ankara) i stąd znany także jako *Monumentum Ancyranum*[26].

Lektura *Czynów* jest znakomitą okazją do spotkania z pozornie stonowanym, ale *de facto* przepojonym dumą podsumowaniem dokonań cesarza[27]. Ta swoista „autobiografia", rozpowszechniona z jego rozkazu w prowincjach całego cesarstwa, pozostaje dziś znakomitym, wzorcowym wręcz przykładem polityczno-imperialnej propagandy[28], której głównym wyznacznikiem jest przestrzeń[29]. Jej istotnym elementem są geograficzne passusy, głównie w §§ 25–33. Przyjrzyjmy się im pokrótce. Paragraf 25 to zwięzła relacja, jak przed zdobywcą ukorzyły się podbite ludy: *Iuravit in mea verba tota Italia sponte sua, et me belli quo vici ad Actium ducem depoposcit; iuraverunt in eadem verba provinciae Galliae, Hispaniae, Africa, Sicilia, Sardinia*. W paragrafach następnych mowa jest o tym, jak wielkie są dokonania bohatera. W § 26 rzymski czytelnik dowiadywał się o rozszerzeniu granic w prowincjach (*Omnium provinciarum populi Romani quibus finitimae fuerunt gentes quae non parerent imperio nostro fines auxi.*) i „przywróceniu pokoju" w Galii, Hiszpanii, Germanii (*Gallias et Hispanias provincias, item Germaniam, qua includit Oceanus a Gadibus ad ostium Albis fluminis pacavi*); o armiach w Etiopii i Arabii (*Meo iussu et auspicio ducti sunt duo exercitus eodem fere tempore in Aethiopiam et in Arabiam*). W § 27 mowa jest o podbiciu Egiptu (*Aegyptum imperio populi Romani adieci*),

Zapiski geograficzne Strabona; *Starożytności rzymskie* Dionizjusza z Halikarnasu; Liwiuszową *Ab urbe condita.*

25 Zob. ogólnie R. Alston, *Augustan Imperialism*, w: D. Hoyos, *A Companion to Roman Imperialism*, Leiden – Boston 2012, s. 197–212.

26 Najważniejsze opracowania, którymi posłużyłem się, to: J. Gagé, *Res gestae divi Augusti ex Monumentis a Ancyrano et Antiocheno latinis Ancyrano et Apolloniensi graecis*, Paris 1935; P.A. Brunt i J.M. Moore, *Res Gestae DiviAugusti. The Achievements of the Divine Augustus*, Oxford 1983; J. Scheid, *Res Gestae Divi Augusti. Hauts Faits du Divin Auguste*, Paris 2007 (Belles Lettres); A.E. Cooley, *Res Gestae divi Augusti. Edition with Introduction, Translation, and Commentary*, Cambridge 2009.

27 Zob. P.A. Brunt, *Laus imperii*, w: idem, *Roman Imperial Themes*, Oxford 1990, s. 288–323. Znakomity przegląd zagadnień na ten temat daje A. Erskine, *Roman Imperialism. Debates and Documents in Ancient History*, Edinburgh 2010; por. J.E. Lendon*, Empire of Honour. The Art of Government in the Roman World*, Oxford 1997, s. 129.

28 Aby uzmysłowić sobie naturę wysiłków Oktawiana i jego doradców, których celem było – po zawładnięciu Egiptem, ostatnią wielką monarchią hellenistyczną – „objęcie" i „uporządkowanie" *imperium*, wystarczy przypomnieć znaną z ewangelii św. Łukasza (2:1) wzmiankę o ukazaniu się dekretu Augusta o konieczności spisu mieszkańców imperium; por. N. Purcell, *The Arts of Government*, w: J. Boardman, J. Griffin, O. Murray, *The Oxford History of the Roman World*, Oxford 1988, s. 184–185.

29 Pracą fundamentalną pozostaje studium Claude Nicoleta, *Space, Geography, and Politics in the Early Empire,* Ann Arbor 1991, który (s. 15) określa *Res Gestae* jako 'Announcing the conquest of the world'; por. też R. Dion*, Aspects politiques de la géographie antique*, Paris 1977.

Partach i Medach, którzy zostali sojusznikami i w rządy których interweniował August (*Armeniam majorem… tradidi*). Rzymski zwycięzca wspomina też obcych królów, którzy byli klientami Rzymu (*Provincias omnis quae trans Hadrianum mare vergunt ad orientem Cyrenasque, iam ex parte magna regibus ea possidentibus*; por. § 33 o Partach i Medach); nie zapomina o ujarzmieniu Sycylii i Sardynii (*Siciliam et Sardiniam occupatas bello servili reciperavi*). W § 28 mowa jest o koloniach weteranów w Afryce, Macedonii, Grecji, Azji, Syrii, Galii i Pizydii (*Colonias in Africa, Sicilia, Macedonia, utraque Hispania, Achaia, Asia, Syria, Gallia Narbonensi, Pisidia militum deduxi. Italia autem XXVIII colonias quae vivo me celeberrimae et frequentissimae fuerunt mea auctoritate deductas habet*). Partowie wracają w § 29 i 32 – w obu wypadkach ich relacje z Rzymem są ewidentnie relacjami słabszego z silniejszym (*Parthos trium exercitum Romanorum spolia et signa reddere mihi supplicesque amicitiam populi Romani petere coegi*), podobnie jest w przypadku Medów, Brytów, Markomanów, Swebów (*Medorum, Adiabenorum, Britannorum, Marcomanorum Sueborum*). O podbiciu Pannonów i Daków August mówi natomiast w § 30 (*Pannoniorum gentes, quas ante me principem populi Romani exercitus nunquam adit* […] *imperio populi Romani subieci, protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danui. Citra quod Dacorum transgressus exercitus meis auspicis victus profilgatusque est, et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit*).

Już z tego przeglądu widać dwie rzeczy: *imperium*, składające się z prowincji[30], rozumiane jest przez Augusta przestrzennie. Władza Rzymu to rządzenie ludami (por. słynne credo: *tu regere imperio populos, Romane, menento*)[31], ale zarazem nad olbrzymimi terytoriami; *imperium*, a więc władza wydawania rozkazów, jest zatem *ex definitione* koncepcją geograficzną[32], skoro rozkazy wydawać można ludom podbitym.

W tych właśnie kategoriach, jak starałem się zasugerować, należałoby interpretować wspólny projekt Agryppy i Augusta. Gdyby mapa przetrwała, można byłoby ocenić jej walory artystyczne lub dokonać porównań z późniejszymi mapami: tą z Madaby (druga połowa VI w. n.e.)[33] lub średniowieczną

30 Zob. C. Ando, *The Administration of the Provinces*, w: D.C. Potter, *A Companion to the Roman Empire,* Malden – Oxford 2006, s. 177–192; znakomitym wprowadzeniem do tematu imperializmu są rozważania D. Mattingly, *Imperialism, Power, and Identity. Experiencing the Roman Empire,* Princeton – Oxford 2011, s. 3–43.

31 O współczesnych i antycznych koncepcjach imperium zob. P.J. Burton, *Roman Imperialism*, Leiden – Boston 2019, s. 10–16 i 19–38.

32 Por. C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley – Los Angeles – London 2000, s. 277–292. O rzymskiej mentalności imperialnej zob. B. Burliga, *Wstęp*, w: idem, *Frontyn, Podstępy wojenne*, Wrocław 2016, s. 42–43.

33 B. Burliga, *Google Maps na blisko 1500 lat przez Google Maps*: *zwięzła legenda do mozaikowej mapy z Madaby,* „Z Dziejów Kartografii”, t. 24, red. K. Łopatecki, Warszawa 2022.

kopią późnorzymskiej mapy – tzw. Mapą Peutingera (*tabula Peutingeriana*)[34]. Dla historyka sztuki byłby to zatem fascynujący zabytek. Tak się jednak nie stało. Świadectwa źródłowe na temat mapy Agryppy wskazują, że Rzymianie, choć nie byli pierwszymi, którzy pojmowali swoją władzę i panowanie w kategoriach terytorialnych (rozumieli ją jako swoiste „opanowanie" i „kontrola" przestrzeni)[35], wyróżniali się spośród innych antycznych społeczeństw większą, jak się wydaje, autorefleksją nad tym, jak doniosłą rolę w tym procesie odgrywa jednocześnie wizualna konceptualizacja dominacji[36], sama w sobie będąca też formą sprawowania tej dominacji. Było to rezultatem niespotykanego dotąd zasięgu panowania rzymskiego – od Słupów Heraklesa nad Atlantykiem po Mezopotamię[37]. Mapa Agryppy była tego przejawem, jednym z dostępnych wówczas zdobywcom znad Tybru „środków przekazu" (mass mediów), tak jak na większą skalę były nimi później, dla przykładu, Kolumny Trajana i Marka Aureliusza lub Łuk Konstantyna[38]. Była zarówno jednym z wielu artefaktów, który w jakimś sensie potwierdza trafność obserwacji Woolfa, że „All histories of Rome are histories of empire'[39], jak i rodzajem „doświadczenia rządzenia światem", jak trafnie rzecz ujęła badaczka brytyjska[40].

Literatura

Albu E., 2005, *Imperial Geography and the Medieval Peutinger Map*, "Imago Mundi", vol. 57, s. 136–148.

Alston R., 2012, *Augustan Imperialism*, w: D. Hoyos, *A Companion to Roman Imperialism*, Leiden – Boston, s. 197–212.

Ando C., 2000, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley – Los Angeles – London.

Ando C., 2006, *The Administration of the Provinces*, w: D.C. Potter, *A Companion to the Roman Empire,* Malden – Oxford, s. 177–192.

Arnason J.P., 2011, *The Roman Phenomenon: State, Empire, and Civilization,* w*:* J.P. Arnason, K.A. Raaflaub, *The Roman Empire in Context. Historical and Comparative Perspectives*, Malden–Oxford, s. 351–386.

34 W tym kontekście warto również wspomnieć o geograficznym aspekcie słynnej *Notitia dignitatum*, będącej również „katalogiem" prowincji.

35 Przed nimi byli Grecy.

36 Por. B. Isaac, *Empire and Ideology in the Graeco-Roman World. Selected Papers*, Cambridge 2017, s. 54–68. O wizualnym wymiarze sztuki rzymskiej zob. T. Hölscher, *Visual Power in Ancient Greece and Rome. Between Art and Social Reality*, Oakland 2018, s. 1–4.

37 Zob. K. Hopkins, *The Political Economy of the Roman Empire*, w: I. Morris, W. Scheidel, *The Dynamics of Ancient Empires. State Power from Assyria to Byzantium*, Oxford 2009, s. 178.

38 Zob. P. Veyne, *Cesarstwo grecko-rzymskie*, tł. P. Domański, Kęty 2008, s. 377–417 (rozdz. 7).

39 G. Woolf, *Rome. An Empire's Story*, Oxford 2012, s. vii.

40 E. Dench, Domination, w: G. Woolf, *The Cambridge Illustrated History of the Roman World*, Cambridge 2003, s. 108–137, zwł. s. 123–124: "The experience of world-rule".

Arnaud P., 2016, *Marcus Vipsanius Agrippa and His Geographical Work*, w: S. Bianchetti, M.R. Cataudella, H.-J. Gehrke, *Brill's Companion to Ancient Geography. The Inhabited World in Greek and Roman Tradition*, Leiden – Boston, s. 205–222.

Bertrand A.C., 1997, *Stumbling through Gaul: Maps, Intelligence and Caesar's Bellum Gallicum,* „Ancient History Bulletin", vol. 11, s. 107–122.

Boatwright M.T., 2015, *Visualising Empire in Imperial Rome*, w: Brice L.L., Slootjes D., *Aspects of Ancient Institutions and Geography. Studies in Honor of Richard J. Talbert*, Leiden – Boston, s. 235–259.

Brodersen K., 2003, *Terra cognita*. *Studien zur römischen Raumerfassung,* Hildesheim.

Brodersen K., 2004, *Mapping (in) the Ancient World*, "Journal of Roman Studies", vol. 94, s. 183–190.

Brodersen K., 2010, *Space and Geography*, w: A. Barchiesi, W. Scheidel, *The Oxford Handbook of Roman Studies*, Oxford, s. 827–837.

Brodersen K., 2012, *Cartography*, w: D. Dueck, K. Brodersen, *Geography in Antiquity*, Cambridge, s. 99–110.

Brunt P.A., 1990, *Laus imperii*, w: idem, *Roman Imperial Themes*, Oxford, s. 288–323.

Brunt P.A., Moore J.M., 1983, *Res Gestae DiviAugusti. The Achievements of the Divine Augustus*, Oxford.

Burliga B., 2013, *„Gemma Augustea" and the Roman Stoicism*, „Studia Elbląskie", vol. 14, s. 401–427.

Burliga B., 2016, *Wstęp*, w: idem, Frontyn, *Podstępy wojenne*, Wrocław.

Burns M.A.T., 1964, *Pliny's Ideal Roman*, "Classical Journal", vol. 59, s. 253–258.

Burton P.J., 2019, *Roman Imperialism*, Leiden – Boston.

Cary M., Scullard H.H., 1992, *Dzieje Rzymu od czasów najdawniejszych do Konstantyna* II, tł. J. Schwakopf, Warszawa.

Coarelli F., 1999, *Porticus Vipsania*, w: E.M. Steinby, *Lexicon Topographicum Urbis Romae* IV, Roma, s. 151–153.

Cooley A.E., 2009, *Res Gestae divi Augusti. Edition with Introduction, Translation, and Commentary*, Cambridge.

Dench E., 2003, *Domination*, w: G. Woolf, *The Cambridge Illustrated History of the Roman World*, Cambridge, s. 108–137.

Detlefsen D., 1906, *Ursprung, Einrichtung und Bedeutung der Erdkarte Agrippas*, Berlin.

Dilke O.A.W., 1985, *Greek and Roman Maps*, London.

Dilke O.A.W., 1987, *'Maps in the Service of the State'*, w: J.B. Harley, D. Woodward, *The History of Cartography* I. *Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*, Chicago, s. 201–211.

Dion R., 1977, *Aspects politiques de la géographie antique*, Paris.

Erskine A., 2010, *Roman Imperialism. Debates and Documents in Ancient History*, Edinburgh.
Gagé J., 1935, *Res gestae divi Augusti ex Monumentis a Ancyrano et Antiocheno latinis Ancyrano et Apolloniensi graecis*, Paris.
Galinsky K.A., 1996, *Augustan Culture*. *An Interpretive Introduction*, Princeton.
Gruen E.S., 1993, *The Imperial Policy of Augustus,* w: K. Raaflaub, M. Toher, *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate*, Berkeley – Los Angeles, s. 395–416.
Hardie P.R., 1986, *Virgil's Aeneid: Cosmos and Imperium*, Oxford.
Harris W.V., 2016, *Roman Power. A Thousand Years of Empire*, Cambridge.
Hopkins K., 2009, *The Political Economy of the Roman Empire*, w: I. Morris, W. Scheidel, *The Dynamics of Ancient Empires. State Power from Assyria to Byzantium*, Oxford, s. 178–204.
Hölscher T., 2018, *Visual Power in Ancient Greece and Rome. Between Art and Social Reality*, Oakland.
Isaac B., 2017, *Empire and Ideology in the Graeco-Roman World. Selected Papers*, Cambridge.
Lendon J.E., 1997, *Empire of Honour. The Art of Government in the Roman World*, Oxford.
Mattingly D., 2011, *Imperialism, Power, and Identity. Experiencing the Roman Empire,* Princeton – Oxford.
Nicolet C., 1991, *Space, Geography, and Politics in the Early Empire,* Ann Arbor.
Partsch J.F.M., 1875, *Die Darstellung Europa's in dem geographischen Werke des Agrippa. Ein Beitrag zur Geschichte der Erdkunde*, Breslau.
Powell L., 2005, *Marcus Agrippa. Right-Hand Man of Caesar Augustus*, Barnsley.
Purcell N., 1988, *'The Arts of Government'*, w: J. Boardman, J. Griffin, O. Murray, *The Oxford History of the Roman World*, Oxford, s. 150–181.
Raaflaub K.A., 1996, *Born to be Wolves? Origins of Roman Imperialism*, w: R.W. Wallace, E.M.Harris, *Transitions to Empire. Essays in Graeco-Roman History, 360–146 B.C., in Honor of E. Badian*, Norman – London, s. 273–314.
Ritschl F.W., 1842, *Die Vermessungen des römischen Reichs unter Augustus: die Weltkarte des Agrippa*, „Rheinsches Museum", vol. 1, s. 483–522.
Scheid J., 2007, *Res Gestae Divi Augusti. Hauts Faits du Divin Auguste*, Paris (Belles Lettres).
Syme R., 1988, *Military Geography at Rome*, "Classical Antiquity", vol. 7, s. 227–251.
Tierney J.J., 1962–1964, *The Map of Agrippa*, "Proceedings of Royal Irish Academy", vol. 63, s. 151–166.

Veyne P., 2008, *Cesarstwo grecko-rzymskie*; tł. P. Domański, Kęty.
Wallace-Hadrill A., 2005, *Mutatas formas: The Augustan Transformation of Roman Knowledge*, w: K. Galinsky, *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, Cambridge, s. 55–84.
Wiseman T.P., 1992, *Julius Caesar and the Mappa Mundi*, w: idem, *Talking to Virgil. A Miscellany,* Exeter, s. 22–42.
Woolf G., 2012, *Rome. An Empire's Story*, Oxford.
Zanker P., 1999, *August i potęga obrazów*, Poznań.

Agrippa's map, *Res gestae Divi Augusti* and control of the Roman *orbis terrarum*

Michał Mauks
Uniwersytet Gdański
Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych i Społecznych
ORCID: 0000-0002-3813-8262
E-mail: michal.mauks@phdstud.ug.edu.pl

Summary: Marcus Vipsanius Agrippa, a friend and son-in-law of Octavian Augustus, was the author of the (not extant) geographic work. Interestingly, Pliny the Elder preserved in his Natural History (3.16–17) the information that Agrippa was also – by order of the same Octavian Augustus – the author of the map of the then world (Latin: orbis terrarum). This map then found its way into the portico of Agrippa's sister, a structure completed after Agrippa's death by Octavian Augustus himself; reproduced, it was later to be sent to the major towns and cities of the Roman empire.

The author of this article attempts to reconstruct the rationale behind the decision to create this map. One clue would be The Deeds of the Divine Augustus – an extant list of the military achievements of the princeps, discovered in the form of an inscription in the temple at Ancyranum in Galatia (today's Ankara), and hence also called Monumentum Ancyranum.

The emperor's catalogue of accomplishments – circulated by his order throughout the Roman empire – is a prime example of political-imperial propaganda. The author of the article shows that Agrippa's map had the same character: it was, on the one hand, a graphical "attestation" and "confirmation" of the control over the territories conquered by Augustus as a result of

the wars, which were to constitute the Roman oikumene from then on; on the other hand, it was a manifestation of the desire to "organize" the world over which Rome took control after defeating the Ptolemies.

Keywords: map of Agrippa, orbis terrarium, Octavian Augustus, Plinius, pax Romana

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 25–46
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Google Maps na blisko 1500 lat przed Google Maps: zwięzła legenda do mozaikowej mapy z Madaby

Bogdan Burliga
Uniwersytet Gdański
Instytut Studiów Klasycznych i Slawistyki
https://orcid.org/0000-0001-8001-7483
E-mail: bogdan.burliga@ug.edu.pl

Zarys treści: Przedmiotem artykułu jest słynna mozaikowa mapa z Madaby i jej znaczenie dla ówczesnych chrześcijańskich odbiorców w Palestynie w okresie wczesnego Bizancjum. Ułożona w drugiej połowie VI w. mozaika z wyobrażeniem biblijnej Ziemi Świętej może być uznana dziś za świadectwo swoistej „ofensywy" kulturowej wyznawców religii chrześcijańskiej.

Słowa kluczowe: mozaika, mapa, Madaba, Ziemia Święta

piis manibus
Andreae Lis
(1965–2021),
amici cari
breves cui annos
fata dederunt

Istnieje wiele znakomitych opracowań[1], które traktują o mozaikowej mapie w transepcie dawnego kościoła prawosławnego w transjordańskiej Mada-

[1] Zob. K. Koikylides, *Ὁ ἐν Μαδηβᾷ μωσαϊκὸς καὶ γεωγραφικὸς περὶ Συρίας, Παλαστίνης, καὶ Αἰγύπτου χάρτης*, Jerusalem 1897; M.-J. Lagrange, *La mosaïque géographique de Madeba,* „Revue Biblique", vol. 6, 1897, s. 165–184; Ch. Clermont-Ganneau, *The Mâdeba Mosaic*, "Palestine Exploration Quarterly", vol. 29, 1897, s. 213–225; C.R. Gregory, *The Mâdaba Map*, "Biblical World", vol. 12, 1898, s. 245; A. Schulten, *Die Mosaikkarte von Madaba und ihr Verhältniss zu den ältesten Karten und Beschreibungen des heiligen Landes,* Berlin 1900; A. Jacoby, *Das geographische Mosaik von Madaba*, Dieterich 1905; R.T. O'Callaghan, *Madaba (Carte de)*, w: *Dictionnaire de la Biblie*, Supplement 5, Paris 1953, kol. 626–704; V.R. Gold, *The Mosaic Map of Madeba*, "Biblical Archaeologist", vol. 21, 1958, s. 49–71; E. Edson, *Madaba Map*, w: *The Oxford Dictionary of Late Antiquity* II, red. O. Nicholson, Oxford 2018, s. 935. Prace podstawowe: M. Avi-Yonah, *The Madaba Mosaic Map*, Jerusalem 1954; H. Donner i H. Cüppers*, Die Mosaikkarte von. Madeba I. Tafelband*, Wiesbaden 1977; H. Donner, *The Mosaic Map of Madaba. An Introductory Guide*, Kampen 1992; *The Madaba Map Centenary 1897–1997. Travelling through the Byzantine-Umayyad Period*, red. M. Piccirillo i E. Alliata, Jerusalem 1999.

bie[2] – położonego w pobliżu góry Nebo, tradycyjnego miejsca śmierci i pochówku biblijnego Mojżesza[3]. Mimo to bezcenny ten zabytek[4], odkryty w roku 1896[5], w jakimś sensie nadal pozostaje tajemnicą. W przeciwieństwie do mapy Ptolemeusza lub Mapy Peutingera[6], ta w Madabie zachowała się (częściowo, co prawda) w oryginalnej formie, toteż nie przestaje fascynować[7]. Jest to udziałem wielu starożytnych dzieł sztuki i większości arcydzieł ludzkiego geniuszu, nie tylko zresztą antycznego. To także rezultat częstej prawidłowości, że ilekroć odbiorca staje oko w oko z „dotykiem geniuszu", racjonalne wyjaśnienia, jak dany obraz, rzeźba czy budowla powstały, rzadko kiedy okazują się być wystarczające, aby wytłumaczyć fenomen oddziaływania samego dzieła.

Mozaik z epoki cesarstwa rzymskiego zachowało się względnie sporo[8]. Mimo że ten typ dekoracji był kosztowny[9], pojawiały się dość często[10]. Tak było i u schyłku antyku[11], i w średniowieczu[12]. Dotyczy to zarówno prowincji

---

2 Zob. ryc. 1. O samym mieście zob. P. Séjourné, *Médeba: Coup d'oeil historique, topographique, et archéologique*, „Revue Biblique", vol. 1, 1892, s. 617–644; por. A. Negev, *Madaba*, w: *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, red. R. Stillwell i inni, Princeton 1976, s. 541; według B. Leal budowla nie była kościołem: *A Reconsideration of the Madaba Map*, „Gesta", vol. 57, 2018, s. 123–143.

3 W ówczesnej *Provincia Arabia*, por. S.T. Parker, *Petra* (mapa nr 71), w: *Barrington Atlas of the Greek and Roman World,* red. R.J.A. Talbert, Princeton 2010; *Historical Atlas of the Ancient World* [Brill's New Pauly Suppl. 3], red. A.-M. Wittke i inni, Leiden – Boston 2010.

4 Szczegóły podaje Y. Meimaris, *The Discovery of the Madaba Mosaic Map. Mythology and Reality*, w: *Madaba Map Centenary*…, op. cit., s. 25–36. Reprodukcja: P. Palmer i H. Guthe, *Die Mosaikkarte von Madeba,* Leipzig 1906.

5 Zob. G. Schumacher, *Madaba*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins", Bd. 18, 1895, s. 115–116; por. P. Arad, *Cultural Landscape in Christian and Jewish Maps of the Holy Land*, w: *Maps and Travel in the Middle Ages*, red. I. Baumgärtner i inni, Berlin – Boston 2019, s. 74.

6 Zob. E. Weber, *The Tabula Peutingeriana and the Madaba Map*, w: *Madaba Map Centenary*…, op. cit., s. 41–46. Rekonstrukcji mapy Ptolemeusza dokonano dopiero w średniowiecznym Konstantynopolu.

7 Jej kopia znajduje się w uniwersytecie w Getyndze: R. Warland, *Die Mosaikkarte von Madaba und ihre Kopie in der Sammlung des Archäologischen Instituts der Universität Göttingen*, „Georgia Augusta", vol. 71, 1999, s. 41–48.

8 Zob. O. Demus, *Byzantine Mosaic Decoration. Aspects of Monumental Art in Byzantium*, London 1953; E. Kitzinger, *Israeli Mosaics of the Byzantine Period. Introduction*, New York 1965; R. i A. Ovadiah, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, Rome 1987; K.M.D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999; A.M. Madden, *Corpus of Byzantine Church Mosaic Pavements from Israel and the Palestinian Territories*, Leuven 2014.

9 Zob. R. Cormack, *Wall Painting and Mosaics*, w: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies,* red. E. Jeffreys i inni, Oxford 2008, s. 385–396.

10 K.M.D. Dunbabin, *The Mosaics of Roman North Africa,* Oxford 1978; E. Borsook, *Mosaic*, w: *The Classical Tradition*, red. A. Grafton i inni, Cambridge–London 2010, s. 601.

11 U. Pappalardo i R. Ciardiello, *Griechische und römische Mosaiken*, München 2012, s. 243 i nast.

12 Por. A. Grabar, *Byzantium. From the Death of Theodosius to the Rise of Islam*, London 1966, s. 106; zwł. L. James, *Mosaics in the Medieval World. From Late Antiquity to the Fifteenth Century,* Cambridge 2017, *passim*.

zachodnich, jak i wschodniej części *imperium Romanum* („Bizancjum")[13]. Zjawisko można zaobserwować szczególnie na przykładzie późno-antycznej prowincji Syrii i Palestyny[14]. W rezultacie wielką liczbę zachowanych i odkrywanych wciąż mozaik na tych terenach uczony Bowersock słusznie określił mianem „żniw"[15]. Te „kamienne malowidła" (jak, według Pliniusza[16], zwano mozaiki) przedstawiały zazwyczaj sceny rodzajowe – polowania[17], walki w amfiteatrze[18]; nie brakowało motywów roślinnych i zwierzęcych[19]. Z biegiem czasu, wraz z uznaniem religii chrześcijańskiej za dominującą i obowiązującą, pojawiały się także sceny biblijne i wyobrażenia postaci znanych z Nowego Testamentu i świętych[20].

To właśnie w tym obfitym zbiorze (*corpus*) późno-antycznych i wczesnośredniowiecznych mozaik znajdujemy prawdziwie unikatowy, rzadki okaz

---

13 Na czele z przepięknymi mozaikami posadzkowymi z kościoła Świętych Apostołów (ukończonego w r. 578); zob. M. Piccirillo, *Madaba. Le chiese e mosaici*, Jerusalem 1989 i *The Mosaics of Jordan*, Amman 1993; por. C. Dauphin, *Mosaic Pavements as an Index of Prosperity and Fashion*, „Levant", vol. 12, 1980, s. 113–127.

14 Charakterystykę daje wybitna znawczyni J. Balty, *Mosaïques antiques du Proche-Orient. Chronologie, iconographie, interprétation,* Paris 1995; por. P. Donceel-Voûte, *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban,* Louvain 1988; zob. też R. Talgam, *Christian Floor Mosaics. Modes of Study and Potential Meanings*, w: *The Routledge Handbook of Early Christian Art,* red. R.M. Jensen i M.D. Ellison, Abingdon – New York 2018, s. 104–123.

15 *The Rich Harvest of Near Eastern Mosaics*, "Journal of Roman Archaeology", vol. 11, 1998, s. 693; zob. J. Balty, *Die antiken Mosaiken in Syrien und in Jordanien*, w: *Byzantinische Mosaiken aus Jordanien*, red. M. Piccirillo, Wien 1986, s. 127–137. Kompleksowym opracowaniem pozostaje wybitna praca R. Talgam, *Mosaics of Faith. Floors of Pagans, Jews, Samaritans, Christians, and Muslims in the Holy Land*, Jerusalem 2014.

16 *Hist. nat*. 36. 185 (por. 35. 125); podobnej opinii był, według Vasariego, Ghirlandaio.

17 Np. mozaiki „myśliwskie" z Antiochii i Lod (to drugie miasto, grecka Lydda/Diospolis, widnieje na mozaikowej mapie).

18 Podziw wzbudzają niezwykłe mozaikowe posadzki z cesarskiego pałacu w Konstantynopolu (dziś w stambulskim Muzeum Mozaik); zob. G. Brett, *The Mosaic of the Great Palace in Constantinople*, "Journal of Warburg and Courtauld Institutes", vol. 5, 1942, s. 34–43; por. J. Trilling, *The Soul of the Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of the Byzantine Imperial Palace in Constantinople*, "Dumbarton Oaks Papers", vol. 43, 1989, s. 27–72, i N. Chatzidakis, *Byzantine Mosaics*, Athens 1994, s. 13–14.

19 R. Hachlili, *Iconographic Elements of Nilotic Scenes on Byzantine Mosaic Pavements in Israel*', "Palestine Exploration Quarterly", vol. 130, 1998, s. 106–120; tejże, *Ancient Mosaic Pavements. Themes, Issues, and Trends. Selected Studies*, Leiden–Boston 2009; por. H. Maguire, *Earth and Ocean. The Terrestrial World in Early Byzantine Art*, London 1987, s. 1–2; por. C. Dauphin, *Symbolic o Decorative? The Inhabited Scroll as Means of Studying Some Early Mentalities*, „Byzantion", vol. 48, 1978, s. 10–34.

20 Np. C.L. Connor, *Saints and Spectacle. Byzantine Mosaics in Their Cultural Setting*, Oxford 2016, rozdz. IV, s. 99 i nast. Jest oczywiste, iż nie oznacza to, że dawne tradycyjne motywy ikonograficzne (flora i fauna) od razu zniknęły – wręcz przeciwnie; zob. G.W. Bowersock, *Recapturing the Past in Late Antiquity*, "Mediterraneo Antico", vol. 4, 2001, s. 1–15. C. Mango zamieszcza reprodukcje mozaik z Madaby, z których jedna przedstawia Afrodytę, Adonisa, Hipolita i Fedrę (*New Religion, Old Culture*, w: *The Oxford History of Byzantium*, red. tenże, Oxford 2002, s. 96–120; por. też M. Mundell-Mango, *Madaba*, w: *The Oxford Dictionary of Byzantium* II, red. A. Kazhdan, Oxford 1991, s. 1246.

(*cameo*)[21]. Omawiana mozaika jest przykładem fascynującej innowacji tematycznej – dekoracji w formie mapy[22], która w opinii wielu jest w dodatku przykładem najlepszej, acz nie jedynej[23], mapy przed erą nowożytnej kartografii[24]. Spojrzenie na tę właśnie mozaikową mapę przywodzi na myśl współczesny projekt firmy Google. Nie byłoby to skojarzenie na wyrost, gdyż mozaikowa panorama z kościoła św. Jerzego[25], na której obok tradycyjnych motywów, jak fauna i „sceny z życia"[26], uwzględniono topografię miejsc świętych, może być uznana, do pewnego stopnia, za prekursora popularnego dziś internetowego projektu, wraz z jego usługą „Street view"[27]. W tym krótkim komunikacie zajmę się tylko propagandową rolą mapy-posadzki.

* * *

Każda mapa to idea, a więc – idąc za greckim źródłosłowem – zmaterializowana forma lub kształt (ἰδέα) wyobrażeń i sposobów postrzegania przestrzeni, czy terytorium, co zakłada, że twórcy map traktują opisywany obszar albo jako własny, albo strefę swoich wpływów lub zainteresowań. Obserwacja ta szczególnie dotyczy praktyki sporządzania map w przeszłości. W skrócie: jeśli mapa eksponowana była w miejscu dostępnym ogółowi, stanowiła *de facto* środek swoistej „propagandy", bo przecież bez żadnego powodu jej nie upubliczniano[28]. Socjolog powiedziałby, że taka mapa sama w sobie zawierała przekaz

21 Zob. L.-A. Hunt, *Byzantine Mosaics of Jordan in Context: Remarks on Imagery, Donors and Mosaicists*, "Palestine Exploration Quarterly", vol. 12, 1994, s. 107; por. P. Arad, *Christian Maps of the Holy Land. Images and Meanings*, Turnhout 2020, s. 13–32.

22 O innej mozaikowej mapie – w Turynie zob. E. Kitzinger, *World Map and Fortune's Wheel. A Medieval Mosaic Floor in Turin* "Proceedings of American Philosophical Society", vol. 117, 1973, s. 343–373.

23 W swej znakomitej dysertacji doktorskiej E.T. Eckersley daje wyczerpujący opis ośmiu innych mozaik z motywami geograficznymi: *Putting Christians on the Map: Topographic Mosaics from Late Antique Jordan as Representations of Authority and Status*, University of Louisville diss., Appendix I, s. 242–323 [Electronic Theses and Dissertations. Paper 2484: https://ir.library.louisville.edu/etd/2484/ (dostęp 27.06.2021)].

24 Zob. C. Delano-Smith, *Geography or Christianity? Maps of the Holy Land before AD 1000*, "Journal of Theological Studies", vol. 42, 1991, s. 143–152; por. H. Goren, J. Faehndrich, B. Schelhaas i P. Weigel, *Mapping the Holy Land. The Foundation of a Scientific Cartography of Palestine*, London 2017.

25 Por.Ch. Jacob, *The Sovereign Map. Theoretical Approaches in Cartography throughout History,* Chicago – London 2006, s. 42.

26 Por. L. Habas, *Daily Life in the Framework of Time and Place in the Mosaic Pavements of the Churches of Transjordan*, w: *Time, Space and People* [SOMA 2015], red. M. Arslam, Oxford 2018, s. 119–141.

27 Uwzględnione szczegóły to, dla przykładu, łodzie na Morzu Martwym; ryby w rzece; mosty; dzikie zwierzęta (lew, gazele); palmy; wreszcie ulice i budowle w Jerozolimie, np. bazylika Grobu Pańskiego (zburzona w XI w. i odbudowana przez krzyżowców) i kościół Nea; zob. Y. Tsafrir, *The Holy City of Jerusalem in the Madaba Map*, w: *Madaba Map Centenary*…, op. cit., s. 155–164.

28 Uwaga ta dotyczy antycznych map rzymskich, por. C. Nicolet, *Space*, *Geography, and Politics in the Early Roman Empire*, Ann Arbor 1991, s. 110–114.

i w tym sensie miała (podobnie jak miewa nierzadko i dziś) wymiar „ideologiczny" – niosła ze sobą przesłanie, które – choć mniej lub bardziej sprecyzowane – było wystarczająco czytelne[29]. To właśnie *casus* posadzki z Madaby.

Na czym zatem dokładnie polega jej „ideologiczny" charakter? Ujmując rzecz w dużym skrócie, wynika on z uwzględnienia kontekstu historycznego i kulturowego[30]. Mozaika – obok Συνέκδημος Hieroklesa[31], mapy Kosmasa „Indikopleustesa" w jego *Topografii chrześcijańskiej* (Χριστιανικὴ Τοπογραφία[32]) i mozaikowej mapy z Nikopolis[33] – byłaby świadectwem zmiany w sposobie myślenia ówczesnych chrześcijan o Palestynie, która w ich przekonaniu zmieniła się już na dobre w schrystianizowaną „Ziemię Świętą" ('sacred land')[34]. Sam fakt pojawienia się mozaikowej mapy z takimi, a nie innymi oznaczeniami (*legenda*) i greckimi napisami[35], wskazywał, że zmiana w sposobie myślenia wiernych o biblijnych terytoriach już się dokonała. Jej istotą było kulturowe „przejęcie"[36],

---

29 Por. P. Donceel-Voûte, *La carte de Madaba: cosmographie, anachronisme et propagande*, „Revue Biblique", vol. 95, 1988, s. 519–542; ogólnie O.A.W. Dilke*, Greek and Roman Maps,* London 1985.

30 Zob. K.C. Britt, *Early Christian Mosaics in Context*, w: *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology,* red. D.K. Pettegrew i inni, Oxford 2019, s. 275–294; tejże, *These Stones Can Still Speak: the Progress of Research on Late Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in the Eastern Mediteranean*, "Journal of Art Historiography", vol. 5, 2011, s. 40.

31 W powstałym za Justyniana spisie wymieniono 64 eparchii i 923 miasta; por. P. Wesselingius, *Vetera Romanorum itineraria*, Amstelodami 1735; A. Burckhardt, *Hieroclis Syndecdemus*, Lipsiae 1893. Tradycja takich katalogów jest wcześniejsza i sięga co najmniej pierwszej poł. V w., jak zaświadcza *Notitia dignitatum.*

32 Por. J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Jerusalem 1977, s. 73–74; zob. N. Lozowsky, *Geography and Ethnography in Medieval Europe: Classical Traditions and Contemporary Concerns*, w: *Geography and Ethnography. Perceptions of the World in Pre-Modern Societies*, red. K.A. Raaflaub i R.J.A. Talbert, Malden – Oxford, s. 311–329.

33 O tej mapie zob. E. Kitzinger, *Studies on Late Antique and Early Byzantine Floor Mosaics I: Mosaics at Nikopolis*, "Dumbarton Oaks Papers", vol. 6, 1951, s. 81–122; por. Dilke, *Cartography in Byzantine Empire*, w: *History of Cartography*…, s. 261.

34 Zob. K. Weitzmann, "*Loca Sancta" and the Representational Arts of Palestine*, "Dumbarton Oaks Papers", vol. 28, 1974, s. 31–55 i S. MacCormack, "*Loca sancta*": *the Organization of Sacred Topography in Late Antiquity*, w: *The Blessings of Pilgrimage*, red. R. Ousterhout, Urbana – Chicago 1990, s. 7–40; por. B. Caseau, *Sacred Landscapes*, w: *Interpreting Late Antiquity. Essays on Postclassical World,* red. G.W. Bowersock i inni, Cambridge–London 2001, s. 21–59. Pracą fundamentalną pozostaje monografia R.L. Wilkena, *Land Called Holly. Palestine in Christian History and Thought*, New Haven – London 1992. Jak przypomina E. Ben-Eliyahu, *Identity and Territory. Jewish Perceptions of Space in Antiquity*, Oakland (CA) 2019, s. 80, termin „Ziemia Święta" pojawił się już w II w. n.e. w *Dialogu z Żydem Tryfonem* Justyna Martyra.

35 R. Ling, *Ancient Mosaics*, London 1998, s. 100 mówi o blisko 150 miejscach uwzględnionych na mapie. Zasadniczo mapa miała służyć greckojęzycznym chrześcijanom, co nie oznacza, iż byli to wyłącznie etniczni Grecy, por. R. Schick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule*, Princeton 1995, s. 9–13. Zbiór napisów greckojęzycznych zebrał P.-L. Gatier, *Inscriptiones grecques de la Jordanie* II: *Région Centrale (Amman – Hesban – Madaba – Main – Dhiban)* [*Inscriptiones grecques de la Syrie* XXI], Paris 1986.

36 Na ten temat zob. J. Z. Smith, *To Take Place. Toward Theory of Ritual*, Chicago–London 1987, rozdz. 4.

by tak rzec, wieloetnicznego od stuleci obszaru[37], który w całości znalazł się teraz w obrębie chrześcijańskiej *ojkumene*[38]. Proces, w ramach którego terytorium to uległo „kulturowej" chrystianizacji[39], sprawił, że relacje religijne w tamtym regionie[40] – choć nie jest to przedmiot tego komunikatu – uległy dalszej komplikacji[41].

Czas powstania mozaiki – druga połowa VI w. – może być uznany z perspektywy dzisiejszej za symboliczną datę zakończenia długiego procesu chrystianizacji, który na dobre rozpoczął w epoce Konstantyna Wielkiego[42], wraz z jego programem budowy świątyń w Jerozolimie[43] oraz słynną pielgrzymką cesarzowej Heleny Augusty do odnalezionego w roku 326 Grobu Pańskiego[44].

37 Zob. A. Demsky, *Holy City and Holy Land as Viewed by Jews and Christians in the Byzantine Period: a Conceptual Approach to Sacred Space*, w: *Sanctity of Time and Space in Tradition and Modernity,* red. A. Houtman i inni, Leiden – Boston 1998, s. 285; por. O. Irshai, *Confronting a Christian Empire: Jewish Life and Culture in the World of Early Byzantium*, w: *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, red. R. Bonfil i inni, Leiden – Boston 2012, s. 18–19.

38 S. Weingarten, *The Saint's Saints. Hagiography and Geography in Jerome*, Leiden – Boston 2005, s. 193, mówi o "Appropiation of the Holy Land", por. S.M. Yeager, *Jerusalem in Medieval Narrative*, Cambridge 2008, s. 1.

39 Zob. J.A. Smith, "*My Lord's Native Land*": *Mapping the Christian Holy Land*, "Church History", vol. 76, 2007, s. 1.

40 Por. W.J.T. Mitchell, *Holy Landscape: Israel, Palestine, and the American Wilderness*, w: *Landscape and Power*, red. tenże, Chicago – London 2002, s. 262.

41 Por. M. Sartre, *Wschód rzymski*; tł. S. Rościcki, Wrocław 1997, s. 290–299 i 340–347; także Ch. Shepardson, *Syria, Syriac, Syrian. Negotiating East and West*, w: *A Companion to Late Antiquity*, red. P. Rousseau, Malden – Oxford 2009, s. 458, o 'religious variety in Roman Syria'; zob. D. Krausmüller, *The* "*Greek East*"*: Christianity and the Provincial Elites*, w: *A Companion to Religion in Late Antiquity*, red. J. Lössl i N.J. Baker-Brian, Malden – Oxford 2018, s. 116; oraz E. O'Donnell Polyakow, *Constructions of Christian Identity and the Idea of the Holy Land: A Reciprocal Relationship*, "Israel Studies", vol. 23, 2018, s. 177–195. Interesującą rekonstrukcję sytuacji w Palestynie w IX w. daje S. Griffith, *What Has Constantinople to Do with Jerusalem? Palestine in the Ninth Century: Byzantine Orthodoxy in the World of Islam*, w: *Byzantine in the Ninth Century: Dead or Alive?*, red. L. Brubaker, London – New York 1998, s. 181–194.

42 Zob. M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I–IV w.*; tł. E. Bąkowska, Warszawa 1979, s. 305–308; por. E. Wipszycka, *Pielgrzymki starożytne: problemy definicji i cezur*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy,* red. H. Manikowska i H. Zaremska, Warszawa 1995, s. 25; por. C. Hezser, "*Travel and Mobility*", w: *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Roman Palestine*, red. eadem, Oxford 2010, s. 221.

43 P.W.L. Walker, *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century,* Oxford 1990, s. 235–281; por. R. MacMullen, *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100–400)*, New Haven – London 1984, s. 42–51; także A. Cameron, *Późne cesarstwo rzymskie*; tł. M. Kwiecień, Warszawa 2003, s. 77–78.

44 O Helenie zob. E.D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312–460*, Oxford 1982, s. 28–50. E. Jastrzębowska, *Sztuka wczesnochrześcijańska*, Warszawa 1988, s. 164, przypomina, iż pewne jest, że sam kościół, gdzie znajdowała się mozaika, powstał w VI w.; por. U. Lux*, Die Apostel-Kirche in Madeba*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins", vol. 84, 1968, s. 106–129*,* ilustr. 14–35. Jak wspomniałem, na mozaice uwzględniono już jerozolimską Νέα Ἐκκλησία, konsekrowaną przez Justyniana w r. 543; por. Tsafrir, *The Holy City of Jerusalem in the Madaba Map*, w: *Madaba Map Centenary*…, op. cit, s. 155–163. Donner, *Mosaic Map of*

Jeśli przyjmiemy datowanie posadzki na drugą połowę VI w.[45], to w mozaikowym wyobrażeniu miejsc, gdzie żył i nauczał Chrystus oraz jego uczniowie[46], ujrzymy zwieńczenie długoletnich starań wielu pokoleń wiernych, aby prastare biblijne terytorium stało się „Ziemią Świętą"[47]. Wysiłki te znalazły swoje apogeum za panowania cesarza Justyniana (527–565)[48], 'the first Golden Age of Byzantine art'[49]. Jednym z istotnych elementów tej długiej, rozłożonej w czasie sekwencji chrystianizacji Palestyny[50], były pielgrzymki do miejsc[51], gdzie rozgrywały się zdarzenia znane chrześcijanom z pism Nowego Testamentu[52].

Madaba…, op. cit, s. 21, mówi o drugiej połowie VI w. i jest to w zasadzie *communis opinio*; por. M. Avi-Jonah, *Madaba Mosaic Map*, op. cit.; także A. Madden, *A New Form of Evidence to Date the Madaba Map Mosaic*, "Liber Annuus", vol. 62, 2012, s. 495–513.

45 Według D. Bahata, *A New Suggestion for the Dating of the Madaba Mosaic*, w: *Eretz-Israel in the Madaba Map*, red. G. Barkay i E. Schiller, Jerusalem 1996, s. 74–75, mozaikę ułożono w drugiej połowie VII w.

46 Por. C. Morris, *The Sepulchre of Christ and the Medieval West. From Beginnings to 1600*, Oxford 2000; zob. J. Magness, *The Archaeology of the Holy Land. From the Destruction of Solomon'sTemple to the Muslim Conquest*, Cambridge 2012, s. 333.

47 S. Runciman*, Dzieje wypraw krzyżowych* I; tł. J. Schwakopf, Warszawa 1987, s. 18 (NB: obwolutę tomu I tego wydania zdobi mozaikowy plan Jerozolimy); por. A. Walmsley, *Byzantine Palestine and Arabia*, w: *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, red. N. Christie i S.T. Loseby, Aldershot 1996, s. 126–158; również W. Liebeschuetz, *Late Antiquity (6th and 7th Centuries) in the Cities of the Roman Near East*, w: tenże, *East and West in Late Antiquity*, Leiden – Boston 2015, s. 256–287.

48 D. Talbot Rice, *Art of the Byzantine Era*, London 1997, s. 9, zwraca uwagę na fakt, że dla historyka sztuki panowanie Justyniana jest ważniejsze, gdyż to jego rządy były świadkiem „ofensywy" w propagowaniu chrześcijaństwa, by wymienić 'ikoniczny' kościół Mądrości Bożej (Ἁγία Σοφία) lub mozaiki w Rawennie (zob. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312–1453. Sources and Documents,* London, s. 55–122); por. D. Krueger (*Christian Piety and Practice in the Sixth Century*, s. 281–315) i J.D. Alchermes (*Art and Architecture in the Age of Justinian*, s. 343–375) w: *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, red. M. Maas, Cambridge 2005; także M. Mundell-Mango, *Byzantine Art and the Holy Land*, w: *Sinai, Byzantium, Rusia. Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century,* red. J.A. Pjatnickij, London 2000, s. 34–39.

49 Tak E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Making. Main Lines of Stylistic Development in Mediterranean Art, 3rd–7th Century*, Cambridge 1977, s. 81.

50 P. Arad, *Christian Maps of Holy Land*..., op. cit.; por. K. Klein, *A Christian Holy Land, 284–638 CE*, w: *The Oxford Illustrated History of the Holy Land*, red. R.G. Hoyland i H.G.M. Williamson, Oxford 2018, s. 141–167.

51 Za najwcześniejszą relację uchodzi *Itinerarium burdigalense* z lat 30-tych IV w., za najsłynniejszą *Itinerarium Egerii* (koniec IV w.), por. P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana saeculi III–VIII* [SEL 39], Vindobonae 1898; także J. Murphy-O'Connor, *The Holy Land. An Oxford Archaeological Guide,* Oxford 2008, s. xviii; por. A. Kuelzer, *Byzantine and Early Post-Byzantine Pilgrimage to the Holy Land and to Mount of Sinai*, w: *Travel in the Byzantine World*, red. R. Macrides, Abingdon – New York 2017, s. 149. Znakomitym studium pozostaje tu artykuł O. Limor, "*Holy Journey*": *Pilgrimage and Christian Sacred Landscape*, w: *Christians and Christianity in the Holy Land. From the Origins to the Latin Kingdoms*, red. eadem i G.G. Stroumsa,Turnhout 2006, s. 321–354; por. też. S. Runciman, *The Pilgrimages to Palestine before 1095*, w: *A History of the Crusades* I, red. K.M. Setton i W.M. Baldwin, Madison – London 1969, s. 68–80.

52 Warto polecić tu wprowadzenia: J. Elsnera i J.-P., Rubiésa, *Introduction*, w: *Voyages & Vision. Towards a Cultural History of Travel*, red. eidem, London 1999, s. 1–56, oraz J. Elsnera i I. Ruther-

Mozaika jest dokumentem i świadectwem zakończenia tego procesu – z chwilą jej powstania tradycja pobożnych wędrówek liczyła już co najmniej 350 lat[53]. Z tego punktu widzenia mapa z Madaby, na równi z wieloma ówczesnymi narracjami literackimi[54], jest świadectwem fascynującym[55]. Za sprawą mozaiki – „intended to instruct the faithful"[56] – umożliwiono wiernym spojrzenie na miejsca święte z przysłowiowego „lotu ptaka", co musiało mieć przemożny wpływ nie tylko na przeżycia i metafizyczne odczucia wędrowców[57], ale w ich świadomości utrwalić koncepcję „Ziemi Świętej". Warto w związku z tym przyjrzeć się temu, co antyczni nazwali „poetyką"[58] – a więc samemu medium[59] – i odpowiedzieć na pytanie, jak charakter materiału, z jakiego powstała mapa, ów „kamienny dywan"[60], zdeterminował to, co na nim pokazano.

Za podstawę rekonstrukcji Ziemi Świętej posłużył posadzkarzom[61], jak się dziś uważa, napisany w pierwszej połowie IV w. *Słownik nazw* Euzebiusza

forda, *Introduction*, w: *Pilgrimage in Graeco-Roman & Early Christian Antiquity. Seeing the Gods*, red. eidem, Oxford 2005, s. 1–38.

53 Sasanidzi zdobyli Jerozolimę w r. 614, a muzułmanie w 638 r.; por. R. Schick, *Christian Communities*…, op. cit., rozdz. II–IV, s. 20–84; por. R.L. Wilken, *Byzantine Palestine: A Christian Holy Land*, „Biblical Archaeologist", vol. 51, 1988, s. 214; zob. A. Witkowska, *Peregrinatio religiosa w średniowiecznej Europie*, w: *Peregrinationes*, s. 13, i R. Cormack, *Byzantine Art*, Oxford 2018, s. 57. Nie oznacza to, że po roku 638 pielgrzymki ustały; zob. B. Kötting, *Peregrinatio religiosa*, Münster 1950; P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe,* Paris 1985; ostatnio A. Külzer, *Peregrinatio graeca in Terram Sanctam. Studien zu Pilgerführern und Reisebeschreibungen über Syrien, Palästina und den Sinai aus byzantinischer und metabyzantinischer Zeit*, Frankfurt am Main 1994, s. 279–420 (przekład świadectw późniejszych) i G. Bowman, *Contemporary Christian Pilgrimage to the Holy Land*, w: *The Christian Heritage in the Holy Land,* red. A. O'Mahony i inni, London 1995, s. 288–309.

54 O ekfrastycznym charakterze źródeł nieliterackich, zob. P. Brown, *Images as Substitute of Writing*, w: *East and West: Modes of Communication*, red. E. Chrysos i I. Wood, Leiden – Boston – Köln 1999, s. 15–34; por. L. James L. i R. Webb, *To Understand Ultimate Things and Enter SecretPlaces: Ekphrasis and Art in Byzantium*, "Art History", vol. 14, 1991, s. 8, i L. James, *Art and Text in Byzantium*, w: *Art and Text in Byzantine Culture*, red. eadem, Cambridge 2007, s. 2.

55 Por. J.W. Drijvers, 'Travel and Pilgrim Literature', w: S. McGill i E.J. Watts (red.), *A Companion to Late Antique Literature*, Malden – Oxford 2018, s. 359–372.

56 Zob. O.A.W. Dilke, 'Cartography in the Byzantine Empire', w: J.B. Harley i D. Woodward (red.), *The History of Cartography* I, Chicago – London 1987, s. 265; L. Smart, *Maps That Made History. The Influential, the Eccentric and the Sublime*, Toronto 2004, s. 11, mówi o 'an intended audience'.

57 Zob. E. Borsook, *Rhetoric or Reality: Mosaics as Expressions of a Metaphysical Idea*, „Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz", vol. 44, 2000, s. 2–18.

58 Platon, *Conv*. 205b–205c.

59 Wprowadzeniem byłaby praca H.M. Franks, *The World Underfoot. Mosaics and Metaphor in the Greek Symposium,* Oxford 2018.

60 Określenie Claudine Dauphin, *Carpets of Stone: The Graeco-Roman Legacy in the Levant*, "Classics Ireland", vol. 4, 1997, s. 1–32.

61 O nich zob. P. Thomsen, *Der Künstler der Mosaikkarte von Madeba*, „Byzantinische Zeitschrift", vol. 30, 1929–1930, s. 597–601; ogólnie C. Balmelle i J.-P. Darmon, *L' artisan-mosaïste dans l'antiquité tardive: réflexions à partir des signatures*, w: *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age* I, red. X. Barrat i Altet, Paris 1986, s. 235–249.

z Cezarei, który zawierał również plan Palestyny[62]. Mimo że mozaika, ufundowana zapewne przez ówczesnego biskupa Madaby i wiernych[63], wzbudza podziw skrupulatnością, starannością i kolorystyką[64], to wiadomo, iż nie oddaje wiernie topografii biblijnego terytorium i krajobrazu; nie taki był cel twórców[65]. Dla przykładu, skala poszczególnych obszarów lub miejscowości nie jest ta sama[66]: Jerozolima, jak zauważono, zajmuje nieproporcjonalnie dużo miejsca[67]. Znajduje się w centrum mozaiki[68]. Nie jest to przypadek[69], ponieważ pielgrzym powinien był dojrzeć detale sakralnej architektury miasta, by móc się z nimi identyfikować[70]. Z drugiej strony, nie wszystkie miejsca w samym mieście miały być widoczne, bo Wzgórza Świątynnego, gdzie stały ruiny zburzonej w roku 70 n.e. Świątyni, zabrakło na mapie, co jednoznacznie sugeruje świadomą selekcję w doborze elementów.

---

62 Περὶ τῶν τοπικῶν ὀνομάτων τῶν ἐν τῇ Θείᾳ Γραφῇ powstało przed r. 340 i zostało przełożone przez św. Hieronima na j. łaciński ok. 390 r.; por. E. Klosterman, *Eusebius, Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen* [GCS 11.1], Leipzig 1904; zob. P. Thomsen, *Loca Sancta. Verzeichnis der im 1. bis 6. Jarhundert n. Chr. Erwaehuten Ortschaften Palästinas*, Halle 1907; D.R. French, *Mapping Sacred Centers: Pilgrimage and the Creation of Christian Topographies in Roman Palestine*, w: *Akten des XII. internationalen Kongresses für christliche Archäologie* II, Münster 1995, s. 792–797; por. L. Di Segni, *The 'Onomasticon' of Eusebius and the Madaba Map*, w: *Madaba Map Centenary 1897–1997*…, op. cit., s. 114–120; także J. Stenger, *Eusebius and the Geography of the Holy Land*, w: *Brill's Companion to Ancient Geography*, red. S. Bianchetti i inni, Leiden – Boston 2015, s. 381–398; zob. R. Rubin, *Portraying the Land. Hebrew Maps of the Land of Israel from Rashi to the Early 20th Century*, Berlin–Boston 2018, s. xxiii. Sceptyczny co do wpływu dzieła Euzebiusza pozostaje G.W. Bowersock, *Mosaics as History. The Near East from Late Antiquity to Islam,* Cambridge–London 2006, s. 17–19.

63 Por. M. Piccirillo, *The Activity of the Mosaicists of the Diocese of Madaba at the Time of Bishop Sergius in the Second Half of the Sixth Century AD*, "Studies in History and Archaeology of Jordan", vol. 5, 1995, s. 391–398.

64 Jej pierwotne wymiary to 22×7 m.

65 Por. Y. Tsafrir, *The Maps Used by Theodosius: On the Pilgrim Maps of the Holy Land and Jerusalem in the Sixth Century C.E.*, "Dumbarton Oaks Papers", vol. 40, 1986, s. 137.

66 Np. skala Judei to 1:15 000, Jerozolimy – 1:1 650.

67 Zob. ryc. 1. O Jerozolimie zob. H. Geva i M. Avi-Johah, *Jerusalem. The Byzantine Period*, w: *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* II, red. E. Stern, Jerusalem 1993, s. 768–785; por. M.A. Frazer, *Holy Sites Representations*, w: *The Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, red. K. Weitzmann, New York 1979, s. 564–591. Na podobnej zasadzie Jerozolima zajmuje centralne miejsce na słynnej *mappa mundi* z katedry w Hereford (koniec XIII – pocz. XIV w.) i jak wskazuje P. Kochanek (*Winiety metropolii pentarchii na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnyc*h, „Vox Patrum", vol. 64, 2014, s. 264), miało to swoją wymowę ideologiczną.

68 Zjawisko to ujął zwięźle M. Eliade, *The Sacred & the Profane. The Nature of Religion*, New York 1987, s. 42, "*Our world* is always situated at the center".

69 Zob. C. Luckhardt, *The Charisma of Distant Places. Travel and Religion in the Early Middle Ages*, Abingdon – New York 2020, s. 55; por. H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, Oxford 2008, s. 1.

70 O identyfikacji zob. B. Bitton-Ashkelony, *Encountering the Sacred. The Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquity*, Berkeley 2005, s. 95–97; por. D. Deliyannis, H. Dey i P. Squatriti, *Fifty Early Mevieval Things. Materials od Culture in Late Antiquity and the Early Middle Ages,* Ithaca – London 2019, s. 85; także P. Arad, *Cultural Landscape*, w: *Maps and Travel*…, op. cit., s. 76.

Ryc. 1. Reprodukcja mapy z Madaby wykonana w 2010 r. przez B. Gagnona (https://en.wikipedia.org/wiki/Madaba_Map#/media/File:Madaba_Map_reproduction.jpg.) Zaznaczone miejsca to: 1 – Jerozolima; 2 – Betlejem; 3 – Morze Martwe; 4 – rzeka Jordan; 5 – Jerycho; 6 – Studnia Jakuba; 7 – Morze Śródziemne; 8 – Synaj; 9 – delta Nilu; 10 – Kerak; 11 – klasztor św. Lota; 12 – Hebron

1 - JÉRUSALEM
2 - BÉTLHEM
3 - MER MORTE
4 - RIVIERE DE JOURDAIN
5 - JERICOH
6 - PUITS DE JACOB
7 - MÉDITERRANÉE
8 - MONT DU SINAI
9 - DELTA DU NIL
10- KARAK (KYRIAKOPOLIS)
11- MONASTÉRE DE ST. LOT
12- HÉBRON
1 - GERUSALEMME
2 - BETLEMME
3 - MAR MORTO
4 - FIUME DEL GIORDANO
5 - GERICO
6 - POZZO DI GIACOBBE
7 - MARE MEDITERRANEO
8 - MONTE SINAI
9 - DELTA DEL NILO
10- KERAK (KYRIACOPOLIS)
11- MONASTERO DEL SANTO LOT
12- HEBRON
CHURCH OF ST. GEORGE - MADABA - JORDAN

Drugim, charakterystycznym rysem mozaiki jest sielankowa natura „krajobrazu" Ziemi Świętej[71], zgodnie z tradycją mozaik antycznych[72], by przypomnieć tylko te z Palestriny, Pompejów i Rzymu[73]. Naśladowanie tradycji starożytnej miało w tym wypadku konsekwencje, gdyż w ten oto sposób mapa Ziemi Świętej nie była li tylko zwykłą mapą, ale w zamyśle twórców wprowadzała pielgrzyma w przyjazny, familiarny, „nasz" krajobraz: stawała się ilustracją[74]; angażując wzrok patrzącego[75], sugerowała automatycznie, że znalazł się u siebie, na swoim terytorium. Mozaika, wraz z jej detalami topograficznymi, była więc jednym ze „sposobów komunikacji" ("ways of communication") pomiędzy członkami jednej wspólnoty religijnej[76]; stała się nie tylko zabytkiem „sztuki pielgrzymkowej"[77], ale integralnym składnikiem 'a Christian Holy Land'[78]; była artefaktem, którego obecność pogłębiała i wzmacniała u widza doświadczenie świętości[79].

* * *

W tytule tego artykułu pojawia się łaciński termin „legenda" („rzeczy, które trzeba przeczytać"), pod którym rozumiane są niezbędne objaśnienia do mapy – pomoc dla patrzącego, w jaki sposób powinien interpretować naniesione na jej powierzchnię znaki i skróty. Ta z Madaby pełna jest takich znaków; były one oczywiste dla ówczesnych wyznawców-odbiorców,[80] choć niekonieczne

71 Na ten temat zob. B. Leyerle, *Landscape as Cartography in Early Christian Pilgrimage Narratives*, "Journal of American Academy of Religion", vol. 64, 1996, s. 119–143.

72 Zob. R. M. Jensen, *Understanding Early Christian Art*, London – New York 2000, s. 62.

73 Zob. Dunbabin, *Mosaics of Greek and Roman World*…, op.cit., i B. Andreae, *Antike Bildmosaiken*, Mainz am Main 2003, s. 79–126. Podobne, „nilowe" mozaiki w Domu Nilu w Seforis i Bazylice Rozmnożenia Chleba w Tabdze, są dziś przedmiotem podziwu historyków sztuki; por. Hachlili, *Iconographic Elements*…, op. cit., s. 106–120; tejże, *Ancient Mosaic Pavements.*, op. cit.

74 Na ten temat zob. K. Zalewska, *Średniowieczne mapy ilustrowane – problemy i postulaty badawcze*, „Ikonotheka", vol. 7, 1994, s. 5–25.

75 Określenie A.M. Yasin – "engaging the senses" – byłoby tu adekwatne: *Sacred Space and Visual Art*, w: *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, red. S.F. Johnson, Oxford 2012, s. 947.

76 Jak zauważył E.J. Aiken, *Scriptural Geography. Portraying the Holy Land*, London 2009, s. 1, Ziemia Święta stała się "A space mapped by exclusivist ideologies of religious apologetics".

77 Ich przykłady opisał G. Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, Washington 1982.

78 Talgam, *Mosaics of Faith*…, op. cit., s. IX i XIV; por. M. Jeschke, *Rethinking Holy Land. A Study in Salvation Geography*, Scottdale – Waterloo, s. 112–114.

79 Na ten temat zob. R. Ousterhout, *The Sanctity of Place and the Sanctity of Buildings: Jerusalem versus Constantinople*, w: *Architecture of the Sacred. Space, Ritual, and Experience from Classical Greece to Byzantium,* red. B.D. Wescoat i R.G. Ousterhout, Cambridge 2012, s. 300; także S.V. Leatherbury, *Christian Wall Mosaics and the Creation of Sacred Space*, w: *Routledge Handbook of Early Christian Art*…, op. cit., s, 86–103.

80 Zob. uwagi R. Warlanda na temat 'knowledgeable viewers': *Defining Space: Abstraction, Symbolism and Allegory on Display in Early Byzantine Art*, w: *Envisioning Worlds in Late Antique Art*, red. C. Olovsdotter, Berlin – Boston 2019, s. 120–136.

wszystkie z nich są równie oczywiste dla nas[81]. Jak każda mapa, i ta miała *również* czysto informacyjny charakter, tego nie negujemy. Jednak kontekst historyczny sprawił[82], że jako taki, zabytek ten pozostaje intrygującym świadectwem – dokumentem mentalności ówczesnych wiernych oraz sposobu, w jaki myśleli o terytorium geograficznym; była wyrazem „myślenia kategoriami kartograficznymi"[83]; nade wszystko zaś – świadectwem, przykładem i dowodem identyfikacji z tym obszarem[84].

Literatura

Aiken E.J., 2009, *Scriptural Geography. Portraying the Holy Land*, London.

Alchermes J.D., 2005, *Art and Architecture in the Age of Justinian*, w: *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, red. M. Maas, Cambridge, s. 343–375.

Andreae B., 2003, *Antike Bildmosaiken*, Mainz am Rhein.

Arad P., 2019, *Cultural Landscape in Christian and Jewish Maps of the Holy Land*, w: *Maps and Travel in the Middle Ages*, red. I. Baumgärtner i inni, Berlin – Boston, s. 74–90.

Arad P., 2020, *Christian Maps of the Holy Land. Images and Meanings*, Turnhout.

Bahat D., 1996, *A New Suggestion for the Dating of the Madaba Mosaic*, w: *Eretz-Israel in the Madaba Map*, red. G. Barkay, E. Schiller, Jerusalem, s. 74–75.

Balty J., 1986, *Die antiken Mosaiken in Syrien und in Jordanien*, w: *Byzantinische Mosaiken aus Jordanien*, red. M. Piccirillo, Wien, s. 127–137.

Balty J., 1995, *Mosaïques antiques du Proche-Orient. Chronologie, iconographie, interprétation,* Paris.

Balmelle C., Darmon J.-P., 1986, *L' artisan-mosaïste dans l'antiquité tardive: réflexions à partir des signatures*, w: *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age* I, red. X. Barrat, Altet, Paris, s. 235–249.

Ben-Eliyahu E., 2019, *Identity and Territory. Jewish Perceptions of Space in Antiquity*, Oakland (CA).

Bitton-Ashkelony B., 2005, *Encountering the Sacred. The Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquity*, Berkeley.

81 Trudność współczesnego badacza polega także na tym, że w przeciwieństwie do literackich opisów innych budowli wschodniego cesarstwa – na czele z ekfrazami świątyń Ἁγία Σοφία u Prokopiusza i Silencjariusza, lub Ἅγιοι Ἀπόστολοι u Konstantyna z Rodos i Mesaritesa (zob. R. Webb, *The Aesthetics of Sacred Space: Narrative, Metaphor, and Motion in "Ekphraseis" of Church Buildings*, "Dumbarton Oaks Papers", vol. 53, 1999, s. 60) – nie ma pisemnych objaśnień do mapy.

82 Por. L.-A. Hunt, *Byzantine Mosaics of Jordan in Context*, op. cit., s. 106–126.

83 By przytoczyć podtytuł książki S.F. Johnsona: *Literary Territory. Cartographical Thinking in Late Antiquity*, Oxford 2016.

84 Por. L. Perrone, "*Rejoice Sion, Mother of All Churches*"*: Christianity in the Holy Land during the Byzantine Era*, w: *Christians and Christianity in Holy Land…*, op. cit., s. 141–173.

Bowersock G.W., 1998, *The Rich Harvest of Near Eastern Mosaics*, "Journal of Roman Archaeology", vol. 11, s. 693–699.
Bowersock G.W., 2001, *Recapturing the Past in Late Antiquity*, „Mediterraneo Antico", vol. 4, s. 1–15.
Bowersock, G.W., 2006, *Mosaics as History. The Near East from Late Antiquity to Islam,* Cambridge–London.
Bowman G., 1995, *Contemporary Christian Pilgrimage to the Holy Land*, w: *The Christian Heritage in the Holy Land,* red. A. O'Mahony i inni, London, s. 288–309.
Borsook E., 2000, *Rhetoric or Reality: Mosaics as Expressions of a Metaphysical Idea*, „Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz", vol. 44, s. 2–18.
Borsook E., *Mosaic*, 2010, w: *The Classical Tradition*, red. A. Grafton i inni, Cambridge–London, s. 601–602.
Brett G., 1942, *The Mosaic of the Great Palace in Constantinople*, "Journal of Warburg and Courtauld Institutes", vol. 5, s. 34–43.
Britt K.C., 2011, *These Stones Can Still Speak: the Progress of Research on Late Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in the Eastern Mediteranean*, "Journal of Art Historiography", vol. 5, s. 1–42.
Britt K.C., 2019, *Early Christian Mosaics in Contex*t, w: *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology,* red. D.K. Pettegrew i inni, Oxford, s. 275–294.
Brown P., 1999, *Images as Substitute of Writing*, w: *East and West: Modes of Communication*, red. E. Chrysos, I. Wood, Leiden – Boston – Koln, s. 15–34.
Cameron A., 2003, *Późne cesarstwo rzymskie*; tł. M. Kwiecień, Warszawa.
Caseau B., 2001, *Sacred Landscapes*, w: *Interpreting Late Antiquity. Essays on Postclassical World,* red. G.W. Bowersock i inni, Cambridge–London, s. 21–59.
Chatzidakis N., 1994, *Byzantine Mosaics*, Athens.
Clermont-Ganneau Ch., 1897, *The Mâdeba Mosaic*, "Palestine Exploration Quarterly", vol. 29, s. 213–225.
Connor C.L., 2016, *Saints and Spectacle. Byzantine Mosaics in Their Cultural Setting*, Oxford.
Cormack R., 2008, *Wall Painting and Mosaics*, w: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies,* red. E. Jeffreys i inni, Oxford, s. 385–396.
Cormack R., 2018, *Byzantine Art*, Oxford.
Dauphin C., 1980, *Mosaic Pavements as an Index of Prosperity and Fashion*, „Levant", vol. 12, s. 112–134.
Dauphin C., 1987, *Symbolic or Decorative? The Inhabited Scroll as Means of Studying Some Early Mentalities*, „Byzantion", vol. 48, s. 10–34.
Dauphin C., 1997, *Carpets of Stone: The Graeco-Roman Legacy in the Levant*, "Classics Ireland", vol. 4, 1–32.

Delano-Smith C., 1991, *Geography or Christianity? Maps of the Holy Land before AD 1000*, "Journal of Theological Studies", vol. 42, s. 143–152.
Deliyannis D., Dey H., Squatriti P., 2019, *Fifty Early Mevieval Things. Materials od Culture in Late Antiquity and the Early Middle Ages,* Ithaca – London.
Demsky A., 1998, *Holy City and Holy Land as Viewed by Jews and Christians in the Byzantine Period: a Conceptual Approach to Sacred Space*, w: *Sanctity of Time and Space in Tradition and Modernity,* red. A. Houtman i inni, Leiden – Boston, s. 285–296.
Demus O., 1953, *Byzantine Mosaic Decoration. Aspects of Monumental Art in Byzantium*, London.
Di Segni L., 1999, *The 'Onomasticon' of Eusebius and the Madaba Map*, w: *Madaba Map Centenary*…, s. 114–120.
Dilke O.A.W., 1985, *Greek and Roman Maps,* London.
Dilke O.A.W., 1987, *Cartography in the Byzantine Empire*, w: *The History of Cartography* I, red. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago – London, s. 258–275.
Donceel-Voûte P., 1988, *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban,* Louvain.
Donceel-Voûte P., 1988, *La carte de Madaba: cosmographie, anachronisme et propagande*, „Revue Biblique", vol. 95, s. 519–542.
Donner H., Cüppers H., 1977, *Die Mosaikkarte von. Madeba* I. *Tafelband*, Wiesbaden.
Donner H., 1992, *The Mosaic Map of Madaba. An Introductory Guide*, Kampen.
Drijvers J.W., 2018, *Travel and Pilgrim Literature*, w: *A Companion to Late Antique Literature*, red. S. McGill, E.J. Watts, Malden – Oxford, s. 359–372.
Dunbabin K.M.D., 1977, *The Mosaics of Roman North Africa,* Oxford.
Dunbabin K.M.D., 1999, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge.
Eckersley T.E., 2016, *Putting Christians on the Map: Topographic Mosaics from Late Antique Jordan as Representations of Authority and Status*, University of Louisville diss. [Electronic Theses and Dissertations. Paper 2484: https://ir.library.louisville.edu/etd/2484/ (dostęp 20.06.2021)].
Edson E., 2018, *Madaba Map*, w: *The Oxford Dictionary of Late Antiquity* II, red. O. Nicholson, Oxford, s. 935.
Eliade M., 1987, *The Sacred & the Profane. The Nature of Religion*, New York.
Elsner J., Rubiés J.-P., 1999, *Introduction*, w: *Voyages & Vision. Towards a Cultural History of Travel*, red. idem, London, s. 1–56.
Elsner J., Rutherford I., 2005, *Introduction*, w: *Pilgrimage in Graeco-Roman & Early Christian Antiquity. Seeing the Gods*, red. idem, Oxford, s. 1–38.
Franks H.M., 2018, *The World Underfoot. Mosaics and Metaphor in the Greek Symposium,* Oxford.

Frazer M.A., 1979, *Holy Sites Representations*, w: *The Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, red. K. Weitzmann, New York, s. 564–591.

French D.R., 1995, *Mapping Sacred Centers: Pilgrimage and the Creation of Christian Topographies in Roman Palestine*, w: *Akten des XII. internationalen Kongresses für christliche Archäologie* II, Münster, s. 792–797.

Gatier P.-L., 1986, *Inscriptiones grecques de la Jordanie* II: *Région Centrale (Amman – Hesban – Madaba – Main – Dhiban)* [*Inscriptiones grecques de la Syrie* XXI], Paris.

Geyer P., 1898, *Itinera Hierosolymitana saeculi III–VIII* [SEL 39], Vindobonae.

Geva H., Avi-Johah M., 1993, *Jerusalem. The Byzantine Period*, w: *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* II, red. E. Stern, Jerusalem, s. 768–785.

Gold V.R., 1958, *The Mosaic Map of Madeba*, "Biblical Archaeologist", vol. 21, s. 49–71.

Goren H., Faehndrich J., Schelhaas B., Weigel P., 2017, *Mapping the Holy Land. The Foundation of a Scientific Cartography of Palestine*, London.

Grabar A., 1966, *Byzantium. From the Death of Theodosius to the Rise of Islam*, London.

Gregory, C.R., 1898, *The Mâdaba Map*, "Biblical World", vol. 12, s. 244–250.

Griffith S., 1998, *What Has Constantinople to Do with Jerusalem? Palestine in the Ninth Century: Byzantine Orthodoxy in the World of Islam*, w: *Byzantine in the Ninth Century: Dead or Alive?*, red. L. Brubaker, London – New York, s. 181–194.

Habas L., 2018, *Daily Life in the Framework of Time and Place in the Mosaic Pavements of the Churches of Transjordan*, w: *Time, Space and People* [SOMA 2015], red. M. Arslam, Oxford, s. 119–141.

Hachlili R., 1998, *Iconographic Elements of Nilotic Scenes on Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, "Palestine Exploration Quarterly", vol. 130, s. 106–120.

Hachlili R., 2009, *Ancient Mosaic Pavements. Themes, Issues, and Trends. Selected Studies*, Leiden – Boston.

Hezser C., 2010, *Travel and Mobility*, w: *The Oxford Handbook of Jewish Daily Life in Roman Palestine*, red. idem, Oxford, s. 210–229.

Hunt E.D., 1982, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312–460*, Oxford 1982.

Hunt L.-A., 1994, *Byzantine Mosaics of Jordan in Context: Remarks on Imagery, Donors and Mosaicists*, "Palestine Exploration Quarterly", vol. 12, s. 106–126.

Irshai O., 2012, *Confronting a Christian Empire: Jewish Life and Culture in the World of Early Byzantium*, w: *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, red. R. Bonfil i inni, Leiden – Boston, s. 17–64.

Iwaszkiewicz P., Starowieyski M., 1996, *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej*, Kraków.
Jacob Ch., 2006, *The Sovereign Map. Theoretical Approaches in Cartography throughout History,* Chicago – London.
Jacoby A., 1905, *Das geographische Mosaik von Madaba*, Dieterich.
James L., 2007, *Art and Text in Byzantium*, w: *Art and Text in Byzantine Culture*, red. eadem, Cambridge, s. 1–12.
James L., 2017, *Mosaics in the Medieval World. From Late Antiquity to the Fifteenth Century,* Cambridge.
James L., Webb R., 1991, *To Understand Ultimate Things and Enter Secret Places: Ekphrasis and Art in Byzantium*, "Art History", vol. 14, s. 1–17.
Jastrzębowska E., 1988, *Sztuka wczesnochrześcijańska*, Warszawa.
Jensen R.M., 2000, *Understanding Early Christian Art*, London – New York.
Jeschke M., 2005, *Rethinking Holy Land. A Study in Salvation Geography*, Scottdale – Waterloo.
Johnson S.F., 2016, *Literary Territory. Cartographical Thinking in Late Antiquity*, Oxford.
Kaplan M., 2002, *Les saints en pèlerinage à l'époque mésobyzantine (7e-12e siècles)*, "Dumbarton Oaks Papers", vol. 56, s. 109–127.
Kitzinger E., 1951, *Studies on Late Antique and Early Byzantine Floor Mosaics I: Mosaics at Nikopolis*, "Dumbarton Oaks Papers", vol. 6, s. 81–122.
Kitzinger E., 1965, *Israeli Mosaics of the Byzantine Period. Introduction*, New York.
Kitzinger E., 1973, *World Map and Fortune's Wheel. A Medieval Mosaic Floor in Turin*, "Proceedings of the American Philosophical Society", vol. 117, s. 343–373.
Kitzinger, E., 1977, *Byzantine Art in the Making. Main Lines of Stylistic Development in Mediterranean Art, 3rd–7th Century*, Cambridge.
Klein K., 2018, *A Christian Holy Land (284–368)*, w: *The Cambridge Illustrated History of Holy Land*, red. R.G. Hoyland, H.G.M. Williamson, Cambridge, s. 141–167.
Klosterman E., 1904, *Eusebius, Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen* [GCS 11/1], Leipzig.
Kochanek P., 2014, *Winiety metropolii pentarchii na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych*, „Vox Patrum", vol. 64, s. 213–296.
Koikylides K., 1897, *Ὁ ἐν Μαδηβᾷ μωσαϊκὸς καὶ γεωγραφικὸς περὶ Συρίας, Παλαστίνης, καὶ Αἰγύπτου χάρτης*, Jerusalem.
Krausmüller D., 2018, *The „Greek East: Christianity and the Provincial Elites*, w: *A Companion to Religion in Late Antiquity*, red. J. Lössl, N.J. Baker-Brian, Malden – Oxford, s. 115–134.
Kötting B., 1950, *Peregrinatio religiosa*, Münster.
Krueger D., 2005, *Christian Piety and Practice in the Sixth Century*, w: *The Cambridge companion to the Age of Justinian*, Cambridge, s. 281–315.

Külzer A., 1994, *Peregrinatio graeca in Terram Sanctam. Studien zu Pilgerführern und Reisebeschreibungen über Syrien, Palästina und den Sinai aus byzantinischer und metabyzantinischer Zeit*, Frankfurt am Main.

Kuelzer A., 2017, *Byzantine and Early Post-Byzantine Pilgrimage to the Holy Land and to Mount of Sinai*, w: *Travel in the Byzantine World*, red. R. Macrides, Abingdon – New York, s. 149–164.

Lagrange M.-J., 1897, *La mosaïque géographique de Madaba,* „Revue Biblique", vol. 6, s. 165–184.

Leal B., 2018, *A Reconsideration of the Madaba Map*, „Gesta", vol. 57, s. 123–143.

Leatherbury S.V., 2018, *Christian Wall Mosaics and the Creation of Sacred Space*, w: *The Routledge Handbook of Early Christian Art,* red. R.M. Jensen, M.D. Ellison, Abingdon – New York, s. 86–103.

Leyerle B., 1996, *Landscape as Cartography in Early Christian Pilgrimage Narratives*, "Journal of American Academy of Religion", vol. 64, s. 119–143.

Liebeschuetz W., 2015, *Late Antiquity (6th and 7th Centuries) in the Cities of the Roman Near East*, w: tenże, *East and West in Late Antiquity*, Leiden – Boston, s. 256–287.

Limor O., 2006, „*Holy Journey": Pilgrimage and Christian Sacred Landscape*, w: *Christians and Christianity in the Holy Land. From the Origins to the Latin Kingdoms*, red. eadem, G.G. Stroumsa, Turnhout, s. 321–354.

Ling R., 1998, *Ancient Mosaics*, London.

Linsenbarth A., 2014, *Mozaikowa mapa z Madaby z VI wieku cennym źródłem informacji geograficznych, historycznych i biblijnych*, w: *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, „Z Dziejów Kartografii", t. 18, Warszawa, s. 93–110.

Lozowsky N., 2010, *Geography and Ethnography in Medieval Europe: Classical Traditions and Contemporary Concerns*, w: *Geography and Ethnography. Preceptions of the World in Pre-Modern Societies*, red. K.A. Raaflaub, R.J.A. Talbert, Malden – Oxford, s. 311–329.

Luckhardt C., 2020, *The Charisma of Distant Places. Travel and Religion in the Early Middle Ages*, Abingdon – New York.

Lux U., 1968, *Die Apostel-Kirche in Madeba*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins" vol. 84, s. 106–129.

MacCormack S., 1990, *„Loca sancta": the Organization of Sacred Topography in Late Antiquity*, w: *The Blessings of Pilgrimage*, red. R. Ousterhout, Urbana – Chicago, s. 7–40.

MacMullen R., 1984, *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100–400)*, New Haven – London.

Maguire H., 1987, *Earth and Ocean. The Terrestrial World in Early Byzantine Art*, University Park – London.

Madden A. M., 2012, *Corpus of Byzantine Church Mosaic Pavements from Israel and the Palestinian Territories*, Leuven.

Madden A., 2012, *A New Form of Evidence to Date the Madaba Map Mosaic*, "Liber Annuus", vol. 62, s. 495–513.
Magness J., 2012, *The Archaeology of the Holy Land. From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest*, Cambridge.
Mango C., 1986, *The Art of the Byzantine Empire, 312–1453. Sources and Documents*, Toronto – Buffalo – London.
Mango C., 2002, *New Religion, Old Culture*, w: *The Oxford History of Byzantium*, red. tenże, Oxford, s. 96–114.
Maraval P., 1985, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe,* Paris.
Meimaris Y., 1999, *The Discovery of the Madaba Mosaic Map. Mythology and Reality*, w: *The Madaba Map Centenary 1897–1997…*, Jerusalem, s. 25–36.
Mitchell W.J.T., 2002, *Holy Landscape: Israel, Palestine, and the American Wilderness*, w: *Landscape and Power*, red. tenże, Chicago – London, s. 261–290.
Morris C., 2000, *The Sepulchre of Christ and the Medieval West. From Beginnings to 1600*, Oxford.
Mundell-Mango M., 1991, *Madaba*, w: *The Oxford Dictionary of Byzantium* II, red. A. Kazhdan, Oxford, s. 1246.
Mundell-Mango M., 2000, *Byzantine Art and the Holy Land*, w: *Sinai, Byzantium, Russia. Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century,* red. J.A. Pjatnickij, London, s. 34–39.
Mundell-Mango M., 2002, *Pilgrimages*, w: *Oxford History of Byzantium,* red. C. Mango, Oxford, s. 115–120.
Murphy-O'Connor J., 2008, *The Holy Land. An Oxford Archaeological Guide,* Oxford.
Negev A., 1976, *Madaba*, w: *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, red. R. Stilwell i inni, Princeton, s. 541.
Nicolet C., 1991, *Space*, *Geography, and Politics in the Early Roman Empire*, Ann Arbor.
O'Callaghan R.T., 1953, *Madaba (Carte de*), w: *Dictionnaire de la Biblie*, Supplement 5, Paris, kol. 626–704.
O'Donnell Polyakow E., 2018, *Constructions of Christian Identity and the Idea of the Holy Land: A Reciprocal Relationship*, "Israel Studies", vol. 23, s. 177–195.
Ousterhout R., 2009, *„Sweetly Refreshed in Imagination": Remembering Jerusalem in Words and Images*, "Gesta", vol. 48, s. 153–168.
Ousterhout R., 2012, *The Sanctity of Place and the Sanctity of Buildings: Jerusalem versus Constantinople*, w: *Architecture of the Sacred. Space, Ritual, and Experience from Classical Greece to Byzantium,* red. B.D. Wescoat, R.G. Ousterhout, Cambridge, s. 281–305.
Ovadiah A., 1970, *Corpus of Byzantine Churches in the Holy Land*, Bonn.

Ovadiah R. i A., 1987, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, Rome.
Palmer P., Guthe H., 1906, *Die Mosaikkarte von Madeba,* Leipzig.
Pappalardo U., Ciardiello R., 2012, *Griechische und römische Mosaiken*, München.
Parker S.T., 2010, *Petra* (mapa nr 71), w: *Barrington Atlas of the Greek and Roman World,* red. R.J.A. Talbert, Princeton.
Perrone L., 2006, "*Rejoice Sion, Mother of All Churches": Christianity in the Holy Land during the Byzantine Era*, w: *Christians and Christianity in Holy Land. From the Origins to the Latin Kingdoms,* Turnhout, s. 141–173.
Piccirillo M., 1989, *Madaba. Le chiese e mosaici*, Jerusalem.
Piccirillo M., 1993, *The Mosaics of Jordan*, Amman.
Piccirillo M., 1995, *The Activity of the Mosaicists of the Diocese of Madaba at the Time of Bishop Sergius in the Second Half of the Sixth Century A*D, "Studies in History and Archaeology of Jordan", vol. 5, s. 391–398.
Rubin R., 2018, *Portraying the Land. Hebrew Maps of the Land of Israel from Rashi to the Early 20th Century*, Berlin – Boston 2018.
Runciman S., 1969, *The Pilgrimages to Palestine before 1095*, w: *A History of the Crusades* I, red. K.M. Setton, W.M. Baldwin, Madison – London, s. 68–80.
Runciman S., 1987, *Dzieje wypraw krzyżowych* I, tł. J. Schwakopf, Warszawa.
Sartre M. 1997, *Wschód rzymski*; tł. S. Rościcki, Wrocław.
Schick R., 1995, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule*, Princeton.
Schulten A., 1900, *Die Mosaikkarte von Madaba und ihr Verhältniss zu den ältesten Karten und Beschreibungen des heiligen Landes,* Berlin.
Schumacher G., 1895, *Madaba*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins", Bd. 18, s. 115–116.
Séjourné, P., 1892, *Médeba: Coup d'oeil historique, topographique, et archéologiqu*e, „Revue Biblique", vol. 1, s. 617–644.
Shepardson Ch., 2009, *Syria, Syriac, Syrian. Negotiating East and West*, w: *A Companion to Late Antiquity*, ed. P. Rousseau, Malden – Oxford, s. 455–466.
Simon M., 1979, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I–IV w.*; tł. E. Bąkowska, Warszawa.
Sivan H., 2008, *Palestine in Late Antiquity*, Oxford
Smart L. 2004, *Maps That Made History. The Influential, the Eccentric and the Sublime*, Toronto.
Smith J.A., 2007, *"My Lord's Native Land": Mapping the Christian Holy Land*, "Church History", vol. 76, s. 1–31.
Smith J.Z., 1987, *To Take Place. Toward Theory of Ritual*, Chicago – London.
Stenger J., 2015, *Eusebius and the Geography of the Holy Land*, w: *Brill's Companion to Ancient Geography*, red. S. Bianchetti i inni, Leiden – Boston, s. 381–398.

Talbot Rice D., 1997, *Art of the Byzantine Era*, London.
Talgam R., 2014, *Mosaics of Faith. Floors of Pagans, Jews, Samaritans, Christians, and Muslims in the Holy Land*, Jerusalem.
Talgam R., 2018, *Christian Floor Mosaics. Modes of Study and Potential Meanings*, w: *The Routledge Handbook of Early Christian Art*, Abingdon – New York, s. 104–123.
Thomsen P., 1907, *Loca Sancta. Verzeichnis der im 1. bis 6. Jahrundert n. Chr. Erwaehuten Ortschaften Palästinas*, Halle.
Thomsen P., 1929–1930, *Der Künstler der Mosaikkarte von Madeba*, „Byzantinische Zeitschrift", Bd. 30, s. 597–601.
Trilling J., 1989, *The Soul of the Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of the Byzantine Imperial Palace in Constantinople*, "Dumbarton Oaks Papers", vol. 43, s. 27–72.
Tsafrir Y., 1986, *The Maps Used by Theodosius: On the Pilgrim Maps of the Holy Land and Jerusalem in the Sixth Century C.E.*, "Dumbarton Oaks Papers", vol. 40, s. 129–145.
Tsafrir Y., 1999, *The Holy City of Jerusalem in the Madaba Map*, w: *Madaba Map Centenary 1897–1997*, Jerusalem, s. 155–164.
Vikan G., 1982, *Byzantine Pilgrimage Art*, Washington.
Walker P.W.L., 1990, *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century,* Oxford.
Walmsley A., 1996, *Byzantine Palestine and Arabia*, w: *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, red. N. Christie, S.T. Loseby, Aldershot, s. 126–158.
Warland R., 1999, *Die Mosaikkarte von Madaba und ihre Kopie in der Sammlung des Archäologischen Instituts der Universität Göttingen*, „Georgia Augusta", vol. 71, s. 41-48.
Warland R., 2019, *Defining Space: Abstraction, Symbolism and Allegory on Display in Early Byzantine Art*, w: *Envisioning Worlds in Late Antique Art*, red. C. Olovsdotter, Berlin – Boston, s. 120–136.
Webb R., 1999, *The Aesthetics of Sacred Space: Narrative, Metaphor, and Motion in „Ekphraseis" of Church Buildings*, "Dumbarton Oaks Papers", vol. 53, s. 59–74.
Weber E. 1999, *The Tabula Peutingeriana and the Madaba Map*, w: *The Madaba Map Centenary 1897–1997*, Jerusalem, s. 41–46.
Weingarten S., 2005, *The Saint's Saints. Hagiography and Geography in Jerome*, Leiden – Boston.
Weitzmann K., 1974, *„Loca Sancta" and the Representational Arts of Palestine*, "Dumbarton Oaks Papers", vol. 28, s. 31–55.
Wesselingius P., 1735, *Vetera Romanorum itineraria*, Amstelodami.
Wilken R.L., 1988, *Byzantine Palestine: A Christian Holy Land*, "Biblical Archaeologist", vol. 51, s. 214–217 i 233–237.

Wilken R.L., 1992, *Land Called Holly. Palestine in Christian History and Thought*, New Haven – London.
Wilkinson J., 1977, *Jerusalem Pilgrimages before the Crusades*, Jerusalem.
Wipszycka E., 1995, *Pielgrzymki starożytne: problemy definicji i cezur*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy,* red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa, s. 17–28.
Witkowska A., 1995, *Peregrinatio religiosa w średniowiecznej Europi*e, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, Warszawa, s. 9–16.
Wittke A.-M. i inni (red.), 2010, *Historical Atlas of the Ancient World* [Brill's New Pauly Supplements 3], Leiden – Boston.
Yasin A.M., 2012, *Sacred Space and Visual Art*, w: *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, red. S.F. Johnson, Oxford, s. 935–969.
Yeager S.M., 2008, *Jerusalem in Medieval Narrative*, Cambridge
Zalewska K., 1994, *Średniowieczne mapy ilustrowane – problemy i postulaty badawcze*, „Ikonotheka", vol. 7, s. 5–25.

Google Maps nearly 1,500 years before Google Maps: brief legenda to the Madaba Mosaic Map

Bogdan Burliga
Uniwersytet Gdański
Instytut Studiów Klasycznych i Slawistyki
https://orcid.org/0000-0001-8001-7483
E-mail: bogdan.burliga@ug.edu.pl

Summary: As it is well known, the floor mosaic in the former Byzantine church in Madaba took the form of a map that represents the Holy Land, with Jerusalem at its center. It was created in the second half of the sixth century and intended for Christian pilgrims who came to see the places connected with the events described in the New Testament. In this article the author tries to draw attention to one of the problems related to the assessment of the importance of this unique iconographic monument: that this monument bears witness to the completion of a long process of Christianization of the old biblical territory.

Keywords: mosaic, map, Madaba, Holy Land

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 47–56
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Fabularyzacja przestrzeni: osmański podbój Egiptu (1517) w narracji Ludwika Tuberona de Crieva

Piotr Tafiłowski

Uniwersytet Warszawski
Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-3249
E-mail: p.tafilowski@uw.edu.pl

Zarys treści: W artykule przedstawiono analizę fragmentów *Pamiętników o czasach moich* Ludwika Tuberona, w których m.in. opisywał on osmański podbój Egiptu w 1517 roku. Przedmiotem rozważań są: wiedza Ludwika Tuberona na temat geografii Egiptu oraz źródła, z jakich czerpał informacje o topografii tego kraju opisując współczesne sobie wypadki.

Słowa kluczowe: Ludwik Tuberon de Crieva, Klaudiusz Ptolemeusz, Egipt, Osmanie, Mamelucy

W artykule przedstawiam analizę pewnego fragmentu *Pamiętników o czasach moich* pochodzącego z Dubrownika benedyktyna Ludwika Tuberona (1458–1527), opublikowanych w polskim przekładzie przed czterema laty[1]. *Pamiętniki*, obejmujące lata 1490–1522, mają charakter historii powszechnej.

Z punktu widzenia, poruszanej w tym tomie problematyki warto zaznaczyć, że dzieło Tuberona zostało bardzo mocno osadzone w przestrzeni geograficznej. Związek między geografią a historią był dla autora bardzo silny i oczywisty, co zresztą było charakterystyczne dla epoki, w której żył i tworzył (przynależność opisu geograficznego do dziedziny historii wywodzi się zresztą jeszcze ze starożytności[2]). Wszystkie opisywane wydarzenia usytuowane zostały w konkretnych, nazwanych i lokalizowanych w układzie przestrzennym miejscach. Na kartach *Pamiętników* pojawiają się setki nazw państw, krain, miast, miejscowości, mórz, rzek, gór, wysp, półwyspów i przylądków. Dla dziejopisa ważne były także odległości pomiędzy nimi, które starannie odnotowywał, mniejszą

[1] L. Tuberon de Crieva, *Pamiętniki o czasach moich*, wyd. P. Wróbel, J. Bonarek, Kraków 2016. Tam też nota biograficzna Ludwika Tuberona (s. 10–13).

[2] Por. np. R. Krzywy, *Wędrówki z Mnemozyne. Studia o topice dawnego podróżopisarstwa*, Warszawa 2013, s. 32–33.

uwagę zwracając na określanie kierunków geograficznych. Bardzo często podawane przez Dalmatę nazwy geograficzne były zaczerpnięte z literatury starożytnej, choć zdarzało się i tak, że posługiwał się zlatynizowanymi formami lokalnych nazw topograficznych. Podam tylko jeden charakterystyczny przykład. Nasz autor pisał o pewnej przystani, która była oddalona „o dwanaście tysięcy kroków od Modonu, a wśród ludu nazywana jest *Iuncum*". *Iuncus* to w języku łacińskim trzcina, sitowie, prawdopodobnie więc chodziło o miejsce zarośnięte szuwarami, trzcinowisko. Miejsce to zostało nazwane, a więc „stworzone" przez lokalną praktykę kulturową.

Choć tekst *Pamiętników* jest interesujący z punktu widzenia geopoetyki[3], metageografia Tuberona, jego wyobraźnia przestrzenna i sposób, w jaki strukturyzował przestrzeń, nie stały się dotąd przedmiotem odrębnych badań (a uważam, że to ciekawy postulat badawczy). Nie jest też możliwe omówienie tego zagadnienia w moim artykule. Jest on poświęcony tylko jednemu fragmentowi dzieła Ludwika Tuberona. Otóż dalmacki dziejopis sporo uwagi poświęcił problematyce osmańskiej[4]. Jedną z opisywanych przez niego spraw był osmański podbój Syrii i Egiptu w 1517 roku, a wydarzenia te opisywał i lokował w przestrzeni geograficznej Ludwik Tuberon.

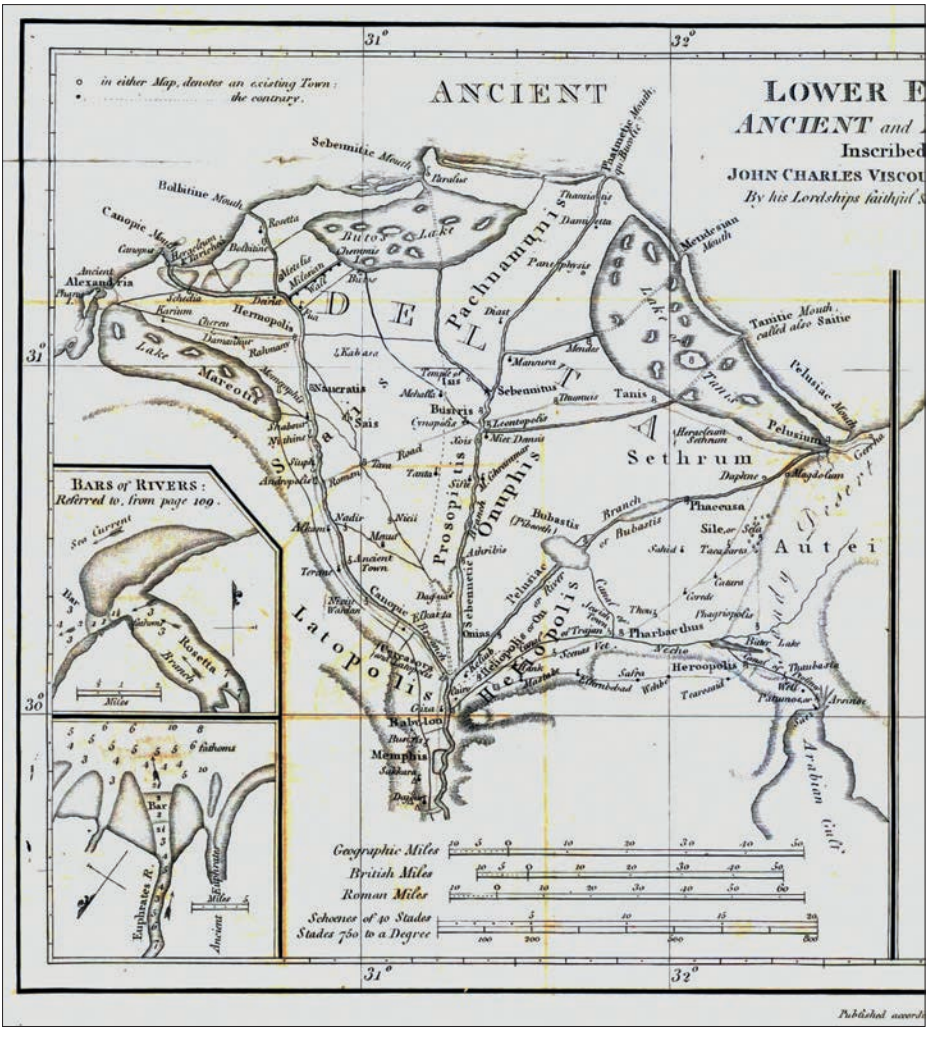
Padyszach Selim I, gdy w wyniku kampanii wojennej przeciwko Mamelukom zajął Syrię, przekonany był, że nie będzie w stanie utrzymać tego kraju w swoim ręku, jeśli nie zajmie równocześnie Egiptu, będącego głównym ośrodkiem państwa mameluckiego. Sami Mamelucy zaś powinni byli zostać unicestwieni. Gdyby te strategiczne cele nie zostały zrealizowane, Syria byłaby bezustannie szarpana próbami odbicia jej, a w walkach tych niepotrzebnie wykrwawiałaby się osmańska armia. Osmański władca wydał zatem rozkaz rozpoczęcia przygotowań do wyprawy egipskiej[5]. Turcy zbierali stada wielbłądów, na których mieli pokonać pustynię. Przygotowano także wielką liczbę naczyń na wodę (bukłaków).

Równocześnie do zarządcy Konstantynopola, Hagi Mehmeda Piriego (Piriego Karamana) pocztowymi końmi popędzili jakoby posłańcy z rozkazami, aby ten natychmiast uzbroił czterdzieści okrętów dwu- i trójrzędowych, wyposażył je w wioślarzy i wszystko, co niezbędne do żeglugi, zaokrętował na nie żołnierzy i jak najszybciej posłał w kierunku jednego z ujść Nilu, wysuniętego najdalej na wschód, które od miasta i twierdzy Peluzjum nazywano peluzyjskim.

[3] Zob. np. E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014; B. Westphal, *Geocriticism: Real and Fictional Spaces*, transl. R.T. Tally Jr., New York 2011.

[4] Więcej na ten temat zob. P. Tafiłowski, *Pomiędzy cywilizacjami. Wojna i praktyki komunikacyjne na pograniczu chrześcijańsko-muzułmańskim na przełomie średniowiecza i ery nowożytnej*, Oświęcim 2019.

[5] Padyszach wyruszył z Damaszku dwa tygodnie po wymarszu Sinana paszy, 14 grudnia 1516 r. *Tagebuch der ägyptischen Expedition des Sultans Selim I. aus Feriduns Sammlung der Staatsschriften*, wyd. H. Edhem, Weimar 1916, s. 15.

Ryc. 1. Mapa przedstawiająca deltę Nilu w starożytności, przygotowana na podstawie dzieła Herodota. Możemy na niej dostrzec nie tylko kanał Trajana, lecz także Babilon oraz Peluzjum. J. Rennell, *The geographical system of Herodotus examined and explained*, London 1830 (źródło: https://en.wikipedia.org/wiki/James_Rennell#/media/File:AncientEgyptJamesRennell01.jpg, dostęp 16.10.2021)

W tym miejscy flota ta miała wpłynąć na Nil i podążyć do miejsca, w którym znajdował się turecki obóz, to znaczy, jak można sądzić na podstawie relacji Tuberona, miała dopłynąć aż do pozycji nieco na południe od Kairu (ryc. 1). Selim zamierzał, w miarę możności, przeprowadzić atak na Mameluków zarówno z lądu, jak z wody. Wiedział bowiem doskonale, że „musi zetrzeć się

z bardzo upartym nieprzyjacielem, którego tylko śmiercią może zwyciężyć". To jest pierwsza ważna dla nas informacja, choć w istocie rzeczy informacja o planowanej operacji floty była całkowicie fałszywa, co wyjaśnię niżej.

Selim wyruszył z Damaszku 14 grudnia i jeszcze przed końcem miesiąca dotarł do Gazy, w której wielki wezyr zgromadził już wielbłądy i zapasy żywności. Jak stwierdzał Tuberon, Turcy szybko przekroczyli pustynię i rozłożyli się obozem nad „rzeką Horion" (*ad Horionem amnem*). To jest druga ważna dla nas informacja. I ten właśnie fragment *Pamiętników* stawia przed nami ciekawy problem geograficzno-filologiczny, który wymaga szerszego omówienia i komentarza.

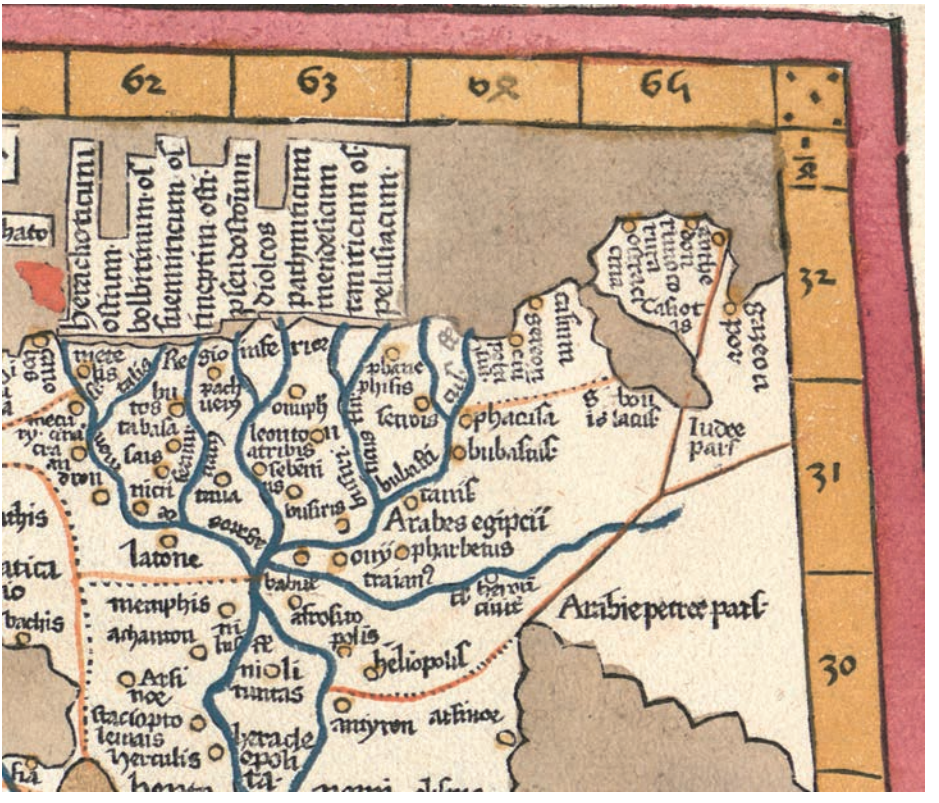
Polscy wydawcy tekstu *Pamiętników* Tuberona ograniczyli swój komentarz do uwagi, że trudno ustalić z całą pewnością, jakie miejsce kronikarz miał na myśli. Gdy spojrzymy na mapę Egiptu, możemy łatwo przekonać się, że nie mogła to być żadna rzeka ani też odnoga Nilu. Kair leży na prawym jego brzegu i wojska maszerujące z północnego wschodu, z Syrii, jak to przedstawiał pamiętnikarz, nie musiały przekraczać żadnej rzeki, by dotrzeć do tego miasta. Cóż zatem mógł mieć na myśli nasz kronikarz? Nie ulega wątpliwości, że wzmiankę tę należy odnosić do pozostałości tzw. kanału Ptolemeuszy, odnowionego na rozkaz cesarza Trajana. Kanał ten przebiegał niegdyś na południe od Kairu, przez antyczny rzymski fort Babilon (będę jeszcze o nim wspominać)[6]. Według Tuberona, po przekroczeniu „Horionu" wojska tureckie miały znaleźć się na południe od Starego Kairu, co faktycznie odpowiada położeniu zarówno tego kanału, jak fortu oraz miasta.

Bez wątpienia informacje Tuberona na temat geografii Bliskiego Wschodu, tak samo zresztą jak i dotyczące tej konkretnej kampanii, były bardzo niedokładne, a przede wszystkim nieaktualne. Relacje współczesne, dotyczące wydarzeń rozgrywających się w tym regionie oraz w północnej Afryce, poznawał poprzez łańcuch pośredników. Chętnie czerpał przy tym ze źródeł starożytnych oraz późniejszych dzieł historiograficznych, śmiało posługując się, jak tego dowodziłem w swojej książce, antycznymi nazwami geograficznymi. W tym wypadku jednoznacznie wskazać można źródło pochodzenia toponimów, z którego korzystał nasz kronikarz. Było to dzieło Klaudiusza Ptolemeusza – *Cosmographia*. Na mapie Egiptu, opracowanej w drugiej połowie XV w. na podstawie tekstu aleksandryjskiego geografa, widać właśnie ów kanał, a w niektórych jej wydaniach także Babilon położony niedaleko ujścia kanału do Nilu, poniżej Kairu (ryc. 2).

W części opisowej dzieła odnoszącej się do tego fragmentu mapy możemy ponadto przeczytać: „Heroum civitas per hanc et Babilonem amnis Traianus fluit"[7]. Jeśli dalmatyński pisarz rzeczywiście miał w rękach odpis łacińskiego

6 A. Raymond, *Kair*, Warszawa 2005, s. 23.

7 C. Ptolemaeus, *Cosmographia*, Ulm: Lienhart Holle, 1482, k. 40v.

Ryc. 2. Delta Nilu z kanałem Trajana oraz ujściem peluzjańskim. C. Ptolemaeus, *Cosmographia*, oprac. Nicolaus Germanus, wyd. Lienhart Holl, Ulm 1482 (skan własny)

wydania dzieła aleksandryjskiego geografa, musiała to być kopia mało w tym miejscu czytelna lub może podniszczona (Dalmata kilkakrotnie w swoim tekście zaznaczał, że rękopisy, z których korzystał, bywały słabo czytelne ze względu na ich wiek lub stopień zniszczenia), inaczej bowiem trudno byłoby wyjaśnić, w jaki sposób „Heroum civitas" oraz „amnis Traianus" w jego *Pamiętnikach* zamieniły się w nieistniejący „Horion amnis". Na wszystkich znanych mi reprodukcjach różnych edycji tej mapy ów kanał jest zawsze bardzo wyraźnie opisany jako „Traianus".

Χωριον w języku greckim oznacza po prostu wieś, osadę. Również z greki pochodzi pojawiające się u Ptolemeusza słowo *heroum*, oznaczające kapliczkę poświęconą zmarłemu. Trudno rozstrzygać, czy grecki źródłosłów obu toponimów można w jakikolwiek sposób łączyć z pomyłką kronikarza. Nasuwająca się w tym miejscu hipoteza, że mógł on korzystać z oryginalnego, greckiego odpisu *Cosmographii*, co przy niezbyt dobrej znajomości tego języka mogłoby stać się przyczyną popełnienia wspomnianych błędów,

wydaje się warta rozważenia, aczkolwiek byłaby ona trudna do udowodnienia. W książce poświęconej tym zagadnieniom podaję więcej wskazówek mogących świadczyć, że nasz pisarz znał język grecki, choć raczej na poziomie niezbyt zaawansowanym.

Po rzekomym przekroczeniu „Horionu" Turcy znaleźć się mieli na pozycjach na południe od Starego Kairu, „na ziemi babilopolitańskiej, niedaleko od stolicy Czerkiesów" (czyli Mameluków), i tutaj założyli nowy obóz. Wyjaśnienia wymaga kwestia trasy przemarszu armii osmańskiej. Według opisu Tuberona miałaby ona przebiegać przez pustynię na Synaju, w głębi lądu, aż do koryta Nilu na południe od Kairu. W rzeczywistości było zupełnie inaczej. Źródła zgodnie potwierdzają, że Turcy posuwali się od Gazy wybrzeżem Morza Śródziemnego na północ od Synaju, nie zapuszczając się w głąb lądu. Trasę ich przemarszu znamy z dziennika kampanii, wyliczającego kolejno egipskie miejscowości i daty ich zajmowania przez Osmanów: Chan Junus (10 stycznia), Saka (11 stycznia), Al-Arisz (12 stycznia), Kabr el Sai (13 stycznia), Bir al-Abd (14 stycznia). Dopiero stamtąd osmańska armia skierowała się na południe, ruszając w głąb lądu i osiągając 15 stycznia wieś Katia, 17 stycznia miasto Salihija, 19 stycznia Bilbajs[8]. Wybór takiej trasy był czymś oczywistym i zgodnym z rozsądkiem. Była ona łatwiejsza do pokonania niż piaski pustyni, aczkolwiek, jak podkreślał kronikarz wyprawy, wojsko cały czas cierpiało z powodu braku wody pitnej. Wybrzeżem też łatwiej było transportować artylerię. Ciągnięcie jej przez piaski pustyni byłoby zadaniem karkołomnym i morderczym.

Bardzo ciekawą kwestią jest próba odpowiedzi na pytanie, skąd u Tuberona pojawiła się całkowicie nieprawdopodobna wiadomość o marszu Osmanów przez pustynię. Czy był to tylko jego wymysł, wywiedziony z lektury tekstów powstałych kilkanaście wieków wcześniej? Podpowiedź znajdujemy u mameluckiego kronikarza Muhammeda ibn Ahmeda ibn Iyasa. Otóż pisał on, że 12 stycznia 1517 r. sułtan mamelucki otrzymał wiadomość, iż padyszach Selim wyruszył z Syrii w kierunku Egiptu, dzieląc swoją armię na dwa korpusy. Jeden z nich ruszył „drogą królewską", czyli wzdłuż wybrzeża, drugi natomiast kierował się przez pustynię wprost na Kair. Otrzymawszy takie wieści, mamelucy stracili głowę i nie potrafili podjąć decyzji, co należy w tej sytuacji zrobić i w jaki sposób przygotowywać obronę[9]. Muhammed ibn Ahmed ibn Iyas nie wspominał więcej o tym, by jakiekolwiek oddziały napastnicze miały się pojawić pod Kairem od strony południowej, najpewniej była to więc informacja fałszywa. Niewątpliwie to sami Osmanie rozpuszczali tego rodzaju pogłoski, a ich celem miało być zdezorientowanie przeciwnika. Tę właśnie celowo fałszywą informację przyjął za prawdziwą i powtórzył słabo zorientowany

[8] *Tagebuch der ägyptischen Expedition*, s. 17–18; *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year A.H. 922 (A.D. 1516)*, wyd. W.H. Salmon, London 1921, s. 100; Ch. Oman, *Sztuka wojenna w XVI wieku*, Oświęcim 2015, s. 182.

[9] *An Account of the Ottoman Conquest*, s. 103.

w rzeczywistym przebiegu wydarzeń Tuberon, dysponujący tylko częściowymi i nieprecyzyjnymi wiadomościami, często jednak wykorzystujący osmańskie teksty propagandowe[10].

W tym samym czasie, jak twierdził Tuberon, z osmańskiej stolicy miały nadejść informacje, że flota wyekspediowana przez Hagi Mehmeda Piriego „wpłynęła do ujścia peluzjańskiego i ruszyła w górę Nilu". Była to druga i ostatnia w *Pamiętnikach* wzmianka odnosząca się do tej floty. Nie dowiadujemy się, jaka miała być według pisarza jej rola i jakie zadania miała wykonać. Była to zresztą informacja, co dla nas najbardziej interesujące, całkowicie bałamutna.

W starożytności twierdza położona u ujścia najdalej na wschód wysuniętej odnogi Nilu (gr. Peluzjon) odgrywała kluczową rolę w systemie obronnym Egiptu. Z tego też względu często wymieniano jej nazwę w raportach wojskowych oraz różnego rodzaju tekstach dotyczących prowadzonych w tym regionie wojen (toczono tam bitwy podczas walk Egiptu z Asyrią, Persją, Syrią i Rzymem; na czele wojsk pojawiali się tam m.in. Aleksander Wielki i Oktawian)[11]. Ani relacja Tuberona, ani źródła osmańskie (w tym dziennik kampanii) nie potwierdzają informacji dotyczącej pojawienia się floty tureckiej na Nilu oraz jej udziału w zdobyciu Egiptu i walce z Mamelukami. Dopiero 28 maja 1517 r., cztery miesiące po zajęciu Kairu, padyszach udał się do Aleksandrii na inspekcję floty[12], nie mamy jednak pewności, czy mowa była o okrętach zdobytych na Mamelukach (co wydaje się najbardziej prawdopodobne), czy ewentualnie o własnych siłach morskich Osmanów.

W całej tej kwestii najciekawszy jest fakt, że – jak się okazuje – opisując trasy, którymi posuwać się miały siły osmańskie (lądowe i morskie) pamiętnikarz, inspirowany lekturą dzieł antycznych, pisał nie tyle o tym, jak było w rzeczywistości, ile o tym, jak w jego mniemaniu być powinno. Dla czytelnika obeznanego z pismami autorów starożytnych nie ulegało wątpliwości, że w walce o Egipt flota napastników musiała pojawić się w Peluzjon. W istocie jednak opowieść o żegludze floty osmańskiej peluzjańską odnogą Nilu w 1517 r. była czystą fikcją, kolejną kreacją literacką naszego pisarza. Historia

[10] Co do osmańskiego podboju Syrii i Egiptu, jak pisał Michael Winter, został on szczegółowo omówiony w wielu źródłach arabskich, tureckich, europejskich i żydowskich. Niewiele znamy podobnych przykładów, by zburzenie jednego imperium przez inne zostało tak szczegółowo omówione, zrelacjonowane niemal dzień po dniu, dając tak wyraźny obraz zderzenia dwóch różnych kultur, tradycji, systemów zarządzania i celów państwowych, a wreszcie zdominowania pokonanych przez zwycięzcę. Jako najlepsze z tych źródeł badacz ocenił relacjonowaną tu i dalej kronikę Muhammeda ibn Ahmeda ibn Iyasa. M. Winter, *The Ottoman Occupation*, w: *The Cambridge History of Egypt*, vol. I, *Islamic Egypt, 640–1517*, wyd. C.F. Petry, Cambridge 2008, s. 490.

[11] Por. np. F. Arrian, *Wyprawa Aleksandra Wielkiego*, przeł. H. Gesztoft-Gasztold, wstęp i kom. J. Wolski, Wrocław 2004, III, 1; Juliusz Cezar, *O wojnie domowej*, przeł. J. Parandowski, Warszawa 1990, s. 132; 134; Pauzaniasz, *Wędrówka po Helladzie. Księgi I, II, III i VII*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 2005, I, VI, 6.

[12] *Tagebuch der ägyptischen Expedition*, s. 24.

twierdzy Peluzjon skończyła się dokładnie 400 lat wcześniej, w 1117 r., kiedy to zburzył ją łaciński król Jerozolimy, Baldwin I z Boulogne.

Co więcej, jak dowodzą badania geologiczne, ujście peluzjańskie Nilu zamuliło się już w początkach naszej ery (prowadzone przez geologów badania wskazują, że rzeka przestała płynąć ok. 25 roku n.e.; niektórzy badacze przyjmują, że jej nurt był żywy jeszcze do połowy IX w., jednak w rejonie jej ujścia nie odnaleziono ruin starszych niż rzymskie[13]), a zalewana wodą morską okolica zamieniła się w błotne pustkowie. Wykluczone jest zatem, aby eskadra galer wojennych w początku XVI w. mogła popłynąć tędy w górę Nilu, jak chciał pamiętnikarz. Podobnie wykoncypowana została, na podstawie lektury tekstów antycznych, bez znajomości zaś współczesnego stanu faktycznego, trasa przemarszu armii tureckiej, którą Tuberon prowadził przez również od stuleci nieistniejące „Horion" (kanał Trajana) i Babilon. To literatura antyczna, czasem źle odczytana, a nie rzeczywistość geograficzna, tworzyła mapę mentalną dalmackiego kronikarza.

Jest przy tym prawdopodobne, że pogłoski o pojawieniu się eskadry tureckich okrętów wojennych rozpuszczane były przez Osmanów celem odebrania wszelkiej nadziei resztkom armii sułtańskiej (Mamelucy niepokojeni byli doniesieniami o pojawieniu się jakichś obcych okrętów w pobliżu Aleksandrii i Rosetty, a więc w okolicach przeciwległych, zachodnich ujść delty Nilu, nie mieli jednak pewności, czy były to statki osmańskie[14]; o tym, że nie była to flota wojenna, której zadaniem byłoby wspieranie nacierającej na Kair tureckiej armii lądowej świadczy fakt, iż była to jedyna wzmianka źródłowa na ten temat). Słuchy te dotrzeć mogły do Dalmaty, który już z łatwością mógł je połączyć z wiadomościami zaczerpniętymi z dawnych lektur.

Tuberonowa mapa Egiptu, jego geografia wyobrażona, ukształtowana została zatem przez cztery główne czynniki: lekturę dzieł autorów starożytnych; nieporozumienie wynikające bądź z uszkodzenia rękopisów, którymi się posługiwał, bądź też z niedostatecznej znajomości języka greckiego; propagandową fikcję tworzoną przez atakujących Osmanów, której celem było wprowadzenie w błąd przeciwnika; a wreszcie jego własną fantazję. Jego mapa w oczywisty sposób miała niezbyt wiele wspólnego z tym, co dla nas obecnie jest mapą Egiptu. Zupełnie inny był też dla niego, zasadniczy przecież, związek między mapą a tekstem, choć w jego dziele nie znajdujemy dowodów, by taki związek w ogóle rozważał. Tekst, głównie antyczny, miał u niego zdecydowaną przewagę nad mapą.

W tych przypadkach, gdy Tuberon nie dysponował wiadomościami aktualnymi (tak było w przypadku opisu kampanii egipskiej Selima I), sięgał po wiedzę zaczerpniętą z dzieł starożytnych i przez to nieaktualną (tak było w przypadku

[13] Zob. J. Quintanar, S.D. Khan, M.S. Fathy, A.-F.A. Zalat, *Remote sensing, planform, and facies analysis of the Plain of Tineh, Egypt for the remains of the defunct Pelusiac River*, "Sedimentary Geology" 297, 2013, s. 16–17.

[14] *An Account of the Ottoman Conquest...*, s. 55.

Peluzjonu lub rzeki Horion), a nawet własną wyobraźnią (najwyraźniejszym przykładem kreacji literackiej, mającej niewiele wspólnego z rzeczywistością, jest postać perskiego szacha Ismaela oraz pobudek, jakimi kierować się miał w walce z Osmanami, to już jednak nie należy do problematyki tego tomu).

Wydaje mi się, że jest to jeden z ciekawszych przykładów literackiego kreowania przestrzeni oraz wpływu literatury na opis geograficzny; ciekawy tym bardziej, że pokazujący „podróżowanie" takiego wpływu, „podróżowanie" idei daleko nie tylko w przestrzeni, lecz także i w czasie[15].

Literatura

Źródła

Arrian F., 2004, *Wyprawa Aleksandra Wielkiego*, przeł. H. Gesztoft-Gasztold, wstęp i komentarze J. Wolski, Wrocław.

Edhem H. (wyd.), 1916, *Tagebuch der ägyptischen Expedition des Sultans Selim I. aus Feriduns Sammlung der Staatsschriften*, Weimar.

Juliusz Cezar, 1990, *O wojnie domowej*, przeł. J. Parandowski, Warszawa.

Pauzaniasz, 2005, *Wędrówka po Helladzie. Księgi I, II, III i VII*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław.

Ptolemaeus C., 1482, *Cosmographia*, wyd. Nicolaus Germanus, Lienhart Holle, Ulm.

Salmon W.H. (wyd.), 1921, *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year A.H. 922 (A.D. 1516)*, London.

Tuberon de Crieva L., 2016, *Pamiętniki o czasach moich*, wyd. P. Wróbel, J. Bonarek, Kraków

Opracowania

Krzywy R., 2013, *Wędrówki z Mnemozyne. Studia o topice dawnego podróżopisarstwa*, Warszawa.

Oman Ch., 2015, *Sztuka wojenna w XVI wieku*, Oświęcim.

Quintanar J., Khan S.D., Fathy M.S., Zalat A.-F.A., 2013, *Remote sensing, planform, and facies analysis of the Plain of Tineh, Egypt for the remains of the defunct Pelusiac River*, "Sedimentary Geology" 297, s. 16–30.

Raymond A., 2005, *Kair*, Warszawa.

Rybicka E., 2014, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków.

Said E., 1983, *Travelling Theory*, w: idem, *The World, the Text, and the Critic*, Cambridge.

[15] E. Said, *Travelling Theory*, w: idem, *The World, the Text, and the Critic*, Cambridge 1983, s. 226.

Tafiłowski P., 2019, *Pomiędzy cywilizacjami. Wojna i praktyki komunikacyjne na pograniczu chrześcijańsko-muzułmańskim na przełomie średniowiecza i ery nowożytnej*, Oświęcim.
Westphal B., 2011, *Geocriticism: Real and Fictional Spaces*, transl. R.T. Tally Jr., New York.
Winter M., 2008, *The Ottoman Occupation*, w: *The Cambridge History of Egypt*, vol. I, *Islamic Egypt, 640–1517*, wyd. C.F. Petry, Cambridge, s. 490–516.

Fictionalization of Space: Ottoman Conquest of Egypt (1517) in the narrative by Louis Tuberon

Piotr Tafiłowski
Uniwersytet Warszawski
Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-3249
E-mail: p.tafilowski@uw.edu.pl

Summary: The author presents an analysis of excerpts from the *Memoirs of My Times* of Louis Tuberon de Crieva, in which, among others, he described the Ottoman conquest of Egypt in 1517. The subject of the discussion is: Louis Tuberon's knowledge of the geography of Egypt and the sources from which he drew information about the topography of this country describing contemporary events.

The Dalmatian chronicler discussed the causes of the Ottoman Sultan Selim I's expedition against the Egyptian Mameluk and the course of the war campaign. His account includes a description of the route of the Ottoman army march, together with an indication of the topographic points that were on that route. Tuberon also mentioned the operations of the Ottoman fleet.

To conclude, the author relied on ancient literature and Ottoman propaganda messages, and his geographical descriptions are mainly literary. Ancient literature, not geographical reality, created the mental map of the Dalmatian chronicler.

Keywords: Ludovicus Cerva Tubero, Claudius Ptolemaeus, Egypt, The Ottoman dynasty, Mamluk

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 57–79
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Strumienie, drzewa, nimfy… – Jan Kochanowski w Zamchu. *Dryas zamechska* i *Pan Zamchanus* w świetle geografii historycznej i kartografii krytycznej

Dariusz Chemperek
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Filologiczny
ORCID 0000-0003-1702-7974
E-mail: dariusz.chemperek@poczta.umcs.lublin.pl

Zarys treści: Autor dowodzi, że Jan Kochanowski przebywał w Zamchu (na granicy Puszczy Solskiej w pobliżu Roztocza Środkowego) na początku maja 1578 r., gdzie przed królem Stefanem Batorym wystawiono w formie tryumfu (*trionfi*) dwie eklogi gratulacyjne: *Dryas Zamchana* i *Pan Zamchanus*. Świadczy o tym zawarta w utworach bardzo dobra znajomość toponimów, fitonimów (jeden z nich 'modrzew' to *hapax legomenon* w słowniku poety) i małych rzek z okolic Zamchu. Wyznaczają one zachodnie, północne i południowe koordynaty wsi. W sielankowym dyptyku Kochanowski ustami mitologicznych postaci snuje pochwałę Puszczy Solskiej i rycerskiego króla, który przybył tu na łowy oraz, za pomocą aluzji, propaguje plany Batorego i kanclerza Jana Zamoyskiego dotyczące przyszłorocznej kampanii wojennej z Moskwą.

Słowa kluczowe: Jan Kochanowski, Jan Zamoyski, Stefan Batory, Zamch, kartografia krytyczna, *trionfi*, sielanka

1. Okoliczności powstania, genologia

Przedmiotem niniejszego szkicu są dwa utwory Jana Kochanowskiego – wierszowane monologi driady (hamadriady) czyli nimfy drzewa i mitycznego bożka Pana. Obie te istoty są, jak przekonuje poeta, mieszkańcami wsi Zamch (50°18′44″N, 23°01′20″E), położonej na południowym skraju Puszczy Solskiej, w pobliżu granicy Roztocza Środkowego i Kotliny Sandomierskiej.

Dryas Zamchana i *Pan Zamchanus* zostały wydane anonimowo we Lwowie w drukarni Walentego Łapki (będącej filią krakowskiej oficyny Mikołaja Szarfenbergera) w 1578 roku w tomiku *Dryas Zamchana Polonice et Latnine. Pan Zamchanus Latine et Polonice.* Według Pauliny Buchwald-Pelcowej

publikacja została wytłoczona między 13 maja a 15 września tego roku[1]. Druczek, jak informuje tytuł, zawiera również polską, dokonaną przez Kochanowskiego, wersję łacińskiej oracji nimfy z Zamchu. Poemat nosi tytuł *Dryas zamechska*. Ponieważ polski utwór został uznany za „poetycką, w miarę wierną, parafrazę"[2] łacińskiej *Dryas Zamchana*, utwory znajdujące się w zbiorze należy traktować jako dyptyk zawierający wypowiedź nimfy (driady) i Pana. Jerzy Kowalczyk i Zofia Głombiowska stawiają wręcz tezę, że oba monologi składają się na jedno widowisko sceniczne, inspirowane popularnymi w Italii *trionfi*, a więc utworami wystawianymi z okazji tryumfu wojennego lub wjazdu władcy do swej posiadłości[3].

Uwagi genologiczne wypada dopełnić informacją, że sztafaż przyrodniczy i mitologiczny wykorzystany w dyptyku – dwu monologach stanowiących libretto widowiska[4] – pozwala łączyć go z ogólnie rozumianą sielanką. *Dryas zamechską* i *Pan Zamchanus* badaczka tradycji pastoralnej w literaturze staropolskiej uważa za funkcjonalną odmianę eklogi – są to eklogi gratulacyjne, inspirowane bukolikami Wergiliusza[5]. Warto dodać, że źródłem *inventio* Kochanowskiego jest też twórczość sielankowa Kalpurniusza[6]. Reasumując, obie

---

[1] Zob. P. Buchwald-Pelcowa, *Dawne wydania dzieł Jana Kochanowskiego*, Warszawa 1993, s. 69–71. Za inspirujące rozmowy na temat utworów zamechskich dziękuję Panom Profesorom Pawłowi Krokoszowi i Pawłowi Madejskiemu.

[2] B. Baranowska, *Przekład czy parafraza? „Dryas Zamchana" i „Driada zamechska" Jana Kochanowskiego*, „Meander", 2000, z. 4, s. 381. Z kolei A. Gorzkowski uważa *Dryas Zamchana* i *Dryas zamechską* za „dwa odrębne, acz dopełniające się kolorytem i odcieniami szczegółów odmiennej leksyki poetyckie obrazy człowieka i natury". Cyt. za: tenże, *Wprowadzenie do lektury*, w: J. Kochanowski, *Dryas Zamchana Polonice et Latine. Pan Zamchanus Latine et Polonice*, oprac. i wstęp A. Gorzkowski, *Pan Zamchanus* w przekładzie E. Buszewiczowej, Kraków 2002, s. 11. Znaczące dla poruszanej w artykule problematyki różnice między tekstem łacińskim a polskim będą niżej omówione.

[3] Zob. J. Kowalczyk, *Jan Kochanowski i Jan Zamoyski*, w: *Jan Kochanowski i epoka renesansu. W 450 rocznicę urodzin poety 1550–1980*, red. T. Michałowska, Warszawa 1984, s. 269–271; Z. Głombiowska, *Przyroda w zamechskim utworze Jana Kochanowskiego*, w: „Studia classica et neolatina", III. *Cognoscere causas. Człowiek a natura w cywilizacji starożytnej Grecji i Rzymu*, Gdańsk 1998, s. 216.

[4] *Trionfi* zwano w Polsce maszkarami. Nie bez racji, gdyż ich wykonawcy ubrani byli w maski i specjalne stroje. W dyptyku zamechskim aktorzy musieli być ucharakteryzowani na nimfy (driada przemawia w ich imieniu i już w pierwszych słowach zwraca się do „sióstr"), koźlonogich i rogatych satyrów (aktorzy niemi ale wykonujący gest składania darów królowi) i bożka Pana. Zob. J. Kowalczyk, op. cit., s. 269.

[5] Zob. A. Krzewińska, *Sielanka staropolska. Jej początki, tradycje i główne kierunki rozwoju*, Poznań 1979, s. 99–104.

[6] Świadczy o tym zarówno użycie odmiany eklogi gratulacyjnej, spotykanej u Kalpurniusza parokrotnie (utwory na cześć Nerona), jak i motyw faunów obecny w *Pan Zamchanus*. Faunowie pojawiają się w eklogach Wergiliusza tylko raz, podczas gdy w bukolikach Kalpurniusza są one częstym gościem. O znajomości przez Kochanowskiego sielanek chwalcy Nerona przekonuje dobitnie J. Schulte, *Jan Kochanowski i renesans europejski. Osiem studiów*, przeł. K. Wierzbicka-Trwoga, red. M. Rowińska-Szczepaniak, K. Wierzbicka-Trwoga, Warszawa 2012, s. 308–310.

eklogi stanowią część literacką miniaturowego tryumfu, przygotowanego na cześć dostojnego gościa.

Zamechski dyptyk powstał bowiem w związku z przyjazdem do wsi na obrzeżach Puszczy Solskiej Stefana Batorego; król przebywał tu 8 i 9 maja 1578 roku. Informuje o tym notka na odwrocie karty tytułowej: „Cecinere ad Zamchum VIII Idus Mai Anno Domini MCLXXVIII sub adventum Serenissimi Stephani Regis P[olonorum]", którą współczesna latynistka proponuje odczytać wraz z tytułem: „Driada po polsku i po łacinie, Pan po łacinie zaśpiewali pod Zamchem na przyjazd króla Stefana" 8 maja 1578 roku[7]. Mitologiczne istoty powitały króla łacińskimi elegiami (Batory w komunikacji z poddanymi posługiwał się językiem Cycerona). Polska wersja mowy driady była zapewne przeznaczona dla gorzej wykształconych dworzan, urzędników starościńskich i w dalszej perspektywie – szerokich rzesz szlacheckich. Dodać można, że lokalna tradycja sytuuje miejsce polowania monarchy w okolicy Borowych Młynów nad Tanwią (przysiółek odległy w linii prostej od Zamchu o ok. 4 km); od 2014 r. znajduje się tam pomnik upamiętniający królewskie łowy[8]. Ich organizatorem, jak również uroczystego wjazdu króla do Zamchu, był Jan Zamoyski – od niedawna (1 marca 1578 r.) kanclerz wielki koronny i starosta zamechski (od 1570 r.). On też pospiesznie wydał dyptyk.

Obecność Zamoyskiego w Zamchu 8 i 9 maja 1578 roku była niegdyś kwestionowana. Juliusz Nowak-Dłużewski, a za nim Anna Krzewińska i Bronisław Nadolski dosłownie odczytali kwestię Pana, tłumaczącego Batoremu nieobecność kanclerza jego obowiązkami państwowymi i skłaniającego satyrów do wręczenia gościowi darów w postaci jabłek, gruszek, wiśni i śliwek. Nowak-Dłużewski uznał, że motyw owoców, dojrzałych późnym latem i jesienią (poza wiśniami) ale nie w maju, świadczy, że polowanie i uroczystość w Zamchu miały się pierwotnie odbyć kilka miesięcy później; przedwczesne przybycie tam króla uniemożliwiło obecność Zamoyskiego, zajętego ważnymi sprawami publicznymi. Zdaniem badacza nie było tam też Kochanowskiego, który w maju 1578 miał przebywać na Litwie u Krzysztofa Radziwiłła Pioruna, przygotowującego wesele z Katarzyną Ostrogską (poeta napisał z tej okazji epitalamium)[9].

---

[7] Z. Głombiowska, op. cit., s. 215. Należy więc przyjąć, że 8 maja odbyła się przygotowana przez Zamoyskiego i Kochanowskiego uroczystość powitalna (i zapewne uczta), natomiast polowanie rozpoczęło się rano 9 maja.

[8] Pomnik został odsłonięty 9 maja 2014 r. w obecności Marcina Zamoyskiego, ówczesnego prezydenta Zamościa. Zob: https://jozefow.lublin.lasy.gov.pl/rezerwaty-przyrody/-/asset_publisher/x9eK/content/odsloniecie-tablicy-pamiatkowej.

[9] Zob. J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*, Warszawa 1969, s. 165–166; A. Krzewińska, op. cit., s. 99–100; B. Nadolski, *Łacińska poezja dworska Jana Kochanowskiego związana ze Stefanem Batorym*, w: *Studia porównawcze o literaturze staropolskiej*, red. T. Michałowska, J. Ślaski, Wrocław 1980, s. 163–164.

Argument dotyczący rzekomej nieobecności kanclerza zbił Kowalczyk, który przytoczył fragment listu Zamoyskiego. W epistole datowanej ze Lwowa 14 maja 1578 roku czytamy: „jechałem był prosto z Sendomirza do Zamchu, chcąc być ochotnym gospodarzem wdzięcznym gościom; tam przybyło mi prace ku trudnościom urzędu mego i gotowanie się prze gości i częstowanie ich”[10]. Owoce zaś, które miały smakować królowi „jak najsłodszy cukier”[11], były najprawdopodobniej wykonane z lukru lub kandyzowane[12]. Ten drugi sposób wykorzystywania cukru trzcinowego – przetwarzania go na tak zwane konfekty suche – znany były w Europie Zachodniej już od XII wieku[13]. Cukier, wypierający z kuchni możnowładców używany dotąd miód, był w Polsce w XVI i jeszcze XVII wieku jednym z symboli prestiżu. Dość wspomnieć, że w okresie od ostatniego ćwierćwiecza XVI wieku do końca lat 30. następnego stulecia za funt cukru w Niderlandach trzeba było zapłacić równowartość 15–27 kg chleba żytniego[14]. Oba zatem elementy – dezinformowanie króla a potem pojawienie się gospodarza imprezy oraz wręczanie gościowi owoców, daru na pozór błahego, choć w istocie świadczącego o randze gościa (i zarazem Zamoyskiego) – były elementami zabawy dworskiej, w której dużą rolę grał efekt niespodzianki.

Bez wątpienia kanclerz oczekiwał w siedzibie starostwa zamechskiego na dostojnego przybysza i jego dworzan przed 8 maja. Skoro nic nie wskazuje na bytność Kochanowskiego w maju na Litwie u Radziwiłła[15], to czy poeta był wówczas w Zamchu? Analiza *Dryas* i *Pana* z perspektywy kartografii

[10] Fragment listu J. Zamoyskiego do M. Radziwiłła Rudego, w: *Archiwum Jana Zamoyskiego*, red. W. Sobieski, Warszawa 1904, t. 1, s. 219, nr 206. Cyt. za: J. Kowalczyk, *Jan Kochanowski…*, s. 268.

[11] J. Kochanowski, *Pan zamechski*, przeł. E. Buszewicz, s. 25, w. 30; w: J. Kochanowski, *Dryas Zamchana Polonice et Latine. Pan Zamchanus Latine et Polonice*, oprac. i wstęp A. Gorzkowski, *Pan Zamchanus* w przekładzie E. Buszewiczowej, Kraków 2002. Dalej cytuję za tą edycją w nawiasie podając skróty utworów: *Dryas Zamchana* – DZ łac.; *Dryas zamechska* – DZ; *Pan Zamchanus* – PZ łac.; *Pan zamechski* – PZ, następnie numer wersu.

[12] Zob. J. Kowalczyk, *Jan Kochanowski…*, s. 269. Z. Głombiowska w swoich przypuszczeniach idzie jeszcze dalej, uważając, że satyrowie wręczali królowi świeże owoce, zob. taż, op. cit., s. 225. Badaczka nie bierze pod uwagę faktu, że uroczystość w Zamchu była w dużej mierze improwizowana; kanclerz zajęty był wówczas przygotowaniami do wojny z Moskwą a nie sprowadzaniem świeżych owoców z cieplarń lub z południa Europy.

[13] Np. w powstałym pod koniec XII w. romansie czytamy o wykwintnym deserze, którym mityczny Król Rybak podejmuje rycerza Persiwala; na wety składają się potrawy z dużą ilością cukru, m. in. kandyzowane gałki muszkatołowe, goździki, „konfekcik” i „jasny syrop”. Widoczna jest w tym opisie fascynacja kulturą arabską, poznawaną dzięki krucjatom. Zob. Ch. de Troyes, *Persiwal z Walii czyli Opowieść o Gralu*, przeł. A. Tatarkiewicz, w: *Arcydzieła francuskiego średniowiecza*, przeł. T. Żeleński (Boy), A. Tatarkiewicz, wstępy i przypisy Z. Czerny, Warszawa 1968, s. 530.

[14] Zob. J. Dumanowski, *Tatarskie ziele w cukrze czyli staropolskie słodycze*, Warszawa 2013, s. 22–25, 30, 42; K. Łopatecki, *Ofensywa holenderskiej Kompanii Zachodnioindyjskiej w Brazylii w latach 1634–1636*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 143, z. 4 (2016), s. 687–689.

[15] Zob. *Cochanoviana II. Materiały do dziejów twórczości Jana Kochanowskiego z lat 1551–1625*, wyd. i oprac. M. Korolko, Wrocław 1986, p. 44, s. 77–78. Ślub Radziwiłła Pioruna z Katarzyną Ostrogską, na który poeta napisał epitalamium, odbył się dopiero 27 lipca 1578 r.

krytycznej i szerzej – geografii historycznej pozwoli na rozstrzygnięcie tej kwestii. Ponadto obie metodologie odsłaniają niezauważane dotąd pokłady znaczeń tkwiące w dyptyku zamechskim i otwierają nowe perspektywy jego odczytania.

2. Starostwo zamechskie w dyptyku – kontekst historyczny i literacki

W centrum świata bohaterów eklog, składających się na widowisko sceniczne, jest oczywiście Zamch. Wieś tę lokował Iwan Kustra z Krzeszowa prawdopodobnie na przełomie XIV i XV wieku. Należała ona do miasta Leżejsko (dziś: Leżajsk), również założonego przez tego ruskiego możnowładcę. Jego akcja kolonizacyjna objęła też sąsiadujące z Zamchem tereny: Kustra lokował wieś Łukową (leżącą w linii prostej ok. 9 km na północny zachód od Zamchu) i prawdopodobnie wieś Pszę (dziś Obsza, ok. 4 km na zachód od Zamchu). Kochanowski przekazuje wiedzę o historii tych okolic dość dokładnie; z pewnością uzyskał ją od Zamoyskiego, który na początku swojej służby państwowej porządkował archiwum koronne na Wawelu[16]:

> Trzymał to Iwan Kustra z Krzeszowa, mąż sławny,
> Który Leżejsko na swym gruncie zabudował,
> Tu Łukową założył, a we Pszy panował.
> Potym, kiedy plemienia jego się zebrało,
> Wszystko to po nich królom w ręce się dostało.
> (DZ, w. 64–68)

Po wygaśnięciu rodu Kustrów ziemie te przeszły na własność państwa; w drugiej połowie XV wieku a przed 1471 rokiem starostwo niegrodowe zamechskie trafiło w ręce Pileckich, *nota bene* mecenasów Biernata z Lublina i Andrzeja Krzyckiego. Ostatni ze starostów z tej rodziny, Mikołaj Pilecki (zm. 1550) uzyskał je w 1523 roku. Osiem lat później zbudował w Zamchu zamek staroświeński (*fortalicium*), by chronić miejscową ludność przed zagonami tatarskimi. W tym zamku (*Arx Zamchensis*, jak podają dokumenty z lat 70. XVI w.)[17] – zapewne niedużej drewnianej twierdzy – ale nie w „pałacyku myśliwskim", jak pisze większość literaturoznawców, gościł Batory. W 1543 roku Pilecki wykupił sołectwo w Zamchu[18]. Zasłynął w pamięci mieszkańców jako treser niedźwiedzi, a tradycja ta doszła do Kochanowskiego: „Pilecki, będąc panem temu tu Zamchowi, / I na niedźwiedziach jeździł." (DZ, w. 46–47). Od 1568 roku

16 Zob. J. Kowalczyk, op. cit., s. 270.

17 Ibidem, s. 279, przyp. 23.

18 Zob. F. Sikora, *Pilecki Mikołaj*, hasło w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXVI, Kraków–Wrocław 1981.

starostwo zamechskie trzymali już Zamoyscy: Stanisław (w latach 1568–1570) i jego syn Jan (1570–1588); następnie, za zwycięstwo w bitwie pod Byczyną (1588), Zygmunt III Waza nadał je (wraz ze starostwem krzeszowskim) na własność kanclerzowi, co było sytuacją niemal bezprecedensową[19]. Rok później Zamch i okoliczne wsie weszły w skład Ordynacji Zamojskiej[20].

Dla zrozumienia kontekstów sielankowego dyptyku Kochanowskiego istotny jest pobieżny choćby ogląd spraw ekonomicznych Zamchu. Lustracja wsi (z lat 1564–1565) świadczy o jej zasobności. Mieszkało tam 57 rodzin kmiecych, funkcjonowała cerkiew, działało siedem karczm, młyn w przysiółku Borowy nad Tanwią (dziś Borowe Młyny); siła wody poruszała we młynie także piłę tartaczną. Najbardziej znaczącą pozycją przychodów króla był podatek od bartników, którzy pozyskiwali miód z barci w lasach. Wypasano w nich owce i bydło rogate. Obok wsi był też folwark Zameszki, na którym uprawiano głównie żyto i owies[21]. Za czasów rządów starościńskich Jana Zamoyskiego Zamch i okolice stały się terenem bardzo intensywnej gospodarki leśnej. O jej skali świadczy skarga z 1574 roku na młodego starostę do króla. Zamechscy chłopi oskarżyli go przed Henrykiem Walezym o narzucanie im nadmiernych ciężarów, między innymi o zmuszanie do wycinania starych drzew, co uniemożliwiało zakładanie barci; król uznał racje poddanych[22]. Jednak za czasów następnego władcy, a z Batorym łączyły Zamoyskiego zażyłe stosunki, wyrąb drzew postępował w najlepsze. Drewno z lasów koło Zamchu posłużyło do prac ciesielskich przy budowie sceny, na której wystawiono *Odprawę posłów greckich* w podwarszawskim Jazdowie (styczeń 1578)[23], ponadto drzewa ścinano i transportowano do Zamościa na budowę miasta[24]. Z potażu, produktu spalania węgla drzewnego (z drzew liściastych), pozyskiwano w dobrach zamechskich saletrę potasową potrzebną do wyrobu czarnego prochu. W lasach koło Obszy i Łukowej eksploatowano złoża rudy darniowej, z której produkowano

[19] K. Chłapowski, *Alienacje dóbr królewskich w latach 1578–1668*, „Przegląd Historyczny" 69, 1978, z. 4, s. 651. Dziesięć lat wcześniej Szarawkę na Podolu otrzymał słynny obrońca granicy południowo-wschodniej Bernard Pretwicz.

[20] Zob. B. Chlebowski, *Zamch*, hasło w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XIV, Warszawa 1895, s. 365–366.

[21] Zob. *Lustracja dóbr królewskich województwa ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565*, cz. II, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, Warszawa 2001, s. 225–226, 228–229.

[22] Zob. J. Kowalczyk, op. cit., s. 270. Ta decyzja króla musiała być policzkiem dla tenutariusza, rok wcześniej bowiem Zamoyski uczestniczył w poselstwie do Paryża po Walezego.

[23] „Chłopom z Zamchu, co potrzeby przywieźli" zapłacono 14 stycznia tego roku 2 zł i 5 groszy. Ewidentnie „potrzebami" jest tu drewno; gdyby były nimi np. srebra, przywiózłby je podstarości Maciej Topornicki. Tego samego dnia zapisano wydatek na „budowanie i wożenie piasku i równanie ziemie"; budulcem konstrukcji scenicznej musiało być więc drewno. Zob. *Cochanoviana II…*, p. 40, s. 71.

[24] Zob. J. Kowalczyk, op. cit., s. 270. Zamoyski otrzymał od Batorego przywilej na wycinkę drzew ze starostwa na cele prywatne.

żelazo, musiały tam więc pracować dymarki[25]. Do ich funkcjonowania konieczny był węgiel drzewny wytwarzany z wysokogatunkowego drewna, najlepiej buka lub grabu.

Stosunek Zamoyskiego do Zamchu i okolicznych lasów nie wyczerpywał się jednak w rachunku zysków ekonomicznych. Siedziba starostwa była jego ulubioną, do czasu zbudowania Zamościa, rezydencją, stąd wyprawiał się na polowania[26]. W zamku zamechskim przechowywał srebra[27]. Dbał o zwierzynę łowną – chcąc zapobiec kłusownictwu wziął graniczące z zamechskim starostwo krzeszowskie[28]; tak, *cum bona fide*, można rozumieć słowa kanclerza, gdy bronił się przed zarzutem przejęcia starostwa krzeszowskiego: „Krzeszew musiałem wziąć *necessario*, bo mi się tamta puszcza z zameską schodzi, tak mi chłopy stąd zwierz kradły"[29].

Ambiwalentną postawę wobec lasów ma też Kochanowski, przemawiający ustami protagonistów. „W tych tu lesiech ślicznych", gdzie „mnóstwo srogie" zwierzyny (DZ, w. 52, 60) jest godne miejsce rekreacji rycerskiego króla. Batory może w nich „Na dzikie wieprze jechać albo na niedźwiedzie / Lubo po puszczy gonić sarny wiatronogie" (DZ, w. 58–59). Las obfituje także w pszczoły (DZ łac. w. 53–54) – to zapewne pogłos wiedzy poety o bartnictwie na tych terenach. Rosną tu różne gatunki drzew, w pobliżu Zamchu płyną aż cztery rzeki. Obszar ten jest zarazem bliski sielankowemu wyobrażeniu „rozkosznego miejsca"[30]: na zamechskie *locus amoenus* składa się szum „rzek przezornych" ('przejrzystych', DZ, w. 53), cień drzew („silvis opacis" – PZ łac. w. 18) i śpiew ptaków („Umbrosaeque sonent avium modulamine silvae?" – PZ łac. w. 13). W bukoliczny pejzaż wpisuje poeta istoty mitologiczne. Zamch i pobliskie lasy zamieszkują, oprócz Pana i hamadriad[31], także Diana, która tu poluje wraz z nimfami (DZ, w. 82), żyją tu wywodzący się z tradycji rzymskiej „fauny rogate" (DZ, w. 79) i helleńscy satyrowie[32]. Ci ostatni zastępują w *Pan Zam-*

25 Zob. J. Buraczyński, *Roztocze. Dzieje osadnictwa*, Lublin 2011, s. 191–192. Do dziś jedne z najzasobniejszych w Polsce złóż rudy darniowej znajduje się w Aleksandrowie, położonym ok. 10 km na północ od wsi Łukowa.

26 Zob. J. Kowalczyk, op. cit., s. 268.

27 J. Kowalczyk, *W kręgu dworu Jana Zamoyskiego*, Lublin 1980, s. 294, przyp. 71, 72.

28 Otrzymał je na własność, podobnie jak starostwo zamechskie, w 1588 roku, w nagrodę za zwycięstwo pod Byczyną, zob. przyp. 19.

29 Cyt. za: W. Tygielski, *Listy, ludzie, władza. Patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji*, Warszawa 2007, s. 400.

30 Zob. R.E. Curtius, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. i oprac. A. Borowski, Kraków 1997, s. 202–206.

31 A. Krzewińska widzi w obecności Pana w Zamchu zarówno literackie antecedencje antyczne – eklogę *Silenus* Wergiliusza – jak i nowołacińskie – utwór Piotra Illicina *Idyllum in laudem Samuelis*, gdzie Pan przybywa nad brzeg Wisły. Zob. A. Krzewińska, op. cit., s. 100–101.

32 Te istoty występują często w bukolikach Kalpurniusza, mniej znanego rzymskiego sielankopisarza. Zob. M. Walińska, *Mitologia w staropolskich cyklach sielankowych*, Katowice 2003, s. 106. Wątpliwości wcześniejszych badaczy, czy Kochanowski znał sielanki tego poety z czasów Nerona,

chanus sielankowych pasterzy i zgodnie z tradycją bukoliczną składają królowi dary: czarę wraz z podstawką, lśniącą łyżeczkę oraz wspomniane wyżej owoce[33]. Lasy zamechskie, miejsce polowania i zarazem *locus amoenus*, zostały więc wykreowane na Arkadię myśliwską.

To nie jedyny obraz tego mikroregionu zaprezentowany w dyptyku. Do idyllicznej krainy wkraczają bowiem polityka i ekonomia, bynajmniej nie pod postacią alegorii. Nimfy boją się najazdów tatarskich ze wschodu („strach nas Tatarzyna", DZ, w. 40), mimo że w pobliżu stoi zamek starościński. Inne zdanie na temat bezpieczeństwa ma Pan, który chwali starostę za opiekę nad satyrami, mogącymi żyć spokojnie w swoich leśnych siedzibach: „Nikt zbrodniczych toporów po lasach nie nosi, / Zalęknionych satyrów z ich grot nie wyprosi" (PZ, w. 41–42). Kwestia ta brzmi niemal jak palinodia wcześniejszego o kilkanaście lat *Satyra*, w którym tytułowy bohater został wypłoszony z lasu hukiem siekier[34]. Ale i w Puszczy Solskiej trwa rabunkowa eksploatacja drzewostanu, a dla hamadriad ścinanie drzew jest równoznaczne ze śmiercią. Driada zamechska mówi o tym w miejscu semantycznie ważnym, w zakończeniu eklogi. Swoją wypowiedź raptownie ucina słowami: „To są nasze zabawy, póki topór ostry / W modrzewiu nie namaca dusze której siostry" (DZ, w. 83–84).

3. Hydronimy, toponimy i fitonimy. Dyptyk zamechski w świetle geografii historycznej i kartografii krytycznej

Analiza dyptyku z nowej perspektywy metodologicznej domaga się pobieżnego choćby naświetlenia tła. Mowa tu o innych utworach Kochanowskiego, a w nich o operowaniu przez poetę toponimią i leksyką z dziedziny przyrody. Wypada zatem przypomnieć banał, że w poezji czarnoleskiej góry są „wysokie", morza „głębokie", kwiaty „rozmaite", ptaki „rozliczne" a wieś, której twórca poświęcił cykl dwunastu sobótkowych pieśni, położona jest (podobnie jak na przykład góry lub morza) w doskonałej próżni geograficznej. Czarnolas może znajdować się wszędzie, bo intencją poety jest zuniwersalizowanie ziemiańskiej Arkadii. Myśl o uogólnianiu elementów własnej biografii każe Kochanowskiemu zacierać, zwłaszcza w twórczości polskojęzycznej, ślady autobiograficzne, w tym konkrety geograficzne związane z własnym życiem. Sprowadza je do alegorii, np. góry zestawiane z czasem egzystencji człowieka są znakiem niezmienności przyrody, do metonimii: np. Genewa z *Satyra* równoznaczna jest z kalwinizmem lub stosuje zabieg pomniejszania skali mapy

rozwiał – na korzyść dla erudycji renesansowego twórcy – Jörg Schulte, który odkrył zapożyczenia leksykalne Kochanowskiego w elegii I.9 z eklogi 3 Kalpurniusza. Zob. przypis 6.

33 Zdaniem Z. Głombiowskiej, op. cit., s. 224, motyw ten jest reminiscencją z pierwszej idylli Teokryta oraz z trzeciej eklogi Wergiliusza.

34 Zob. A. Gorzkowski, *Wprowadzenie do lektury*, w: J. Kochanowski, *Dryas Zamchana*..., oprac. tenże, s. 11.

– woli pisać o krajach i stronach świata niż o małych regionach. Równie nieskory jest Kochanowski do realistycznego, precyzyjnego określania elementów przyrody ożywionej, które pod jego piórem stają się zwykle symbolami. Celem poety jest bowiem mówienie o własnych doświadczeniach i refleksjach tak, by mogły się one stać dobrem wspólnym[35]. W polskojęzycznej twórczości Jana Kochanowskiego wyjątkiem potwierdzającym tę regułę jest poemat *Jezda do Moskwy* (ale, zauważmy, utwór ten nie ma nic wspólnego z biografią poety)[36]. W umowności, rozmywaniu konkretów geograficznych i przyrody ożywionej w poezji autora *Pieśni* widziano przejawy estetyki renesansowego klasycyzmu, nakazującej, za *Poetyką* Arystotelesa, typizowanie, uogólnianie realiów przyrodniczych. Uniwersalizowanie wynikało także z preferowania estetyki ilości (ceniącej ład i harmonię elementów widzianych z dystansu), erudycji poety przedkładającego lekturę książek nad empiryczne studiowanie konkretnych elementów przyrody, może także ze skromności Kochanowskiego, próby chronienia swojej prywatności przed zawistnikami.

Na tym tle *Dryas zamechska* i *Pan Zamchanus* stanowią utwory niezwykłe. W zaledwie 132 wersach dyptyku Kochanowski zawarł pięć hydronimów, tyleż fitonimów (nazw gatunkowych drzew) i cztery toponimy małych miejscowości, odwołał się też dwukrotnie do lokalnej historii. Skłoniło to Nowaka-Dłużewskiego do określenia miniaturowego tryumfu mianem „jedynej w swym rodzaju staropolskiej pieśni pochwalnej o charakterze regionalnym", utworu o „przeżytym przez siebie pięknie krajobrazu lubelskiego i jego przeszłości historycznej"[37]. Z kolei Głombiowska, biorąc pod uwagę te względy i zawartą w dyptyku empatię wobec dzikiej przyrody, uważa cokolwiek ahistorycznie, że „mógłby być Kochanowski patronem współczesnej ekologii"[38].

Nie jest znana mapa Roztocza i Kotliny Sandomierskiej z czasów sprzed 1578 roku. Bardzo wątpliwe, czy mapa tych regionów wówczas istniała; chronologicznie najbliższa jest *Carte des Königreiches Galizien und Lodomerien* (1779–1783). Kochanowski tworzy jednak literacką mapę Zamchu i okolic bardzo sprawnie, używając trzech elementów opisu: sieci wód, rozmieszczenia miejscowości i charakterystyki drzewostanu.

---

35 Przykładem jest słynna fraszka *Do gór i lasów* (III, 1), którą J. Pelc chce widzieć jako utwór autobiograficzny (stąd w „górach" dopatruje się Gór Świętokrzyskich i stawia hipotezy dotyczące mórz, po których prawdopodobnie żeglował poeta). Natomiast K. Mrowcewicz postrzega „góry" i „morza" jako alegorie i analizuje ten epigramat jako utwór filozoficzny. Zob. przypisy 1 i 2 do fraszki *Do gór i lasów*, w: J. Kochanowski, *Fraszki*, oprac. J. Pelc, Wrocław 1998, s. 113–114; K. Mrowcewicz, *Proteusz i cztery żywioły. Wątki platońskie i hermetyczne we fraszce „Do gór i lasów"*, w: *Przełom wieków XVI i XVIII w literaturze i kulturze polskie*j, red. B. Otwinowska, J. Pelc, Wrocław 1984, s. 171–181.

36 Z perspektywy kartografii krytycznej (mapa, poezja i propaganda polityczna) pisze o tym utworze J. Niedźwiedź, *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*, Kraków 2019, s. 191–197, 255–256.

37 J. Nowak-Dłużewski, op. cit., s. 169.

38 Z. Głombiowska, op. cit., s. 227.

Pochwałę Zamchu i pobliskiej puszczy driada rozpoczyna od lakonicznej wzmianki o „lasach ślicznych" (DZ, w. 52; o nich szerzej będzie mówić później bożek Pan), po czym następuje chorografia fluwialna. Z metody opisu kraju za pomocą mapowania cieków wodnych (nawet strumieni) korzystał poeta już wcześniej, w drugiej połowie 1559 roku, kreśląc laudację Włoch w łacińskiej elegii II, 1[39] i w elegii podróżnej III, 8 poświęconej peregrynacji po Francji[40]. Zarys sieci rzecznej okolic Zamchu został podany w sposób plastyczny:

> Jesli chcesz rzek przezornych [przeźroczystych] pławem [biegiem] napaść oczy:
> Tu Sopot i Tenwica swoją rosę toczy,
> Tu Tanew niehamowna San prędki napawa [poi],
> A Tenwi dwóch ochotna Rdzina nie wydawa [A dwóm Tanwiom nie dorównuje wartka Rdzina][41].
> (DZ, w. 53–56)

Zwraca uwagę wielość epitetów – od konwencjonalnych określeń „przezorne" rzeki, „prędki" San – wolno przypuszczać, że tak wyglądała ta rzeka w maju – po oryginalne, mające rzadką frekwencję w słowniku Kochanowskiego: „niehamowna" i „ochotna". Ciekawe, że w ich deskrypcji nie występują nereidy, tak częste u innych autorów realizujących tematykę akwatyczną[42]. Czystość i szybki bieg rzek wystarczają, by ich obrazem „napaść oczy". Przybyłego z nizinnej ziemi radomskiej poetę mógł zaskoczyć widok rzek o wartkim nurcie, pokonujących na krótkich odcinakach spadek terenu o 50–70 metrów, żłobiących głębokie na 20–40 metrów doliny i tworzących małe wodospady (szumy, inaczej szypoty na Tanwi, Sopocie i Szumie). Także wielość silnie bijących źródeł, gdyż Roztocze i Wyżyna Lubelska należą do regionu „bardzo wydajnych źródeł szczelinowych i szczelinowo warstwowych, niekiedy podpływowych, w marglach wapiennych"[43].

Z pięciu wymienionych we fragmencie eklogi rzek, można bez trudu zlokalizować na współczesnej mapie tylko trzy: Sopot, Tanew i San. Pozostałe dwie – Tenwica, Rdzina – autorzy *Słownika polszczyzny Jana Kochanowskiego*

---

39 Zob. J. Niedźwiedź, op. cit., s. 69–98.

40 Zob. J. Schulte, op. cit., s. 268–308; R. Rusnak, *„Elegii ksiąg czworo" Jana Kochanowskiego – w poszukiwaniu formuły zbioru*, Warszawa 2019, s. 134–135. Obaj autorzy dociekają czasu powstania elegii i tożsamości towarzysza podróży Kochanowskiego po Francji.

41 Wyjaśnienie archaizmów za: *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, red. M. Kucała, t. I–V, Kraków 1994–2012.

42 Zob. R. Krzywy, *Wędrówki z Mnemozyne. Studia o topice dawnego podróżopisarstwa*, Warszawa 2013, s. 179–186.

43 P. Jokiel. Z. Michalczyk, *Źródła Polski – zachować dla przyszłości*, „Prace Geograficzne", z. 157, Kraków 2019, s. 19.

skomentowali, idąc za poetą, jako „dopływy Tanwi”[44], bez podania ich współczesnych nazw. Można je jednak ustalić dzięki analizie organizacji kartograficznej tego fragmentu utworu.

Enumerację rzek poeta rozpoczyna od Sopotu (zob. 1, ryc. 1) – prawobrzeżnego dopływu Tanwi, który płynie z północnego wschodu i w stosunku do Zamchu na położenie północne. Tenwica to najprawdopodobniej rzeka obecnie mająca nazwę Szum (zob. 2, ryc. 1). Wymieniana jest wraz z Sopotem jako dopływ Tanwi; przyrostek *-ica* wkazuje na jej podrzędność wobec większej rzeki (jak np. *zima* na dużym obszarze i *zimnica* w nieogrzewanym pomieszczeniu). Bieg Szumu jest południkowy i rzeka ta, podobnie jak Sopot, stanowi północny koordynat Zamchu. Jeszcze bliżej wsi płynie „Tanew niehamowna”, sytuująca się w centrum chorografii fluwialnej tego mikroregionu (zob. 3, ryc. 1). Koordynatem zachodnim jest zaś San (zob. 4, ryc. 1), którego recypientem jest płynąca na zachód Tanew. Biegi rzek ustaliły zatem kierunek północny i zachodni. Próżno na mapach Roztocza i Kotliny Sandomierskiej szukać rzeki, która stanowiłaby wschodnią granicę dawnego starostwa zamechskiego. Natomiast na południe od Tanwi płynie przez wsie Obsza i Zamch struga Złota Nitka, która wpada do rzeki Wirowej, dawniej nazywanej Neteczą (od północy przylega do niej część Zamchu). Oba cieki należą do lewych dopływów Tanwi; Wirowa, zasilona Złotą Nitką, uchodzi do Tanwi ok. 5 km na północny zachód od Zamchu.

Warto przeanalizować wers, w którym mowa o Rdzinie: „A Tenwi dwóch ochotna Rdzina nie wydawa” (DZ, w. 56). Porównanie tej rzeki do Tanwi i Tenwicy (czyli Szumu) świadczy o jej szerokości, jednak Rdzina nie dorównuje im wartkością. Rdziną nazywa Kochanowski Wirową wraz ze Złotą Nitką[45] (zob. 5, ryc. 1). Argumenty są trzy. Po pierwsze Wirowa (Rdzina) jest przy ujściu do Tanwi dużo od niej szersza, stąd zestawienie jej w utworze z dwiema rzekami – Tanwią i Szumem. Po drugie, na szybki bieg Wirowej (Rdziny), zapewne od znajdujących się w niej bystrzy, wskazuje jej dzisiejsza nazwa. Jest ona jednak zdecydowanie wolniejsza od tworzących szypoty Tanwi lub Szumu. (Obecnie Wirowa jest uregulowana i z jej dawnych wirów została tylko nazwa, ale nawet w XVI wieku nie mogło być na niej progów skalnych, gdyż rzeka ta płynie przez inny obszar geologiczny niż Tanew). Po trzecie zaś: użyta przez poetę nazwa rzeki i dzisiejsza nazwa strugi mówią o barwie wody. Jej rdzawy odcień wynika z obecności związków żelaza. Złota Nitka płynie przez Obszę, gdzie wydobywano za czasów Kochanowskiego rudę darniową (zob. ryc. 1).

Reasumując, sześć cieków wodnych: Sopot, Szum (Tenwica), Tanew, San, Wirowa wraz ze Złotą Nitką (Rdzina) konstytuują północną, zachodnią

[44] „Rdzina”, „Tenwica” – hasła w: *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, op. cit., t. IV, s. 339; t. V, s. 91.

[45] Poeta popełnił błąd utożsamiając recypienta z rzeką główną; większe błędy tego typu zdarzały się jeszcze na XX-wiecznych mapach Polski tworzonych na Zachodzie, gdzie kartografowie uznawali Narew za dopływ Bugu.

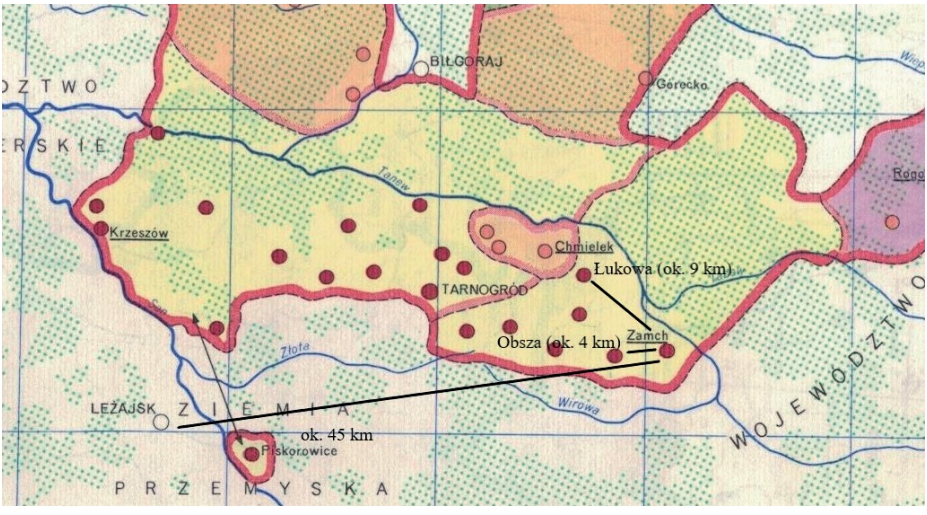

Ryc. 1. Cieki wodne w okolicach Zamchu naniesione na współczesną mapę południowej części powiatu biłgorajskiego: http://bilgorajski.geoportal2.pl/map/www/mapa.php?CFGF=wms&mylayers=+OSM+

i południową granicę Zamchu i pobliskiej puszczy. Istotne, że chorografię fluwialną szkicuje Kochanowski tylko w polskiej wersji *Dryas zamechskiej*. W *Dryas Zamchana* pisze dość banalnie o „wyposażonych w łuski" rybach, uganiających się ze sobą w „szklanym marmurze" wód („Hinc tibi formosis labuntur flumina ripis, / Squammigeros vitero celentia marmore pisces", DZ łac., w. 51–52). Nieużywanie w tym fragmencie polskich hydronimów[46] wynika z przeznaczenia łacińskiej wersji utworu czytelnikom nieobeznanym z geografią Polski; zaprzątanie ich uwagi nazwami rzek o długości 24 lub 114 km (Sopot, Tanew) mijałoby się z celem.

Kolejnymi punktami orientacyjnymi na poetyckiej mapie Kochanowskiego są toponimy miejscowości (zob. ryc. 2). Podobnie jak nazwy rzek wyznaczają one tylko trzy strony świata. Wymienione na początku Leżejsko (dziś: Leżajsk, DZ, w. 65; DZ łac., w. 63) położone jest ok. 45 km na południowy zachód do Zamchu. Wieś Łukowa (DZ, w. 64; w wersji łacińskiej pominięta) wyznacza kierunek północno-zachodni i oddalona jest od Zamchu już tylko o ok. 9 km. Najbliżej, ok. 4 km na zachód od siedziby starostwa, leży Psza (dziś: Obsza; DZ, w. 66, w *Dryas Zamchana* brak tego toponimu). Zamch, będący

[46] Zwraca na to uwagę J. Nowak-Dłużewski, op. cit., s. 168, B. Baranowska, op. cit., s. 374 i A. Gorzkowski, op. cit., s. 10.

Ryc. 2. Toponimy z *Dryas zamechska* i *Pan Zamchanus* naniesione na fragment mapy: A. Żaboklicka, *Rozwój terytorialny ordynacji Zamojskiej na przełomie XVI–XVII w.*, w: *Atlas historyczny Polski*, red. W. Czapliński, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, wyd. 5, Wrocław 1982, s. 22

centrum świata nimf i Pana, ponownie nie ma wyznaczonej granicy wschodniej. Innymi słowy siedziba driad i bożka stanowi najbardziej na wschód wysunięty punkt (zob. ryc. 2). Tak zarysowana mapa – z centrum pozbawionym wschodniej rubieży – będzie interpretowana w zakończeniu tego szkicu.

Powróćmy do wątku literackiej kartografii, której kolejnym elementem są drzewa. Sądzę, że istotnym, gdyż poeta miał praktyczną wiedzę na ten temat. Zaprezentował ją już w poemacie z około 1564 r., w którym tytułowy bohater skarży się: „Gdzie pojrzę, wszędy rąbią albo buk do huty, / Albo sośnią na smołę, albo dąb na szkuty" (*Satyr albo Dziki Mąż*, w. 8)[47]. Kochanowski nie tylko odróżnia tu gatunki drzew (co w dawnej Polsce było oczywistością), ale też zna użyteczność gospodarczą pozyskiwanego z nich drewna.

W utworze *Pan Zamchanus* poetycką dendrologią zajmuje się, z racji swoich prerogatyw, Pan, który, zapraszając króla do zamechskich lasów, wymienia cztery gatunki drzew:

Słyszysz jak w leśnych cieniach dźwięczą ptasie tony?
Nawet dęby i liściem odziane jesiony,
Płodne lipy, i buki z dala cię witają,

[47] Cyt. za: J. Kochanowski, *Satyr albo Dziki mąż*, w: tenże, *Poematy okolicznościowe*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2018, s. 167.

Chylą wyniosłe głowy, ręce wyciągają.
(PZ, w. 13–16)

Dzisiejszą Puszczę Solską, w nieco mniejszym stopniu Roztocze Środkowe, porastają głównie lasy sosnowe (są to wtórne nasadzenia), choć w okolicach Zwierzyńca, Krasnobrodu i Tomaszowa Lubelskiego zachowały się fragmentarycznie lasy bukowo-jodłowe, lipowo-grabowe oraz bory jodłowe. Jeszcze w XV wieku Roztocze Szczebrzeszyńskie w 85% porastały lasy bukowo-grabowe[48]. Przez Roztocze przechodzi północna granica buczyny karpackiej (na Nizinie Polskiej naturalne lasy bukowe nie występują; spotyka się je dopiero nad Bałtykiem, od Gdańska przez Wolin po Rugię i wyspy duńskie) oraz, co równie istotne, wschodnia granica występowania modrzewia polskiego; pomnikowe okazy tego drzewa można do dziś spotkać w rezerwacie Skrzypny Ostrów koło Tomaszowa Lubelskiego. Obecność borów jodłowych w okolicy Zamchu potwierdza lustracja sąsiedniego starostwa tarnogrodzkiego z 1565 roku, w której mowa o drwalach, którzy zimą w Puszczy Solskiej „rąbią drzewa jodłowe”[49]. Natomiast o dawnym porastaniu terenów tej puszczy przez buczynę świadczą toponimy, np. wieś Bukownica koło Hedwiżyna i przysiółek Bukowiec (ok. 10 km na północ od Łukowej). Dowodem na to są również istniejące do dziś relikty starodrzewu bukowo-jodłowego i buczyny karpackiej, chronione w licznych rezerwatach i obszarach chronionych Roztocza. Współcześni poety zdawali sobie sprawę z rozległości kompleksów leśnych tego regionu. Na wydanej w 1592 roku mapie *Polnoniae finitimarumque locorum descriptio* Wacław Grodecki umieścił je jako jedną z tylko czterech oznaczonych puszcz Polski; Puszcza Solska ma na niej kształt południkowy i ciągnie się od Szczebrzeszyna po Lubaczów.

Gatunki drzew, które wymienia Kochanowski w utworze *Pan Zamchanus*, tworzą obraz żyznych, bogatych w życie lasów liściastych. Charakterystyczne, że poeta pomija jodłę i pospolitą sosnę, bez wątpienia występujące w XVI w. w okolicach Zamchu. Jodła, podobnie jak prawie wszystkie drzewa iglaste, zachowuje zimą zieleń i w kulturze śródziemnomorskiej konotuje takie sensy jak nieśmiertelność czy nadzieja zmarłych na powrót do życia[50], ta symbolika byłaby niespójna z przesłaniem dyptyku. Jodła i sosna rosną zwykle na jałowych glebach. Tymczasem drzewa, o których mowa w dyptyku – dodać tu należy jeszcze mocne i delikatne zarazem modrzewie, w których znajduje schronienie driada i jej siostry – mają ewokować bujność przyrody; ich sensy symboliczne

48 Zob. J. Buraczyński, op. cit., s. 121.

49 Cyt za: R. Szczygieł, *Lokacja miasta i jego dzieje do końca XVI w.*, w: *Dzieje Tarnogrodu*, red. tenże, Tarnogród 2006, s. 46.

50 Zob. I. Kaczor, *Kult drzew w tradycji mitologicznej i religijnej starożytnych Greków i Rzymian*, „Folia Litteraria Polonica”, 3, Łódź 2001, s. 100. Jeszcze Upiór – Gustaw z IV części *Dziadów* jest opasany jedliną.

ogrywają w obu utworach ograniczoną rolę. Z pięciu wymienionych drzew tylko trzy mają takie znaczenie.

Cienisty buk, pod którym pasą się stada czy rozmawiają lub prowadzą agon pasterze, tradycyjnie stanowił sztafaż antycznych sielanek, ale też jest to drzewo rzeczywiście rosnące niegdyś w lasach zamechskich. Konotacje kulturowe buka harmonizują z zaproszeniem Batorego do leśnego *otium*, zwłaszcza gdy pamiętamy, że drzewo to jest w dyptyku elementem Arkadii myśliwskiej (buczyny, które rodzą orzeszki, stanowią ulubione miejsce przebywania dzików, na które chce polować król). Podobnie wymieniony na początku wyliczenia Pana dąb – majestatyczne drzewo poświęcone Zeusowi (Jowiszowi), asocjujące siłę, płodność i zwycięstwo[51] – jest godne królewskich lasów. Zarazem, podobnie jak w wypadku buka, obecność tego drzewa w enumeracji bożka jest podyktowana kwestiami praktycznymi – bogate w żołędzie dąbrowy są ważnym habitatem dzików. Występowanie dębów w Puszczy Solskiej i na Roztoczu Środkowym poświadcza do dziś obecność wielu toponimów (np. Las Dąbrowa k. Górecka Kościelnego, Góra Dąbrowa na Roztoczu Szczebrzeszyńskim) oraz duży procentowo udział dębu w lasach rezerwatów Międzyrzeki, Źródła Tanwi, Jastkowice.

„Płodne lipy" to, jak wiadomo, drzewa szczególnie ważne dla wyobraźni symbolicznej Kochanowskiego[52]. Dziś lipa kojarzona jest z przestrzenią sakralną (okolice kościołów, cmentarze) i miejską, ale w XVI wieku była często występującym drzewem lasów i borów wilgotnych. Te miododajne drzewa chronili bartnicy, choć trzebiła je pozostała ludność wiejska ze względu na pozyskiwanie łyka i łatwego do obróbki drewna do wyrobu sprzętów codziennego użytku. I chociaż w drugiej połowie XIX wieku istniały jeszcze na Lubelszczyźnie lasy lipowe np. pod Urzędowem lub Kazimierzem Dolnym, ich los był przesądzony[53]. Śladami dawnej powszechnej obecności lipy w drzewostanie Puszczy Solskiej i Roztocza są pozostałości lasów lipowo-grabowych i rezerwat Las Lipowy koło Tomaszowa Lubelskiego. Lipy bez wątpienia mógł widzieć Kochanowski w okolicach Zamchu, o czym świadczy zarówno obecna w *Dryas Zamchana* wzmianka o pszczołach zamieszkujących (w „woskowych zamkach") tamtejsze lasy (DZ łac, w. 53–54), jak i wspomniana wyżej obecność bartników w Zamchu w dokumentach z 1565 i 1574 roku.

Z czterech fitonimów użytych w eklodze *Pan Zamchanus* znaczenie jednego domaga się korekty filologicznej. Słowo *ornus* może oznaczać zarówno jesion jak i grab[54]. W świetle dotychczasowej analizy, z której wynika, że poeta

51 Zob. ibidem, s. 101–105.

52 Zob. np. J. Sokolski, *Lipa, Chiron i labirynt. Esej o „Fraszkach"*, Wrocław 1998.

53 Zob. A. Żabko-Potopowicz, *Występowanie lipy na ziemiach polskich w wiekach XVI – XIX w świetle materiałów historycznych*, „Zeszyty Naukowe SGGW. Leśnictwo", nr 4, Warszawa 1960, s. 3–58.

54 Zob. eLexicon Mediae et Infimae Latinitatis: https://elexicon.scriptores.pl/pl/lemma/ORNUS#sense_II

harmonijnie łączy symbolikę drzew z realiami przyrodniczymi okolic Zamchu, należałoby dokonać korekty przekładu i frazę „amicte frondibus orni" (PZ łac. w. 14) tłumaczyć jako „liściem odziane graby", a nie „jesiony". Ani symbolika jesionu (oznaczająca twardość ludzkiego charakteru, co jest wbrew pogodnej wymowie tryumfu na cześć Batorego)[55] ani cechy botaniczne tego drzewa (ma małą odporność na mróz, nie tworzy kompleksów leśnych i trzyma się siedzib ludzkich) są wbrew rzeczywistości przyrodniczej mapowanego obszaru i nie upoważniają do takiej decyzji translatorskiej. Tymczasem grab, pozbawiony konotacji symbolicznych w kulturze śródziemnomorskiej i występujący wówczas w Puszczy Solskiej i lasach Roztocza wespół z lipą czy bukiem, jest drzewem wpisującym się w obraz bujnej, majowej puszczy z okolic XVI-wiecznego Zamchu.

O tym, że Kochanowski nie respektował ściśle konwencji literackiej dendrologii, świadczy ponadto jego śmiała decyzja związania duszy driady z modrzewiem (DZ, w 84; DZ łac., w. 82). Drzewo to, zapewne z powodu zrzucania igieł na zimę, jest zdaniem badaczki kultu drzew w mitologii Greków i Rzymian, „niemal zupełnie pominięte w europejskiej tradycji sakralnej"[56]. Istotne, że leksem 'modrzew' to *hapax legomenon* w słowniku poety[57]. Literackie dowartościowanie modrzewia jest kolejną koncesją poety na rzecz realizmu dyptyku, oczywiście realizmu na miarę sielanki. To zarazem następny dowód obecności Kochanowskiego w Zamchu 8 i 9 maja 1578 roku.

4. Polityka i mapa literacka

Pozostaje kwestia powodu nieoznaczenia przez autora wschodniej granicy obszaru szkicowanego w obu eklogach; przypomnijmy, że żaden z wymienionych wcześniej hydronimów i toponimów nie wyznacza kierunku wschodniego. Brak tego koordynatu można interpretować na dwa sposoby, odwołując się bądź do sensów, które dyktuje kontekst polityczny, bądź biografia Kochanowskiego (wciąż jednak obfitująca w „białe plamy").

Otwarcie granicy wschodniej w literackiej kartografii dyptyku można odczytywać jako paralelę do otwartych granic wschodnich Rzeczypospolitej, m. in. utraconego Połocka. Wiosna 1578 roku była czasem intensywnych politycznych i finansowych przygotowań do wielkiej kampanii z Moskwą o odzyskanie miasta nad Dźwiną i części Inflant. Od czerwca tego roku zaczęto przeprowadzać pobór do armii, organizować artylerię i zapasy broni, aktywne były w Inflantach (szczupłe jeszcze) oddziały litewskie[58].

55 Zob. I. Kaczor, op. cit., s. 117.

56 Ibidem, s. 101.

57 Zob. *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, t. III, s. 503.

58 Zob. H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1581*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości" t. XVII, 1971, cz. II, s. 61–65; D. Wójcik-Góralska, *Król niemalowany*, Warszawa 1983, s. 128–129.

Z tej perspektywy rozsiane w tryumfie aluzje stają się czytelne: porównanie Batorego do Bolesławów (w domyśle: zwycięzców wojen z Rusią; DZ w. 20–21; DZ łac. w. 16–18); życzenia aby jego „piękne myśli" doszły do skutku (DZ, w. 14–15); pragnienie by od „dobrych początków" (aluzyjnie: uśmierzenie buntu gdańszczan w 1577 r.) miał jeszcze poważniejsze dokonania (DZ, w. 21–23). „Król niemalowany", jak sam nazywał się Batory, żelazną ręką poskromił Gdańsk i teraz jego woli nie oprze się nikt – ani Iwan IV Groźny, ani szlachta, uchylająca się od płacenia uchwalonych 8 marca na „sejmie wojennym" podatków na wojnę z Moskwą[59]. Driada z Zamchu mówi o tym, odwołując się do lokalnej historii, bo tylko taką ma prawo znać prowincjonalna nimfa:

Łacno swą wolą, łacno objeździć królowi.
Pilecki, będąc panem temu tu Zamchowi,
I na niedźwiedziach jeździł. Prawo – kolca twarde:
Komu je na nos włożą, powiodą i harde.
(DZ, w. 45–48)

Również brak orientacji Pana w bieżącej polityce jest pozorny; w istocie, stosownie do swego statusu i konwencji sielanki, bożek porusza tę problematykę, odwołując się do znanej mu skali. Jako opiekun pomniejszych leśnych istot mitologicznych w zakończeniu swego monologu przypomina on królowi o pochodzących z innych stron satyrach, których „miecz i płomienie" / Wydały ich ojczyznę na rzeź i spalenie; […] I z płaczem w różne strony poszli na wygnanie" (PZ, w. 45–46, 48). Słowa bożka aluzyjnie nawiązują do sytuacji w Inflantach. Już w styczniu 1575 roku ludność Łatgalii (południowo-wschodnich terenów Inflant) zaczęła tłumnie uciekać przed armią moskiewską, latem 1577 roku na tych terenach i w Liwonii przerażenie budziły krwawe akcje pacyfikacyjne wojsk moskiewskich, z Iwanem Groźnym na czele[60]. Puenta wypowiedzi Pana jest więc skierowaną do króla, a w istocie do szlachty zachętą, by podjąć zdecydowane działania militarne przeciw Moskwie. To kolejny, po wygłoszonym w styczniu 1578 roku na weselu Zamoyskiego *Orpheus Sarmaticus* utwór poety, w którym sławi Batorego i zarazem mobilizuje polską opinię publiczną do przyszłej walki z państwem moskiewskim[61].

Z tych właśnie *par excellence* politycznych względów, a nie z chęci rozsławienia przyrody Puszczy Solskiej lub historii Zamchu, Zamoyski pospiesznie wydał dyptyk we Lwowie. Mała ojczyzna nimf i Pana stała się w utworze aluzją do sytuacji Rzeczypospolitej Obojga Narodów; tak wysoką rangę

59 Por. J. Nowak-Dłużewski, op. cit., s. 167; B. Nadolski, op. cit., s. 163–164.

60 Zob. D. Wójcik-Góralska, *Król*..., s. 121–122; D. Kupisz, *Połock 1579*, Warszawa 2003, s. 69–73.

61 Zob. J. Nowak-Dłużewski, op. cit., s. 164–165; S. di Francesco, *Mit Batorego w literaturze polskiej*, Katowice 2007, s. 31–37. Włoski badacz nie uwzględnił jednak w swej monografii utworów zamechskich.

Zamchowi nadało przybycie tu króla. Nieoznaczona w tekstach *Dryas zamechska* i w *Pan Zamchanus* granica wschodnia już wkrótce miała się stać terenem wojny o odzyskanie ziem państwa polsko-litewskiego. Takie, jak można przypuszczać, jest jej symboliczne znaczenie w dyptyku.

Sformułowana wyżej, nęcąca z punktu widzenia efektywności metody *critical cartography* interpretacja, ma jednak słabą stronę, a jest nią nieuwzględnienie ówczesnej topiki. Wojna z Moskwą dla poetów renesansowych była starciem nie ze Wschodem, a z Północą i twórcy opisujący państwo carów stale używali topiki septemtrionalnej[62]. Już w powstałym kilka miesięcy przed dyptykiem zamechskim *Orpheus Sarmaticus*, a był to utwór znów inspirowany przez Zamoyskiego, Kochanowski wykreował portret Iwana Groźnego, na który składają się elementy ewidentnie asocjowane z Północą: zima, ciemność, śmierć (w kontraście z nim Batoremu towarzyszy wiosna, świt i energia)[63]. W powstałej na początku 1580 roku pieśni poeta charakteryzował cara jako „tyrana północnej strony" (*O wzięciu Połocka*, w. 6)[64], w późniejszej o dwa lata *Jeździe do Moskwy* topika septemtrionalna występuje często. Jakub Niedźwiedź przypomina, że o północnym, a nie wschodnim położeniu Rosji pisał jeszcze Adam Mickiewicz, co dowodzi trwałości tych wyobrażeń metageograficznych w kulturze[65].

Otwarcie wschodnich granic mikroregionu starostwa zamechskiego można ostrożniej wyjaśnić hipotezą biograficzną, opublikowaną już w 1984 roku przez Jerzego Kowalczyka. Wytrawny badacz związków klientalnych Kochanowskiego z Zamoyskim przypuszcza, że kanclerz, podążając w kwietniu 1578 roku do Sandomierza na radę senatorów małopolskich w sprawie podatków w związku z planowaną wojną moskiewską zaproponował poecie napisanie utworów na wjazd króla do Zamchu, przewidując, że po pobycie w Sandomierzu, w drodze do Lwowa, Batory zatrzyma się w tej wsi. Kochanowski spełnił prośbę Zamoyskiego, przybył do Zamchu wraz z nim, by przygotować oprawę sceniczną tryumfu, wystawił go 8 maja, zapewne uczestniczył (jako widz?) w królewskim polowaniu, które odbyło się następnego dnia. Batory opuścił starostwo zamechskie prawdopodobnie 9 lub 10 maja. Kanclerza zatrzymały w Zamchu sprawy starościńskie, ale już w Gródku dołączył do króla, z którym wjechał do Lwowa 13 maja. Ten scenariusz wynika jednoznacznie z listu Zamoyskiego do Mikołaja Radziwiłła Rudego[66]. Kochanowski nie miał

62 Zob. J. Niedźwiedź, *Poeta i mapa*..., s. 133–137, 209–211.

63 Zob. S. di Francesco, *Mit Batorego*..., s. 34.

64 Cyt. za: J. Kochanowski, *Pieśni*, oprac. L. Szczerbicka-Ślęk, Wrocław 1997, s. 73. *O wzięciu Połocka* została wydana w zbiorku *Pieśni trzy* w styczniu – lutym 1580 r. w „drukarni latającej" W. Łapki w Warszawie; druczek ten zawierał ponadto list Kochanowskiego do kanclerza. Zob. P. Buchwald-Pelcowa, *Dawne wydania*..., s. 89–105.

65 Zob. J. Niedźwiedź, *Poeta i mapa*..., s. 63.

66 Zob. J. Kowalczyk, *Jan Kochanowski*..., s. 268–271.

potrzeby jechać wraz z królem i kanclerzem na południowy wschód, do stolicy województwa ruskiego – jego rola skończyła się na napisaniu dyptyku i doglądaniu inscenizacji mów mitologicznych bohaterów – wrócił więc zapewne do Czarnolasu. Stąd wniosek, że nie mapował w *Dryas zamechskiej / Dryas Zamchana* i *Pan Zamchanus* wsi i rzek na wschód od Zamchu, gdyż po prostu ich nie znał.

Dodać warto, że nieobecność poety we Lwowie, a co za tym idzie niedopilnowanie przez niego druku dyptyku powierzonego tam przez kanclerza Walentemu Łapce, miała dla Kochanowskiego skutki fatalne – typograf zapomniał wytłoczyć na karcie tytułowej nazwisko autora…[67]. Także Zamoyski, który traktował zbiorek jako utwór propagandowy, musiał zadowolić się obecnością w nim aluzji politycznych do sytuacji w Inflantach i obrazem rycerskiego króla, nie popartych jednak autorytetem sławnego już poety.

* * *

Opublikowane w 1578 roku utwory Jana Kochanowskiego: *Dryas zamechska* (w wersji łacińskiej i polskiej) oraz łaciński *Pan Zamchanus*, składające się na dyptyk zamechski, stanowią bardzo ciekawą próbę literackiej kartografii niewielkiego obszaru – południowych rejonów Puszczy Solskiej i Roztocza Środkowego, stanowiących wówczas starostwo zamechskie. Utwory te to eklogi gratulacyjne, utrzymane w konwencji sielankowej; naprawdopodobniej posłużyły do wystawienia w Zamchu tryumfu – paradramatycznego widowiska w stylu włoskich *trionfi*. Na myśliwską Arkadię – miejsce odbycia tryumfu, a następnie łowów króla Stefana Batorego 8 i 9 maja 1578 roku – składa się szczegółowa deskrypcja okolic Zamchu i obecność istot mitologicznych: hamadriady, Pana, satyrów i faunów. Narzędziami jej opisu przez poetę stały się chorografia fluwialna, toponimia i fitonimia.

Analiza utworów z wykorzystaniem metod geografii historycznej i *critical cartography* pozwala na stwierdzenie, że Kochanowski stworzył tę literacką mapę z autopsji. Świadczy o tym planowe (kierunki północ – południe; południe – północ, zachód) rozmieszczenie nawet małych rzek i strumieni (Tanew, Sopot, Szum, Wirowa), wsi (Łukowa, Obsza, Zamch) i operowanie nazwami drzew występujących zarówno w tradycji literackiej jak i rosnących wówczas w Puszczy Solskiej i na Roztoczu Środkowym. Koncesją na rzecz realizmu jest uwzględnienie modrzewia (ten fitonim to *hapax legomenon* w słowniku Kochanowskiego) i grabu, nie konotujących znaczeń symbolicznych. Celem poety była nie tylko pochwała Puszczy Solskiej i mężnego króla, kultywującego

[67] Ale już półtora roku później, gdy okazało się, że Łapka w edycji *Pieśni trzech* Kochanowskiego popełnił kilkadziesiąt błędów, drukarz musiał naprawić fuszerkę i wytłoczyć ten druczek jeszcze raz. Stało się to prawdopodobnie na skutek interwencji „mądrego po szkodzie" poety lub Zamoyskiego. Zob. P. Buchwald-Pelcowa, *Dawne wydania…*, s. 92–101.

rycerskie obyczaje, lecz także propaganda polityki militarnej Stefana Batorego. W mikroskali Zamchu i okolic ujawniają się bowiem problemy szersze – przyszła wojna króla z Moskwą o Połock i Inflanty. Aluzyjnie wyrażane w literackiej Arkadii myśliwskiej sensy polityczne nie mają jednak dostatecznego uzasadnienia w kartograficznej organizacji tekstu; nieoznaczenie granic wschodnich starostwa zamechskiego na literackiej mapie dyptyku wynika, jak można przypuszczać, z braku wiedzy poety na ten temat.

Literatura

Źródła

Archiwum Jana Zamoyskiego, red. W. Sobieski, t. 1, Warszawa 1904.

Cochanoviana II. Materiały do dziejów twórczości Jana Kochanowskiego z lat 1551–1625, wyd. i oprac. M. Korolko, Wrocław 1986.

Kochanowski J., *Dryas Zamchana Polonice et Latine. Pan Zamchanus Latine et Polonice*, oprac. i wstęp A. Gorzkowski, *Pan Zamchanus* w przekładzie E. Buszewiczowej, Kraków 2002.

Kochanowski J., *Fraszki*, oprac. J. Pelc, Wrocław 1998.

Kochanowski J., *Pieśni*, oprac. L. Szczerbicka-Ślęk, Wrocław 1997.

Kochanowski J., *Satyr albo Dziki mąż*, w: tenże, *Poematy okolicznościowe*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2018.

Troyes Ch. de, *Persiwal z Walii czyli Opowieść o Gralu*, przeł. A. Tatarkiewicz, w: *Arcydzieła francuskiego średniowiecza*, przeł. T. Żeleński (Boy), A. Tatarkiewicz, wstępy i przypisy Z. Czerny, Warszawa 1968.

Literatura przedmiotu

Baranowska B., 2000, *Przekład czy parafraza? „Dryas Zamchana" i „Driada zamechska" Jana Kochanowskiego*, „Meander", z. 4, s. 367–381.

Buchwald-Pelcowa P., 1993, *Dawne wydania dzieł Jana Kochanowskiego*, Warszawa.

Buraczyński J., 2011, *Roztocze. Dzieje osadnictwa*, Lublin.

Chlebowski B., 1895, *Zamch*, hasło w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XIV, Warszawa.

Chłapowski K., 1978, *Alienacje dóbr królewskich w latach 1578–1668*, „Przegląd Historyczny" 69, z. 4, s. 647–664.

Curtius R.E., 1997, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. i oprac. A. Borowski, Kraków.

Dumanowski J., 2013, *Tatarskie ziele w cukrze czyli staropolskie słodycze*, Warszawa.

Francesco di S., 2007, *Mit Batorego w literaturze polskiej*, Katowice.

Głombiowska Z., 1998, *Przyroda w zamechskim utworze Jana Kochanowskiego*, w: *Cognoscere causas. Człowiek a natura w cywilizacji starożytnej Grecji i Rzymu*, „Studia classica et neolatina", III, Gdańsk.

Jokiel P., Michalczyk Z., 2019, Źródła Polski – zachować dla przyszłości, „Prace Geograficzne", z. 157, s. 7–31.

Kaczor I., 2001, *Kult drzew w tradycji mitologicznej i religijnej starożytnych Greków i Rzymian*, Łódź.

Kotarski H., 1971, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1581*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości", t. XVII, cz. II.

Kowalczyk J., 1980, *W kręgu dworu Jana Zamoyskiego*, Lublin.

Kowalczyk J., 1984, *Jan Kochanowski i Jan Zamoyski*, w: *Jan Kochanowski i epoka renesansu. W 450 rocznicę urodzin poety 1550–1980*, red. T. Michałowska, Warszawa.

Krzewińska A., 1979, *Sielanka staropolska. Jej początki, tradycje i główne kierunki rozwoju*, Poznań.

Krzywy R., 2013, *Wędrówki z Mnemozyne. Studia o topice dawnego podróżopisarstwa*, Warszawa.

Kupisz D., 2003, *Połock 1579*, Warszawa.

Lustracja dóbr królewskich województwa ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565, cz. II, 2001, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, Warszawa.

Łopatecki K., 2016, *Ofensywa holenderskiej Kompanii Zachodnioindyjskiej w Brazylii w latach 1634–1636*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne", 143, z. 4, s. 685–702.

Mrowcewicz K., 1984, *Proteusz i cztery żywioły. Wątki platońskie i hermetyczne we fraszce „Do gór i lasów"*, w: *Przełom wieków XVI i XVIII w literaturze i kulturze polskie*j, red. B. Otwinowska, J. Pelc, Wrocław.

Nadolski B., 1980, Łacińska poezja dworska Jana Kochanowskiego związana ze Stefanem Batorym, w: *Studia porównawcze o literaturze staropolskiej*, red. T. Michałowska, J. Ślaski, Wrocław.

Niedźwiedź J., 2019, *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*, Kraków.

Nowak-Dłużewski J., 1969, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*, Warszawa.

Rusnak R., 2019, *„Elegii ksiąg czworo" Jana Kochanowskiego – w poszukiwaniu formuły zbioru*, Warszawa.

Schulte J., 2012, *Jan Kochanowski i renesans europejski. Osiem studiów*, przeł. K. Wierzbicka-Trwoga, red. M. Rowińska-Szczepaniak, K. Wierzbicka-Trwoga, Warszawa.

Sikora F., 1981, *Pilecki Mikołaj*, hasło w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXVI, Kraków–Wrocław.

Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego, 1994–2012, t. I–V, red. M. Kucała, Kraków.

Sokolski J., 1998, *Lipa, Chiron i labirynt. Esej o „Fraszkach”*, Wrocław.
Szczygieł R., 2006, *Lokacja miasta i jego dzieje do końca XVI w.*, w: *Dzieje Tarnogrodu*, red. tenże, Tarnogród.
Tygielski W., 2007, *Listy, ludzie, władza. Patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji*, Warszawa.
Walińska M., 2003, *Mitologia w staropolskich cyklach sielankowych*, Katowice.
Wójcik-Góralska D., 1983, *Król niemalowany*, Warszawa.
Żabko-Potopowicz A., 1960, *Występowanie lipy na ziemiach polskich w wiekach XVI–XIX w świetle materiałów historycznych*, „Zeszyty Naukowe SGGW. Leśnictwo”, nr 4, s. 3–58.

Źródła internetowe

eLexicon Mediae et Infimae Latinitatis: https://elexicon.scriptores.pl/pl/lemma/ORNUS#sense_II (dostęp 04.01.2021)
https://jozefow.lublin.lasy.gov.pl/rezerwaty-przyrody/-/asset_publisher/x9eK/content/odsloniecie-tablicy-pamiatkowej (dostęp 28.12.2020)

Jan Kochanowski in Zamch (?). *Dryas zamechska* and *Pan Zamchanus* in the light of historical geography and critical cartography

Dariusz Chemperek
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Humanistyczny
ORCID 0000-0003-1702-7974
E-mail: dariusz.chemperek@poczta.umcs.lublin.pl

Summary: Jan Kochanowski’s works published in 1578, Dryas zamechska (in Latin and Polish versions) and the Latin Pan Zamchanus, which make up the Zamch diptych, are a very interesting attempt at literary cartography of a small area – the southern regions of the Solska Forest and Central Roztocze, which at that time constituted the Zamch starosty. These works are congratulatory eclogues, maintained in an idyllic convention; most likely they were used to stage a “triumph” in Zamch, a paradramatic performance in the style

of Italian trionfi. The hunting Arcadia – the site of king Stephen Báthory's triumph and subsequent hunting trip on 8 and 9 May 1578 – consists of a detailed descriptive account of the surroundings of Zamch and the presence of mythological beings: hamadriads, Pan, satyrs, and fauns. Fluvial chorography, toponymy, and phytonymy (names of trees from around the village) were used by the poet to describe Arcadia.

Following an analysis of the works using the methods of historical geography and critical cartography, it can be concluded that Kochanowski created this literary map from his own experience. This is evidenced by the planned (directions north-south; south-north, west) placement of even small rivers (Tanew, Sopot, Szum, Wirowa), villages (Łukowa, Obsza, Zamch) and the use of names of trees found both in literary tradition and growing in the Solska Forest and Central Roztocze. A concession to realism is the inclusion of larch (this phytonym is hapax legomenon in Kochanowski's dictionary) and hornbeam, which do not connote symbolic meanings. The poet's aim was not only to praise the Solska Forest and the valiant king, who cultivated chivalrous customs, but also to publicize king Stephen Báthory's military policy. Wider issues are revealed in the micro scale of Zamch and its surroundings – the king's future war with Moscow over Polotsk and Livonia. However, the allusive political senses expressed in the literary hunting Arcadia are not sufficiently justified by the cartographic organization of the text; the failure to mark the eastern borders of the Zamch starosty on the literary map of the diptych is presumably due to the poet's lack of knowledge on the subject.

Keywords: Jan Kochanowski, Jan Zamoyski, Stefan Batory, Zamch, critical cartography, *trionfi*, idyll

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 81–148
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Objaśnienia na mapach drukowanych w XVI i XVII wieku, uczytelniające ich treść

Lucyna Szaniawska

Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN
ORCID: 0000-0002-6861-7248
E-mail: lucyna-szaniawska@wp.pl

Zarys treści: W artykule odpowiedziano na pytanie, czy sam zbiór czytelnych znaków graficznych i ich usytuowanie względem siebie daje czytelnikowi wystarczającą wiedzę o znajdujących się na prezentowanym terenie obiektach. Udowadniając tezę, że sam zbiór znaków niestety wystarczającej wiedzy nie daje, prześledzono ewolucję sposobów objaśniania znaków umownych na mapach drukowanych w wiekach XVI i XVII. Okazało się, że równolegle twórcy map stosowali odmiennie zbudowane objaśnienia i w różny sposób układali z nich legendy. Właśnie w wybranym okresie zaczęto redagować objaśnienia, gromadząc je pod wspólnym tytułem w wyodrębnionej części powierzchni mapy. Przykłady dobrano tak, by pokazywały charakterystyczne dla epoki objaśnienia oraz uwypuklały pomysłowość europejskich twórców map co do ich formy i treści. Autorka wykazuje istotną rolę objaśnień na dawnych mapach tematycznych oraz objaśnień obiektów występujących sporadycznie na mapach ogólnoprzeglądowych.

Słowa kluczowe: objaśnienie, legenda, plany miast, mapy wojen, mapy religii, drukowane mapy z XVI i XVII wieku

1. Wprowadzenie

Symbole stosowane do prezentowania informacji geograficznej na mapie powinny być zrozumiałe dla jej czytelnika i pozwalać mu łatwo rozpoznać oznaczone obiekty. „Ułatwienie identyfikacji przedstawionych obiektów i zjawisk oraz ich atrybutów nieprzestrzennych można [było] osiągnąć poprzez wykorzystanie znaków poglądowych, zgodność rozwiązań graficznych z przyjętą powszechnie konwencją, wykorzystanie piktogramów stosowanych poza kartografią”[1]. Ale czy w każdym przypadku sam zbiór czytelnych znaków

[1] Syntetyczne zasady identyfikacji obiektów na podstawie znaków graficznych w: W. Ostrowski, *Semiotyczne podstawy projektowania map topograficznych na przykładzie prezentacji zabudowy*, Warszawa 2008, s. 105–110.

graficznych i ich usytuowanie względem siebie daje czytelnikowi wszechstronną wiedzę o znajdujących się na prezentowanym terenie obiektach, procesach i zjawiskach? Jeśli były przedstawiane obiekty powszechnie występujące, jak rzeki, góry, lasy, morza oraz miasta i wsie, a ich symbole w kształcie np. winiet naśladowały wygląd tych obiektów, to objaśnienie ich znaczenia nie było potrzebne. Natomiast graficzna prezentacja obiektów sporadycznie występujących wymagała objaśnienia znaczenia zastosowanych symboli. Dlatego w renesansie na drukowanych mapach pojawiły się legendy[2] objaśniające znaczenie zastosowanych umownych znaków graficznych.

Pierwsze objaśnienia na mapach miały nieco inny charakter niż ten, do jakiego przywykliśmy w XXI wieku. Objaśnienia nazw własnych obiektów oraz zjawisk na mapach początkowo miały postać not umieszczanych w najbliższym ich sąsiedztwie. Dosyć powszechnie występowały na mapach średniowiecznych prezentujących obszary lądowe oraz na czternasto- i piętnastowiecznych portolanach przedstawiających pasy wybrzeży morskich wraz ze schematycznymi obrazami wnętrz lądów. Dopiero na renesansowych mapach drukowanych zaczęto objaśnienia redagować i gromadzić w wyodrębnionej części powierzchni mapy łącząc pod wspólnym tytułem, np. „Explanation", „Erklaerung der Zeichen und Buchstaben", „Signorum vel Caracterum declaratio", „Characterum explicatio", „Explication des Signes", „Zeichen erklärung", „Renvois", „Exposito Notarum", „Verklaring der Tekenen", „Ces Lettres Signiffient", „Caracterum huius Tabulae explicatio", „Verclaringe des getals inde Caert aengheteyckent", „Quo autem singula rectius intelligentur signa quibus vis sua addidimus, hoc[3]"… itp.

Charakterystykę objaśnień występujących na mapach drukowanych w wiekach XVI i XVII przedstawiono, układając wybrane mapy w zasadzie według kolejności ich opracowania, poprzez omówienie ich formy, treści i położenia względem obiektów, których dotyczyły. W ten sposób można było prześledzić ewolucję sposobów objaśnień (dwa kroki do przodu jeden wstecz) i ich przemiany w kierunku obecnie stosowanych na mapach. Przykłady dobrano tak, by uwypuklić pomysłowość europejskich twórców map co do formy i treści objaśnień.

Jednocześnie należy odnotować, że stosowanie objaśnień na mapach do końca XVII w. nie było zjawiskiem powszechnym. Na przykład wszystkie bez wyjątku mapy Japonii wydane w różnych krajach Europy poczynając od pierwszej drukowanej w *Isolario* Benedetta Bordone z 1528 r. poprzez mapy Abrahama Orteliusa[4], Barenta Langenesa, Jodocusa Hondiusa, Petrusa Bertiusa,

[2] W artykule znaczenie słowa legenda mapy (łac. legere – czytać) zawężono do zbioru objaśnień znaków umownych, umożliwiających zrozumienie treści mapy.

[3] Tłum. L.S.: tu dodaliśmy znaki wskazujące, że każdy jest rozumiany tak, jak zostało ustalone.

[4] W *Theatrum Orbis Terrarum* Abrahama Orteliusa z 1570 r. na pięćdziesiąt trzy wydane mapy tylko pięć posiadało objaśnienia: H.M. Wallis., A.H. Robinson, ed., *Cartographical Innovations. A International Handbook of Mapping Terms to 1900*, Tring 1987, [opis] "6.121 Legend", s. 256.

Johannesa Janssoniusa, Roberta Dudleya, Nicolasa Sansona d'Abberville, Joana Blaeu'a, Pierra du Vala, Nicolasa de Fera, i innych, których ponad 140 opisów zamieszczono w katalogu *Mapping Japan: the Jason C. Hubbard Collection. Part one. Pre-1800 Maps of Japan* opublikowanym w formacie PDF przez Daniel Crouch Rare Books w 2018 roku, nie były zaopatrzone w objaśnienia. Z przyczyn oczywistych takie mapy pominięto w niniejszym artykule.

2. Objaśnienia odnoszące się do obiektów oznaczonych na mapie akronimami, literami lub liczbami

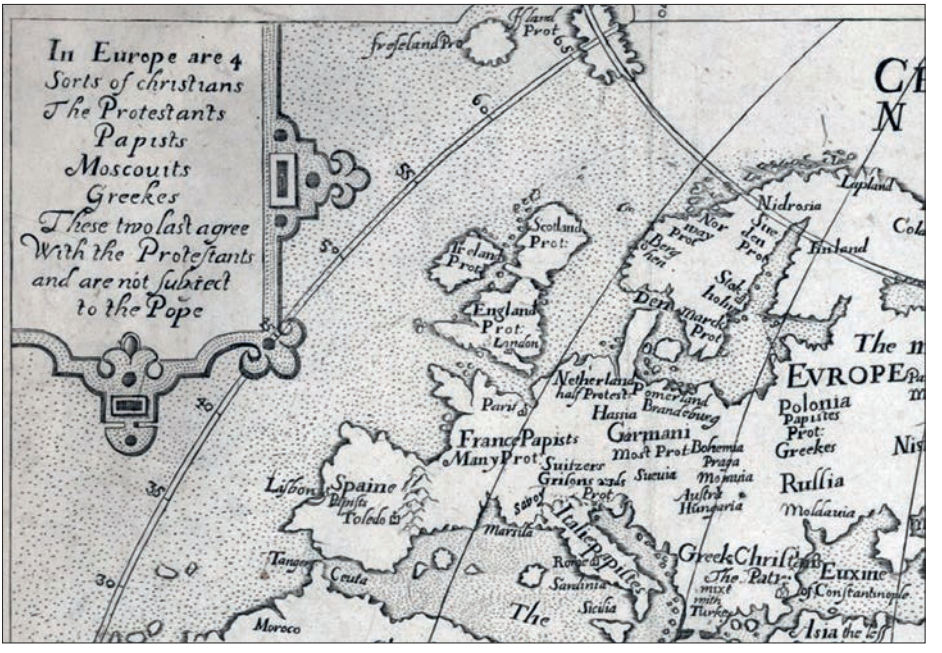
Mapy, na których pełnozdaniowe objaśnienia obiektów przeniesiono z treści mapy i umieszczono poza prezentowanym geograficznym obszarem, ale w jego pobliżu, np. w wyodrębniających je kartuszach (przykład 1) lub w jednym miejscu, np. całość objaśnień grupując w określony logiczny sposób na marginesie (przykład 2), były przygotowywane już w XVI wieku. Jednakże w obu przypadkach noty te zachowały charakterystyczną formę i treść dawnych dopowiedzeń[5].

Przykład 1: około 1580[6] lub 1635 r. mapa tematyczna świata *Christianographie* – prezentująca rozmieszczenie chrześcijaństwa na obszarze starego świata Ephraima Pagitta, zamieszczona w jego książce *Christianographie, or the Description… of the Christian World, not subiect to the Pope*, wydana po raz pierwszy w Londynie 1635 roku[7]. W marcu 2020 r. amerykański antykwariat Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc. oferował omawianą mapę informując, że jest ona jedną z pięciu map ilustrujących to dzieło. Prosta jednobarwna miedziorytowa mapa zawiera trzy rolwerkowe kartusze z zapisem mówiącym o głównych religiach wyznawanych na trzech kontynentach. Religie w Afryce są opisane w następujący sposób: „In Africa are the Cophtie under the Patriarch of Alexandria and the Abassin christians in Aethiope under theire Abunna or Patriarch". Jednocześnie na obszarze Dolnego Egiptu obok sygnatury kościoła z równoramiennym krzyżem umieszczona jest nota „Patriarch of Alexandria" i poniżej „The christians in Aegipt called Cophti under the Turke", zaś na obszarze Abisynii napis: „The Abissine Christians under Prester Iohn". Zapewne z powodu wystarczającej ilości miejsca na tych obszarach na mapie nie zastosowano żadnych skrótów. Informacja o odłamach chrześcijaństwa w Afryce w obu miejscach jest o podobnej konstrukcji lingwistycznej jak

[5] W XVI i XVII stuleciu równolegle do objaśnień na treści map w odpowiednich miejscach umieszczano skrócone informacje – dopowiedzenia, w ten sposób wzbogacając treść mapy o nowe dane.

[6] R.W. Shirley, *The Mapping of the World: Early Printed World Maps 1472–1700*, London 1987; opis 224 zawiera uwagę, że w zbiorach Maritime Museum w Amsterdamie przechowywany jest egzemplarz tej mapy datowany na około 1580 r.

[7] R.W. Shirley, op. cit.; opis 224 zawiera informację o umieszczaniu tej mapy w kolejnych wydaniach *Christianographie* ukazujących się w latach 1635, 1636, 1640 i 1674.

Ryc. 1. Fragment mapy *Christianographie* z objaśnieniem: „Cztery wyznania chrześcijańskie w Europie: protestanci („Protestants"), katolicy („Papists"), Patriarchatu Moskiewskiego („Moscovits") i Patriarchatu Konstantynopolitańskiego („Greekes") [tłum. L.S.]

w ujętych w ramki objaśnieniach. Inaczej ma się rzecz na fragmencie mapy przedstawiającym Europę (ryc. 1). W drugiej połowie XVI wieku postępował rozpad kościoła chrześcijańskiego i to współwystępowanie jego odłamów w poszczególnych krajach Europy pokazuje mapa Pagitta.

W sąsiedztwie nazw państw europejskich opisano dominujące tam wyznania chrześcijańskie, np. „Spaine – Papists; France – Papists; Many Prot.; Netherland – half Protest.; Germani – Most Prot.; Polonia – Papists, Prot., Greekes; [Półwysep Bałkański] Greek Christians The Patr: of Constantinople Mixt with Turkes"[8]. Jako wyjaśnienie tych skrótów dodano w ramce umieszczonej po lewej stronie prezentowanego obszaru objaśnienia następującej treści: „In Europe are 4 Sorts of christians: The Protestants, Papists, Moscovits, Greekes. These two last agree with the Protestants and are not subject to the Pope".

W procesie ewolucji objaśnień na mapie przedstawiony przez Pagitta sposób jest najbardziej pierwotny; bez wątpienia jest to próba poradzenia sobie z odbiorem treści mapy tematycznej. Rolę znaków graficznych pełnią tu

[8] We wszystkich cytatach zaczerpniętych z map pozostawiono oryginalną pisownię i ortografię, zmieniając jedynie interpunkcję.

skrótowce i rozwinięcia skrótów. Zastosowana metoda wygląda na nieporadną, ale widać w niej próby ułatwienia odbioru treści mapy za pomocą objaśnień, które później rozwijali kolejni twórcy map.

Przykład 2 ilustruje miedziorytowy plan Kairu z lotu ptaka *Cairus Quae Olim Babylon Aegypt Maxima Urbs* opracowany i wydany w Kolonii przez Georga Brauna i Fransa Hogenberga, dołączony w 1572 r. do pierwszego tomu *Civitates orbis terrarum*. Oznaczenia obiektów miejskich i podmiejskich zostały zapisane na treści planu liczbami od 1 do 17, a ich objaśnienia umieszczono w ozdobnym rolwerkowym kartuszu w prawym dolnym rogu planu. Oto kilka charakterystycznych objaśnień, np. „2. In hoc loco balsamus colligitur" – w tym miejscu zbiera się balsam [żywicę z drzewa balsamowego]; „3. Palatium Campsonij Campsoniae, de quo lege Petrum Martÿre[m], lib[ro] de ipsius legatione" – pałac Campsona[9], o którym czytaj u Piotra Martyra, w księdze o jego poselstwie; „4. In hoc loco abluuntur panni […] Caeterum multae admodum […] piscinae in urbe sunt, ad publicas necessitates, et ad luxuriem" – w tym miejscu prane są sukna… Ponadto są w mieście liczne baseny na potrzeby publiczne i dla rozrywki; „5. Montes peripsematum" – wysypiska śmieci; „6. Morestum, hoc est, hospitale, vb[i] pauperes excipiuntur, Est'que ingenti prouentu" – Morestum, to znaczy szpital, w którym są przyjmowani ubodzy, i ma on olbrzymie dotacje; „8. Arx Sultani, ex edito loco potest subigere tormentis igniuomis totam ciuitatem" – zamek sułtana, z tego miejsca może on podporządkować sobie całe miasto za pomocą machin ziejących ogniem; „9. Promptuaria, vbi Principes reponu[n]t frume[n]ta, vbi et ligna et carbones distrahu[n]t[ur]" – spichlerze, w których możni przechowują zboże, tam także drewno i węgiel są sprzedawane; „10. Hac rota faciu[n]t, vt aqua in hos aquae ductus exaltata, in arce[m] decurrat" – tym kołem sprawiają, że woda podniesiona do akweduktu przepływa do zamku; „12. Columna hęc posita est, vt ex ea Nili incrementum noscatur, vnde certissimum petitur aut vilitatis, aut caritatis a[n]nonae inditium" – kolumna ta została postawiona, aby z niej można było poznać wzrost [poziomu wody w] Nilu, stąd można przewidywać albo małe, albo duże zbiory"; „13. Cum his rotis, seu tÿmpanis, adaquantur hortj" – za pomocą tych kół [norii] nawadniane są ogrody (ryc. 2a).

Jak widać na planie Kairu, obiekty w legendzie ustawiono według położenia względem siebie w terenie, a nie według ich funkcji lub znaczenia dla miasta. Objaśnienia dotyczą pałaców dygnitarzy wybudowanych poza murami miasta, piramid, norii czyli kół wodnych służących do zasilania akweduktów i nawadniania pól uprawnych (dwie takie norie pokazano na rycinie 2b. W zasadzie brak oznaczeń wielu ważnych budowli w samym mieście, ulic, ogrodów lub meczetów, jakby nieznany z imienia rysownik nie znał miasta. Ale

[9] Wydaje się, że chodzi o sułtana do XIX wieku potocznie zwanego „Campson Gauri", właściwe imię: al-Ashraf Qansuh al-Ghuri (1441–1516), sułtan Egiptu od 1501 r.

Ryc. 2. Objaśnienia do planu Kairu Brauna i Hogenberga z 1572 r. (a) oraz fragmenty rysunku obiektów (b): 13 – norie napędzające przepływ wody, 15 – szlachetne kobiety w bogatych strojach z twarzą zakrytą, tak że mogą patrzeć, ale nie mogą być widziane, (c) 3 – pałac sułtana Qansuha II al-Ghawri, 4 – miejsce prania sukna, 5 – wysypisko śmieci, (d) 9 – składy zboża, drewna i węgla, 11 – starożytny Kair zwany Babilonią, (e) 10 – noria do przelewania wody do akweduktu, 12 – wodowskaz na Nilu

jednocześnie objaśnione obiekty są bardzo ważne z punktu widzenia funkcjonowania miasta oraz jego obrony podczas napaści lub oblężenia.

W analogiczny sposób jak objaśnienia redagowane na przełomie XVI i XVII w. przez Georga Brauna i Fransa Hogenberga, np. do planu Kairu, konstruowano objaśnienia (legendy) na planach XVII-wiecznych miast europejskich. Chociaż można zaobserwować stopniowe skracanie wypowiedzi w legendach, jednak za każdym razem w objaśnieniu umieszczano co najmniej nazwę własną obiektu wraz określnikiem jej funkcji wyrażonej w jej nazwie pospolitej, jak: ratusz, kościół, brama, szpital, rynek główny, rynek solny itp.

Również plany oblężeń ufortyfikowanych miast europejskich były zaopatrywane w analogiczne objaśnienia, w których zamieszczano informacje o obiektach o znaczeniu militarnym, ewentualnie o ich ruinach. Jeżeli plan pokazywał miasto i jego przedpole w czasie działań wojennych, to szczegółowo oznaczano odziały atakujące i broniące umocnień. Zasadniczą różnicą między objaśnieniami XVI- a XVII-wiecznymi jest większa zwięzłość tych drugich. Ale oba sposoby wyrażania objaśnienia – zdaniem lub krótką frazą nadal są stosowane, chociaż coraz częściej spotyka się objaśnienia zwięzłe. Wyjątkiem są objaśnienia odnoszące się do sytuacji na polach bitewnych i w kampaniach wojennych. Są one obszerne – nawet jeszcze w pierwszej połowie XVIII w. – i zawierają nazwiska dowódców, rodzaj formacji, czasami liczebność oddziałów[10].

W XVII-wiecznej Europie, kiedy bezustannie prowadzono wojny, powstało setki dokumentów kartograficznych prezentujących stan miasta i okolic przed bitwą, w jej trakcie i po niej. W artykule zobrazowano to zjawisko na przykładzie planów dwóch miast: Bredy oraz Kamieńca Podolskiego.

Breda, położona w obecnej południowo-zachodniej Holandii w pobliżu granicy z Belgią, należała wraz z Belgią i Luksemburgiem od 1556 r. do habsburskiej Hiszpanii. Na mocy unii utrechckiej podpisanej 23 stycznia 1579 r. powstała autonomiczna kalwińska Republika Zjednoczonych Prowincji, której namiestnikiem początkowo był Wilhelm Orański, a następnie urząd namiestnika i naczelnego dowódcy objął jego syn Maurycy Orański książę Nassau. Kontynuował on wojnę z Hiszpanią, przerwaną w 1609 r. dwunastoletnim rozejmem, wznowioną w 1618 r. Oblężenie Bredy, tego niderlandzkiego warownego miasta było jednym z epizodów wojny osiemdziesięcioletniej, ale powtórzyło się czterokrotnie: w roku 1581, 1590, 1624–1625 oraz 1637. Strategicznie usytuowana Breda była silnie ufortyfikowana i broniona przez duży i dobrze przygotowany garnizon, dlatego Holendrzy byli pewni, że wytrzyma wystarczająco długo. I rzeczywiście, trzecie oblężenie trwało długo – aż ponad 10 miesięcy – od 28 sierpnia 1624 do 5 czerwca 1625 roku.

Do analizy przebiegu oblężenia Bredy wybrano bitwę trzecią z lat 1624–1625, ze względu na wielość dokumentów kartograficznych, które jej

[10] Na analogicznych XX-wiecznych planach podawana jest nazwa jednostki i jej siła rażenia.

poświęcono, a także z powodu różnorodności rozwiązań redagowania objaśnień na planach prezentujących rozgrywającą się pod murami miasta bitwę. Bitwa czwarta, kończąca sprawę przynależności państwowej rozegrała się w 1637 r., a jeden z obrazujących ją planów jest szczególnie ciekawy dla badacza redagowania dawnych objaśnień.

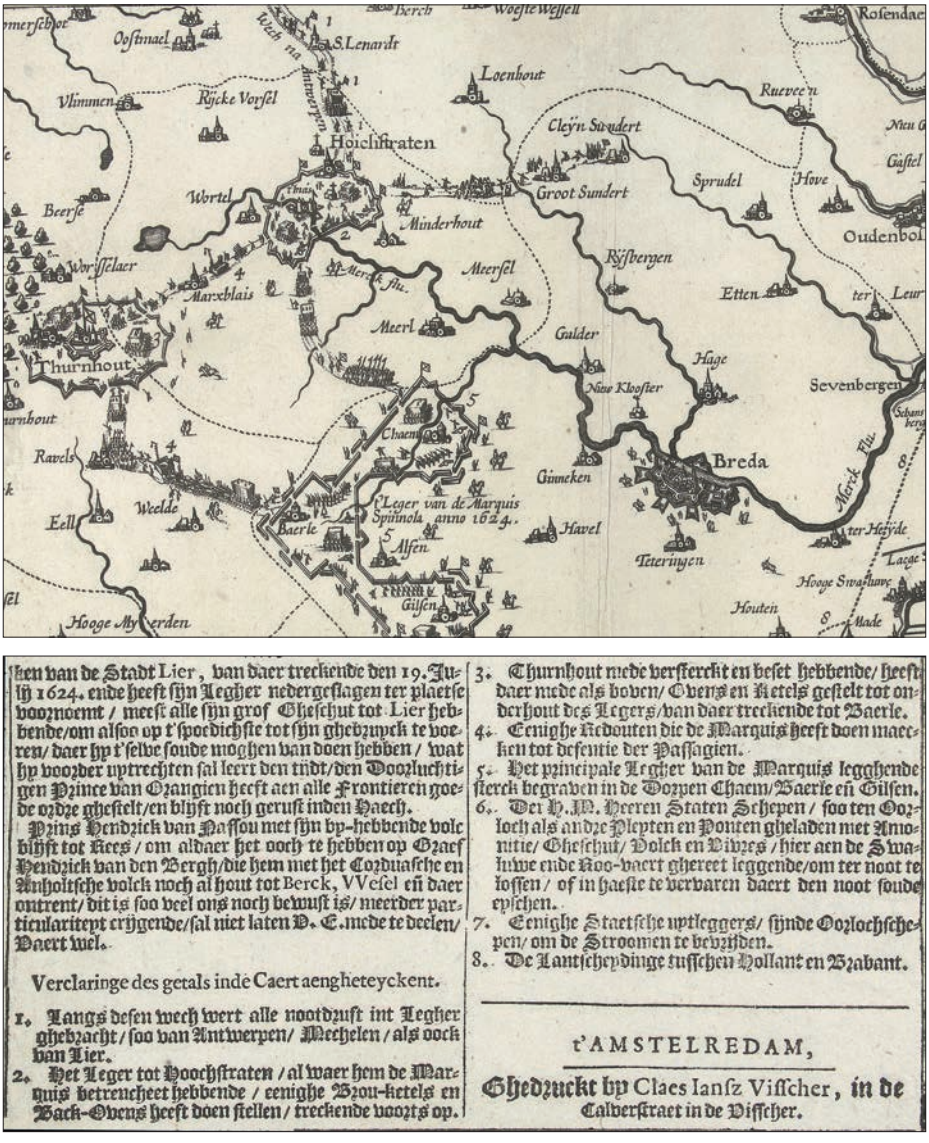
Oblężenie było prowadzone pod dowództwem generała w służbie króla Hiszpanii Ambrosio Spinolę, markiza de Balbases (Ambrogio Spinola Doria 1569–1630). Jego zastępcami byli dowódcy: Hendrik van den Bergh oraz Jan van Nassau-Siegen. Spinola dowodził siłami rezerwowymi do 31 października, a następnie zastąpił go Carlos Coloma. Obszar otaczający miasto został podzielony na cztery sektory, kwatery dowódców znajdowały się w nowo ufortyfikowanych wsiach: w Ginneken na południu od Bredy pod dowództwem Hiszpana Franciszka z Medyny; w Teteringen na wschodzie pod dowództwem Claude de Rye, barona Balançon z Burgundii; w Hage na zachodzie pod dowództwem Niemca Ernsta, hrabiego Isenburga; w Terheijden na północy, podzielone na dwa podsektory: w Hartelbergen pod dowództwem Paolo Baglione i w wiosce Terheijden pod dowództwem Carlo Romy (obaj Włosi). Mimo zaciętej obrony dowodzonej przez Justinusa van Nassau (syna Wiliama księcia Orańskiego) miasto zostało zdobyte. Warunki kapitulacji Spinola i Justinus podpisali 2 czerwca. Zgodnie z porozumieniem obrońcy Bredy mogli honorowo opuścić miasto 5 czerwca 1625 r. Około godziny 9 rano garnizon wymaszerował do Geertruidenberg (na północ ku granicy z Holandią) uzbrojony w powiewające flagi, w bębny i trąbki[11].

Wybrane cztery plany bitwy o Bredę w latach 1624–1625 to dwa autorstwa Claesa Janszoona Visschera syna, jeden anonimowy drukowany w oficynie Plantiniana oraz całkiem odmienny w interpretacji geograficznej przestrzeni bitwy pod Bredą nieznanego autora, drukowany przez Sigismunda Latomo. Trzy z nich były częścią druków ulotnych, jakie wydawano bezpośrednio po szczególnie istotnych dla sponsora wydarzeniach militarno-politycznych, jeden ilustracją do monografii o bitwie. Do nich ze względu na nowatorskie zastosowanie metod prezentacji dodano piąty plan oblężenia Bredy w roku 1637, autorstwa Joana Blaeu'a wydany także w 1637 r., czyli relacjonujący wydarzenia na bieżąco. Co więcej, pokazuje ten sam obszar i dzięki temu już na pierwszy rzut oka widać różnice w sposobie prezentacji.

Pierwszy, pokazujący najwcześniejszą sytuację, to plan Claesa Janszoon Visschera syna (1587–1652)[12] z tekstem w języku holenderskim, pt. *Afbeeldinghe des Leghers onder tbeleyt van den Marquis Spinola nu teghenwoordich liggende inde quartieren van Breda: Mitsgaders de Gheleghentheyt der*

[11] Wszystko to, co zapisałam wyżej na temat oblężenia Bredy, jest dokumentowane czterema zacytowanymi w tym artykule planami, zostało albo narysowane na planie albo zapisane na recto planów w tekstach towarzyszących im oraz w objaśnieniach.

[12] Znany także jako Nicolas Piscator junior lub Claes Jansz. Visscher II.

ken van de Stadt Lier, van daer trecklende den 19. Julij 1624. ende heeft sijn Legher nedergeslagen ter plaetse voorgenoemt / meest alle sijn grof Gheschut tot Lier hebbende/om alsoo op t'spordichste tot sijn ghebruyck te voeren/ daer hy t'selve soude moghen van doen hebben / wat hy voorder uptrechten sal leert den tijdt/den Voorluchtigen Prince van Oranjen heeft aen alle Frontieren goede ordre ghestelt/en blijft noch gerust inden Haech.

Prins Hendrick van Nassou met sijn by-hebbende volck blijft tot Rees / om aldaer het ooch te hebben op Graef Hendrick van den Bergh/die hem met het Cleduasche en Anholtsche volck noch al hout tot Berck, Vesel en daer ontrent/ dit is soo veel ons noch bewust is/ meerder particularitept crijgende/sal niet laten V. E. mede te deelen/ Vaert wel.

Verclaringe des getals inde Caert aengheteyckent.

1. Langs desen weeh wert alle noodruft int Legher ghebracht / soo van Antwerpen/ Mechelen / als oock van Lier.
2. Het Leger tot Hoochstraten / al waer hem de Marquis betrencheet hebbende / eenighe Bzou-ketels en Back-Ovens heeft doen stellen / trecklende voorts op.
3. Thurnhout mede versterckt en beset hebbende/ heeft daer mede als boven/ Ovens en Ketels gestelt tot onderhout des Legers/van daer trecklende tot Baerle.
4. Eenighe Redouten die de Marquis heeft doen maecken tot defentie der Passagien.
5. Het principale Legher van de Marquis legghende sterck begraven in de Dorpen Chaem/Baerle en Gilsen.
6. Der H. M. Heeren Staten Schepen / soo ten Oorloch als andre Pleyten en Ponten gheladen met Ammunitie/ Gheschut/ Volck en Victyes / hier aen de Swalluwe ende Roo-vaert ghereet leggende/om ter noot te lossen / of in haeste te verbaren daert den noot soude eyschen.
7. Eenighe Staetsche uptleggers/ sijnde Oorlochschepen/ om de Stroomen te bewijsen.
8. De Lantscheydinge tusschen Hollant en Brabant.

t'AMSTELREDAM,

Ghedruckt by Claes Ianſz Visscher, in de Calverstraet in de Visscher.

Ryc. 3. Fragmenty planu, tekstu i objaśnień *Afbeeldinghe des Leghers*… Visschera II zawierających informacje o zakładaniu obozu pod Bredą (ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie)

Landen daer ontrent ligghende Anno 1624, drukowany w Amsterdamie w oficynie Visscherów. Jest drukiem ulotnym, składającym się z planu okolic Bredy wykonanym w orientacji zachodniej oraz tekstu omawiającego przyczyny, które doprowadziły do działań wojennych i przygotowań do oblężenia miasta, prowadzonych pod dowództwem markiza Spinoli. Tekst kończą objaśnienia „Verclaringe des getals inde Caert aengheteyckent" ułożone w ośmiu punktach.

Pierwszy z nich informuje o drodze dowozu niezbędnych do prowadzenia działań wojennych dóbr i łączy się z grafiką umieszczoną w prawym górnym rogu planu, która pokazuje drogę z idącymi po niej ludźmi oraz maszerującym oddziałem wojska zdążającymi do obozu. Wzdłuż tej drogi umieszczono napis „Wech na Antverpen" (ryc. 3).

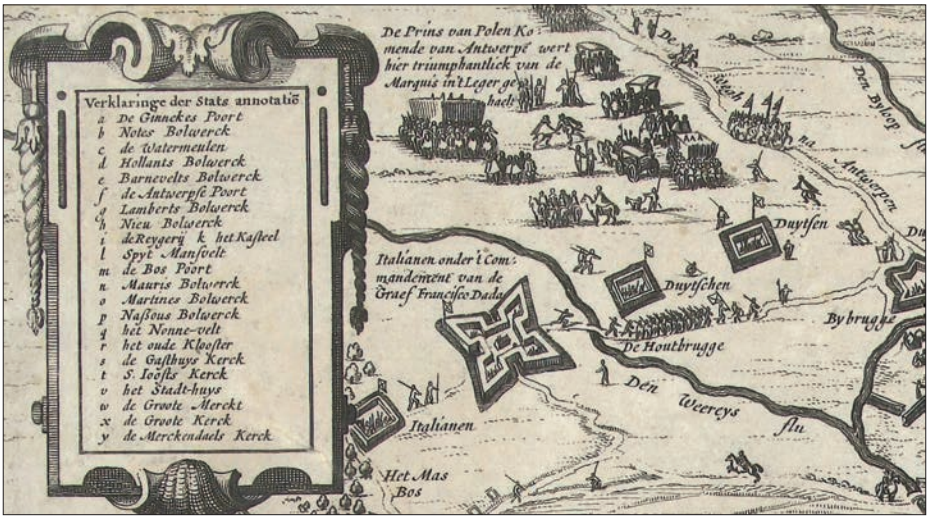
W drugim objaśnieniu jest mowa o tym, że armia już dotarła do wsi Hoichstraten (2. na planie), gdzie spotkał ją markiz Spinola. Dalej dwiema drogami wojska przechodzą z obozu drugiego do 5. lub do 3. założonego we wsi Thurnhout. Te drogi opisano w objaśnieniu numer 4. oraz każdą oznaczono czwórką na planie. Mniej więcej w centrum planu widać obóz w kształcie podkowy oznaczony numerem 5. oraz notą „t'Leger van de Marquis Spinnola anno 1624". W objaśnieniu w tym samym numerze jest informacja, że to główny obóz, w którym stacjonuje armia markiza Spinoli. W objaśnieniach 6. i 7. jest mowa o dostarczaniu towarów przez małe barki rzeczne. Pod numerem 8. wskazano na granicę między Brabancją a Holandią, a jej wytyczone trzy odcinki oznaczono na planie cyfrą 8.

Kolejny omówiony plan drukowany jako jednokartkowy druk ulotny przekazuje dane z okresu, gdy oblężenie Bredy trwało w najlepsze i została ona otoczona liniami oblężniczymi. Tak jak i poprzedni, plan ten był opracowany przez Claesa Jansz. Visschera II i wydany w orientacji zachodniej z tytułem w kartuszu *Perfeckte Afbeeldinge van de Belegeringe der Stadt Breda onder't Beleyt des Marquis Spinola mitsgaders het Leger van den Doorluchtighen Prince van Oranjen Mauritius van Nassou etc. tot ontset voorschreven Stadt Amsterdam, Anno 1624*. Datowanie tego planu można jeszcze doprecyzować na podstawie faktu historycznego, mianowicie przyjazdu królewicza Władysława Wazy 26 września 1624 r.. Królewicz przyjechał z południa drogą prowadzącą z Antwerpii[13], którą transportowano dostawy do oblegających miasto Hiszpanów. Został, jak zapisano w nocie w lewym górnym rogu mapy (ryc. 4), triumfalnie przywitany przez markiza Spinolę i przebywał tu trzy dni[14].

Rycina 4 przedstawia również „Verklaringe der Stats annotatio[ne]" – objaśnienia ważniejszych budowli w Bredzie. Literami alfabetu łacińskiego oznaczono w języku zachodniofryzyjskim, np. bramy miejskie (*a, f, m*), odcinki fosy oznaczone jako strefy zniszczenia lub rażenia (*b, d, e, g, h, n, o, p*), młyn wodny (*c*), kościoły (*s, t, y*), klasztor (*r*), główny rynek (*w*), główny kościół (*x*), rezydencję i wysoki zamek (*i, k*). Zapisano je w sposób bardzo prosty, sprowadzony do nazwy własnej (Hollants, Lamberts, Mauris, Nassaus) dodając jedynie jego funkcję, jak brama, kościół itp. Dwie inne legendy na planie zawierają

[13] To ta sama droga, którą narysowano na planie *Afbeeldinghe des Leghers*... Claesa Janszoon Visschera syna i pokazano na rycinie 3.

[14] K. Łopatecki, *The influence of maps and plans created in the 1620s in the Netherlands on the development of military concepts in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Przegląd Zachodniopomorski", r. 34, 2019, z. 4, s. 258–259.

Ryc. 4. Fragment planu Visschera II *Perfeckte Afbeeldinge van de Belegeringe der Stadt Breda*… pokazujący jedną z legend oraz przyjazd i powitanie królewicza Władysława Wazy (ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie)

objaśnienia dotyczące stanowisk armii oblegającej miasto oraz działań wojennych między wojskami Spinoli i Maurycego Orańskiego (ryc. 5) i są pełnozdaniowymi notami.

Pierwsza z nich „Verklaringe des Getals in't Leger van de Prince van Oranien" (Objaśnienia liczebności armii księcia Maurycego Orańskiego[15]) składa się z 19 objaśnień odnoszących się przedstawionego w prawym dolnym rogu planu obozu Maurycego Orańskiego. Założony pod koniec września obóz ufortyfikowano w okolicy wsi „Maede" i „Ginneken", a poszczególnymi regimentami dowodzili oficerowie wymienieni w objaśnieniach: „2. 't Rogement van Graef Ernst van Nassouw", „5. 't Rogement van Prins Hendrick van Nassou". Kwatera główna księcia Maurycego Orańskiego (objaśnienie „1. 't Rogement van Zijn Er: Prins Maurits van Nassou") była usytuowana od strony zachodniej obozu i przylegała do rozległych rozlewisk oznaczonych na planie „De Zegge lage landen van de Marquis Spinola onder water ghefet" czyli nizina zalewowa zatopiona przez markiza Spinolę. Prawdopodobnie takie rozwiązanie wybrano, by książę Orański nie mógł zaatakować obozu dowodzonego przez Paola Baglione oraz by nie zakłócał dostaw transportowanych rzeką Mark („De Merck flu"). W kwaterze oznaczonej 6. według objaśnień składowano amunicję („ammonitie"); kwatera 8. i 9. były zajmowana przez Anglików; 10. przez Holendrów; 11. przez Szkotów i inne formacje pod numerami 12–14 (Walijczycy i Francuzi). Zapewne zgromadzone wojska nie były wystarczająco uzbrojone,

[15] Książę Maurycy Orański, ten który przyszedł z armią na odsiecz obrońcom Bredy.

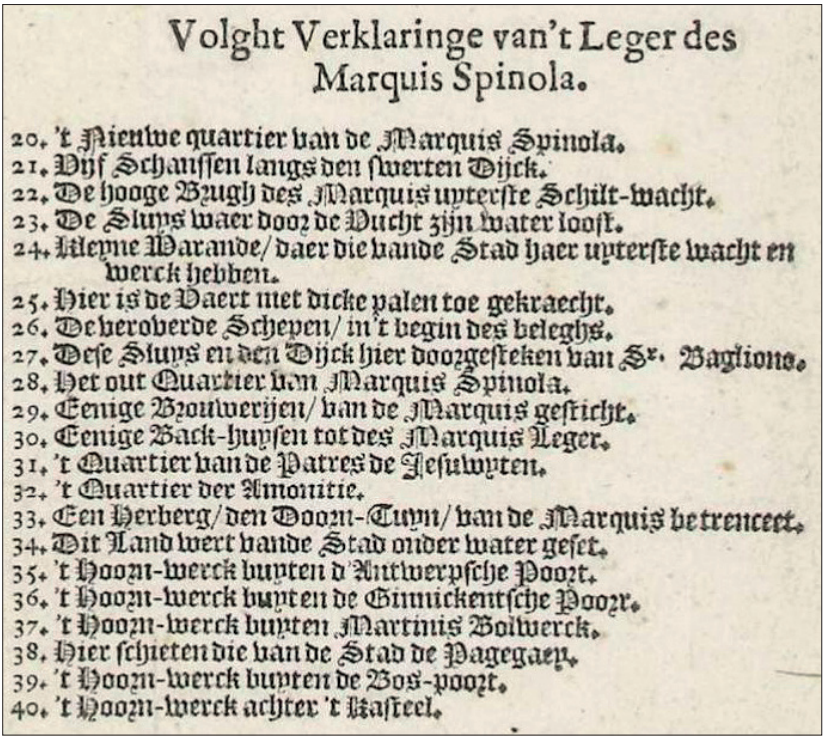
(a)

Verklaringe des Getals in't Leger van de
Prince van ORANIEN.

1. 't Logement van zijn Ex: Pzins MAVRITS van Nassou/etc.
2. 't Logement van Graef ERNST van Nassouw.
3. 't Logement van de Hoog: Mog: Heeren Staten.
4. De Werck tot Made.
5. 't Logement van Pzins HENDRICK van Nassou.
6. 't Quartier van Ammonitie.
7. Een Batery van vijf Veld-stucken.
8 en 9. 't Quartier van de oude en nieuwe Engelsen.
10. 't Quartier vande Duytschen.
11. 't Quartier van de Schotten.
12. 't Quartier van de Walen.
13. en 14. Den Heer van Bzederode/ met de Francoysen.
15. Een Redout aen den Wagenberghsen Dijck.
16. Een nieu gemaeckte wegh/ lijn-recht/na Geertruyden Bergh.
17. De nieuwe Trencementen van den Pzince.
18. Een Redout met een Linie/ streckende na't Pannen-huys.
19. Den Bergh daer Mons. Bzeaute verslagen is.

(b)

Volght Verklaringe van't Leger des
Marquis Spinola.

20. 't Nieuwe quartier van de Marquis Spinola.
21. Vijf Schanssen langs den swerten Dijck.
22. De hooge Bzugh des Marquis uyterste Schilt-wacht.
23. De Sluys waer dooz de Vucht zijn water looft.
24. Kleyne Warande/ daer die vande Stad haer uyterste wacht en werck hebben.
25. Hier is de Vaert met dicke palen toe gekraecht.
26. De beroverde Schepen/ in't begin des beleghs.
27. Dese Sluys en den Dijck hier doozgesteken van Sr. Bagliono.
28. Het out Quartier van Marquis Spinola.
29. Eenige Bzouwerijen/ van de Marquis gesticht.
30. Eenige Back-huysen tot des Marquis Leger.
31. 't Quartier van de Patres de Jesuwyten.
32. 't Quartier der Amontie.
33. Een Herberg/ den Doozn-Tuyn/ van de Marquis betrenceet.
34. Dit Land wert vande Stad onder water geset.
35. 't Hoozn-werck buyten d'Antwerpsche Poozt.
36. 't Hoozn-werck buyten de Ginnickentsche Poozt.
37. 't Hoozn-werck buyten Martinis Bolwerck.
38. Hier schieten die van de Stad de Pagegaey.
39. 't Hoozn-werck buyten de Bos-poozt.
40. 't Hoozn-werck achter 't Kasteel.

Ryc. 5. Dwie legendy na planie Visschera II *Perfeckte Afbeeldinge van de Belegeringe der Stadt Breda*…: (a) Objaśnienia dotyczące armii księcia Orańskiego, (b) dotyczące armii markiza Spinoli (ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie)

więc prowadzono z oddziałami markiza Spinoli jedynie potyczki. Jedną z nich pokazano pod numerem 19. jako szarżę konnicy[16].

Druga z obszernymi dwudziestoma objaśnieniami legenda „Volght Verklaringe van't Leger des Marquis Spinola" (Następne wyjaśnienie [dotyczące] armii markiza Spinoli) na planie *Perfeckte Afbeeldinge van de Belegeringe der Stadt Breda*… Numer 20. objaśnia położenie nowej kwatery markiza Spinoli, a 28. – jego dawną kwaterę. Są także wskazane kwatery pozostałych jego dowódców, np. 27. kwatera Sr. Baglione oraz skład amunicji pod numerem 32. Opisano także bastiony broniące bram miejskich: 35. bramy antwerpskiej, przez którą prowadzi droga do Antwerpii („De Wegh na Antverpen", oraz 36. bramy „Ginnekensche Poort", od której prowadzi droga do założonego w tej wsi obozu Spinoli. Na drodze tej pokazano potyczkę opisaną w objaśnieniu 33. Na zachód od tej bramy znajdują się rozlewiska opisane w legendzie jako „34. Dit Land wert vande Stad onder water geset", czyli teren zatopiony przez miasto. Natomiast na planie przy numerze 34. zapisano „Dit Landt wert van de Stadt onder water geschut" czyli teren ten chroni miasto dzięki wodzie.

Trzeci omawiany plan to ponownie grafika na druku ulotnym *Abriss der Statt und Festung Breda / wie solche vom Spanischen Läger umbsingelt* nieznanego autora wydana we Frankfurcie nad Menem, drukowana przez Sigismunda Latomo. Plan opracowany w orientacji wschodniej zawiera dwie krótkie legendy: jedną w języku zachodniofryzyjskim i drugą po niemiecku. Legenda „Erklärung der Ziffern in diesem Kupfferstueck" czyli objaśnienia cyfr w tym miedziorycie są wydrukowane staranniej niż te umieszczone na samej mapie. Zawierają one w tłumaczeniu następujące objaśnienia: 1. Rynek; 2. Główny kościół; 3. Ratusz; 4. Kaplica św. Jana; 5. dolinka rzeki Mark – Merckenthal; 6. trakt do Haege; 7. trakt do Ginneken; 8. trakt Gasthuy (Zajazdowy); 9. Zamek i dwór książęcy, także gubernatora Justinusa von Nassau. Za zamkiem jest duży bastion. A. Fort Royal (Królewski); B. Kwatera [Paola] Baglioniego z mostem zwodzonym; C. Młyn wodny; D. [wieś] Ginneken. Legenda w języku zachodniofryzyjskim jest „wydrapana jak kura pazurem na płycie", różni się nieco i jest krótsza. Objaśnienia od 1 do 8 są identyczne, po czym rozbudowane objaśnienie 9. zastępują dwa zwięzłe: 9. Zamek oraz 10. Bramy miejskie z żelaznymi wrotami (ryc. 6). Wszystkie objaśnienia dotyczą tylko miasta, nie odnoszą się do oblężenia. Zapewne kopiowano plan w pośpiechu ze starych materiałów kartograficznych.

Kolejny anonimowy plan oblężenia Bredy *Obsidio Bredae perfecta* wydany był przez oficynę Plantiniana w Antwerpii w 1627 r. w książce Hermana Hugo pt. *Sitio de Breda rendida a las armas del Rey don Phelipe IV. a la virtud de la infante Doña Isabel, al valor del Marques Ambr. Spinola* …, do

[16] Po śmierci Maurycego Orańskiego książę Fryderyk Henryk Orański ostatni raz bezskutecznie próbował szturmować pozycje hiszpańskie, ale 13 maja 1625 r. wycofał się.

Ryc. 6. Fragmenty druku *Abriss der Statt und Festung Breda*… niedatowanego, drukowanego przez Latomo: część planu Bredy i dwie legendy (ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie)

której ilustracje i ten plan były rytowane przez Cornelisa Galle. Mapa opracowana w orientacji wschodniej była zamieszczona na stronie 133. Legenda składa się ze zwięzłych łacińskich objaśnień numerowanych wielkimi literami od A do O. Osiem pierwszych objaśnień od A do H to oznaczenia obozów, założonych przez oblegające Bredę wojska hiszpańskie, opisanych imionami ich dowódców, np. „A. Statio Marchionis Spinolae" czyli stanowisko dowodzenia markiza Spinoli, głównodowodzącego oblężeniem miasta; „E. Statio Paoli Ballionij" czyli obóz włoskiego dowódcy Paola Ballione (ryc. 7a). Dalej pod literą I. „Aggeres tormentarij interni" czyli umocnienia linii wewnętrznej, a na planie – bateria armat; „K. Interior circulus" czyli umocnienia linii kontrwalacyjnej od zachodniej strony miasta (oznaczone na planie trzema wystąpieniami litery „K"), chroniące wojska dowodzone przez Niemca Ernsta, hrabiego Isenburga (obóz oznaczony „D") przed wypadami obrońców Bredy (ryc. 7b). Literą „I" oznaczono dwukrotnie baterie wbudowane w linię kontrwalacyjną.

(a)

A. Statio Marchionis Spinolæ.
B. Statio Magistri Equitum.
C. Statio Baronis Balanconij.
D. Statio Comitis Isenburgici.
E. Statio Paulli Ballionij.
F. Statio Baronis Beauuoixij.
G. Statio Caroli Roma.
H. Statio Comitis Anholtini.
I. Aggeres tormentarij interni.
K. Interior circulus.
L. Niger Agger, vt vocabant.
M. Agger nouus duplici sepe.
N. Stagna arte facta.
O. Fossa a Marchione iacta longitudine 2200 pedum ad deriuandas aquas.

(b)

Ryc. 7. Objaśnienia i fragment treści planu *Obsidio Bredae perfecta* wydanego w 1627 r. (ze zbiorów Bibliotheca Academiae Vilnensis)

Literą „N.” oznaczono sztuczne stawy na północ od miasta, a literą „O.” fosę nawadniającą mokradła na przedpolu między linią kontrwalacyjną a murami obronnymi miasta (ryc. 7b).

Na planie, jak i na innych mapach wcześniejszych i późniejszych, stosowano pojedyncze sygnatury, np. znak krzyża łacińskiego na oznaczenie

kościoła. Na planie sygnatura ta występuje w czterech miejscach: w obozie włoskiego dowódcy Carola Romy oznaczonym literą „G.", przy linii cyrkumwalacyjnej na północ od obozu „D.", w centrum miasta Bredy oraz w pobliżu obozu „A.". Podobnie jak inne sygnatury powszechnie znanych obiektów, np. rzek, dróg, pojedynczych drzew itp., nie została ona włączona do objaśnień w legendzie.

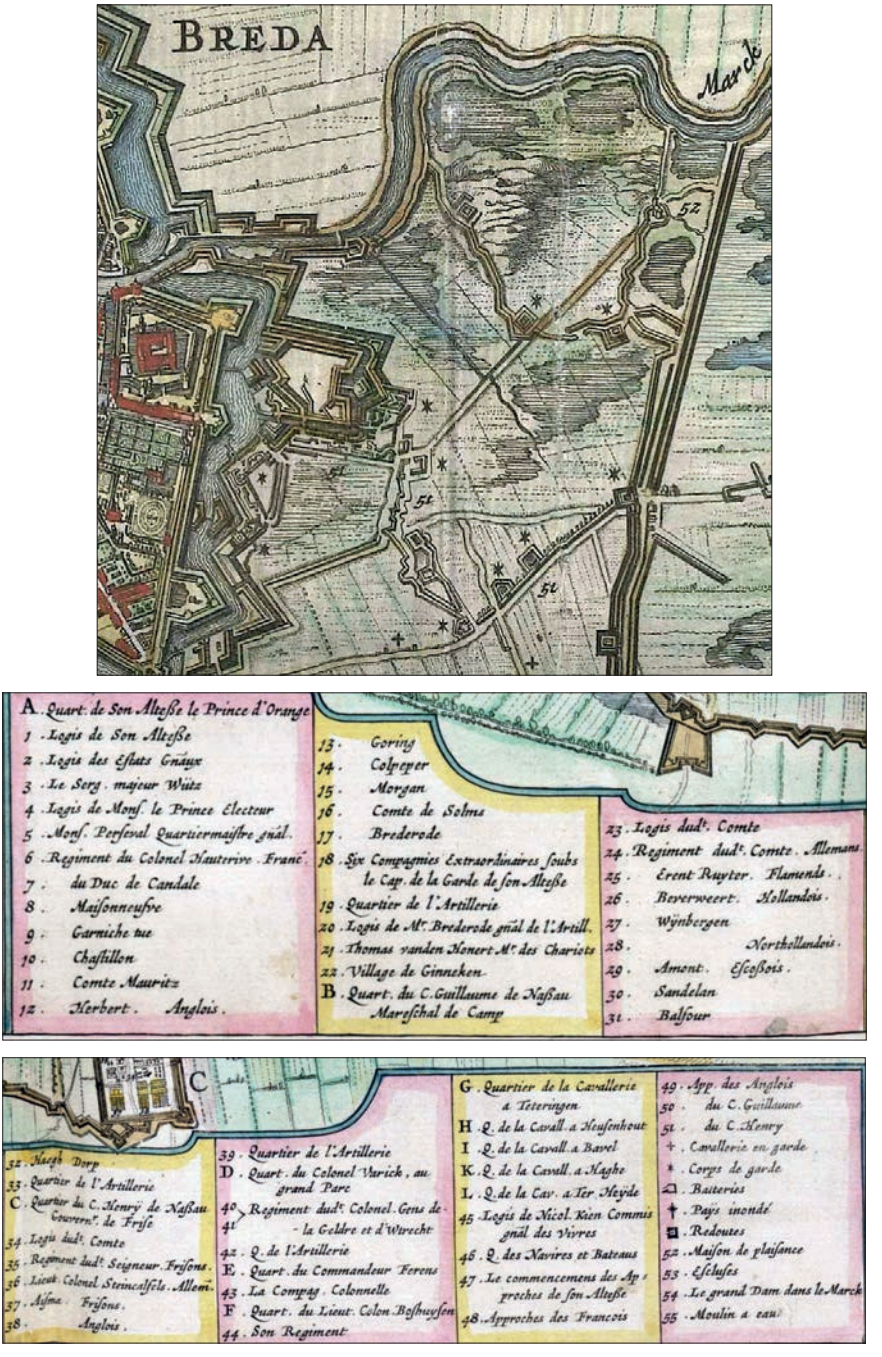
Ostatni z pięciu omawianych planów oblężenia Bredy to mapa atlasowa opracowana przez Joana Blaeu'a (1596–1673)[17] *Breda obsessa et expugnata a Celsissimo Friderico Henrico Principi Arausionensium*… Amsterdam 1637 r.; z dedykacją *Magno Principi Guilielmo Mauricio Celsissimi Frederici Henrici*…, wydana także w *Atlas van Loon*, vol. XVI, *Tooneel der Steden van's Konings Nederlanden, met hare Beschrijvingen, uytgegeven* by Joan Blaev, Amsterdam 1 January 1649. Opracowana w orientacji wschodniej pokazuje kolejne oblężenie Bredy w 1637 r. oraz odbicie miasta przez wojska Republiki Niderlandzkiej. Rozmieszczenie oddziałów oblegających było nowe, ponieważ po wkroczeniu do miasta w 1625 r. Hiszpanie szybko zdemontowali swoje linie obronne oraz związane z nimi zmiany dróg i groble wokół Bredy, aby uniemożliwić armii niderlandzkiej użycie ich do natychmiastowego odbicia Bredy. Fosy były zasypane ziemią z wałów, burzone umocnienia itp.[18]

Z omawianych planów oblężeń *Breda Obsessa et expugnata a Celsissimo Friderico Henrico Principe Arausionensium* był opracowany najpóźniej i może dlatego jego legenda wydaje się najnowocześniejsza. Również treść mapy na pierwszy rzut oka wygląda precyzyjniej. Umocnienia wokół miasta pozostały, ale jakby było brak wojska. Na poprzednich planach widać było oddziały maszerujących żołnierzy, kawalerię szarżującą na polach bitewnych, spacerujących pojedynczo żołnierzy, statki pływające po rzece itp. Plany były wypełnione kompozycjami graficznymi, a sygnaturami oznaczono jedynie obiekty topograficzne i to nie wszystkie. Na tym planie to znikło; kompozycje graficzne pokazujące stacjonowanie wojsk zostały zastąpione odpowiednimi sygnaturami objaśnionymi w legendzie. Co prawda nie były one jeszcze postrzegane przez Joana Blaeu'a jako najważniejsza forma prezentacji, bowiem w legendzie zostały umieszczone między objaśnieniem 51. a 52. (ryc. 8), jakby „wstydliwie ukryte" i tylko na próbę. A przecież z dzisiejszego punktu widzenia były one nowatorskie.

Blaeu objaśnienia w legendzie zorganizował dwustopniowo. Pomiędzy objaśnienia pierwszego stopnia od A do L, wpisał objaśnienia drugiego stopnia opisane liczbami od 1 do 51. Po objaśnieniu 51 dodał pięć sygnatur, a następnie kontynuował objaśnienia 52–55 dotyczące konkretnych obiektów stałych.

[17] Na mapach i w atlasach drukował swoje imię Jean, Joan, Ioan, Guiliamus lub Johannes.

[18] Breda pozostawała w rękach Hiszpanii przez 12 lat, zanim została odbita przez Frederika Hendrika 11 października 1637 r. po oblężeniu trwającym niecałe trzy miesiące.

Ryc. 8. Fragmenty objaśnień i planu oblężenia J. Blaeu'a *Breda Obsessa et expugnata a Celsissimo Friderico Henrico Principe Arausionensium*… opracowanego w 1637 r. (ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie)

Objaśnienia pierwszego stopnia zawierały następujące informacje, np. dla litery „A": Koszary dowódcy Jego Wysokości Księcia Orańskiego, a wewnątrz tego obszaru opisano 22 obiekty, w tym *1.* Kwaterę Jego Wysokości, *2.* Kwaterę Stanów Generalnych, *3.* Kw. sierżant-majora Wütza, *4.* Kwaterę Księcia Elektora, *5.* Kw. Persevala, kwatermistrza głównego, *6.* Kw. regimentu pułkownika Hauterive, 7. Kw. księcia de Candale itd.

Kolejne objaśnienie pierwszego stopnia: B. Koszary ks. Guillaume de Nassau, marszałka polnego, a na ich obszarze: *23.* Kwatera wspomnianego księcia, *24.* Regiment wspomnianego księcia; niemiecki itd. D. Koszary pułkownika Varicka, w wielkim parku: *40*, *41.* Regiment wspomnianego pułkownika, ludzie z Geldre i Utrechtu, *42.* Bateria artylerii. Dalej wymienię tylko objaśnienia oznaczone literami: E. Koszary komandora Ferensa; F. Dowództwo podpułkownika Boshuysen, G. Koszary kawalerii w Teteringen, H.–L. inne koszary kawalerii w okolicznych wsiach. Całość legendy kończą objaśnienia obiektów terenowych, takich jak „52. Maison de plaisance" czyli dom przyjemności, „54. Le grand Dam dans le Marck" – wielka tama na rzece Mark, „55. Moulin a eau" – młyn wodny (ryc. 8).

Z punktu widzenia badacza rozwoju metod prezentacji najciekawsze są sygnatury i ich objaśnienia umieszczone w legendzie między numerami 51. a 52. dotyczące zastosowanych sygnatur, czyli znak krzyżyka – „Cavallerie en garde" (kawaleria na przedpolu ufortyfikowanego miasta), gwiazdka sześcioramienna – „Corps de garde" (korpus piechoty), prostokąt – „Batteries" (baterie dział), krzyż ośmioramienny – „Paijs inondé" (obszary niedostępne), w czarnym kwadracie biały kwadrat – „Redoutes" (reduty).

* * *

Jako przykład z końca badanego okresu wybrano plan z obszaru Rzeczypospolitej *Kamieniec Podolski Ville Forte des Estats de Pologne…* opracowany i wydany przez Nicolasa de Fera w Paryżu w 1691 r., w dziele *Introduction a la Fortification, Dediée a Monseigneur le Duc de Bourgogne*[19] z bardzo długim tytułem wyjaśniającym francuskiemu czytelnikowi, że to „ufortyfikowane miasto znajduje się na wysokich wzgórzach nad Smotryczem. Dla dokładniejszej lokalizacji podano współrzędne geograficzne i że zostało odebrane Polakom przez Turków 29 sierpnia 1672 roku[20] na podstawie zawartego wówczas

[19] L. Opyrchał, *Plany Kamieńca Podolskiego w bibliotekach i archiwach świata*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki", r. 61, 2016, nr 2, s. 93–94; także T.M. Nowak, *Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w XVIII w. w świetle zabytków kartograficznych*, w: Z Dziejów Kartografii, t. V: *Kartografia forteczna*, red. A. Tomczak, Warszawa 1991, s. 157–166.

[20] W oryginale: Kamieniec Podolski Ville Forte des Estats de Pologne, et de la Haute Podolie avec Titre d'Evéché et de Palatinat, située sur le Sommet d'une Montagne entourée de la Riviere de

(a)
(b)

Ryc. 9. Fragmenty planu Kamieńca Podolskiego wydanego przez de Fera w 1691 r.:
(a) tytuł i objaśnienia, (b) fragmenty obrazu miasta i Górnego Zamku

traktatu buczackiego. Miasto było okupowane aż do zawarcia traktatu karłowickiego w dniu 26 stycznia 1699 roku".

Na rycinie 9 nie widać zbyt wielu zmian dokonanych przez Turków w czasie 27-letniej okupacji miasta. A przecież większość świątyń zamieniono na meczety, zniszczono cmentarze, wyburzono domy, a przy katedrze św. Piotra i Pawła wybudowano minaret. W mieście ulokowano 10-tysięczny garnizon. Jedyne zmiany, które pokazuje plan to zapisane w objaśnieniach, tu zwanych „Renvois" (czyli odsyłacze) 2, 16, 23, 24, 27 i 28, że: „2. Katedrę zamieniono na meczet, który 3 września odwiedził wielki wezyr"; „16. Kościół św. Jana

Smotrycz, et envelopée de Rochers escarpez, à 48. degrez 45. minutes de Latitude et 50. deg. 10. min. de Longitude. Cette Place fut prise par les Turcs sur Polonois le 29e Aoust 1672.

zamieniony na meczet Wielkiego Wezyra"; „23. kościół św. Jerzego został spalony; „24. oznaczone są ruiny wieży, która została wysadzona w przeddzień zdobycia fortecy i wówczas zginęło 600 osób"[21]; „27. miejsce, w którym Turcy przekroczyli fosę oraz „28. miejsce, gdzie Turcy kopali podkopy i wysadzali mury obronne".

Treść planu nie potwierdza faktu wypędzenia Ormian i zastąpienia ich ludnością żydowską. Nadal obok rynku polskiego („Place du Lech") widnieje rynek ormiański („Palais et Place des Armeniens"), co jest kopiowane przez innych kartografów na planach Kamieńca Podolskiego, np. przez Matthausa Meriana syna[22] na planie wydanym w *Theatri Europaei*… przez spadkobierców Meriana we Frankfurcie nad Menem i drukowanym przez Johanna Gorlina w 1698 roku[23].

3. Objaśnienia zawierające nazwy własne odnoszące się do obiektów oznaczonych na mapie literami lub liczbami

Równolegle w tym samym czasie opracowywano mapy, na których objaśnienia były krótkie, składające się z jednego słowa i odnosiły się do obiektów oznaczonych w treści mapy literami lub liczbami. Takie rozwiązanie twórcy map stosowali przynajmniej w trzech przypadkach: po pierwsze gdy dane o obiektach chcieli zebrać w pewne całości, które dawały pewną nadrzędną informację, a rozbicie jej w przestrzeni geograficznej mapy było ich zdaniem niewystarczające i to prezentuje pierwszy przykład (mapa Montanusa). Drugi przykład (mapa Münstera) ilustruje zamiar tłumaczenia nazw z jednego języka na drugi, np. z dawnych łacińskich (czytaj starożytnych rzymskich) nazw na nowożytne. Trzecim powodem takiej redakcji był po prostu brak miejsca na mapie, ponieważ właśnie tam treść była zbytnio zagęszczona (mapa Orteliusa).

Pierwszym przykładem jednowyrazowych objaśnień jest mapa świata opracowana przez Hiszpana Benito Ariasa Montanusa (1527–1598) *Orbis tabula Ben. Aria Montano Auctore*… (tytuł z karty poprzedzającej mapę) w wydaniu z 1571 r. wraz z dwiema mapami Ziemi Świętej rytowanymi przez Pietera Huysa, Joannesa Wierixa i Pietera van der Heidena. Ukazała się w *Liber Ioseph, sive, de Arcano sermone ad sacri apparatus instructionem...* w części pierwszej *Phaleg sive De gentivm sedibvs primis orbisque terrae sitv liber*

[21] Wysadzenie Czarnej Baszty na Górnym Zamku było zauważone w Europie i w różny sposób komentowane. Uczynił to zapewne szlachcic kurlandzki niejaki Hejking dowódca artylerii zamkowej i miejskiej, co stało się podstawą do sienkiewiczowskiej wersji zdarzeń w powieści *Pan Wołodyjowski*. Według: J. Kijas, *Źródła historyczne Pana Wołodyjowskiego*, „Pamiętnik Literacki", nr 43, 1952, z. 3–4, s. 1141.

[22] L. Opyrchał, op. cit., s. 95–96.

[23] Katalog Biblioteki Narodowej: https://polona.pl/item/kamieniec-podolski,MTc1MTY2MDc/0/#info:meta data (dostęp 12.10.2021).

tomu VIII dzieła *Biblia sacra hebraice, chaldaice, graece et latine…* tzw. antwerpskiej „Polyglot Bible", wydawanego w latach 1568–1572[24]. Publikacja ta, rozpowszechniana w Antwerpii przez królewskiego drukarza Christophera Plantina składa się ośmiu woluminów z tekstem zapisanym po hebrajsku, grecku, łacinie oraz w językach aramejskim i syryjskim, została dedykowana królowi Hiszpanii Filipowi II. W tej pierwszej części, której treścią jest geograficzne opisanie świata, zamieszczono mapę na dwóch planiglobach w formacie plano z tytułem w lewym górnym rogu *Benedict. Arias Montanus Sacrorum Geographiae tabulam ex antiquissimorum cultor. Familiis a mose recensitis: ad Sacrum Libror explicandor…* 1571. Zawiera ona skąpą informację geograficzną, prawie całkowicie zaczerpniętą z *Theatrum orbis terrarum* Abrahama Orteliusa. Na lądach oznaczono przebieg łańcuchów górskich oraz biegi rzek, ale tylko po kilka na każdym kontynencie. Sześć wiatrów zobrazowano dmącymi puttami i nazwano w trzech językach zastosowanych na mapie. Motywami dekoracyjnymi są żaglowce i monstra morskie. Mapa została zaopatrzona w objaśnienia umieszczone w oddzielnych ramkach, każde w trzech językach[25]. Cyframi rzymskimi i liczbami arabskimi oznaczono na mapie i w objaśnieniach nazwy siedzib („sedes") plemion hebrajskich (Izraela) oraz miejsc ich zamieszkania w poszczególnych obszarach świata (ryc. 10).

W rozmieszczonych w trzech rogach i pośrodku nad mapą ramkach zapisane zostały przez Montanusa objaśnienia dotyczące plemion żydowskich zamieszkujących świat („Pars orbis"). Wywodziły się one od synów Jafeta („Iapheth filior."): Gomer, Magog, Madaj („Madai"), Jawan („Iauan"), Tubal („Thubal"), Meszek („Mesech") i Tiras („Thirax")[26] i zostały oznaczone rzymskimi cyframi od 1 do VII, które rozmieszczono w poszczególnych częściach świata. Dalej w objaśnieniach ustawiono siedziby ludów pochodzących od trzech synów Gomera („Filior. Gomer sedes"): Aszkanaz („Aschenaz"), Rifat („Riphath) i Togarma („Thogarma") – oznaczonych rzymskimi cyframi od VIII do X. Poniżej kolejne ludy, tym razem pochodzące od synów Jawana („Iavan"): Elisza, Tarszisz („Tharsis"), Kittim („Kithim") i Dodanim – oznaczonych od XI do XIIII. (ryc. 10b). Na rycinie 10 c pokazano zestawione nazwy ośmiu siedzib plemion pochodzących od Sema („Sedes filior. Sem") i Arama („Sedes filior. Aram"). Pewną ciekawostką jest usytuowanie na obszarze Peru znanej z *Księgi Rodzaju* bogatej w złoto krainy Ophir zamieszkiwanej przez lud pochodzący od

[24] S. Zur, *Sacred Geography, Antiquarianism and Visual Erudition: Benito Arias Montano and Maps in the Antwerp Polyglot Bible*, „Imago Mundi", vol. 55, 2003, s. 69–80.

[25] R.W. Shirley, op. cit., s. 77; także w: *Australia in Maps: Great Maps in Australia's History from the National Library's Collection*, J. Clark, ed., Canberra 2008, s. 24–25, link: https://books.google.pl/books?id=CYJVNYBgSm0C&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false (dostęp 28.10.2021).

[26] Pisownia imion żydowskich potomków Adama za *Biblią Tysiąclecia*: https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=1286 (dostęp 30.01.2021).

(a)

(b)

(c)

Ryc. 10. Fragment mapy *Orbis tabula Ben. Arias Montano* (a) oraz objaśnienia umieszczone na mapie: (b) na górze pośrodku i (c) po jej prawej stronie

Ofira (19), a w dzisiejszej Brazylii ludów wywodzących się od dwóch synów Joktana („Duo ex filii Iektan gentes"): Jobaba (21) i Sephermnos (22). Połączenie objaśnień nazw siedzib w rodzinne koligacje ludów żydowskich i zapisanie ich w stosownym schemacie poczynając od synów Noego, Sema, Chama i Jafeta, odpowiada faktom zawartym w Starym Testamencie, a umiejscowienie migracji Żydów w przestrzeni geograficznej daje właśnie omawiana mapa.

Drugi przykład sposobu objaśnień treści map, czyli z tłumaczeniami nazw z jednego języka na drugi, to mapa Sebastiana Münstera *Description nouvelle des Gaules*, rytowana i drukowana przez Heinricha Petri i dołączona do dzieła *Geographia* w 1552 r., na której objaśnienia składają się jedynie z nazw własnych, jak głosi tytuł legendy „La translation de noms des montagnes, fluues & citez" – nazw gór, rzek i miast oraz niewymienionych w tym tytule krain, tj. „Aquitania *Gascogne*" (ryc. 11) lub „Campania *Champaigne*". W treści mapy znalazły się także nazwy, których nie uwzględniono w objaśnieniach, jak na przykład rzeka nazwana na mapie „Loere *Ligeris fl.*" czyli po polsku Loara, a także kraje: „Francia", „Pocardia" i „Lotharingia" – zapewne dlatego, że w starożytności te nazwy nie istniały i z oczywistych powodów nie miały swoich łacińskich odpowiedników.

Ryc. 11. Objaśnienia i fragment treści mapy i Sebastiana Münstera *Description nouvelle des Gaules* z 1552 r. (ze zbiorów Bibliothèque nationale de France)

Trzeci przykład obrazuje kłopoty redakcyjne dawnych twórców map, którzy bagatelizując zasady generalizacji starali się, szczególnie na terenach egzotycznych dla europejskiego czytelnika, nanieść na mapę wszystko co tylko wiedzieli o odległych krajach i co potrafili jednoznacznie umiejscowić[27]. Do tego celu wybrano mapę Meksyku uznanego antwerpskiego kartografa Abrahama Orteliusa pt. *Hispaniae Nova sivae magnae, recens et vera descriptio 1579*, która po raz pierwszy ukazała się w łacińskiej wersji językowej atlasu *Theatrum orbis terrarum*, drukowanego w Antwerpii przez Christophera Plantina. Legenda „Notularum circa Mexico explanatio" zawiera pełne nazwy niektórych (zapewne mniej znaczących) osad znajdujących się w okolicach miasta Meksyk, które zostały na mapie oznaczone kółkami (powszechnie stosowanym znakiem od połowy XV w.) oraz jedną z liter alfabetu łacińskiego (ryc. 12).

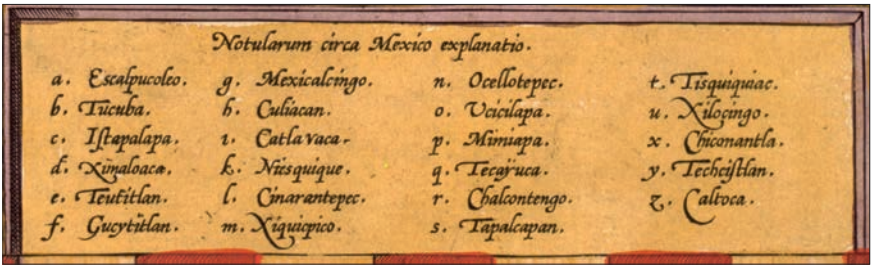
Na mapie są jeszcze cztery mniejsze legendy, które zostały umieszczone na wodach oceanu w pobliżu wybrzeży Meksyku. Jedna z nich składa się z nazw z obszaru rozlewiskowego zwanego Mechoacan („In palude Mechoacan"), gdzie na wyspach kolejno umieszczono odpowiadające nazwom cztery cyfry (ryc. 13).

[27] Wtłaczanie na powierzchnię mapy toponimów, jak i pozostawianie rozległych „białych plam" było dosyć powszechnym zjawiskiem w XVI i XVII wieku.

(a)

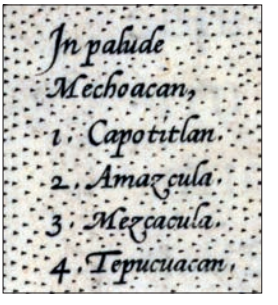
(b)

Ryc. 12. Fragment mapy Orteliusa *Hispaniae Nova*… z roku 1579: (a) jej treść w okolicach miasta Meksyk („Mexico") i (b) objaśnienia toponimów

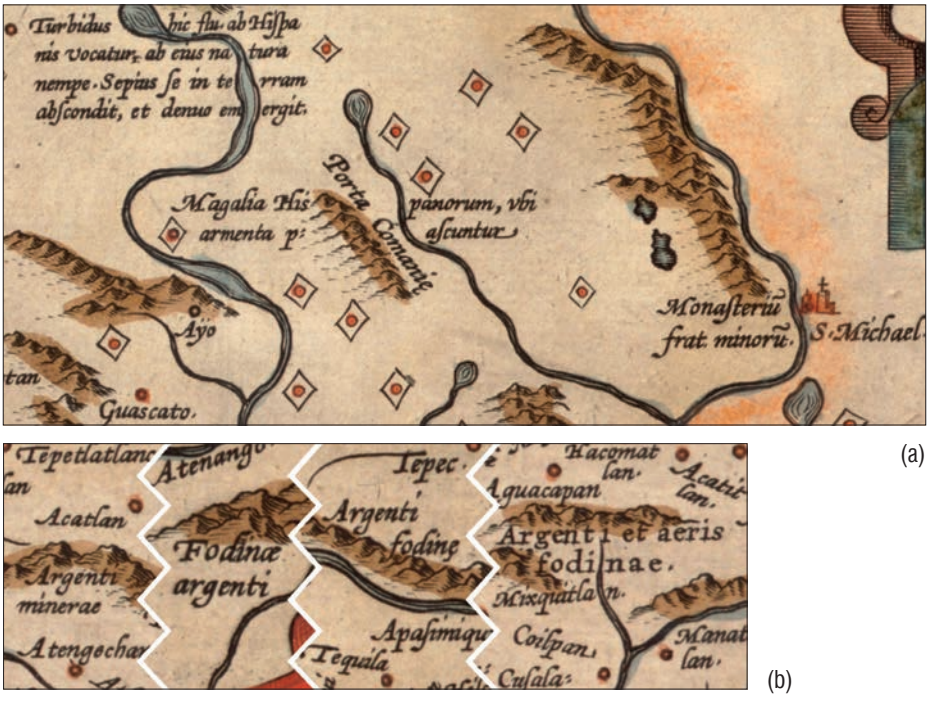
(a)

(b)

Ryc. 13. Mapa A. Orteliusa *Hispaniae Nova*… z roku 1579: (a) fragment treści oraz (b) objaśnienia z toponimami odnoszącymi się do osiedli na wyspach w „Mechoacan paludes"

Ryc. 14. Fragmenty mapy Orteliusa *Hispaniae Nova*… z roku 1579: (a) obszar z oznaczonymi kopalniami srebra oraz (b) noty mówiące o kopalniach srebra

Ortelius wiele uwagi poświęcił objaśnieniom brzmienia nazw miejscowości, ale inne obiekty geograficzne nie znalazły u niego zainteresowania – żaden nie znalazł się w objaśnieniach („explanatio"), nawet miejsca pozyskiwania srebra, które powinny były zainteresować XVI-wiecznego czytelnika. Przecież bogactwo królestwa Hiszpanii wówczas pochodziło głównie z ich eksploatacji[28]. Zapewne wynikało to z faktu przekłamania w oznaczeniu występowania kopalń srebra. Sygnaturą rombu w środku z kółeczkiem oznaczył tereny, na których nie podał żadnej innej informacji, jakby tereny te były mu zupełnie nieznane (ryc. 14a). Natomiast noty o występowaniu tego bogactwa, np. minerał srebra („Argenti minerae"), kopalnie srebra („Fodinæ argenti"), w tych górach jest wiele kopalni srebra („His montibus maxima argenti copia effoditur"), zapisał zupełnie na innych obszarach, daleko położonych na zachód lub na północ od pokazanego sygnaturami (ryc. 14b).

Wydaje się, że przykład mapy z oznaczonymi na mapie kopalniami srebra, ale nieobjaśnionymi w legendzie przez Orteliusa jest dowodem na to, że

28 T. Hillerkuss, *Las Minas de la Nueva Espana en los mapas del Siglo XVI. Un secreto del Estado?*, „Apuntes", vol. 26, 2013, no. 1, s. 10–25; PDF: http://www.scielo.org.co/pdf/apun/v26n1/v26n1a02.pdf (dostęp 3.10. 2021)

jeszcze wówczas nie oczekiwano od kartografa objaśnienia znaczenia zastosowanych przez niego sygnatur. Wszelkie powtarzalne na mapie znaki graficzne mogły być objaśnione, ale jeszcze do końca XVI w. nie było to zasadą.

W artykule do tej pory omawiane były objaśnienia, które dotyczyły winiet i znaków graficznych lub kompozycji znaków konkretnych obiektów w zasadzie z użytą w objaśnieniu niepowtarzalną nazwą własną.

Pierwszy sposób relacji znak graficzny – objaśnienie: pierwszy przykład – jeżeli na mapie narysowane były baterie armat, to do objaśnień nie przenoszono winiety armaty, tylko oznaczano literą lub liczbą w konkretnym miejscu baterii, objaśniając je, np. artyleria pod dowództwem Igrekowskiego, a inne podobne zgrupowanie objaśniano artyleria dowodzona przez Iksińskiego. Inny przykład – na planie *Afbeeldinghe des Leghers onder tbeleyt van den Marquis Spinola*… objaśnienie „8. granica między Holandią a Brabancją" dotyczy trzech oznaczonych liczbą 8 odcinków granicy (linia utworzona z kropek). Natomiast pozostałe tak samo narysowane granice nie są w żaden sposób objaśnione, a zapewne granica ta biegnie dalej na wschód i zachód od oznaczonych jej odcinków. Kolejny przykład na tej samej mapie – objaśnienie „1. Wzdłuż tej drogi wszystkie artykuły pierwszej potrzeby dla armii są przewożone z Antwerpii…", na planie dodatkowo jest wzdłuż drogi napis „Wech na Antwerpen" oraz trzykrotnie powtórzono liczbę 1., a jako znak graficzny zastosowano całą kompozycję zarysu drogi, po której idą pojedynczy żołnierze i oddział ze sztandarem. Inne dwie drogi na mapie oznaczone liczbą 4 objaśniono, że po nich przemieszczają się oddziały armii markiza Spinoli, ale na każdą z tych dróg transportowych składają się inne elementy kompozycji. Inny przykład z budowli miejskich – winiety kościołów, każda trochę inaczej wyglądająca, a w objaśnieniach pojawiała się nazwa własna tego obiektu, np. na planie Kamieńca Podolskiego „3. St. Nicolas des Jacobins", lub inny krócej „12. Nôtre Dame" albo „13. St. Nicolas". Na tymże planie jest trzeci kościół pod tym samym wezwaniem, który otrzymał niezależne objaśnienie „18. St. Nicolas".

Drugi sposób relacji znak graficzny – objaśnienie: znaki, które wyraźnie pełniły funkcję sygnatur, jak identyczne winiety młynów, grobli, wałów obronnych, tereny podmokłe i zalewowe, itp. i nawet gdy na mapie występowały kilkakrotne ich powtórzenia, tylko niektóre były objaśniane, np. z rozlewisk pod Bredą objaśniono tylko te, które zostały specjalnie zalane w celu zabezpieczenia się od nieprzyjaciela.

Reasumując, sporadycznie występujące obiekty otrzymywały indywidualne objaśnienia, a tworzone z nich legendy miały przypadkowy schemat zakresu informacji. Większość znaków graficznych tworzących mapę nie była objaśniana.

Jedynie plan oblężenia Bredy z 1637 r. opracowany przez Joana Blaeu'a „nieśmiało" (na 65 tylko 5 objaśnia sygnatury) w legendzie dodaje objaśnienia także do „prawdziwych" sygnatur i dlatego w tworzeniu legend do

planów pół bitewnych wydaje się być ze wszech miar nowatorski, pomimo wprowadzenia pewnego chaosu w schemat objaśnień.

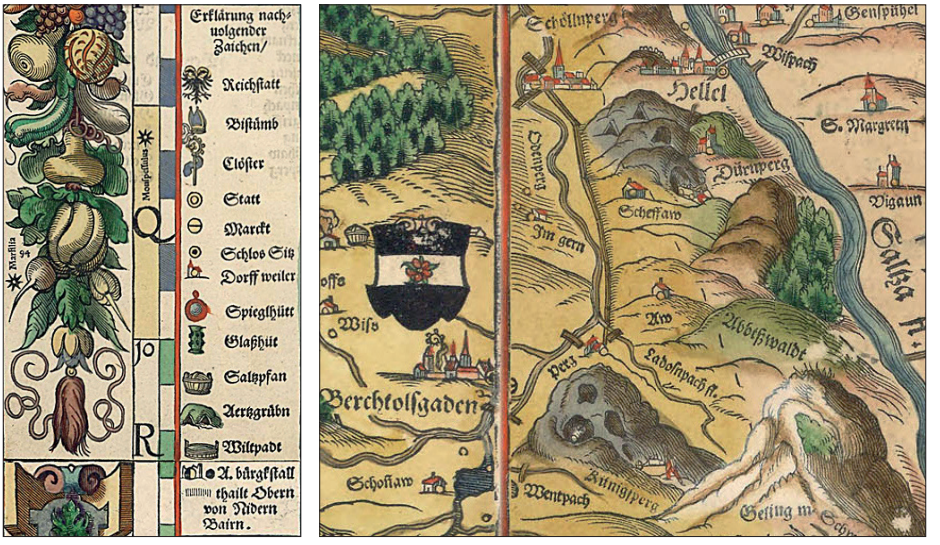
4. Objaśnienia odnoszące się do obiektów oznaczonych na mapie sygnaturami

W artykule do tej pory omawiane były objaśnienia, które dotyczyły winiet i znaków graficznych lub kompozycji obrazujących konkretne niepowtarzalne obiekty i ich zamienniki – litery lub liczby. Od tego rozdziału omawiam objaśnienia sygnatur, zaczynając od następujących map: Bawarii Philippa Apianusa z 1568 r., Świata Jodocusa Hondiusa z 1607 r., Chin Joana Blaeu'a z 1655 r., Portugalii Carla Alarda sprzed 1709 r. oraz księstw austriackich Nicolasa Sansona z 1657 r. Ci i inni autorzy map konstruowali legendy tak, że pierwsze objaśnienia odnoszono do sygnatur oznaczających miejscowości, ułożone poczynając od najważniejszych. W dalszej kolejności umieszczano zasoby i bogactwa naturalne, z których słynie dana kraina, a na końcu wybrane elementy naturalnego krajobrazu, jak rzeki, jeziora, góry. Ale oczywiście od tej bardzo ogólnikowej reguły były wyjątki i one także zostaną w tym rozdziale wykazane.

Taką właśnie kolejność objaśnień w legendzie do 24-arkuszowej mapy Bawarii pt. *Bairische Landtafeln*…w skali około 1:140 000 wydanej w Ingolstadt w 1568 r. (wznowionej w Monachium w r. 1651)[29] przyjął Philipp Apianus (1531–1589). Jako pierwsze objaśnione sygnatury wymienił „Reichsstatt" (wolne miasto Rzeszy), „Bistümb" [właściwie Bistum] (biskupstwo), „Klöster" [właściwie Kloster] (klasztor), „Statt" [właściwie Stadt] (miasto), „Marckt" [właściwie Markt] (miasto targowe), „Schlos Sitz" [właściwie Schloss] (zamek), „Dorff weiler" (wioska); na końcu znalazły się „Spieglhütt" [właściwie Spiegelhütte] (huta luster huta), „Glaßhüt" [właściwie Glasshütte] (szkła), „Saltzpfan" [właściwie Salzpfanne] (warzelnia soli), „Aertzgrübn" [właściwie Erzgrüben] (kopalnia rud metali), „Wiltpadt" [właściwie Wildbad] („dzikie" czyli naturalne gorące źródło)[30]. Legenda jest kontynuowana na sąsiednim arkuszu. Dodano tam dwie sygnatury: ruin „A. bürgkstall" (zamczyska) oraz „thailt Obern von Nidern Bairn." (rozgraniczenia Górnej Bawarii od Dolnej). Apianus, jako jeden z nielicznych, a w XVI w. zapewne jedyny, podał objaśnienie granicy administracyjnej. Na arkuszu nr 24., na południe od Salzburga („Saltzburg"), wzdłuż rzeki Salzach („Saltza fl.") oznaczono jedyne na całej mapie obszary występowania kopalń rud. Pokazano je jako sztolnie w zboczu

[29] Mapa była wydana w okładkach pt. *Chorographia Bavariae, Beschreibung Des Lands und Fürstenthumbs Obern und Nidern Baiern, sambt den umbligenden anstössen anderer Herrschaften Darinnen die Stet, Märckht, Clöster, Schlösser, auch etlich Dörffer, gebürg Wäldt, wasserflüss, See, Weÿer, und anders* (…).

[30] L. Szaniawska, *Geological content on maps and in accompanying texts developed until the end of the 18th century*, „Polish Cartographical Review", vol. 49, 2017, no. 2, s. 81–82.

Ryc. 15. Objaśnienia i fragment mapy Apianusa *Bairische Landtafeln* (ze zbiorów Bayerische Staatsbibliothek)

góry zgodnie z sygnaturą objaśnioną w legendzie, a na mapie obok tego znaku umieszczono postacie górników pchających taczki z urobkiem (ryc. 15).

Dodatkowo na arkuszu nr 12 umieszczono specjalny tekst pt. Uwagi na temat osobliwych rzeczy w Bawarii („Observatio rerum Bavariae insignium") dotyczący występowania ważnych dla gospodarki tego kraju surowców, takich jak m.in. łowne zwierzęta czworonożne, ptaki, ryby, rośliny uprawne, w tym zboża, zioła, ozdobne krzewy i drzewa, a po nich zapisano: „Kruszce niemal wszystkie: złoto najwyższej próby w okręgu Salzburskim. Srebro, miedź, żelazo i inne minerały, jak witriol [siarczan miedzi, żelaza i in.], ałun, siarka, antymon itd., tak w okolicy Salzburga, jak i nad rzeką Regen i w Górnym Palatynacie. Marmurów liczne rodzaje: w tym najdoskonalsze, białe, czarne, czerwone i różnokolorowe. Wytwórnie szkła i luster nierzadkie w pobliżu gór Lasu Czeskiego. Warzelnie soli liczne, jak w Reichenhall, Halle pod Salzburgiem i w okolicy Berchtesgaden. Ciepłe źródła jak Gastein: wody lecznicze w Abbach, Göppingen [?], Wemding, Heilbronn Bur. [?] itp. Ropa naftowa [dosł. olej skalny] najdoskonalsza w pobliżu jeziora i klasztoru Tegernsee". Jako następne bogactwa tego królestwa wymieniono: obiekty naturalne – „góry, lasy, jeziora, rzeki; oraz budynki jak i miasta (których jest 34), grody 96, klasztory 72, zamki, wsie, domy, ogrody i inne". Jak widać, w „Uwagach" w żaden szczególny sposób nie wyodrębniono kopalin, a jedynie umieszczono je pośród innych dóbr znajdujących się w szesnastowiecznej Bawarii[31]. Z drugiej strony w legendzie

[31] L. Szaniawska, *Geological content*..., s. 82.

nie dano objaśnień znaków graficznych obiektów naturalnych, jak góry, lasy itp., pomimo przywołania ich w „Uwagach".

Redakcja mapy dokonana przez Apianusa jest przykładem arbitralnej decyzji, które z sygnatur otrzymują objaśnienia, a które nie. Można to jeszcze dobitniej napisać: renesansowi twórcy map byli zdania, że sygnatury obiektów pospolitych nie powinny „zaśmiecać" objaśnień, ponieważ są oczywiste.

W zupełnie nietypowy i bardzo ciekawy sposób Jodocus Hondius, który większości opracowanych przez siebie map nie opatrzył objaśnieniami, zredagował legendę do mapy występowania religii na świecie. W 1607 r. Jodocus Hondius wydał wraz z Corneliusem Nicolai i Johannesem Janssoniusem w Amsterdamie później wielokrotnie wznawiany atlas *Atlas Minor Gerhardi Mercatoris a I. Hondio plurimis aeneis tabulis auctus atque illustratus*, w skład którego była włączona mapa *Designatio Orbis Christiani*[32]. W artykule treść tej mapy i jej objaśnienia są zilustrowane egzemplarzem wydanym w 1621 r., o czym świadczy numeracja paginy 675[33].

Na małoformatowej mapie (17,8 × 20,3 cm) pokazującej świat w odwzorowaniu pseudowalcowym zastosowano różne symbole identyfikujące poszczególne religie, np. chrześcijaństwo oznaczono krzyżem łacińskim, islam półksiężycem, a bałwochwalstwo strzałą (ryc. 16).

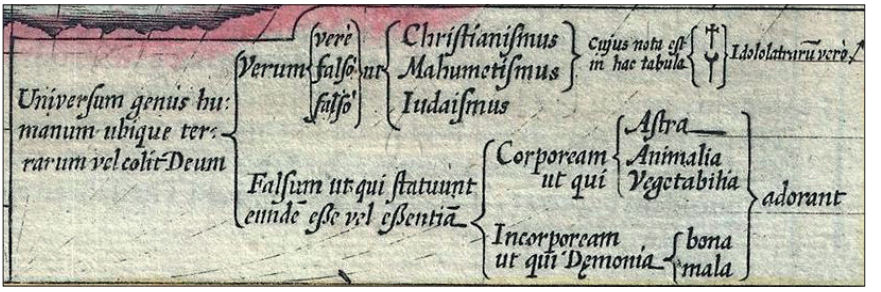
Ryc. 16. Fragment mapy Hondiusa *Designatio Orbis Christiani* pokazujący religie na obszarze Europy

Na terenie Europy zastosowano znak krzyża, a półksiężyc na Bliskim i Środkowym Wschodzie, natomiast na obszarze Północnej Rosji i Tartarii (Syberii) dodano strzałę, oznaczającą współwystępowanie ludów pogańskich (bałwochwalców), co pokazuje rycina 16. Natomiast rycina 17a pokazuje bardzo

[32] R.W. Shirley, op. cit., s. 278; także C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. II, Amsterdam 1969, s. 510–513, Me 186.

[33] W wydaniu z 1607 r. była ona 661, co świadczy o powiększaniu objętości kolejnych edycji atlasu.

(a)

(b)

Ryc. 17. Fragment mapy Hondiusa *Designatio Orbis Christiani*: (a) schemat z zapisanymi po łacinie objaśnieniami sygnatur oraz (b) schemat przetłumaczony na polski przez autorkę

spektakularne, ułożone przez Hondiusa w formie schematu objaśnienia do treści mapy. Nadrzędne objaśnienie to: „Wszelki ród ludzki, gdziekolwiek na Ziemi, czci Boga", dalej na prawo ze spinającą informację klamrą umieszczono objaśnienia: „prawdziwego", poniżej „fałszywego", poniżej „jak ci którzy sami stwarzają jego byt lub istotę" (schemat 17 b). Schemat jest objaśnieniem, z którego między innymi można odczytać, że jedyną prawdziwą religią jest chrześcijaństwo.

Gdy czytamy objaśnienia Hondiusa, narzuca się również pewna uwaga: w objaśnieniach uwzględnił on także Judaizm („Iudaismus"), ale nie dał żadnej sygnatury przy tej kategorii, i stąd nie ma na mapie oznaczenia występowania tej religii. Prawdopodobnie wynikało to z tego, że według autora mapy Żydzi, nie posiadając własnego terytorium, rozproszeni byli po całym świecie. Na obszarze Ameryki Północnej Hondius umieścił notę: „Tubylcy całej Ameryki nie znają Chrystusa i czczą Diabła, poza niektórymi miejscami, gdzie Hiszpanie założyli swoje kolonie, wśród których główne miejsca oznaczamy znakiem krzyża"[34].

Zawartą na mapie informację o wierzeniach na świecie dopełnia tekst zapisany na jej verso, zatytułowany „De Religionum diversitate per universum

[34] W oryginale: „Indigenae universae Americae Christum ignorant atque Diabolum colunt, nisi quibusdam in locis, quo Hispani colonias suas deduxerunt, quarum praecipuas hoc [znak krzyża] signo notavimus".

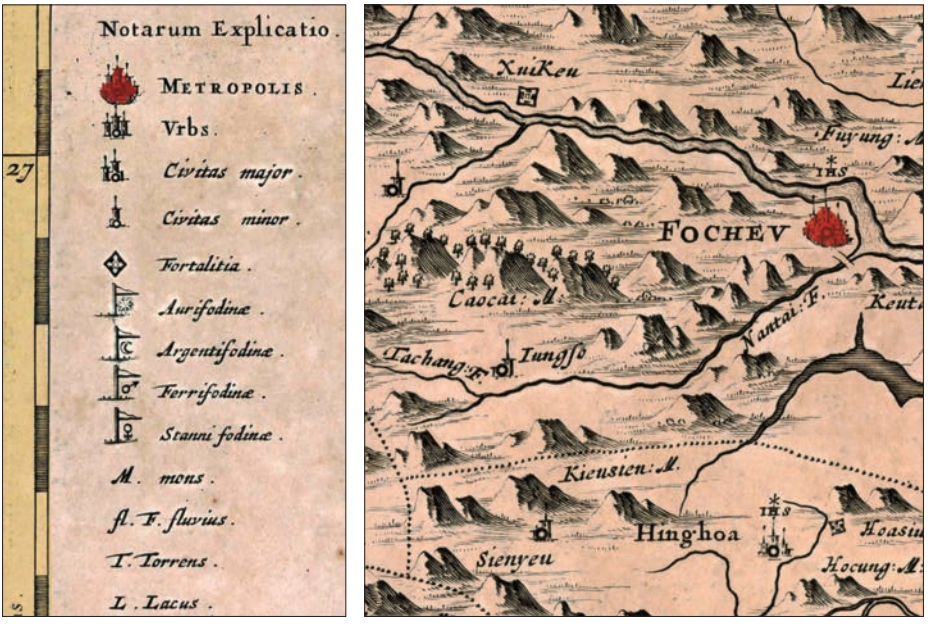
Orbem". Pełni on także rolę objaśniającą to zjawisko. Rozpoczyna się od stwierdzenia, że wiara w jakiekolwiek bóstwo jest immanentna wszystkim ludom: „Na podstawie długotrwałych wędrówek i morskich podróży można zauważyć, że we wszystkich zakątkach świata do tego czasu dokładnie zbadanych nie ma ludu, dzikiego czy barbarzyńskiego, który nie miałby jakiegoś uprzedniego pojęcia, jakiego mają boga i jak go należy czcić i taki lud wie, że ma boga i jak należy go czcić."[35] Dalej pisze, że „ci bogowie mogli być różni i przykładowo podaje starożytnych Egipcjan, którzy czcili różne zwierzęta, czy Syryjczyków, Persów". Potem zadaje pytanie, „który z nich jest prawdziwym bogiem – oczywiście jedyny stwórca Nieba i Ziemi, Ojciec, Syn i Duch Święty" itd.[36] Następnie Hondius wymienia krainy, gdzie są przedstawiciele różnych religii: „Wśród chrześcijan są różne wyznania, spośród których najprawdziwsze jest to, które jak najmniej odchodzi od apostolskiego przekazu. Są więc chrześcijanie w Brytanii, są w Hiszpanii, Galii, Germanii (podążam za porządkiem Ptolemeusza), Recji, Panonii, Norwegii, Szwecji, Rusi, Italii i na sąsiednich wyspach. Są także w Macedonii, Tracji, a także są rozproszeni na wyspach Morza Egejskiego. Również Afryka ma chrześcijan: w królestwie Abisynii, Kongo, Dangali [obecnie Sudan]. Ma ich i Azja pod władzą Turka, Moskwy [Rosja] czy Tartara [Syberia]. Są poza tym w Peruvii [Peru], Nowej Hiszpanii, są w Goa i na wyspach, do których dotarli nasi ludzie podczas wypraw handlowych. Uparci Żydzi trzymają się Starego Testamentu, gardząc Chrystusem. Ci są rozproszeni po całym świecie i bez ziemi, bez Boga, bez króla (tak niegdyś zapowiadanego) się tułają. Jest też nowa religia Turków, Arabów i Saracenów. Za najwyższego proroka mają Mahometa i w Koranie są zarażeni błędami od Żydów, Arian i pogan. Pogaństwo również rozciąga się daleko i szeroko. W nim jedni mają bożyszcza, inni ich nie znają, lecz czczą gwiazdy, zwierzęta, rośliny lub samego demona w różnoraki sposób, na którego opisanie nie jest tu miejsce. Z czego wynika, że – jeśli od prawdziwej wiary oddalisz się – skrzywienie błędami jest nieskończone"[37].

---

35 W oryginale: „Deprehensum est diuturnis peregrinationibus, navigationibusque per omnes Orbis angulos hactenus diligenter institutis nullam esse gentem tam feram, immanem aut Barbaram, quae non habeat sine doctrina anticipatam aliquam de Deo notionem, ut quamvis ignoret, qualem habere Deum, et quomodo colere oporteat, tamen et habendum et colendum sciat."

36 W oryginale: „Vnus ille orator coeli et terrrae, Pater, Filius, et Sp[iritus] Sanctus..."

37 W oryginale: „Sed Christianorum in quibusdam capitibus diversae sententiae sunt: illa multo verissima quae ab Apostolica paratura minimum recessit. Sunt ergo Christiani in Britanniis, sunt in Hispania, Gallia, Germania (ordinem sequor Ptolemaei), Rhaetia, Pannonia, Norvegia, Suecia, Russia, Italia Insulisque vicinis. Iidem per Macedoniam, Thraciam, Insulasque maris Aegaei dispersi sunt. Habet et Africa Christianos, in regno Abisinorum, Congo, Dangali. Habet et Asia varie sub Turca, Mosco, Tartaro. Sunt praeterea in Peruvia, Nova Hispania, sunt in Goa, Insulisque ad quas nostrorum Hominum potuerunt commercia peatingere. Iudaei contumaces veterem legem amplectuntur, spreto Christo. Hi per Orbem totum varie dispersi sine fide, sine solo, sine Deo, sine duce (ita olim praedictum) vagantur. Turcarum, Arabum, Saracenorum lex nupera est. Mahumetum pro summo Propheta habent, pleraque in Alkoranum ex Iudaeorum, Arianorum, Paganorumque

Ryc. 18. Objaśnienia i fragment mapy Blaeu'a *Fokien, Imperii Sinarum*… z 1655 r.

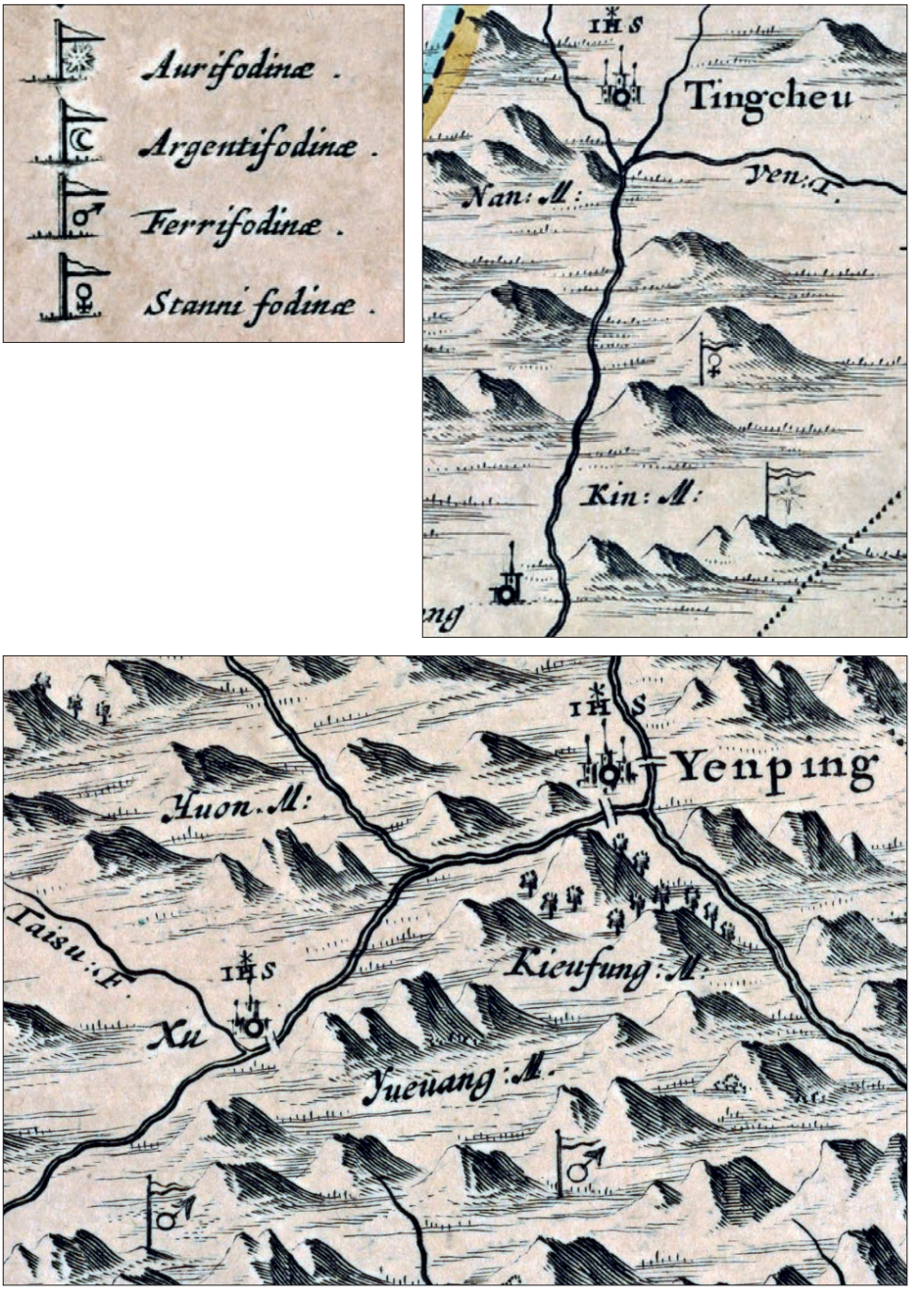
Z taką formą dopełnienia tekstem na verso mapy informacji zawartych na mapie i w jej objaśnieniach, jaką zaprezentował Hondius, spotyka się bardzo często w renesansowych atlasach, np. Orteliusa, edycji map Mercatora w atlasach oficyny Hondiusów, Janssonów, a także w atlasach oficyny Blaeu'ów. Zapewne dlatego objaśnienia na mapach opracowywanych w tych oficynach były efemerydą, a nie koniecznością. Zastępowały je stronicowe, a Blaeu'a nawet wielostronicowe opisy prezentowanych obszarów[38].

Taką efemerydą była mapa obrazująca chińską prowincję opracowana przez Joana Blaeu'a pt. *Fokien, Imperii Sinarum Provincia Undecima*, po raz pierwszy włączona w atlas *Novus Atlas sinensis a Martino Martinio Soc. Iesu Descriptus*..., wydana w oficynie Blaeu'ów w Amsterdamie w 1655 roku[39]. Jak informuje jej tytuł, sporządzona była na podstawie danych zapisanych przez jezuickiego misjonarza Martino Martiniego, który podróżował po tym regionie w latach 1643–1650. Wykonana była w skali ok. 1:1 500 000. Legenda

erroribus fermentata sunt. Paganismus quoque longe lateque extenditur. In quo alii idola habent, alii ea nesciunt, sed vel Astra, vel Animalia, vel Plantas, vel ipsum Daemonem, modo omnes rituque diverso, quem describere non est hujus loci. Ex quibus apparet, quum a vero discesseris, errorum anfractus esse infinitos."

38 J. Łuczyński, *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne", t. 78, 2013, z. 1, s. 74, 92–93.

39 C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. I, Amsterdam 1967, s. 195–198, Bl 52–55.

Ryc. 19. Powiększony fragment legendy zawierający sygnatury wraz z objaśnieniem kopalin: złota, srebra, żelaza i cyny oraz ich prezentacja na fragmentach mapy Blaeu'a *Fokien, Imperii Sinarum*… z 1655 r.

„Notarum Explicatio" składa się z trzynastu objaśnień, których kolejność jest charakterystyczna dla XVII-wiecznych map ogólnogeograficznych. Jako pierwsze objaśniane są sygnatury oznaczające miejscowości: „Metropolis" (metropolie), „Vrbs" (miasta), „Civitas major" (miejscowości większe), „Civitas minor" (mniejsze) oraz „Fortalitia" (fortyfikacje) – ułożone poczynając od najważniejszych. W dalszej kolejności jako bogactwa naturalne wymienione zostały najważniejsze dla europejskiego handlu kopaliny, które występują w tej prowincji, a na końcu z elementów krajobrazu naturalnego oznaczono: „mons" (góra), „fluvius" (rzeka), „Torrens" (rozlewisko), „Lacus" (jezioro). Pierwsze dziewięć wymienionych objaśnień powiązanych jest z sygnaturami, natomiast cztery ostatnie opisują wstawione w miejsce sygnatury jednoliterowe skróty: „M.", „fl. F.", „T.", oraz „L." (ryc. 18).

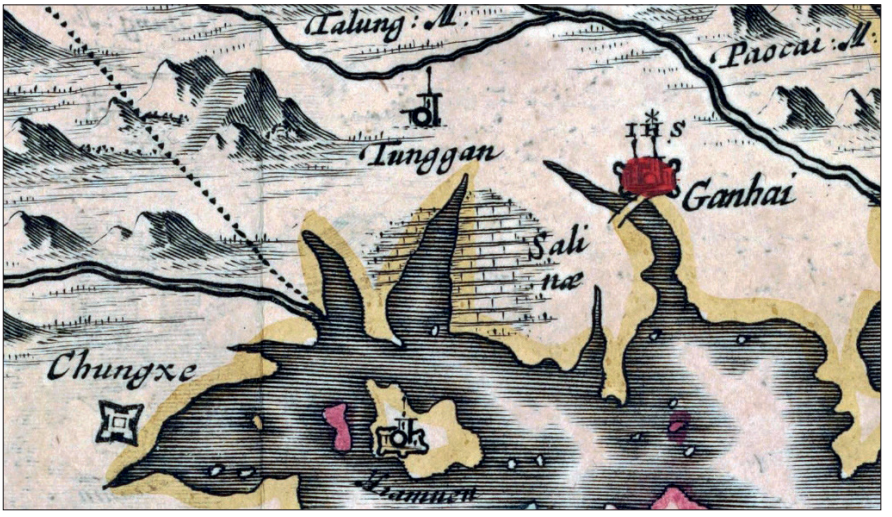
W legendzie pod objaśnieniem sygnatur pięciu typów miast zamieszczono sygnatury i objaśnienia sygnatur zlokalizowanych w tej prowincji kopalni złota („Aurifodinae"), srebra („Argentifodinae"), żelaza („Ferrifodinae") oraz cyny („Stanni fodinae")[40] (ryc. 19).

Pola odsalania wody morskiej oznaczono i opisano jako „Salinae" (saliny) na mapie w okolicy miasta Ganhai (obecnie Nanhai w prowincji Guangdong) na wybrzeżu Morza Wschodniochińskiego, w delcie Rzeki Perłowej. Jednak ich sygnatura nie została uwzględniona w legendzie mapy. Nawiasem mówiąc, w podobny sposób oznaczył saliny Carl Allard na mapie *Portugalliae meridionales plagae* sprzed 1709 r., umieszczając „Salinas" na południe od Lizbony (ryc. 20b), a drugie – większe i znane od starożytności – w pobliżu miasta Alcácer do Sal, i także nie wprowadził tego obiektu do legendy. Obaj kartografowie zapewne uważali uzyskiwanie soli z wody za rzecz pospolicie występującą w krajach nadmorskich i nie tłumaczą znaczenia zastosowanego znaku umownego.

Porównanie legend na omówionych wyżej mapach wykazuje ich dużą zgodność: nadano im takie same tytuły „Notarum explicatio", zawarto w nich te same kategorie obiektów geograficznych oraz jednakowo sformułowano objaśnienia. Zmieniono jedynie grafikę sygnatur – uproszczono je przy zachowaniu tej samej symboliki (ryc. 18 i 21).

Wspomniana wyżej mapa Carla Allarda (1648–1709) *Portugalliae meridionales plagae* wydana w skali około 1:720 000 w Amsterdamie przed 1709 rokiem, zawiera jeszcze inną specyficzną, choć nie tak rzadko pojawiającą się na mapach ogólnogeograficznych XVII w., kiedy toczono w Europie wiele długich wojen, kategorię: oznaczono na niej planowane i zbudowane obozy wojskowe wrogich armii: portugalskiej „Castrametationes Lusitanorum" (obozy

[40] Polski jezuita Michał Boym wraz z chińskim nauczycielem Andreasem Chên wykonali ok. 1652 r. rękopiśmienną mapę Chin, na której oznaczyli występowanie surowców mineralnych oraz w „Ad lectorem" objaśnili ich sygnatury zaczerpnięte z symboli astronomicznych. H.M. Wallis, A.H. Robinson, "6.121 Legend", s. 257.

(a)

(b)

Ryc. 20. Saliny w chińskiej prowincji Fokien i w Portugalii na południe od Lizbony na mapach: (a) Blaeu'a *Fokien, Imperii Sinarum*… z 1655 r. oraz (b) Carla Allarda *Portugalliae meridionales plagae…* sprzed 1709 r.

Ryc. 21. Legenda z objaśnieniami położenia bogactw kopalnych na mapie Schenka i Valka *Huquang, Kiangsi, Che Kiang, ac Fokien, Provin:*… 1700 r.

portugalskie) i hiszpańskiej „Castrametationes Hispanorum" (obozy hiszpańskie). Właściwie pozostała część legendy pt. „Notarum expositio = verklaring der tekenen", zapisana po łacinie i niderlandzku, jest typowa dla tego okresu.

Ryc. 22. Objaśnienia (a) i fragmenty mapy (b) Allarda *Portugalliae meridionales plagae*… sprzed 1709 r. z prezentowanymi własnymi i wrogimi obozami wojskowymi (ze zbiorów Biblioteca Nacional de Portugal)

Zawiera następujące objaśnienia: „Urbis munitae" (miasta warowne), „Opida" (miasteczka), „Pagi" (wsie), „Arces et Munimenta" (zamki i twierdze), „Archiepiscopatus" (arcybiskupstwo), „Episcopatus" (biskupstwo), „Monasteria" (monastyry), „Academiae" (szkoły wyższe) (ryc. 22b).

Innym świadectwem, że mapa powstała w okresie wojennym, są umieszczone pod mapą główną plany i panoramy 12 ufortyfikowanych portugalskich miast z własnymi tytułami: „Lisboa, Torre de Belem, Setuval, Evora, Estremoz, Portalegre, Elvas, Olivença, Badajos, Albuquerque, Castel Branco, Villa Farina". Na rycinach widać, że najważniejszym elementem treści planów były potężne mury obronne. Dlatego większość rycin nie pokazuje układu urbanistycznego miast.

* * *

Szczególne okoliczności powodowały zastosowanie przez renesansowych twórców map niestandardowych objaśnień. Za taki przykład na pewno można uznać objaśnienia wskazujące portugalskie i hiszpańskie obozy wojskowe, ale także objaśnienia bardzo skomplikowanego przebiegu granic podziału własności kościoła katolickiego w Cesarstwie Habsburgów. W artykule powołuję się na przykład mapy Nicolasa Sansona pt. *Hertzogthuber Steyer, Karnten, Krain &c. Duches De Stirie, Carinthe, Carniole, Comte de Cilley, Marq.sat de Windes, et Autres Estats Unis et hereditaires aux Archiducs d'Austriche* wydanej w Paryżu w 1657 r.[41], prezentującej zachodnią części Austrii. Znany francuski kartograf oznaczył w legendzie przynależność administracyjno-własnościową enklaw monogramami arcybiskupstwa i biskupstw, do których były przynależne. Na wybranym do ilustracji problemu fragmencie mapy widać, że legenda „Ces Lettres Signiffient…" wraz z nazwanymi prowincjami nie została pokolorowana, mimo pokolorowanych granic na mapie. W przypadku enklaw na mapie (ryc. 23) pokazują je widniejące skróty „E.B.", „Ev. Ba." lub „Ev. Bam.", co w legendzie jest objaśnione jako przynależność do „E.B. Evesché de Bamberg" czyli biskupstwa Bambergu w Bawarii – pięciu enklaw na terenie Księstwa Karyntii (na mapie „Ertz Karnten = Duce Carinthie).

Ryc. 23. Enklawy Biskupstwa Bambergu na mapie Sansona *Hertzogthuber Steyer, Karnten, Krain &c. Duches De Stirie*… z 1657 r. (ze zbiorów Bibliothéque nationale de France)

Inna mapa administracyjna pt. *Ertz-Hertzogthumb Oesterreich – Archiduche D'Austriche Haute, et Basse...* opracowana także przez Nicolas Sansona w 1657 r., wydana w atlasie *Cartes générales de toutes les parties du monde*…

[41] Mapa ukazała się w atlasie *Cartes générales de toutes les parties du monde*… wydanym wraz z Pierre Mariette w Paryżu w 1658 r., no. 61.

opublikowanym wraz z Pierre Mariette w Paryżu w 1658 r., przedstawia granice własności kościoła katolickiego w Górnej i Dolnej Austrii. Jej legenda „Ces Lettres Signiffient…" podobnie jak obszarów zachodnich cesarstwa jest jedyną objaśniającą zastosowane sygnatury i dotyczy sygnatur liniowych – granic administracyjnych. Składa się dokładnie z takich samych objaśnień, pomimo że niektóre z granic nie występują na mapie. Zapewne była to legenda identycznie zapisana na każdym arkuszu mapy cesarstwa. Zawiera następujące objaśnienia: „A.S. Archev.ché [wstawione jakby poprawa błędu] de Saltzbourg / E.F. Evesché de Freisingue / E.P. Evesché Passaw / E.R. Evesché de Ratisbonne / Dans la Hongrie / h. Hungariee [!] g. Germanicè". Jedyna różnica polega na pomalowaniu barwami trzech z siedmiu wyróżnień w legendzie. Niektóre granice na mapie są oznaczone barwami użytymi w legendzie, np. kolorem pomarańczowym oznaczono granice z Czechami i Śląskiem. Jest to mylące, bowiem tą samą barwą oznaczono granice enklawy z główną miejscowością „Trasmauv" (obecna Traismauer), opisanej inicjałem „A.S.", a objaśnienie w legendzie „A.S. Archev.ché de Saltzbourg" określa przynależność enklawy do Arcybiskupstwa w Salzburgu. Na północy enklawa ta graniczy z inną enklawą „Hollenburg", przynależną do „E.F. Evesché de Freisingue" czyli do biskupstwa Freising położonego Górnej Bawarii (ryc. 24).

Ryc. 24. Enklawy i legenda na mapie Sansona *Ertz-Hertzogthumb Oesterreich*… z 1657 r.

Co prawda, sygnatura granicy (linia z kropek) nie występuje w legendzie żadnej z tych dwóch map Austrii, ale zastosowanie odmiennych barw dla oznaczenia granic własności biskupstw oraz objaśnienia odnoszące się do nie tylko jednego obiektu – enklawy lub terytorium pozwala wskazać nowatorstwo w zastosowanej metodzie redagowania objaśnień. Wszystkie granice na obu mapach zostały skategoryzowane barwą dodaną do utworzonej z kropek linii.

5. Objaśnienia punktów osadniczych na mapach

5.1. Objaśnienia wybranych funkcji miejscowości

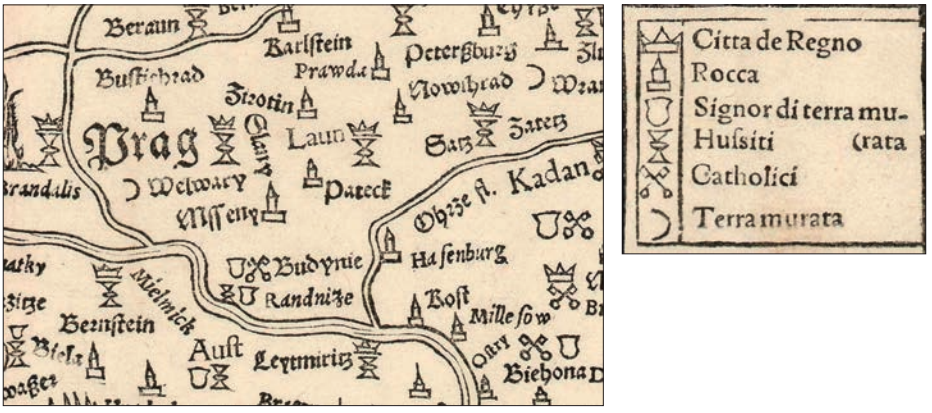
W artykule jako pierwsze omówiono objaśnienia, które dotyczyły winiet i znaków graficznych lub kompozycji znaków konkretnych obiektów, zwykle z użytą w objaśnieniu niepowtarzalną nazwą własną. Jako drugie omówiono objaśnienia wybranych przez twórcę mapy sygnatur, tych które chciał on w szczególny sposób wyróżnić, czasami również umieszczając o nich informację w tytule mapy lub tekście. Często pierwszą i drugą kategorię objaśnień, w razie potrzeby, mieszano w jednej legendzie. Jednak w omówionych do tej pory przykładach nigdy nie objaśniono wszystkich zastosowanych na danej mapie sygnatur. Można śmiało powiedzieć, że do końca XVII w. nie wydano mapy, której wszystkie zastosowane sygnatury znalazły swoje objaśnienie w legendzie, pomimo że nie stosowano ich zbyt wielu.

Pierwszym obiektem w objaśnieniach, który kartografowie chcieli wyróżnić i w systematyczny sposób określić, były miejscowości. W zasadzie można powiedzieć, że gdy na mapie nie dominowało jakieś zagadnienie, to objaśniano sygnatury wybrane, np. trudno powiedzieć dlaczego objaśniano wiatraki, młyny, a na mapie w tej samej skali nie objaśniano mostów, lasów, linii morskiego wybrzeża itp. Inny przykład: na tej samej mapie objaśniano surowce kopalne, a nie objaśniano miejsc pozyskiwania soli z wody morskiej. Jednak zawsze na mapach (nie na planach), jeśli już występowały sygnatury, to oznaczano także różne wielkości i funkcje punktów osadniczych wyróżniając je odmiennymi sygnaturami.

W tym rozdziale przytaczam sześć przykładów wczesnych legend składających się tylko z nielicznych (kilku) objaśnień dotyczących wybranych typów miast i osiedli, natomiast inne zastosowane na mapach sygnatury pozostawiając bez żadnej informacji. Do zaprezentowania zjawiska wybrano następujące mapy: Czech Sebastiana Münstera; Śląska Martina Helwiga, Litwy Tomasza Makowskiego, prowincji Utrecht i Niderlandów Petrusa Kaeriusa oraz *Carta da Frontera*… João Teixeira Albernaza.

Głównym źródłem danych geograficznych i metod prezentacji miast na mapie Czech i Ziemi Kłodzkiej *Bohemiae nova descriptio tabula XVII* Sebastiana Münstera była mapa narysowana przez czeskiego lekarza Mikuláša Klaudyána (łac. Nicolas Claudianus) i odbita z drewnianych klocków w skali ok. 1:1 080 000 w Norymberdze w 1518 r.[42] Mapa Münstera była włączana wraz z kilkudziesięcioma drzeworytowymi mapami do jego dzieł *Geographia Universalis* w latach 1545–1552 oraz *Cosmographia Universalis* w latach

[42] *Przewodnik po wystawie. Dawne i obecne mapy z terytorium Republiki Czech*, Warszawa – Praha 2013, s. 1–2.

Ryc. 25. Objaśnienia i fragment mapy Münstera *Bohemiae nova descriptio tabula XVII* z 1552 r.

1558, 1571 i 1575. Objaśnienia w jej legendzie w niespotykany sposób klasyfikują czeskie miasta: „Citta de Regno" (Miasto królewskie), „Rocca" (Zamki), „Signor di terra murata" (Miasta szlacheckie), „Hussiti" ([miasta] Husyckie), „Catholici" ([miasta] katolickie), „Terra Murata" ([miasta] targowe. Po raz pierwszy w objaśnieniach twórca mapy rozróżnił miasta biorąc pod uwagę dominującą religię mieszkańców, w tym przypadku husytów i katolików (ryc. 25). Również dodawanie symboli funkcji miast do ich winiet twórcy map zaczęli regularnie stosować dopiero na początku w XVII wieku.

W późniejszych (od 1570 r.) wydaniach tej mapy pozostawiono sygnatury bez większych zmian, za to objaśnienia zapisywano łaciną w nieco zmienionej formie, uzupełnioną odpowiednikami w języku niemieckim: „Urbs Regni, Reichstatt" (Miasto królewskie), „Arx, Schloss" (Zamki), „Domus teriae, Land b.[aron]" (Miasta szlacheckie), „Hussiticae lectae, Hussisch." ([miasta] Husyckie), „Romani, Bâpstijch" ([miasta] katolickie), „Oppidum, Marckt" ([miasta] targowe.

Pierwsze wydanie mapy Śląska Martina Helwiga – bez tytułu – ukazało się w Nysie w 1561 r. Odbita z klocków przez Johanna Creutziga mapa w skali 1:530 000 jest w orientacji południowej[43]. Może być ona identyfikowana na podstawie znajdującej się w górnej części dedykacji: „Dem Edlen Erenuesten und Namhafftigen Herrn Niclas Rehdinger des Rathes und Camerer zu Bresslaw entpeut Martinus Helwig von der Neiss […] 14. Septemb. im 1561. Jar."[44]. Jedyny zachowany oryginalny egzemplarz przechowywany jest w Badische Landesbibliothek w Karlsruhe[45]. Prezentowany w artykule egzemplarz odbity z tych samych klocków był wydany przez Johanna Günthera Rörera we

[43] Według katalogu Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego online.

[44] Przez bibliotekarzy dla wygody czytelników nadawany jest sztuczny tytuł: *Silesiae typus descriptus et editus a Martino Heilwig Neissense.*

[45] Czytelny obraz na: http://www.7cudow.eu/pl/eksponaty/obraz/ (dostęp 13.09.2021)

Ryc. 26. Objaśnienia i fragment mapy Śląska Helwiga z 1685 r.

Wrocławiu w 1685 r. z dedykacją: „Zu Besonderen Ehren Einem Hoch=Edel=-gebornen Bestrengen Rath Der Kayser=und Königlichen Stadt Breßlau. Meinen HochgeEhrtesten Herren”[46] jako szósta edycja mapy. Natomiast nagłówek *M. Martin Helwigs Erste Land=Charte vom Hertzogthum Schlesien* wydrukowano ma mapie dopiero w wydaniu z 1738 roku. Objaśnienia na mapie Śląska są ekstremalnie uproszczone (ryc. 26). Cała legenda składa się z czterech sygnatur i czterech słów, a mianowicie: [kółko z kropką w środku] „Stadt” (miasto), [kółko wpisane w krzyż grecki] „Closter” (klasztor), [trzy kropki ułożone w trójkąt] „Schlos” (Zamek), [krzyż maltański] „Dorf” (wioska). Prosta, ale wystarczająco ściśle oznacza osadnictwo na mapie.

Jeszcze jedno spostrzeżenie: obie mapy – Czech Sebastiana Münstera i Śląska Martina Helwiga mają oznaczone położenie miast winietami nawiązującymi do charakterystycznych dla nich budowli, jak bramy, wieże kościelne, budynki mieszczan itp. Rytownik mapy Münstera bardzo uprościł obraz w winietach, natomiast rytownik mapy Helwiga H. Kron znacznie rozbudował winiety miast, sugerując że znał ich panoramy. Niestety, zabieg ten został już dawno przez badaczy zdyskredytowany – winiety w niczym nie przypominają rzeczywistych panoram miast śląskich. Niemniej taka mapa wygląda atrakcyjniej. Obaj twórcy map dodali do winiet miast sygnatury określające ich funkcje i wielkość. Dodatkowym wyróżnikiem znaczenia miasta jest użyty krój pisma. Na mapie Helwiga widać to wyraźniej. Nazwy największych kilkunastu miast, siedzib książąt zapisano antykwą i wersalikiem, pozostałe szwabachą. Jednak w omawianym okresie nie było we zwyczaju twórców map wyjaśnianie celu użycia zróżnicowanego kroju pisma.

[46] K. Kozica, *Pięćsetna rocznica urodzin Martina Helwiga (1516–1574) i jego mapa Śląska z 1561 roku*, „Polish Cartographical Review. Suplement w języku polskim”, t. 2, 2017, nr 1, tab. 1. Wydania mapy Śląska Helwiga z 1561 roku, s. 96–98.

(a)

(b)

Ryc. 27. Objaśnienia i fragmenty mapy *Magni Ducatus Lithuaniae*…: (a) z 1613 r. oraz (b) od 1635 r.

O pół wieku młodsza od prezentowanych map Śląska i Czech mapa Litwy *Magni Ducatus Lithuaniae Caeterarumque Regionum Illi Adiacentium* […][47] *Anno 1613*, opracowana przez Tomasza Makowskiego na polecenie księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła (Sierotki) i wyrytowana przez Hessela Gerritsza, została wydana przez Wilhelma Jansoniusa w Amsterdamie. Odbita z czterech płyt, jest uznawana za mapę ścienną o wymiarach 79 × 109 cm, w skali ok. 1:1 300 000. Będąc jedną z pierwszych map Blaeu'a długo nie była włączona do atlasu. Stało się to dopiero w 1631 r., kiedy wydano *Appendix Theatri A.Ortelii et Atlantis G. Mercatoris*…, a ponieważ była w wielkim formacie, w atlasie musiała być składana[48]. W 1648 r. wydawano ją po raz pierwszy w *Toonneel des Aerdriicx, ofte Nieuwe Atlas dat is Beschryving van Alle Landen*…, Amsterdam Johannem Guiljelmi F. Blaeu, w przeróbce o rozmiarach zredukowanych do jednego arkusza plano, w skali ok. 1:3 000 000, z uproszczonymi

47 J. Łuczyński, op. cit., s. 75.

48 C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. I, op. cit., s. 75–80, Bl 2.

sygnaturami[49]. Pomimo uproszczenia rysunku objaśnienia miały tyle samo wydzieleń, więc mapa zachowała tę samą wartość informacyjną. Oryginalna mapa, jak podaje Stanisław Alexandrowicz, zawiera 1020 nazw miast i osiedli, w tej liczbie 543 z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego[50].

Legenda w obu wersjach mapy składa się z sygnatur i objaśnień określających miejscowości według wielkości i znaczenia oraz w zależności od funkcji administracyjno-sądowych i kościelnych, jednak kolejność zapisu objaśnień tego nie odzwierciedla. W legendzie „Signorum vel Caracterum declaratio" zawarto następujące zapisy: „Urbs" (wielkie miasto), „Civitas" (miasto), „Civitates cum Palatinatu" (miasto wojewódzkie), „Civitas judicialis vel districtualis ubi causae Nobilium disceptantur" (miasto „sądowe", inaczej „powiatowe"...), „Domicilium Ducum" (siedziba księcia), „Sedes Episcopi Romani" (siedziba biskupa łacińskiego), „Sedes Episcopi Graecorum, quasi vulgo Wladicas appellant" (siedziba biskupa obrządku wschodniego...), „Oppidum" (miasteczko), „Pagus cum domo Nobilis" (wioska z dworem szlacheckim). Zróżnicowanie wielkości i formy graficznej sygnatur oraz objaśnień precyzyjnie klasyfikuje miejscowości na dziewięć kategorii. Pod tym względem mapa Makowskiego jest w swoim czasie niedościgłą. Co prawda w legendzie wydania atlasowego zmniejszonej mapy Blaeu'a zrobiono kilka zmian: (w 1613 r. było „judicialis vel districtualis", w 1635 r. jest „judicialis"; w 1613 r. było „Wladicas" w 1635 r. jest „Waldicas" (ryc. 27), ale i tak objaśnienia zapewne były równie zrozumiałe dla współczesnych.

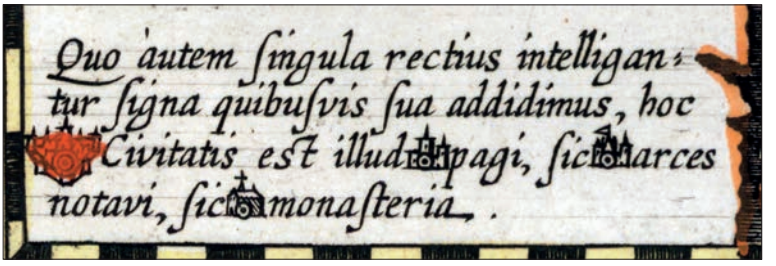
Opracowane zaledwie cztery lata później mapy prowincji niderlandzkich mają klasyfikację miast o wiele mniej rozbudowaną. Jako przykłady wybrano dwie prezentacje kartograficzne ze zbioru 25 map atlasu Petrusa Kaeriusa (Pieter van den Keere, 1571–1648) *Germaniae Inferior id est, XVII Provinciarum ejus novae et exactae Tabulae Geographicae* w Amsterdamie w 1617 r.[51]: mapę prowincji Utrechtu *Ultraiectum Dominium* rytowaną w 1616 r. oraz drugą *Novus XVII Inferioris Germaniae Provinciarum Typus de integro multis in locis emendatus á Petro Kaerio Anno 1617*. Kluczem wyboru była rzadka na pozostałych mapach obecność objaśnień sygnatur przy jednoczesnym przepychu ilustracji. Pierwsza z nich *Ultraiectum Dominium* w skali ok. 1:250 000 rytowana w 1616 r. wydana w lewym dolnym rogu zawiera maksymę „Moerkerker Landt alias myns heeren Landt" – Ziemia Moerkerker czyli mój rodzinny kraj, poniżej której zapisano objaśnienia: „Quo autem singula rectius intelligantur signa quibus vis sua addidimus, hoc" = (tu dodaliśmy znaki wskazujące, że każdy jest rozumiany tak, jak zostało ustalone: to [znak] miasta jest, to [znak] wioski,

[49] C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. I, op. cit., s. 147, Bl 29 B.

[50] S. Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwiłłowska", jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze", t. 10, 1965, s. 38–51.

[51] C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. II, Amsterdam 1969, s. 216–220, Kee 1.

(a)

(b)

(c)

(d)

Ryc. 28. Objaśnienia i fragmenty mapy *Ultraiectum Dominium* Kaeriusa z 1617 r.

tak [znak] zamku feudała, tak [znak] klasztoru (ryc. 28a). Wyróżnień miast i osad jest niewiele, natomiast w treści mapy pojawiają się zupełnie inne sygnatury, między innymi w zasadzie wszystkie miasta w rysunku swojej sygnatury mają dodane fortyfikacje, np. przedstawione na rycinie 28b miasto „Bommel" lub nienazwana na mapie ufortyfikowana osada zbudowana na wyspie. Także pokazane na rycinach 28c i 28d miasta „Dordrecht" i „Woerdē" (Woerden) różnią się od siebie nie tylko wielkością, ale także zastosowanymi elementami rysunku sygnatur. W XVII w., czyli już w baroku, mapy są bogato ilustrowane, a w ich treści pojawiają się elementy zdobiące, w tym przypadku pasące się na łące krowy oraz dojąca je kobieta (ryc. 28d). Nie jest niczym niezwykłym, że zwierzęta nie zostały objaśnione w legendzie (można by w ten sposób oznaczyć wypasane łąki albo hodowlę mlecznych krów – o to zapewne chodziło Kaeriusowi), ale na fragmencie mapy *Ultraiectum Dominium* oznaczono sygnaturami dwa wiatraki, których także nie objaśniono.

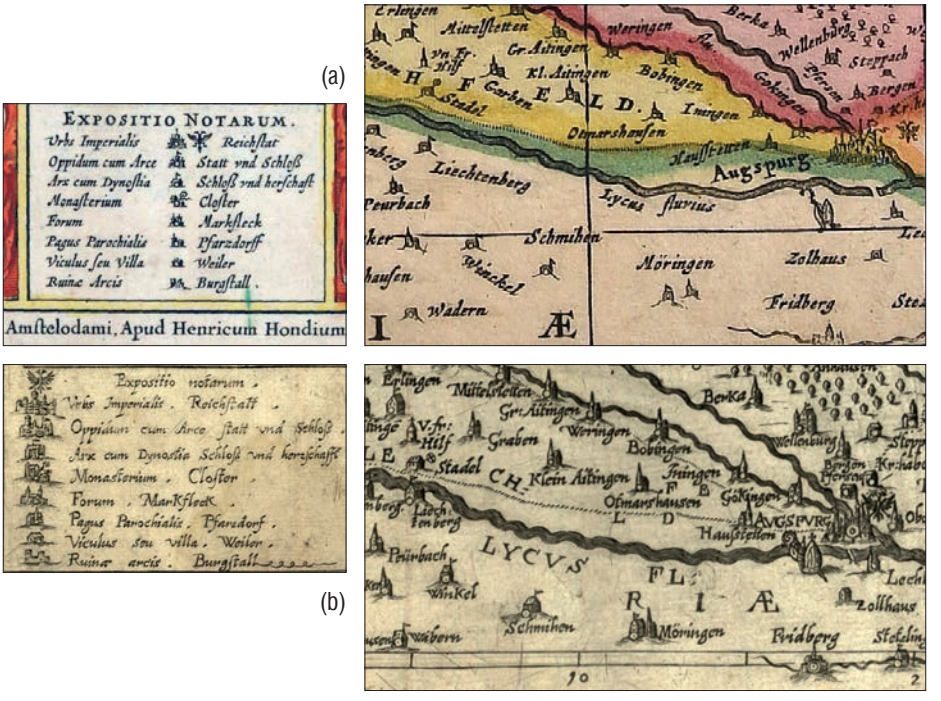
W tym samym atlasie mapa generalna Niderlandów *Novus XVII Inferioris Germaniae Provinciarum Typus de integro multis in locis emendatus à Petro Kaerio Anno 1617*, wydana w skali ok. 1:1 100 000 otrzymała legendę „Notalorum explicatio", nieco obszerniejszą i dwujęzyczną – łacińsko-holenderską. Jako ostatnie objaśnienie wydzielono „Fortalitia [znak] = Schansen" czyli fortyfikacje (ryc. 29).

Ryc. 29. Objaśnienia na mapie *Novus XVII Inferioris Germaniae Provinciarum*… z 1617 r.

Kolejna opisana mapa *Nova Alemanniae Sive Sveviae Superioris Tabula* była opracowana przez Henricusa Hondiusa i wydana po raz pierwszy w atlasie *Gerardi Mercatoris Et I. Hondii Atlas, Das ist Abbildung der gantzen Welt mit allen darin begriffenen Ländern und Provintzen: Sonderlich von Teutschland, Frankreich, Niderland, Ost und West Indien: Beschreibung der selben* wspólnie z Johannem Janssoniusem w Amsterdamie w 1633 r., w skali ok. 1:480 000, w orientacji zachodniej[52]. Jej legenda zatytułowana „Expositio

[52] C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, vol. II, op.cit., s. 365–368, Me 37.

Ryc. 30. Objaśnienia i fragment map: (a) *Nova Alemanniae*… opracowanej przez Hondiusa i wydanej w 1633 r. oraz (b) *Alemaniae sive Sveviae Svperioris Chorographia nova* Hurtera 1625/1638 r. (ze zbiorów Moravská zemská knihovna w Brnie, https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/060/680/2619268408)

Notarum" zawiera osiem sygnatur z objaśnieniami zapisanymi w językach łacińskim i niemieckim. Pierwsze objaśnienie dotyczy miasta cesarskiego „Urbs Imperialis = Reichstat" z dodanym do typowej winiety dużego miasta godłem Świętego Cesarstwa Rzymskiego (ryc. 30a); dalej następują: „Oppidum cum Arce = Statt und Schloss" (miasto z zamkiem), „Arx cum Dynostia = Schloss und herschaft" (ufortyfikowana siedziba rodowa), „Monasterium = Closter" (klasztor), „Forum = Marktfleck" (miasto targowe), „Pagus Parochialis = Pfarzdorff" (wieś z kościołem parafialnym), „Viculus seu Villa = Weiler" (majątek wiejski), „Ruine Arcis = Burgstall" (ruiny zamku).

Prawie w tych samych latach wydana mapa *Alemaniae sive Sveviae Svperioris Chorographia nova* Johanna Christopha Hurtera opracowana w 1625 r., opublikowana w Memmingen (*Memingae Alemanorum*) w 1638 r. w skali 1:310 000, również w orientacji zachodniej, posiada taki sam zbiór objaśnień jak *Nova Alemanniae*… Mapa Hondiusa różni się od niej jedynie oznaczeniem na mapie nowych ruin wiosek i miasteczek, np. na wschód od Augsburga: Möringen i Zolhaus (porównaj ryc. 30a oraz 30b).

Ryc. 31. Fragment mapy z legendą João Teixeira Albernaza *Carta da fronteira entre o Alentejo e a Estremadura espanhola*… z ok. 1646 r. (ze zbiorów Biblioteca Nacional de Portugal)

Kolejna omówiona w tym rozdziale mapa powstała, podobnie jak plany oblężenia Bredy, w czasie działań wojennych. W dość wyjątkowy sposób pokazuje wydarzenia prowadzonej w latach 1640–1644 na Półwyspie Pirenejskim wojny portugalsko-hiszpańskiej. *Carta da fronteira entre o Alentejo e a Estremadura espanhola*… autorstwa portugalskiego kartografa João Teixeira Albernaza (zm. 1662) przedstawia bitwę pod Montijo stoczoną 26 maja 1644 r. między wojskami portugalskimi Matiasa de Albuquerque i hiszpańskimi markiza Torrecuso. Mapa wykonana w skali 1:370 000, w orientacji wschodniej, skupia się na przedstawieniu obszaru Elvas i Badajoz i obejmuje znaczną część portugalskiej prowincji Alentejo (na linii granicznej, która rozciąga się od Abrantes do Serpy) i zachodnią część hiszpańskiej Estremadury (od Cáceres do Zafry). W górnej części mapy, poniżej spalonych miast Montijo i Puebla, w pobliżu rzeki Gwadiana na odcinku między Méridą i Badajoz, umieszczono przedstawienie walczących wojsk. Objaśnienia w kartuszu tytułowym prezentują jedynie dwie kategorie miast: „Villas queimadas en Castella" czyli miasta spalone w Kastylii oraz „Villas tomadas en Castella" czyli miasta zajęte w Kastylii[53]. Natomiast nie objaśniono granicy narysowanej linią utworzoną z kropek, która później stała się granicą państwową (ryc. 31).

Niosąca wielkie zniszczenia wojna zakończyła się podpisaniem 13 lutego 1668 r. traktatu lizbońskiego, w którym uznano odzyskanie niepodległości Portugalii[54] i wytyczono granice.

[53] L. Szaniawska, *Znaki graficzne miast stosowane na mapach do końca XVIII wieku*, w: *Z Dziejów Kartografii*, t. XV: *Dawna kartografia miast*, red. P. Weszpiński, J. Ostrowski, Warszawa 2011, s. 55.

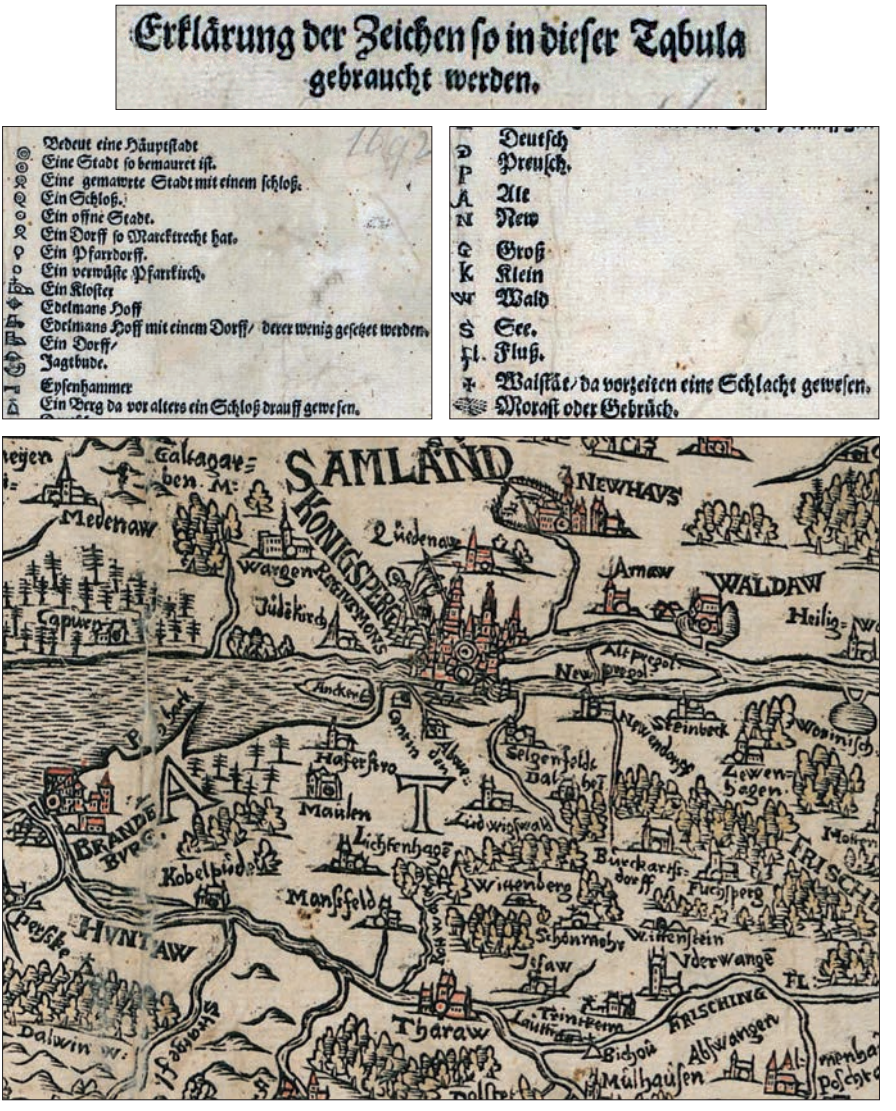
[54] Dane z Biblioteca Nacional de Portugal: https://bndigital.bnportugal.gov.pt/2020/12/02/dois-mapas-de-batalhas-entre-portugal-e-espanha-1580-1644/ (dostęp 15.10.2021).

5.2. Objaśnienia zawierające wszystkie lub prawie wszystkie rodzaje punktów osadniczych

Gdy chciano na drukowanych mapach przeglądowych pokazać administracyjne funkcje (państwowe i kościelne) miast, w legendach tworzono powyżej ośmiu oznaczających je symboli, np. na mapie *Magni Ducatus Lithauaniae* wydanej staraniem Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła w Amsterdamie w 1613 r. Trochę więcej objaśnień do symboli obrazujących miasta i osiedla zastosował Kaspar Henneberger na mapie Prus *PRVSSIAE Das ist des Landes zu Preussen Welches das herrlichste Theil ist Sarmatiae Europeae, Eigentliche und Warhafftige Beschreibung ... Durch Casparum Hennebergerum, Erlichensem, Pfarrern des Fürstlichen Hospitals Löbenicht Königsberg… Gedruckt zu Königsberg in Preussen bey Segebaden Erben Im Jahr 1639*, po raz pierwszy odbitej z klocków w 1576 roku. Mapa była efektem prac inwentaryzacyjno-pomiarowych wykonanych przez Hennebergera na polecenie księcia Albrechta Fryderyka, rytowana przez Kaspara Felbingera i odbita z dziewięciu klocków, w skali ok. 1:368 000[55]; zaakceptowana przez współczesnych była wielokrotnie wznawiana. Została starannie zaopatrzona w objaśnienia „Erklarung der Zeichen so in dieser Tabula gebraucht werden", które zawierają dwanaście wydzielonych typów miast i osad: „Vedeut eine Häupstadt" (metropolia, stolica), „Eine Stadt so bemauret ist" (miasto ufortyfikowane), „Eine gemawrte Stadt mit einem schloss" (miasto ufortyfikowane z zamkiem), „Ein Schloss" (zamek), „Ein offne Stadt" (miasto otwarte), „Ein Dorff so Marcktrecht hat" (wioska z jarmarkiem), „Ein Pfarrdorff" (wioska z parafią), „Ein vermuste Pfarrkirch" (wioska bez kościoła), „Ein Kloster" klasztor), „Edelmans Hoff" (dwór szlachecki), „Edelmans Hoff mit einem Dorf derer wenig gesekrt werden" (dwór szlachecki z wioską), „Ein Dorff" (wioska), następnie wolnostojące zabudowania gospodarskie „Jagtbude" (dworek myśliwski), „Ensenhammer" (kuźnia), „Ein Berg da vor alters ein Schloss drauff gewesen" (wzgórze z ruinami szańców). W dalszej kolejności oznaczone na mapie literowe skróty są rozwiązane w następujących objaśnieniach: „D = Deutsch" (niemiecki), „P = Preusch" (pruski), „A = Alt" (stary), „N = New" (nowy), „G = Gross" (wielki), „K = Klein" (mały), „W = Wald" (las), „S = See" (jezioro), „Fl – Fluss" (rzeka), [znak krzyża greckiego] „Walstät da vorzeiten eine Schlacht gewesen" (miejsce gdzie odbyła się bitwa) oraz „Morast oder Gebrüch" (bagna i moczary). Łącznie legenda składa się z dwudziestu sześciu objaśnień (ryc. 32a).

Zastosowane na mapie sygnatury miast i osiedli zostały połączone z winietami zbudowanymi tak, jak na omówionej w poprzednim rozdziale mapie

[55] J. Szeliga, *Henneberger (Hennenberger) Kasper*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 2, *G-K*, Gdańsk, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, 1994.

(a)
(b)

Ryc. 32. Objaśnienia na mapie *PRVSSIAE Das ist des Landes zu Preussen Welches das herrlichste Theil ist Sarmatiae Europeae…* Hennebergera (a) w edycji z 1639 r. oraz (b) jej fragment (ze zbiorów Universitäts- und Landesbibliothek, Darmstadt)

Śląska Helwiga. Tamtą mapę zgodnie badacze dawnych map Śląska Julian Janczak[56] i Roman Wytyczak[57] określają jako posiadającą walory dekoracyjne, ale

[56] J. Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976, s. 48–49.

[57] R. *Wytyczak, Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVII wieku w zbiorach Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu,* Wrocław 1998.

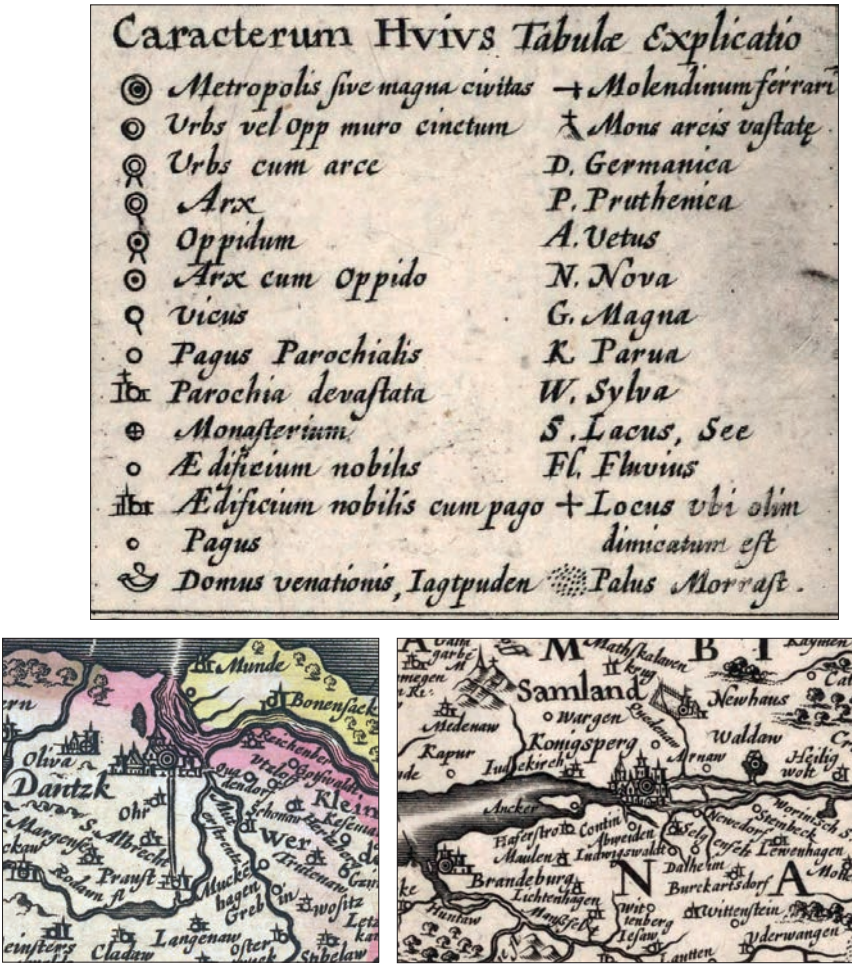
nie oddającą realiów[58]. Natomiast Robert Klimek całkowicie odmiennie pisze o winietach pruskich miast i innych zespołów budynków, a mianowicie: „oznaczenie miast, które łudząco przypominają ich widok w poł. XVI. Wyraźnie widać charakterystyczny kształt zamków, kościołów, katedr i fortyfikacji miejskich. Na obszarze Warmii biskupiej bardzo wyraźnie zaobserwować można miniaturę wzgórza katedralnego we Fromborku, zamku w Lidzbarku Warmińskim, kościoła w Braniewie czy kolegiaty w Dobrym Mieście. […] Na podstawie własnych obserwacji wysuwam tezę, że symbole graficzne, które na mapie przedstawiały wiejskie kościoły, również były odzwierciedleniem ich ówczesnego wyglądu”[59].

Ponad pięćdziesiąt lat później powstała mapa Prus *Prussiae Nova Tabula* Willema Janszoona Blaeu'a, włączona do jego atlasu *Atlantis Appendix, sive pars Altera, continens Tab: Geographicas diversarum Orbis regionum, nunc primum editas*, wydanego po raz pierwszy w Amsterdamie w 1630 roku. Mapa była zredagowana w ponad dwukrotnie mniejszej skali, a mimo to znalazły się na niej wszystkie toponimy. Redakcja Blaeu'a wydaje się znakomita. Zachowano oznaczenie wszystkich toponimów, legenda zawiera także dokładnie te same sygnatury i ich objaśnienia co pierwowzór *PRVSSIAE Das ist des Landes zu Preussen*… Hennebergera. Niemieckojęzyczne objaśnienia i ich tytuł przetłumaczono na łacinę: „Caracterum huius Tabulae explicatio” (symbole które objaśniają mapę), natomiast objaśnienia to, czytając od pierwszego: „Metropolis sive magna civitas, Urbs vel Opp[idum] muro cinctum, Urbs cum arce, Arx, Oppidum, Arx cum Oppido” itd. W zasadzie wszystko jest w jak najlepszym porządku, oprócz… winiet miast i osiedli. Bo jeśli uwierzyć badaczowi dawnej mapy Robertowi Klimkowi, że winiety zabudowań na mapie Hennebergera oddawały ich rzeczywisty wygląd, to Blaeu tego na pewno nie przeniósł na swoją mapę. Wyraźnie winiety są jedynie sygnaturami wyobrażającymi standardy panoram miast i miasteczek europejskich, jednakże nie mającymi wiele wspólnego z rzeczywistymi panoramami (ryc. 33). Co się tyczy objaśnień, w obu przypadkach są one w identycznej manierze, która uwzględnia wielkość, rodzaj i znaczenie obiektu, ale nie pokazuje jego wyglądu w krajobrazie (porównaj objaśnienia na ryc. 32 oraz 33). Można śmiało powiedzieć, że znaki umowne wraz z objaśnieniami są na mapie Blaeu'a nowocześniejsze niż samo oznaczenie obiektów.

Jako podsumowanie rozdziału omawiającego objaśnienia odnoszące się do znaków umownych miast i osiedli czyli punktów osadniczych, w których informowano o wielu, ale jeszcze nie o wszystkich takich obiektach prezentowanych na mapach, można przypomnieć tablice Johanna Baptisty Homanna, który

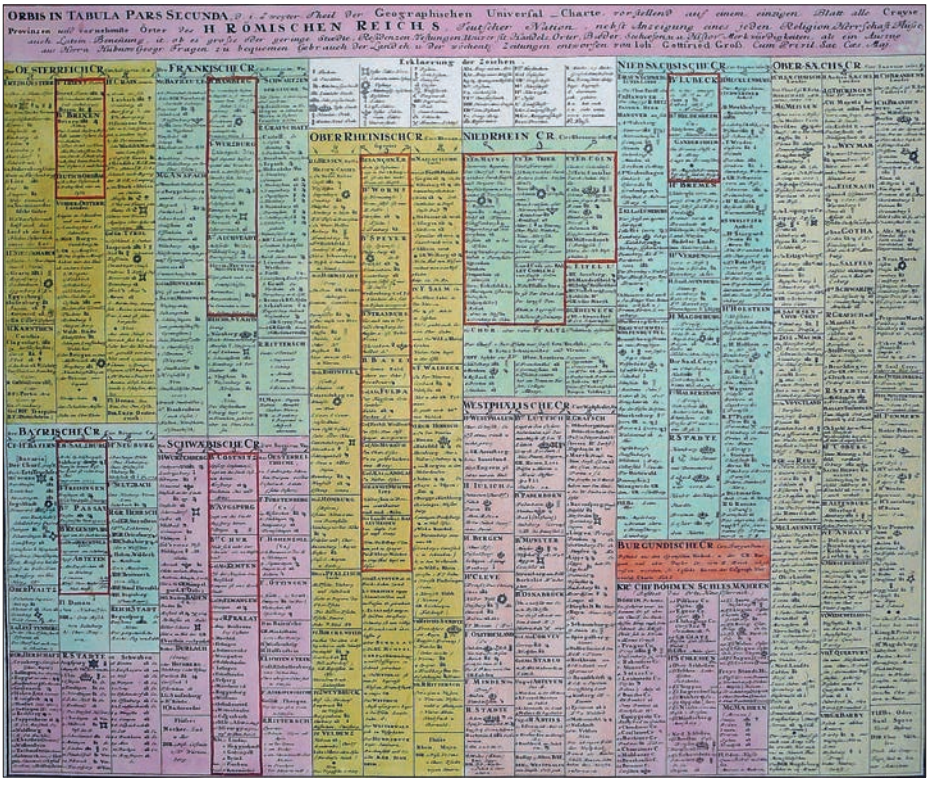
[58] L. Szaniawska, *Znaki graficzne miast*, s. 48–50.

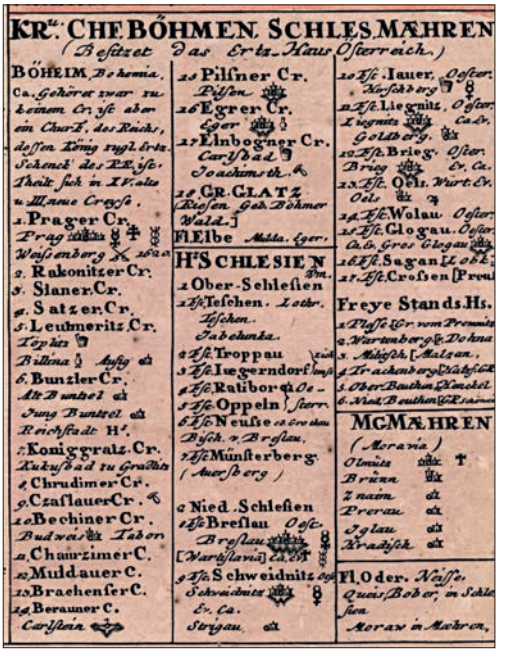
[59] R. Klimek, *Ruiny zamków i grodzisk z obszaru Warmii biskupiej na mapie Kaspara Hennenbergera z 1576 r.*, „Studia Geohistorica”, nr 3, 2015, s. 47.

Ryc. 33. Objaśnienia i dwa fragmenty (okolice Gdańska i Królewca) mapy *Prussiae Nova Tabula* Willema Janszoona Blaeu'a wydanej w Amsterdamie w 1630 r.

nie na wszystkich swoich mapach zamieszczał objaśnienia. Wydaje się, że od początku XVIII w. stosowanie objaśnień przynajmniej do wybranych kategorii miast było już rozpowszechnione i dobrze sprzedające się mapy były w nie zaopatrywane. Do 1715 r. Homann opracował, wyrytował i wydał większość swoich znakomicie wykonanych map, a ich zdobne w wykwintne kompozycje kartusze zapełniały prawie całą powierzchnię nie zajętą przez geograficzną treść mapy, od ramki do ramki. Nie było już miejsca na dopisanie żadnych dopowiedzeń, not ani objaśnień. Spadkobiercy Homanna („Homann Erben", „Homanniani Heredes" lub „Heritiers de Homann") rozwiązali problem w dość prosty i na pewno najmniej kosztowny sposób. Wydrukowali całostronicowe tablice zawierające sygnatury i ich objaśnienia do każdego kraju z osobna,

Ryc. 34. Tablica *Orbis in Tabula pars secunda*… spadkobierców Homanna wykonana przez Grossa oraz jej fragment z objaśnieniami dla miast królestwa Czech, Śląska i Marchii

które były zamieszczane na końcu w każdym atlasie świata. Zaprojektowane („entworfen") były przez dziennikarza Johanna Gottfrieda Grossa (1703–1768)[60]. Zachowały się w atlasach wydawanych w Norymberdze, datowanych na lata 1750–1777 dwie miedziorytnicze tablice o wymiarach 49 × 57 cm, zapisane po łacinie i niemiecku: pierwsza pt. *Orbis in Tabula d. i. Geographische Universal-Karte I. Theil Vorstellend auf einem einzigen Blat, ausgenommen Teutschland, alle Theile, Reiche, Staaten und vornehmste Örter der gantzen Welt, nebst Anzeigung eines jeden Religion, Herrschafft, Flüsse, auch Lat. Benennung, it. ob es grosse oder geringe Staedte, Residenzen, Vestungen, Universitaeten, Handels-Örter, Baeder, Seehafen und andren Histor. Merckwürdigkeiten; als ein Kurtzer doch hinlänglicher Auszug aus den neuesten Geographis u. zum Theil auch den Hasischen Mappen, zum Gebrauch der ordent. Land-Karten u. der wöchentl*. „Zeitungen / entworfen von Iohann Gottfried Grossen u. zum Stich befördert von den Homaennischen Erben"; druga tablica pt. *Orbis in Tabula pars Secunda: d. i. Zweyter Theil der Geographischen Universal-Charte, vorstellend auf einem einzigen Blatt, alle Crayse*,…(ryc. 34).

6. Pierwsze prawie pełne objaśnienia odnoszące się do wielu obiektów pokazanych na mapie ogólnogeograficznej

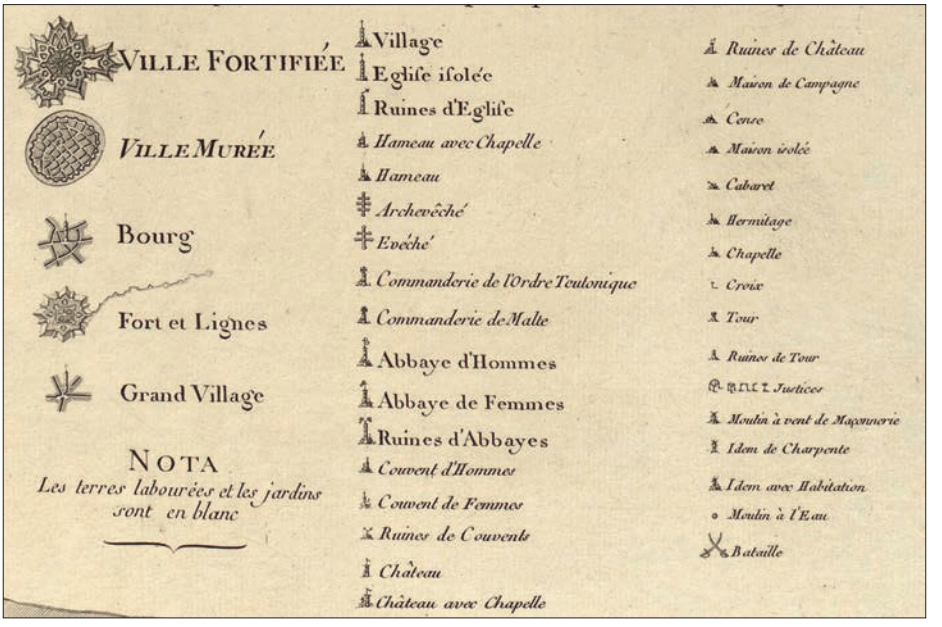
Pierwsze w pełni rozbudowane legendy z objaśnieniami znaków umownych powstawały dopiero w drugiej połowie XVIII wieku. Za pierwszą taką mapę uważa się *Carte Chorographique des Pays-Bas Autrichiens Dédiée à leurs majestés impériales et royales*… opracowaną przez Josepha Conte de Ferraris, wydaną w skali 1:86 400 na 25 arkuszach w Brukseli w 1777 r., zawierającą 61 objaśnień zapisanych na oddzielnej karcie[61] (ryc. 35).

W poprzednim rozdziale omówiono znacznie rozbudowane objaśnienia w stosunku do punktów osadniczych. Wiadomo, że równolegle powstawały legendy, które składały się z objaśnień dotyczących różnych elementów krajobrazu, bez dominacji jednej kategorii. Do nich na pewno można zaliczyć legendę Philippa Apianusa na mapie *Bairische Landtafeln* z 1568 r., w której zamieszczono siedem objaśnień dotyczących miast i wsi, pięć z zakresu gospodarki i rzemiosła oraz jedno informujące o granicy administracyjnej między Dolną i Górną Bawarią (ryc. 15).

W tym rozdziale przedstawiam mapę Karyntii *Archidvcatvs Carinthiae Fertilissimi Carantania Olim Et Carnia, Dicti, Ex Diligenti Omnivm locorum Perlustratione et Dimensione, noua, vera, et Exactissima Geographia*, której legenda składa się z dwudziestu sześciu objaśnień, z czego osiem dotyczy innych

[60] Według bazy IKAR Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz: https://kxp.k10plus.de/DB=1.68/SET=1/TTL=1/SHW?FRST=1 (dostęp 18.02.2021).

[61] Informacje zaczerpnięte z: H.M. Wallis, A.H. Robinson, op. cit., "6.121 Legend", s. 257.

Ryc. 35. Legenda zawierająca 37 objaśnień dotyczących miast i osiedli oraz wolno stojących budowli na *Carte Chorographique des Pays-Bas*… wydanej w 1777 r.

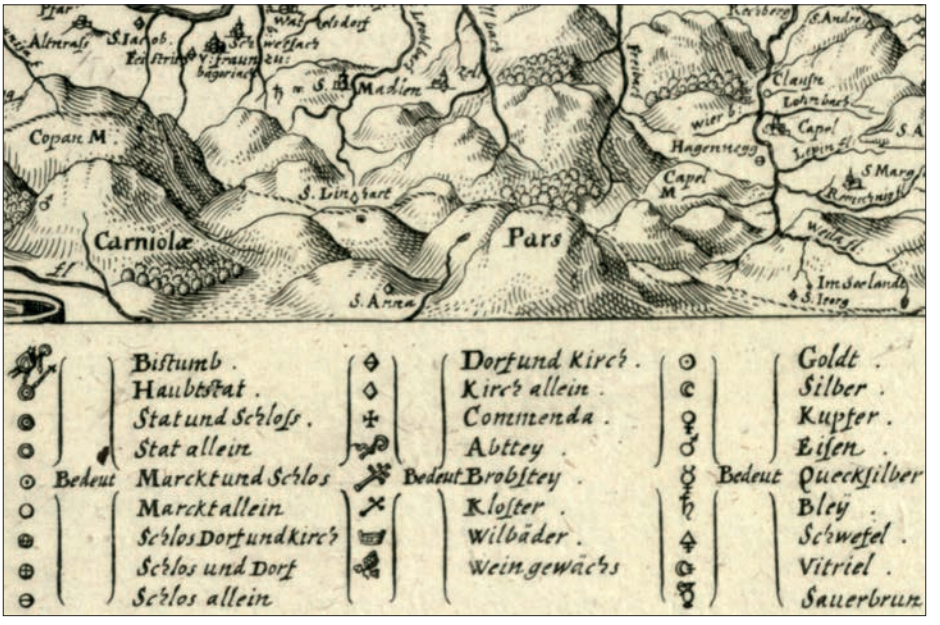
obiektów obrazowanych na mapie (ryc. 36). Mapę w skali ok. 1:320 000 opracował działający w Strasburgu Izrael Holzwurm (1575–1617), a po raz pierwszy wydrukowano ją z dwóch miedzianych płyt o łącznych wymiarach 39,5 × 72 cm w Lipsku w 1612 r., dołączając do wydrukowanej przez Hieronymusa Megisera *Annales Carinthiae*. Z jej nakładu nie zachował się według Petera H. Meurera żaden egzemplarz[62]. Nowa kopia wydrukowana w Strasburgu w tej samej skali zachowała się w państwowej bibliotece w Regensburgu. Kolejne wydanie mapy wykonanej w tym samym formacie co oryginał z 1612 r. pt: *Aigentlicher Abris, oder Landtcarten des Erzhörzogthumbs Khärndten […] Kupffer gebracht: Iedoch hernach Ao. 1636* […] opublikowane było w 1650 r. przez sekretarza Hansa Sigmunda Otto z Gurniz (obecnie Gurnitz). Ta edycja również była limitowana i zachowały się tylko trzy jej kopie[63].

W 1616 r. Mathäus Merian opracował zredukowaną prawie dwukrotnie kopię i wydał ją pod tym samym tytułem *Archidvcatvs Carinthiae Fertilissimi, Carantania*… o wymiarach 20 × 37 cm, w skali ok. 1:650 000[64] z taką

62 Antykwariat Sotheby's na aukcji w 2007 r. sprzedał tę mapę za sumę 17 300 GBP: www.sothebys.com › lot.47.html; http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2007/travel-natural-history-maps-atlases-l07407/lot.47.html (dostęp 18.02.2021).

63 P.H. Meurer, *Die wieder aufgefundene Originalausgabe der Kärnten-Karte von Israel Holzwurm*, w: „Cartographia Helvetica", Nr. 34, 2006, s. 31.

64 Według katalogu biblioteki Moravská zemská knihovna w Brnie skala mapy wynosi ok. 1:645 000.

Ryc. 36. Fragment mapy z legendą *Archidvcatvs Carinthiae Fertilissimi Carantania*… Meriana z 1649 r. (ze zbiorów Moravská zemská knihovna w Brnie)

samą liczbą objaśnień w legendzie. Była ona drukowana w *Annales Carinthiae* oraz w jego znanym dziele *Topographia Provinciarum Austriacarum* z 1649 roku. Legenda zawierała następujące objaśnienia dotyczące punktów osadniczych: „Bisthumb" (miasto biskupie), „Haubtstat" (główne / duże miasto), „Stat und Schloss" (miasto z zamkiem), „Stat allein" (osobne miasto), „Marckt und Schlos" (miasto z rynkiem i zamkiem), „Marckt allein" (osobne miasto z rynkiem), „Schlos Dorf und Kirch" (zamek z podgrodziem i kościołem), „Schlos und Dorf" (zamek z podgrodziem), „Schlos allein" (osobno stojący zamek), „Dorf und Kirch" (wieś z kościołem), „Kirch allein" (osobny kościół), „Commenda" (oznaczona krzyżem maltańskim komandoria), „Abttey" (opactwo), „Brobstey" (oznaczona krzyżem lotaryńskim siedziba przewodniczącego kolegium księży w kolegiacie?), „Kloster" (klasztor), oraz objaśnienia dotyczące innych elementów krajobrazu: „Wildbäder" („dzikie" czyli naturalne gorące źródło), „Weingewächs" (winorośl), w tej liczbie bogactwa kopalne: „Goldt" (złoto), „Silber" (srebro), „Kupfer" (miedź), „Eisen" (żelazo), „Quecksilber" (rtęć), „Bleÿ" (ołów), „Schwefel" (siarka), „Vitriel" (witriol), „Sauerbrun" (źródło wody mineralnej). Czyli stosunek liczby obiektów osadniczych do bogactw naturalnych miał się jak 16 do 11. Przy tym należy pamiętać, że nadal nie objaśniano wielu zastosowanych na mapie Karyntii symboli, jak granice, góry, lasy, rzeki, jeziora itp., które zostały objaśnione na mapie Niderlandów Josepha Conte de Ferraris z 1777 roku. Na tej

XVIII-wiecznej mapie stosunek objaśnień punktów osadniczych do reszty jest jak 37 do 24.

Jako przykłady XVII-wiecznych map z rozbudowanymi objaśnieniami klasyfikującymi wszelakie obiekty w krajobrazie, czasami dosyć niespodziewane i wydawałoby się mało ważne, a jednak dla twórcy mapy na tyle istotne, że uwzględnił je w legendzie, przytaczam dwie mapy Ukrainy francuskiego kartografa i inżyniera wojennego, kapitana artylerii Guillaume Le Vasseur de Beauplan[65], pochodzącego z Normandii. Le Vasseur de Beauplan przeszedł na służbę w wojsku polskim za panowania Zygmunta III pod koniec 1630 r. i pozostawał w niej do marca 1647 r., również za króla Władysława IV. Co najmniej od końca 1632 r. przebywał na Ukrainie i Podolu, gdzie był zatrudniony przy pracach fortyfikacyjnych. To wtedy musiał wykonywać pomiary do swoich przyszłych map południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej. Najwcześniejsza znana jego praca kartograficzna pochodzi sprzed 1638 r. Zachowała się jej rękopiśmienna kopia wykonana przez Fryderyka Getkanta z datą 1638. Mapy, które opracowywał w latach czterdziestych XVII w., były sukcesywnie rytowane i publikowane w Gdańsku w oficynie Wilhelma Hondiusa (ok. 1597–1652). Prawdopodobnie po 1648 r. powrócił do Francji, pozostawiając u Hondiusa rękopiśmienne mapy i szkice poszczególnych części Ukrainy, ale ich kopie wywiózł ze sobą. W 1652 r., gdy zmarł Hondius, Jan Kazimierz w liście z datą 19 czerwca 1652 r. zlecił Radzie Miejskiej Gdańska zinwentaryzowanie i objęcie sekwestrem pozostałych po nim materiałów kartograficznych[66].

Wcześniejsza z dwóch map Ukrainy Le Vasseur de Beauplana pt. *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina cum adjacentibus Provinciis Bono publico erecta per Guilhelmum le Vasseur de Beauplan S.R.Mtis Architectum militarem et Capitaneum*, była wydana z adresem i przywilejem króla zapisanym w lewym dolnym rogu mapy pod podziałkami liniowymi: „Cum Privilegio S.R.Mtis Poloniae et S.R.M.tis Sculpt: Guilhemus Hondius fecit. Gedani 1648", w skali ok. 1:1 750 000, w orientacji południowej. W prawym górnym rogu mapy na podtrzymywanej przez putta kurtynie umieszczono legendę „Signum vel Caracterum declaratio". Składa się ona z trzynastu sygnatur i pięciu literowych oznaczeń objaśnionych po łacinie. Specyfika osadnictwa na tych południowych krańcach Rzeczypospolitej i na Dzikich Polach jest wyraźnie widoczna w niektórych oznaczeniach, np.: dawne (czytaj: od dawna)

---

65 Według *Polonia, Atlas map z XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2005, opisy map L. Szaniawska, opis 50: Guillaume Le Vasseur de Beauplan (Dieppe 1595? – Rouen 6 XII 1685, wg Buczka Wilhelm 1600–1673, syn matematyka i kartografa Guilaume Le Vasseur de Bauplan (zm. 1643). Używał także pseudonimu „le Seur de Beauplan", np. na karcie tytułowej *Description d'Ukrainie*... wydanej w Rouen przez Jacques Cailloue w 1660 r. Ale na mapie *Carte générale de Normandie*... opublikowanej ok. 1667 r., przechowywanej w Bibliotece Narodowej w Paryżu, w dedykacji królowi podpisał się „G. Le Vasseur".

66 *Polonia, Atlas map z XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2005, opisy map L. Szaniawska, opis 50.

miasta chrześcijańskie „Urbs Antiqua Christiana" i mniejsze od nich miasteczka tureckie „Oppidum Turcae", są nowo założone wsie nie obciążone daninami zwane słobodami „Słoboda Nova Colona", oraz wsie tatarskie koczownicze „Pagi Tartarorum, Hamaxabiorum" oznaczone wolno stojącym wozem z dyszlem, a także typowe dla ówczesnych map ruiny „Ruinae". Jednak na mapie oznaczono sygnaturami jeszcze inne miejscowości, np. wsie z sygnaturą w kształcie kółka i półksiężyca (podobnie jak miasteczka tureckie). Na Dnieprze pokazane zostały przeprawy oznaczone sygnaturą zbudowaną z kreskowanej linii przecinającej rzekę, skrótem „B." (być może skrót od słowa bród) oraz objaśnieniem „Transitus", np. nazwane na mapie „Tawan O. y Wielka przeprawa Tatarska", czyli wyspa Tawan (w legendzie „O." – ostrów to „Insula" czyli wyspa) i przeprawa tatarska. Również w dolnym biegu Dniepru oznaczono kolejnymi liczbami od 1 do 13 porohy oraz nazwano je poczynając od „1 Kudak, 2 Sulski, 3 Lochanny, 4 Stwerczy, 5 Dzwoniec itd. (ryc. 37).

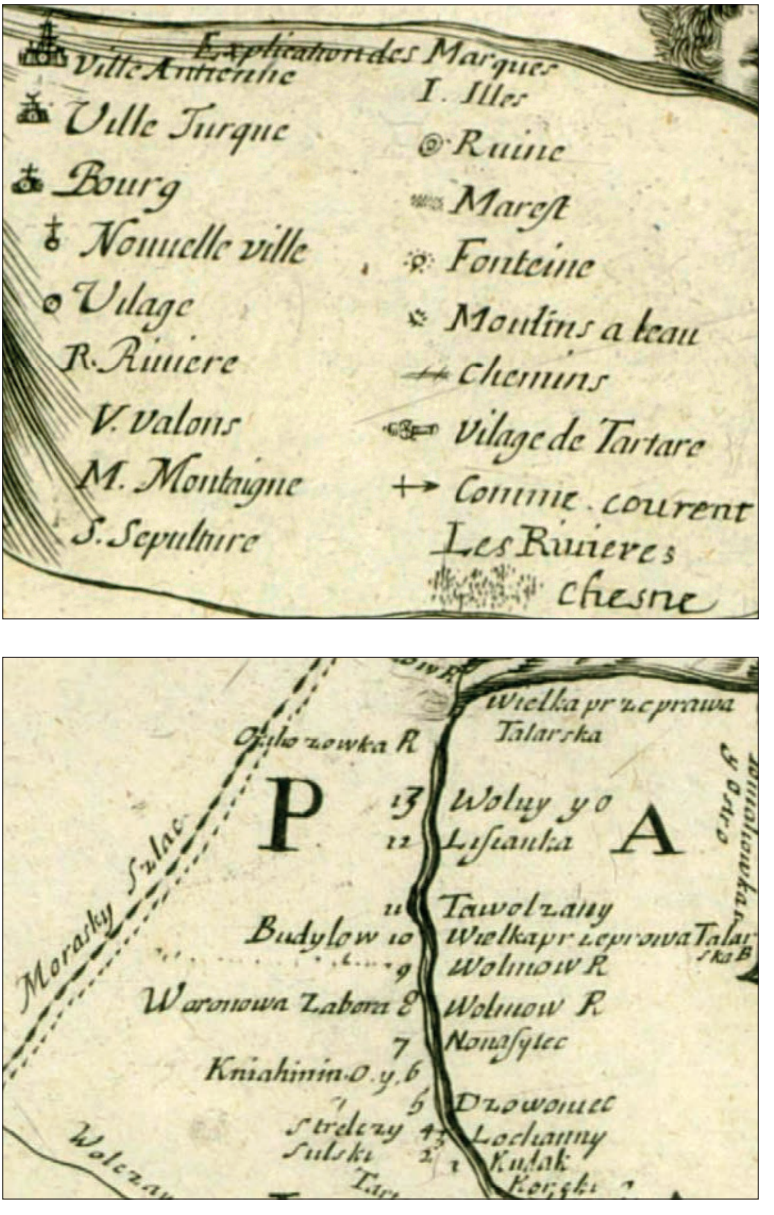
Francuskojęzyczna kopia tej mapy odbita z innej płyty pod zmienionym tytułem *Carte d'Ukranie Contenant plusieurs Provinces comprises entre les Confins de Moscovie et les Limittes de Transilvanie Dressez par G.L.V. sieur de Beauplan, Ingénieur et Capitaine de l'Artillerie du sérénissime Roy de Pologne* została włączona w monografię o Ukrainie pióra Le Vasseur de Beauplana pt. *Description d'Ukranie, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne, contenuës depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie: ensemble leurs moeurs, façons de vivres & de faire la Guerre*, która po raz pierwszy była drukowana w Rouen przez Jacquesa Cailloue w 1660 roku[67]. Jest to średniej jakości kopia, ale zachowuje wszystkie objaśnienia w legendzie „Explication des Marques" (ryc. 38).

Druga z map Ukrainy Le Vasseur de Beauplana pt. *Delineatio Specialis Et Accurata Ukrainae Cum Suis Palatinatibus Ac Districti*[bus] *Provincysq*[ue] *Adiacentibus Bono Publico* […] została wyrytowana, jak głosi napis w prawym dolnym rogu siódmego arkusza: „Wilhelmus Hondius S.R.M.^{tis} Chalcographus sculpsit. Cum privilegio S.R.Maj.^{tis} in triginta Annos. Gedani An. MDCL", odbita z ośmiu miedzianych płyt, w skali ok. 1:453 000 i jak poprzednie mapy Ukrainy w orientacji południowej. Jej legenda „Signorum vel Caracterum declaratio" składa się z 28 objaśnień do 20 znaków umownych zbudowanych z rysunków oraz z siedmiu znaków umownych w formie wielkich liter, z których kilka ma dodane znaczniki informujące o atrybutach. Te znaczniki dodane do głównej sygnatury zmieniają klasę obiektu, np. „Urbs Antiqua Christiana" z dodanym znacznikiem (atrybutem) „Civitas primaria Palatinatus" czyli łącznie – od dawna miasto chrześcijańskie będące miastem wojewódzkim; „Sedes Episcopi Romano-Catholici" z dodanym znacznikiem (atrybutem) „Civitas judicialis ubi causae nobilium disceptantur" czyli łącznie – miasto siedziba biskupów rzymskokatolickich

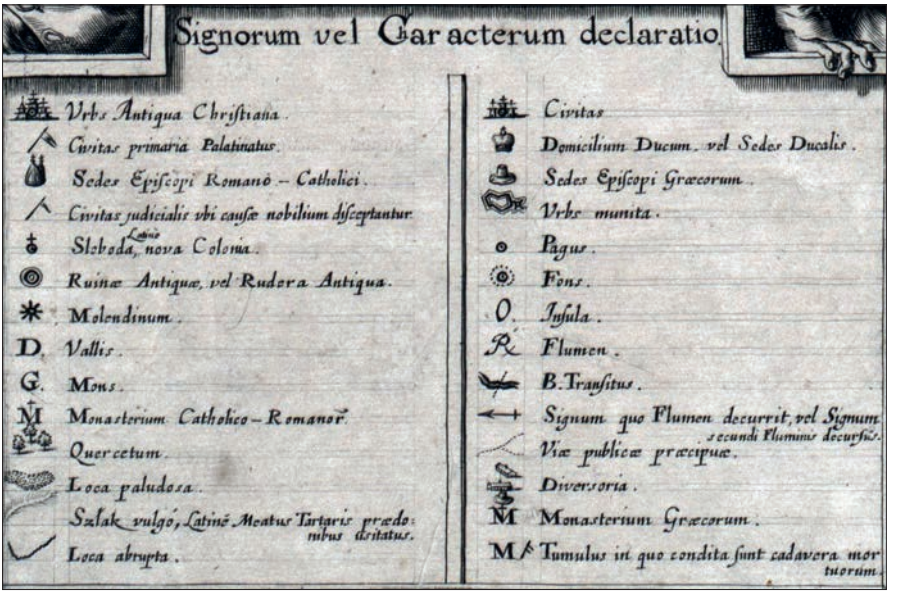
[67] Reprintowa kopia ze zbiorów autorki.

Ryc. 37. Objaśnienia i fragment mapy Le Vasseur de Beauplana *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina cum adjacentibus Provinciis*… z 1648 r. (ze zbiorów Library of Congress)

Ryc. 38. Objaśnienia i fragment mapy Le Vasseur de Beauplana *Carte d'Ukranie Contenant plusieurs Provinces*… (ze zbiorów Bibliothèque nationale de France; mapa z wydania w 1686 r.)

(a)

(b)

(c)

Ryc. 39. Objaśnienia (a) i dwa fragmenty mapy (b, c) Ukrainy *Delineatio Specialis Et Accurata Ukrainae Cum Suis Palatinatibus*… z 1650 r. (ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej)

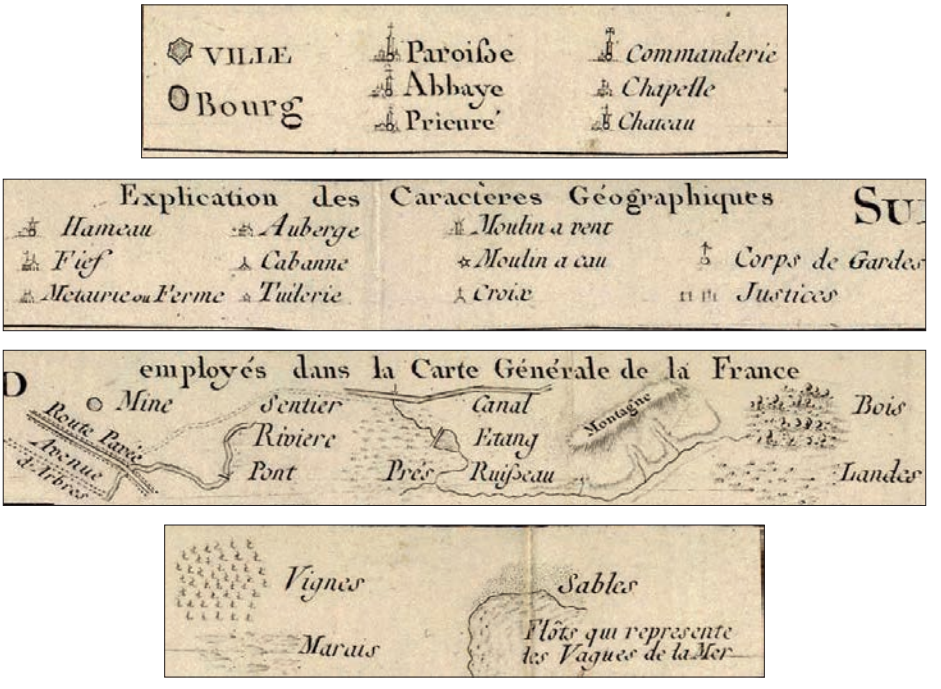
jednocześnie z sądem dla szlachty. Ale można, w zależności jakie funkcje pełniło dane miasto w Rzeczypospolitej, tak zestawić sygnaturę i atrybuty, że uzyskamy łączny symbol – od dawna miasto chrześcijańskie będące miastem wojewódzkim i z sądem dla szlachty (ryc. 39). W ten sposób sygnatura Lwowa, na mapie noszącego trzy wersje językowe nazwy: „Lwów vel Leopolis, Lemberg", zastosowana na mapie powinna być według legendy odczytana jako: „Urbs munita, Sedes Episcopi Romano-Catholici, Sedes Episcopi Graecorum, Civitas primaria Palatinatus" czyli miasto obronne, siedziba biskupa rzymskokatolickiego, siedziba biskupa greckiego oraz główne miasto województwa (ryc. 39b). Tak rozbudowane informacje zapisane łączonymi sygnaturami były powszechnie stosowane na wielu mapach opracowywanych od drugiej połowy XVII wieku, przy czym nie zawsze mapy te były opatrzone objaśnieniami.

W inny sposób niż miasta Le Vasseur de Beauplan oznaczył i objaśnił klasztory i mogiły. W tym przypadku każda sygnatura otrzymała swoje oddzielne atrybuty obiektu; i tak wielka litera „M" z krzyżem łacińskim nad nią to „Monasterium Catholico-Romanor[um]" –klasztor rzymskokatolicki, wielka litera „M" z nakryciem głowy biskupa greckiego to „Monasterium Graecorum" – monastyr grecki czyli prawosławny, natomiast wielka litera „M" z chorągiewką to „Tumulus in quo condita sunt cadavera mortuorum" – mogiła, w której złożono ciała poległych.

Szczególną rolę w polskiej historii na stepach ukraińskich odegrały szlaki, którymi przybywały z południa zagony tatarskie, a później kozackie. Na mapie oznaczono i nazwano „Czarny Szlak" i jego liczne rozgałęzienia biegnące na działach między rzekami: „Ros R.", „Zgniły Kilsz R.", „Wicze R.", „Bog flu". (Boh) oraz „Niester flu: Ptolemeo Tyras" (Dniestr). W objaśnieniu „Szlak vulgo, Latinē Meatus Tartaris praedonibus usitatus" – szlak potocznie w łacinie marszruta używana przez tatarskich rabusiów. Na fragmencie mapy (ryc. 39c) pokazano jego przebieg w okolicach Horodyszcza („Horodiscze").

* * *

Tak bogate w objaśnienia legendy, jak już pisałam wyżej, były rzadkością. Bezpośrednim dowodem na to, że kartografowie, a szerzej powiedziawszy twórcy map, nie doceniali roli objaśnień symboli stosowanych na mapach wydawanych w wiekach XVI i XVII, a i później co najmniej do połowy XVIII w., jest powszechnie uważana za wspaniałe osiągnięcie kartografii francuskiej i europejskiej topograficzna mapa Francji *Carte de France levée géométriquement par ordre du Roi* zlecona przez Ludwika XV francuskiej Academie Royale des Sciences. Do wykonania mapy zostali zatrudnieni członkowie akademii: włoski astronom Giovanni Domenico Maraldi (1709–1788) oraz francuski astronom, kartograf i dyrektor obserwatorium paryskiego Cesar-Francois Cassini de Thury (1714–1784), którego zastąpił w pracach jego syn Jean-Dominique

Ryc. 40. Legenda na wydanej w 1797 r. mapie skorowidzowej *Tableau de la Carte Générale de la France* do mapy *Carte de France*, od 1744 r. (ze zbiorów Bibliothèque nationale de France)

Cassini. Prace rozpoczęto w 1744 r., a głównym rytownikiem mapy był działający w Paryżu Joseph-Dominique Seguin. Wykonano 180 miedziorytowych arkuszy w formacie plano, w skali 1:86 400[68]. Żaden z sukcesywnie wydawanych w latach 1744–1792 arkuszy nie został zaopatrzony w objaśnienia. Również wydania w formie atlasu nie zawierały objaśnień. Dopiero w 1797 r. wydrukowano mapę skorowidzową *Tableau de la Carte Générale de la France* w skali 1:3 960 000, która pod dolną ramką skorowidza zawiera legendę „Explication des Caractères Géographiques" do mapy topograficznej Francji w skali 1:86 400, co pokazuje rycina 39.

Oczywiście mapy wydane do końca XVII w. nie miały tak bardzo rozbudowanej klasyfikacji obiektów miejskich jak na mapie *Carte Chorographique des Pays-Bas*… z 1777 r. (ryc. 35). Nie miały też objaśnień licznych znaków prezentujących na mapach elementy krajobrazu oraz charakterystycznego dla końca XVIII i XIX wieku łączenia elementów krajobrazu naturalnego w jedną grafikę jak na *Tableau de la Carte Générale de la France*. Takie nowinki pojawiały się stopniowo i nieco później.

[68] J. Konvitz, *Cartography in France 1660-1848*, Chicago – London 1985, s. 21–31; M. Pelletier, *Les cartes des Cassini*, Paris 2002, s. 117–141.

7. Podsumowanie

W artykule rozważano postawione na początku pytanie, czy sam zbiór czytelnych znaków graficznych i ich usytuowanie względem siebie daje czytelnikowi wystarczającą wiedzę o znajdujących się na prezentowanym terenie obiektach, procesach i zjawiskach i stwierdzono, że takiej wiedzy nie daje. Jeśli na dawnej mapie były przedstawiane obiekty powszechnie występujące, np. rzeki, góry, lasy, morza oraz miasta i wsie, a symbole w kształcie zakrzywionych linii, kopczyków lub winiet naśladowały ich rzeczywisty wygląd, to objaśnienie ich znaczenia ówczesnym czytelnikom nie było potrzebne. Dopiero gdy chciano uściślić prezentację i dodać określone atrybuty, dopisywano noty, a w razie braku miejsca określano te treści symbolami graficznym. Szczególnie w omawianych wiekach XVI i XVII, kiedy powstawało wiele nowych znaków graficznych, które nie były jeszcze w pełni „znakami umownymi", więc nie były powszechnie znane. I tak, twórcy map wprowadzali następujące rozwiązania budowy i formy objaśnień:

– zastosowali do prezentacji na mapach nieużywanych wcześniej w tym charakterze symboli, np. Ph. Apianus w *Bairische Landtafeln* z 1568 r., J. Blaeu w *Fokien, Imperii Sinarum*… z 1655 r., P. Schenk i G. Valk w *Huquang, Kiangsi, Che Kiang, ac Fokien, Provin:* … z 1700 r. oraz C. Allard w *Portugalliae meridionales plagae*… sprzed 1709 roku;
– w przypadku przedstawiania Europejczykom krajów dla nich egzotycznych symbole nieznanych obiektów zwykle otrzymywały wyczerpujące objaśnienia, jak w przypadku planu Kairu G. Brauna i F. Hogenberga z 1572 roku;
– w XVI w. łacińskie toponimy były jeszcze w powszechnym użyciu (m.in. dzięki licznym edycjom map w *Geografii* Ptolemeusza), dlatego łączono w objaśnieniach ich brzmienie z nazwami w językach narodowych, np. S. Münstera *Description nouvelle des Gaules* z 1552 r.; poza tym dwujęzyczność objaśnień zwiększała zasięg rozpowszechniania, o czym świadczą przykłady map: N. de Fera *Kamieniec Podolski Ville Forte*… z 1691 r., Benito Ariasa Montanusa *Orbis tabula* z 1571 r., C. Allarda *Portugalliae meridionales plagae*… sprzed 1709 r., H. Hondiusa *Nova Alemanniae*… z 1633 r. oraz W. Jansz. Blaeu'a *Prussiae Nova Tabula* z 1630 roku;
– tworzono legendy objaśniające słowa użyte na mapie, jak u E. Pagitta w *Christianographie* z 1635 r. lub złożone z objaśnień skrótów toponimów, jak u A. Orteliusa w *Hispaniae Nova*… z 1579 r., a także skrótów słów pospolitych, np. rzeka, jezioro, jak u J. Blaeu'a w *Fokien, Imperii Sinarum*… z 1655 r. oraz G. Le Vasseur de Beauplana w *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina*… z 1648 roku;
– uwzględniono tak istotną w epoce politykę wyznaniową władców, stąd przynależność religijna miała swoje miejsce w objaśnieniach, np. na

mapach: E. Pagitta *Christianographie* z 1635 r. oraz Benito Ariasa Montanusa *Orbis tabula*… z 1571 r.; atrybut religii stosowano także do sygnatur miast w czasie wojen religijnych, np. na mapie S. Münstera *Bohemiae nova descriptio tabula XVII* z 1552 r., także w legendach map obszarów obejmujących sąsiedztwo chrześcijaństwa i islamu, np. *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina*… z 1648 r. oraz *Delineatio Specialis Et Accurata Ukrainae*… z 1650 r. – obie autorstwa Le Vasseur de Beauplana;

– uznano potrzebę pokazania istotnych atrybutów obiektów, np. hierarchii administracyjnej, funkcji urzędowej, kościelnej lub książęcej albo podległości (jak objaśnienia znaków granic na mapie N. Sansona *Hertzogthūber Steyer, Karnten, Krain &c. Duchés De Stirie*… z 1657 r.), i w tym celu wzbogacano podstawowy symbol obiektu sygnaturami odpowiednich atrybutów i objaśniano całość lub jedynie osobne sygnatury atrybutów; metodę tę stosowali w symbolach miast na mapach państw T. Makowski na *Magni Ducatus Lithuaniae*… z 1613 r., P. Kaerius na *Novus XVII Inferioris Germaniae Provinciarum*… z 1617 r. oraz H. Hondius na *Nova Alemanniae*… z 1633 roku.

Reasumując, w kolejnych rozdziałach prześledzono ewolucję sposobów objaśniania znaków umownych. Prawie w tym samym czasie twórcy map stosowali odmiennie zbudowane objaśnienia i w różny sposób układali z nich legendy. Przykłady dobrano tak, by pokazywały charakterystyczne dla epoki objaśnienia oraz uwypuklały pomysłowość europejskich twórców map co do ich formy i treści. Należy dodać, że w wybranym nieprzypadkowo okresie XVI i XVII w. zaczęto objaśnienia gromadzić pod wspólnym tytułem w wyodrębnionej części powierzchni mapy. Przedsięwzięcie to było dużym wyzwaniem dla twórców map. Autorka artykułu wykazała istotną rolę objaśnień na dawnych mapach, docenianą przez wielu ówczesnych kartografów.

Literatura

Alexandrowicz S.,1965, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. "radziwiłłowska", jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze", t. 10, s. 33–67.

Australia in Maps: Great Maps in Australia's History from the National Library's Collection, 2008, ed. J. Clark, Canberra, link: https://books.google.pl/books?id=CYJVNYBgSm0C&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false (dostęp 28.10.2021)

Garrett L. (elab.), 2018, *Mapping Japan: the Jason C. Hubbard Collection*, part one, New York: Daniel Crouch Rare Books.

Hillerkuss T., 2013, *Las Minas de la Nueva Espana en los mapas del Siglo XVI. Un secreto del Estado?*, „Apuntes", vol. 26, no. 1, s. 10–25; PDF: http://www.scielo.org.co/pdf/apun/v26n1/v26n1a02.pdf (dostęp 3.10.2021)

Janczak J., 1976, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*. Opole.

Kijas J., 1952, *Źródła historyczne Pana Wołodyjowskiego*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej", nr 43, z. 3–4, s. 1137–1156.

Klimek R., 2015, *Ruiny zamków i grodzisk z obszaru Warmii biskupiej na mapie Kaspara Hennenbergera z 1576 r*., „Studia Geohistorica", nr 3, s. 46–60.

Koeman C., 1967–1971 *Atlantes Neerlandici, bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books published in the Netherlands up to 1880*, 5 vols, Amsterdam.

Konvitz J., 1985, *Cartography in France 1660–1848*, Chicago, London, s. 21–31.

Kozica K., 2017, *Pięćsetna rocznica urodzin Martina Helwiga (1516–1574) i jego mapa Śląska z 1561 roku*, „Polish Cartographical Review. Suplement w języku polskim", t. 2, nr 1, s. 94–104.

Łopatecki K., 2019, *The influence of maps and plans created in the 1620s in the Netherlands on the development of military concepts in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Przegląd Zachodniopomorski", r. 34, z. 4, s. 253–283.

Łuczyński J., 2013, *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne", t. 78, z. 1, s. 73–100.

Meurer P.H., 2006, *Die wieder aufgefundene Originalausgabe der Kärnten-Karte von Israel Holzwurm*, „Cartographia Helvetica", Nr 34, s. 27–34.

Nowak T.M., 1991, *Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w XVIII w. w świetle zabytków kartograficznych*, w: *Kartografia forteczna*, red. A. Tomczak, Warszawa, s. 157–166.

Opyrchał L., 2016, *Plany Kamieńca Podolskiego w bibliotekach i archiwach świata*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki", r. 61, nr 2, s. 89–110.

Ostrowski W., 2008, *Semiotyczne podstawy projektowania map topograficznych na przykładzie prezentacji zabudowy*, Warszawa.

Pelletier M., 2002, *Les cartes des Cassini*, Paris, s. 117–141.

Polonia, Atlas map z XVI–XVIII wieku, 2005, wstęp hist. S. Alexandrowicz, opisy map L. Szaniawska, Warszawa: Główny Geodeta Kraju

Przewodnik po wystawie. Dawne i obecne mapy z terytorium Republiki Czech, wystawa ze zbiorów Centralnego Archiwum Geodezyjnego i Katastralnego Urzędu Geodezyjnego w Pradze, 2013, Warszawa, Praha.

Rooze J.P.M, Eimermann C.W.A.M., 2005, *De belegering van Breda door Spinola 1624–1625*, Amsterdam.

Shalev Z., 2003, *Sacred Geography, Antiquarianism and Visual Erudition: Benito Arias Montano and Maps in the Antwerp Polyglot Bible*, "Imago Mundi", vol. 55, s. 56–80.

Shirley R.W., 1987, *The Mapping of the World: Early Printed World Maps 1472–1700*, London.
Szaniawska L., 1981, *Mapa jako dokument wiedzy o Afryce w dobie Odrodzenia*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.
Szaniawska L., 2011, *Znaki graficzne miast stosowane na mapach średnio- i małoskalowych do końca XVIII wieku*, w: *Z Dziejów Kartografii*, t. XV: *Dawna kartografia miast*, red. P. Weszpiński, J. Ostrowski, Warszawa, s. 21–57.
Szaniawska L., 2017, *Geological content on maps and in accompanying texts developed until the end of the 18th century*, „Polish Cartographical Review", vol. 49, no. 2, s. 79–91.
Szeliga J., 1994, *Henneberger (Hennenberger) Kaspar*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, pod red. S. Gierszewskiego, Gdańsk: Gdańskie Tow. Naukowe, t. 2, *G–K*, s. 181–182.
Wallis H.M., Robinson A.H., 1987, *Cartographical Innovations. A International Handbook of Mapping Terms to 1900*, Map Collector Publications, International Cartographic Association, "6.121 Legend", s. 255–258.
Wytyczak R., 1998, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVII wieku w zbiorach Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław.

Explanations on maps printed in the 16th and 17th centuries, clarifying their content

Lucyna Szaniawska
Research Team for the History of Cartography
Institute for the History of Science, Polish Academy of Sciences
ORCID: 0000-0002-6861-7248
E-mail: lucyna-szaniawska@wp.pl

Summary: The article considers the question asked at the beginning whether the very set of legible graphic symbols and their location in relation to each other gives the reader sufficient knowledge about the objects, processes and phenomena located in the presented area, and it was found that it did not provide such knowledge. If common objects, such as rivers, mountains, forests, seas, towns and villages, were depicted on the old map, and the symbols in the shape of curved lines, mounds or vignettes imitated their

actual appearance, then the readers of that time did not need to explain their meaning. Only when they wanted to make the presentation more precise and add specific attributes, notes were added, and if there was no space, these contents were defined with graphic symbols. Especially in the discussed sixteenth and seventeenth centuries, when many newly created graphic symbols were not yet fully conventional, so were not widely known. And so, the map makers introduced the following solutions for construction and form of explanations:

– they used drawing symbols on maps that had not previously been used for this purpose, e.g. Ph. Apianus on the map *Bairische Landtafeln* (1568), J. Blaeu on *Fokien, Imperii Sinarum*… (1655), P. Schenk and G. Valk on *Huquang, Kiangsi, Che Kiang, ac Fokien, Provin:* … (1700) and C. Allard on *Portugalliae meridionales plagae*… (before 1709);

– when presented countries were exotic for Europeans, symbols of unknown objects usually received exhaustive explanations, as in the case of the *Cairo* plan by G. Braun & F. Hogenberg (1572);

– in the 16th century, Latin toponyms were still in common use (e.g. thanks to numerous editions of maps in Ptolemy's *Geography*), therefore their wording was combined in explanations with names in national languages, e.g. S. Münster *Description nouvelle des Gaules* (1552); in addition, the bilingualism of the explanations increased the scope of dissemination, as evidenced by the examples of maps: N. de Fer *Kamieniec Podolski Ville Forte*… (1691), B.A. Montanus *Orbis tabula* (1571), C. Allard *Portugalliae meridionales plagae*… (before 1709), H. Hondius *Nova Alemanniae*… (1633) and W. Jansz. Blaeu'a *Prussiae Nova Tabula* (1630);

– they created legends to explain the words used on the maps, such as *Christianographie* by E. Pagitta (1635) or composed of explanations of toponyms abbreviations, as in *Hispaniae Nova* … by A. Ortelius (1579), as well as abbreviations of common words, e.g. river, lake, like J. Blaeu's on *Fokien, Imperii Sinarum*… (1655) and G. Le Vasseur de Beauplan *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina*… (1648);

– the religious policy of the rulers, so important at the time, was taken into account, hence the religious affiliation was mentioned in the explanations, for example on the maps: E. Pagitta *Christianographie* (1635) and B.A. Montanus *Orbis tabula* … (1571); the attribute of religion was also used for city signatures during religious wars, e.g. on the map of S. Münster *Bohemiae nova descriptio tabula XVII* (1552), also in the legends of maps of areas including the neighborhood of Christianity and Islam, e.g. *Delineatio Specialis Et Accurata Ukrainae*… (1650) – both by Le Vasseur de Beauplana;

– the need to show important attributes of objects, e.g. administrative hierarchy, official, church or princely function or subordination, such as explanations of border signs on the map *Hertzogthūber Steyer, Karnten, Krain &*

c. Duchés De Stirie … by N. Sanson (1657), and for this purpose, the basic symbols of the objects were enriched with signatures of appropriate attributes, then combined symbols or only separate signatures of attributes were explained; this method was used in symbols of cities on country maps by T. Makowski on *Magni Ducatus Lithuaniae…* (1613), *Novus XVII Inferioris Germaniae Provinciarum…* by P. Kaerius (1617) and *Nova Alemanniae…* by H. Hondius (1633).

Summing up, the following chapters follow the evolution of the ways of explaining symbol signs. Almost at the same time, map makers used differently constructed explanations and arranged them in legends in different ways. The selected examples show the epoch-specific explanations and highlight the ingenuity of European map makers in terms of their form and content. It should be added that in the period of the 16th and 17th centuries, chosen by no accident, explanations began to be collected under a common title in a separate part of the map surface. This undertaking was a big challenge for the map makers. The author of the article showed the important role of explanations on old maps, appreciated by many contemporary cartographers.

Keywords: explanation, legend, city plans, war maps, religion maps, printed maps in the 16th and 17th centuries

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 149–174
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

O doprecyzowaniu datowania „Radziwiłłowskiej" mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1613

Aliaksei Adamovitch
ORCID – 0000-0002-3528-1370
E-mail: alex@adamovitch.eu

Zarys treści: W artykule przedstawiono analizę dotychczasowych badań stanów mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego opublikowanej przez Willema Blaeu'a w roku 1613. Do niedawna uważano, że istnieje tylko pięć stanów tej mapy. Cztery, które związane są z wydaniami atlasu, zostały opracowane przez Fryderyka Wiedera (1929). Uważano również, że dwie mapy ścienne Litwy (w Bibliotece Uniwersytetu w Uppsali i Bibliotece Księżnej Anny Amalii w Weimarze) to te same stany mapy, jednak Gunther Schilder (1989) udowodnił, że mapa w Uppsali należy do późniejszego stanu. Analiza dużej liczby egzemplarzy mapy Litwy doprowadziła autora artykułu do opisu jeszcze dwóch stanów mapy. Dodatkowo wskazano istnienie jeszcze trzeciego egzemplarza mapy ściennej (obecnie zaginionego). Autor sugeruje wprowadzenie dodatkowej gradacji map według zidentyfikowanych stabilnych defektów, co pozwala na ich dokładniejsze datowanie.

Słowa kluczowe: Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego, historia kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego, Tomasz Makowski, Willem Blaeu, stan mapy

1. Wstęp

Badania nad źródłami kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego, w szczególności jego znanej mapy opublikowanej w Amsterdamie przez Willema Blaeu'a w 1613 roku, w literaturze polskiej i obcej są dobrze ugruntowane. O mapie Litwy z roku 1613 pisali Karol Buczek, Jarosław Łuczyński, Gunther Schilder, Algirdas Gliožaitis[1]. Osobno należy zwrócić uwagę na badania

[1] K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1963, s. 47–51; K. Buczek, *The history of Polish cartography from the 15th to the 18th century*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966, s. 58–63 (II wydanie: Amsterdam 1982); J. Łuczyński, *Analiza dokładności mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. radziwiłłowskiej na podstawie siatki zniekształceń*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 33, 2001, nr 4, s. 365–371; J. Łuczyński, *Zmiany granic między Wielkim Księstwem Litewskim a Koroną w świetle mapy radziwiłłowskiej z 1613 r.*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 35, 2003, nr 1, s. 43–46; G. Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica*, vol. 4, Alphen aan den Rijn 1990, s. 75–77; G. Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica*, vol. 9: *Hessel Ger-*

Stanisława Alexandrowicza, który przez ponad czterdzieści lat analizował różne aspekty tej mapy[2]. Nie oznacza to jednak, że okoliczności jej powstania i datowania zostały całkowicie wyczerpane.

W badaniach nad dawnymi mapami stosuje się specjalny termin – stan mapy. Termin ten jest odpowiednikiem bibliograficznego opisu publikacji książkowych, ponieważ istotą opisu dawnych map jest ich analiza jako obiektów fizycznych, identyfikacja zachodzących na nich zmian i historii ich odbić[3].

Stan mapy to jedno z podstawowych pojęć opisujących cechę wizerunku odbicia z tej samej – lecz nie takiej samej! – płyty, z której odbito mapę w stanie poprzednim. Definicja w języku polskim została sformułowana przez Zbigniewa Paprotnego dopiero w 2020 roku i brzmi następująco:

„Nowym stanem mapy jest jej odbicie z tej samej płyty, z której drukowano mapę w stanie poprzednim, jeżeli przed tym odbiciem rysunek płyty uległ jakimkolwiek intencjonalnym zmianom polegającym na dodaniu nowych, usunięciu starych lub zmianie istniejących elementów tego rysunku”[4].

Do niedawna uważano, że istnieje tylko pięć stanów mapy Litwy opublikowanej przez Willema Blaeu’a z roku 1613 roku. Cztery z nich należą do wydań atlasu i zostały opracowane po raz pierwszy przez Fryderyka Wiedera w 1929 roku[5]. Jednocześnie określenie stanów mapy nie zostało przeprowadzone specjalnie dla mapy Litwy, zostało to dokonane w wyniku badań atlasów Blaeu’a. To z kolei doprowadziło do błędów w datowaniu zarówno map ściennych, jak i egzemplarzy, które zostały usunięte z atlasów lub sprzedawane pojedynczo.

2. Egzemplarze mapy ściennej Wielskiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku

Zgodnie z tradycją Ludwik Antoni Birkenmajer jako pierwszy odkrył mapę ścienną Litwy w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali. Chociaż katalog

ritsz., Master engraver and Map maker, who ‘ruled’ the sea, Alphen aan den Rijn 2013, s. 195–218; A. Gliožaitis, *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės žemėlapis ir jo variantai*, Gairės 2017; A. Gliožaitis, *Kunigaikščio M.K. Radvilos Žemėlapiui Magni Ducatus Lithuaniae – 400 Metų*, „Gimtasai Kraštas”, t. 6, 2013, s. 70–82; A. Gliožaitis, *Švedijoje, Upsalos universiteto bibliotekoje, saugomas LDK sieninio žemėlapio egzempliorius*, „Gimtasai Kraštas”, t. 18, 2020, s. 25–29.

[2] Najlepszym i najsłynniejszym dziełem S. Alexandrowicza jest jego monografia *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego do XVIII wieku*, która doczekała się trzech wydań – w 1972, 1989 i 2012 roku. Ostatnie polskie wydanie: S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012. Dziewięć lat później pracę tę przetłumaczono na język białoruski: С. Александровіч, *Картаграфія Вялікага Княства Літоўскага ад XV да сярэдзіны XVIII ст*, Мінск 2021.

[3] Z. Paprotny, *Termin „stan mapy” w piśmiennictwie kartograficznym: przykład map Jonasa Scultetusa*, „Polish Cartographical Review. Suplement w języku polskim”, t. 5, 2020, nr 1, s. 27.

[4] Z. Paprotny, *Termin „stan mapy” w piśmiennictwie…*, s. 36.

[5] F.C. Wieder, *Monumenta Cartographica: reproductions of unique and rare maps, plans and views in the actual size of the originals, accompanied by cartographical monographs*, t. 3, 1929, s. 69, no. 34–37.

biblioteczny opracowany przez Pera Fabiana Aurivilliusa w 1814 roku wyraźnie określa osobliwość tej mapy: *Magni Ducata Lithuaniae caeterarumque Regionum illi ajacentium exacta Descriprio N. Cph. Radzivil opera, cura et impensis facta. acc. Descriptio brevis, cui subscripsit T.M. Pol. Geograph. Amst. 1613*[6].

W 1913 roku Ludwik Birkenmajer opublikował komunikat o znalezionym w Uppsali egzemplarzu mapy Litwy[7]. Według niego była to pierwsza mapa ścienna Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1613. Opis znaleziska był bardzo skromny i zajmował jedną stronę w czasopiśmie. L. Birkenmajer pisał m.in., że mapa ma ozdobną ramkę, na dole dodany jest tekst z podpisem „T. M. Pol. Geograph". W notatce brakowało najważniejszego elementu – zdjęcia mapy. Po raz pierwszy jej reprodukcję opublikował dopiero w 1964 r. Povilas Reklaitis[8]; wcześniej podstawą badań były mapy z wydań atlasowych (publikowanych od roku 1631). Na ten fakt zwrócił uwagę Stanisław Alexandrowicz[9].

Niewielkie fragmenty mapy w Uppsali zaginęły, a sama mapa jest w wielu miejscach zniszczona. W górnej i dolnej części mapy zostały zamocowane listwy. Mapa kilkakrotnie była poddawana renowacji i konserwacji. Listwy drewniane ze względów konserwatorskich zostały zdemontowane 2 października 2014 r. W kwietniu i maju 2016 r. mapa została poddana gruntownej renowacji. Tkanina z tyłu mapy została usunięta, aby zniwelować napięcie między tkaniną a papierem, które powodowało pęknięcia na obrazie mapy. Tkanina została zastąpiona papierem japońskim. Drewniane listwy oraz fragmenty tkaniny są zachowane i przechowywane wraz z mapą[10].

L. Birkenmajer w swoim komunikacie niedokładnie zapisał rozmiar mapy (107 cm × 82 cm bez ramki). Według pomiaru Birkenmajera szerokość ozdobnej ramki wynosiła 5 cm, faktycznie nie przekraczała 4,4 cm (ryc. 1). Przy bliższym zbadaniu widać, że matryca dla ramki została wykonana z drewna (drzeworyt). Nie wspomniano, że mapa ma deformacje w orientacji pionowej i poziomej: przede wszystkim jest to związane z ręcznym sklejaniem jej poszczególnych fragmentów, które zostały wysłane do kupującego i sklejone

---

6 P.F. Aurivillius, *Catalogus librorum impressorum Bibliothecae Regiae Academiae Upsaliensis*, t. 2, 1814, s. 144.

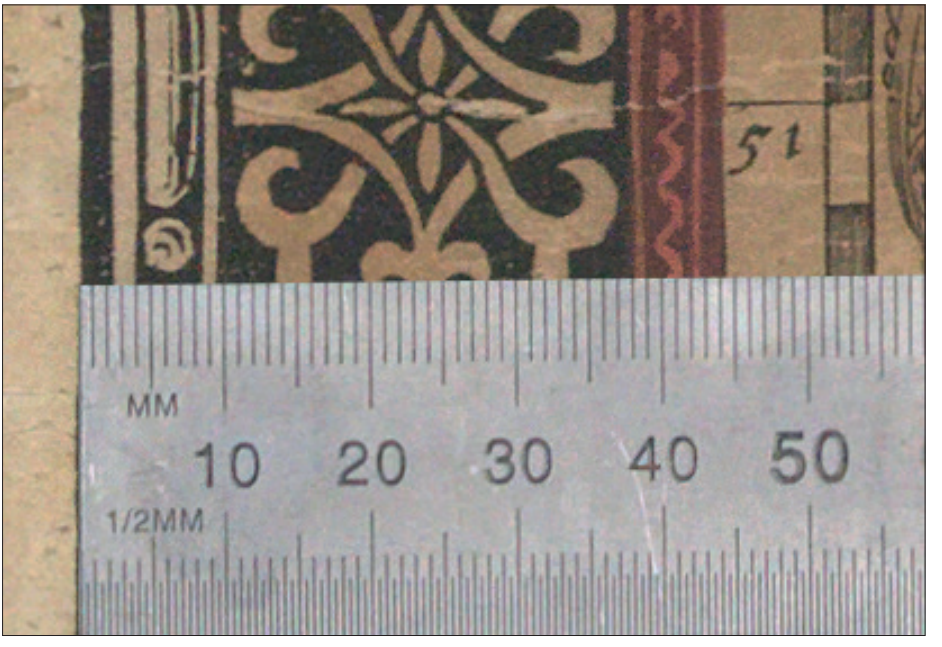
7 L. Birkenmajer, *Wiadomość o mapie geograficznej Litwy Tomasza Makowskiego (z r. 1613), uważanej za zaginioną*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie", t. 18, Kraków 1913, nr 4, s. 24–25. Istnieje inny komunikat, który nie był wcześniej opisywany w literaturze („Rocznik Akademii Umiejętności w Krakowie", Rok 1912/1913, Kraków 1913, s. 124). Mówi o odkryciu bardziej zwięźle, ale zawiera nowe informacje – „Dyrekcja Biblioteki uniwers. w Upsali zgodziła się na przysłanie tego zabytku [mapy] do Krakowa".

8 P. Reklaitis, *Lietuvos senoji Kartografija*, „Tautos praetis", t. 2, kn. 1(5), Chicago 1964, s. 374.

9 S. Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwiłłowska", jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, Warszawa – Poznań 1965, s. 38.

10 Według opublikowanej informacji na stronie Alvin (Uppsala University Library). https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record%3A88438&dswid=6110 (dostęp: 20.12.2021).

zgodnie z instrukcją[11]. Po renowacji w roku 2016 mapa została wygładzona, a wymiary podane przez Birkenmajera zaczęły się jeszcze bardziej różnić od rzeczywistych.

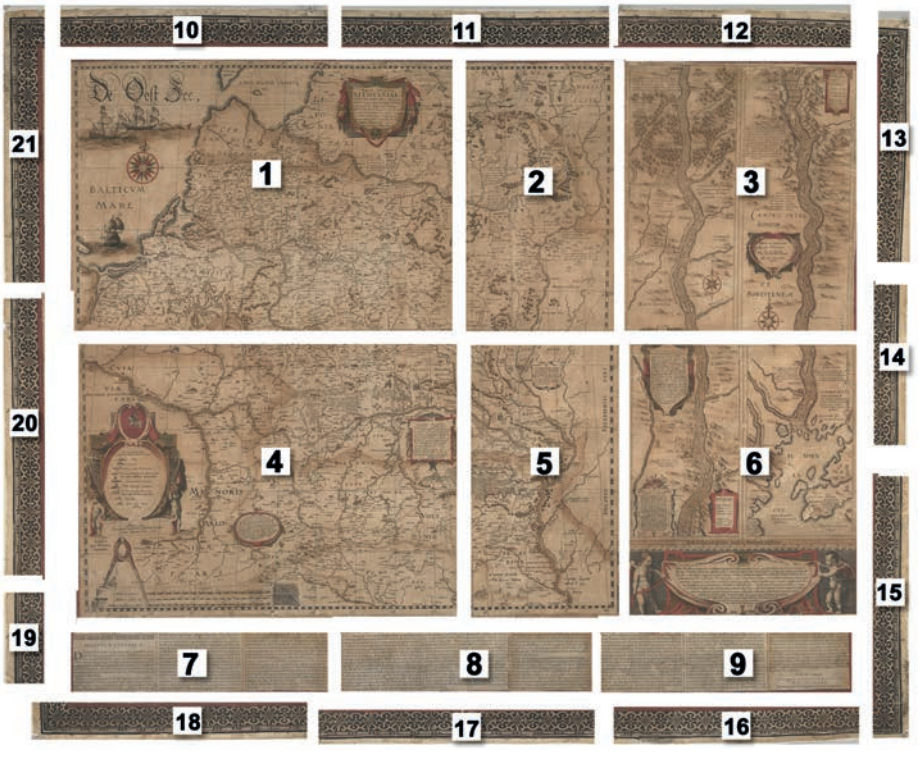
Ryc. 1. Szerokość ozdobnego obramowania na egzemplarzu mapy *Magni ducatus Lithuaniae* z Uppsala University Library. Sign. Kartoch bildsamlingarna (hylla E8), 6942. Zob. https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=9304 (dostęp 20.12.2021)

WYMIARY MAPY Z UPPSALI PO RENOWACJI W ROKU 2016:
Szerokość (cm)
- górnej krawędzi: 105,5 (bez ramy); 114 (łącznie)
- dolnej krawędzi: 103,5 (bez ramy); 112,5 (łącznie)

Wysokość (cm)
- lewej krawędzi: 75 (bez ramy, bez tekstu); 83 (bez ramy, z tekstem); 91,5 (łącznie)
- prawej krawędzi: 73,5 (bez ramy, bez tekstu); 81,5 (bez ramy, z tekstem); 89,5 (łącznie).

[11] Zachowały się dwa egzemplarze instrukcji Gerarda Mercatora (ok. 1570) o samodzielnym montażu mapy ściennej. Znajdują się w Biblioteca Universitaria Alessandrina w Rzymie (Portofolio Carte Geografiche Sec. XVI, II A 1–4, B 1–4) i w Biblioteca Augusta w Perugii (I-C-94). Więcej na ten temat: M.P.R. Broecke, P.C.J. Krogt, P. Meurer, *Abraham Ortelius and the first atlas: essays commemorating the quadricentennial of his death, 1598–1998*, Houten 1998, s. 93–123.

Algirdas Gliožaitis skupił swoją uwagę m.in. na częściach składowych mapy[12]. W swojej książce zidentyfikował 19 różnych sklejonych fragmentów mapy, ale popełnił błąd, łącząc dwa elementy ozdobnego obramowania w jeden duży (10 i 11, 17 i 18). Wynikało to prawdopodobnie z badania mapy przed jej ostatnią renowacją. Po renowacji w 2016 roku łatwiej zauważyć, że szlak składa się z 12, a nie z 10 elementów, jak to przedstawił wcześniej Gliožaitis. Stwierdzono, że mapa składa się z 21 fragmentów (ryc. 2).

Ryc. 2. Układ sklejonych arkuszy mapy z Uppsali (przygotował A. Adamovitch w 2020 r.)

Do niedawna badacze nie byli pewni dokładnego datowania okazu z Uppsali[13] lub pisali, że nie znają lokalizacji oryginału[14]. W ostatnim, trzecim wydaniu *Kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego* (2012) S. Alexandrowicz podaje nieaktualne informacje: „O ile wiadomo, zachował się tylko jeden taki egzemplarz osobnego wydania mapy, opisany przez Ludwika Birkenmajera,

12 A.A. Gliožaitis, *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės* žemėlapis *ir jo variantai*, Gairės 2017, s. 144.

13 J. Keuning, *Hessel Gerritsz,* "Imago Mundi", vol. 6, 1949, s. 50.

14 F.C. Wieder, *Monumenta Cartographica*, s. 69.

a przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali”[15]. Alexandrowicz nie wiedział, że w 1984 Gunther Schilder odkrył na strychu zamku w Weimarze kilka map ściennych, które nie były znane administracji biblioteki zamkowej. Jedną z nich przypisał jako jedyny zachowany egzemplarz mapy radziwiłłowskiej, wyrażając swoje wątpliwości co do datowania mapy z Uppsali: „Do dnia dzisiejszego w literaturze za oryginalne wydanie z 1613 r. uznawana była zmontowana mapa ścienna Litwy i Dniepru w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali. Z badań, przeprowadzonych przez autora wynika, że mapa ta została już skompilowana z sześciu płyt”[16].

Gunther Schilder ustalił, że mapa z Weimaru została odbita z czterech tablic, a mapa z Uppsali odbita z sześciu tablic (w 1631 roku wycięto dwie prawe tablice, aby oddzielić Dniepr od głównej mapy). Świadczy to o tym, że mapa z Uppsali została wydrukowana po 1631 roku i jest nowsza niż ta znajdująca się w Weimarze. Dzięki zachowanym katalogom sklepu wydawnictwa Blaeu’a z lat 1646, 1659 i 1661[17], w których nie ma już mapy ściennej Litwy, możemy stwierdzić, że mapa w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali została wydrukowana i sprzedana w latach 1631–1645.

Udało się znaleźć nowe dane o mapie ściennej Litwy w katalogu jesiennych Targów Książki we Frankfurcie nad Menem z 1613 roku. Sekcja książek „Historia, polityka, geografia” zawiera mapę *Nova et accurata magni ducatus Lithuaniae, tabula geographica, quatuor foliis regalibus constans, Amsterodami apud Corn. Nicolai et Henr. Laurentii*[18]. Nie ma wątpliwości, że katalog opisuje mapę ścienną Wielkiego Księstwa Litewskiego i jest to najwcześniejsza wzmianka o mapie Litwy z roku 1613. Ta notatka pozwala uznać, że amsterdamskie wydanie mapy zostało wydrukowane po raz pierwszy najpóźniej jesienią 1613 roku[19].

[15] S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 83.

[16] G. Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica,* vol. 9*,* s. 208.

[17] Za rok 1646: *Catalogus librorum, et tabularum, geographicarum & hydrographicarum nec non sphærarum, & c. Ioannis Blaeu*. Centralna Biblioteka Narodowa w Rzymie. Sign. MISC. VAL.550.2, s. 13–14; za rok 1659: *Catalogus librorum, omnium facultate & variarum linguarum, qui in officina Ioannis Blaeu, venales reperiuntur*. 1659. Centralna Biblioteka Narodowa we Florencji. Sign MAGL. 9.2.190 /a; za rok 1661: *Catalogus librorum, et tabularum geographicarum & hydrographicarum, nec non globorum, ac sphaerarum armillarium, quos exudebat Joannes Blaeu*. Centralna Biblioteka Narodowa we Florencji. Sign. MAGL. 9.2.190 /b. s. 16.

[18] *Catalogus universalis pro nundinis Francofurtensibus autumnalibus de Anno 1613: Hoc est: Designatio omnium librorum, qui hisce … prodierunt Leipzig*: Lamberg 1613.

[19] Do niedawna uważano, że za najwcześniejszą wzmiankę o mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego można uznać tekst na mapie „Rosji” Hessel Gerritsz 1614 r.: „Thomas Makovius, in sua Lithuaniae Tabula…”. Stanisław Alexandrowicz uważał, że ta notatka mówi o wcześniejszej mapie wyrytej przez Tomasza Makowskiego w Nieświeżu. Również, że informacje w odnośniku 20 to informacje o mapie wyrytej przez Tomasza Makowskiego. Jednocześnie S. Alexandrowicz myli się z datowaniem pojawienia się napisu na mapie Rosji. Po raz pierwszy notatka pojawiła się na drugim stanie mapy Rosji z 1614 roku, a nie na pierwszym stanie z 1613 r. S. Alexandrowicz, *Rozwoj kartografii*,

Najprawdopodobniej mapa w katalogu targów została opisana zgodnie z jej ozdobną nazwą na górze. Z tego wynika, że Jan Daniel Janocki w 1779 r. opisał dokładnie ten stan mapy ściennej, kiedy donosił o „najrzadszej" mapie Litwy – *Magni Lituaniae Ducatus Tabula Geographica: Lituanicarum omnium rarissima est*[20].

Z katalogów wydawanych przez handlarzy mapami Holandii z XVIII wieku wiadomo, że kupujący mogli wybierać elementy, które miały zostać włączone do projektu dekoracji mapy ściennej[21].

Na podstawie analizy map ściennych wydanych przez Willema Blaeu'a w latach 1608-1618 oraz sugestii Paula Reklatisa, że widoki miast Wielkiego Księstwa Litewskiego[22] zostały specjalnie przygotowane przez Makowskiego do dekoracji mapy Radziwiłła[23], można uznać za niewątpliwe istnienie jeszcze jednego egzemplarza mapy ściennej Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1613 (obecnie zaginionego). Mapa składała się z czterech arkuszy, była obramowana na bocznych krawędziach widokami miast, w górnej części znajdował się ozdobny napis *Nova et accurata magni ducatus Lithuaniae, tabula geographica*, a na dole był umieszczony tekst Makowskiego.

3. Wydania w atlasach i ich stany

Jednym z bardziej znanych sposobów datowania atlasowych wydań map jest analiza cech tekstu znajdującego się na odwrocie. Istnieją specjalne katalogi, za pomocą których można określić cechy wyróżniające poszczególne wydania

s. 72, 80; G. Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica*, vol. 9, s. 163–172; C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, t. II, 2000, mapa 1800.2.1.

20 J.D. Janocki, *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum mecenatumque memoriae miscellae*, vol. II, Varsaviae et Lipsiae 1779, s. 162.

21 Na przykład katalog sklepu Nicolaasa Visschera II z 1682 r. oferował różne opcje projektowania tej samej mapy ściennej. Poniżej kilka przykładów: „Europa – na piętnastu arkuszach, może być powiększona na granicach bocznych do dwunastu miast, lub na granicach bocznych i poniżej – do dwudziestu miast. Niemcy – na dwunastu arkuszach, można powiększyć o ozdobną nazwę i dwanaście najważniejszych miast. Siedemnaście prowincji holenderskich – dziewięć arkuszy mapy można powiększyć z nagłówkiem u góry, dwanaście najważniejszych miast na granicach bocznych i dwadzieścia miast na granicach bocznych i poniżej. Brabancja, Flandria i Zelandia – każdy z dziewięciu arkuszy mapy można powiększyć na bocznych granicach czternastu najważniejszych miast tej samej wielkości". Cytat według: *The History of Cartography, Vol. III: Cartography in the European Renaissance*, Chicago 2007, s. 1342, tłum. na język polski A. Adamovitch.

22 Znane ryciny Makowskiego: Wilno, Kowno, Troki, Kleck, Nieśwież, Ołyka, Grodno, Birże.

23 P. Rėklaitis, *Du Vilniaus vaizdo tipai XVI–XIX amžių grafikoje*, „Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija. Suvažiavimo darbai VII", 1972, s. 303. Polskie tłumaczenie autora: „Proponuję hipotezę, że wraz z mapą Makowski dostarczy Hesselowi Gerritsowi widoki najsłynniejszych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, które według pierwotnego projektu miały otoczyć mapę od góry i z boków zgodnie z założeniami". Później Gunther Schilder (2013) potwierdził, że rycina Makowskiego „Wilno" została wykorzystana na mapie „Europa" opublikowanej przez Willema Blaeu'a w 1608 roku. (Anna Amalia Bibliothek. Sign. Kt 080 – 43 R, Mapa «Nova Et Acurata Totius Evropae Tabula...», 1608).

tej samej mapy. Tak więc Marcel van den Broecke w swojej książce *Ortelius Atlas Maps. An Illustrated Guide*[24], analizując rewers map atlasu Abrahama Orteliusa, był w stanie zidentyfikować wszystkie możliwe wydania dla prawie każdej mapy. Broecke analizując płyty drukarskie pokazał na przykładach, że tablice można nie tylko poddać renowacji, ale także poprawić podczas użytkowania: były wprowadzane zmiany w nazwach miast lub rzek, były rozszerzane kontury mórz itp. W przypadku mapy Europy (wydanej w latach 1570–1587) Marcel van den Broecke nie tylko był w stanie opisać wszystkie możliwe wydania mapy, opierając się na tekstach na odwrocie, ale także zidentyfikował trzy stany tablic. W niektórych przypadkach nawet wskazał takie drobiazgi, jak zwiększenie obszaru szrafowania z 2 do 4 mm. Wszystko to wskazuje, że w stosunkowo krótkim czasie (17 lat) tablica mogła ulec znacznej zmianie.

Pierwszy atlas autorstwa Willema Blaeu'a *Atlantis Appendix* (1630)[25] składał się z 60 map, z których 37 pierwotnie należało do Jodokusa Hondiusa Młodszego. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego nie została dodana do tego atlasu; po raz pierwszy opublikowana została w atlasie *Appendix Theatri* w 1631 roku[26]. W latach 1631–1649 pojawiło się 20 wydań atlasów Blaeu'a, w których znalazła się mapa Litwy[27]. Jak już wspomniano, w katalogach bibliograficznych zidentyfikowano tylko 4 stany mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z atlasów.

Stawiam hipotezę, że w latach 1631–1649 oryginalne tablice powinny ulec zmianom, nawet jeśli nie kardynalnym (istotne zmiany to dodanie miast, zmiana kształtu rzek lub linii brzegowych itp.), to z pewnością wywołanym eksploatacją (zadrapania, zmniejszenie linii początkowego oznakowania itp.), co pozwoli na podzielenie szeregu wydruków na „wcześniejsze" lub „późniejsze" wydania.

W trakcie pracy zbadałem ponad pięćdziesiąt map Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1613, zarówno wchodzących w skład atlasów, jak i wyjętych z nich. Pracę utrudnia fakt, że atlasy Blaeu'a są rozproszone po całym świecie, znajdują się w zbiorach publicznych i prywatnych, a jakość kopii i kompletność informacji są z różnych przyczyn ograniczone.

---

[24] M.P.R. Broecke, *Ortelius Atlas Maps. An Illustrated Guide. Second Revised Edition*, Hes & de Graaf, 2011.

[25] Pełna nazwa atlasu: *Atlantis Appendix, sive pars Altera, continens Tab: Geographicas diversarum Orbis regionum, nunc primum editas. Amsterdami, Apud Guiljelmum Blaeuw. Anno 1630*.

[26] Pełna nazwa atlasu: "*Appendix Theatri A. Ortelii et Atlantis G. Mercatoris continens Tabulas geographicas diversarum orbis regionum, nunc primum editas cum descriptionibus. Amsterdami: Apud Guiljelmum Blaeuw. Anno 1631*.

[27] C. Koeman, *Atlantes Neerlandici. Volum II. The Folio Atlases Published by Willem Jansz. Blaeu and Joan Blaeu*, 2000, s. 503.

Opieram się na strukturze opracowanej przez Gunthera Schildera w *Monumenta Cartographica Neerlandica*[28], ale jednocześnie uzupełniam je kilkoma istotnymi wyjaśnieniami.

Stan 29.2 – 1631, pierwsze wydanie łacińskie (KAN 2:02110)[29]

G. Schilder podaje następujące informacje: *W tym stanie brakuje tekstu wzdłuż dolnej krawędzi. W tej formie mapa jest zawarta w pierwszej wersji dodatku Blaeu'a z 1631 roku. W tym wydaniu atlasu cztery arkusze* (…) *mają na odwrocie wydrukowany tekst po łacinie z podpisami N2, N2, N4 i N530*. Tekst na odwrocie mapy nie jest tekstem z przedniej strony egzemplarza ściennego. Tekst na odwrocie mapy znajduje się na czterech osobnych arkuszach (nagłówek *Descriptio Lituaniae*), co daje w sumie osiem stron. Treść tekstu jest kompilacją z trzech źródeł. Były to:

a) *Respublica sive status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae itp. Diverorum autorum*, opublikowane w 1627 roku przez wydawnictwo Elzevier w Lejdzie. Z kolei podstawą dla tego tekstu była *Kronika Sarmacji europejskiej*, napisana przez Aleksandra Gwagnina/Macieja Stryjkowskiego i wydana w 1578 roku w Krakowie w języku łacińskim.
b) Opis Litwy z atlasu Gerarda Mercatora[31].
c) Opis Wilna z *Civitates orbis terrarum* Georga Brauna i Fransa Hogenberga[32].

Można uznać, że Blaeu kierował się przede wszystkim wielkością tekstu, tak aby miał równe 8 stron, a nie trafnością informacji.

Tekst z przedniej strony egzemplarza ściennego został dołączony na dodatkowych arkuszach z tytułem *Litvania Descriptio Summa*, ale bez podpisu *T.M. Pol. Georgraph.*

W pierwszym wydaniu Appendix do mapy wydrukowano na czterech osobnych arkuszach i umieszczono w atlasie.

Stan 29.3 – 1631, drugie wydanie łacińskie (KAN 2:022)

G. Schilder wskazuje następujące zmiany mapy: *Blaeu zmienił układ arkuszy mapy; oddzielił mapę rzeki Dniepr od mapy Litwy. Zniknęła oryginalna ozdobna ramka otaczająca całą mapę. Dolny lewy arkusz Litwy ma na odwrocie wydrukowany tekst z sygnaturą „HHHHHH"; pozostałe części tekstu zostały*

28 G. Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica,* vol. 4, s. 75–77.

29 Skrót według C. Koemana, *Atlantes Neerlandici*.

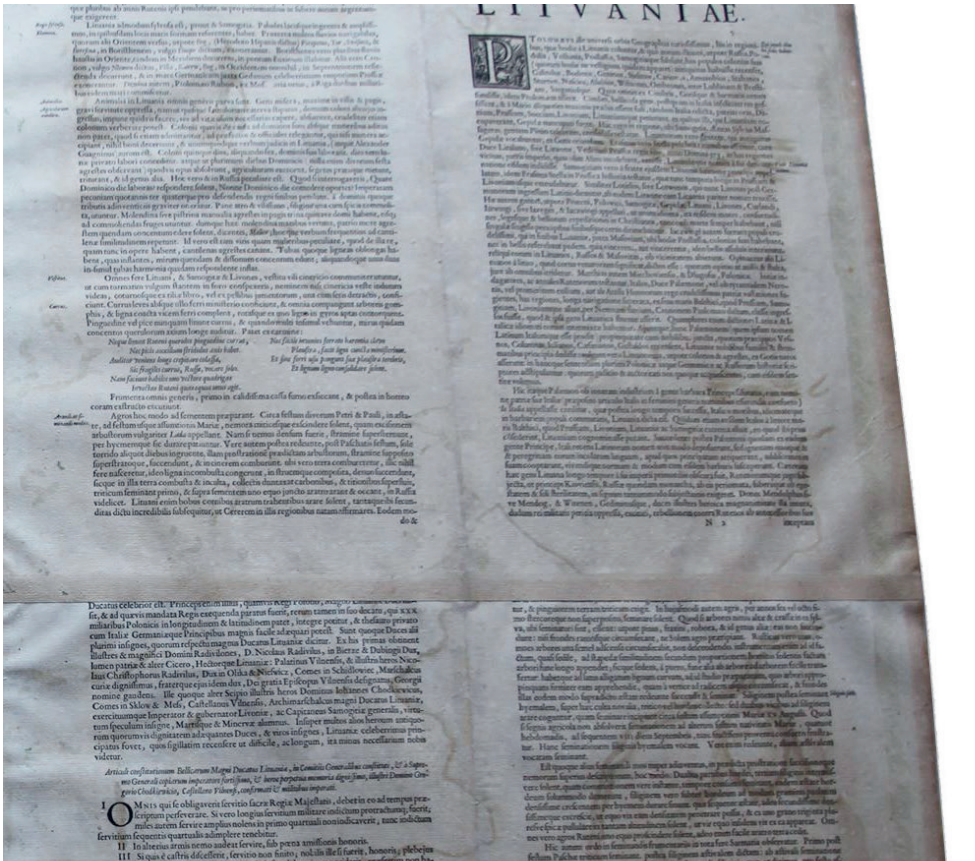
30 Cytat według: G. Schildera, *Monumenta Cartographica Neerlandica,* vol. 4, s. 77, tłum. na język polski A. Adamovitch.

31 G. Mercator *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura,* 1595; później *Atlas Minor Gerardi Mercatoris*.

32 *Civitates orbis terrarum*, vol. 3, mapa *Vilna Litaniae Metropolis*.

Ryc. 3. Tekst opisu Litwy (tytuł *Descriptio Lituaniae*) na odwrocie mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1613. Stan 29.2. Zamieszczony w *Appendix* z roku 1631 (z kolekcji T. Niewodniczańskiego, sygn. TN 1141, fot. T. Zieleński)

фота Т. Зяленскі

wydrukowane na osobnych arkuszach i dodane jako „arkusze dodatkowe". To samo zrobiono z mapą Dniepru: na odwrocie górnej części mapy widnieje tekst z sygnaturą „IIIIII"; dolna część została dodana jako „dodatkowy arkusz". Tak ułożone mapy pojawiają się w drugiej wersji Appendix z 1631 roku[33].

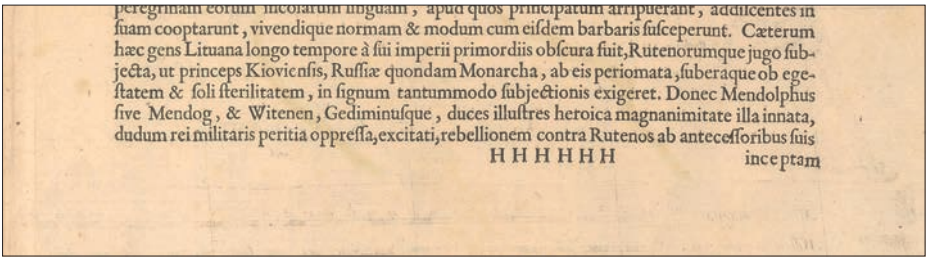
Analiza tego stanu prowadzi do następujących wniosków:

a) Początkowo mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1613 składała się z czterech osobnych ćwiartek, każda o rozmiarze dużego arkusza; korzystanie z takiej niestandardowej mapy w atlasie było niewygodne. Blaeu nie produkuje nowych tablic w standardowym formacie (miało to miejsce dopiero w roku 1649), ale szuka sposobu na zmniejszenie mapy ściennej Księstwa (oddziela Dniepr od głównej mapy, usuwa dekoracyjne obramowanie).

b) W drugim wydaniu *Appendix* mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego jest sklejona i oddzielona od mapy Dniepru.

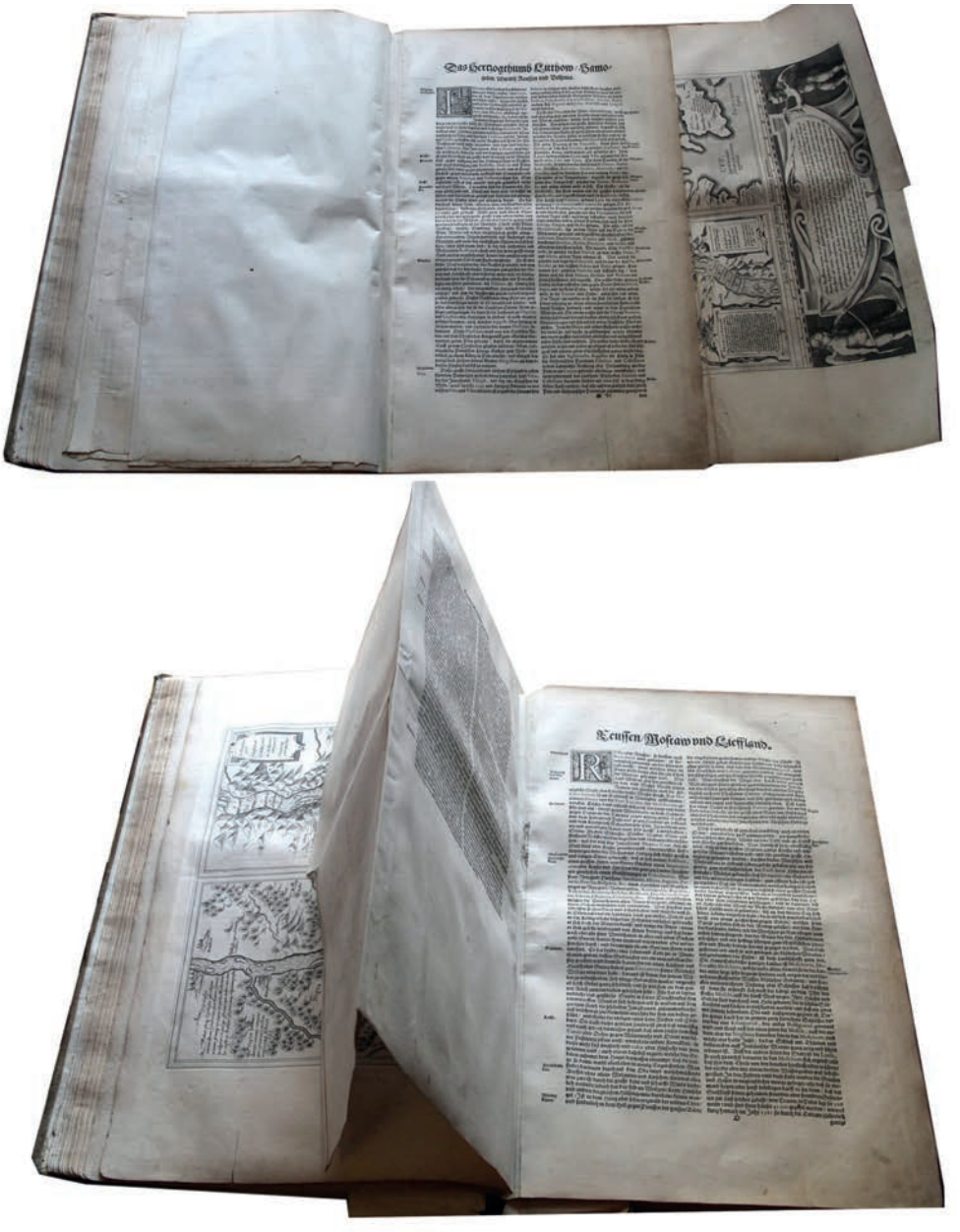
c) Niemożliwe stało się umieszczanie tekstu na mapach (*Descriptio Lituaniae*), których częścią było kilka zagięć, więc zmieniono lokalizację tekstu. Tekst jest drukowany na odwrocie lewego dolnego arkusza (początek dużego tekstu o Litwie), poniżej dodano sygnaturę *HHHHHH*; reszta tekstu została wydrukowana na osobnych arkuszach i stała się „dodatkowymi arkuszami", także z dodatkową sygnaturą – *HHHHHH*.

d) Na odwrotnej stronie Dniepru w górnej części znajduje się tekst *Litvania Descriptio Summa* bez podpisu *T.M. Pol. Georgraph*. Tekst zajmuje 2/3 mapy (ponieważ mapa miała orientację poziomą, tekst został wydrukowany prostopadle do rzeki). Charakterystyczną cechą Dniepru z tej publikacji jest podpis na dole tekstu *IIIIII*; druga część tekstu została wstawiona jako „dodatkowy arkusz".

peregrinam eorum incolarum linguam, apud quos principatum arripuerant, addicentes in
ſuam cooptarunt, vivendique normam & modum cum eiſdem barbaris ſuſceperunt. Cæterum
hæc gens Lituana longo tempore à ſui imperii primordiis obſcura fuit, Rutenorumque jugo ſub-
jecta, ut princeps Kioviensis, Ruſſiæ quondam Monarcha, ab eis periomata, ſuberaque ob ege-
ſtatem & ſoli ſterilitatem, in ſignum tantummodo ſubjectionis exigeret. Donec Mendolphus
ſive Mendog, & Witenen, Gedimintuſque, duces illuſtres heroica magnanimitate illa innata,
dudum rei militaris peritia oppreſſa, excitati, rebellionem contra Rutenos ab anteceſſoribus ſuis
HHHHHH inceptam

Ryc. 4. Przykład sygnatury na dodatkowych arkuszach w drugim wydaniu łacińskim w formie «HHHHHH» (z prywatnej kolekcji; fot. A. Adamovitch, 2020)

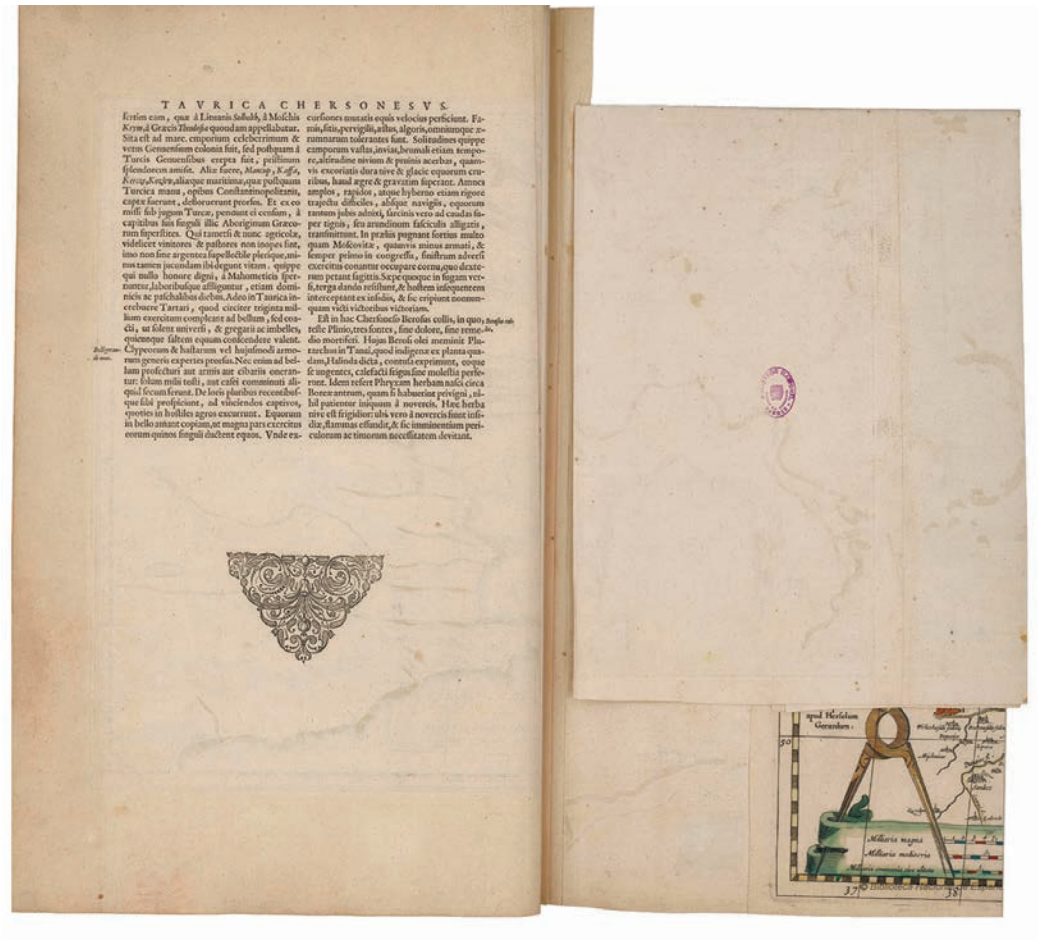
[33] Cytat według: G. Schildera, *Monumenta Cartographica Neerlandica,* vol. 4, s. 77, tłum. na język polski A. Adamovitch.

Ryc. 5. Zdjęcie przedstawiające przyczynę częściowego zadrukowania odwrotnej strony Dniepru. Jak widać, dzięki specjalnej metodzie łączenia arkusz jest składany do wewnątrz (spód karty) i nie jest zadrukowany tekstem (fot. T. Zieleński, 2013)

Stan 29.4 – 1634, niemieckie wydanie (KAN 2:131)

Według G. Schildera: *W 1634 Blaeu ponownie przestawił arkusze map. Zamontowana mapa Litwy znajduje się w niemieckim wydaniu Atlasu z 1634 r. bez tekstu na odwrocie; mapa Dniepru znajduje się w Atlasie z 1634 r. w takiej*

Ryc. 6. Przykład wklejania złożonej mapy radziwiłłowskiej do atlasu. Zdjęcie wyraźnie pokazuje, dlaczego Blaeu zrezygnował z drukowania tekstu na odwrocie (Biblioteca Nacional de España, sign. GMG/432)

samej formie jak w drugiej wersji Dodatku Blaeu z 1631 r. (nr 29.3); tekst opatrzony jest drukowaną sygnaturą „O", która została zmieniona w rękopisie na „N"[34].

W 1634 roku Blaeu publikuje niemieckie wydanie atlasu. W tym wydaniu duży tekst całkowicie gubi się na odwrocie mapy Litwy, jest umieszczony na osobnych arkuszach i wydrukowany w języku niemieckim. Na mapie Dniepru tekst jest drukowany w taki sam sposób, jak w poprzednim wydaniu, ale z sygnaturą „O" lub „N". W niemieckim wydaniu z 1635 r. na mapie Dniepru znajduje się tylko sygnatura „N".

[34] Cytat według: G. Schildera, ibidem, vol. 4, s. 77, tłum. na język polski A. Adamovitch.

Stan 29.5 – wszystkie wydania od 1635 do 1649

G. Schilder tak naprawdę przypisuje do tego stanu wszystkie inne mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego: *W wydaniach atlasu z 1635 r. oraz w kolejnych 3, 4 i 6 tomach obie mapy były drukowane osobno i umieszczane w atlasie bez tekstu na odwrocie”35. Jak ustalił G. Schilder (1989), egzemplarz mapy ściennej z Uppsali dotyczy również tego stanu36. W Atlas Maior w najpełniejszej formie w różnych językach obie mapy zostały zastąpione bardziej nowoczesnymi*.

Nie ma innych stanów mapy radziwiłłowskiej w tym najobszerniejszym wydaniu; z tyłu nie ma tekstu ani sygnatur. Co więcej, nie jest jasne, jaka jest różnica między stanami 29.4 i 29.5 mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego. W sumie mówimy o 18 atlasach[37], które niczym się nie różnią w odniesieniu do analizowanej mapy.

35 Cytat według G. Schildera, ibidem, vol. 4, s. 77, tłum. na język polski A. Adamovitch.

36 G. Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica*, vol. 9, s. 208–209.

37 C. Koeman, ibidem, s. 502.

Mapa Dniepru była wydawana jako niezależna mapa do roku 1649 (także w *Atlas Major* z roku 1667); w niektórych przypadkach na mapie nie ma tekstu i sygnatur, w innych pojawia się sygnatura[38].

4. Jedność form drukarskich

Chociaż wiele źródeł wskazuje, że forma do drukowania (cztery części, później podzielone na sześć) była taka sama przez cały okres publikacji mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1613, autor uznał za ważne, aby to zweryfikować. Konieczne było wykrycie najmniejszych szczegółów, które powstały na etapie produkcji płyt i są obecne na wszystkich kolejnych wydrukach (rysy, cienkie linie, błędy rysunku)[39].

Aby potwierdzić hipotezę jedności formy, wybrano 4 miejsca z najmniejszymi szczegółami (ryc. 7). Można śmiało powiedzieć, że użyto jednej płyty drukarskiej.

Literatura z historii druku wklęsłego wskazuje, że z jednej formy można wydrukować do 1000 wydruków. Według autora liczba ta dotyczy tylko dzieł sztuki. Tak więc, zgodnie z danymi przytoczonymi przez van den Brocka na podstawie atlasów Orteliusa, na płytach pojawiły się nie tylko małe wady, ale nawet pęknięcia (w obiegu około 1500 wydruków, w niektórych przypadkach po raz pierwszy na 3800 wydruków) – i to nie doprowadziło do zmiany płyt. Nadal były używane, a łączna liczba wydruków z jednej płyty mogła osiągnąć 5000–7000.

Dlatego można uznać, że łączny nakład mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego opublikowanej przez Willema Blaeu'a z roku 1613 roku nie przekracza 5000 egzemplarzy.

Ryc. 7. Porównanie wydań mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1631 i 1649 r. wyklucza powtórzenie drukowanej formy (A. Adamovitch, 2020)

38 C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, s. 503.

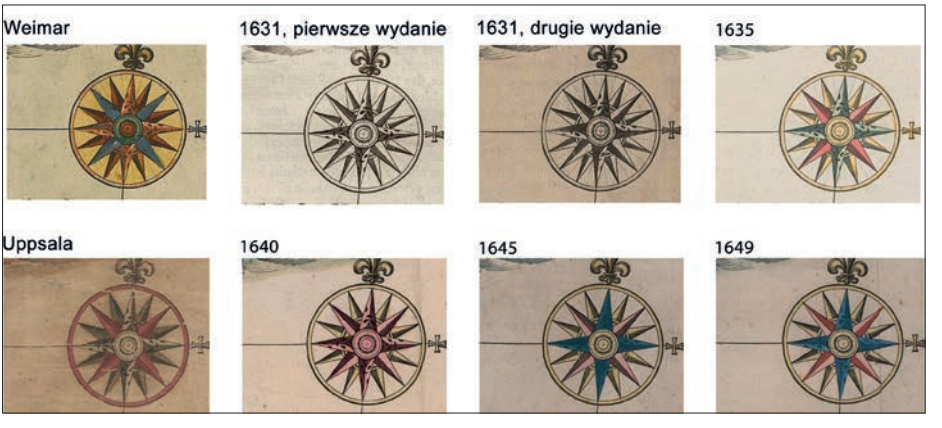
39 Analizując linie wstępnego oznakowania, autor częściowo wykorzystał metody opisane w artykule: К.А. Немова, *Методы исследования гравюры на примере серии «Двенадцать Императоров» А. Колларта*, "История и педагогика естествознания", 2015, n. 3, s. 59–70.

5. Linie początkowego oznakowania

Do drukowania map w XVII wieku stosowano formy wklęsłe do druku wklęsłego, tak zwane klasyczne rytownictwo na płycie miedzianej. Forma drukarska (inaczej płyta, tablica, matryca) była polerowaną płytą miedzianą o grubości około 2–3 mm. Przed grawerowaniem przenoszono na nią kontur niezbędnego wzoru – linie początkowego oznakowania. Nakładano je na formę za pomocą igły lub końcówki zacisku prawie bez naciskania. Następnie na podstawie oznakowania odbywał się proces grawerowania: uformowanie rysunku przy pomocy głębokich linii, wykonanych ręcznie za pomocą specjalnych siekaczy[40].

Korzystając z metody analizy linii początkowego oznakowania, można z pewnym przybliżeniem ustalić, które arkusze zostały wydrukowane wcześniej, a które później. Wraz z liniami oznakowania na wczesnych arkuszach można znaleźć odciski przypadkowych linii, niedokładności, korekty, a nawet niewielkie wady samej planszy, które stopniowo znikają i nie są widoczne na późniejszych wydrukach.

W życiu codziennym linie początkowego oznakowania znikają przede wszystkim z powodu ich minimalnej głębokości. Na mapie Litwy z roku 1613 linie początkowego oznakowania są dobrze zaznaczone na kartuszach tekstowych, a także na róży wiatrów. Dlatego skoncentrowałem się na róży wiatrów, ponieważ do jej narysowania użyto dużej liczby linii oznakowania.

Ryc. 8. Stopniowe znikanie linii oznakowania (A. Adamovitch, 2020)

Jak pokazano na rycinie 8, na kopii mapy z Weimaru i wydaniach z roku 1631 linie oznakowania, w tym linie wewnątrz najmniejszego koła są bardzo

[40] *„Auserlesene und allerneueste Landkarten": Der Verlag Homann in Nürnberg 1702–1848*, "Ausstellungskataloge des Stadtarchivs Nürnberg", Band 14, Nürnberg, 2002, s. 92.

dobrze widoczne. Od 1635 roku linie stają się mniej widoczne. W wydaniach z 1638 roku są częściowo obecne. W publikacjach od 1640 roku linii oznakowania praktycznie nie występują, nie można wykryć pewnej sekwencji zniknięcia linii. Obserwacje te wskazują jedynie na stopniowe zanikanie wklęsłych linii w trakcie korzystania z płyt drukarskich, ale nie umożliwiają one datowania osobnej mapy z wystarczającą dokładnością.

6. Nowe stany mapy

Na drugim etapie autor skoncentrował się na świadomych (celowych) zmianach formy. W analizie ponad pięćdziesięciu wydruków zidentyfikowano dwa nowe, wcześniej nieopisane stany:

Stan A29.6 – od 1643 roku

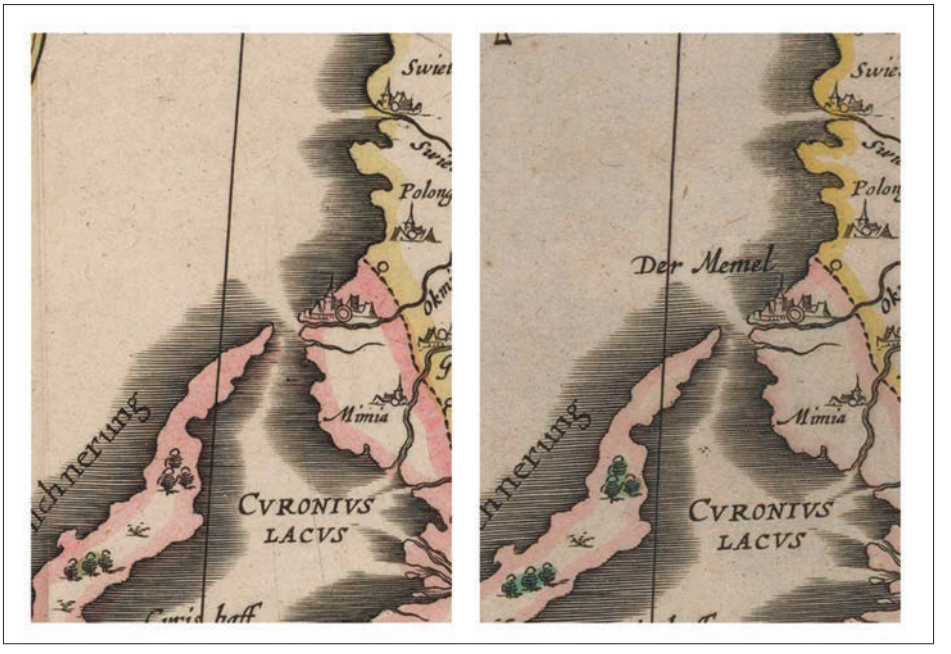
Na napisie *Ducatus Severiensis Pars* po słowie Severiensis pojawia się kropka.

Ryc. 9. Kropka po słowie *Severiensis* po prawej stronie mapy pojawia się od 1643 r. (z kolekcji autora, fot. A. Adamovitch, 2020)

Stan A29.7 – ok. 1645 r. i w latach następnych

Wygrawerowana została nazwa miasta *Der Memel*. Na uwagę zasługuje obecność niemieckiego prefiksu na łacińskiej mapie: po raz pierwszy pojawia się w atlasie wydanym po łacinie, co z kolei świadczy o pochodzeniu źródła toponimu.

Ryc. 10. Wygrawerowany napis *Der Memel* pojawia się od 1645 roku (z prywatnej kolekcji, fot. A. Adamovitch, 2020)

7. Wady płyty

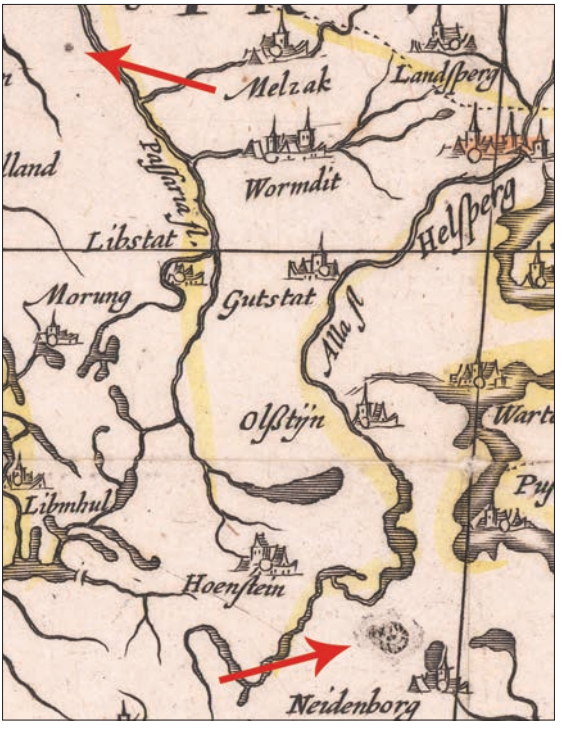
Celowe zmiany wydawnicze w formie drukowanej można zaklasyfikować jako stany[41]. Teoretycznie nie ma zwyczaju wyróżniania przypadkowych defektów na płytach drukujących jako osobne stany. Ale w sytuacji, gdy ustalenie czy mapa należy do jednego lub drugiego atlasu jest trudne, autor pozwolił sobie na wprowadzenie dodatkowej gradacji map według zidentyfikowanych stabilnych defektów.

Dodatkowe stany form drukarskich odpowiadające zidentyfikowanym defektom:

[41] Z. Paprotny, *Termin „stan mapy" w piśmiennictwie kartograficznym: przykład map Jonasa Sculte-tusa*, "Polish Cartographical Review. Suplement w języku polskim", t. 5, 2020, nr 1, s. 31, 33–35.

Wada A29.d1 – od 1640 roku do ostatniej edycji

Uszkodzenie formy pojawia się w postaci kropki na wschód od miasta Mulhausen i na zachód od rzeki Passaria oraz dużej plamy na północny zachód od miasta Neidenborg.

Ryc. 11. Od 1640 roku na drukowanej formie pojawia się kropka na wschód od miasta Mulhausen i na zachód od rzeki Passaria, a także duża plama na północny zachód od miasta Neidenborg (z kolekcji autora, fot. A. Adamovitch, 2020)

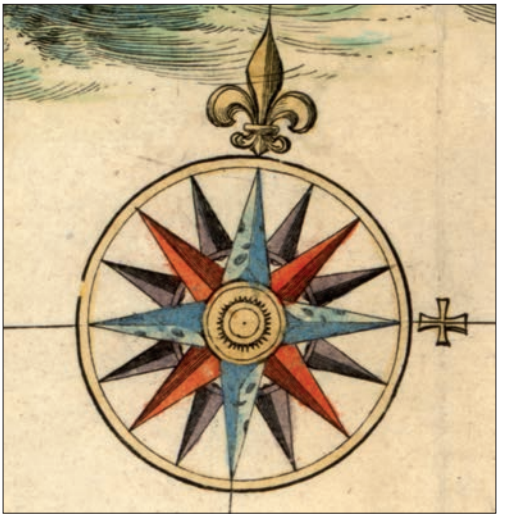
Wada A29.d2 – od 1643 roku

W okolicach Orszy znika znaczne zadrapanie, obecne od 1635 roku. Wcześniej przebiegało przez ujście rzeki Kropijny do Dniepru w kierunku z północnego zachodu na południowy wschód.

Ryc. 12. Około 1643 r. znika znaczne zadrapanie w rejonie Orszy (z kolekcji autora, fot. A. Adamovitch, 2020)

Wada A29.d3 – po 1660 roku[42]

Ryc. 13. Brakuje części koła w czwartej ćwiartce róży wiatrów (fot. A. Muzikevicius, 2021)

[42] Wadę tę odkrył Algimantas Muzikevicius i uprzejmie przekazał tę informację autorowi.

Wszystkie odciski z lat 1660–1672 – brakuje części koła w czwartej ćwiartce róży wiatrów

Wiadomo na pewno, że wydawnictwo Blaeu'a dysponowało magazynem druków – mapa mogła zostać wydrukowana w 1635 roku, a wklejona do atlasu przed rokiem 1638[43]. Chociaż wyżej pisałem, że od 1647 r. mapa Litwy została zastąpiona w atlasie Blaeu'a mapą zredukowaną, istnieje szereg bardzo rzadkich atlasów, do których wklejono mapę Litwy z 1613 r. ze stanów magazynowych. W 1660 roku został wydrukowany *Atlas Klencke* wraz z mapą Litwy z 1613 roku. Płyty przed drukiem zostały starannie wypolerowane i odrestaurowane. Ze względu na dokładną datę renowacji płyt możemy wyróżnić najnowsze odbitki z lat 1660–1672.

8. Podsumowanie

W artykule przedstawiono dwa nowe stany mapy Litwy z 1613 roku. Pierwszy zawiera na napisie *Ducatus Severiensis Pars* kropkę po słowie *Severiensis* (ok. 1643–1645). Drugi zawiera nazwę miasta *Der Memel* (ok. 1645 i później). W tej chwili znamy 7 stanów mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego opublikowanej przez Willema Blaeu'a w 1613 roku.

Autor sugeruje wprowadzenie dodatkowej gradacji map według zidentyfikowanych stabilnych defektów, które pozwalają na dokładniejsze datowanie map pobranych z atlasów. W artykule przedstawiono trzy wady płyty (stabilne defekty).

Przed tym artykułem mogliśmy jedynie stwierdzić, że mapa z Uppsali mogła zostać wydrukowana w drukarni Blaeu'a jako wersja mapy ściennej w odstępie czasu, który zaczyna się po podzieleniu płyt drukarskich na 6 części (to znaczy nie wcześniej niż w drugim wydaniu atlasu w roku 1631) i kończy się w 1672 roku, w którym drukarnia w Amsterdamie została zniszczona wskutek pożaru. Dzięki katalogom sklepu wydawnictwa Blaeu'a z lat 1646, 1659 i 1661, w których nie ma już mapy ściennej Litwy, możemy stwierdzić, że mapa w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali została wydrukowana w latach 1631–1645. Analiza wydruku potwierdza, że mapa należy do rodzaju płyty używanej w latach 1635–1643 oraz że wydruk ma charakterystyczne cechy (wady), które pozwalają określić datę druku w przedziale czasowym od 1635 do 1638 r. Zgodnie z liniami oznakowania był to raczej rok 1638 niż 1635.

W artykule stawiam hipotezę o istnieniu jeszcze jednego stanu mapy ściennej. Nie ma wątpliwości, że został wydrukowany z tej samej płyty, co egzemplarz mapy z Biblioteki Księżnej Anny Amalii. Był jednak bogato zdobiony nagłówkiem i widokami miast po lewej i prawej stronie. Również można

[43] Korespondencja między autorem a Peterem van der Krogt, marzec 2020.

uznać, że amsterdamskie wydanie mapy Litwy zostało wydrukowane po raz pierwszy najpóźniej jesienią 1613 roku.

Literatura

Alexandrowicz S., 1965, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwiłłowska", jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze", 10, s. 33–67.

Alexandrowicz S., 2012, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa.

Aurivillius P.F., 1814, *Catalogus librorum impressorum Bibliothecae Regiae Academiae Upsaliensis*, vol. 2, s. 144.

Birkenmajer L., 1913, *Wiadomość o mapie geograficznej Litwy Tomasza Makowskiego (z r. 1613), uważanej za zaginioną*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie", t. 18, nr 4, s. 24–25.

Broecke M.P.R., Krogt P.C.J., Meurer P., 1998, *Abraham Ortelius and the first atlas: essays commemorating the quadricentennial of his death, 1598–1998*, Wydawnictwo HES.

Broecke M.P.R., 2011, *Ortelius Atlas Maps. An Illustrated Guide. Second Revised Edition*. Wydawnictwo HES.

Catalogus universalis pro nundinis Francofurtensibus autumnalibus de Anno 1613: Hoc est: Designatio omnium librorum, qui hisce..., 1613, Leipzig: Lamberg.

Catalogus librorum, et tabularum, geographicarum & hydrographicarum nec non sphaerarum, & c. Ioannis Blaeu, 1646, s. 13–14.

Catalogus librorum, omnium facultate & variarum linguarum, qui in officina Ioannis Blaeu, venales reperiuntur, 1659.

Catalogus librorum, et tabularum geographicarum & hydrographicarum, nec non globorum, ac sphaerarum armillarium, quos exudebat Joannes Blaeu, 1661.

Gliožaitis A., 2017, *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės* žemėlapis *ir jo variantai*, Gairės.

Janocki J.D., 1779, *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum mecenatumque memoriae miscellae. Vol. II,* Varsaviae et Lipsiae.

Koeman C., 2000, *Atlantes Neerlandici,* vol. 2, *The Folio Atlases Published by Willem Jansz. Blaeu and Joan Blaeu*, 2000, s. 502–504.

Koeman C., Schilder G., Krogt P., Egmond M., 2007, *The History of Cartography, Vol. III: Cartography in the European Renaissance. Commercial Cartography and Map Production in the Low Countries, 1500–ca. 1672*. Chicago.

Paprotny Z., 2000, *Termin „stan mapy" w piśmiennictwie kartograficznym: przykład map Jonasa Scultetusa*, „Polish Cartographical Review. Suplement w języku polskim", t. 5, nr 1, s. 27–41.

Reklaitis P., 1964, *Lietuvos senoji Kartografija*, „Tautos praetis", vol. 2, kn. 1(5), Chicago.
Rėklaitis P., 1972a, *Die Stadtansichten Alt–Litauens in der Graphik des 16. bis 19*, s. 26.
Rėklaitis P., 1972b, *Du Vilniaus vaizdo tipai XVI–XIX amžių grafikoje*, "Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija. Suvažiavimo darbai VII", Roma.
Schilder G., 1990, *Monumenta Cartographica Neerlandica*, vol. 4, s. 75–77.
Schilder G., 2013, *Monumenta Cartographica Neerlandica,* vol. 9*, Hessel Gerritsz., Master engraver and Map maker, who 'ruled' the sea*, s. 195–218.
Wieder F.C., 1929, *Monumenta Cartographica: reproductions of unique and rare maps, plans and views in the actual size of the originals, accompanied by cartographical monographs*, vol. 3, s. 69, nos. 34–37.

On the clarification of the dating of the Radziwill map of the Grand Duchy of Lithuania from 1613

Aliaksei Adamovitch
Orcid: 0000-0002-3528-1370
E-mail: alex@adamovitch.eu

Summary: The article contains an analysis of the previous research on the states of the map of the Grand Duchy of Lithuania, the so-called "Radziwill map", published in 1613 in Amsterdam and included in Willem Blaeu's atlases from 1631. Until recently, it was thought that there were only five states of this map. The four states that are associated with the editions of Blaeu's atlas were described by Friedrich Wieder in 1929. It was also believed that the two wall maps of Lithuania, in the Uppsala University Library and the Duchess Anna Amalia Library in Weimar, were the same map, but Günter Schilder (1989) described in detail the differences between these maps and proved that the map in Uppsala belongs to a later state. The author of this article provides exhaustive evidence that the Uppsala copy of the map was printed between 1635 and 1638.

According to the author, the Amsterdam edition of the map of Lithuania was first printed in the autumn of 1613 at the latest. Based on an analysis of wall maps published in Amsterdam between 1608 and 1618 and the suggestions by Paul Reklaitis, the author proves the indisputable existence of

another copy of the wall map of the Grand Duchy of Lithuania from 1613 (now lost).

The author identified two new states of the 1613 map of Lithuania. In the first, a dot appears after the word Severiensis on the inscription Ducatus Severiensis Pars (ca. 1643–1645), and in the second the name of the town Der Memel is added (ca. 1645 and later). Hence, we are now aware of seven states of the map of the Grand Duchy of Lithuania published in Amsterdam in 1613.

This article presents three defects (stable defects) in the copper plate of this map. The author suggests introducing an additional gradation of the maps according to the identified stable defects which permit more accurate dating. The article includes illustrations that demonstrate the differences between all the states in detail.

Keywords: Map of the Grand Duchy of Lithuania, history of cartography of the Grand Duchy of Lithuania, Tomasz Makowski, Willem Blaeu, map state

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 175–230
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Kartografia wojny smoleńskiej (1632–1634) w obrazach i słowach

Jerzy Czajewski
Szczecin
ORCID 0000-0001-7700-0672
E-mail: j.czajewski@gmail.com

Zarys treści: Autor artykułu prezentuje zachowane źródła kartograficzne dokumentujące kampanię smoleńską króla Władysława IV w latach 1633–1634. Oprócz ich skatologwania i publikacji, załączone zostały zawarte na nich napisy wraz z tłumaczeniem na język polski. Materiały (w większości proweniencji wojskowego inżyniera króla – Johanna Pleitnera) oprócz topograficznego przedstawienia terenu walk opatrzone są legendami i opisanymi detalami dotyczącymi obiektów, zdarzeń i ludzi. Część z nich pozostała w rękopisach, pozostałe wydano jako miedzioryty. Ryciny zostały uzupełnione panegirycznymi dedykacjami ku czci zwycięskiego władcy, zaś rękopiśmienne, tworzone w czasie walk stanowiły graficzną informację załączaną do korespondencji o wydarzeniach pod Smoleńskiem.

Słowa kluczowe: Smoleńsk, oblężenie, Władysław IV, Johann Pleitner, kartografia wojskowa, W. Hondius, S. Savery, propaganda, bitwy, Rzeczpospolita Obojga Narodów

Dotychczasowe opracowania historyczne kampanii smoleńskiej króla Władysława IV w latach 1633–1634 dosyć powierzchownie odnosiły się do zachowanych źródeł kartograficznych. Podobnie ma się sprawa z wykorzystaniem merytorycznym tych źródeł, które są traktowane przez autorów (z wyjątkiem W. Lipińskiego) jedynie jako dodatek ilustracyjny do ich prac. Jak to już zauważył profesor S. Alexandrowicz, „niemal regułą w najnowszych opisach wojen okresu staropolskiego (najczęściej historyków młodego pokolenia) jest pomijanie źródeł kartograficznych, od dawna opublikowanych, powstałych właśnie podczas pracowicie opisywanych przez historyka działań. Dołączone do publikacji pozwoliłyby one dokładnie zlokalizować i ocenić ważne obiekty lub epizody”[1].

Celem autora tej pracy jest więc przedstawienie i opis materiałów kartograficznych powstałych współcześnie z wydarzeniami pod Smoleńskiem

[1] S. Alexandrowicz, *Wykorzystanie źródeł kartograficznych w badaniach nad historią Polski XVI i XVII wieku*, w: *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, „Z Dziejów Kartografii”, t. XIV, s. 33.

w pierwszej połowie XVII wieku. Materiały w większości proweniencji wojskowego inżyniera króla – Johanna Pleitnera oprócz topograficznego przedstawienia terenu walk opatrzone są bardziej lub mniej szczegółową legendą i detalami dotyczącymi obiektów, zdarzeń i ludzi. Część z nich pozostała w rękopisach, pozostałe wydano jako miedzioryty znacznych rozmiarów (tzw. delineacje smoleńskie Hondiusa i Savery'ego) z bardziej lub mniej szczegółową legendą. W. Hondius zaopatrzył swoje dzieło obszernym diariuszem działań bojowych pod Smoleńskiem. Mapy miedziorytowe są uzupełnione w stylu epoki panegirycznymi dedykacjami ku czci zwycięskiego władcy, zaś rękopiśmienne, tworzone „na gorąco" w czasie walk stanowiły graficzną informację załączaną do korespondencji o wydarzeniach pod Smoleńskiem. Omówione materiały kartograficzne stanowią cenne i słabo wykorzystane źródło do uszczegółowienia i lokalizacji zdarzeń, osób i fortyfikacji, które zaistniały i powstały w okresie przed i w czasie odsieczy smoleńskiej króla Władysława IV.

Wojna smoleńska 1633–1634, ostatnia zwycięska kampania wojenna Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim była prowadzona z obu stron głównie sposobem *niderlandzkim.* Początek staropolskiego powiedzenia „Rydel, muszkiet i kopija zwycięstwo gotują" odnosił się zarówno do moskiewskiego oblężenia Smoleńska, jak i później do walk między armią odsieczową króla Władysława IV i oblegającymi miasto wojskami Michaiła Szeina, gdzie główną rolę odegrała piechota. Obie strony konfliktu po raz pierwszy w swojej historii użyły w znacznej skali najętą i przeszkoloną przez cudzoziemców piechotę typu zachodnioeuropejskiego. Kawaleria w tej kampanii odgrywała rolę drugoplanową, ograniczającą się ze strony Rzeczypospolitej do zagonów kawaleryjskich w kierunku Wiaźmy i Dorohobuża dla odcięcia armii moskiewskiej od dostaw żywności i posiłków wojskowych.

Wojna pozycyjna, zarówno moskiewskie oblężenie miasta rozpoczęte pod koniec 1632 roku, jak i deblokada Smoleńska rozpoczęta we wrześniu 1633 roku przez siły królewskie, wymagała w pagórkowatym terenie otaczającym miasto wzniesienia dziesiątków ziemnych dzieł fortyfikacyjnych i szańców. Wśród tych umocnień można wymienić większość rodzajów fortyfikacji stosowanych w wojnach oblężniczych w Zachodniej Europie, jak forty gwiaździste, reduty, obozy wojskowe z pentagonalnymi wałami, reduty, aprosze, baterie artyleryjskie (Katze), przedmościa i tym podobne szańce[2]. Planowaniem i nadzorem nad budową tych fortyfikacji zajmowali się głównie zwerbowani przez obie strony specjaliści zachodnioeuropejscy. Dla sił Rzeczypospolitej pracowali inżynierowie wojskowi, jak m.in. Johann Pleitner, Adam Freytag i Wilhelm Appelman[3], zaś dla armii moskiewskiej m.in. David Nicholl, Jan Cornelisz van

[2] Por. *Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*, oprac. J. Bogdanowski et alia, Kraków 1988.

[3] J. Czajewski, *Johann Pleitner (ok.1604–1664). Inżynier wojskowy i żołnierz w służbie króla Władysława IV. Część pierwsza: ok.1604–1634*, „Kronika Zamkowa", R. 4 (70), 2017, s. 99.

Rodenburgh i Christian Dahlhammer[4]. Poeta Samuel Twardowski, autor panegirycznego poematu ku chwale króla Władysława IV pt. *Władysław IV, król polski i szwedzki* wydanego w Lesznie w 1649 roku, który będzie jeszcze dalej cytowany w tej pracy, określił tych inżynierów w służbie M. Szeina jako niebezpiecznych przeciwników:

„do tej liczby zażyje niemieckich swych wiernych
głów i injenijerów co kunsztów, co zdrady –
nawet z ich uszykuje wojsko wszystko rady”[5].

Pierścień oblężniczy (circumwallacja), zbudowany wielkim trudem i mozołem przez wojska moskiewskie wokół Smoleńska jeszcze wiosną i na początku lata 1633 roku, nie zamknął się całkowicie i przez jego luki hetman litewski Krzysztof Radziwiłł dwa razy wspomógł miasto dostawami żywności, prochu i lontów muszkietowych oraz posiłkami wojskowymi. Kontrwallacja czyli obwałowanie zewnętrzne oblegających skierowane przeciwko ewentualnej armii odsieczowej nie została wykonana. Strofy Twardowskiego:

„jako teraz oblężon i belgickiej fozy
kształtem nowym osobne zewsząd go obozy
nakoło opasały, ledwie mu samego
pozwoliwszy powietrza, pomknie pióra mego”.[6]

są poetyckim przesłaniem dla podkreślenia beznadziejnej sytuacji miasta przed nadejściem odsieczy.

Mimo poniesienia przez oblegających znacznych nakładów pracy na budowę własnych fortyfikacji, baterii ciężkiej artylerii oblężniczej i dokonania wyłomów w murach miejskich, doszło jedynie do dwóch nieudanych generalnych szturmów wiosną i latem 1633 roku. Zostały one odparte z trudem przez oblężonych i nie były kontynuowane do nadejścia odsieczy. Dowódca armii moskiewskiej, wojewoda Michaił Szein wykazał się nieudolnością wojskową oraz brakiem posłuchu wśród cudzoziemskich dowódców głównie pieszych wojsk typu zachodnioeuropejskiego. Wśród cudzoziemców zaś nie było dowódcy z dostateczną charyzmą i charakterem, który by skłonił Szeina do bardziej zdecydowanych działań przed przyjściem armii odsieczowej.

Król Władysław IV z hetmanem litewskim Krzysztofem Radziwiłłem byli głównymi twórcami sukcesu tej kampanii. Najpierw odblokowano miasto

[4] R. Brix, *Geschichte der alten Russischen Heeres-Einrichtungen von den frühesten Zeiten bis zu den von Peter dem Grossen gemachten Veräanderungen*, Berlin 1867, s. 306–307.

[5] S. Twardowski, *Władysław IV, Król Polski i Szwedzki*, seria „Biblioteka Pisarzy Staropolskich”, Kryspinów 2012, s. 256–257, w. 986–988.

[6] Ibidem, s. 238, w. 149–152.

Smoleńsk z oblężenia, zaś potem systematycznie wypierano Rosjan z ich pozycji i fortyfikacji do głównego obozu Szeina na wschód od Smoleńska. W tym celu armia Władysława IV dodała do krajobrazu walk własne liczne fortyfikacje i rozbudowane umocnione obozy wojenne. W otoczonym przez wojsko polsko-litewskie obozie Szeina armia moskiewska ginęła od ostrzału artyleryjskiego, a głównie wymierała z głodu, chorób i zimna. Słabnące próby wyrwania się z okrążenia armii moskiewskiej oczekującej na niedoczekaną pomoc z Moskwy wyczerpały jej siły w takim stopniu, że jej poddanie się było tylko kwestią czasu. Upokarzająca dla Rosjan kapitulacja nastąpiła pierwszego marca 1634 roku przed obliczem króla Władysława IV. Nie było to jak w zwyczaju w Zachodniej Europie honorowe odejście wojsk z rozwiniętymi sztandarami i przy dźwiękach werbli. Pod kopyta królewskiego rumaka kładziono sztandary pułkowe, bojarowie rosyjscy padali twarzą przed królem, zaś dowódcy cudzoziemscy całowali rękę królewską. Tę scenę w różnych wersjach przedstawia się w propagandowych miedziorytach-mapach i obrazach sławiących zwycięstwo króla Władysława IV[7].

Zaprezentowane tu mapy oraz plany są przedstawione w sposób chronologiczny uwzględniający czas ich powstania. Większość to mapy rękopiśmienne, które mają tę zaletę, że nie zostały wykonane *ex post*, lecz współcześnie z wypadkami. Ponadto niektóre z nich można traktować jako przerysy z planów polowych inżyniera Johanna Pleitnera, przedstawianych podczas rad wojennych. Daje nam to wgląd w sposób jego pracy kartograficznej. Autorzy tych kopii (Jan Moskorzowski, Eliasz Arciszewski, sekretarz kanclerza koronnego Jakuba Zadzika) uczestniczyli w radach, stąd możliwość ich skopiowania. Przerysowane bardziej lub mniej udolnie stanowiły graficzne uzupełnienie pisanych na gorąco diariuszy lub pism informacyjnych[8].

Dwa najbardziej znane mapy-plany dokumentujące szczegółowo wypadki smoleńskie wyrytowane przez Salomona Savery'ego w 1635 i Wilhelma Hondiusa w 1636 roku (II pełne wydanie w 1640 roku) na podstawie szkiców inżyniera Johanna Pleitnera przedstawiają najbardziej dokładny w dziejach polskiej wojskowości przebieg kampanii wojennej. Oba dzieła wielkiego formatu zaopatrzone są w objaśnienia tekstowe co do wykonanych fortyfikacji i zdarzeń, dosyć lakoniczne w dziele Savery'ego i bardzo rozbudowane w dziele Hondiusa. Są doskonałymi przykładami królewskiej propagandy sukcesu w wydaniu miasta Gdańska (Savery) i własnej (Hondius). Wzbudziły one zainteresowanie za granicą, gdyż istnieją pokolorowane ich wersje z nieco obciętą u góry odmianą miedziorytu Savery'ego i map przeglądowych z miedziorytu Hondiusa.

[7] M.in. dalej omówione w artykule miedzioryty W. Hondiusa i S. Savery'ego oraz obrazy powstałe na ich podstawie zachowane w zbiorach Biblioteki Kórnickiej oraz Muzeum Narodowym w Warszawie i Krakowie.

[8] Por. K. Łopatecki, *The influence of maps and plans created in the 1620s in the Netherlands on the development of military concepts in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Przegląd Zachodniopomorski", t. 34, 2019, nr 4, s. 253–283.

Oba te miedzioryty miały wpływ na twórczość staropolskiego poety Samuela Twardowskiego[9] oraz królewskiego panegirysty Eberharda Wassenberga[10].

Zmniejszoną kopię jednego z nich (Savery'ego) umieszczono na stronie tytułowej polskiego przekładu dzieła Hiszpana Diego Ufano, traktującego o artylerii, w opracowaniu Jana Dekana[11]. Odniesieniem do tej mapy jest zapewne zamieszczony w *Archelii* panegiryczno-patriotyczny utwór komornika (miernicze-go) województwa kaliskiego Macieja Głoskowskiego[12] na cześć króla Władysława IV, z którego poniżej wzięto parę wersów:

„Więc pod Smoleńskiem świeżo oblężonym,
jak dumny Moskal wiele sobie tuszył,
jak ufał szczęściu i posiłkom onym,
których z samego Acherontu[13] ruszył,
jak się w Obozie dobrze opatrzonym,
i w swych okopach hardością napuszył?
a jednak twoja odwaga sprawiła,
że w niwecz poszła, ta duma i siła"

Na okładce[14] po lewej stronie smoleńskiej mapy widoczna jest brodata twarz wojewody Michaiła Szeina, dowódcy wojsk moskiewskich, zaś po prawej jeniec moskiewski (z twarzą inżyniera wojskowego Johanna Pleitnera, o którym więcej w dalszej części artykułu).

Na okładce zaś pierwszego wydania wspomnianego poematu Samuela Twardowskiego na wizerunku bramy tryumfalnej znajduje się na jej attyce z prawej strony zmniejszona kopia mapy przeglądowej Hondiusa[15].

1. Plan moskiewskiego oblężenia Smoleńska Wilhelma Appelmana z września 1633 roku[16]

W czasie wojny smoleńskiej powstały liczne plany rękopiśmienne, z których niektóre przetrwały do naszych czasów. Plan został przekazany hetmanowi

9 Poemat *Władysław IV, Król Polski i Szwedzki*, Leszno 1649.

10 E. Wassenberg, *Gestorum Gloriosissimi ac Invictissimi Vladislai IV regis pars[II], principem panegyricae repraesentans …*, Gdańsk 1643.

11 J. Dekan, *Archelia to jest nauka i informatia o strzelbie …* Leszno 1643.

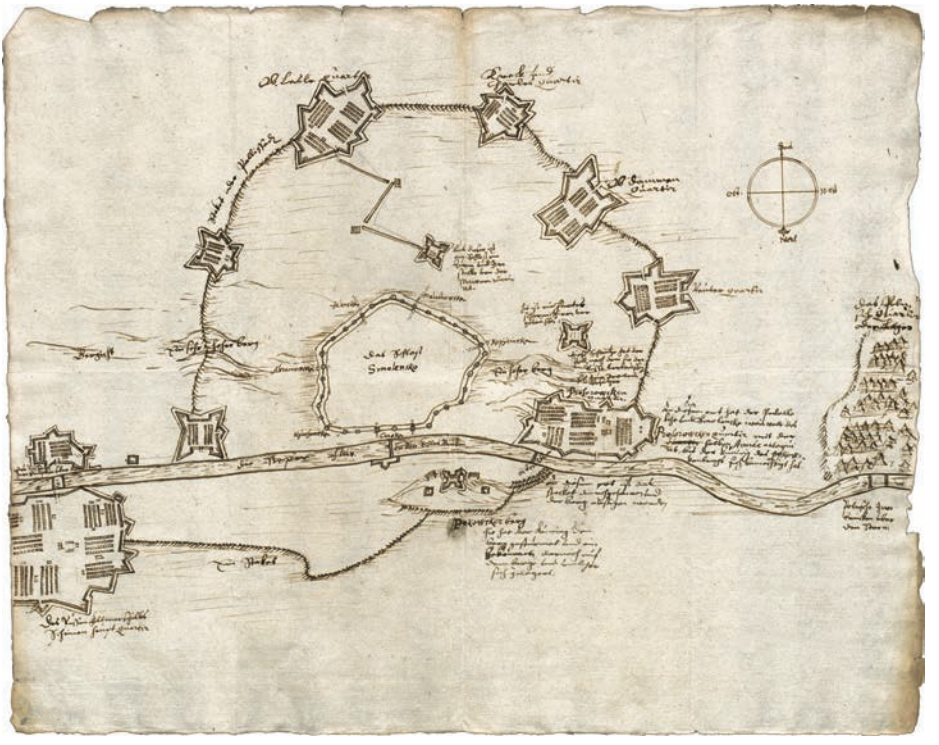
12 F. Kucharzewski, *Nasz technik-poeta XVII wieku*, „Tygodnik Ilustrowany", Nr 3303, 10, 1923, s. 155–156.

13 Rzeka bólu i cierpienia w Hadesie (Piekle).

14 J. Dekan (D. Ufano) *Archelia to jest nauka o strzelbie …*, Leszno 1643, https://www.jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/488701/edition/479232/content (dostęp 16.01.2022)

15 S. Twardowski, *Władysław IV Król Polski i Szwedzki*, Leszno 1649, https://crispa.uw.edu.pl/object/files/318642/display/Default (dostęp 16.01.2022).

16 *Zeittunge aussm Polnischen undt Muschowieteschenn Lager vor Smolensko den 7 Decembr.1633* Riksarkivet, Sztokholm, Nr inw. (SE/RA 2415/#/2:1). Zob. też *Cartographica Poloniae 1570–1930*,

Ryc. 1. Plan oblężenia Smoleńska przez armię moskiewską, Wilhelm Appelman, wrzesień 1633 roku, Riksarkivet, Sztokholm, Nr inw. (SE/RA 2415/#/2:1)

polnemu litewskiemu Krzysztofowi Radziwiłłowi od załogi wojskowej Smoleńska przez posłańca hetmańskiego Jana Spondowskiego w dniu 6 września 1633 roku. Posłaniec z narażeniem życia przedarł się w maskowaniu przez nieprzyjacielskie linie informując Smoleńsk o nadejściu odsieczy królewskiej. W drodze powrotnej wziął oprócz pisma załogi o tragicznym położeniu oblężonych również plan moskiewskich umocnień. Plan był wykonany prawdopodobnie przez jedynego obecnego w mieście podczas oblężenia Smoleńska inżyniera wojskowego, Niderlandczyka Wilhelma Appelmana (ok. 1580–1636). Był to zaufany oficer i inżynier wojskowy króla Zygmunta III Wazy, który wysłał go na początku 1632 roku do Smoleńska dla opatrzenia jego umocnień w przewidywaniu spodziewanej już agresji moskiewskiej[17].

Plan orientowany w kierunku północnym w skali około 1:15 000 (42 × 33 cm) przedstawia schematycznie krąg murów smoleńskich otoczony

opr. U. Ehrensvärd, Warszawa 2008, poz. 1002.

17 *Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633–1634*, opr. M. Nagielski, Warszawa 2006, s. 209.

moskiewskim pierścieniem oblężniczym. Opatrzony jest legendą-opisami niektórych baszt smoleńskich oraz fortyfikacji moskiewskich. Nie cytuję ich dosłownie, gdyż rękopiśmienny tekst jest w wielu miejscach nieczytelny i trudno rozpoznawalny. Wśród 34 wież smoleńskich wyróżniono nazwami siedem baszt bramnych-przejezdnych (Carska, Kryłoszewska, Abramowska, Jeleńska, Mołochowska, Kopycińska i NN-Piatnicka).

Na planie oznaczono ogółem 19 różnych fortyfikacji moskiewskich, wliczając w to sześć umocnionych obozów wojskowych. Podstawową linię oblężenia stanowiło dziewięć umocnień (główny obóz M. Szeina, fort nad Dnieprem W. Kitta, ostróg na Górze Dziewiczej, obozy warowne A. Lesliego, I. van Damma, Ch. d'Eberta, W. Rozworna, S. Prozorowskiego i fort G. Mattisona na Górze Pokrowskiej)[18]. Były one wspomagane siedmioma redutami i dwoma mniejszymi fortami wewnątrz pierścienia oblężniczego, które stanowiły osłonę baterii artyleryjskich i przedmoście. Czterobastionowy fort artyleryjski przy Baszcie Mołochowskiej był zgodnie z opisem wyposażony w trzy wielkie działa burzące ustawione w centrum umocnienia i cztery nieco mniejsze działa oblężnicze ustawione po dwa w każdym z najbliższych baszcie bastionów fortu. Drugi nieco mniejszy fort między Basztą Kopycińską i obozem pułkownika Wilhelma Rozworna był baterią dla dwóch dział oblężniczych bombardujących mury miejskie z zachodu.

W maju 1633 roku pomiędzy fortami i obozami wojskowymi zainstalowano linię patrolowanych palisad (sztakiet lub kobylin) dla całkowitego zamknięcia pierścienia oblężniczego[19]. Zwraca uwagę podwójny sztakiet między brzegiem Dniepru przy moście łyżwowym naprzeciw obszernego obozu Siemiona Prozorowskiego a podnóżem Góry Pokrowskiej, na której szczycie usypano w kwietniu 1633 roku[20] czterobastionowy fort z flankującymi go czterema redutami pułku G. Mattisona. Z cieków wodnych oznaczono jedynie Dniepr, przez który oblegający przerzucili trzy mosty, na którym oznaczono też stary most smoleński (ufundowany jeszcze przez króla Zygmunta III) wraz z obronnym przedmościem. Pokazane są trzy wzniesienia (pagórki nazywane górami): dwa nienazwane (Góra Dziewicza–*sehr hoher Berg*, Czarnuszka–*hoher Berg*) i Górę Pokrowską.

Przy prawej krawędzi planu znajduje się wizerunek i opis polskiego obozu wojskowego (hetmana polnego litewskiego) wraz z dwoma mostami łyżwowymi (zbudowany w dniach 27–29 sierpnia 1633 roku i już widoczny z baszt smoleńskich)[21]. Ten wykonany jak widać w zrozumiałym pośpiechu szkic planu został w grudniu 1633 roku nieco zaktualizowany przez Appelmana dodaniem

18 J. Moskorzowski, *Diariusz wojny moskiewskiej 1633 roku*, Warszawa 1895, s. 6.

19 Ibidem, s. 9.

20 Ibidem, s. 15.

21 Ibidem, s. 25.

krótkich komentarzy o bezskutecznych walkach w rejonie ostrogu Prozorowskiego (starcie wojska Radziwiłła i kwarcianego Aleksandra Piaseczyńskiego z moskiewskimi w dniu 30 września 1633 roku) oraz o wspólnym ataku czterotysięcznego oddziału jazdy i piechoty hetmana koronnego Marcina Kazanowskiego i królewsko-litewskiej armii złożonej z czerech tysięcy piechoty i dwóch tysięcy jazdy z lekką artylerią. W dniu 7 września 1633 roku po krwawych walkach i przełamaniu podwójnej linii sztakietu (kobylin) między Górą Pokrowską i przedmościem obozu Prozorowskiego otworzono drogę do Smoleńska przez most miejski[22]. Nazwy umocnień i komentarze napisano w języku dolnoniemieckim z drobnymi obocznościami z języka niderlandzkiego.

Ostatnio odkryty w archiwach szwedzkich nieznany poeta staropolski Jan Kunowski[23], naoczny świadek oblężenia miasta z pozycji obrońcy tak przedstawia podobny obraz moskiewskich ostrogów w wierszu „Na Angaryją oblężenia smoleńskiego uskarżanie”[24] (Duch, Trójca i Spas to prawosławne cerkwie w pobliżu Smoleńska):

„Szeheniów ostróg za Duchem zuchwały,
Na Dziewic Górze takiż drugi mały
Prozorowskiego, ostróg koło Trojcy
Na górze mają swój dońskie mołojcy,
Górę Pokrowską syn Izmajłów trzyma,
Matysow pieszych z nimże blokhauzy ma,
Szarłow brzeg Dniepru z góry zawiaduje,
A z nizu fel Dam przed Spasem pilnuje
Lesla z Rosfornem, i Fox z Tobijaszem
Sanderson piąty. Ci swoim sałaszem
Pod murem legli miedzy dwiema bramy,
Gdzie Małachowską i Jeleńską mamy –”.

2. Plan moskiewskiego oblężenia Smoleńska i jego odblokowania w końcu września 1633 roku Jana Moskorzowskiego[25]

Prezentowany tu plan został załączony do znanego *Diariusza wojny moskiewskiej 1633 roku* Jana Moskorzowskiego, stanowiącego jedno z podstawowych źródeł historycznych tej wojny. W diariuszu znajdują się dwa plany oblężenia

22 Ibidem, s. 28–29.

23 K. Łopatecki, *Kariera siedemnastowiecznego ewangelickiego szlachcica Jana Kunowskiego*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, t. 62, 2018, s. 47–89.

24 *Sprawa smoleńska. Z literatury okolicznościowej pierwszej połowy XVII wieku*, wyd. M. Kacprzak, Warszawa 2006, s. 82, f. 180–190.

25 J. Moskorzowski, op. cit., po s. 66.

Ryc. 2. *Mappa obsidionis*, Jan Moskorzowski, Smoleńsk, październik 1633 roku, po s. 66, w: *Diariusz wojny moskiewskiej 1633 roku*

i odsieczy Smoleńska oraz plan nieudanego oblężenia przez wojska królewskie miasta Białe wiosną 1634 roku[26]. Zostały one skopiowane z oryginału na kalkę i następnie odbite sposobem litograficznym w znanym warszawskim zakładzie litograficznym Władysława Główczewskiego[27]. Relacje z pola walki pisane przez autora początkowo jako pisma do brata Andrzeja zostały przez tego ostatniego zebrane w formie diariusza *Summaryjusz krótki gestorum w ekspedycyjej*

26 Osobne plany dużego formatu w: J. Moskorzowski, op. cit., po s. 66, 126, 134.

27 Ibidem, s. 155.

moskiewskiej w r. 1633 a die 1 ianuarii zaczętej… i wydany drukiem pod koniec XIX wieku. Jan Moskorzowski (zm. po 1662 roku) był w trakcie tej wojny zaufanym oficerem i przybocznym sekretarzem hetmana polnego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła w czasie wojny smoleńskiej.

Moskorzowski uczestniczył w naradach wojennych po przybyciu króla pod Smoleńsk w końcu sierpnia 1633 roku. Stąd zapewne miał możność zapoznania się z polowymi planami Johanna Pleitnera wykorzystywanymi do podejmowania decyzji taktycznych w walce z armią moskiewską[28]. Plan ilustruje stan działań wojennych bezpośrednio po odblokowaniu miasta i zmuszeniu do opuszczenia przez przeciwnika jego ostrogów i fortów na początku października 1633 roku[29].

Ten największy pod względem rozmiarów plan w formie szkicu został przesłany przez Jana Moskorzowskiego z pierwszego obozu królewskiego na Górze Pokrowskiej jako załącznik do pisma do brata Andrzeja z dnia 8 października 1633 roku[30]. *Mappa obsidionis*[31] (drukowana za pozwoleniem cenzury rosyjskiej z dnia 24 stycznia 1895 roku st. stylu [sic!]) jest zapewne w warstwie graficznej znacznie uproszczoną pospieszną kopią większego szkicu polowego inżyniera królewskiego Johanna Pleitnera w orientacji północnej. W związku z tym trudno tu mówić o skali planu, która jest znacznie skażona. Tym niemniej niesie on czytelnikowi skondensowaną wiedzę geograficzną o teatrze działań wojennych. Krótkie komentarze i informacje Moskorzowskiego są umieszczone bezpośrednio w miejscach zdarzeń i sytuacji w polu i w oznaczonych schematycznie fortyfikacjach. Zwięzłe zapisy (łącznie 74 pozycje, wliczając w nie jednowyrazowe nazwy jak Dniepr lub kierunki geograficzne Septentrio, Merides, Occidens i Oriens do najwyżej paruzdaniowych informacji) korelują z informacjami z diariusza, a niekiedy je uzupełniają.

Mury smoleńskie są przedstawione bardzo schematycznie, zachowana jest liczba 34 baszt. Niektóre baszty są opisane lub skwitowane krótko jako „zbita" bądź „stłuczona" lub „wysadzona prochem cała". Te nazwane zaczynając od głównej Carskiej (Królewskiej) z przyległym Carskim mostem na Dnieprze i ochraniającym go blokhauzem z końca mostu zgodnie z kierunkiem ruchu zegara są następujące: „Wesołucha zbita wierzchem, Mołochowska, Kopycińska, Piatnicka". Przy bramie Kopycińskiej widoczny jest gwiaździsty zarys pentagonalnej Fortalicji Zygmuntowskiej z opisem: „Wał i szaniec usypany. W tym miejscu, gdzie był królem przełom w murze uczyniony Smoleńska dobywając. Most z miasta do wału, bo ten wał osobno jakoby od miasta forteca w końcu tego wału jest brama murowana na 3 (bastiony) od naszych".

28 J. Czajewski, op. cit., s. 106.

29 J. Moskorzowski, op. cit., s. 42.

30 Ibidem, s. 65.

31 Ibidem, po s. 66.

Z pozostałych istniejących wtedy obiektów stałych poza Smoleńskiem znajdujemy oznaczone jako prostokąciki z trzema kopułkami osiem cerkwi prawosławnych zlokalizowanych niedaleko od brzegów Dniepru. Są to w kolejności zaczynając od wschodu (lewej krawędzi planu): Św. Ducha, NN (mogiłka moskiewska. Bateria Szarlesowa), NN (Św. Piotra i Pawła), Św. Michała, Św. Spasa (Zbawiciela), NN, Św. Borysa i Gleba, Św. Trójcy. Oprócz Dniepru na planie pokazane są jeszcze cztery wpadające do niego rzeczki: Wiązowna, Stobno, Srebrna i ruczaj Horodzianka.

Obozy i forty moskiewskie oznaczono schematycznie czworobokami z bastionami w narożnikach. Na północ od Dniepru (dolna część planu) widoczny jest „Blokauz wielki Matyssona" (G. Mattisona). Między Dnieprem i fortem Mattisona oznaczono trzy małe reduty połączone okopem. Przy wschodniej reducie informacja: „z tego szańczyku Szarlowego zaczeli oblężeńcy…". Między środkową i zachodnią redutą napis: „Tym szlakiem XJM (hetman K. Radziwiłł) dawszy w zimie […] sześćset posiłku miastu a po tym tymże odbieżał się on". Pod zachodnią redutą umieszczona informacja: „Tu się Pan Arciszewski dobrze popisał siódmego września".

Między fortem Mattisona a rzeczką Wiązowną na wschodzie znajdują się informacje o walkach wrześniowych. Kolejno na północ od rzeki Dniepr (w dół na rysunku): „Bateria nasza 23–25 biła do Szarleja"; „Pobojowisko XJM gdzie dwiema chorągwiami zbił duży regiment piechoty dnia 22 września"; „Góra Pieczerska"; „Miejsce gdzie smoleńska wycieczka przez górę na Butlera naszych na miejscu wsparła"; „Szaniec Butlera"; „miejsce gdzie nasza jazda koronna jazdę nieprzyjacielską na Butlera następującą zniosła dnia 21 września". Przy ujściu Wiązowny do Dniepru oznaczenie „Dziewicza Góra gdzie ostróg był".

Na północ od szańca Mattisona są dwa wpisy. Na zboczach Góry Pokrowskiej: „*oppressio* Pana Arciszewskiego 21 i 22 września" zaś dalej na północ (na dolnym skraju szkicu): „Nocleg pierwszy wojskowy".

Na zachód od fortu Mattisona widoczna jest linia podwójnej palisady (kobylin) ciągnącej się od przedpiersia szańca do brzegów Dniepru. Za nią ufortyfikowana prawosławna cerkiew Św. Piotra i Pawła nad stawem Władyszyno (obecnie jeziorko *Sołdatskoje*). Na obszarze między ruczajem Horodnia (wpadającym do stawku Władyszyno) i rzeczką Srebrną (dopływem Dniepru) i samym Dnieprem widoczny jest jeszcze jeden ciek dorzecza Dniepru, rzeczka Stobna. Między Horodnią i Stobną widnieją dwa oznaczenia: „Pana Madalińskiego obozik" i „Bateria nasza", zaś obok na przeciwnym brzegu rzeczki Stobna: „Kozacki futor".

Przy brzegu Dniepru między linią kobylin i ujściem Stobny: „Pobojowiska Pana Madalińskiego", zaś po przeciwnej stronie rzeczki u jej ujścia: „Odwaga nagich Kozaków". Po przeciwnej stronie Dniepru korespondująca informacja: „wzrąb który znieśli Kozacy, nago się przeprawiwszy i piechotę wysiekli". Przy ujściu Srebrnej na jej zachodnim brzegu przy wizerunku przedmościa obozu

Siemiona Prozorowskiego: „Miejsce gdzie naszym haniebnie dano chłostę 6 września gdzie 70 towarzystwa zginęło".

W górnej części planu na południe od Dniepru zostały przedstawione główne fortyfikacje oblężnicze armii moskiewskiej. Dla ułatwienia lokalizacji opisów podzielimy go na część północną, przylegającą do Dniepru i część południową od wysokości Baszty Kopycińskiej.

W części północnej, przyległej do Dniepru zaczynając od zachodu (prawa krawędź planu) mamy: oznaczony jedynie linią kobylin „Obóz Prozorowskiego odbiegany 29 września" wraz z cerkwią Św. Trójcy; cerkiew Św. Borysa i Gleba; umocnienie „obóz rajtarski Szarles Haberta odbiegany 29 września"; cerkiew Św. Michała; umocnienie „Blokauz oberstera Damma. Ten to blokauz (…) opuszczony 28 września"; umocnienie „Batteryjka skoro poczęta była do naszego wału i Szehinowi dawszy być (?)"; obok uwaga: „Batteryjkę tę XJM okupował 28 września".

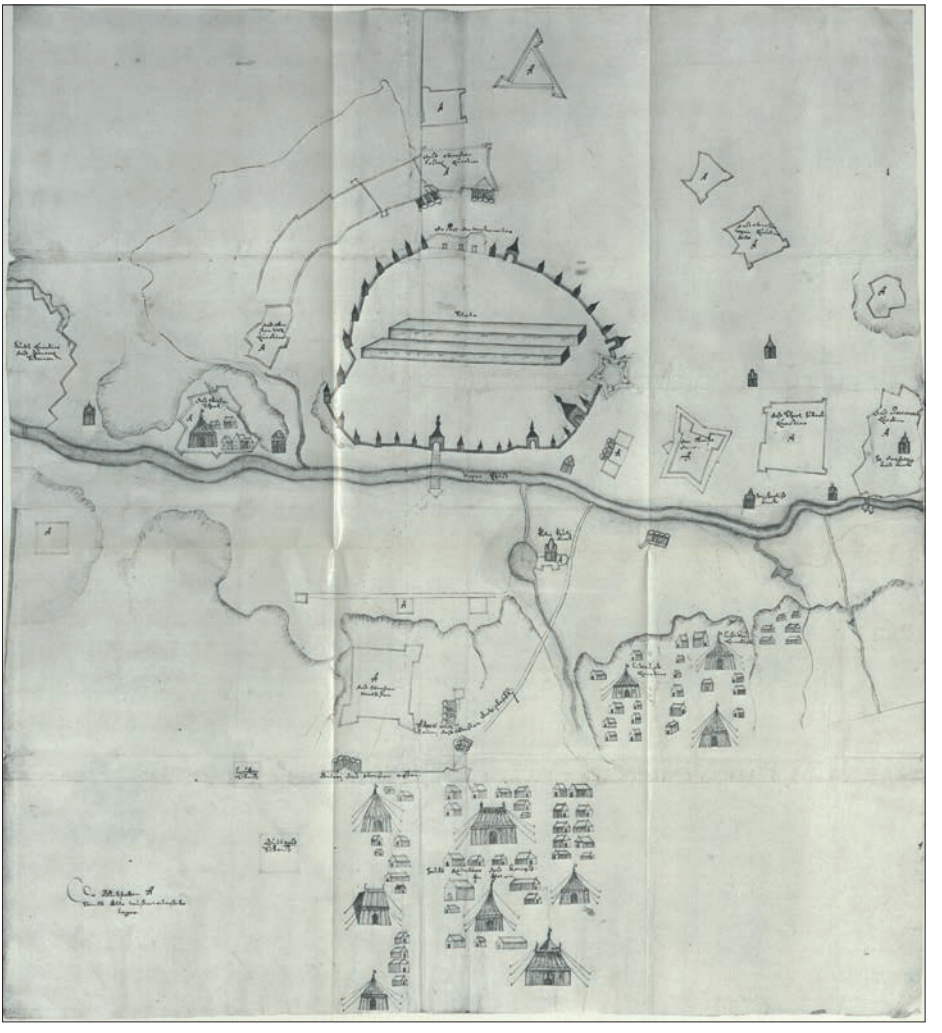
Po przeciwnej stronie murów miejskich opuszczona cerkiew: „Mogiłka moskiewska. Batteria Szarlesowa", napis: „Obóz albo blokauz oberstera Szarla, z którego też z dział do zamku (bito?) z którego odbieżał 3 października w nocy"; cerkiew Sw. Ducha; „Obóz Szehina generała moskiewskiego"; „Oriens" (Wschód).

W drugiej części między obozem Prozorowskiego a Basztą Kopycińską mamy: „Occidens" (Zachód); umocnienie „Blokauzik przy obozie Prozorowskiego odbieżany 29 września"; powyżej przy linii kobylin wzmianka: „Przy tych kobylinach naszych odbito"; obok wzmianki umocnienie: „Szaniec odbieżany 29 września. Blokauz odbieżany"; poniżej dwie cerkwie, NN i Św. Spasa; obok napis: „Tu działa od Castella naszego z miasta nieprzyjacielowi naszemu szkodziły 28 września"; między nim a Fortalicją Zygmuntowską w linii toru pocisków z dział fortalicji: „Stąd naposiełkowano wojsko. Pobojowisko Moskiewskie 29 września".

W części południowej zaczynając od wschodu (prawa krawędź planu) wizerunek czterobastionowego fortu: „Blokauz który naszy okkupowali za ustąpieniem Prozorowskiego" zaś obok napis: „Szanc odbieżany 29 września i osadzony od naszych". Z boku i powyżej fortu linia kobylin: „Kobyliny zewsząd"; „Kobyliny któremi szance okrążyli zewsząd"; dalej nad kobylinami fort: „Blokauz drugi na rogu" i obok napis: „Szanc odbieżany w nocy 3 października". Obok z lewej strony następny fort: „Blokauz w którym angielski regiment", a obok informacja: „Szanc odbieżany w nocy 3 października".

Następne umocnienie naprzeciw Baszty Mołochowskiej: „Batteria na której ośm dział burzących stało"; dalej fort: „Batteria druga na której także 8 dział burzących stało które strychowały na krzyż". Obok naprzeciw baszty z napisem „stłuczony wierzch" napis: „Obóz niemieckiej piechoty gdzie Leslie stoi". Nad bateriami i obozem Lesliego informacja: „Batteria ta wszytka jako wielka rozbieżana 3 października w nocy". Na górnej krawędzi planu napis „Meridies" (Południe).

3. Plan moskiewskiego oblężenia Smoleńska i jego odblokowania w końcu września 1633 roku Eliasza Arciszewskiego[32]

Ryc. 3. *Dispositio exercituum in pugna ad Smolensk a.1633*, E. Arciszewski, Smoleńsk, październik 1633 roku, Tablica V, w: *Elementa ad Fontium Editiones XXIII. Res Polonicae ex Archivio Regni Daniae VI Pars*, red. K. Lanckorońska, G. Steen Jensen, Rzym 1974

32 Tablica V, w: *Elementa ad Fontium Editiones XXIII. Res Polonicae ex Archivio Regni Daniae VI Pars*, red. K. Lanckorońska, G. Steen Jensen, Rzym 1974.

Plan ten znajduje się na odwrocie pisma arianina, pułkownika JKM Eliasza Arciszewskiego[33] do króla duńskiego Chrystiana IV (bez daty)[34] z obozu królewskiego w Bogdanowej Okolicy. Szkic ten *Dispositio exercituum in pugna ad Smolensk a.1633* o rozmiarach arkusza 36,5 × 40,5 cm wykonany w skali ok. 1:15 000 (wewnątrz rysunku murów smoleńskich podano skalę w prętach reńskich i w prętach amsterdamskich).

Plan ten jest bardzo podobny do poprzednio omówionego obiektu Jana Moskorzowskiego. Zapewne też został skopiowany z tego samego szkicu Johanna Pleitnera. Zawiera o wiele mniej informacji niż u Moskorzowskiego, za to jest bardziej wycyzelowany graficznie. Przedstawia głównie lokalizację umocnień moskiewskich (oznaczonych literą „A") wokół Smoleńska. Opisane w języku niemieckim obiekty są mniej liczne i nie ma właściwie tych zwięzłych opisów zdarzeń jak na poprzednim planie Moskorzowskiego. Ze względu na jej lakoniczność, nie przytaczam i nie cytuję tej legendy w oryginale, a jedynie omawiam.

Mury smoleńskie są przedstawione graficznie lepiej niż u Moskorzowskiego. Co prawda autor dołożył jedną nieistniejącą basztę do umocnień miasta, za to niektóre baszty bramne pokazano z pewną detalizacją. Bramę Piatnicką pokazano jako zabarykadowaną ziemią i gruzem, zaś Fortalicja Zygmuntowska (cytadela smoleńska) została rozrysowana dość szczegółowo z jej bastionami. Most smoleński przez Dniepr jest przedstawiony schematycznie z dwuramnikiem (przegrodą fortyfikacyjną) jako przedmościem.

W górnej połowie planu (południe) oznaczono przy lewej krawędzi główny obóz Szeina, następnie obóz pułkownika Jacobiego między dwiema cerkwiami, od którego zaczynam opis pozostałych umocnień moskiewskich zgodnie z ruchem wskazówek zegara. Powyżej obóz pułkownika H. Fuksa, dalej linie wałów obozu pułkownika A. Leslie. Tu są widoczne gobliny (kosze szańcowe) stanowisk artyleryjskich. Naprzeciw nich widok zniszczonych obstrzałem murów i baszt smoleńskich. Powyżej i w prawo ciąg trzech nieopisanych fortów moskiewskich, zaś dalej kwatera pułkownika J. Charleya. Na prawym skraju planu przy Dnieprze obóz S. Prozorowskiego z cerkwią Św. Ducha i mostem przez rzekę.

Wewnątrz pierścienia oblężniczego szaniec obozu jazdy Ch. d'Eberta i blisko murów miejskich fort pułkownika I. van Damma z baterią artyleryjską osłoniętą koszami szańcowymi naprzeciw baszty Piatnickiej.

W części dolnej planu (na północ od Dniepru) parę wrogich umocnień. Z lewej krawędzi planu szaniec na Górze Dziewiczej, fort pułkownika G. Mattisona na Górze Pokrowskiej z trzema redutami na przedpolu, a niedaleko

[33] W. Czapliński, *Eliasz Arciszewski młodszy, pułkownik i dworzanin królewski*, „Reformacja w Polsce", R. 9/10, 1939, s. 80–89.

[34] *Elementa ad Fontium Editiones XXIII. Res Polonicae ex Archivio Regni Daniae VI Pars*, red. K. Lanckorońska, G. Steen Jensen, Rzym 1974, s. 6–14, tab. V.

Dniepru ufortyfikowana cerkiew Św. Piotra i Pawła nad stawem Władyszyno. Przy północno-zachodnim bastionie fortu Mattisona kosze szańcowe ustawione przez piechotę Arciszewskiego. Poniżej u podnóża Góry Pokrowskiej usypane liniowo wały obozowe pułku Kreutza wraz z koszami szańcowymi osłaniającymi artylerię z redutą obok. U dołu szaniec pułku J. Butlera.

Pozostałą dolną część planu zajmują ciekawe rysunki wyglądu pierwszego obozu królewskiego na Górze Pokrowskiej (namioty króla i dostojników oraz prowizoryczne baraki czeladzi i wojska). Podobny rysunek znajdziemy w niżej omówionym miedziorycie Savery'ego. Przy rzeczce Horodziance z prawej strony widoczne są obóz litewski (hetmana K. Radziwiłła) i obok kozacki.

Pismo to jest właściwie plagiatem pisma Jana Moskorzowskiego do brata z dnia czwartego października 1633 roku[35] przetłumaczonym na język łaciński. Wynika to jednoznacznie z formy i treści oraz załączonego w zasadzie identycznego planu. Tłumaczenie tekstu Arciszewskiego na język polski nie wniosłoby nic nowego do znanych nam już źródeł historycznych.

4. Plan oblężenia przez wojska królewskie moskiewskiego obozu M. Szeina w końcu października 1633 roku von Weinbeera[36]

Plan-szkic przesłany przez agenta dworu brandenburskiego von Weinbeera (właściwie inżyniera Johanna Pleitnera, który służył jednocześnie dwóm panom) przy piśmie z obozu królewskiego w Bogdanowej Okolicy (miejsce drugiego obozu po przeniesieniu z pierwszego na Górze Pokrowskiej) z dnia 26 października 1633 roku[37]. Plan odnosi się do wydarzeń między 16 i 23 października 1633 roku, a szczególnie zainstalowania i działań baterii trzech lekkich dział na Żaworonkowej Górze. Dotyczący tego tekst Pleitnera w tłumaczeniu z języka niemieckiego historyka Ksawerego Liske[38] brzmi: „Na rzeczonej (Żaworonkowej) górze kazał król postawić kilka małych armat polowych, ciężkiego kalibru nie było można przewieźć na złych drogach. Dnia 23 b.m. (października) zaczęto z nich ponad rzeką strzelać do głównej kwatery nieprzyjacielskiej. Król każe także stawiać most łyżwowy na Dnieprze, kozacy zaporoscy zaś, 15 000 ludzi, mają się rozłożyć obozem po drugiej stronie rzeki w pobliżu kwatery Szeina. Kwatera nieprzyjacielska leży zatem między Smoleńskiem a obozem królewskim (jak to pokazuje załączony plan)"[39].

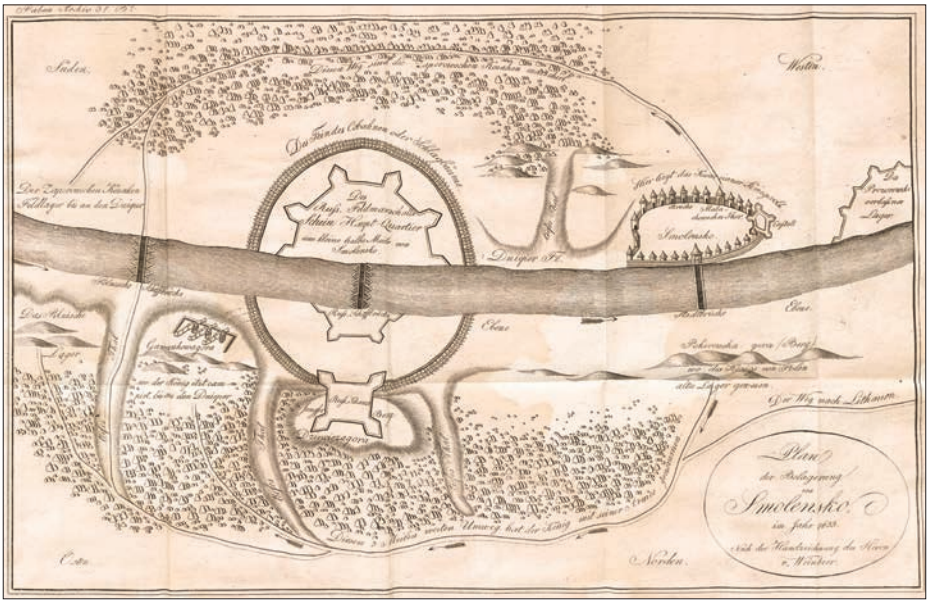
35 J. Moskorzowski, op. cit., s. 33–43.

36 *Preussisches Archiv oder Denkwürdigkeiten aus der Kunde der Vorzeit*, opr. K. Faber, t. 3, Königsberg 1810, po s. 179.

37 Ibidem, von Weinbeer, *Belagerung von Smolensk durch die russische Armee in Jahr 1633 (Nebst einem Plan)*, s. 127–130.

38 K. Liske, *Przyczynki do historii wojny moskiewskiej z lat 1633–1634*, „Biblioteka Ossolińskich", t. 11, 1868, s. 31 (tam też spolszczona wersja planu).

39 Fragment w nawiasie opuszczony w tłumaczeniu Liskego.

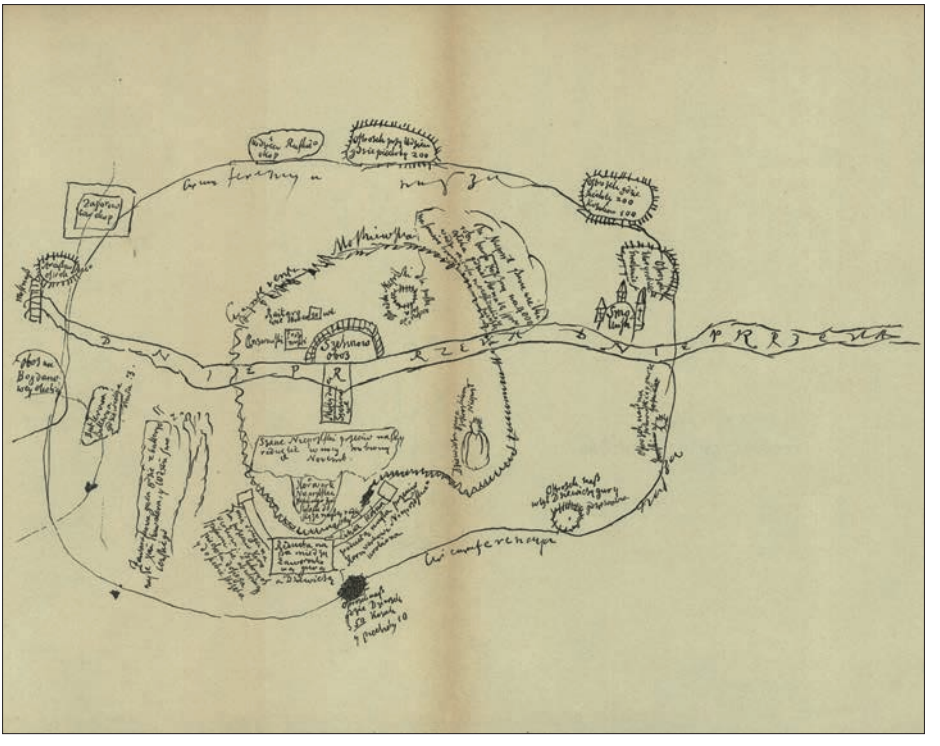
Ryc. 4. *Plan der Belagerung von Smolensko in Jahr 1633 nach der Handzeichnung des Herrn v. Weinbeer*, Johann Pleitner, Smoleńsk 1633, w: „Preussisches Archiv oder Denkwürdigkeiten aus der Kunde der Vorzeit", red. K. Faber, t. 3, Königsberg 1810, po s. 179

Zapewne kopista dla wydawnictwa uprościł oryginał Pleitnera, tym niemniej widoczne są detalicznie pokazane trzy działa na Górze Skowronkowej (Żaworonkowa gora), z lewej obóz polski, powyżej polski most łyżwowy i obóz kozaków zaporoskich. Wokół warownego obozu Szeina z mostem łyżwowym i przedmościem jest widoczny osłaniający go pierścień zasieków i koszy szańcowych. Naprzeciw obozu na północy ostatni nieopuszczony jeszcze fort moskiewski na Górze Dziewiczej. Przy dolnej krawędzi (na północ od obozu Szeina) widoczna droga długości trzech mil, którą przebyły wojska królewskie do nowego obozu w Bogdanowej Okolicy. Przy górnej krawędzi pokazana jest droga kozaków zaporoskich spod Smoleńska na nowe pozycje.

Smoleńsk pokazany jest schematycznie w postaci kręgu murów z basztami i kasztelem (Fortalicją Zygmuntowską), gdzie przy zaznaczonych trzech zniszczonych wieżach napis bresza (przełom) i oznaczona Baszta Mołochowska. Wyżej umieszczono informację o kwaterze wojsk kwarcianych na południe od murów.

Naprzeciw mostu smoleńskiego kopczykami oznaczono wzgórza z Górą Pokrowską, na której zgodnie z podaną informacją znajdował się pierwszy obóz królewski, a niżej drogę prowadzącą na Litwę. Przy prawej krawędzi planu nad Dnieprem oznaczono porzucony obóz warowny Siemiona Prozorowskiego.

5. Plan oblężenia przez wojska królewskie moskiewskiego obozu M. Szeina w końcu października 1633 roku J. Moskorzowskiego[40]

Ryc. 5. Oblężenie moskiewskiego obozu B. Szeina, J. Moskorzowski, Smoleńsk październik 1633 roku, w: *Diariusz wojny moskiewskiej 1633 roku*, po s. 126

Następny plan-szkic oblężenia przez wojska królewskie całej armii moskiewskiej w rozbudowanym głównym obozie wojewody Michaiła Szeina został przesłany przez Jana Moskorzowskiego z Bogdanowej Okolicy (miejsce drugiego obozu królewskiego) do brata Andrzeja z pismem datowanym dnia 14 grudnia 1633 roku[41]. Widoczna jest tu duża zgodność z poprzednim planem von Weinbeera (Pleitnera). Plan również jak poprzedni z kierunkiem północnym u dołu dokumentuje stan zamknięcia całej armii moskiewskiej, która wycofała się na początku października 1633 roku z większością dział i częścią zapasów ze wszystkich swoich rozbudowanych umocnień wokół Smoleńska do głównego obozu M. Szeina na wschód od miasta. Pod koniec listopada 1633

40 J. Moskorzowski, op. cit., po s. 126.

41 Ibidem, s. 69.

roku zamknięto całkowicie z polecenia króla pierścień oblężniczy wokół obozu[42], w ten sposób czyniąc oblegających oblężonymi.

Na planie-szkicu pokazano uproszczone linie oblężnicze armii królewskiej z umocnieniami, fortami i szańcami, do których włączono również sam Smoleńsk oraz linie obronne obozu Szeina z rozbudowanym przedmościem na północnym brzegu Dniepru i głównymi obwałowaniami przy południowym brzegu. Krótkie informacje o umocnieniach, utarczkach i zdarzeniach są umieszczone w ich lokalizacjach w różnych orientacjach, co zmusza czytelnika do obracania planu. Szczególnie rozbudowane opisy dotyczą walk na przedpolu przedmościa dnieprowskiego w dniach 22 i 23 listopada 1633 roku[43].

W pierścieniu oblężniczym rozpoczynając od Smoleńska zgodnie z ruchem wskazówek zegara mamy następujące fortyfikacje: „Ostrożek nasz na Pokrowskiej Górze"; „Ostrożek nasz w tył Dziewiczej Góry gdzie wolna (?)"; „Ostrożek gdzie Dzierżek z 50 Kozakami i piechoty 10"; „Żaworonkowa Góra gdzie 2 batteryje nasze Xcia Kawalera (ks. Zygmunt Radziwiłł) i wojewodzica smoleńskiego (Mikołaj Abramowicz)"; „Butlerowa (płk. Jakub Butler) bateria gdzie działa 3"; obok zarys drugiego obozu królewskiego w Bogdanowej Okolicy; „Most nasz (na Dnieprze). Arciszewskiego ostrożek"; „Zaporowski okop"; „Wojewodzica Ruskiego (Stanisław Daniłowicz) okop"; „Ostrożek przy Wiaźmionce gdzie piechoty 200"; „Ostrożek gdzie piechoty 200 i Kozaków 100"; „Ostrożek który robili Smolanie".

Sam ostróg Szeinowy na południowym brzegu Dniepru był podzielony na parę obozów: „Szeinow obóz"; „Prozorowski"; „Rajtarowie Hubertowi" (Ch. d'Ebert); „Ostrożek nieprzyjaciela dla *passu* wolnego do lasa"; poza linią obrony: „Tu nieprzyjaciel szanc wielki robi bardzo potężny na 4 000 człeka, gdzie armatę prowadzi z całą *victualis* i na śmierć bronią piechotą".

Na północnym brzegu Dniepru są oznaczone następujące umocnienia moskiewskie: „Dziewicza Góra z ostrożkiem nieprzyjacielskim"; przedmoście przed mostami przez rzekę: „Mosty dwa Szehinowe". Rozbudowa przedmościa w kierunku wojsk królewskich: „Szańc nieprzyjacielski (dzieło koronowe) przeciw naszej reducie w nocy zrobiony 22 listopada"; „Hornwerk nieprzyjacielski z którego z pistoletów dosięże naszych odjęty"; „Reduta nasza między Żaworonkową Górą a Dziewiczą", z jej lewej strony: „Linia druga nasza przeciw hornwerkowi. Z których spisami się *ab utrinque* piechota dobiega i do siebie strzela" z jej prawej strony: „Linia kolna za redutą naszą przeciw hornwerkowi nieprzyjacielskiemu urobiona".

42 Ibidem, s. 66.

43 Ibidem, s. 66.

6. Plany oblężenia moskiewskiego Smoleńska i oblężenia obozu moskiewskiego M. Szeina w grudniu 1633 roku sekretarza kanclerza koronnego Jakuba Zadzika[44]

Szkic-plan moskiewskiego oblężenia Smoleńska i później oblężenia wojsk Szeina przez armię królewską był załączony do pisma z dnia 15 grudnia 1633 roku kanclerza koronnego Jakuba Zadzika do francuskiego kardynała Richelieu. Pismo w języku łacińskim zatytułowane *Progressus belli Moschovitici* relacjonowało krótko historię wydarzeń pod Smoleńskiem do początku grudnia 1633 roku[45]. Pismo dla lepszego zilustrowania faktów odwołuje się na marginesach do oznaczeń na załączonej mapie[46]. Z powodu zszycia w archiwum francuskim tych dwóch części razem część planu ze Smoleńskiem jest niewidoczna.

Plan a raczej szkic nosi też znamiona uproszczonej kopii planu Pleitnera. Składa się z dwóch części, prawej *Obsidio Hostis* (Oblężenie nieprzyjacielskie) i lewej *Obsidio Civitatis eiusque Liberato Rege aduentante* (Oblężenie miasta i jego szybkie wyzwolenie przez króla). Legenda z prawej strony planu w języku łacińskim głosi:

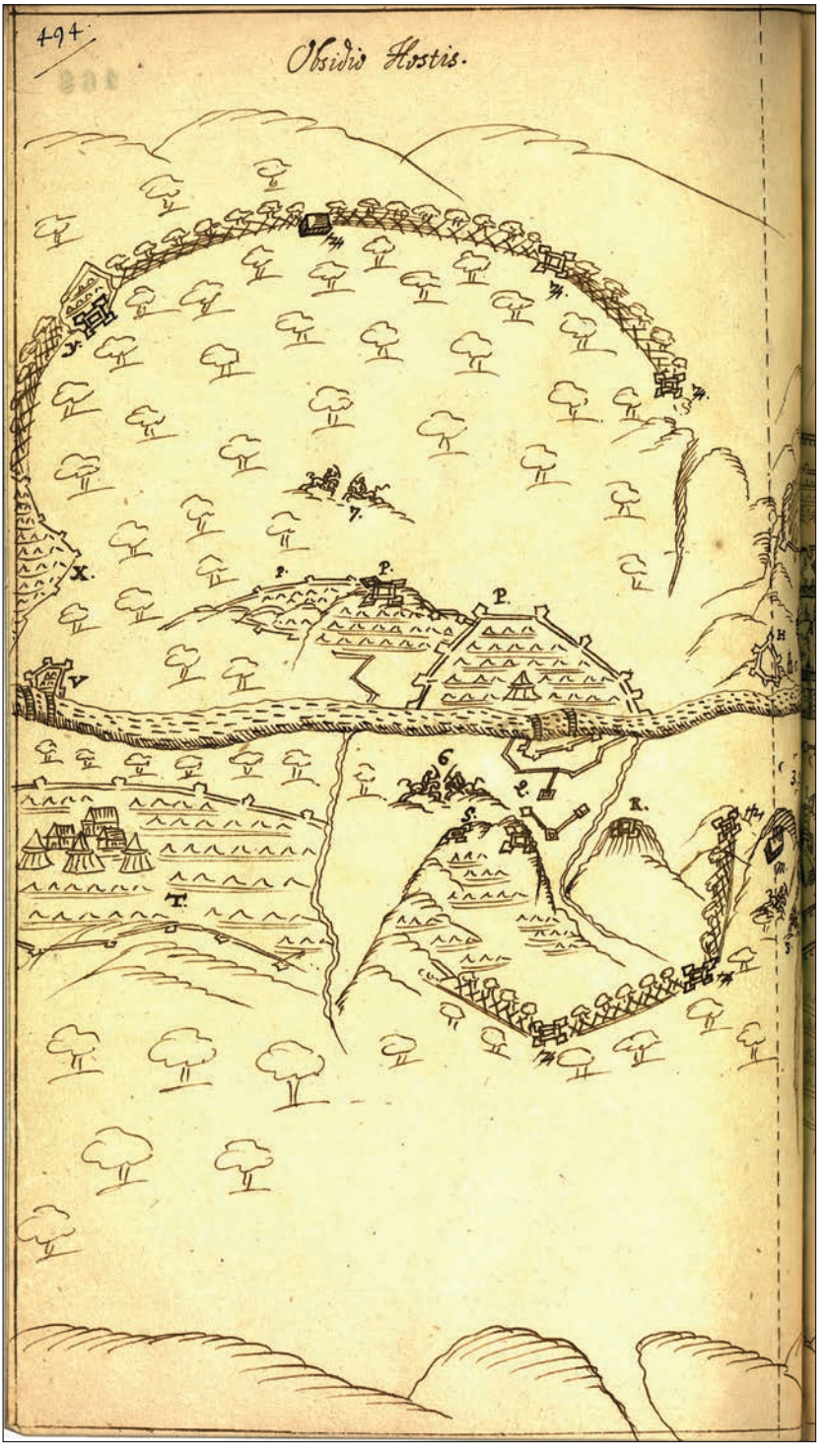
A. Civitas Munitissima Smolensko.
B. Castellum forte, sine nuova Arx.
C. Munitiuncula Moscos.
D. Colonelli Dam forte, quo noi pugnato sana exorta acies in campo.
E. Equites.
e. Munimenta obsidionis relicta simus ab hoste cum.
F. Castris Proserouij.
I. Templa & Rudera olim, amplissima in circuitu civitatis.
G. Lesselij fortalitia, constructa pro frangendo muro tormentora impetu.
H. Scharli situs, tormentis ponte petiens.
K. Colonelli Mates munimentu quod expugnatum pious ab hoste relinqubat. Sic K &.
L. Fortificatum templum.
M. Nostrorum glenata, unde & sclopetarum sui, & tormentoru hostium castra exagitabant.
N. Regis castra.
O. Castra Kosacorum Borysthenis sine Saporoviensium.
P. Castra primaria capiducis Moscis, Scheinij & obsidione relinquentium p.p.
Q. Linea offensiva nostra defensiva ante hostium facta.

---

44 Archives des Affaires Etrangéres, Paryż, Correspondance politique, Pologne, vol. II, k. 174–176.

45 W. Tomkiewicz, *Relacja kanclerza Zadzika o kampanii smoleńskiej w 1633 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy", r. 7, 1934, nr 1, s. 122–126.

46 Archives des Affaires Etrangéres, Paryż, Correspondance politique, Pologne, vol., II k. 174–176.

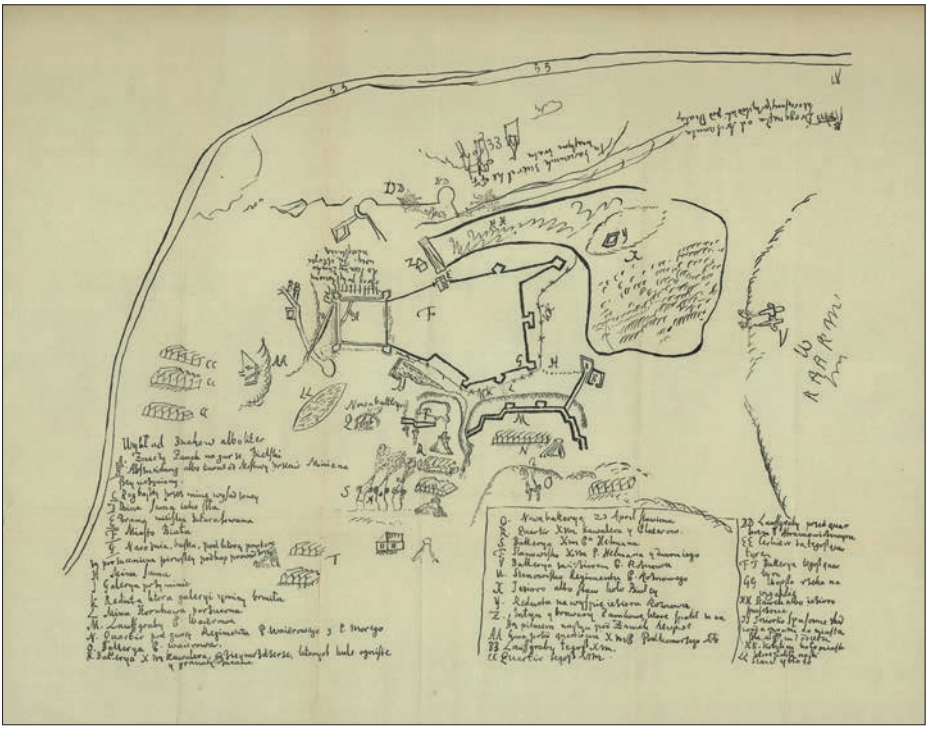
Ryc. 6. *Obsidio Hostis. Obsidio Civitatis eiusque Liberato Rege aduentante*, sekretarz J. Zadzika, Smoleńsk, grudzień 1633 roku, Archives des Affaires Etrangéres, Paryż, Correspondance politique, Pologne, vol. II, k. 174–176

Obsidio Civitatis. Einsq
Liberatio. Rege
Cauentante.
A. Ciuitas Munitissima Smo.
Cenubs.
B. Castellum forte, siue Nouu
Arx.
C. Munitiuncula Moscou
D. Colonelli dum forte, qua mi pugna
to. sæua equestaciem m' Campo.
E. Equites.
e. Munimenta obsidionis re,
licta simul ab hoste cum.
F. Castris Proseroui.
I. Templa & Rudera olim,
amplissimæ m' circuita,
Ciuitatis.
G. Lesselij fortalitia constructa
pro frangendo muro tormentum
impetu.
H. Scharli Situs, tormenti pene
petiens.
K. Colonelli Mater Munimenta
quod expugnatum priu, ab
hoste relinquebat. Sic
k. &c.
L. fortificatum Templum.
M. Mortrorum elenata, unde &
Sclopetarum sei, & tormentorum
hostium Castra expugnabant.
N. Regis Castra.
BORISTENES.
O. Castra Kozacor
Boryslhenis siue
Saporouiensium.
P. Castra primaria Ca
pitanei Mosei, Scheting
& obsidione relinquen
tium. p. p.
Q. Einer offensiuæ nostræ
Defensiuæ autem hostium
facta.
R. Hostis Munimenta, in
Monte dicto Dsernia.
S. Mons ministrans nobis
Ciuitg Skowronkowa, qua
Civitas quem salutissimè eua
cum hoste Certamen.
T. Castra nunc Regis præsen
tia.
V. Pontes, cum Securitate
nostri.
X. Castra Kozackorum.
Y. Palatinides Russiæ.
Z. Munimenta, quæ inter
mixta arborib quantitate
undiquaq claudunt hostem.
3. & 8. Acerrima
pugna, & victoria
Eodem.
4. Cruentu in
principio
certamen.
7. Prima Castra Regis in Monte
Oliuica.
2. ex lignis constructa fortissima
obstacula a nostris confracta.

R. Hostis munimentu in monte dicto Dziewica.
S. Mons ministrans nobis dicto Skowronkowa Gura. Circa quem saunissima errat cum hoste certame.
6. –
T. Castra nunc Regis praesentia.
V. Pontes, cum securitate nostri.
X. Castra Kosacorum.
Y. Palatinides Russiae.
Z. Munimenta qua inter, mixta arbora quantitate undiqua claudunt hoste.
y. Prima castra Regis in monte Olusica.
z. Ex lignis constructa fortissima obstacula a nostris confracta.
3. & 8. Acerrima pugna et integra diem.
X. Cruento in principio certamen[47].

[47] „A. Miasto warowne Smoleńsk.
B. Kasztel inaczej Nowy Zamek (Fortalicja Zygmuntowska).
C. Umocnienia moskiewskie (bateria Damma).
D. Fort pułkownika Damma, którego obwałowania zdobywano w walce.
E. Jeźdźcy (obóz Ch. d'Eberta).
e. Urządzenia oblężnicze ustawione przez wroga (kobyliny).
F. Obóz Prozorowskiego.
J. Świątynie oraz ich ruiny stojące wokół miasta.
G. Fort Lesliego zbudowany dla ostrzeliwania artylerią murów.
H. Pozycja Charleya, z której ostrzeliwano most (miejski).
K. Fort pułkownika Mattisona który pierwszy został zajęty po wycofaniu się wroga.
L. Ufortyfikowana świątynia (cerkiew Św. Piotra i Pawła).
M. Nasza piechota uzbrojona w pistolety i muszkiety, która atakowała wraże szańce.
N. Obóz królewski.
O. Obóz kozaków dnieprowych zwanych zaporoskimi.
P. Główny obóz moskiewskiego naczelnika Szeina dowodzącego oblężeniem.
Q. Linia naszego ataku przeciwko obronie nieprzyjaciela (przedmoście obozu Szeina).
R. Umocnienie nieprzyjaciela na górze zwanej Dziewiczą.
S. Góra nam służąca, zwana Skowronkową Górą, z której zdrowo do wroga bito.
6. Brak opisu.
T. Obóz, w którym obecnie przebywa król.
V. Most dla naszego bezpieczeństwa.
X. Obóz kozacki.
Y. Wojewoda ruski (S. Daniłowicz).
Z. Forty, które zabezpieczono zasiekami z ściętych drzew przed posiłkami wroga.
y. Pierwszy obóz królewski na Hłuszycy.
z. Silne przeszkody zbudowane z powalonych drzew (kobyliny) zniszczone przez nas.
3–8. Desperackie walki przez cały dzień.
X. W krwawej walce (?)".
Uwagi autora są podane w nawiasach.

7. Plan nieudanego oblężenia miasta Biała przez wojska królewskie w 1634 roku Jana Moskorzowskiego (wg. J. Pleitnera)[48]

Ryc. 7. Plan oblężenia miasta Biała, Jan Moskorzowski, Biała, maj 1634, w: *Diariusz wojny moskiewskiej 1633 roku*, po s. 134

Ten plan bez skali ilustruje bezskuteczną próbę opanowania przez oddziały króla Władysława IV miasteczka Biała (ob. *Biełyj*) na północ od Smoleńska po kapitulacji armii moskiewskiej M. Szeina. Armia królewska rozłożyła się pod miastem obsadzonym załogą moskiewską pod koniec marca 1634 roku. Zdaniem inżynierów mogło być ono zajęte w ciągu tygodnia oblężenia. Jednak rezolutni obrońcy nie mieli zamiaru się poddawać i oblężenie trwające prawie dwa miesiące nie przyniosło sukcesu.

Plan pokazuje wydarzenia do połowy maja 1634, to jest do czasu decyzji o zwinięciu oblężenia i przystąpienia do rozmów pokojowych nad rzeką Polanówką między wojującymi stronami. Kierunek północny (nie oznaczony) jest skierowany w lewą krawędź planu. Z północy na zachód (lewy górny narożnik

[48] J. Moskorzowski, op. cit., po s. 134.

planu)) łuk rzeki Obsza („Opsza rzeka *navigabilis*"), obok miasta dwa stawy miejskie (większe to obecnie jeziorko *Wiesiełoje*).

Plan pozwala śledzić wydarzenia pod Białą przedstawione w diariuszu Moskorzowskiego[49]. Bogata legenda na planie („Wykład znaków albo liter") ułatwia zlokalizowanie poszczególnych stanowisk wojskowych, baterii działowych, galerii minowych, umocnień i fortyfikacji, okopów (Litery A do Z i podwójne litery AA do LL). Dodatkowo umieszczono parę uwag, jak te na wschód od miasta u góry planu: „Droga nasza od Archanioła (cerkiew Archangielska) którą naszy przychodzili pod Białą"; „Tu harcownik ścierał się na tym szlaku". Obok oznaczenie cerkwi Archangielskiej nad rzeczką Wojszą (nie oznaczona), gdzie była kwatera regimentów piechoty niemieckiej królewicza Kazimierza i Mikołaja Abramowicza z rozbudowanymi okopami naprzeciw bramy miejskiej. Przy ostrogu przyległym do miasta zaś napis: „Ostróg przystawiony do ściany zamkowej. Tu chłopi (?)".

Jak się okazało, podziemne galerie minowe prowadzone przez Pleitnera (D) i Hornka (H) były za krótkie i wybuchy założonych tam min prochowych nie poczyniły większych szkód nieprzyjacielowi, za to spowodowały straty we własnych szeregach. W połowie maja 1634 roku odstąpiono od dalszego oblężenia, gdyż król zdecydował się na przerwanie działań wojennych i podpisanie z Moskwą traktatu pokojowego (Polanowskiego).

8. Plan moskiewskiego oblężenia Smoleńska i odsieczy miastu króla Władysława IV na miedziorycie Salomona Savery'ego z 1635 roku[50] (Delineacja smoleńska)

Wielki rozmiarami (84 × 109 cm) miedzioryt Salomona Savery'ego na czterech arkuszach *Expugnatio exercitus Moscovitici obsidione presentis urbem Smolenscum ductu Vladislai IV Poloniae ac Sueciae Regis etc.* jest typowym przykładem zachodnioeuropejskiego oblężniczego reportażu, przedstawionego w formie graficznej wraz z dodanymi tablicami z objaśnieniami tekstowymi. Uproszczony kartograficzny obraz topografii terenu stanowi jedynie tło dla przedstawienia geometrii fortyfikacji, okopów, szańców, obozów oraz ustawienia i potyczek oddziałów wojskowych wraz ze scenkami obyczajowymi w widoku niejako z lotu ptaka.

Pompatyczne nagłówki sławią zwycięzców i ich czyny a także często łaskę okazaną zwyciężonym. Czasami dodaje się figury alegoryczne, często z mitologii greckiej lub rzymskiej dla podkreślenia słuszności zwycięskiej sprawy.

[49] J. Moskorzowski, op. cit., s. 122–128.

[50] *Expugnatio exercitus Moscovitici obsidione presentis urbem Smolenscum ductu Vladislai IV Poloniae ac Sueciae Regis Expugnatio A.o 1633: per Adolphum Boy, incisa a Salomon Savery, apud G. Blaeu et A. Hunefeldt. 4 tab. cum Descriptione,* 1635, wyd. 1, W. Blaeu, Amsterdam 1635, Biblioteka Uniwersytetu w Lejdzie, Collection J.T. Bodel Nijenhuis COLLBN Port 162 N 58–59.

Powstawanie takich propagandowych dzieł było inspirowane i często finansowane przez władców i wodzów dbających o swój obraz jako odważnych żołnierzy Pana a także przez miasta, które chciały w ten sposób uzyskać przychylność swoich suwerenów.

Dzieło Savery'ego powstało z inspiracji rady miejskiej Gdańska, która chciała ułożyć swoje sprawy finansowe z nowym królem w możliwie optymalny sposób. Jeszcze w trakcie działań wojennych pod Smoleńskiem w gdańskiej ludwisarni wykonano dla tej kampanii parenaście armat i moździerzy typu niderlandzkiego[51], które obsługiwane przez gdańskich artylerzystów odznaczyły się celnym ostrzałem obozu Szeina. Natychmiast po otrzymaniu wiadomości o kapitulacji moskiewskiej, rada miejska Gdańska zarządziła urządzenie na Długim Rynku w dniu 26 marca 1634 roku uroczystych fajerwerków z tej okazji.

Latem 1634 roku rada zleciła wykonanie rysunku do miedziorytu gdańskiemu malarzowi Adolfowi Boyowi (1612–1680) na podstawie planów i rysunków inżyniera Johanna Pleitnera[52]. Gotowy rysunek dostarczono do Niederlandów, gdzie w 1635 roku wyrytował go w miedzi znany artysta grafik Salomon Savery. Składający się z czterech arkuszy miedzioryt wraz z tekstem pokoju polanowskiego 1634 roku oraz opisowym tekstem-spisem umocnień i miejsc walk w trzech językach (łacińskim, niemieckim i francuskim) odbito w 1635 roku w Amsterdamie u Cornelisa Danckertsa I i Willema Blaeu'a oraz w Gdańsku u Andreasa Hünefeldta. Pokolorowana wersja była ofiarowane przez radę miejską Gdańska królowi Władysławowi IV.

Wykonawcy miedziorytu, a więc Adolf Boy, Johann Pleitner (incognito) i Salomon Savery swoje dzieło dedykowali zleceniodawcy tj. radzie miasta Gdańska. Dedykacja w języku łacińskim zapewne autorstwa Johanna Pleitnera w języku łacińskim głosi[53]:

> „Iconica Repreasentatio Smolenscensis Obsidionis, Deditique Post Eam Solutam, Et Vere Subjugum Missii Validissimi Exercitus Moscovitici. Quod opus Omnipotentis Dei, res humanas mirabiliter dirigentis, ineffabili gratia, gloriosissimo ductu & auspicio Serenissimi, & Potentissimi Principis, Vladislai Quarti Regis Poloniae et Sueciae & c. fortissimaque opera Illustrissimorum Ducum Dn. Christophori Radzivilli Ducis Birzarum et Dubinkorum, Vilnensis Palatini Lithuanicorumq; Exercituum Generalis, & Dn. Martini Kazanovii Podoliae Palatini, Regnique Poloniae Campiductoris coeptum anno MDCXXXIII. et proxime sequenti feliciter peractum: Nobilissimi Vero Et Amplissimi Senatus Populique Gedanensis,

51 D. Kupisz, *Smoleńsk 1632–1634*, Warszawa 2017, s. 228.

52 J. Czajewski, op. cit., s. 118–119.

53 Royal Collection Trust, RCIN 722074.b. miedz. 16,7 × 109,7 cm i 6,4 × 99,7 cm.

Ryc. 8. *Expugnatio exercitus Moscovitici obsidione presentis urbem Smolenscum ductu Vladislai IV Poloniae ac Sueciae Regis Expugnatio A.o 1633: per Adolphum Boy, incisa a Salomon Savery, apud G. Blaeu et A. Hunefeldt. 4 tab. cum Descriptione,* 1635, wyd. 1, W. Blaeu, Amsterdam 1635, Biblioteka Uniwersytetu w Lejdzie, Collection J.T. Bodel Nijenhuis COLLBN Port 162 N 58–59

NATIO
MOSCOVITICI
MENTIS VRBEM
NSKVM
TV
LAI IV
VECIÆ REGIS etc.

ICONICA REPRÆSENTATIO SMOLENSCENSIS OBSIDIONIS, DEDITIQUE POST EAM SOLUTAM,
ET VERE SUB JUGUM MISSI VALIDISSIMI EXERCITUS MOSCOVITICI.
Quod opus Omnipotentis Dei, res humanas mirabiliter dirigentis, ineffabili gratiâ, glorioſiſſimo ductu & auſpicio Sereniſſimi, & Potentiſſimi Principis, VLADISLAI
Quarti Regis Poloniæ et Sueciæ &c. fortiſſimaque opera Illuſtriſſimorum belli Ducum Dn. CHRISTOPHORI RADZIVILII Ducis Birzarum et Dubinkorum, Vilnenſis Palatini Lithua-
nicorumq; Exercituum Generalis, & Dn. MARTINI KAZANOVII Podoliæ Palatini, Regnique Poloniæ Campiductoris cœptum anno M DC XXXIII.
& proxime ſequenti feliciter peractum:
NOBILISSIMI VERO ET AMPLISSIMI SENATUS POPULIQUE GEDANENSIS CLEMENTISSIMI REGIS SUI
geſta ſubmiſſe & lætanti animo recolentiſſingulari promotione ab infra ſcriptis Artifibus preſenti ſchemate poſteritati conſecratum eſt anno M DC XXXV.

Ryc. 9. Dedykacja Rady Gdańska królowi Władysławowi IV dołączona do miedziorytu S. Savery'ego, Johann Pleitner, Gdańsk 1635, Royal Trust Collection, RCIN 722074.b

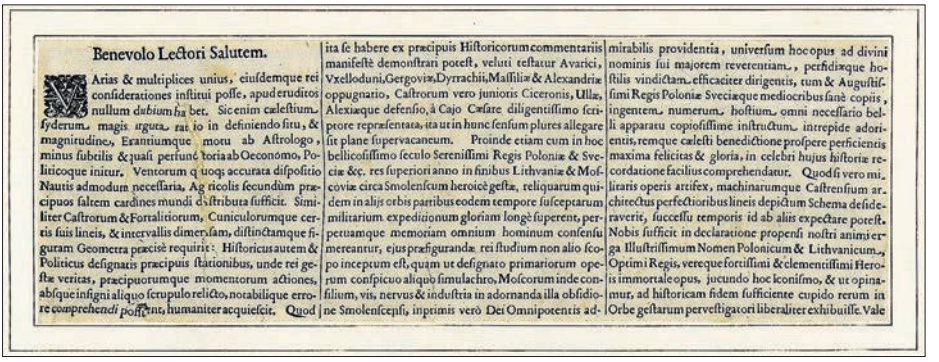
> Clementissimi Regis Sui gesta submisse & laetanti animo recolentissingulari promotione ab infra scriptis artificibus presenti schemati posteritati consecratum est anno MDCXXXV"[54].

Dodatkowo, jak to było w ówczesnym zwyczaju wydawców grafiki, do pełnego wydania tego typu miedziorytów dołączano często krótki wstęp *Benevolo Lectori Salutem*[55] do czytelnika, gdzie popisywano się erudycją i porównywano aktualne wydarzenia do tych z odległej przeszłości Rzymu lub Grecji. W tym przypadku nawiązano do wojen Cezara w Galii krótko charakteryzując wojnę smoleńską, wskazując na wielką dysproporcję sił między agresorami i obrońcami. Jednak dzięki opatrzności Bożej podstępne działania Moskwicinów kończą się ich ukaraniem i zwycięstwem słusznej sprawy. Autor wyróżnia tę kampanię wojskową wśród innych mu współczesnych batalii. Passusy o geometrii umocnień i architekcie machin bojowych (przenośnie fortyfikacji) wskazują na autorstwo tekstu przez Pleitnera. Test w języku łacińskim brzmi:

> „Benevolo Lectori Salutem. Varias & multiplices unius, eiusdemque rei considerationes institui posse, apuderuditos nullum dubium habet. Sic enim caelestium syderum magis arguta ratio in definiendo situ et magnitudine, Erantiumque motu ab Astrologo, minus subtilis & quasi perfunctoria ab Oeconomo Politicoque initur. Ventorum quoq; accurata dispositio Nautis ad modum necessaria Agricolis secundum praecipuos saltem cardines

[54] „Obrazowe przedstawienie oblężenia Smoleńska, a także jego kapitulacji po przełamaniu oblężenia i wyzwoleniu spod jarzma licznego wojska moskiewskiego. To dzieło wszechmogącego Boga rządzącego cudownie sprawami ludzkimi za pomocą niewysłowionej łaski, pod najsławniejszą wodzą Najjaśniejszego i Najpotężniejszego Księcia Władysława IV. króla Polski i Szwecji etc. i najmężniejsze czyny Najjaśniejszych dowódców wojskowych, Pana Krzysztofa Radziwiłła, Księcia na Birżach i Dubinkach, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego oraz Pana Marcina Kazanowskiego, wojewody podolskiego i hetmana polnego koronnego, rozpoczęte w 1633 roku i szczęśliwie zakończone w roku następnym. Najdostojniejszej i Najjaśniejszej Radzie Miejskiej Gdańska wspominającej z pokorą i radosnym duchem czyny swego Najłaskawszego Króla dzięki wspaniałemu wyniesieniu na tron od niżej podpisanych na tym obrazie twórców poświęcono dla potomności w 1635 roku" (tłum. W. Ryczek).

[55] Royal Collection Trust, RCIN 722074.c, miedz. 11,8 × 35,5 cm.

Benevolo Lectori Salutem.

Arias & multiplices unius, cuiusdemque rei consideraciones institui posse, apud eruditos nullum dubium habet. Sic enim cælestium syderum magis arguta ratio in definiendo situ, & magnitudine, Erantiumque motu ab Astrologo, minus subtilis & quasi perfunctoria ab Oeconomo, Politicoque initur. Ventorum quoque accurata dispositio Nautis admodum necessaria, Agricolis secundùm præcipuos saltem cardines mundi distributa sufficit. Similiter Castrorum & Fortalitiorum, Cuniculorumque certis suis lineis, & intervallis dimensam, distinctamque figuram Geometra præcisè requirit: Historicus autem & Politicus designatis præcipuis stationibus, unde rei gestæ veritas, præcipuorumque momentorum actiones, absque insigni aliquo scrupulo relicto, notabilique errore comprehendi possunt, humaniter acquiescit. Quod ita se habere ex præcipuis Historicorum commentariis manifestè demonstrari potest, veluti testatur Avarici, Uxelloduni, Gergoviæ, Dyrrachii, Massiliæ & Alexandriæ oppugnatio, Castrorum vero junioris Ciceronis, Ullæ, Alexiæque defensio, à Cajo Cæsare diligentissimo scriptore repræsentata, ita ut in hunc sensum plures allegare sit plane supervacaneum. Proinde etiam cum in hoc bellicosissimo seculo Serenissimi Regis Poloniæ & Sveciæ &c. res superiori anno in finibus Lithvaniæ & Moscóviæ circa Smolenscum heroicè gestæ, reliquarum quidem in alijs orbis partibus eodem tempore susceptarum militarium expeditionum gloriam longè superent, perpetuamque memoriam omnium hominum consensu mereantur, ejus præfigurandæ rei studium non alio scopo inceptum est, quam ut designato primariorum operum conspicuo aliquo simulachro, Moscorum inde consilium, vis, nervus & industria in adornanda illa obsidione Smolenscensi, inprimis verò Dei Omnipotentis admirabilis providentia, universum hoc opus ad divini nominis sui majorem reverentiam, perfidiaeque hostilis vindictam efficaciter dirigentis, tum & Augustissimi Regis Poloniae & Sueciae mediocribus sane copiis, ingentem numerum hostium omni necessario belli aparatu copiosissime instructum intrepide adorientis, remque caelesti benedictione prospere perficientis maxima felicitas & gloria, in celebri hujus historiae recordatione facilius comprehendatur. Quod si vero militaris operis artifex, machinarumque Castrensium architectus perfectioribus lineis depictum Schema desideraverit, sucessu temporit id ab aliis

Ryc. 10. *Benevolo Lectori Salutem*, Johann Pleitner, Gdańsk 1635, Royal Collection Trust, RCIN 722074.c

mundi distributa sufficit. Similiter Castrorum & Fortalitiorum, Cuniculorumque certis suis lineis & intervallis dimensam, distinctamque figuram Geometra praecise requirit: Historicus autem & Politicus designatis praecipuis stationibus, unde rei gestae veritas, praecipuorumque momentorum actiones, absque insigni aliquo scrupulo relicto, notabilique errore comprehendi possunt, humaniter acquiescit. Quod ita se habere ex praecipuis Historicorum commentariis manifeste demonstrari potest, veluti testatur Avarici, Uxelloduni, Gergoviae, Dyrrachii, Massiliae & Alexandriae oppugnatio, Castrorum vero junioris Cicerionis, Ullae, Alexiaque defensio, a Cajo Caesare diligentissimo scriptore repraesentata, ita ut in hunc sensum plures allegare sit plane supervacaneum. Proinde etiam cum in hoc bellicosissimo seculo Serenissimi Regis Poloniae & Sueciae & c. res superiori anno in finibus Lithuaniae & Moscoviae circa Smolenscum heroice gestae, reliquarum quidem in alijs orbis partibus eodem tempore susceptarum militarium expeditionum gloriam longesuperent, perpetuamque memoriam omnium hominum consensu mereantur, ejus praefigurandae rei studium non alio scopo inceptum est, quam ut designato primariorum operum conspicuo aliquo simulachro, Moscorum inde consilium, vis, nervus & industria in andornanda illa obsidione Smolenscensi, inprimis vero Dei Omnipotentis admirabilis providentia, universum hoc opus ad divini nominis sui majorem reverentiam, perfidiaeque hostilis vindictam efficaciter dirigentis, tum & Augustissimi Regis Poloniae & Sueciae mediocribus sane copiis, ingentem numerum hostium omni necessario belli aparatu copiosissime instructum intrepide adorientis, remque caelesti benedictione prospere perficientis maxima felicitas & gloria, in celebri hujus historiae recordatione facilius comprehendatur. Quod si vero militaris operis artifex, machinarumque Castrensium architectus perfectioribus lineis depictum Schema desideraverit, sucessu temporit id ab aliis

expectare potest. Nobis suffisit in declaratione propensi nostri animi erga Illustrissimum Nomen Polonicum & Lithuanicum, Optimi Regis, vereque fortissimi & clementissimi herois immortale opus, jucundo hoc Iconismo & ut opinamur, ad historicam fidem sufficiente cupido rerum in Orbe gestarum pervestigatori liberaliter exhibuisse. Vale[56].

Obraz kartograficzny planu w skali (nieoznaczonej) około 1:15 500 jest nieco zniekształcony ze względu na artystyczną kompozycję autora rysunku (wyprostowanie zakola Dniepru lub brak wpadających do niego rzeczek). W centrum planu znajduje się pierwsza kwatera obozowa króla Władysława IV na Górze Pokrowskiej z widokiem na opuszczony fort moskiewski G. Mattisona i widoczne w oddali za Dnieprem miasto Smoleńsk z jego basztami, murami i umocnieniami A. Leslie. Obóz królewski znajdujący się w centrum kompozycji jest pełen scen rodzajowych, np. wokół szafotu dla skazanych dezerterów, wozu pomiarowego Pleitnera lub scenek z codziennego życia obozowego. Nad miastem na niebie widoczna jest dosyć skomplikowana kompozycja

[56] „Przesyła pozdrowienia życzliwemu czytelnikowi. Nie ma wśród uczonych żadnej wątpliwości, że można prowadzić różne i wielostronne rozważania dotyczące jednej i tej samej rzeczy. Bardziej dokładna jest bowiem umiejętność określania położenia ciał niebieskich, wielkości i ruchu gwiazd błądzących u astrologa, mniej dokładna i jakby powierzchowna jest ona u zarządcy i polityka. Również dokładne rozmieszczenie wiatrów jest bardzo potrzebne żeglarzom, wyróżnienie ich na podstawie głównych stron świata wystarcza zupełnie rolnikom. Podobnie geometra tworzy za pomocą swych linii i odstępów wymierzony i określony zarys obozów, obwarowań i okopów, historyk i polityk poprzestaje zaś pokornie na zarysowanych najważniejszych miejscach, na podstawie których można poznać prawdę o danym zdarzeniu i wydarzenia dziejące się w najważniejszych chwilach bez jakiejś wielkiej wątpliwości i znaczącego błędu. Tego, że tak właśnie jest, można przekonująco dowieść na podstawie poszczególnych komentarzy historyków, jak świadczy o tym oblężenie Avaricum, Uxellodunum, Gergowii, Dyrrachium, Massalii i Aleksandrii, obrona obozów młodszego Cycerona, a także Alezji opisana przez Gajusza Cezara, najdokładniejszego autora, dlatego przywoływanie wielu przykładów dla tego przekonania jest całkowicie niepotrzebne. Skoro także w tym wieku tak bardzo obfitym w wojny bohaterskie dokonania Najjaśniejszego Króla Polski i Szwecji na pograniczu Litwy i Moskwy w pobliżu Smoleńska w minionym roku przewyższają znacznie bardziej sławę pozostałych wypraw wojennych podjętych w tym samym czasie w innych częściach świata i zasługują za zgodą wszystkich ludzi na wiekuistą pamięć, podjęto starania, aby przedstawić tę wyprawę nie w innym celu, jak tylko po to, aby można było łatwiej ukazać na jakimś starannie namalowanym obrazie najważniejsze zdarzenia, a więc zamiary, siły wojskowe, zapał i przebiegłość Moskwicinów w przygotowaniu tego oblężenia Smoleńska, przede wszystkim zaś godną podziwu Opatrzność wszechmogącego Boga kierującego skutecznie całym tym dziełem dla większej chwały swego imienia i ukarania przewrotności wroga, gdy mniej liczne wojska Najjaśniejszego Króla Polski i Szwecji zaatakowały śmiało potężne oddziały wroga zaopatrzone obficie we wszelkie niezbędne uzbrojenie, dzięki błogosławieństwu niebios wyprawę zakończono pomyślnie, największe szczęście i chwała płynie zaś ze wspominania tej sławnej historii. Jeśli jakiś mistrz sztuki wojennej i architekt machin obozowych pragnie obrazu namalowanego doskonalszą kreską, może oczekiwać go wraz z upływem czasu od innych twórców. Nam wystarczy, że w tym oświadczeniu życzliwości naszego ducha względem Najjaśniejszego Imienia Polskiego i Litewskiego i na tym miłym obrazie przedstawiliśmy chętnie – jak wierzymy – badaczowi wydarzeń na świecie o dostatecznym pragnieniu wiarygodności historycznej prawdziwie nieśmiertelne dzieło najmężniejszego i najłagodniejszego bohatera, Najlepszego Króla. Żegnaj!" (tłum W. Ryczek).

alegorii Wiktorii nad podstępnym wrogiem. Z lewej strony widzimy personifikację króla jako Herkulesa zabijającego podstępną Hydrę, z prawej zaś władcy moskiewskiego jako okrutnego Aresa pastwiącego się nad przeciwnikiem. W środku w owalnym kartuszu zwieńczonym koroną Orzeł Polski na globie ziemskim ciskający trzy pioruny: losu, przeznaczenia i opatrzności. Nad nim napis „Soli Deo Gloria" (*Jedynemu Bogu chwała*)[57]. Z prawej strony widać polską Famę Zwycięską dmącą tryumfalnie w surmę, z lewej uderzona trzema piorunami spada moskiewska Fama Bezsilna.

Z lewej strony widoczny jest oblężony obóz M. Szeina otoczony polskimi umocnieniami, u dołu scena kapitulacji armii moskiewskiej przed królem i dowództwem armii Rzeczypospolitej w dniu 1 marca 1634 roku. Przy tytule miedziorytu u dołu widoczna z lewej strony postać zamaskowanego posłańca (Jana Spondowskiego) przedzierającego się z miasta z pismem i planami do obozu królewskiego.

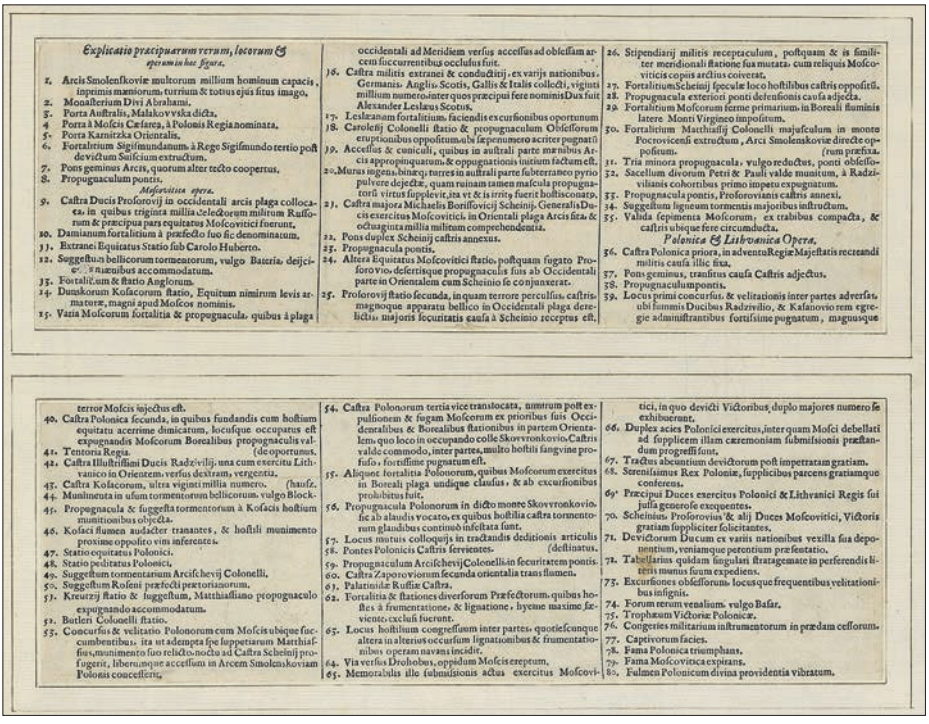
Z prawej strony miedziorytu widoczne są opuszczone umocnienia moskiewskie, targ (bazar) wojsk polsko-litewskich oraz w dolnym rogu trofea zdobyte na wrogu i jeńcy moskiewscy. Wśród nich została przedstawiona ironicznie anonimowa postać Johanna Pleitnera jako półnagiego zakutego w kajdany jeńca moskiewskiego.

Do niektórych wydań miedziorytu załączone są dodatkowe arkusze z tekstem obejmujące treść pokoju polanowskiego oraz legendę z osiemdziesięcioma pozycjami oznaczonymi na planie w trzech językach (łacińskim, niemieckim i francuskim). Legenda opisuje 59 dzieł fortyfikacyjnych oraz 21 dotyczących oddziałów wojskowych, wydarzeń, osób i symboli. Jej tekst (z uwagami autora w nawiasach) podany niżej w tłumaczeniu z języka łacińskiego, nieco obszerniejszego niż w pozostałych, został dostarczony przez Johanna Pleitnera, który jednak zachował anonimowość (chociaż jego wizerunek rosłego mężczyzny, ubranego zgodnie z najnowszą niderlandzką modą jest widoczny w paru miejscach *incognito* w ujęciu z tyłu. Wersja łacińska tekstu *Explicatio praecipuarum rerum locorum & operam in hac figura*[58] brzmi następująco:

„Explicatio praecipuarum rerum locorum & operam in hac figura.
1. Arcis Smolenskoviae multorum millium hominum capacis, inprimis maeniorum, turrium et totius ejus situs imago.
2. Monasterium Divi Abrahami.
3. Porta Australis, Malakowska dicta.
4. Porta a Moscis Caesarea, a Polonis Regia nominata.
5. Porta Karnitzka Orientalis.

[57] Dla protestanta (kalwina) Johanna Pleitnera było to zapewne: „Tylko Bogu chwała i cześć".

[58] *Explicatio præcipuarum rerum, locorum & operam in hac figura*, Royal Collection Trust, RCIN 722074.d, miedz. 11,8 × 35,5 cm.

Explicatio præcipuarum rerum, locorum & operum in hac figura.

1. Arcis Smolenſkovie multorum millium hominum capacis, inprimis mamiorum, turrium & totius ejus ſitus imago.
2. Monaſterium Divi Abrahami.
3. Porta Auſtralis, Malakovvska dicta,
4. Porta à Moſcis Cæſarea, à Polonis Regia nominata.
5. Porta Kamnitzka Orientalis.
6. Fortalitium Sigiſmundanum. à Rege Sigiſmundo tertio poſt devictum Suiſcium extructum.
7. Pons geminus Arcis, quorum alter tecto coopertus.
8. Propugnaculum pontis.

Moſcovitica opera.

9. Caſtra Ducis Proſorovij in occidentali arcis plaga collocata, in quibus triginta millia delectorum militum Ruſſorum & præcipua pars equitatus Moſcovitici fuerunt.
10. Damianum fortalitium à præfecto ſuo ſic denominatum.
11. Extranei Equitatus Statio ſub Carolo Huberto.
12. Suggeſtum bellicorum tormentorum, vulgo Bateria, deijciendis mænibus accommodatum.
13. Fortalitium & ſtatio Anglorum.
14. Dunskorum Koſacorum ſtatio, Equitum nimirum levis armaturæ, magni apud Moſcos nominis.
15. Varia Moſcorum fortalitia & propugnacula, quibus à plaga occidentali ad Meridiem verſus accęſſus ad obſeſſam arcem ſuccurrentibus occluſus fuit.
16. Caſtra militis extranei & conductitij, ex varijs nationibus, Germanis, Anglis, Scotis, Gallis & Italis collecti, viginti millium numero, inter quos præcipui fere nominis Dux fuit Alexander Leslæus Scotus.
17. Leslæanam fortalitium, faciendis excurſionibus opportunum
18. Caroleſij Colonelli ſtatio & propugnaculum Obſeſſorum eruptionibus oppoſitum, ubi ſæpenumero acriter pugnatũ
19. Accęſſus & cuniculi, quibus in auſtrali parte mænibus Arcis appropinquarum, & oppugnationis initium factum eſt.
20. Murus ingens, binæq; turres in auſtrali parte ſubterraneo pyrio pulvere dejectæ, quam ruinam tamen maſcula propugnatorũ virtus ſupplevit, ita vt & is irrita fuerit hoſtis conatu.
21. Caſtra majora Michaelis Boriſſovicij Scheinij, Generalis Ducis exercitus Moſcovitici, in Orientali plaga Arcis ſita, & octoginta millia militum comprehendentia.
22. Pons duplex Scheinij caſtris annexus.
23. Propugnacula pontis.
24. Altera Equitatus Moſcovitici ſtatio, poſtquam fugato Proſorovio, deſertisque propugnaculis ſuis ab Occidentali parte in Orientalem cum Scheinio ſe conjunxerat.
25. Proſorovij ſtatio ſecunda, in quam terrore perculſus, caſtris magnoque apparatu bellico in Occidentali plaga derelictis, majoris ſecuritatis cauſa à Scheinio receptus eſt.
26. Stipendiarij militis receptaculum, poſtquam & is ſimiliter meridionali ſtatione ſua mutata, cum reliquis Moſcoviticis copijs arctius coiverat.
27. Fortalitium Scheinij ſpeculæ loco hoſtilibus caſtris oppoſitũ.
28. Propugnacula exteriori ponti defenſionis cauſa adjecta.
29. Fortalitium Moſcorum ferme primarium, in Boreali fluminis latere Monti Virgineo impoſitum.
30. Fortalitium Matthiaſij Colonelli majuſculum in monte Pocrovicenſi extructum, Arci Smolenskovie directe oppoſitum. (rum præfixa.
31. Tria minora propugnacula, vulgo reductus, ponti obſeſſo-
32. Sacellum divorum Petri & Pauli valde munitum, à Radzivilianis cohortibus primo impetu expugnatum.
33. Propugnacula pontis, Proſorovianis caſtris annexi.
34. Suggeſtum ligneum tormentis majoribus inſtructum.
35. Valida ſepimenta Moſcorum, ex trabibus compacta, & caſtris ubique fere circumducta.

Polonica & Lithvanica Opera.

36. Caſtra Polonica priora, in adventu Regiæ Majeſtatis recreandi militis cauſa illic ſita,
37. Pons geminus, tranſitus cauſa Caſtris adjectus.
38. Propugnaculum pontis.
39. Locus primi concurſus, & velitationis inter partes adverſas, ubi ſummis Ducibus Radzivilio, & Kalanovio rem egregie adminiſtrantibus fortiſſime pugnatum, magnuſque terror Moſcis injectus eſt.
40. Caſtra Polonica ſecunda, in quibus fundandis cum hoſtium equitatu acerrime dimicatum, locuſque occupatus eſt expugnandis Moſcorum Borealibus propugnaculis val-
41. Tentoria Regia. (de oportunus.
42. Caſtra Illuſtriſſimi Ducis Radzivilij, una cum exercitu Lithvanico in Orientem verſus dextram, vergentia.
43. Caſtra Koſacorum, ultra viginti millia numero. (hauſe.
44. Munitneuta in uſum tormentorum bellicorum, vulgo Block-
45. Propugnacula & ſuggeſta tormentorum à Koſacis hoſtium munitionibus objecta.
46. Koſaci flumen audacter tranantes, & hoſtili munimento proxime oppoſito vim inferentes.
47. Statio equitatus Polonici.
48. Statio peditatus Polonici.
49. Suggeſtum tormentarium Arcis Schevij Colonelli.
50. Suggeſtum Koſcnj præfecti prætorianorum.
51. Kreutzij ſtatio & ſuggeſtum, Matthiaſſiano propugnaculo expugnando accommodatum.
52. Butleri Colonelli ſtatio.
53. Concurſus & velitatio Polonorum cum Moſcis ubique ſuccumbentibus, ita vt adempta ſpe ſuppetiarum Marthiaſſium, deſtructo ſuo relicto-noctu ad Caſtra Scheinij profugerit, liberumque acceſſum in Arcem Smolenskoviam Polonis conceſſerit.
54. Caſtra Polonorum tertia vice translocata, nimirum poſt expulſionem & fugam Moſcorum ex prioribus ſuis Occidentalibus & Borealibus ſtationibus in partem Orientalem, quo loco in occupando colle Skovvronkovio, Caſtris valde commodo, inter partes, multo hoſtili ſangvine profuſo, fortiſſime pugnatum eſt.
55. Aliquot fortalitia Polonorum, quibus Moſcorum exercitus in Boreali plaga undique clauſus, & ab excurſionibus prohibitus fuit.
56. Propugnacula Polonorum in dicto monte Skovvronkovio, ſic ab alaudis vocato, ex quibus hoſtilia caſtra tormentorum glandibus continuò infeſtata ſunt.
57. Locus mutuis colloquijs in tractandis deditionis articulis
58. Pontes Polonicis Caſtris ſervientes. (deſtinatus.
59. Propugnaculum Arcis Schevij Colonelli in ſecuritatem pontis.
60. Caſtra Zaporoviorum ſecunda orientalia trans flumen.
61. Palatinisk Ruſſie Caſtra.
62. Fortalitia & ſtationes diverſorum Præfectorum, quibus hoſtes à frumentatione, & lignatione, hyeme maxime ſæviente, excluſi fuerunt.
63. Locus hoſtilium congreſſuum inter partes, quotieſcunque altera in alterius occurſum lignatoribus & frumentatoribus operam navans incidit.
64. Via verſus Drohobus, oppidum Moſcis ereptum.
65. Memorabilis ille ſubmiſſionis actus exercitus Moſcovitici, in quo devicti Victoribus, duplo majores numero ſe exhibuerunt.
66. Duplex acies Polonici exercitus, inter quam Moſci debellati ad ſupplicem illam cæremoniam ſubmiſſionis præſtandum progreſſi ſunt.
67. Tractus abeuntium devictorum poſt impetratam gratiam.
68. Sereniſſimus Rex Poloniæ, ſupplicibus parcens gratiamque conferens.
69. Præcipui Duces exercitus Polonici & Lithvanici Regis ſui juſſa generoſe exequentes.
70. Scheinius Proſorovius & alij Duces Moſcovitici, Victoris gratiam ſuppliciter ſolicitantes.
71. Devictorum Ducum ex variis nationibus vexilla ſua deponentium, veniamque petentium præfentatio.
72. Tabellarius quidam ſingulari ſtratagemate in perferendis literis munus ſuum expediens.
73. Excurſiones obſeſſorum, locus que frequentibus velitationibus infignit.
74. Forum rerum venalium, vulgo Baſar.
75. Trophæum Victoriæ Polonicæ.
76. Congeries militarium inſtrumentorum in prædam ceſſorum.
77. Captivorum facies.
78. Fama Polonica triumphans.
79. Fama Moſcovitica expirans.
80. Fulmen Polonicum divina providentia vibratum.

Ryc. 11. *Explicatio praecipuarum rerum locorum & operam in hac figura*, Johann Pleitner, Gdańsk 1635, Royal Collection Trust, RCIN 722074.d

6. Fortalitium Sigismundanum a Rege Sigismundo tertio post devictum Suiscium extructum.
7. Pons geminus Arcis, quorum alter tecto coopertus.
8. Propugnaculum pontis.

Moscovitica opera

9. Castra Ducis Prosorovij in occidentali Arcis plaga collocata, in quibus triginta militia delectorum militum Russorum & praecipua pars equitatus Moscovitici fuerunt.
10. Damianum fortalitium a praefecto suo sic denominatum.
11. Extranei Equitatus Statio sub Carolo Huberto.
12. Suggestum bellicorum tormentorum, vulgo Bateria, deijciendis maenibus accommodatum.
13. Fortalitium & statio Anglorum.
14. Dunskorum Kosacorum statio, Equitum nimirum levis armaturae, magni apud Moscos nominis.
15. Varia Moscorum fortalitia & propugnacula, quibus a plaga occidentali ad Meridiem versus accessus ad obsessam arcem succurrentibus occlusus fuit.

16. Castra militis extranei & conductitij, ex varijs nationibus, Germanis, Anglis, Scotis, Gallis & Italis collecti, viginti millium numero, inter quos praecipui fere nominis Dux fuit Alexander Leslaeus Scotus.
17. Leslaenum fortalitium, faciendis excursionibus oportunum.
18. Carolesij Colonelli statio & propugnaculum Obsessorum eruptionibus oppositum, ubi saepe numero acriter pugnatu.
19. Accessus & cuniculi, quibus in australi parte maenibus Arcis appropinquatum & oppugnationis initium factum est.
20. Murus ingens, binaeq, turres in australi parte subterraneo pyrio pulvere dejectae, quam ruinam tamen mascula propugnatoru virtus supplevit, ita ut & isirrit fuerit hostis conat.
21. Castra majora Michaelis Borissovicij Scheinij, Generalis Ducis exercitus Moscovitici, in Orientali plaga Arcis sita. & octuaginta millia militium comprehendentia.
22. Pons duplex Scheinij castris annexus.
23. Propugnacula pontis.
24. Altera Equitatus Moscovitici statio, postquam fugato Prosorovio, desertisque propugnaculis suis ab Occidentali parte in Orientalem cum Scheinio se conjunxerat.
25. Prosorovij statio secunda, in quam terrore perculsus, castris, magnoque apparatu bellico in Occidentali plaga derelictis, majoris securitatis causa a Scheinio receptus est.
26. Stipendiarij militis receptaculum, postquam & is similiter meridionali statione sua mutata, cum reliquis Moscoviticis copiis arctius coiverat.
27. Fortalitium Scheinij speculae loco hostilibus castris oppositu.
28. Propugnacula exteriori ponti defensionis causa adjecta.
29. Fortalitium Moscorum ferme primarium, in Boreali fluminis latere Monti Virgineo impositum.
30. Fortalitium Matthiassij Colonelli majusculum in monte Pocrovicensi extructum, Arcis Smolenskoviae directe oppositum.
31. Tri minora propugnacula, vulgo reductus, ponti obsessorum praefixa.
32. Sacellum divorum Petri & Pauli valde munitum, a Radzivilianis cohortibus primo impetu expugnatum.
33. Propugnacula ponis, Prosorovianis castris annexi.
34. Suggestum ligneum tormentis majoribus instructum.
35. Valida sepimenta Moscorum, ex trabibus compacta, & castris ubique fere circumducta.

Polonica & Lithuanica Opera

36. Castra Polonica priora, in adventu Regiae Majestatis recreandi militis causa illic fixa.
37. Pons geminus, transitus causa Castris adjectus.
38. Propugnaculum pontis.

39. Locus primi concursus & velitationis inter partes adversas, ubi summis Ducibus Radzivilio & Kasanovio rem egregie administrantibus fortissimo pugnatum, magnusque terror Moscis injectus est.
40. Castra Polonica secunda, in quibus fundandis cum hostium equitatu acerrime dimicatum, locusque occupatus est expugnandis Moscorum Borealibus propugnaculis valde oportunus.
41. Tentoria Regia.
42. Castra Ilustrissimi Ducis Radzivilij, una cum exercitu Lithuanico in Orientem, versus dextram, vergentia.
43. Castra Kosacorum, ultra viginti millia numero.
44. Munimenta in usum tormentorum bellicorum, vulgo Blockhausz.
45. Propugnacula & suggesta tormentorum a Kosacis hostium munitionibus objecta.
46. Kosaci flumen audacter tranantes & hostili munimento proxime opposito vim inferentes.
47. Statio equitatus Polonici.
48. Statio peditatus Polonici.
49. Suggestum tormentarium Arcischevij Colonelli.
50. Suggestum Roseni praefecti praetorianorum.
51. Kreutzij statio & suggestum, Matthiassiano propugnaculo expugnando accommodatum.
52. Butleri Colonelli statio.
53. Concursus & velitatio Polonorum cum Moscis ubique succumbentibus, ita ut adempta spe suppetiarum Matthiassius, munimento suo relicto, noctu ad Castra Scheinij profugerit, liberumque accessum in Arcem Smolenskoviam Polonis concesserit.
54. Castra Polonorum tertia vice translocata, nimtrum post expulsionem & fugam Moscorum ex prioribus suis Occidentalibus & Borealibus stationibus in partem Orientalem, quo loco in occupando colle Skowronkowio, Castris valde commodo, inter partes, multo hostili sangvine profuso, fortissime pugnatum est.
55. Aliquot fortalitia Polonorum, quibus Moscorum exercitus in Boreali plaga undique clausus & ab excursionibus prohibitus fuit.
56. Propugnacula Polonorum in dicto monte Skowronkovio, sic ab alaudis vocato, ex quibus hostilia castra tormentorum glandibus continuo infestata sunt.
57. Locus mutuis colloquijs in tractandis deditionis articulis destinatus.
58. Pontes Polonicis Castris servientes.
59. Propugnaculum Arcischevij Colonelli, in securitatem pontis.
60. Castra Zaporovianum secunda orientalia trans flumen.
61. Palatinidae Russiae Castra.
62. Fortalitia & stationes diversorum Praefectorum, quibus hostes a frumentatione & lignatione, hyeme maxime faeviente, exclusi fuerunt.

63. Locus hostilium congressuum inter partes, quotiescunque altera in alterius occursum lignationibus & frumentationibus operam navans incidit.
64. Via versus Drohobus, oppidum Moscis ereptum.
65. Memorabilis ille submissionis actus exercitus Moscovitici, in quo devicti Victoribus duplo majores numero se exhibuerunt.
66. Duplex acies Polonici exercitus, inter quam Mosci debellati ad supplicem illam caeremoniam submissionis praestandum progressi sunt.
67. Tractus abeuntium devictorum post impetratam gratiam.
68. Serenissimus Rex Poloniae, supplicibus parcens gratiamque conferens.
69. Praecipui Duces exercitus Polonici & Lithuanici Regis fui jussa generose exequentes.
70. Scheinius, Prosorovius & alij Duces Moscovitici, Victoris gratiam suppliciter solicitantes.
71. Devictorum Ducum ex variis nationibus vexilla sua deponentium, veniamque petentium praesentatio.
72. Tabellarius quidam singulari stratagemate in perserendis literis munus suum expediens.
73. Excursiones obsessorum, locus que frequentibus velitationibus insignis.
74. Forum rerum venalium, vulgo Basar.
75. Trophaeum Victoriae Polonicae.
76. Congeries militarum instrumentorum in praedam cessorum.
77. Captivorum facies.
78. Fama Polonica triumphans.
79. Fama Moscovitica expirans.
80. Fulmen polonicum divina providentia vibratum”[59].

[59] „Spis najważniejszych miejsc i umocnień
1. Twierdza smoleńska z tysiącami ludzi, której wieże i mury są tu przedstawione
2. Klasztor Abramowski
3. Brama południowa Mołochowska (zwana też Małachowską)
4. Brama Królewska zwana przedtem Carską
5. Brama wschodnia Piatnicka
6. Fortalicja Zygmuntowska, którą król Zygmunt III zbudował po klęsce Szujskiego
7. Most zamkowy osłonięty dachem
8. Przegroda fortyfikacyjna (przedmoście) mostu
Umocnienia moskiewskie
9. Obóz Prozorowskiego (Siemiona)
10. Szaniec pułkownika Damma (Indrykta van) od niego nazwany
11. Szaniec kawalerii d’Eberta (Charlesa)
12. Bateria to jest platforma artyleryjska skierowana w kierunku murów
13. Szaniec i obóz Anglików
14. Szaniec kozaków dońskich, którzy są lekką kawalerią
15. Parę moskiewskich szańców i umocnień, które okrążają oblężonych od zachodu
16. Obóz wojsk cudzoziemskich różnych narodowości Niemców, Anglików, Szkotów, Francuzów i Włochów w sile 20 tysięcy, którymi dowodzi Szkot Aleksander Leslie
17. Szaniec pułkownika Leslie z którego dokonuje się wypadów na oblężonych

18. Szaniec i obóz pułkownika Charleya (Jacobiego), z którego blokowano wypady oblężonych
19. Aprosze i okopy, przy pomocy których zbliżano się do murów zamku
20. Olbrzym szmat muru i dwie wieże wysadzone w powietrze za pomocą podziemnej miny prochowej
21. Główny obóz naczelnego dowódcy sił moskiewskich Michaiła Borysowicza Szeina znajdujący się na zachód od zamku z osiemdziesięciotysięcznym wojskiem
22. Mosty przylegające do obozu Szeina
23. Przegrody fortyfikacyjne (przedmoście) mostów
24. Inna kwatera moskiewskiej rajtarii, która w większości wycofała się ze swoich umocnień na wschód do obozu Szeina
25. Druga kwatera Prozorowskiego, po opuszczeniu pierwszej, gdzie zostawiono wiele sprzętu wojskowego
26. Najemnicy cudzoziemscy i żołnierze moskiewscy po porzuceniu przez nich swoich południowych obozów
27. Szaniec Szeina do obserwacji umocnień wroga
28. Różne przegrody fortyfikacyjne osłaniające mosty dla ich lepszego zabezpieczenia
29. Fort moskiewski położony na Górze Dziewiczej przy brzegu rzeki
30. Wielki szaniec pułkownika Mattisona (Georga lub często Jerzego) zbudowany na Górze Pokrowskiej
31. Trzy małe reduty postawione naprzeciw mostu oblężonych
32. Umocniona cerkiew Św. Piotra i Pawła w pierwszej kolejności oblegana przez wojska Radziwiłła (Krzysztofa)
33. Przegrody fortyfikacyjne obozu Prozorowskiego
34. Drewniane rusztowanie albo bateria uzbrojona w duże działa
35. Linia kobylin którą Moskale połączyli swoje obozy

Umocnienia polsko-litewskie

36. Pierwszy polski obóz przygotowany na przyjście oddziałów z królem
37. Dwa mosty obozowe
38. Przegroda fortyfikacyjna mostów
39. Miejsce pierwszej potyczki między przeciwnikami, gdzie najwięksi wodzowie, Radziwiłł i Kazanowski (Marcin) swoim genialnym dowodzeniem napędzili strachu Moskalom
40. Drugi polski obóz, w miejscu którego doszło do zażartych walk i oblężenia północnego szańca moskiewskiego
41. Namiot króla polskiego
42. Obóz księcia Radziwiłła z armią litewską na wschodzie z prawej strony
43. Obóz kozacki w liczbie ponad 20 tysięcy ludzi
44. Stanowisko artyleryjskie zwane blokhauzem
45. Umocnienie z kozacką baterią artyleryjską
46. Kozacy płynący nago przez rzekę do umocnień wroga
47. Kwatera kawalerii polskiej
48. Kwatera piechoty polskiej
49. Bateria pułkownika Arciszewskiego (Eliasza)
50. Bateria pułkownika Rosena (Reinholda), dowódcy gwardii królewskiej
51. Obóz pułkownika Kreutza z platformą dla artylerii mieszczący się w forcie Mattisona
52. Obóz pułkownika Butlera (Jakuba)
53. Zaciekłe walki Polaków z Moskalami Mattisona, którzy porzucili w nocy swój fort i zbiegli do obozu Szeina. Polacy uzyskali dostęp do oblężonych w Smoleńsku
54. Obóz polski przeniesiony po raz trzeci po wyrzuceniu i ucieczce Moskali z zachodnich i północnych stanowisk na wschód. Dla uzyskania przewagi nad nieprzyjacielem zajęto w ciężkich walkach z mężnym wrogiem wysoką Żaworonkową Górę
55. Parę polskich szańców które zamknęły moskiewską armię od północy i które uniemożliwiają jej wypady.

9. Plan i mapy moskiewskiego oblężenia Smoleńska i odsieczy miastu króla Władysława IV na miedziorycie Wilhelma Hondiusa z 1636 i 1640 roku[60] (Delineacja smoleńska)

Olbrzymi pod względem rozmiarów (218 × 155 cm) miedzioryt Wilhelma Hondiusa na 16 arkuszach jest przykładem zachodnioeuropejskiego planu-mapy wydarzeń wojennych przedstawionych w formie graficznej wraz z dodanymi tablicami z objaśnieniami tekstowymi (II wydanie z 1640 roku). Sporządzony został na bezpośrednie zlecenie króla Władysława IV przez jego podwładnych, rytownika W. Hondiusa i inżyniera wojskowego J. Pleitnera. Ten bardziej kartograficzny obraz niż w przypadku poprzednio omówionego miedziorytu S. Savery'ego udziela więcej uwagi topografii terenu walk i fortyfikacjom. Widok perspektywiczny głównego planu z lotu ptaka nie jest przez artystę zbyt udatnie przedstawiony. Za to precyzją lokalizacji oraz wymiarów i kształtów umocnień znacznie przewyższa ich dosyć schematyczne wizerunki

56. Polski fort na Żaworonkowej Górze zwanej Skowronkową z którego ostrzeliwuje się bezustannie wroga
57. Miejsce, gdzie przeprowadzano negocjacje rozejmowe
58. Most należący do polskiego obozu
59. Fort pułkownika Arciszewskiego z mostem
60. Drugi obóz kozacki na wschodzie po drugiej stronie rzeki
61. Szaniec wojewody ruskiego (Stanisława Daniłowicza)
62. Różne forty i obozy poszczególnych pułkowników które odcinały wroga od dostaw zbóż i drewna opałowego
63. Miejsca walk z wypadami wroga po drewno i siano
64. Droga na Dorohobuż zajęta przez Moskwicinów
65. Wojska, które zmusiły do kapitulacji dwukrotnie liczniejszą armię moskiewską
66. Podwójna linia wojska polskiego, między którą pokonani Moskwicini musieli poddać się ceremonii kapitulacji
67. Uzgodniona łaskawie droga odejścia zwyciężonych
68. Król polski udziela łaski pokonanym
69. Główni polscy i litewscy dowódcy, szlachetni wykonawcy woli królewskiej
70. Szein, Prozorowski i inni wodzowie moskiewscy proszą o łaskę
71. Pokonani dowódcy cudzoziemscy różnych narodowości kładą swoje sztandary prosząc o przebaczenie
72. Posłaniec, który przy użyciu fortelu przyniósł listy (z miasta)
73. Wypady oblężonych przeciwko oblegającym
74. Rynek, czyli bazar gdzie można wszystko kupić
75. Trofeum polskiego zwycięstwa
76. Wielka ilość sprzętu wojskowego, którą zdobyli Polacy
77. Twarze jeńców
78. Triumfująca polska Fama
79. Bezsilna moskiewska Fama
80. Rozbłysk polskiej błyskawicy bożej opatrzności".

60 *Smolenscum Urbs. Ope Divina Vladislai IV Poloniae Sueciaque Regis, Invictissimi Principis, virtute liberatum, obsessi obsessores Moscovitae et auxilarii, victi armis hostess fortitudine vita donati clementia inusitata Anno MDCXXXIV*, W. Hondius, Gdańsk 1640, Skokloster slott/Statens Historiska Museer, nr inw. 10693

Ryc. 12. Delineacja smoleńska W. Hondiusa, II wyd., Gdańsk 1640, Skokloster slott/Statens Historiska Museer, nr. inw. 10693

na poprzednio omówionym miedziorycie. Scenki rodzajowe z żołnierzami, jeźdźcami, duchownymi, markietankami itp. są umieszczone u dołu głównego planu jedynie dla ozdoby bez powiązania z aktualnymi wydarzeniami. Widać trudności artysty w ich przedstawianiu, szczególnie ludzi i zwierząt. Pod względem artystycznym Wilhelm Hondius nie może równać się z Salomonem Saverym.

Jako dzieło kartograficzne, Delineacja Smoleńska Hondiusa jest nieocenionym dokumentem do śledzenia wydarzeń i postępu oraz zakresu prac fortyfikacyjnych. Zadziwia różnorodność umocnień i szańców wykonanych przez obie strony według maniery niderlandzkiej, pokazanych ze szczegółami rozmieszczenia w nich wojsk i ich siedzib.

Główny plan moskiewskiego oblężenia Smoleńska i w rezultacie odsieczy króla Władysława IV oblężenia wycofanej do obozu wojewody Michaiła Szeina armii nieprzyjacielskiej został wykonany na 12 arkuszach (o łącznych rozmiarach 218 × 133 cm) w skali 1:5640. Poniżej głównego obrazu znajdują się w jednym szeregu cztery mniejsze miedzioryty, które wraz z głównym planem tworzą imponującą (218 × 154 cm) rycinę bezkonkurencyjną pod względem rozmiarów nawet z podobnymi „oblężniczymi" grafikami zachodnioeuropejskimi.

Smoleńsk otoczony moskiewskimi fortyfikacjami znajduje się w prawej połowie miedziorytu, zaś oblężony potem główny obóz M. Szeina z lewej

strony. W górnej krawędzi miedziorytu w wydzielonej na całą jego szerokość wstędze biegnie tytuł pisany majuskułą po łacinie: „Smolenscum Urbs. Ope Divina Vladislai IV Poloniae Sueciaque Regis, Invictissimi Principis, virtute liberatum, obsessi obsessores Moscovitae et auxilarii, victi armis hostess fortitudine vita donati clementia inusitata Anno MDCXXXIV" (*Miasto Smoleńsk. Z Bożą pomocą Władysław IV król Polski i Szwecji, niezwyciężony książę oswobodził, obległ oblegających Moskwicinów wraz z ich sojusznikami, pokonał odważnych wrogów orężnie, darując im łaskawie życie w 1634 roku*).

Napis obramiony jest z lewej strony wazowskim herbem Rzeczypospolitej (na czteropolowej tarczy z naprzemiennymi Orłem i Pogonią pięciopolowa tarcza z naprzemiennymi Trzema Koronami i Lwem Gotlandii, na której tarczka z herbem Snopek Wazów) ukoronowanym koroną królewską, zaś z prawej herbem Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń Litewska) ukoronowanym koroną książęcą. W środku napisu portret Władysława IV i obok niego tzw. szwedzki herb polskich Wazów (pięciopolowa tarcza z Polskim Orłem, Pogonią Litewską, Trzema Koronami Szwecji i Lwem Gotlandii oraz Snopkiem Wazów). Ten ostatni herb jest zwierciadlanym odbiciem prawidłowego godła, tzn. część polsko-litewska została skierowana kurtuazyjnie w kierunku portretu króla.

W lewym dolnym rogu umieszczony jest łaciński epigramat królewskiego poety i historiografa Martina Opitza (którego panegiryk w języku niemieckim na cześć Władysława IV *Lobgedicht an die Königliche Majestät zu Polen und Schweden*, Gdańsk 1636 został bardzo dobrze przyjęty na dworze królewskim i dzięki któremu poeta został przyjęty na służbę u króla).

Słowa łacińskiego epigramatu Martina Opitza głoszą:

„Urbs curae superum vastique Borysthenis undae,
Et tu felicis conscia terra mali,
Quae tunc mens vobis errat aera Moschus obibat,
Cum tonitru Campos caedibus igni domos,
At vincit divum bonitas et proxima divis,
Rex anima ille soli Gloria Sarmatici,
Castrorum populus fit supplex queis que furebat,
Principis ad tanti proncit arma pedes,
Hic miseris vitam poterat quam demere reddit,
Et Victor victis hostibus ipse sui est"[61].

[61] „Miasto pod opieką niebian nad wodą wielkiego Dniepru
I ty, szczęśliwa ziemio, pamiętająca o nieszczęściach,
Które dręczyły wtedy twą duszę, gdy Moskwicin
Zajmował pola grzmotem i rzezią, domy ogniem.
Lecz zwyciężyła boska dobroć i król o duszy
Podobnej do bogów, chluba sarmackiej ziemi;

Poniżej zaś podano w języku łacińskim osoby, które przygotowały i wykonały miedzioryt:

„Per Sae Rae Mtis Architectum Militarum Dn. Joannem Pleitnerum in ipso loco Delineatum, Mensuratum ac Designatum Anno 1634 Delineatorum et per Sae Rae Mtis Chalcoglypten, Iconographian et Perspectivarian Privilegiatum Guilielmum Hondium in ces incisium, Gedani 1636 (1640)”[62].

Obok epigramatu znajduje się spis *dramatis personae* kapitulacji armii moskiewskiej M. Szeina w dniu 1 marca 1634 roku:

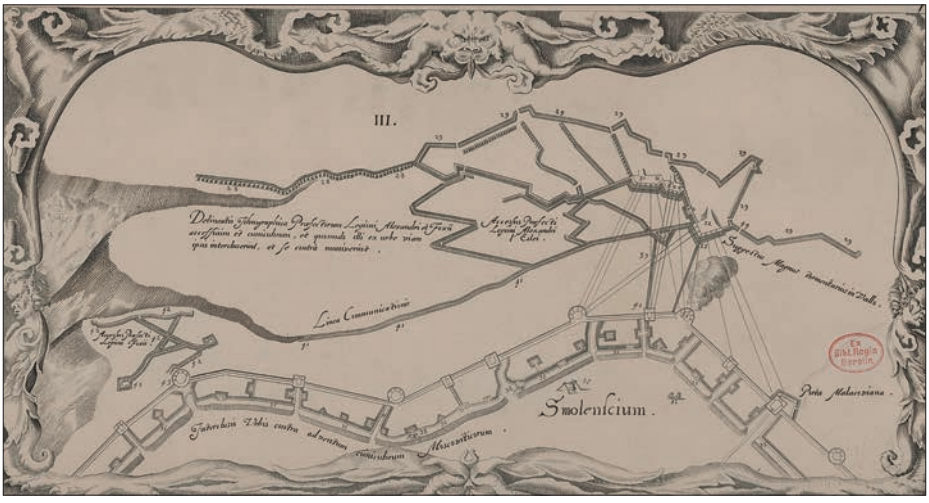
„Representatio quomodo Moscovitae plane devicti se coram Sa Re Mtis coacti sint humiliare et vitae gratiam petere.
A. Sa Regia Mtis.
B. Princeps Casimirus.
C. Jacobus Zadzijck hodiernus Episcopus Cracoviensis.
D. Christophorus Radzivil Magi.D.Lit. Gen. Campi.
E. Martinus Cazanovius Regni Polae. Gen. Campid.
F. Moscovitarum Generales Sheinni, Prosorovius et alii.
G. Moscovitici militium tribuni diversarum Nationum una cum ipsorum militibus”[63].

Obok sceny kapitulacji wraz ze wspomnianymi wyżej tekstami przy lewej krawędzi sąsiedniego arkusza znajduje się zbiorowy wizerunek twórców miedziorytu. Przy wielkiej ściennej mapie Rzeczypospolitej (wycinek mapy Europy brata Hondiusa, Henryka pt. *Europa Exactissime Descripta* z 1631 roku w skali ok. 1:11 500 000) stoi jako główna postać inżynier Johann Pleitner, za mapą widoczny jest rytownik Wilhelm Hondius. Po przeciwnej stronie mapy stoi pomiarowy z łatą geodezyjną-skalą (160 prętów reńskich), którym

Załoga obozów, owładnięta szałem, stała się
Pokorna i złożyła broń u stóp tak wielkiego księcia.
On darował nieszczęsnym życie, które mógł im odebrać,
I zwycięzca, zwyciężywszy wrogów, zwyciężył siebie” (tłum. W. Ryczek).
Ostatni wers oznacza, że król zamiast wyciąć wrogów w pień okazał dowód swojej łagodności (humanitas) darując im życie. Nie uległ zatem żądzy odwetu (lub okrucieństwu), ale niejako stał się zwycięzcą samego siebie; zapanował nad samym sobą.

62 „Przez inżyniera JKM Johanna Pleitnera na miejscu opisane, wymierzone i wyznaczone w 1634 roku. Przez uprzywilejowanego rytownika, portrecistę, perspektywistę i rysownika JKM Wilhelma Hondiusa rytowane w miedzi w 1636 (1640) roku”.

63 „Obraz w jaki sposób pokonani zupełnie Moskwicini zmuszeni byli błagać pokornie JKM o łaskę:
A. JKM.
B. Królewicz Kazimierz.
C. Jakub Zadzik obecny arcybiskup krakowski.
D. Krzysztof Radziwiłł, litewski hetman (polny).
E. Marcin Kazanowski, hetman koronny.
F. Szein, Prozorowskij i drudzy moskiewscy wodzowie
G. Dowódcy różnych narodowości ze swoimi wojskami w służbie moskiewskiej”.

Ryc. 13. Detale obozów pułkowników A. Lesleya i Fuchsa przy południowym odcinku murów Smoleńska, część Delineacji smoleńskiej W. Hondiusa, Staatsbibliothek zu Berlin–Preussischer Kulturbesitz, Kartenabteilung, sygn. Kart. V7545

jest prawdopodobnie pułkownik Eliasz Arciszewski (lub Jan Moskorzowski) z bobrową czapką w ręku. Pleitner jest przedstawiony z narzędziami ówczesnego mierniczego, to jest astrolabium, cyrklem i krokomierzem. Ubrany jest według najnowszej niderlandzkiej mody, to jest w butach o wysokich cholewach tzw. botfortach, w kapeluszu z bobrzego filcu z szerokimi kresami ozdobionym piórami strusimi, w kubraku przepasanym szarfą dowódczą (dowodził sześciusetosobowym oddziałem szańckopników-saperów). Nad grupą twórców miedziorytu widoczny jest zamaskowany posłaniec („L") królewski do Smoleńska z wiadomościami z miasta.

Na głównym planie w orientacji południowo-wschodniej (12 arkuszy) znajdują się jeszcze oprócz podanych wyżej tekstów również rozrzucone po całej powierzchni miedziorytu krótkie informacje topograficzne, nazwy fortyfikacji, nazwy oddziałów obu stron oraz krótkie opisy wydarzeń w języku łacińskim. Łącznie w głównej części miedziorytu jest tych informacji ponad 120.

Pozostałe ponad 50 takich informacji znajduje się na mniejszych miedziorytach u dołu (4 arkusze). Przedstawiają one dwie przeglądowe mapy również w orientacji południowo-wschodniej w skali ok. 1:32 000[64], planik południowej części murów miejskich ze szczegółami odnoszącymi się do moskiewskiego szturmu w czerwcu 1633 roku oraz widok drugiej linii obrony Smoleńska w postaci szeregu izbic ustawionych na starym wale ziemnym i połączonych palisadą.

[64] S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 193.

Mapki przeglądowe mają na celu szybkie znalezienie na dużym planie odpowiednich pozycji legendy. Mapka (I) z lewej strony (ryc. 14 – górna mapka) przedstawia sytuację terenową oblężenia Smoleńska przed nadejściem armii odsieczowej Władysława IV. Obok niej są pokazane szczegóły (przekroje) wałów z palisadą obozu Prozorowskiego i fortu na Górze Dziewiczej (XI) oraz poniżej przekrój wału obozu Aleksandra Leslie (XII), oba w skali 1:157 (40 stóp reńskich = 8 cm). Z prawej strony pokazano szczegółowy przekrój muru smoleńskiego posadowionego na palach dębowych. Oprócz 90 pozycji legendy na mapce umieszczono wraz z tytułem ponad 20 napisów informacyjnych.

Mapka (II) z prawej strony (ryc.14 – dolna mapka) pokazuje sytuację w terenie po nadejściu armii odsieczowej uzupełnioną o fortyfikacje strony polsko-litewskiej. Obok niej pokazano szczegóły (przekroje) wałów fortów armii polsko-litewskiej poz. 178 i poz. 179 (IX), usypanych na Górze Skowronkowej pod nadzorem Pleitnera[65] oraz poniżej wałów obozu królewskiego[66] w Bogdanowej Okolicy (X). Oba przekroje podobnie jak poprzednie są w skali 1:157. Na tej mapce oznaczono już wszystkie pozycje legendy od 1 do 216 i umieszczono wraz z tytułem ponad 30 napisów informacyjnych. Z lewej strony wyrytowano podwójny rząd kobylin (rodzaju ostrostawideł), które stanowiły element łączący poszczególne umocnienia moskiewskie.

Całość informacji opisowej umieszczonej w liczbie ponad 170 zapisów na miedziorycie jest przedstawiona w rosyjskim tłumaczeniu Carla Rechy, załączonym do opracowania Aleksandra Daniłowskiego o miedziorycie Hondiusa[67]. W tabelce „Надписи на плане атаки и обороны Смоленск 1632–1634 гг.". z lewej strony podany jest numer arkusza miedziorytu i tekst łaciński, zaś po prawej rosyjskie tłumaczenie.

Poza tekstem umieszczonym bezpośrednio na rysunku przy niektórych umocnieniach i wydarzeniach wojskowych są one również oznaczone w legendzie cyframi od 1 do 216 oraz majuskułami od A do G (plus L). Wśród oznaczeń cyfrowych 101 pozycji dotyczy fortyfikacji, zaś pozostałe 115 pozycji odnosi się do wydarzeń, oddziałów wojskowych, szczegółów topograficznych terenu, osób, galerii minowych, budynków itp.

Do pierwszego wydania miedziorytu z 1636 roku został opracowany tekst wyżej wymienionej legendy (poz. 1–216) w języku łacińskim pod tytułem *Iconica Representatio Oppugnationis et Propugnationis Smolenscensis*[68], lecz pozostał on tylko w rękopisie przesłanym przez Hondiusa pismem z Gdańska datowanym na 10 grudnia 1637 roku do zatwierdzenia przez hetmana wielkiego litewskiego

65 J. Czajewski, *Johann Pleitner* ..., s. 106.

66 Ibidem, s. 108.

67 А. Даниловский, *План осады и обороны города Смоленска в 1632–1634 гг. С обяснительным текстом*, Petersburg 1904, s. 102–112.

68 Российская национальная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина, отд. рукописей, Kol. Aut. 152, nr 68, к. 151–169.

Krzysztofa Radziwiłła. Zgodnie z uwagą Hondiusa na końcu tekstu miał on być po zatwierdzeniu hetmańskim przetłumaczony na języki polski, niemiecki i francuski i dodany do miedziorytu. Hondius opracował nawet układ tych tekstów załączonych do miedziorytu, a mianowicie tekst polski z lewej strony, niemiecki z prawej strony i łaciński u dołu[69]. Autorem tekstu łacińskiego był zapewne Johann Pleitner, który potem miał go przetłumaczyć na pozostałe języki zachodnioeuropejskie. Pierwsze wydanie miedziorytu z 1636 roku ukazało się niestety bez tego tekstu. Sam jednak tekst łaciński z rękopisu został opublikowany anonimowo w tłumaczeniu rosyjskim w 1847 roku[70]. Powtórnie wydrukowany przez wspomnianego już A. Daniłowskiego w 1904 roku. Ze względu na znaczną objętość tekstu (ok. 20 stron znormalizowanych) nie będę go tu przytaczał.

Do drugiego wydania miedziorytu z 1640 roku została dodana obszerna rozszerzona legenda z wymienionymi 216 pozycjami i oznaczeniami w języku niemieckim. Tekst został wydrukowany na dwóch długich podłużnych arkuszach, które zostały dołączone z obu stron miedziorytu. W większej części jest to bardziej diariusz wojenny niż skąpy w wydarzenia spis Hondiusa. Jej treść wyszła niewątpliwie spod pióra inżyniera Johanna Pleitnera, który parokrotnie wymienia siebie wśród uczestników działań wojennych. Ze względu na obszerny tekst o objętości około 60 stron znormalizowanych, który został opublikowany jeszcze w XIX wieku[71], nie przytaczam go w tej pracy. Pokrótce scharakteryzuję jedynie układ i zawartość tekstu diariusza-spisu w języku niemieckim na podstawie zachowanego jedynego pełnego II wydania w szwedzkim muzeum w Skokloster[72].

> „D.O.M. Karte und ausführliche Beschreibung der Stadt Smolensko wie dieselbe Anno 1632 im November von dem Großfürsten aus der Moscaw, mit der äusersten Macht belagert, aber von dem vortrefflichen Kriegsfürsten Vladislao IV Königlicher Majestaet zu Pohlen und Schweden etc. siegreich entsetzt, die Moscoviter geschlagen, und sogar dahin gezwungen worden, daß sie alles quitiren, Ihr Gewehr, Fahnen und Standarten mit großer Demuth und Reverenz zu Ihr Königlicher Majestaet Füßen niederlegen, und sich auf Gnad und Ungnad ergeben müssen, und was dabey mehr Denkwürdiges vorgegangen"[73].

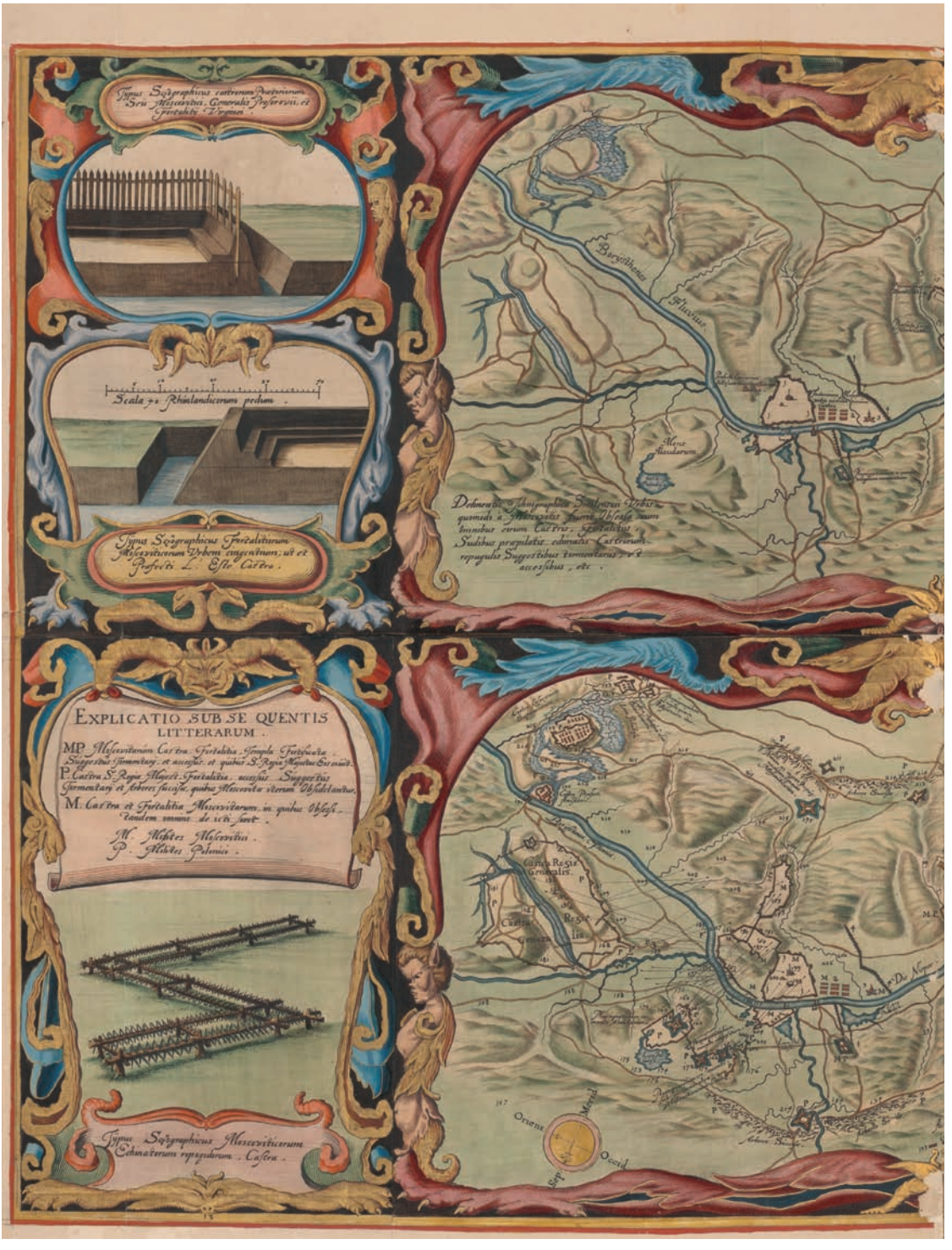
69 S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, przypis 410 na s. 194.

70 *Изображение атаки и обороны Смоленска 1634 (MDCXXXIV)*, Petersburg 1847.

71 O. Schmidt, *Nachricht von einem merkwürdigen alten Kupferstiche, der Schlacht bei Smolensk*, „Preussiche Provinzial-Blätter", R. 2, 1829, s. 38–54, 235–252, 324–341, 454–469.

72 Zdjęcia tekstu do jedynego zachowanego pełnego egzemplarza II wydania zawdzięczam uprzejmości Pani Ann Hallström, konserwatorce papieru w muzeum w Skokloster, gdzie miedzioryt wisi na ścianie w bibliotece.

73 „D.O.M. Mapa i dokładny opis miasta Smoleńska, które zostało oblężone w listopadzie 1632 roku przez potężne wojska wielkiego księcia moskiewskiego. Zostało ono jednak zwycięsko oswobodzone przez wojennego pana, króla polskiego i szwedzkiego, Władysława IV. Moskwianie zostali

Ryc. 14. Kolorowana wersja dwóch mapek przeglądowych ze szczegółami Delineacji smoleńskiej. W. Hondius, Gdańsk 1636, „Atlas Blaeu-Van dem Hem", t. 24:12, fol. 40–41, (12) sygn. 389030-F.K.; +Z85075300, Österreichische Nationalbibliothek, Wiedeń

Smolenscium
Typus Scenographicus Muri Urbis
Scala 50 Rhinlandicorum pedum
Typus Scenographicus Diuersorum
Smolenscium
Virgae Rhinlandicae
Scala 50 Rhinlandicorum pedum
Typus Scenographicus Castrorum

Poniżej tytułu legenda-objaśnienie oznaczeń literowych:

„(Explication folgender Buchstaben)
M.P. Der Moscoviter Lager, Schanzen, Kirchen, Fortifikationen, Battereyen und Approchen, aus welchen Ihr Koenigl. Majest. dieselben herausgejagt und sie demselbigen abgenommen.
P. Der Königl. Majest. Schanzen, Approchen, Battereyen und umgehawenen Bäumen, damit die Moscoviter wiederum belagert gehabt.
M. Der Moscoviter Lager und Schanzen, in welchen się belagert und ganz und gar überrumpelt seyn.
(Moscovitsche Wercke)”[74].

Po krótkim wstępie o przybyciu wojsk moskiewskich M. Szeina pod Smoleńsk w dniu 14 listopada 1632 roku następuje opis rozmieszczenia w terenie armii nieprzyjacielskiej w 43 moskiewskich umocnieniach zgodnie z łacińskim spisem Hondiusa z rozszerzonymi niekiedy objaśnienieniami. Po tej części następuje nagłówek wytłuszczonym drukiem: „Jetzo wenden wir uns wieder von und aus der Stadt zu der Circumvallation und des Lessly restirenden Quartier” (*Teraz przejdziemy z miasta do linii oblężenia (circumwallacji) i do pozostałego obozu Leslie*).

Poniżej umieszczone są objaśnienia do pozycji od 44 do 90, które odpowiadają spisowi Hondiusa z niektórymi uzupełnieniami. Następny nagłówek wytłuszczonym drukiem po ostatniej 90 pozycji głosi: „Jetzo folget kurzer Bericht des Sturms, der gesprungenen Minen und deren Appertinentien” (*Teraz nastąpi krótki raport o szturmie, wysadzonej minie i ich okolicznościach*).

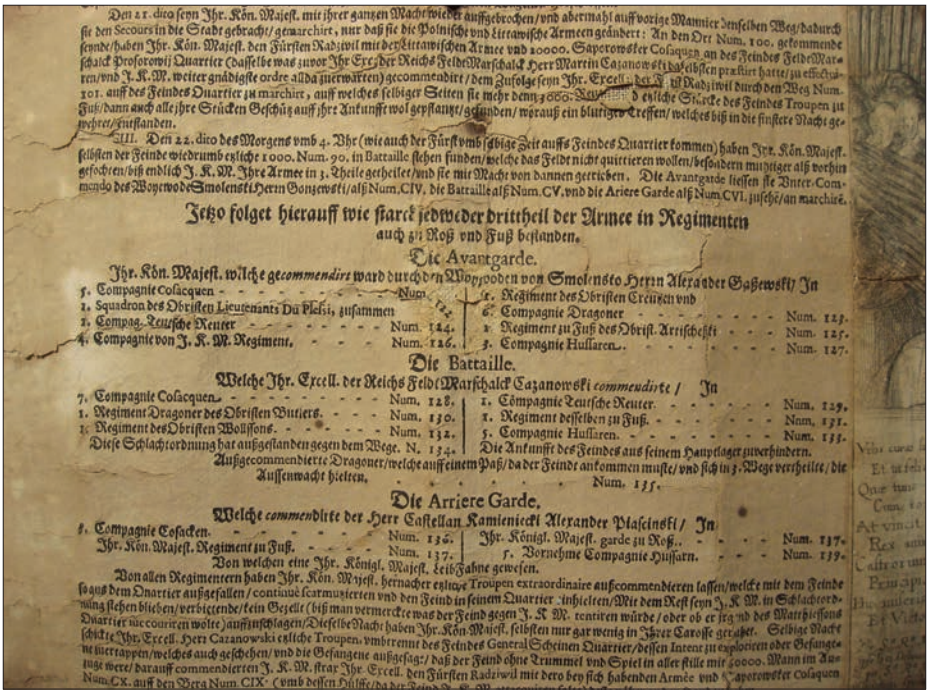
Niżej jest umieszczony opis dramatycznych wydarzeń pod murami smoleńskimi od 13 do 18 czerwca 1633 roku. Następny po tym tekście nagłówek wytłuszczonym drukiem oznajmia:

„Folget jetzo nur: ausführliche Beschreibung aller Ihr K. Maj. Quartieren, Schanzen, Battereyen, Redouten, Lauffgraben, Minen, Coblinen, Approchen und dergleichen, damit sie den Feind attaquirt, die Stadt Smolensko entsetzet, und die Feinde dermaßen geängstigt, daß się nicht allein Stadt und Feld quitiren, sondern sogar sich auf Gnad und Ungnad ergeben müssen”[75].

pokonani i zmuszeni do zdania się na królewską łaskę i niełaskę, składając pokornie i z szacunkiem proporce i broń pod jego stopy. Opisano też inne godne upamiętnienia wydarzenia”.

74 „MP – moskiewskie obozy i szańce, cerkwie itp., z których wypierano nieprzyjaciela, które były zajmowane przez wojska Jego Królewskiej Mości (dalej JKM).
P – Szańce, aprosze, baterie i zasieki z ze ściętych drzew JKM, oblegane przez Moskwian.
M. – Moskiewskie obozy i szańce, w których byli oni oblegani i które były znienacka zawładnięte (przez JKM). (Moskiewskie fortyfikacje)”.

75 „Teraz nastąpi szczegółowy opis wszystkich JKM kwater, szańców, baterii, redut, okopów, min, kobylin, aproszy i tym podobnych, za pomocą których atakowano nieprzyjaciela, dano odsiecz miastu i zmuszono wroga nie tylko do opuszczenia miasta i pola ale i poddania się na łaskę i niełaskę”.

Den 21. dito seyn Ihr. Kön. Majest. mit ihrer gantzen Macht wieder aufgebrochen/ vnd abermahl auff vorige Manier denselben Weg/ dadurch sie den Secours in die Stadt gebracht/ gemarchirt, nur daß sie die Polnische vnd Littawische Armeen geändert: An den Ort Num. 100. gekommende schalck Prosorowij Quartier (dasselbe was zuvor Ihr Excell. der Reichs Feld-Marschalck Herr Martin Cazanowski da selbsten practiret hatte/ zu effectuiren/ vnd J. K. M. weiter gnädigste ordre allda zuerwarten) gecommendiret/ dem Zufolge seyn Ihr. Excell. der F[illegible] Radziwil durch den Weg Num. 101. auff des Feindes Quartier zu marchirt, auff welches selbiger Seiten sie mehr denn 3000. Reuter vnd etliche Stücke des Feindes Troupen zu Fuß/ dann auch alle jhre Stücken Geschütz auff ihre Ankunfft wol gespfantzt/ gefunden/ worauff ein blutiges Treffen/ welches biß in die finstere Nacht gewehret/ entstanden.

CIII. Den 22. dito des Morgens vmb 4. Uhr (wie auch der Fürst vmb selbige Zeit auffs Feindes Quartier kommen) haben Ihr. Kön. Majest. selbsten der Feinde wiedrumb etliche 1000. Num. 90. in Battaille stehen funden/ welche das Feldt nicht quittieren wollen/ besondern mutwilliger alß vorhin gefochten/ biß endlich J. K. M. Ihre Armee in 3. Theile getheilet/ vnd sie mit Macht von dannen getrieben. Die Avantgarde liessen sie Unter-Commendo des Woywoden Smolenski Herrn Gonsewski/ alß Num. CIV. die Battaille alß Num. CV. vnd die Ariere Garde alß Num. CVI. zusehe/ an marchiret.

Jetzo folget hierauff wie starck jedweder drittheil der Armee in Regimenten auch zu Roß vnd Fuß bestanden.

Die Avantgarde.

Ihr. Kön. Majest. welche gecommendirt ward durch den Woywoden von Smolensko Herrn Alexander Gaßewski/ In

1. Compagnie Cosacquen	Num. 121.	1. Regiment des Obristen Creützen vnd	
2. Squadron des Obristen Lieutenants Du Plessi, zusammen	2.	6. Compagnie Dragoner	Num. 125.
3. Compag. Teutsche Reuter	Num. 124.	2. Regiment zu Fuß des Obrist. Arnischefski	Num. 126.
4. Compagnie von J. K. M. Regiment.	Num. 126.	3. Compagnie Hussaren.	Num. 127.

Die Battaille.

Welche Ihr. Excell. der Reichs Feld-Marschalck Cazanowski commendirte / In

7. Compagnie Cosacquen	Num. 128.	1. Compagnie Teutsche Reuter	Num. 129.
1. Regiment Dragoner des Obristen Butlers.	Num. 130.	1. Regiment desselben zu Fuß.	Num. 131.
1. Regiment des Obristen Wolffens.	Num. 132.	5. Compagnie Hussaren.	Num. 133.

Diese Schlachtordnung hat aufgestanden gegen dem Wege. N. 134. Die Ankunfft des Feindes aus seinem Hauptlager zuverhindern.

Außgecommendierte Dragoner/ welche auff einem Paß/ da der Feindt ankommen muste/ vnd sich in 3. Wege vertheilte/ die Außenwacht hielten. Num. 135.

Die Arriere Garde.

Welche commendirte der Herr Castellan Kamieniecki Alexander Piasciński / In

8. Compagnie Cosacken.	Num. 136.	Ihr. Königl. Majest. garde zu Roß..	Num. 137.
Ihr. Kön. Majest. Regiment zu Fuß.	Num. 137.	5. Vornehme Compagnie Hussarn.	Num. 139.

Von welchen eine Ihr. Königl. Majest. Leib-Fahne gewesen.

Von allen Regimentern haben Ihr. Kön. Majest. hernacher etliche Troupen extraordinaire außcommendieren lassen/ welche mit dem Feinde so aus dem Quartier außgefallen/ continuè scarmutzierten vnd den Feind in seinem Quartier einhielten/ Mit dem Rest seyn J. K. M. in Schlachtordnung stehen blieben/ verbittende/ kein Gefell (biß man vermerckte was der Feind gegen J. K. M. tentiren würde/ oder ob er [illegible]nd des Marggrafens Quartier nicouriren wolte) auffzuschlagen/ Dieselbe Nacht haben Ihr. Kön. Majest. selbsten nur gar wenig in Ihrer Carosse geruhet. Selbige Nacht schickte Ihr. Excell. Herr Cazanowski etliche Troupen vmbzurennt des Feindes General-Scheinen Quartier/ dessen Intent zu exploriren oder Gefangene einzutrappen/ welches auch geschehen/ vnd die Gefangene außgesagt/ daß der Feind ohne Trummel vnd Spiel in aller stille mit 30000. Mann im Anzuge were/ darauff commendierten J. K. M. straz Ihr. Excell. den Fürsten Radziwil mit dero bey sich habenden Armée vnd [illegible] Num. CX. auff den Berg Num. CIX. Vmb dessen Hülffe/ da der Feind [illegible]

Ryc. 15. Fragment tekstu załączonego do drugiego wydania Delineacji smoleńskiej W. Hondiusa z 1640 roku, zdj. Ann Hallström, Skokloster slott/Statens Historiska Museer, nr inw. 10693

Na początku opisane są działania wojenne hetmana litewskiego K. Radziwiłła, zaś dalej numeracja z Hondiusa zaczyna się dosyć chaotycznie gubić w tekście i często przyjmuje formę cyfr rzymskich. (XC, XCI, 92, 93,94, CIII). Dalej następuje obszerny opis działań wojennych od przyjścia armii królewskiej do 22 września 1633 roku. Pozycje od 97 do 105 (brak poz. 95, 96, 98, 101, 104) są umieszczone w tekście w różnych miejscach (nie w kolumnie jedna po drugiej). Po pozycji CIII o wydarzeniach bojowych dnia 22 września następny nagłówek wytłuszczonym drukiem informuje o podziale królewskiego wojska pieszego i jazdy na regimenty i ich dyslokacji na trzy części (ryc. 15):

„Jetzo folget hierauf, wie stark jedweder Drittheil der Armee in Regimentern auch zu Roß und Fuß bestanden" (*Poniżej następuje wykaz podzielonych na trzy części oddziałów składających się z konnicy i piechoty*). Poszczególne części ustawienia wojska (straż przednia – Aleksander Gosiewski, centrum – Marcin Kazanowski i straż tylna – Aleksander Piaseczyński) są oznaczone pozycjami (122–127). Od pozycji 128 do 137 znajdują się opisy walk od 23 września 1633 do wycofania się regimentu G. Mattisona do głównego obozu M. Szeina, co kończy tekst w pierwszej kolumnie.

Prawa kolumna zaczyna się opisem walk w dniu 25 września 1633 roku i już bez przerywników i nagłówków jest diariuszem dalszych wydarzeń

zakończonych długimi negocjacjami stron i kapitulacją wojsk moskiewskich. W tekście znajdujemy większość pozostałych pozycji ze spisu Hondiusza do pozycji 216 umieszczonych w kontekście lokalizacji i sytuacji (nie w porządku liczbowym). Po zakończeniu diariusza działań i kapitulacji przedostatni nagłówek informuje o trofeach zwycięzców: „Liste und Zahl, Länge, Größe und Namen des Feindes verlassene Stücke und Mortiere" (*Lista i ilość, długość, wielkość i nazwy pozostawionych przez nieprzyjaciela dział i moździerzy*).

Według Pleitnera wróg miał ogółem w czasie oblężenia Smoleńska 125 dział z brązu, z których dziewięć było uszkodzonych (rozerwanych) od bezustannego ostrzału. Poza tym wymienione są wielkie ilości pozostawionego sprzętu wojskowego i uzbrojenia. W końcu tekstu po wykazie wojennych trofeów opisano przebieg ceremonii kapitulacji i wymarsz pokonanej armii moskiewskiej do Moskwy pod nagłówkiem „Der Moscoviter Aus und Abzug" (*Moskiewskie przybycie i odejście*).

Tu następuje dosyć szczegółowy opis ceremonii przejścia armii moskiewskiej w dniu 1 marca 1634 roku między szeregami tryumfujacych wojsk królewskich. Przed królem siedzącym na pysznym neapolitańskim rumaku w towarzystwie dowodców polskich i litewskich bojarowie i dowódcy moskiewscy padaja na twarz a cudzoziemscy oficerowie całują dłoń królewską. Chorążowie kładą sztandary przed kopyta królewskiego konia i podnoszą je na skinienie rąk hetmanów. Cała ceremonia trwała od godziny 10 rano do późnej nocy. Na samym dole pod tekstem o kapitulacji dano majuskułą napis jak w miedziorycie Savery'ego: „Soli Deo Gloria".

10. Mapka oblężenia i odsieczy smoleńskiej Eberharda Wassenberga[76]

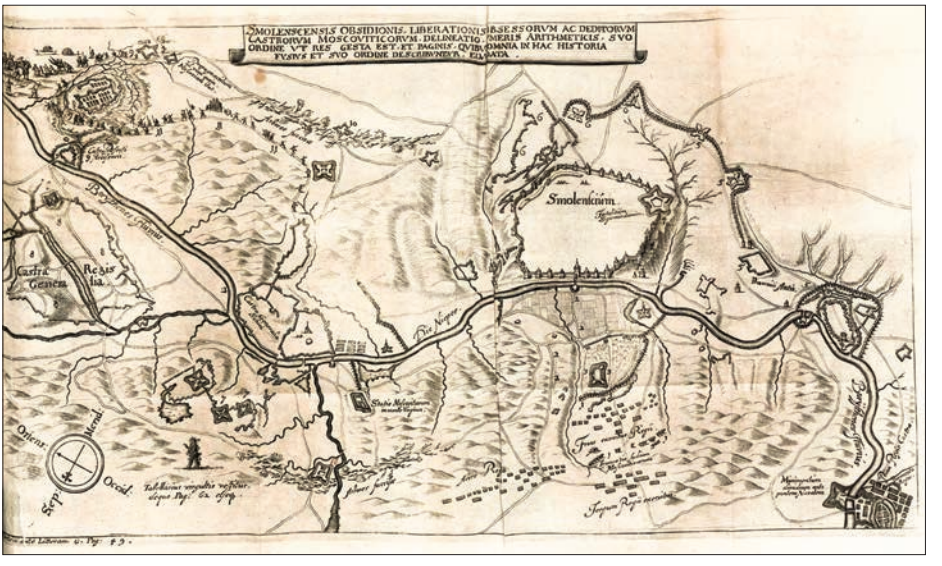
Omawiana tu mapa również w orientacji południowo-wschodniej jest załączona do drugiej części drugiego wydania znanego panegirycznego dzieła Eberharda Wassenberga o królu Władysławie IV[77] wydanego w Gdańsku w 1643 roku. Jest to nieco zmniejszona (1:38 500) i mniejszych rozmiarów (19,5 × 36 cm) uproszczona wersja mapy przeglądowej (II) z wyżej omówionego miedziorytu Hondiusa. Tytuł u góry mapy w języku łacińskim:

> „Smolenscensis obsidionis, liberationis, obsessorum ac deditorum castrorum Moscoviticorum delineatio numeris arithmeticis suo ordine ut res gesta est, et paginis quibus omnia in hac historia fusius et suo ordine describuntur eludata"[78].

[76] E. Wassenberg, *Gestorum Vladislai IV Pol. et Svec. regis pars [II], principem panegyricae repraesentans*…, Gdańsk 1643, s. 49.

[77] E. Wassenberg, op. cit. po s. 48.

[78] W polskim przekładzie: „Krótkie objaśnienie oznaczeń liczbowych na tym obrazie oblężenia i wyzwolenia Smoleńska, oblężonych i zdobytych obozów moskiewskich"; tłum. W. Ryczek.

Ryc. 16. Mapka „Smolenscensis obsidionis etc", w: E. Wassenberg, *Gestorum Vladislai IV Pol. et Svec. regis pars [II], principem panegyricae repraesentans*…, Gdańsk 1643, s. 49

Przedstawiony obszar działań mieści sie między pierwszym (Głuszyca) i ostatnim (Bogdanowa Okolica) obozem królewskim nad Dnieprem. W dolnej części mapy znajduje się róża wiatrów z orientacją mapy, dalej znana zamaskowana postać posłańca królewskiego wracającego z oblężonego miasta (wspomniana na s. 62 dzieła Wassenberga), zaś ponad nim fortyfikacje na Górze Skowronkowej (Żaworonkowej), fort Marcina Kazanowskiego i jazdy moskiewskiej (7) oraz przedmoście obozu Michaiła Szeina. Dalej na wschód widoczne są moskiewski fort na Górze Dziewiczej i polski fort z zasiekami ze ściętych drzew przy rzeczce Stobnej. Dalej widać linię oddziałów królewskich, jej tyły oraz powyżej przełamanie linii kobylin moskiewskich i rozstawienie oddziałów królewskiej straży przedniej przed fortem Mattisona na Górze Pokrowskiej. Przy łuku Dniepru pierwszy obóz królewski z parkiem artyleryjskim na Głuszycy. Obóz osłoniety z drugiej strony rzeki przedmościem. Powyżej opuszczony obóz warowny Prozorowskiego.

W górnej części mapy od lewej strony znajduje się obóz królewski w Bogdanowej Okolicy (8) wyżej szaniec pułkownika Eliasza Arciszewskiego (9), obóz kozaków zaporoskich (9) i opuszczone forty moskiewskie (9). Dalej w kierunku wschodnim linia ściętych drzew i polski fort nad rzeką Wiazionką (10). Poniżej nad Dnieprem wielki obóz warowny M. Szeina. Miasto Smoleńsk z oznaczoną Fortalicją Zygmuntowską (4) otoczony jest pierścieniem opuszczonych fortyfikacji moskiewskich (5, 6).

Załączona na osobnej jednostronnie drukowanej stronie legenda do mapy (poz. 1–11) objaśnia wydarzenia i fortyfikacje:

„Numerorum Arithmetricorum, in hac tabula obsidionis Smolenscensis, liberationis, obsessorum ac deditorum Mocoviticorum castrorum, explicatio brevis.
1. Echinata repagula, post qua 7000 Moscorum fusa vide pag. 65 et seq.
2. Via qua Casimirus Princeps militis & necessaria in urbem misit vid. pag. 67.
3. Mattisonij statio in Pokroviensi monte, a Vladislao Rege occupata vid pag 69 & seq.
4. Hac via de qua supra Num.2 & prope moenia urbis Num. 4 usq. ad fortalitium Sigismundi, Rex procedit, aciem instruit, & fortiter pugnat: de quibus vide pag.74 & seq.
5. Prozarovij, Caroli Huberti & Dammij stationes & munimenta, qua eo modo deserunt, ut pag 77 describitur.
6. Caroli Jacobi & Leslei stationes & munimenta, qua eo modo deserunt, ut pag. 78 describitur.
7. Hac eadem via, de qua sup Num.4 & Num.2 Rex trans Boristhenem regressus, Alaudarum & Skorownium, montes occupat. Num. 7 vid. pag. 82 & seq.
8. Castra Regis generalia, de quibus pag.90.
9. Pons Polonicus, Artischevij munitio & Cosacorum Zaporoviensium statio. Vide eandem pag.90
10. Locus & fortalitium ubi Mosci commeatum Polonorum intercipere nitebantur: de quibus vide pag. 98 & seq.
11. Hac via, Num.11, deditis castris positisque ad Regios pedes vexillis, Moscis in Moscoviam se recipiebant. De hisce vide pag. 114 & seq.”[79].

[79] E. Wassenberg, op. cit., po s. 48. Tłumaczenie:
„Tablica z cyfrowymi oznaczeniami mapy oblężenia i wyzwolenia Smoleńska wraz z oblężeniem i poddaniem się obozu moskiewskiego krótko opisane
1. Zapora jeży (ostrostawideł), zza której strzelało 7 000 Moskwicinów, patrz s. 65 i nast.
2. Droga, którą królewicz Kazimierz wysłał do miasta żołnierzy i zaopatrzenie, patrz s. 67
3. Kwatera Mattisona na Górze Pokrowskiej, zajęta przez króla Władysława, patrz s. 69 i nast.
4. Tą drogą, o której mowa wyżej (nr 2), blisko murów miejskich (nr 4) aż do Fortalicji Zygmuntowskiej, jechał król, tu dowodził oddziałami i mężnie walczył, o czym patrz s. 74 i nast.
5. Obozy warowne i szańce Prozorowskiego, Charlesa d’Eberta i Damma, które zostały w taki sposób opuszczone, jak opisano na s. 77
6. Obozy warowne i szańce Karola Jacobiego i Lesleya, które zostały w taki sposób opuszczone, jak opisano na s. 78
7. Tą samą drogą, o której mowa wyżej (nr 4 i nr 2), król wycofał się za Dniepr i zajął Wzgórza Skowronkowe, nr 7 patrz s. 82 i nast.
8. Główne obozy królewskie, o których na s. 90
9. Most polski, szaniec Arciszewskiego i kwatera kozaków zaporoskich, na tej samej s. 90
10. Miejsce i fort, gdzie Moskwicini zamierzali przejąć polskie posiłki, o których patrz s. 98 i nast.
11. Tą drogą (nr 11) Moskwicini, gdy poddali obozy i złożyli chorągwie u stóp królewskich, wycofali się do Moskwy, patrz s. 144 i nast.”.

11. Plan Hondiusa na okładce poematu Samuela Twardowskiego *Król Władysław IV. Król polski i szwedzki*

Pierwsze wydanie wspomnianego już poematu Samuela Twardowskiego *Król Władysław IV* drukowane w Lesznie w 1649 roku zaopatrzone zostało w stronę tytułową z ryciną Dawida Tscherninga, śląskiego grafika i wydawcy pracującego w latach 40-tych XVII wieku w Krakowie. Miedzioryt przedstawia dynamiczną postać króla Władysława IV konno w bramie tryumfalnej ozdobionej na jej szczycie panopliami. Kolumny bramy jako pnie palmowe (zwycięstwa) zakończone są kapitelami, na których umieszczono turecki turban i moskiewskie wysokie kołpaki bojarskie. Kolumny te podtrzymują na swoich barkach pokorni jeńcy turecki i moskiewski. Na attyce oprócz szwedzkiego herbu króla na piersi ukoronowanego Orła Polskiego (obróconego niezgodnie z zasadami heraldyki) widoczne są dwa reliefy-plany: z lewej strony *Expeditio Hocimensis* zaś z prawej *Expeditio Smolinscensis*.

> „Ekspedycja smoleńska" to niewątpliwie uproszczona kopia planiku zamieszczonego we wspomnianym dziele królewskiego panegirysty Eberharda Wassenberga. Głównym źródłem *Władysława IV* było dla poety Samuela Twardowskiego właśnie ogólnie znane *Gestorum Vladislai IV Pol. et Svec. regis pars [II]*[80]. Jak słusznie zauważa Michał Kuran w artykule o źródłach informacji poety o kampanii smoleńskiej: „Często odnosi się wrażenie, jakby wymieniał je (poeta), patrząc na sztabową mapę z opisem ich (wojska) rozmieszczenia (lub na sztychy Hondiusa)"[81].

Niewątpliwie wersja Hondiusowska była bardziej w duchu poprzednich doświadczeń Pleitnera, który był autorem rysunków do wielkiego (112 × 137 cm) sześcioarkuszowego miedziorytu oblężenia Maastrichtu przez niderlandzką armię księcia Fryderyka Henryka Orańskiego w 1632 roku *Expugnatii Traiecti ad Mosam*...[82]. Obraz jest tu dokładnym planem w skali 1:8600 nie pretendującym do ichnografii (perspektywicznego widoku z lotu ptaka). Miedzioryt uzupełniono poza paroma mniejszymi mapkami oblężeń również szczegółami fortyfikacji i galerii minowych.

---

[80] M. Kuran, *Kampania smoleńska Władysława IV (1634) w twórczości Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, „Napis", seria VII, 2001, s. 175.

[81] Ibidem, s. 183.

[82] J. Czajewski, op. cit., s. 97–98.

Ryc. 17. Strona tytułowa poematu S. Twardowskiego, Dawid Tscherning, Kraków 1649 (por. przypis 15)

* * *

Zachowane teksty przedstawionych autorów, objaśniające działania wojenne i fortyfikacyjne w nawiązaniu do szkiców i miedziorytów Delineacji Smoleńskiej pozwalają na uszczegółowienie wiedzy o tej batalii. Niektóre z nich nie były wykorzystane w dostatecznym stopniu przez wielu badaczy epoki, którzy w dalszym ciągu traktują kartografię jedynie jako ciekawą ilustrację do swoich prac. Miedzioryty Delineacji Smoleńskiej zachowane w kraju w pojedyńczych, rzadkich egzemplarzach pojawiają się okazjonalnie na wystawach grafiki z epoki. Pożądane zatem byłoby ich wydanie w większym nakładzie (również na CD) wraz z przetłumaczonymi na język polski łacińskim rękopisem Hondiusa[83] oraz niemieckim diariuszem Pleitnera.

Ze względu na znaczne rozmiary obu głównych miedziorytów, nie były one rozpowszechnione wśród ówczesnych czytelników. Stanowiły bardziej prestiżowy podarunek miejski, królewski lub książęcy dla zasłużonych osób niż popularną grafikę. Były podstawą dla dworskiego malarstwa propagandowego[84], które również nie trafiało pod strzechy. Jedynie przeróbka mniejszej mapy przeglądowej z miedziorytu Hondiusa umieszczona w trzech wydaniach dzieła Eberharda Wassenberga dotarła do większej liczby czytelników. Stanowiła ona zapewne pomoc źródłową dla poety Samuela Twardowskiego przy pracy nad biografią króla Władysława IV.

Powyższy przegląd dzieł kartograficznych współczesnych kampanii smoleńskiej króla Władysława IV pozwala na stwierdzenie, że właściwie jedynym autorem (z wyjątkiem planu W. Appelmana) przedstawionych planów i map jest inżynier książęcy (K. Radziwiłła) i królewski Johann Pleitner. Dzięki kopiom z jego szkiców terenowych wykonywanych jeszcze podczas działań wojennych, sporządzonym przez Jana Moskorzowskiego i Eliasza Arciszewskiego możemy zerknąć na warsztat kartograficzny i fortyfikacyjny Pleitnera. Początkowe rozdzielenie w czasie planów na moskiewskie oblężenie i działania odsieczowe króla Władysława IV zostają w przedstawieniach Savery'ego i Hondiusa zespolone w jednym obrazie.

[83] Российская национальная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина, отд. рукописей, Kol. Aut. 152, nr 68, к. 151–169.

[84] J. Czajewski, J*ohann Pleitner (ok. 1604–1664). Inżynier wojskowy i żołnierz w służbie króla Władysława IV. Część druga: 1634–1648*, „Kronika Zamkowa. Roczniki", R. 5 (71), 2018, s. 85–87.

Literatura

Źródła

Archives des Affaires Etrangéres, Paryż, Correspondance politique, Pologne, vol. II.

Die Belagerung von Smolensk durch die russische Armee in Jahr 1633 (Nebst einem Plan), 1810, „Preussisches Archiv oder Denkwürdigkeiten aus der Kunde der Vorzeit", opr. K. Faber, t. 3, Königsberg.

Brix R., 1867, *Geschichte der alten Russischen Heeres-Einrichtungen von den frühesten Zeiten bis zu den von Peter dem Grossen gemachten Veräanderungen*, Berlin.

Dekan J. (D. Ufano), 1643, *Archelia to jest nauka o strzelbie...,* Leszno https://www.jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/488701/edition/479232/content (dostęp 16.01.2022)

Dziennik kampanii smoleńskiej Władysława IV, 2006, opr. M. Nagielski, Warszawa.

Elementa ad Fontium Editiones XXIII. Res Polonicae ex Archivio Regni Daniae VI Pars, 1974, red. K. Lanckorońska, G. Steen Jensen, Rzym.

Российская национальная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина, отд. рукописей, Kol. Aut. 152, nr 68, к.151–169.

Изображение атаки и обороны Смоленска 1634 (MDCXXXIV), 1847, Petersburg.

Moskorzowski J., 1895, *Diariusz wojny moskiewskiej 1633 roku*, Warszawa.

Schmidt O., 1829, *Nachricht von einem merkwürdigen alten Kupferstiche, der Schlacht bei Smolensk*, „Preussiche Provinzial-Blätter", t. 2, s. 38–54, 235–252, 324–341, 454–469.

Wassenberg E., 1643, *Gestorum Vladislai IV Pol. et Svec. regis pars[II], principem panegyricae repraesentans*…, Gdańsk.

Sprawa smoleńska. Z literatury okolicznościowej pierwszej połowy XVII wieku, 2006, wyd. M. Kacprzak, Warszawa.

Twardowski S., 1649, *Władysław IV Król Polski i Szwedzki*, Leszno. https://crispa.uw.edu.pl/object/files/318642/display/Default (dostęp 16.01.2022)

Twardowski S., 2012, *Władysław IV, Król Polski i Szwedzki*, seria „Biblioteka Pisarzy Staropolskich", Kryspinów.

Opracowania

Alexandrowicz S., 2008, *Wykorzystanie źródeł kartograficznych w badaniach nad historią Polski XVI i XVII wieku*, w: *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, „Z Dziejów Kartografii", t. 14, Szczecin, s. 29–50.

Alexandrowicz S., 2012, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa.

Czajewski J., 2017, *Johann Pleitner (ok.1604–1664). Inżynier wojskowy i żołnierz w służbie króla Władysława IV. Część pierwsza: ok.1604–1634,* „Kronika Zamkowa. Roczniki", R. 4 (70), s. 1–34.

Czajewski J., 2018, *Johann Pleitner (ok. 1604–1664). Inżynier wojskowy i żołnierz w służbie króla Władysława IV, Część druga: 1634–1648*, „Kronika Zamkowa", R. 5 (71), s. 1–30.

Czapliński W., 1939, *Eliasz Arciszewski młodszy, pułkownik i dworzanin królewski*, „Reformacja w Polsce", t. 9/10, s. 80–89.

Даниловский А., 1904, *План осады и обороны города Смоленска в 1632–1634 гг. с обяснительном текстом*, Petersburg.

Kucharzewski F., 1923, *Nasz technik-poeta XVII wieku*, „Tygodnik Ilustrowany", t. 10, nr 3303.

Kupisz D., 2017, *Smoleńsk 1632–1634*, Warszawa.

Kuran M., 2001, *Kampania smoleńska Władysława IV (1634) w twórczości Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, „Napis", seria VII.

Liske K., 1868, *Przyczynki do historii wojny moskiewskiej z lat 1633–1634*, „Biblioteka Ossolińskich", t. 11.

Łopatecki K., 2018, *Kariera siedemnastowiecznego ewangelickiego szlachcica Jana Kunowskiego*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce", t. 62, s. 47–89.

Łopatecki K., 2019, *The influence of maps and plans created in the 1620s in the Netherlands on the development of military concepts in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Przegląd Zachodniopomorski", t. 34, nr 4, s. 253–283.

Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce, 1988, opr. J. Bogdanowski et alia, Kraków.

Tomkiewicz W., 1934, *Relacja kanclerza Zadzika o kampanii smoleńskiej w 1633 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy", 7, z. 1.

Cartography of the Smolensk War (1632–1634) in images and words

Jerzy Czajewski
Szczecin

Summary: Cartographic material produced during and after Smolensk campaign (1633–1634) of the Polish king Wladyslaw IV were quite superficially used and analyzed in historical works. Usually (with the exception of the work of W. Lipinski) plans in form of sketches or copperplates were just included as illustrations without comments. Professor S. Alexandrowicz rightly concluded that "historians of the younger generation neglect the use of already published cartographic documents regarding the history of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Included into their works could help to lokate and assess main objects and episodes".

The author presents and comments cartographic material that had been created contemporary to events under Smolensk in the first half of XVII century. These documents mostly the work of royal military engineer Johann Pleitner beside being area topographical representation of the sieges and battles are supplied with quite comprehensive written short explanations regarding objects, events and people. Some remained in manuscripts others were published in form of elaborate copperplates. Hondius oversized copperplate on Smolensk events is supplemented by the extensive war diary. Copperplates have in the style of the era Latin pompous panegyric dedications for the victorious king. Manuscript detailed maps added to letters drawn by hand reflect actual course of events around Smolensk. All kind of cartographic material described here is hardly known to historians and can be used as a neglected source for precise detailing objects and events of the Smolensk war.

Keywords: Smolensk, siege, Wladyslaw IV, Johann Pleitner, military cartography, W. Hondius, S. Savery, propaganda, battles, Polish-Lithuanian Commonwealth

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 231–264
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Szukając liter, szukając słów. Możliwości wykorzystania technik analitycznych i procesów konserwatorskich w uczytelnieniu tekstów w zabytkach kartograficznych na przykładzie mapy Hindenberga IXNOOPΘGPAΘIA PLESNIACA

Dorota Jutrzenka-Supryn*, Jolanta Czuczko**

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Katedra Konserwacji i Restauracji Papieru i Skóry
*ORCID: 0000-0002-4631-5943. E-mail: aurora@umk.pl
**ORCID 0000-0002-8254-8728. E-mail: jolaczu@umk.pl

Zarys treści: Rękopiśmienna mapa Wolnego Stanowego Państwa Pszczyńskiego ze zbiorów Archiwum Państwowego w Katowicach, jeden z najcenniejszych śląskich zabytków kartograficznych, od wielu lat wzbudzała zainteresowanie historyków, kartografów i konserwatorów zabytków. To unikalne wielkowymiarowe odwzorowanie terenu o wyjątkowo szczegółowej treści topograficzno-gospodarczej uległo ogromnym zniszczeniom wynikającym z różnych przyczyn, skutkiem czego zawarta w nim treść stała się niemal zupełnie nieczytelna. Realizacja wieloletniego projektu konserwacji zabytku przyczyniła się w dużym stopniu do odczytania tekstu i rysunku mapy, a wykorzystanie w szerokim zakresie nowoczesnych technik analitycznych pozwoliło ujawnić treści przez wiele lat ukryte. Zgromadzona w formie cyfrowej dokumentacja działań konserwatorskich i badań mapy jest początkiem tworzenia zasobu danych służących rozwojowi wiedzy o niej i historii jej powstania.

Słowa kluczowe: państwo pszczyńskie, mapa Hindenberga, analizy nieniszczące zabytków kartograficznych, „powolna digitalizacja”

Zabytki kartograficzne są interesującym i inspirującym tekstem kultury w szerokim znaczeniu tego terminu. Oddziałują na nas zarówno obrazem – rysunkiem związanym z odwzorowaniem kartograficznym i elementami dekoracyjnymi jak i tekstem związanym z samym przedstawieniem, z osobą kartografa lub osobami powiązanymi z przedstawionym obszarem oraz jego historią. Recepcja pełnej treści zabytkowej mapy, a szczególnie obecnych na niej tekstów napotyka jednak szereg problemów wynikających z nieuniknionych zmian materiałów z upływem czasu, jak również związanych z burzliwą często, wielowiekową historią. Z taką właśnie sytuacją przyszło nam się zmierzyć w przypadku rękopiśmiennej mapy gospodarczej ziemi pszczyńskiej.

Ryc. 1. Zestawienie zachowanych 13brytów mapy *IXNOOP GPA IAPLESNIACA* (zespół Archiwum Książąt Pszczyńskich, sygn. XVIII/5) w trakcie prac konserwatorskich (fot. Jolanta Czuczko)

1. IXNOOPΘGPAΦIA PLESNIACA

Unikalna wielkoskalowa i wielkoformatowa mapa (254 × 292 cm) przedstawiająca tzw. *Wolne Stanowe Państwo Pszczyńskie*, zawierająca wyjątkowo szczegółową treść topograficzno-gospodarczą, powstała w 1636 r. na zlecenie władającego ówcześnie tymi ziemiami hrabiego Zygfryda II Promniza (1623–1650), a wykonana została przez Andreasa Hindenberga. Już w momencie powstania wiele od jej treści zależało. Zygfryd II Promnitz stanął przed koniecznością uzyskania gruntownej wiedzy o swoich ziemiach do celów utylitarnych. Decyzja o wykonaniu mapy wynikała bezpośrednio z potrzeby ustalenia i utrwalenia na przyszłość granic obszernego stanu posiadania Promnitzów (obszar o obwodzie ok.250 km), jak również konieczności uzyskania dokładnych danych dotyczących stanu zagospodarowania tych terenów, dotkniętych skutkami działań militarnych wojny 30-letniej (1618–1648). W celu określenia strat (i zredagowania popartej dowodami skargi do cesarza) Zygfryd II Promnitz zlecił także

w 1629 r. przeprowadzenie tzw. spisu urbialnego, który przyczynił się do zebrania szczegółowych danych[1].

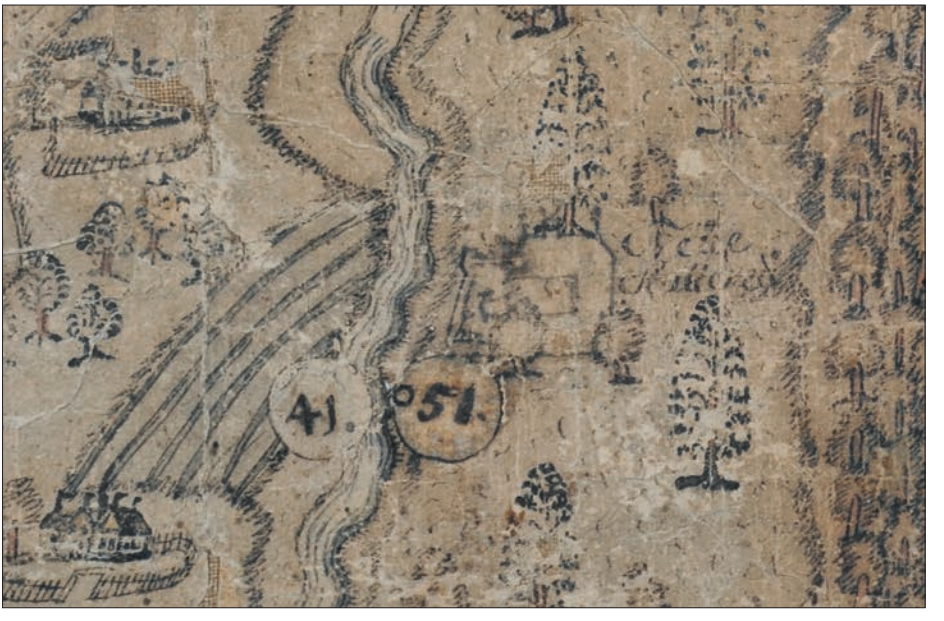
Zarządzanie państwem pszczyńskim nie było zadaniem łatwym, bowiem nie był to zwarty kompleks dóbr. Na jego terytorium, w postaci enklaw, znajdowało się przeszło 40 posiadłości (wsi), stanowiących własność ziemiaństwa, czyli osiadłego rycerstwa, pozostającego w stosunku lennym do panów na Pszczynie. Sytuacja ta sprzyjała sporom granicznym. W archiwum zarządu dóbr zachowały się liczne dokumenty dotyczące postępowań prawnych od końca XV aż do połowy XVIII wieku. W dokumentach z lat 30. XVIII w. zachowały się bezpośrednie dowody wykonywania z mapy odrysów odcinków spornych granic[2]. Bardzo intensywnie użytkowana mapa była dosłownie „sczytywana" w bezpośrednim kontakcie z rękami użytkowników. Z tego też powodu zmianie uległa z czasem również forma mapy. Pomyślana i wykonana początkowo jako rozwijana, zawieszona na drążkach mapa ścienna, szybko

[1] P. Greiner, *Bractwo dla Mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej zabytkową mapę gospodarczą Andreasa Hindenberga z 1636 r.*, Pszczyna 2000, s. 10.

[2] J. Szaflarski, *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (Mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.)*, „Z Dziejów Kartografii", t. 1, Wrocław 1979, s. 23–25.

ulegała uszkodzeniom. Utraciła krawędzie, do których mocowano drążki, papierowe podłoże wraz z zawartą na nim treścią ulegało wykruszeniom, wobec czego zaczęto ją przechowywać w formie złożonej na 12 arkuszy (ryc. 1). Stąd jak możemy przeczytać w publikacji J. Polaka dotyczącej dziejów biblioteki zamku w Pszczynie, „ta wieloarkuszowa mapa przez wiele lat rozkładana była na stole w specjalnie urządzonej przez barona „Izbie Krajowej" na zamku, przeznaczonej na zebrania szlachty jego państwa"[3].

Ogromne znaczenie mapy jako dokumentu wiązało się także ze stałym aktualizowaniem jej treści. Dorysowywano na niej nowsze obiekty terenowe i wprowadzano zmiany w już istniejących. Przykładem ingerencji pierwszego rodzaju jest wrysowanie i opisanie pismem z początku XVIII w., pod Wielką Wisłą, tzw. Nowej Stadniny (Neue Stutterey), która powstała dopiero w 1710 r.[4] (ryc. 2).

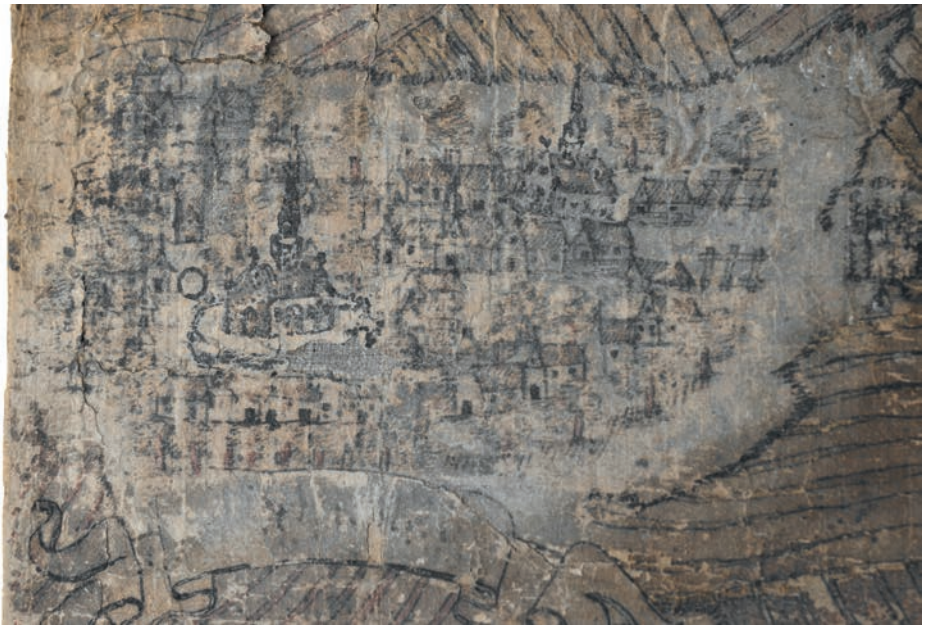
Ryc. 2. Zbliżenie fragmentu mapy z przedstawieniem tzw. Nowej Stadniny (Neue Stutterey), powstałej w 1710 r. Opis wykonany pismem z początku XVIII w. (fot. Jolanta Czuczko)

Przykładem drugiego rodzaju aktualizacji są miejscowości Mikołów i sama Pszczyna, gdzie (jak wskazuje również stan zachowania papierowego

[3] J. Polak, *Biblioteka Zamkowa w Pszczynie,* „Materiały Muzeum Zamkowego w Pszczynie", t. 10, 2009, s. 18.

[4] F. Triest, *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*, Breslau 1865, s. 565.

podłoża) „wytarto" stary rysunek, a w jego miejscu umieszczono nowy (ryc. 3 i 4). Poprawiano także – nadpisywano lub dopisywano – nazwy miejscowości, o czym świadczy zróżnicowany charakter pisma jak również przykryte aplikacjami fragmenty nazw (ryc. 5).

Ryc. 3. Zbliżenie fragmentu mapy z przedstawieniem zabudowań Mikołowa. Widoczne ingerencje – zniszczenia papierowego podłoża wynikające z prób usunięcia wcześniejszych informacji (fot. Jolanta Czuczko)

Postęp zniszczeń oraz brak możliwości uzupełniania treści w nieskończoność przyczynił się do wykonania przerysu mapy. W roku 1721 zadanie to zrealizował Carl Siegmund Meusler. Kopia miała analogiczne co oryginał rozmiary (2,9 × 2,7 m), nie była jednak kopią w ścisłym znaczeniu tego słowa. Zaistniałe zmiany opisał w 1901 r. Joseph Partsch[5], jak również Johanna Kolenda, która miała możliwość szczegółowego oglądu kopii w archiwum zamku pszczyńskiego w latach 1941–1944[6]. Z jej relacji wiemy, że była ona w bardzo

[5] J. Partsch, *Katalog der Ausstellung des XIII Deutschen Geographen Tages in Breslau*, Breslau 1901, s. 24–25.

[6] Według Koniasa (A. Konias, *Akcja ratowania „Mapy Ziemi Pszczyńskiej" A. Hindenberga z 1636 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 34, 2002, nr 4, s. 298–302) udostępnienia kopii mapy odmówiono polskim badaczom – prof. B. Olszewiczowi i L. Musiołowi. Musioł czynił starania o dostęp do kopii mapy w latach 20. XX w. i w swojej publikacji wspomina, że w owym czasie nie było jej już w archiwum zamku w Pszczynie. Niemiecka badaczka mapy Johanna Kolenda opra-

Ryc. 4. Zbliżenie fragmentu mapy z przedstawieniem zabudowań Pszczyny. Widoczne ingerencje – zniszczenia papierowego podłoża wynikające z prób mechanicznego usunięcia wcześniejszych informacji. Ponownie naniesione media cechuje już niższa adhezja do zdegradowanego podłoża (fot. Jolanta Czuczko)

dobrym stanie, a niedokładności w zawartych w niej informacjach wynikały z trudności odczytania treści bardzo zniszczonego oryginału. Zarówno Partsch jak i Kolenda podają, że w zgodności z oryginałem pozostawał na kopii przebieg granic posiadłości, granice lasów i obszary upraw, układ ról i perspektywiczne rysunki miejscowości. Nie umieszczono zaś na niej drzewa genealogicznego Promnitzów, dystychów na przedstawicieli rodów Promnitzów i Pücklerów oraz dwóch kartuszy: kartusza zawierającego prawdopodobnie spis stawów i sadzawek umieszczonego z lewej strony mapy oraz kartusza w prawym dolnym rogu mapy z legendą dotyczącą regulacji granicznych. Pominięto również medalion z przedstawieniem przyrządów mierniczych i napisem pozwalającym ustalić autora oryginału.

Wobec utraty znacznej części treści mapy, w trosce o zachowanie fragmentów jeszcze widocznych, w 1905 roku wykonano fotokopie poszczególnych sekcji, a ich odbitki na papierze wykonano w zmniejszeniu do połowy

cowywała zaś mapę w latach 1941–44, zatem obiekt musiał się w tych latach jeszcze w archiwum znajdować. Przyczyny nieporozumień związanych z dostępem do zabytku można się prawdopodobnie dopatrywać w szczególnych historycznych uwarunkowaniach, kiedy to ziemie pszczyńskie, po plebiscycie w roku 1922, włączono do odrodzonego państwa polskiego, z którym to faktem zarządzający zamkiem mogli być jeszcze niepogodzeni.

oryginału. Wśród dokumentów archiwalnych dotyczących dziejów mapy znajduje się również pismo potwierdzające dokonanie (w tym samym roku) jej podziału na 12 sekcji, nie tylko na potrzeby wykonania fotografii, ale w przekonaniu, że działanie to ochroni zniszczoną mapę[7]. Poszczególne bryty podklejono arkuszem papieru i usztywniono przez naprężenie na tekturze. Jeden z kompletów fotokopii przechowywany był z samą mapą przynajmniej do roku 1939, po czym ślad po nim zaginął. Drugi komplet w postaci luźnych arkuszy przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Katowicach do dnia dzisiejszego[8].

Oryginał mapy budził żywe zainteresowanie historyków i kartografów już w latach przedwojennych. Chociaż w literaturze (niemieckiej i polskiej) z tego okresu znaleźć można o mapie jedynie wzmianki[9], to jednak nazywana jest „szczególnie wartościowym skarbem archiwum w Pszczynie"[10]. Podkreślano, że zasługuje na dokładniejsze omówienie w uznaniu jej szczególnej wartości jako dokumentu historycznego. Nie dziwi zatem chęć odtworzenia i odczytania wszystkich zamieszczonych na niej tekstów.

Geneza powstania mapy, sylwetka autora oraz dość szczegółowy opis były przedmiotem kilku szerszych opracowań, w tym przygotowanego w języku niemieckim dzieła Johanny Kolendy[11], niezależnego dzieła polskiego historyka Ludwika Musioła[12] i kolejnych, będących rozszerzeniem lub uzupełnieniem wcześniejszych opracowań, autorstwa Józefa Szaflarskiego[13], Pio-

---

[7] *Acten der Fürstlichen Central-Verwaltung zu Pless betreffend die Renovation der grossen Fürstentums-Karte (Geographische Gesellschaft) 1900–1906*, sygn. AKP XIII 1023 (zespół 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie). Przeglądu akt dokonała Joanna Strońska-Przybyła, kierownik Archiwum Państwowego w Katowicach Oddział w Pszczynie.

[8] O istnieniu tych fotokopii wspomina jedynie L. Musioł, op. cit., s. 12. Obecne miejsce przechowywania kompletu fotokopii potwierdzone zostało przez pracownika Archiwum Państwowego w Katowicach Katarzynę Kwaśniewicz.

[9] J. Partsch, op. cit., s. 24–25; J. Partsch, *Schlesien. Eine Landeskunde fur das deutsche Volk*, Teil II, Breslau 1911, s. 91; E. Zivier, *Oberschlesische Archive und Archivalien*, „Oberschlesien", Jahrgang 12, 1913, s. 297; B. Olszewicz, *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku w zakresie kartografii*, w: *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*, red. R. Lutman, Katowice 1936, s. 98, 116, 118.

[10] E. Zivier, op. cit., s. 297.

[11] Kolenda opracowała szczegółowo mapę w latach wojny (1941–1944) i opracowanie to stało się podstawą przedłożonej przez nią 20 lat później w Bonn pracy doktorskiej. Skrót pracy autorka przekazała w 1974 r. do Archiwum w Pszczynie. Drukiem praca ukazała się, już z cennymi ilustracjami, w 1979 r. J. Kolenda, *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas HindenbergausdemJahre 1636. Ein Beitrag zur historischen Kartographie der Standesherrschaft Pless in Oberschlesien*, „Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa", Reihe B, Nr 19, Dortmund 1979.

[12] Musioł zainteresował się omawianą mapą już w latach międzywojennych i wzmiankował ją w publikacji: L. Musioł, *Archiwalia górnośląskie*, „Komunikaty Instytutu Śląskiego", nr 13, 1934, s. 5. Z 1958 r. pochodzi już znacznie bardziej szczegółowe opracowanie tego autora, które w formie maszynopisu przechowywane było w Bibliotece Śląskiej w Katowicach. W 1994 r. wydano je drukiem z krótką przedmową wydawcy Aleksandra Spyry: L. Musioł, *ΙΧΝΟΟΡΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA. Zabytkowa mapa Pszczyńskiego Wolnego Państwa Stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku. Opis i komentarz Ludwika Musioła 1958*, Pszczyna 1994.

[13] J. Szaflarski, op. cit., s. 15–25.

tra Greinera[14] i Andrzeja Koniasa[15]. Ostatnie dwie publikacje, powstałe już po 2000 roku powiązane są ściśle ze staraniami o ratowanie znajdującej się w katastrofalnym stanie mapy i uzyskanie funduszy na realizację projektu jej konserwacji. Najwięcej informacji pomocnych w odczytaniu tekstów umieszczonych na mapie przynoszą szczególnie opracowania Musioła i Kolendy.

2. Teksty na mapie

Ponieważ w niniejszym opracowaniu szczególną uwagę poświęcamy obecnym na mapie tekstom, pomijamy niezwykle ciekawy opis całej warstwy graficznej, a skupimy się na detalach zawierających tekst.

Mapa ma orientację zachodnią. Nie posiada siatki geograficznej, co jest często spotykane wśród map regionalnych powstałych w XVII i XVIII w. Zamiast ozdobnej ramki, typowej dla map barokowych, wzdłuż krawędzi narysowano falującą wstęgę, na której umieszczono 43 tarcze herbowe. W środkowej części wstęgi wzdłuż górnej krawędzi mapy znajdował się napis, który musiał być już długo nieczytelny (rozległe ubytki papieru), ponieważ nikt z historyków poza Szaflarskim (marginalna wzmianka)[16] nie poświęcił mu uwagi.

Obok niektórych tarcz herbowych wpisano odręcznie dane, z powołaniami na znaki graniczne obecne na mapie. Napisy (w języku niemieckim) były w większości nieczytelne, o czym wspomina już Musioł. Jako „jedyny niezatarty wpis" przytacza tekst wokół tarczy poświęcony Franciszkowi Promnitz'owi, właścicielowi na Jedlinie.

W dolnej części mapy również znajdowała się wstęga z napisem. Jednak ten fragment mapa utraciła przed 1905 rokiem[17], a prawdopodobnie mogło to nastąpić nawet wcześniej, bowiem już przed tą datą nie funkcjonowała ona jako wisząca mapa ścienna. O istnieniu wstęgi i wpisanym na niej tekście nie wspominają w swoich obszernych opracowaniach ani Musioł, ani Kolenda.

Miejsca nie zajęte przez elementy obrazu kartograficznego autor mapy przeznaczył na kartusze wypełnione tekstami o zróżnicowanej treści. W górnym prawym rogu umieścił najobszerniejszy, prostokątny kartusz tytułowy. W jego polu, w pierwszej linii narysowano literami greckimi tytuł mapy, poniżej zaś, starannym kaligraficznym gotyckim pismem w języku niemieckim, wpisany został tekst zawierający omówienie zamierzeń autora, sposób przeliczania odległości na mapie w stosunku do terenu, rozmiary zdjęcia, zapewnienie, że wszystko uczyniono na podstawie pomiarów geometrycznych oraz nazwisko

14 P. Greiner, op. cit., s. 6–25.

15 A. Konias, op. cit., s. 298–302.

16 J. Szaflarski, op. cit., s. 30.

17 Dokumentują ten fakt fotografie wykonane w 1905 roku w Berlinie.

kartografa i wskazanie, kim jest jego osoba dla rodu Promnitzów. Tekst kończy data wykonania mapy. W całości przytacza go w swojej pracy Musioł[18].

Z lewej strony opisanego kartusza, w środkowej części górnej krawędzi mapy, umieścił Hindenberg kartusz z przedstawieniem róży wiatrów. Główne kierunki świata opisano na niej czerwonym kolorem, w języku niemieckim: „Mitternacht – Undergang – Aufgang – Mittag". Pomiędzy nimi znajdują się także opisy kierunków pośrednich, ale już w kolorze czarnym.

Ponad różą wiatrów umieszczono herb baronów Promnitzów[19] otoczony owalnym wieńcem laurowym i napisem w otoku (częściowo nieczytelnym), dotyczącym tytulatury pana państwa stanowego: „(Seyfri/d) von Promnitz, Freyherauf Pless, Soraw, Tribelund Naumburg, herauf Falkenberg Und Canterssdorff, Se: Rö: Key: May: Camm(erh:)"[20].

Trzy dalsze kartusze umieszczone zostały w dolnej części mapy. W prawym dolnym narożniku widoczny jest duży owalny kartusz. W opisie mapy część autorów w ogóle go pomija ze względu na niemożność odczytania jego treści[21]. Musioł i Kolenda również nie zdołali jej poznać, ale zgodnie twierdzą, że prawdopodobnie dotyczyła ona regulacji granicznych lub jakichś danych wskazujących na metodę pracy mierniczego. Możliwe, że tekst tego kartusza był słabo czytelny już w pierwszej połowie XVIII w. (pominięty przez Meuslera w kopii mapy z 1721 r.). W środkowej części, przy dolnej krawędzi mapy, umieszczono kartusz z przedstawieniem przyrządów mierniczych. Na ścianie skrzyni umieszczonej u stóp orła dano napis: „auxilio, pietate, labore". Przedstawienie ujęto w owalnym podwójnym otoku, w którego części wewnętrznej czarną farbą wpisano: „Andreas Hindenberg, Notarius Publicus", a w części zewnętrznej czerwoną farbą wpisano: „P.T. Ducum Sil. : Lig. : Brigi et Munsterb: Secret: Militaris"[22]. Przy lewej krawędzi mapy umieszczono prostokątny pionowy kartusz. Treść jego jest niemal zupełnie nieczytelna. Pojedyncze, ledwo widoczne słowa, według badaczy mapy, pozwalają się domyśleć, że zawarte są w niej jakieś dane gospodarcze (spis stawów i gospodarstw rybnych?) lub graniczne. Poniżej tego kartusza, niemal cały lewy narożnik mapy wypełnia przedstawienie drzewa genealogicznego Promnitzów i Pücklerów

18 L. Musioł, op. cit., s. 15–16

19 Jest to odmiana herbu przysługująca baronom von Promnitz. Z nich bracia Stanisław (zm.1568) i Karol (zm.1591) z gałęzi z Lasocina oraz ich kuzyn Zygfryd Starszy (dziadek Zygfryda II Promnitza) z gałęzi ze Starego Wichowa otrzymali 29.XI.1559 r. od cesarza Ferdynanda I tytuły baronów w Czechach. Promnitz (Promnicz) http://strony.toya.net.pl/~mc_herbarz/Promnicz.htm (dostęp 20.01.2020)

20 Se(iner) Röm(isch) — Key(serlichen) Mai(estaet) Camm(erherrn). Tekst przytoczono za: L. Musioł, op. cit, s. 16.

21 Brak o nim wzmianki w pracach Szaflarskiego, Koniasa i Greinera.

22 J. Szaflarski (op. cit., s. 52) podaje rozwinięcie skrótów: „P(lenis) T(itulis) Ducum Sil(esiae), Lig(nitii), Brigi et Munsterb(ergi) Secret(arius) Militaris", które pozwala na określenie roli, jaką miał sam Hindenberg na dworze Promnitzów.

Ryc. 5. Zbliżenia fragmentów mapy z przykładami tekstów: (od lewej) dopisana na późniejszych uzupełnieniach nazwa miejscowości, fragment kaligraficznego tekstu kartusza tytułowego, uzupełnienia tekstów na banderolach współczesnymi mediami, wpisana nazwa miejscowości wraz z odręcznym (późniejszym, XX-wiecznym) opisem wykonanym ołówkiem, jedna z dużych liter umieszczonych w napisie biegnącym przez cały obszar mapy, wpisy w tarczach herbowych umieszczonych w drzewie genealogicznym Promnitzów (fot. Jolanta Czuczko)

(rodzina żony Zygfryda II Promnitza), a ponad nim wpisano na dwóch banderolach panegiryczne dystychy. Ostatni z kartuszy jest umieszczony w samym centrum mapy, w prostokątnej ramce z ornamentem wstęgowym. Nie zawiera on istotnej informacji kartograficznej, ale panegiryczny wiersz, z którego czytelny jest duży fragment. Dukt pisma jest staranny, miejscowo podkreślony nawet złotą farbą.

Opisany kartusz z panegirykiem znajduje się w miejscu, w którym krzyżują się dwa wyrazy napisane na powierzchni mapy dużymi literami, łacińską antykwą. Wyraz biegnący po skosie, począwszy od lewego górnego narożnika do prawego dolnego to „HERRSCHAFT", a od lewej do prawej krawędzi w środkowej części mapy – „PLESSA". Takimi samymi literami opisane są także ziemie graniczące z państwem pszczyńskim. Kołem, wzdłuż całego zachodniego pogranicza – „SVNIS SILESIAE SVPERIORIS", oraz od wschodu – „POLONIAE PARS".

Poza wymienionymi elementami na mapie liczne są teksty opisujące treść kartograficzną. Szereg nazw, w tym nazwy sąsiednich jednostek administracyjno-własnościowych oraz nazwy miejscowości (w liczbie ok. 100), podane w języku niemieckim, autor mapy umieścił w ozdobnych banderolach, z których duża część nie została narysowana na mapie, lecz wklejona w postaci aplikacji. W publikacji Musioła jako przykład nazw terenów sąsiadujących z państwem pszczyńskim (możliwych do odczytania w czasie jego badań) podane zostały: „Kohlowitzer Refier, von N bis O", „Mieroschowski Refier", „Des Probsten zu Chorzowrefier", „Ratiborer Kreis" (granica zachodnia), „Bielitzer Herschaft" (granica południowa)[23]. Banderola z nazwą miejscowości umieszczona jest najczęściej ponad nią, ale sporadycznie pojawia się także pod lub obok zabudowań (szczególnie bliżej granic mapy i granic samego państwa pszczyńskiego). Decyzja o jej położeniu uzależniona była od wolnego miejsca na mapie. Obecne są również nazwy miejscowości wpisane bez banderoli, jak również banderole bez znajdujących się obok przedstawień miejscowości. Napisy te w ogromnej większości są mało albo w ogóle nieczytelne. Na intensywnie użytkowanej mapie były one często poprawiane w późniejszych latach. Poprawki wprowadzone są innym duktem pisma i również innymi mediami (ołówek, kolorowy atrament). W pobliżu wybranych miejscowości, poza banderolami, znajdują się, wpisane później, liczne kursywne dopiski. Ponieważ napisano je ołówkiem i na bardzo już zabrudzonej powierzchni, również i one są trudno czytelne w świetle VIS.

3. Technika wykonania mapy

Mapę wykonano na podłożu papierowym złożonym z wielu arkuszy, sklejanych na zakładkę. Ze względu na duże rozmiary (254 × 292cm) podklejono

[23] L. Musioł, op. cit., s. 31.

ją płótnem (zszyte 3 równoległe pasy). W literaturze mapa określana jest jako „rękopiśmienna", jednak poza elementami rysunku kartograficznego, ozdobnymi obramieniami kartuszy i tekstem wykonanym atramentem żelazowo-galusowym znajdujemy na niej liczne toponimy, w których zastosowano drzeworytnicze stemple. Wiele elementów mapy pierwotnie pokolorowano farbami o spoiwie wodnym, zbliżonymi cechami i sposobem pokrycia powierzchni do gwaszu. Drobne detale podkreślono farbą złotą. Obecne są także liczne aplikacje papierowe – głównie banderole z nazwami miejscowości, ale również drobne fragmenty korygujące rysunek kartograficzny.

4. Stan zachowania mapy

Wielkoskalowa mapa nie przetrwała do obecnych czasów w całości. Wiele cennych wskazówek i spostrzeżeń dotyczących pogarszającej się kondycji mapy zawarto w jej opracowaniach oraz raportach stanu zachowania. Wykonanie jej kopii w 1721 r. pozwala domniemywać, że oryginał musiał być już w XVIII w. w złym stanie. Johanna Kolenda, która jeszcze w latach czterdziestych XX w. zajmowała się opracowaniem mapy, podkreślała zły stan zabytku. O ile autorka ta nie ustaliła procentowego uszczerbku mapy, o tyle kolejni badacze starają się go określić:

– w latach pięćdziesiątych XX w. Musioł szacował kompletne zniszczenie rysunku na ok. 5% całości[24]. Warto zaznaczyć, że już wówczas pomysły wykonania fotograficznej reprodukcji oryginału mapy uważano za bezcelowe ze względu na jej duży stopień zniszczenia[25].
– w latach siedemdziesiątych XX w. wg Szaflarskiego odsetek silnie zniszczonego rysunku mapy wzrósł do ok.12–15%, (autor zaznacza, że ze 165 nazw miejscowości na mapie zachowało się zaledwie 9 dających się całkowicie odczytać)[26].

Kolejne informacje o pogarszającej się kondycji zabytku opierają się już na opracowaniach konserwatorów. W ekspertyzie z roku 1995 ustalono stopień zachowania lica papierowego średnio na 25–30%[27], a zaledwie 5 lat później mówi się już o 50%-owym zakresie zniszczeń[28].

---

24 L. Musioł, op. cit., s. 10.

25 Tekst zamieszczony w liście prof. B. Olszewicza z PAN we Wrocławiu do L. Musioła z 1958 r., cytowany w przedmowie autorstwa Aleksandra Spyry do publikacji: L. Musioł, op. cit., s. 8.

26 J. Szaflarski, op. cit., s. 21.

27 Według oceny stanu zachowania sporządzonej przez Annę Michaś, konserwatora z Archiwum Państwowego w Krakowie, w 1995 r. Maszynopis udostępniony autorkom przez Katarzynę Kwaśniewicz z Archiwum Państwowego w Katowicach.

28 A. E. Ciesielczyk, *Opinia konserwatorska dotycząca mapy Andreasa Hindenberga*, wrzesień 2000 oraz L. Ogierman, *Konserwatorska ocena aktualnego stanu zachowania mapy Ziemi Pszczyńskiej Andreasa Hindenberga z 1636 roku.* Obie opinie zamieszczono w publikacji: P. Greiner, *Bractwo*

Dokonana podczas realizacji projektu konserwacji–restauracji analiza kompozycji treści przedstawienia pozwoliła stwierdzić, że brakuje ok. 15–20% pierwotnej powierzchni (w całym przekroju mapy tj. warstwy medium, papieru i płótna). Dodatkowo mapa uległa dekompozycji – od dłuższego czasu funkcjonowała jako 12 odrębnych części. Wszystkie one uległy uszkodzeniu, a w wielu przypadkach niemal kompletnej destrukcji, praktycznie dyskwalifikując użyteczność mapy oraz jej wartości ekspozycyjne. Niekorzystne zmiany wizualne uniemożliwiały odczytanie treści mapy i dostrzeżenie jej walorów dekoracyjnych. Drastycznie obniżenie właściwości wytrzymałościowych oryginalnego podłoża w połączeniu z zanikiem adhezji i kohezji – sił spajających podłoże płócienne, papierowe oraz pierwotne warstwy mediów, powodowało, że każda manipulacja łączyła się ze stopniową utratą wykruszających się fragmentów oryginału. Ustalono szacunkowe ubytki poszczególnych elementów obejmujące:

– papierowe podłoże – powyżej 35%
– warstwę rysunkową i malarską – powyżej 60%
– warstwę tekstu – ok. 75%

Wobec ogromu zniszczeń trudno w ramach niniejszego opracowania omówić dokładnie to zagadnienie. W dużym skrócie należy podkreślić, że zdecydowana większość elementów składowych (papiery, płótno, spoiwa, kleje, barwniki) to produkty organiczne ulegające naturalnym procesom starzeniowym, przyspieszanym przez niekorzystne czynniki zewnętrzne. Otwarta, porowata struktura papieru decyduje o wysokiej chłonności i łatwości absorbcji, co pogłębia zagrożenie. Warty zaznaczenia jest również niewłaściwy dobór materiałów (papier), technik (gwasz, atrament) i technologii (wielowarstwowy kompozyt) w odniesieniu do tak intensywnie eksploatowanego artefaktu. Dodatkowo, część z zastosowanych materiałów często charakteryzuje się niską trwałością, stosunkowo szybko ulegając rozkładowi i drastycznie przyczyniając się do uszkodzeń własnej struktury oraz podłoża papierowego i płóciennego (grynszpan, atramenty żelazowo-galusowe, spoiwa i kleje garbowane ałunem). Problem stanowi również duży format całej mapy, składającej się z kilkuset sklejonych i naklejonych arkuszy. Należy podkreślić znaczenie synergicznego oddziaływania na materię zabytkową wielu czynników endo- i egzogennych, co sprzyjało intensyfikacji zniszczeń.

Ogromne znaczenie dla pogorszenia kondycji zabytku miały niewłaściwe ingerencje mające na celu naprawę uszkodzeń oraz nieskuteczne sposoby ochrony przed dalszą destrukcją. Świadome pocięcie dużego formatu na mniejsze części, wielokrotne wprowadzanie dużych ilości klejów (klej skrobiowy, glutynowy, polioctan i mieszaniny), często z dodatkiem ałunu, przyczyniało się do zakwaszenia oraz powstania grubych, sztywnych nawarstwień i błon. Wodny charakter spoiw wpływał na rozmycie tekstów, rysunku oraz dekoracji

dla Mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej zabytkową mapę gospodarczą Andreasa Hindenberga z 1636 r., Pszczyna 2000, s. 32–35.

mapy, przyczyniając się do migracji jonów metali przejściowych w podłożu papierowym. Niestaranne sklejenia przemieszczonych, zanieczyszczonych i zdeformowanych papierowych fragmentów mapy utrwaliły zniszczenia obniżając czytelność treści. Obok czynników fizycznych i chemicznych odpowiedzialnych za degradację zabytkowej mapy dużą role odegrały również przyczyny biologiczne–rozwój mikroorganizmów oraz żerowanie owadów.

Zniszczenia nie ominęły samych tekstów (ryc. 6). Wynikają one z uszkodzeń mechanicznych związanych z utratą fragmentów; niezabezpieczona powierzchnia papieru i warstw mediów była w wielu miejscach wgnieciona, przetarta, ścierano również dezaktualizujące się przedstawienia miejscowości w celu wprowadzenia korekt. Liczne były mikro-spękania, odspojenia, a w końcu intensywne wykruszenia wraz z łuskami kleju. Teksty wpisane atramentami metalo-garbnikowymi dotknęło zjawisko obserwowanej często w zabytkach archiwalnych tzw. korozji atramentowej, która prowadzi do obniżenia wytrzymałości podłoża, a nawet do całkowitego jej zaniku, co prowadzi do powstania perforacji papieru w dukcie pisma[29]. Jest ona wynikiem synergicznego działania procesu kwasowej hydrolizy papieru, powodowanej przez niskie pH atramentów oraz procesu utleniania celulozy, katalizowanego przez jony metali przejściowych[30]. Przesycenie mapy wodnymi roztworami klejów skrobiowych spowodowało migrację cząstek atramentów i ich rozprzestrzenienie się w płaszczyźnie papieru. Zaobserwowano również blaknięcie atramentu. Tekst unieczytelniły też zmiany barwne miedzianki[31]. Nieczytelne są także

[29] Problem korozji powodowanej przez atramenty metalo-garbnikowe jest szeroko podejmowany w literaturze i nadal analizowany. W badaniach Holenderskiego Instytutu Dziedzictwa Narodowego ICN, w latach 1994–2000 opracowano model kolejnych etapów niszczenia papieru pokrytego atramentem żelazowo-galusowym z uwzględnieniem badania fluorescencji w UV jak również model uproszczony, umożliwiający natychmiastową ocenę zniszczeń, klasyfikujący cztery stadia przebiegu korozji. B. Reissland, J. Hofenk de Graaff, *Condition rating for paper objects with iron-gall ink*, "Instituut Collectie Nederland Information", Nr 1, Amsterdam 2001, s. 1–3; J. Kolar, A. Štolfa, M. Strlic, M. Pompe, B. Pihlar, M. Budnar, J. Simcic, B. Reissland, *Historical iron gall ink containing documents — Properties affecting their condition*, "Analytica Chimica Acta", vol. 555,2006, issue 1, s. 167–174.

[30] U. Henniges, R. Reibke, G. Banik, E. Huhsmann, U. Hahner, T. Prohaska, A. Potthast, *Iron gall ink-induced corrosion of cellulose: aging, degradation and stabilization. Part 2: application on historic sample material,* "Cellulose", vol. 15, 2008, no. 6, s. 861.

[31] Zniszczenia podłoża papierowego powodowane przez pigmenty miedziowe, których jednym z przejawów są znaczące zmiany barwne, opisywane są i analizowane w wielu publikacjach. Nadal poszukuje się metodyki postępowania zmierzającej do ich uniknięcia lub zatrzymania degradacji. D. Jutrzenka-Supryn, *Grynszpan –Zielony pigment stosowany do kolorowania map i jego wpływ na stan zachowania zabytków kartograficznych*, w: „Z Dziejów Kartografii", t. XIV: *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, Szczecin 2008, s. 87–104; K. Ahn, Ch. Hofmann, M. Horsky, A. Potthast, *How copper corrosion can be retarded – New ways investigating achronic problem for cellulose in paper*, „Carbohydrate Polymers", vol. 134,2015, s. 136–143; Ch. Hofmann, A. Hartl, K. Ahn, I. Faerber, U. Henniges, A. Potthast, *Studies on the Conservation of Verdigris on Paper*, „Restaurator", vol. 36, 2015, no.2, s. 147–182.

Ryc. 6. Zbliżenia fragmentów mapy obrazujących przykładowe zniszczenia tekstów: (od lewej) wysoce zaawansowana destrukcja podłoża, aż do jego perforacji, spowodowana korozją atramentów żelazowo-garbnikowych, nawarstwienia wtórnie wprowadzonych na powierzchnię spoiw, mechaniczne przetarcia tekstu i blaknięcie, uszkodzenia mechaniczne – ubytki i wykruszenia podłoża wraz z tekstem, przesunięcia luźnych fragmentów, blaknięcie tekstów atramentów w kartuszach (fot. Jolanta Czuczko)

teksty wtórnie wpisane ołówkiem, tym bardziej że wpisane zostały na obecnej na papierze warstwie zanieczyszczeń i klejów.

5. Projekt konserwacji-restauracji i badania tekstów – działania równoległe

Mapa długo oczekiwała na skuteczne przeprowadzenie prac konserwatorsko-restauratorskich. Przyczyną tak długiego zwlekania z podjęciem działań

niewątpliwie był z jednej strony katastrofalny stan zachowania i jej duży format, z drugiej świadomość unikalnego w skali kartografii ziem polskich znaczenia. Wydaje się jednak, że ten długi czas oczekiwania, napawający niepokojem opiekunów mapy, okazał się jednak korzystny. Obecnie bowiem dostępne są metody analityczne umożliwiające zarówno wnikliwe badania substancji zabytku przed zabiegami jak i monitorowanie przebiegu prac i dokumentowanie zmian.

Jako konserwatorzy skupieni byliśmy przede wszystkim na odróżnieniu składników oryginalnych od zanieczyszczeń i licznych wtórnych szkodliwych nawarstwień. Cały czas towarzyszyła nam troska, aby substancji zabytkowej nie uszczuplić i nie spowodować zafałszowania treści, a w miarę możliwości podnieść jej czytelność i przywrócić estetykę. Staraliśmy się ocalić możliwie najwięcej zachowanych treści, a wiele szczegółów niewidocznych w świetle VIS, czyli w bezpośrednim oglądzie, udokumentować i zarchiwizować, wzbogacając materiał dla dalszych szczegółowych opracowań historycznych i kartograficznych. Przez blisko trzy lata prace badawcze i konserwatorskie przy zabytku przebiegały równolegle. W badaniach zmierzających do uczytelnienia tekstów sięgnęliśmy po różne techniki analityczne, należące do badań nieniszczących, takie jak:

- **obserwacja fluorescencji wzbudzanej promieniowaniem UV**, która jest znaną i powszechnie stosowaną techniką badań nieinwazyjnych. Wiele materiałów organicznych wykazuje charakterystyczną barwną fluorescencję w UV. Pewne substancje mogą także wygaszać fluorescencję pochodzącą od innych materiałów. Zjawisko takie zachodzi zarówno w przypadku atramentów metalo-garbnikowych jak i pigmentów miedziowych – grynszpanu, malachitu i azurytu. Dlatego technika ta stosowana jest często do odczytania nieczytelnych w świetle VIS tekstów pisanych z użyciem tych mediów, jak i do analizy ich wpływu na papierowe podłoże i rejestracji zmian, którym podlegają z różnych przyczyn[32].
- **analiza składu pierwiastkowego metodą spektroskopii fluorescencyjnej rentgenowskiej** –zastosowano metodę **makroXRF**, która jest odmianą znanej

[32] Analiza fluorescencji wzbudzanej promieniowaniem UV jest jedną z technik teledetekcyjnych stosowanych w badaniach mediów pisarskich oraz spoiw i pigmentów malarskich. Najczęściej stosuje się ją równolegle z badaniami reflektografii w podczerwieni IR oraz z badaniami w technice fałszywych kolorów IRFC. K.T. Knox, R.L. Easton, Jr., W. Christens-Barry, *Image restoration of damaged or erased manuscripts*, 16th European Signal Processing Conference (EUSIPCO 2008), Lausanne, Switzerland, August 25–29, 2008, https://www.eurasip.org/Proceedings/Eusipco/Eusipco2008/papers/1569105284.pdf (dostęp 12.10.2020); V. Corregidor, R. Viegas, L.M. Ferreira, L.C. Alves, *Study of Iron Gall Inks, Ingredients and Paper Composition Using Non-Destructive Techniques*, "Heritage", 2019, 2, s. 2692; A. Surmak, *Study of discoloured iron-gall ink inscriptions – case of the Gradual of Lviv Benedictines from Krzeszow*, https://journals.openedition.org/ceroart/4909 (dostep 16.10.2020); R. Viegas, V. Corregidor, M.T. Peña, E. Alves, L.C. Alves, *Preliminary studies on iron gall inks composition using an external ion beam*, "International Journal of Conservation Science", vol. 4, 2013, issue 4, s. 597.

metody określania składu pierwiastkowego za pomocą pomiaru energii emitowanego wtórnie charakterystycznego promieniowania rentgenowskiego. Głowica pomiarowa umieszczona na szynach ma możliwość przemieszczania się w płaszczyźnie równoległej do badanej powierzchni, co umożliwia uzyskanie danych o składzie pierwiastkowym odrębnie w każdym punkcie tej powierzchni. Wynik badania otrzymujemy w postaci map rozmieszczenia pierwiastków, na których natężenie koloru odpowiada ich koncentracji[33]. W związku ze specyficzną przenikliwością promieniowania rtg jest to technika z powodzeniem wykorzystywana do analizy tekstów ukrytych pod innymi elementami (np. materiał obleczeniowy opraw, wyklejki)[34].

• **obrazowanie wielospektralne** – technika pochodna w stosunku do standardowej fotografii cyfrowej, w której obraz rejestrowany jest w trzech zakresach długości fali, odpowiadających kanałom: niebieskiemu, zielonemu i czerwonemu. Obraz wielospektralny złożony z setek pojedynczych obrazów, rejestrowanych przy ściśle określonych długościach fali, dostarcza znacznie więcej informacji o fotografowanej powierzchni od tradycyjnej fotografii cyfrowej[35].Rejestracja obrazu analizowanego obszaru w zakresie długości fal elektromagnetycznych niewidocznych dla oka człowieka (tzw. światło analityczne – ultrafiolet i podczerwień) oraz w wybranych wąskich zakresach spektralnych w obszarze światła widzialnego, może umożliwić uwidocznienie i zróżnicowanie elementów trudno zauważalnych lub całkowicie niewidocznych dla oka człowieka[36].

Technika obserwacji fluorescencji wzbudzanej promieniowaniem UV sprawdziła się z powodzeniem w przypadku omawianej mapy. Stosowano ją na wielu etapach prac. Pierwszej rejestracji obrazu wszystkich brytów mapy

---

33 Technika ta znalazła szerokie zastosowanie w badaniach tekstów pisanych atramentami metalo-garbnikowymi, rejestruje bowiem nawet śladowe, niewidoczne dla oka ilości pierwiastków metalicznych. L. Glaser, D. Deckers, *The Basics of Fast-scanning XRF Element Mapping for Iron-gall Ink Palimpsests*, "Manuscript Cultures", 2013, no.7, s. 104–112; H. de la Codre, M. Radepont, J-P. Echard, O. Belhadj, S. Vaiedelich, V. Rouchon, *The use of XRF imaging for the chemical discrimination of iron-gall ink inscriptions: a case study in Stradivari's workshop,* "X-Ray Spectrometry", 2020, s. 1–9.

34 E. Kwakkel, *X-rays expose a hidden medieval library*, https://medievalbooks.nl/category/binders/ (dostęp 10.09.2020)

35 J. Qin et al., *Hyperspectral and multispectral imaging for evaluating food safety and quality*, „Journal of Food Engineering", vol. 118, 2013, no. 2, s. 157–171.

36 Technika obrazowania wielospektralnego umożliwia analizowanie mediów zarówno zawierających składniki metaliczne jak i organiczne. Przydatna jest nawet w sytuacjach, gdy mamy do czynienia z wysoce zdegradowanymi i zmienionymi podłożami i obecnymi na nich tekstami (dokumenty spalone, zniszczone przez mikroorganizmy itp.). Z powodzeniem została wielokrotnie użyta do analizy palimpsestów. K. McGarvey, *The Future of the Past. Textual scientist Gregory Heyworth lights up the first drafts of history*, "Rochester Review" vol. 79, 2017, no. 4, s. 26–35; R.L. Easton, Jr, K.T. Knox, W.A. Christens-Barry, K. Boydston, *Spectral Imaging Methods Applied to the Syriac Galen Palimpsest*, "Manuscript Studies", vol. 3,2019, issue1, s. 69–82; S. Bosch, C. Colini, O. Hahn, A. Janke, I. Shevchuk, *The Atri Fragment Revisited I: Multispectral Imaging and Ink Identification*, "Manuscript Cultures", no 11, 2018, s. 141–156.

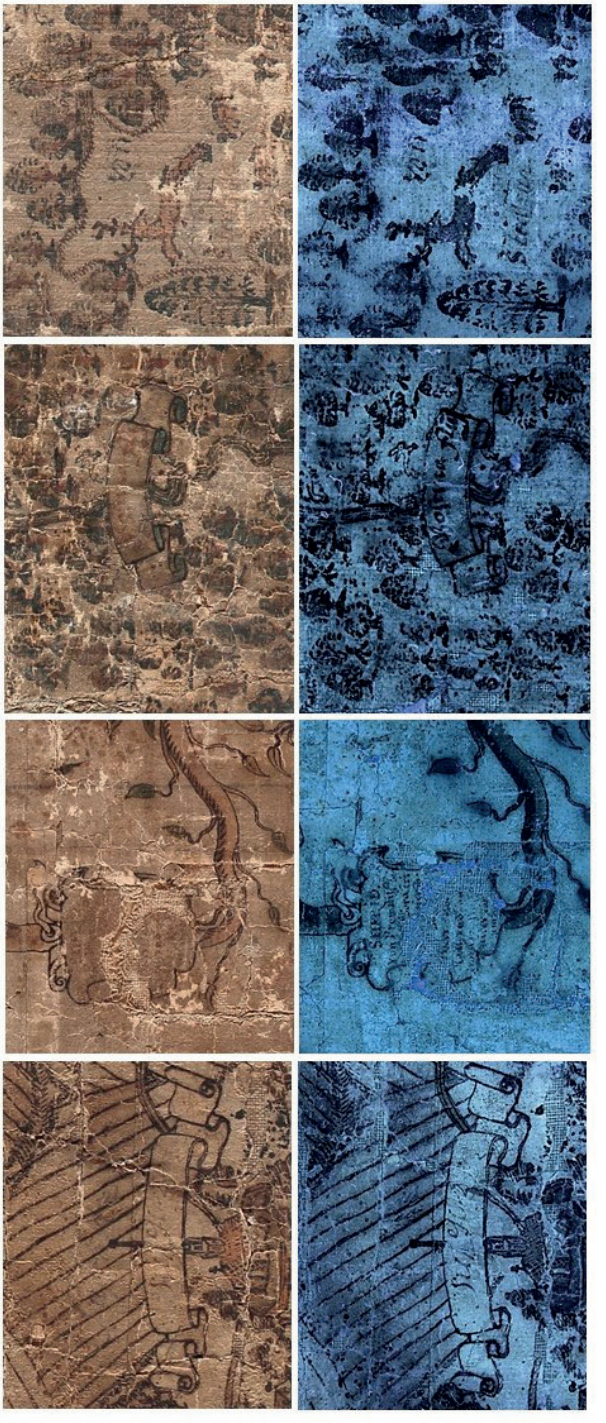

Ryc. 7. Obrazy uzyskane w trakcie badań fluorescencji wzbudzanej promieniowaniem UV na różnych etapach prac zestawione z obrazami w VIS uzyskanymi przed i po zabiegach konserwatorskich (fot. obrazów w UV Adam Cupa, fot. obrazów w VIS Piotr Kurek)

dokonano jeszcze przed podjęciem zabiegów konserwatorskich[37], co pozwoliło na wstępne określenie rodzaju mediów oraz substancji nanoszonych na powierzchnię mapy w celu jej zabezpieczenia. Niestety, na tym etapie uczytelniły się teksty jedynie w niektórych obszarach zabytku, bowiem poza samymi atramentami wygaszanie fluorescencji powodowały również miejscowo zanieczyszczenia jak i przemieszczony zielony pigment – grynszpan. Zdecydowano zatem o ponownym wykonaniu dokumentacji w świetle UV również po procesach oczyszczania powierzchni[38] (ryc. 7).

[37] Badanie przeprowadzono w całkowitej ciemności. Obiekty oświetlono za pomocą lamp rtęciowych wyposażonych w filtr Wooda, przepuszczający monochromatyczne pasmo ultrafioletu o linii 365 nm. Obrazy zarejestrowano przy użyciu cyfrowego aparatu fotograficznego (Fuji Finepix S3 Pro UVIR). Na obiektyw nałożono filtr przepuszczający zakres światła widzialnego fluorescencji (410–690 nm), jednak stanowiący barierę dla odbitego od powierzchni obiektu promieniowania ultrafioletowego. Rejestracji obrazów dokonał mgr Adam Cupa, Katedra Technologii i Technik Sztuk Plastycznych, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.

[38] Do badań fluorescencji wzbudzonej promieniowaniem UV w wybranych fragmentach mapy zastosowano lampę ultrafioletową UV-A „Blacklight Blue" PL-S 9W BLB/4P ICT, „Philips", emitującą promieniowanie o zakresie maksimum 360 nm (lampa emituje także resztkowe promieniowanie

Ryc. 8. Obrazy uzyskane w trakcie badań fluorescencji wzbudzanej promieniowaniem UV na brytach poddanych wstępnym procesom oczyszczania chemicznego zestawione z obrazami w VIS uzyskanymi przed zabiegami konserwatorskimi: (od lewej) nadpisane nazwy miejscowości w banderolach, uczytelnienie tekstu wpisanego w tarczę herbową, uczytelniona w UV nazwa rzeki w banderoli, uczytelnione w UV opisy w obszarach leśnych (fot. obrazów w UV Adam Cupa, fot. obrazów w VIS Piotr Kurek)

Działanie to przyniosło bardzo dobre efekty. Zachowane fragmenty duktu pisma były bardziej widoczne. Uzyskane obrazy pozwoliły potwierdzić podejrzenia faktu nadpisywania nazw miejscowości (tekst wpisany na wyblakłym lub wcześniejszym, przetartym na skutek użytkowania mapy), uwidoczniono teksty zupełnie niewidoczne lub niewyraźne w świetle VIS. Wykazano przy tym, że informacja zawarta w treści mapy jest bogatsza niż twierdzili dotychczasowi jej badacze – opisano w niej więcej niż dotąd sądzono obszarów leśnych, a także wpisano nazwy niektórych rzek, co zaprzecza twierdzeniu Musioła, że je zupełnie pominięto[39] (ryc. 8). Wyniki badań ujawniły też więcej danych granicznych wpisanych w pobliżu herbów na wstędze biegnącej wzdłuż krawędzi mapy. W dużej mierze uwidoczniły się też wpisy w tarczach herbowych tworzących drzewo genealogiczne. Odczytano fragmenty tekstów niewspominanych w opracowaniach, takich jak napis w banderoli przy górnej krawędzi mapy oraz napis wzdłuż dolnej krawędzi. Wobec ogromu zniszczeń nie zawsze czytelność poprawiła się zadowalająco, zarejestrowano jednak wiele danych, które wspomagane analizą historyczno-kartograficzną oraz paleograficzną mogą być materiałem do dalszych studiów.

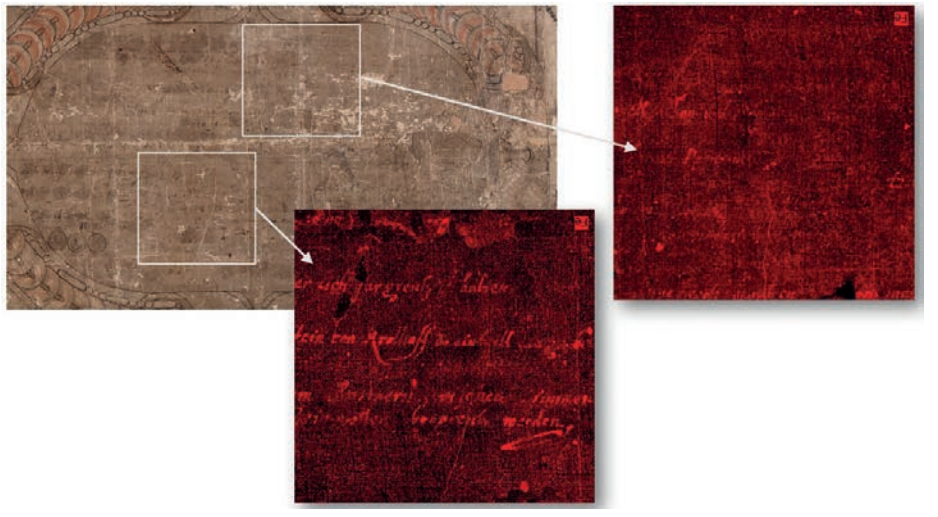
W przypadku mediów pisarskich takich jak atramenty żelazowo-galusowe, zawierających zdecydowanie nieorganiczny składnik – jony żelaza – pewne możliwości odczytania tekstu stwarza technika spektroskopii fluorescencyjnej rentgenowskiej – makro XRF – czyli analizy pierwiastkowej z możliwością mapowania pierwiastków na dużym obszarze zabytku. W przypadku omawianej mapy technikę tę zastosowano eksperymentalnie wobec fragmentów, w których obserwacja fluorescencji w UV nie przyniosła zadowalających wyników (ryc. 9). Należy podkreślić, że w tym przypadku dokonano tylko pilotażowych analiz. Skan w technice makro XRF, szczególnie zakładający bardzo szczegółowe pomiary[40], jest bowiem bardzo czasochłonny, a projekt konserwacji miał swoje nieprzekraczalne terminy. Zakładano jednak, że z zastosowaniem tej nieniszczącej techniki będzie można kontynuować badania również po zakończeniu prac konserwatorskich.

Podjęto decyzję o wykonaniu analizy dawno już nieczytelnego owalnego kartusza w prawym dolnym narożniku mapy. Zdawano sobie przy tym sprawę,

UV z innych zakresów, ale ma ono znaczenie marginalne). Każdy fragment oświetlano lampą o niewielkiej mocy w odległości od kilkunastu do około 40 cm, a obraz rejestrowano przy użyciu aparatu cyfrowego (Nikon D-7000) najczęściej przy przesłonie 8–11, w wysokiej rozdzielczości obrazu. Rejestracji obrazów dokonał dr hab. Tomasz Kozielec prof. UMK, Katedra Konserwacji i Restauracji Papieru i Skóry, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.

39 L. Musioł, *IXNOOPOΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA* …., op. cit., s. 31.

40 Analizy dokonano z zastosowaniem instrumentu M6 JetStream produkcji Bruker-Nano GmbH, Berlin, Niemcy, wyposażonego w katodę rodową (Rh) z optyką polikapilarną, 50kV/0.6 mA, bez filtru oraz w detektor SSD z oknem cyrkonowym; detekcja w powietrzu. Analizy wykonał mgr Stefan Meyer, Instytut Fizyki UMK, wyniki opracowała dr hab. Magdalena Iwanicka, Katedra Konserwacji-Restauracji Malarstwa i Rzeźby Polichromowanej.

Ryc. 9. Obrazy uzyskane w trakcie badań w technice spektroskopii fluorescencyjnej rentgenowskiej – makro XRF. Fragmenty kartusza z regulacjami granicznymi. Widoczna w różnej intensywności kumulacja jonów żelaza zawartych w medium w linii duktu pisma (autor analizy Stefan Meyer)

że uwidoczniona mapa rozmieszczenia żelaza, pierwiastka mającego największe znaczenie w składzie atramentu żelazowo-galusowego, może nie być ściśle związana z duktem odręcznego, kursywnego pisma. W mapie bowiem doszło wszak w przeszłości do przemieszczania składników mediów zarówno na skutek mechanicznego przecierania jak i wielokrotnych zalań i wprowadzania różnych spoiw (do tego za pomocą pędzla prowadzonego „zamaszystym" ruchem), bez wcześniejszego oczyszczania powierzchni. Aby uzyskać dane o maksymalnej możliwej dokładności i szczegółowości obszar kartusza podzielono na 8 części. Otrzymane mapy nie ukazały całości tekstu. Uwidocznione fragmenty otwierają jednak drogę do dalszych analiz łączących aparat badawczy nauk humanistycznych i ścisłych.

Obie opisane wyżej techniki analityczne sprawdzają się w sytuacji, gdy medium zawiera znaczący składnik metaliczny. Z kolei w przypadku składników organicznych duże możliwości daje wykorzystanie rejestrowania obrazu powierzchni oświetlonej światłem o długości fal elektromagnetycznych niewidocznych dla oka człowieka (tzw. światło analityczne) oraz w wybranych wąskich zakresach spektralnych w obszarze światła widzialnego (analiza wielospektralna). W przypadku mapy Hindenberga technikę tę zastosowano przede wszystkim do odczytania tekstów wtórnie wprowadzonych w jej treść, a wykonanych ołówkiem [41]. Napisy zostały dodane do treści mapy w czasie, gdy jej

[41] Do rejestracji wykorzystano zestaw, na który składały się następujące elementy: 12-kanałowy oświetlacz LED, pełnospektralna monochromatyczna kamera wysokiej rozdzielczości oraz apo-

powierzchnia była już w znacznym stopniu zanieczyszczona. Przeanalizowano dokładnie powierzchnię zabytku w świetle VIS, bocznym oraz padającym prostopadle do niej, po czym na tej podstawie w 9 brytach ustalono w sumie 36 fragmentów, w których podejrzewano obecność dopisków. Zarejestrowane obrazy poddano obróbce statystycznej z użyciem odpowiedniego oprogramowania. Z otrzymanych obrazów wybrano te o największej czytelności i nadano im fałszywe kolory[42].

Nie wszystkie miejsca obrazowania wytypowano trafnie, jednak w tych, w których rzeczywiście tekst się znajdował, uzyskano generalnie dość dobre wyniki (ryc. 10). Analiza uczytelnionego odręcznego kursywnego pisma pozwala na stwierdzenie, że są to nadpisane, powtórzone nazwy miejscowości. Nie wszystkie zachowane są w całości, ale wydaje się, że za ten fakt odpowiadają uszkodzenia mechaniczne powierzchni mapy. Wstępne porównanie odkrytych tekstów pozwala przypuszczać, że wykonała je ręka jednej osoby. Prawdopodobnie są one świadectwem prowadzonych nad treścią zabytku badań (może ich autorką była najdłużej i najdokładniej studiująca mapę Johanna Kolenda?).

Ogromne znaczenie w uczytelnieniu treści mapy miały zastosowane procesy konserwatorskie. Jak już wcześniej podkreślano, stosowane zabiegi i działania badawcze wzajemnie się uzupełniały. Wobec ogromu zniszczeń i licznych nawarstwień, daleko posuniętej defragmentacji z jednoczesnym wielkim osłabieniem substancji, najtrudniejszym zabiegiem był proces oczyszczania

chromatyczny obiektyw typu makro. Oświetlacz składa się z dwóch reflektorów wyposażonych w 12 rodzajów diod LED wysokiej mocy, świecących następującymi długościami fali: 382, 405, 420, 455, 500, 523, 598, 630, 665, 734, 850 oraz 940 nm. Użyta kamera to *Blackfly S Mono 20.0 MP USB3 Vision* produkcji FLIR, wyposażona w wysokiej rozdzielczości matrycę Sony IMX 183, rejestrującą obrazy o rozmiarze 5472 × 3648 pikseli. W odróżnieniu od aparatów fotograficznych, nie ma ona nałożonych filtrów odcinających światło ultrafioletowe i podczerwień (rejestruje światło od ok. 300 do 1000 nm), oraz mikrofiltrów RGB na matrycy (jest monochromatyczna). Kamerę obsługiwano programem SpinView (prod. FLIR/Point Grey), w którym dla każdego zdjęcia w kolejnej długości fali dobierano indywidualnie warunki ekspozycji. Obiektyw kamery wykonany jest z soczewek kwarcowych i fluorku wapnia, charakteryzuje się wysoką transmitancją dla zakresu 300–1000 nm i nie wymaga przestrajania ostrości w całym wymienionym zakresie spektralnym (apochromatyczny) – *CoastalOptics 60mm f/4 UV-VIS-IR APO macro* prod. Jenoptik (USA). Rejestracji obrazów dokonał dr hab. Tomasz Łojewski, Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie.

42 Dwunastokanałowe obrazy multispektralne poddano analizie statystycznej trzema metodami: metodą głównych składowych (*Principal Component Analysis*, PCA), metodą minimalnego szumu (*MinimalNoiseFraction*, MNF) oraz metodą składowych niezależnych (*Independent Component Analysis*, ICA). Użyty program to ENVI Exelis 5.0 Classic (prod. Harris Geospatial Solutions, USA). Metody PCA, MNF i ICA polegają na wytworzeniu na podstawie wyjściowego zestawu zdjęć multispektralnych nowego wielokanałowego obrazu, w którym kanały nie odzwierciedlają kolejnych długości fali, przy których rejestrowano zdjęcia wsadowe, lecz są wynikiem ich przetworzenia, tak aby w kolejnych kanałach zapisać główne elementy obrazu (PCA), elementy o najmniejszym zaszumieniu (MNF) i niezależne od sąsiednich elementów (ICA). Z nowo wytworzonych kanałów powstałych w wyniku takiej obróbki statystycznej wybierano te o największej czytelności (zwykle z zakresu od 1 do 5) i tworzono nowe zdjęcia w kolorach fałszywych. Obrazy zapisano w bezstratnym formacie png.

Ryc. 10. Obrazy uzyskane w trakcie badań w technice obrazowania wielospektralnego. Fragmenty brytu nr 7. Teksty wykonane różnymi mediami uwidocznione w różnych pasmach świateł diagnostycznych (fot. Tomasz Łojewski)

powierzchni. Jednocześnie to on właśnie był decydujący dla zabytku w kontekście przywrócenia możliwości badań jego treści jak i walorów ekspozycyjnych. Miał też niepodważalne znaczenie dla podniesienia trwałości w czasie zabytkowej substancji. Oczyszczanie prowadzono wieloetapowo, drogą ostrożnych działań mechanicznych (ściereczki z mikrofibry) jak i chemicznych nowatorską metodą z zastosowaniem sztywnych żeli polisacharydowych. Omówienie tej metody było tematem naszych wystąpień na konferencjach skupiających się na zagadnieniach teoretyczno-metodycznych w zakresie konserwacji zabytków[43]. Pomijamy jej opis w niniejszym artykule, jednak podkreślamy jej szczególne zalety w kontekście ochrony obecnych na mapie tekstów. Żele przygotowane w formie sztywnych, przezroczystych arkuszy można było układać ostrożnie na zniszczonej, składającej się z dużej liczby małych fragmentów powierzchni mapy i pozostawiać na długi czas (12h) bez stwarzania niebezpieczeństwa ich przesunięcia. Długi okres działania konieczny był, aby skutecznie i równomiernie przebiegał mechanizm absorbcji zanieczyszczeń, będący rezultatem powolnie zachodzących procesów dyfuzji, podciągania kapilarnego i osmozy. Żele, oddając stopniowo wodę do struktury mapy, rozpuszczały zanieczyszczenia i związki zakwaszające, a następnie absorbowały je wyraźnie zmieniając kolor (ryc. 11). Podciąganie kapilarne usuwanych substancji w kierunku żelu (prostopadle do powierzchni oczyszczanej) w dużej mierze ograniczało przemieszczanie się zanieczyszczeń w poziomie. Absorpcji ulegały też w dużym stopniu szkodliwe jony metali przejściowych ze zdegradowanych mediów (Cu II i Fe II). Fakt ten potwierdzono analizami składu pierwiastkowego zdejmowanych z powierzchni zabytku żeli[44].

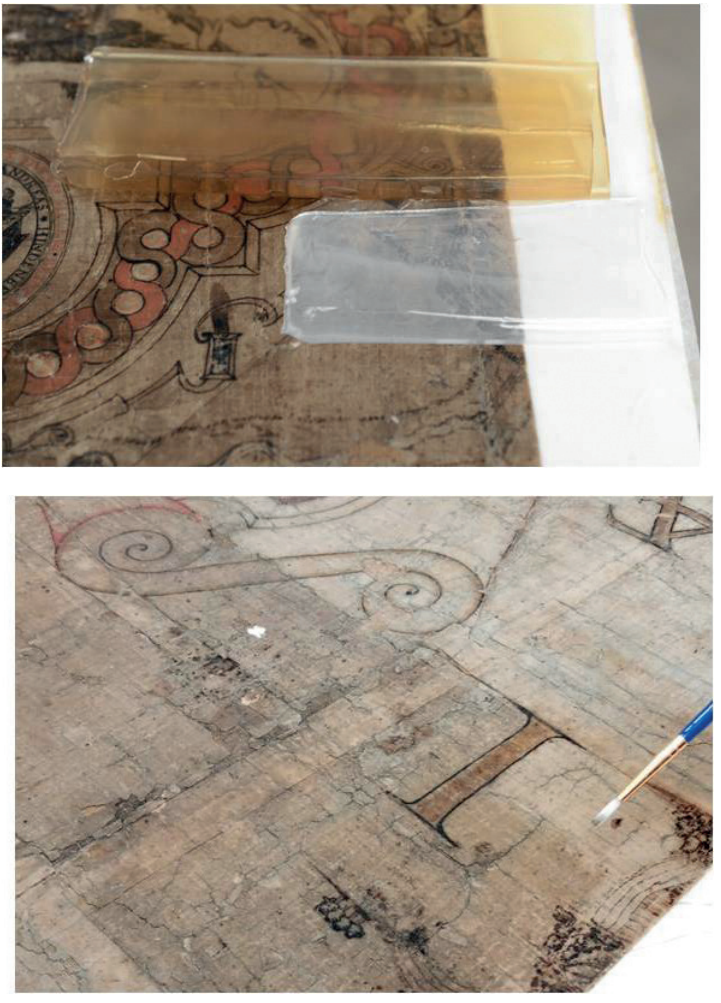
Niestety, chociaż oczyszczanie żelami przyniosło bardzo dobre efekty, to na powierzchni mapy nadal pozostał spory depozyt drobnych cząstek zanieczyszczeń, których usunięcie wymagało działania mechanicznego. Nawilżone bryty doczyszczano centymetr po centymetrze z użyciem miękkich pędzli i kompresów z bezpyłowych włóknin (ryc. 11, 12). Kompresy stosowano głównie w miejscach, gdzie obecny był tekst atramentowy, aby przesuwanie włosia pędzla nie powodowało uszkodzeń.

Kolejne zabiegi konserwatorskie w wielkim skrócie obejmowały odkwaszenie i wzmocnienie strukturalne podłoża, dublaż brytów na nowe, stabilne

---

[43] J. Czuczko, D. Jutrzenka-Supryn, K. Komsta-Sławińska, *Do not Touch! Complex Cleaning Treatment of an Oversized Hand-Drawn Map from the 17th Century Using Gellan Gum*. Referat wygłoszony na XIVth IADA Congress Warsaw 2019, 23.09.2019 – 27.09.2019, Warszawa, Centrum Konferencyjne POLIN, https://www.iada-home.org/fileadmin/01-Redaktion/uploads/Warsaw/Congr_Abstr_Inhalt_DEF_NEW_small_190910_FINAL_01.pdf (dostęp 20.09.2020)

[44] D. Jutrzenka-Supryn, J. Czuczko, K. Komsta-Sławińska, T. Kozielec, *Dokumentacja badań wykonanych w tracie przebiegu prac konserwatorskich. IXNOOPΘGPAΦIA PLESNIACA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga, Pszczyna 1636, zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach*, Toruń 2020, s. 321.

Ryc. 11. Fragmenty mapy podczas oczyszczania chemicznego z użyciem żeli polisacharydowych oraz oczyszczania mechanicznego miękkim pędzelkiem powierzchni mapy nawilżonej wodą o podniesionym pH (roztwór węglanu wapnia z dodatkiem nanowapna) (fot. Jolanta Czuczko)

nośniki, naprężenie na specjalnie przygotowane podkłady z tektur bezkwasowych (skrót jest faktycznie wielki – prace konserwatorskie trwały bowiem trzy lata).

Oczyszczone z nawarstwień klejów media wymagały dodatkowej stabilizacji i podniesienia ich spójności. Jako spoiwo konsolidujące wybrano karuk – spoiwo białkowe, stabilne, o neutralnym pH i dające w niskich stężeniach matowe błony. Wprowadzone dokładnie w dukcie pisma podnosiło kontrast, co dodatkowo uwidoczniło teksty. Dobre efekty wzmocnienia struktury podłoża i konsolidacja mediów pozwoliły na ponowny zabieg oczyszczania. Delikatnie,

Ryc. 12. Zestawienie dwóch brytów mapy przed i po zabiegach oczyszczania chemicznego oraz fragment brytu nr 3 podczas ostatniego etapu oczyszczania mechanicznego powierzchni tła (fot. Jolanta Czuczko)

precyzyjnie usuwano skalpelem pozostałości zanieczyszczeń z powierzchni papieru nie pokrytego ani mediami rysunkowymi, ani pisarskimi.

W założeniach projektu konserwacji–restauracji wobec mapy postępowano według zasad przestrzeganych w przypadku zabytków archiwalnych. Nie uzupełniano brakującej treści ani w partiach rysunku, ani w tekstach. Delikatnie wzmacniano jedynie fragmenty tekstów ZUPEŁNIE widocznych w świetle VIS i cytowanych w publikacjach, takich jak tekst kartusza tytułowego, teksty dystychów umieszczonych nad drzewem genealogicznym oraz tekst panegirycznego wiersza na cześć Promnitzów umieszczonego w centrum mapy. Zdecydowano także o podniesieniu intensywności czytelnych obecnie w świetle VIS fragmentów tekstów dotąd nie przytaczanych w publikacjach. Pierwszy z nich to napis skomponowany w sześciu wierszach i wpisany w środkowej części wstęgi biegnącej wzdłuż górnej krawędzi mapy. Wydaje się, że mógł informować o jej treści i celu jej sporządzenia, gdyż widoczne są fragmenty słów: „Pleßa" i „gränzen" (ryc. 13). Drugi napis to obecny na wstędze biegnącej wzdłuż dolnej krawędzi mapy, na którym po pracach konserwatorskich i w światłach diagnostycznych można obecnie częściowo odczytać słowa: „(…) aller der Freie Herrschaft Pleßa in Pohlen und Schlesien(…)".Jeśli teksty były czytelne jedynie z użyciem technik analitycznych nie rekonstruowano ich, należy bowiem pamiętać, że możliwości analityczne zmieniają się, a techniki obrazowania nadal się rozwijają, istotnym jest zatem, aby do oryginału nie dodawać elementów, co do których nie mamy pewności.

Ryc. 13. Zestawienie fragmentu brytu nr 2 z tekstem obecnym na taśmie obramienia przed i po zakończeniu prac konserwatorskich (fot. Jolanta Czuczko)

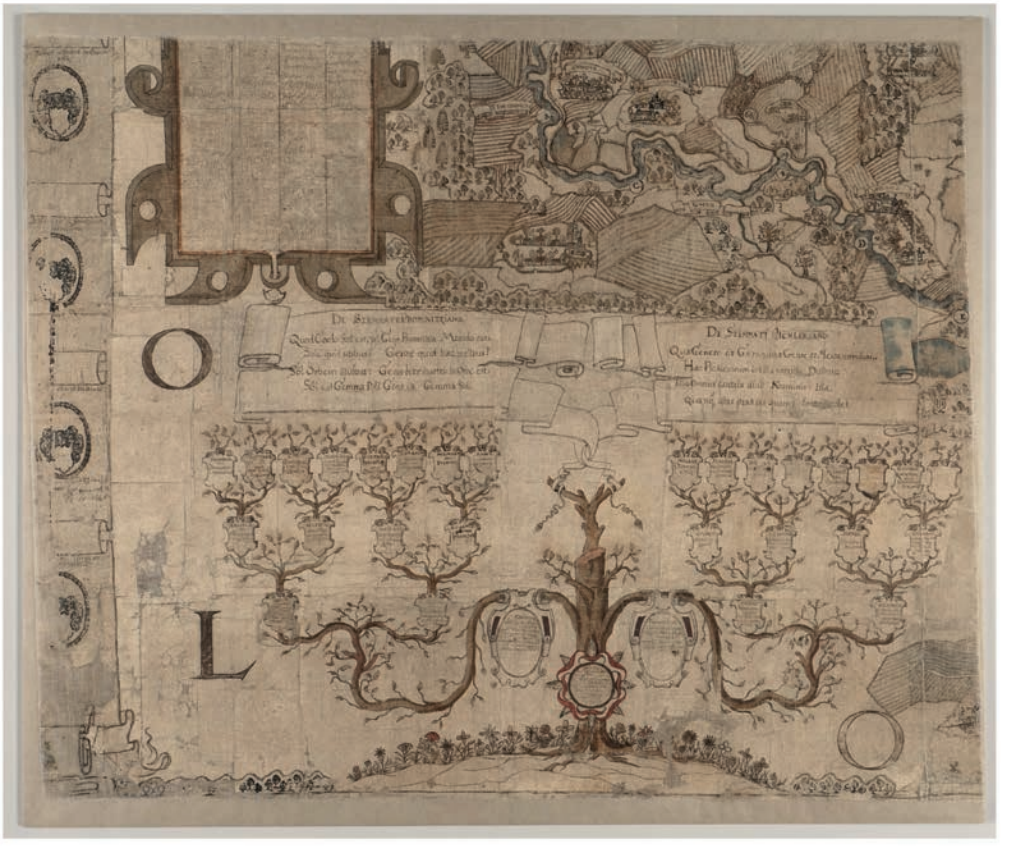
* * *

Szukając liter, szukając słów… Podejmując działania zmierzające do ratowania i zachowania unikalnego zabytku, jakim jest mapa Andreasa Hindenberga IXNOOPΘGPAΦIA PLESNIACA, docenialiśmy jej ogromną wartość

Ryc. 14. Zestawienie brytu nr 11 (po konserwacji, w związku z połączeniem brytu nr 5 i 6 numeracja została zmieniona – obecnie jest to bryt 10) z przedstawieniem drzewa genealogicznego (fot. Piotr Kurek)

dokumentacyjną. Format zabytku (254 × 292 cm) w połączeniu ze szczegółowością treści z jednej strony oraz dużą defragmentacją i zniszczeniami wszystkich składowych z drugiej, stanowiły ogromny, złożony problem. Troska o zachowanie pełni zawartej w mapie informacji, przez trzy lata realizacji projektu konserwacji, wymagała od nas nieustannej uważności i czujności. Podejmując próby uczytelnienia niewidocznych tekstów mieliśmy nadzieję, że dzieło XVII-wiecznej kartografii odsłoni przed nami elementy wcześniej nieznane, utracone w wielowiekowej historii, ale pomimo zastosowania różnych technik analitycznych naszym oczom nie pokazały się duże fragmenty tekstów, a w wielu przypadkach jedynie pojedyncze słowa, litery, znaki. Zgromadzona dokumentacja stanowi jednak punkt wyjścia do dalszych badań wspomaganych warsztatem nauk humanistycznych, prowadzonych przez historyków, historyków kartografii, archiwistów, specjalistów w dziedzinie neografii. Należy jednak podkreślić, że nie jest ona jeszcze pełna ze względu na wspomniany pilotażowy charakter części analiz. Ogromne znaczenie ma fakt, iż oryginał jest obecnie zabezpieczony, o wzmocnionej strukturze i znacznie

podniesionej estetyce. Nadal jednak jest delikatny i wymagający wyjątkowej ochrony. Przy dużej uwadze i ostrożności może być jednak przedmiotem dalszych analiz prowadzonych technikami nieniszczącymi, które stale są udoskonalane. Możliwość dalszych badań była jednym z istotnych argumentów w dyskusji o formie, w jakiej mapa ma być przechowywana po konserwacji. Zdecydowaliśmy się na pozostawienie jej, w utrwalonej już w historii formie oddzielnych 12 brytów o tych samych wymiarach. Fakt ten ułatwi nie tylko przechowywanie mapy, ale i digitalizację, która powinna być obecnie działaniem priorytetowym. Chcemy jednak zaznaczyć, że proces ten powinniśmy postrzegać nie tylko jako formę obrazowania w kolorze treści, ale dostrzec możliwości wykorzystania stale rozwijanego zestawu narzędzi do sondowania i analizowania zabytków. Zgodnie z rozpowszechnianą w ostatnich latach ideą „slow digitization"[45] możliwość szybkiego tworzenia obrazów cyfrowych jest mniej ważna niż użycie narzędzi technologicznych do stopniowego wydobywania złożonych warstw, które składają się na każdy zabytek piśmiennictwa.

[45] A. Prescott, L. Hughes, *Why Do We Digitize? The Case for Slow Digitization; 2018*,https://www.archivejournal.net/essays/why-do-we-digitize-the-case-for-slow-digitization/ (dostęp 12.01.2021)

Zastosowanie zaawansowanych technik, w tym obrazowania wielospektralnego, rejestrowania obrazu fluorescencji w UV, tworzenia map występowania na powierzchni wybranych pierwiastków, dokumentacja stanu zachowania powierzchni nie tylko w bezpośrednio padającym świetle, ale i w światłach padających pod różnym kątem[46], jak i obrazowanie 3D daje możliwość postrzegania zabytku w wielu aspektach, jako przedmiotu o konkretnych cechach i wielu warstwach, a nie tylko nośnika zapisanych informacji. Początkiem tworzenia tego zasobu danych dla mapy Hindenberga są wyniki badań uzyskane podczas prac konserwatorskich.

Możliwość zapisu w wersji cyfrowej wielkiej liczby obrazów i ich stosunkowo łatwe przekazywanie otwiera ścieżkę poznania zabytku, którą może podążać zarówno wielu specjalistów jak i entuzjastów zainteresowanych tematem; wszak technologia cyfrowa jest często przedstawiana jako sposób na demokratyzację dostępu do zasobów archiwalnych.

Literatura

Ahn K., Hofmann Ch., Horsky M., Potthast A., 2015, *How copper corrosion can be retarded – New ways investigating a chronic problem for cellulose in paper*, "Carbohydrate Polymers", no. 134, s. 136–143.

Bosch S., Colini C., Hahn O., Janke A., Shevchuk I., 2018, *The Atri Fragment Revisited I: Multispectral Imaging and Ink Identification*, "Manuscript Cultures", no. 11, s. 141–156.

Codre H. de la, Radepont M., Echard J.-P., Belhadj O., Vaiedelich S., Rouchon V., 2020, *The use of XRF imaging for the chemical discrimination of iron--gall ink inscriptions: a case study in Stradivari's workshop*, "X-Ray Spectrometry", Wiley, s. 1–9.

Corregidor V., Viegas R., Ferreira L.M., Alves Luís C., 2019, *Study of Iron Gall Inks, Ingredients and Paper Composition Using Non-Destructive Techniques*,"Heritage", no. 2, s. 2691–2703.

Easton R.L., Knox K.T. Jr., Christens-Barry W.A., Boydston K., 2019, *Spectral Imaging Methods Applied to the Syriac Galen Palimpsest*, "Manuscript Studies", vol. 3, iss.1, s. 69–82.

Glaser L., Deckers D., 2013, *The Basics of Fast-scanning XRF Element Mapping for Iron-gall Ink Palimpsests*, "Manuscript Cultures", no.7, s. 104–112.

[46] Poza standardową fotografią w światłach padających pod różnym kątem bardzo interesującą techniką służącą do prezentacji w postaci cyfrowej przestrzennej formy zabytków jest metoda fotografii technicznej znanej pod nazwą wielomianowe mapy tekstury (*Polynomial Texture Maps, PTM* lub *Reflectance Transformation Imaging RTI)*. Technika ta pozwala uwidocznić w sposób nieosiągalny innymi metodami wszelkie elementy (zarówno wypukłości jak i wgłębienia) znajdujące się na powierzchni płaskich lub lekko zakrzywionych obiektów.

Greiner P., 2000, *Bractwo dla Mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej zabytkową mapę gospodarczą Andreasa Hindenberga z 1636 r.*, Pszczyna, Bractwo Gospodarcze Związku Górnośląskiego.

Henniges U., Reibke R., Banik G., Huhsmann E., Hahner U., Prohaska T., Potthast A., 2008, *Iron gall ink-induced corrosion of cellulose: aging, degradation and stabilization. Part 2: application on historic sample material*, "Cellulose", vol. 15, no. 6, s. 861–870.

Hofmann Ch., Hartl A., Ahn K., Faerber I., Henniges U., Potthast A., 2015, *Studies on the Conservation of Verdigris on Paper*, "Restaurator", no. 36 (2), s. 147–182.

Jutrzenka-Supryn D., 2008, *Grynszpan –Zielony pigment stosowany do kolorowania map i jego wpływ na stan zachowania zabytków kartograficznych*, w: *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, „Z Dziejów Kartografii", t. XIV, red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki, Szczecin, s. 87–104.

Kolar J., Štolfa A., StrlicM., Pompe M., Pihlar B., Budnar M., Simcic J., Reissland B., 2006, *Historical iron gall ink containing documents – Properties affecting their condition*, "Acta Analytica Chimica", vol. 555, iss. 1, s. 167–174.

Kolenda J., 1979, *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636. Ein Beitrag zur historischen Kartographie der Standesherrschaft Pless in Oberschlesien*. „Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa", Reihe B, Nr 19, Dortmund.

Konias A., 2002, *Akcjaratowania „MapyZiemiPszczyńskiej" A. Hindenberga z 1636 roku*, „PolskiPrzeglądKartograficzny", t. 34, nr 4, s. 298–302.

McGarvey K., 2017, *The Future of the Past.Textual scientist Gregory Heyworth lights up the first drafts of history*, "Rochester Review", vol. 79, no. 4, s. 26–35.

Musioł L., 1934, *Archiwalia górnośląskie*, „Komunikaty Instytutu Śląskiego", nr 13, Katowice, s. 1–6.

Musioł L., 1994, *IXNOOPOΓPAΦIA PLESNIACA. Zabytkowa mapa Pszczyńskiego Wolnego Państwa Stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku. Opis i komentarz Ludwika Musioła 1958*, Pszczyna.

Olszewicz B., 1936, *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku w zakresie kartografii*, w: *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*, red. R. Lutman, Katowice, Wydawnictwo Instytutu Śląskiego, s. 98–118.

Partsch J., 1901, *Katalog der Ausstellung des XIII Deutschen Geographen Tages in Breslau*, Breslau.

Partsch J., 1911, *Schlesien. Eine Landeskunde f*ür *das deutsche Volk*, Teil II, Breslau, Ferdinand Hirt.

Polak J., 2009, B*iblioteka Zamkowa w Pszczynie*, „Materiały Muzeum Zamkowego w Pszczynie", X, Pszczyna, s. 17–40.

Qin J., Chao K., Kim M., Lu R., Burks T., 2013, *Hyperspectral and multispectral imaging for evaluating food safety and quality*,"Journal of Food Engineering", vol. 118, no. 2, s. 157–171.

Reissland B., Hofenk de Graaff J., 2001, *Condition rating for paper objects with iron-gall ink*, "Instituut Collectie Nederland Information", no. 1, Amsterdam, s. 1–3.

Szaflarski J., 1979, *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (Mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.)*, „Z Dziejów Kartografii", t. 1, red. J. Janczak, Z. Rzepa, Wrocław, s. 15–25.

Triest F., 1865, *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*, Breslau, Wilhelm Gottlieb Korn.

Viegas R., Corregidor V., Peña M.T., Alves E., Alves L.C., 2013, *Preliminary studies on iron gall inks composition using an external ion beam*, "International Journal of Conservation Science", vol. 4, Special Issue, s. 593–602.

Zivier E., *Oberschlesische Archive und Archivalien*, „Oberschlesien", Bd.XII, 1913, s. 293–303.

Źródła internetowe

Czuczko J., Jutrzenka-Supryn D., Komsta-Sławińska K., *Do not Touch! Complex Cleaning Treatment of an Oversized Hand-Drawn Map from the 17th Century Using Gellan Gum*, XIVth IADA Congress, Warsaw 2019, 23.09.2019 – 27.09.2019, Warszawa, Centrum Konferencyjne POLIN, https://www.iada-home.org/fileadmin/01-Redaktion/uploads/Warsaw/Congr_Abstr_Inhalt_DEF_NEW_small_190910_FINAL_01.pdf (dostęp 20.09.2020)

Knox K.T., Easton R.L. Jr., Christens-Barry W., *Image restoration of damaged or erased manuscripts*, 16th European Signal Processing Conference (EUSIPCO 2008), Lausanne, Switzerland, August 25–29, 2008, https://www.eurasip.org/Proceedings/Eusipco/Eusipco2008/papers/1569105284.pdf, (dostęp 12.10.2020)

Kwakkel E. , *X-rays expose a hidden medieval library*, https://medievalbooks.nl/category/binders/, (dostęp 10.09.2020)

Prescott A., Hughes L., *Why Do We Digitize? The Case for Slow Digitization*; 2018 https://www.archivejournal.net/essays/why-do-we-digitize-the-case--for-slow-digitization/ (dostęp 12.01.2021)

Promnitz (Promnicz) http://strony.toya.net.pl/~mc_herbarz/Promnicz.htm, (dostęp 20.01.2020)

Surmak A., *Study of discoloured iron-gall ink inscriptions – case of the Gradual of Lviv Benedictines from Krzeszow*, https://journals.openedition.org/ceroart/4909, (dostęp 16.10.2020)

Źródła niepublikowane

Jutrzenka-Supryn D., Czuczko J., Komsta-Sławińska K., Kozielec T., *Dokumentacja badań wykonanych w tracie przebiegu prac konserwatorskich. IXNOOPΘGPAΦIA PLESNIACA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga, Pszczyna 1636, zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach*, Toruń 2020, opracowanie dostępne w Archiwum Państwowym w Katowicach oraz w Katedrze Konserwacji Restauracji Papieru i Skóry Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

In search of letters, in search of words. Possibilities for applying analytical techniques and conservation processes in improving the legibility of texts in cartographic objects on the example of an Hindenberg map IXNOOPΘGPAΘIA PLESNIACA

Dorota Jutrzenka-Supryn*, Jolanta Czuczko**

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Katedra Konserwacji i Restauracji Papieru i Skóry
*ORCID: 0000-0002-4631-5943. E-mail: aurora@umk.pl
**ORCID 0000-0002-8254-8728. E-mail: jolaczu@umk.pl

Summary: The manuscript map of the State Country of Pless from the collection of the National Archives in Katowice is one of the most valuable cartographic heritage objects in Silesia. This unique, large-format depiction containing exceptionally detailed information regarding topography and economy was created by Andreas Hindenberg in 1636. It was intensively used since its creation, usually as proof in settling territorial disputes, which led to vast damage as far back as the beginning of the 18th century. The damaged areas of the graphic layer were infilled and reconstructed, illegible text was corrected or rewritten. The deterioration of the paper substrate was so advanced that the object became a collection of small fragments. The paper's surface was not cleaned over the course of the numerous repairs and interventions, and the build-up of soiling additionally reduced the text's legibility.

Another damaging factor were the components of the original and later added media – copper pigments and iron-gall inks.

When carrying out the conservation process, it was necessary to undertake many steps. Every step aimed to improve not only the aesthetic quality of the work, but primarily the legibility of the text in order to increase the potential for research on the cartographic and archival content.

Before and over the duration of the processes, a number of analyses was conducted to assess the state of preservation as well as uncover and enable reading fragments of the drawing and text that had been hidden for years. For the purpose of analysing the chemical content of the media, spectroscopic analytical techniques (macro XRF) and non-destructive testing methods (UV fluorescence and multispectral imaging) were utilised. The conservation processes also proved to be of great importance for improving the map's legibility. The collected photographic documentation along with the digitalised results of the imaging analyses is the foundation for forming a database serving the progression of knowledge regarding Hindenberg's map and the history of its creation.

Keywords: The State Country of Pless, Hindenberg's map, non-destructive analyses of cartographic heritage, slow digitisation

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 265–280
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Bitwa morska pod Downs w 1639 roku – mapa, tekst, ryciny

Anna Pastorek

Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej (Warszawa)
Wydział Upowszechniania Tradycji Orężnych
ORCID 0000-0002-9345-6300
E-mail: anna_pastorek@wp.pl

Zarys treści: Bitwa pod Downs (1639 r.) jest jednym z najważniejszych starć morskich pierwszej połowy XVII wieku. Zwycięstwo holenderskiego admirała Maartena Trompa nad drugą Wielką Armadą przypieczętowało zmierzch potęgi Hiszpanii i doprowadziło do zmiany panowania na morzach z hiszpańskiego na holenderskie. Bitwa ta jest niezwykle interesująca z punktu widzenia badacza, ponieważ zachowały się XVII-wieczne źródła różnego typu – pisane, ryciny oraz mapy, co należy do rzadkości. Celem autorki artykułu jest przedstawienie polskiemu czytelnikowi znaczenia poszczególnych źródeł dla odtwarzania przebiegu bitwy. Wykorzystano źródła pisane, jak również nieprezentowane wcześniej polskiemu czytelnikowi źródła ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie, ze szczególnym uwzględnieniem dwóch map morskich z 1639 roku.

Słowa kluczowe: mapa morska, XVII wiek, Republika Zjednoczonych Prowincji, Hiszpania, bitwa morska, Downs

Bitwa morska pod Downs (21 października 1639 r.) jest jednym z najważniejszych starć pierwszej połowy XVII wieku. Zwycięstwo holenderskiego admirała Maartena Trompa nad tzw. drugą Wielką Armadą, przypieczętowało zmierzch potęgi Hiszpanii i doprowadziło do ostatecznej zmiany panowania na morzach z hiszpańskiego na holenderskie. Bitwa pod Downs jest niezwykle interesująca z punktu widzenia badacza, ponieważ zachowały się XVII-wieczne źródła różnego typu – pisane, ryciny oraz mapy, co należy do rzadkości. Celem autorki artykułu jest przedstawienie polskiemu czytelnikowi znaczenia poszczególnych źródeł dla odtwarzania przebiegu bitwy. Wykorzystane zostały zarówno źródła pisane, jak również nieprezentowane wcześniej polskiemu czytelnikowi źródła ikonograficzne ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie, ze szczególnym uwzględnieniem dwóch map morskich z 1639 roku.

W polskiej historiografii przyjęło się określenie bitwa pod Downs, którego będę używać w niniejszym artykule. Starcie miało miejsce na redzie Downs, położonej w południowej części Morza Północnego, w pobliżu Kanału

La Manche, we wschodniej części Kentu, pomiędzy North i South Foreland. Holendrzy używają niderlandzkojęzycznej wersji nazwy Downs – Duins. W XVII w. często używano zapisu Duijns.

* * *

Bitwa pod Downs (21 października 1639 r.) i poprzedzające ją starcie na Kanale La Manche (16–18 września 1639 r.) nazywane były w epoce starciem Dawida z Goliatem, ze względu na dysproporcje flot. Hiszpanie dysponowali okrętami o znacznie większym tonażu niż holenderskie, niosącymi więcej dział. Mimo przewagi wroga holenderski admirał Tromp znakomicie wykorzystał umiejętności swoich kapitanów i załóg, zadając Hiszpanom poważne straty.

W przypadku wyżej wymienionych bitew dysponujemy stosunkowo bogatą i przede wszystkim urozmaiconą bazą źródłową. Podstawę do badań stanowią źródła pisane z epoki – najważniejsze z nich dostępne są obecnie także w formie wydawnictw źródłowych. Najbardziej wartościowym źródłem pisanym jest dziennik pokładowy admirała Maartena Trompa, prowadzony na okręcie flagowym *Aemilia* (*Amelia*) w 1639 r. Obecnie dysponujemy dwoma jego wydaniami – w języku angielskim, opracowanym przez C.R. Boxera[1] i niderlandzkim, który opracował S.P. L'Honoré Naber[2]. Wydanie angielskie jest bogatsze, ponieważ oprócz dziennika pokładowego holenderskiego admirała zawiera także inne istotne relacje z epoki – relację Dom Francisco Manuela ze starcia na Kanale La Manche w dniach 16–18 września 1639 r., list Trompa do Stanów Generalnych z 9 sierpnia 1939 r., tajny rozkaz Trompa z 21 września 1939 r. oraz listę okrętów wchodzących w skład hiszpańskiej Armady z 27 sierpnia 1639 r. Dysponujemy także holenderskim wydaniem relacji Dom Francisco Manuela de Melo – przekładu z języka portugalskiego na niderlandzki dokonał dr M. de Jong[3]. Bitwa pod Downs została opisana także w jednym z najsłynniejszych XVII-wiecznych holenderskich traktatów szkutniczych *Aeloude en Hedendaegsche Scheeps-Bouw en Bestier* autorstwa Nicolasa Witsena[4]. Uzupełnieniem wyżej wymienionych relacji z bitew jest biografia holenderskiego wiceadmirała Witte de Witha, autorstwa W.B. van der Hagena, opracowana i wydana przez A. Doedens[5]. Należy mieć na uwadze, że

[1] C.R. Boxer, *The Journal of Maarten Harpertszoon Tromp. Anno 1639*, Cambridge 1930.

[2] S.P. L'Honoré Naber, *Het journaal van den luitenant-admiraal Maarten Harpertszoon Tromp, gehouden aan boord van het 's lands schip Amelia in den jaare 1639*, w: Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, Utrecht 1931.

[3] Dom Francisco Manuel de Melo, *De strijd in het Engelsche Kanaal tussen de Spaansche en Hollandsche wapenen. Anno 1639*, uit het Portugeesch vertaald door dr M. de Jong, Den Helder, 1939.

[4] N. Witsen, *Aeloude en Hedendaegsche Scheeps-Bouw en Bestier*, Amsterdam 1671.

[5] W.B. van der Hagen, *Het leven en daden van Witte Cornelisz. de With*, uitgeg. en hert. door Anne Doedens, Franeker 2008.

jest to źródło wybitnie subiektywne. Po pierwsze została napisana przez osobę blisko skoligaconą z admirałem – W.B. van der Hagen był jego zięciem. Po drugie relacje między Witte de Withem a Trompem były złe. De With stał całe życie w cieniu wybitniejszego od siebie, uwielbianego przez marynarzy Trompa. Wszelkimi metodami starał się podkopać jego pozycję. Nie cofał się nawet przed publicznymi awanturami w porcie, wulgarnymi wyzwiskami pod adresem Trompa oraz wydawaniem za własne pieniądze pamfletów mających ośmieszyć znienawidzonego konkurenta[6]. Relacje dotyczące starcia na Kanale La Manche i bitwy pod Downs zawarte w dziele W. Breemana van der Hagena odbiegają znacznie od innych źródeł z epoki, zarówno tych wydanych drukiem, jak i znajdujących się w zbiorach archiwalnych Nationaal Archief w Hadze[7].

Cennym źródłem ikonograficznym, zawierającym dodatkowo duży fragment opisowy jest znajdujące się w zbiorach Nationaal Archief w Hadze wydawnictwo pamiątkowe „Pugna navalis qua Hispanos vicere in Duins Angliae Belgae Foederati Ao. MDCXXXIX" wydane drukiem w Republice Zjednoczonych Prowincji, datowane na rok 1643. Autorem i zarazem wydawcą ryciny był Claes Jansz. Visscher z Amsterdamu[8]. Licząca ponad metr długości i szerokości rycina prezentuje wysokie walory artystyczne. Przedstawia różne epizody z bitwy pod Downs oraz poprzedzających ją starć na Kanale La Manche. Opatrzona została szczegółowym opisem bitwy w języku niderlandzkim (opis umieszczony poziomo poniżej ryciny), francuskim (opis umieszczony pionowo po lewej stronie ryciny) i łacińskim (opis umieszczony pionowo po prawej stronie ryciny). U góry ryciny znajduje się tytuł w języku łacińskim. Niżej jest duże przedstawienie przebiegu bitwy, na którym zilustrowano najważniejsze wydarzenia a okręty przedstawiono z dużą dbałością o szczegóły. W jego lewym dolnym rogu znajduje się mała mapka przedstawiająca angielskie wybrzeże (na drugim planie), a na pierwszym planie szyki bojowe flot przed rozpoczęciem bitwy pod Downs. Niżej jest poziomy pas, po którego lewej i prawej stronie znajdują się ozdobne herby Republiki Zjednoczonych Prowincji i Hiszpanii, a pośrodku portret admirała Maartena Trompa. Pod nim są trzy wydzielone okna – w lewym ilustracja przedstawiająca radość ze zwycięstwa, w środkowym mapa Kanału La Manche, w prawym ilustracja przedstawiająca zdobyte okręty wroga. Na mapie Kanału La Manche przedstawiono fragment angielskiego wybrzeża oraz ruchy floty hiszpańskiej i holenderskiej we wrześniu 1639 r., a więc w okresie poprzedzającym decydującą bitwę, ale mającym znaczący wpływ na jej późniejszy przebieg (ryc. 1).

Rycina prezentuje nie tylko wysoką wartość artystyczną, ale także merytoryczną. Szczególną wartość ma niderlandzkojęzyczny opis znajdujący się

6 A. Doedens, *Witte de With 1599–1658. Wereldwijde strijd op zee in de Gouden Eeuw*, Hilversum 2008, s. 48–63.

7 Nationaal Archief – Archiwum Narodowe w Hadze, najważniejsze z holenderskich archiwów.

8 Nationaal Archief, Den Haag, Admiraliteitscolleges XLVII Aanwinst voor 1888, 1586–1814, nummer toegang 1.01.47.36, inventarisnummer 1.

pod ryciną, w którym zamieszczono nazwiska holenderskich dowódców (bez nazw okrętów i jakichkolwiek danych o nich) biorących udział w walce, jak również przedstawiono kompletną listę 67 hiszpańskich okrętów, ich nazwy, tonaż oraz liczbę niesionych dział. Dostarcza ona badaczom cennych informacji o potencjale hiszpańskiej Armady, uzupełniając niekompletne informacje zawarte w źródłach pisanych (lista okrętów wchodzących w skład hiszpańskiej Armady z dnia 27 sierpnia 1939 r.).

Opisana wyżej rycina Claesa Jansz. Visschera znajduje się także w zbiorach Rijksmuseum w Amsterdamie[9] – można jednak wnioskować, że jest ona niekompletna (została pocięta na dziewięć części – siedem fragmentów z ilustracjami i mapami oraz dodatkowo opis w języku niderlandzkim i tytuł; brakuje opisów w języku francuskim i łacińskim; muzealnicy poskładali ją w nieco inny sposób niż w przypadku całej, niepociętej wersji znajdującej się w Nationaal Archief)[10]. W związku z powyższym uznano za zasadne wykorzystać w niniejszym artykule kompletną wersję ryciny z Hagi.

* * *

Dzięki wyżej wymienionym źródłom pisanym z epoki jesteśmy w stanie odtworzyć przebieg starcia na Kanale i bitwy pod Downs, z uwzględnieniem taktyki zastosowanej przez obie strony oraz dokładnym opisem strat.

Hiszpańska Armada wypłynęła z La Coruña pod koniec sierpnia 1639 roku. Do 15 września nie doszło do żadnych znaczących incydentów. Tego dnia Hiszpanie zostali poinformowani przez kapitana angielskiego okrętu, że flota holenderska w sile 13 jednostek krąży między Calais Cliff a Beachy Head. Hiszpański admirał Antonio de Oquendo, gdy dowiedział się, że Holendrzy są sami (nie połączyli się z flotą francuską dowodzoną przez De Sourdis'a) był pewny łatwego zwycięstwa, czemu dał wyraz bagatelizując wątpliwości niektórych kapitanów, oczekujących szczegółowych instrukcji. Portugalczyk Dom Francisco Manuel de Mello służący w hiszpańskiej flocie był zbulwersowany arogancją głównodowodzącego admirała, podkreślając że jego pewność siebie dominowała nad rozwagą. Admirał Oquendo miał jednak powody, by czuć się pewnie. Flota hiszpańska posiadała nie tylko znaczącą przewagę liczebną, ale dominowała także pod względem wielkości okrętów i liczby niesionych przez nie dział. Starcie holenderskich i hiszpańskich jednostek było

[9] Rycina (Sygnatura RP-P-OB-81.461) znajduje się w zdigitalizowanych zbiorach Rijksmuseum w Amsterdamie, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.461994 (dostęp 30.12.2020)

[10] W Rijksmuseum złożono rycinę w następujący sposób: u góry tytuł po łacinie, poniżej poziomy pas z herbami i portretem Trompa, poniżej trzy okna – w lewym radość ze zwycięstwa, w środkowym mapa Kanału La Manche, w prawym zdobyte okręty, a dopiero pod oknami duża ilustracja przedstawiająca sceny z bitwy pod Downs z małą mapką w lewym dolnym rogu przedstawiającą szyki okrętów przez bitwą. Poniżej dano opis po niderlandzku.

Ryc. 1. Fragment ryciny Claesa Jansz. Visschera – popiersie admirała Maartena Trompa oraz mapa przedstawiająca ruchy flot na Kanale La Manche (Rijksmuzuem w Amsterdamie)

postrzegane jako pojedynek Dawida z Goliatem. Porównanie samych okrętów flagowych rzuca pewne światło na to zagadnienie – *Aemilia* (*Amelia*) Trompa miała tonaż zaledwie 300 łasztów (600 ton), podczas gdy *Santiago* admirała Oquendo aż 800 łasztów (1600 ton)[11]. Dysproporcje wspominane w źródłach pisanych znakomicie oddaje datowana na lata 1642–1665 rycina anonimowego

[11] A. Pastorek, *Holenderska flota wojenna 1639–1667. Organizacja i znaczenie*, Zabrze – Tarnowskie Góry 2014, s. 144–150.

autora przedstawiająca bezpośrednie starcie okrętów admirała Trompa i Oquendo podczas bitwy pod Downs. Znajduje się ona w zbiorach Rijksmuseum w Amsterdamie[12], ma wymiary 424 × 539 mm (wydawca Francoys van Beusekom). Rycina inspirowana jest wcześniejszym dziełem Willema van de Velde (I)[13].

Pewność siebie Hiszpanów została brutalnie skonfrontowana z talentem taktycznym admirała Maartena Trompa. 16 września na Kanale La Manche doszło do starcia, w którym 17 holenderskich okrętów zadało poważne straty liczącej 67 jednostek hiszpańskiej Armadzie. Admirał Tromp ustawił swoje okręty w linii, aby maksymalnie wykorzystać siłę artylerii burtowej. Ogień koncentrowano na poszczególnych hiszpańskich jednostkach. Najwięcej trafień zainkasował flagowiec *Santiago*. Wyczerpani Hiszpanie zaprzestali walki. Admirał Oquendo odpłynął ze swoją flotą na północ. Inicjatywa przeszła w ręce Trompa. Po dniu przerwy, wywołanym ciszą morską, walkę wznowiono 18 września. Holendrzy będąc na pozycji nawietrznej względem Hiszpanów, rozpoczęli atak o 2.00 nad ranem. Jako pierwszy na cel wybrany został flagowiec admirała Oquendo, który został wielokrotnie ostrzelany salwami całoburtowymi. Pogoń za okrętem hiszpańskiego admirała doprowadziła do klasycznego mêlee z udziałem całej floty. We wczesnych godzinach rannych Tromp połączył się z eskadrą komandora Joosta van Banckerta, który przybył aby wzmocnić holenderskie siły. Tromp mając w tym momencie do dyspozycji 30 okrętów podzielił je na dwie równe eskadry (jedną dowodził osobiście, drugą wiceadmirał Witte de With) i zaatakował ponownie Hiszpanów, którzy ustawili się w równoległobok, głęboki na 4 do 5 rzędów (linii). Jedna eskadra zaatakowała Hiszpanów od czoła, a druga od tyłu. Przebieg bitwy był wyraźnie korzystny dla Holendrów, jednak została ona przerwana, ponieważ we flocie Trompa wyczerpała się amunicja i admirał zmuszony był odpłynąć do Calais, aby uzupełnić braki. Flota hiszpańska poniosła na tyle duże starty, że nie zdecydowano się na pościg za Holendrami. Admirał Oquendo zdecydował się odzyskać dwa zajęte przez Holendrów okręty, przez co stracił czas, który mógł przeznaczyć na bezpieczne dopłynięcie do Dunkierki, zanim Tromp uzupełni zapasy w Calais. W momencie, kiedy hiszpański admirał zmarnował cenny czas, nie miał już innego wyjścia, niż schronić się w Downs, na wodach terytorialnych Anglii. Ze swoją mocno wyczerpaną walką flotą i uszkodzonymi okrętami nie mógł popłynąć do Dunkierki, nie napotykając po drodze floty Trompa, która zdołała już uzupełnić zapasy. Anglicy, oficjalnie neutralni, starali się

[12] Rycina (Sygnatura RP-P-1895-A-18699) znajduje się w zdigitalizowanych zbiorach archiwalnych Rijksmuseum w Amsterdamie, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.383014 (dostęp 11.09.2020)

[13] Na rycinie podpisano jednostki jako ‘t Schip Oquendo i ‘t Schip Amelie, czyli okręt [admirała] Oquendo i okręt Amelie [okręt *Aemilia* (Amelia) Trompa – w XVII w. stosowano różny zapis nazwy tego okrętu].

dwojako wykorzystać obecność Hiszpanów na swoich wodach terytorialnych. Po pierwsze sprzedali im amunicję, w tym niskiej jakości proch, po bardzo wygórowanych cenach. Po drugie król Karol I, obiecując Hiszpanom ochronę angielskiej floty i grożąc bez przerwy atakiem Holendrów, prowadził grę dyplomatyczną, mającą na celu przywrócenie do władzy w Palatynacie Reńskim swojego kuzyna Karola Ludwika. Admirał Tromp po uzupełnieniu amunicji w Calais popłynął za Hiszpanami do Downs. Decydujące starcie było tylko kwestią czasu. Obie floty stały na redzie w Downs, oddzielone od siebie flotą angielską dowodzoną przez admirała Penningtona. Maarten Tromp nie marnował czasu. Wysyłał listy do Stanów Generalnych z prośbą o wzmocnienie floty. Szykował także brandery. Podczas gdy siła Holendrów rosła z dnia na dzień, Hiszpanie zrobili bardzo niewiele, aby polepszyć swoje położenie. Opierali się na łasce Anglików, którzy powoli mieli dość nieproszonych gości. W połowie października Tromp był gotowy do walki (95 okrętów i 11 branderów), mając flotę dwukrotnie większą od admirała Oquendo. Oczekiwał już tylko na zmianę kierunku wiatru ze wschodniego na północno-zachodni, pozwalający na zaatakowanie Hiszpanów. Admirał Pennington znajdował się w wybitnie niezręcznym położeniu, ponieważ z jednej strony musiał realizować politykę króla, a z drugiej zarówno on osobiście, jak i angielscy marynarze sprzyjali Holendrom. Znacznie bliżej było im do protestantów niż do znienawidzonych hiszpańskich katolików[14].

21 października 1639 r. doszło do decydującej bitwy na redzie Downs. Jeszcze przed świtem Holendrzy, korzystając ze sprzyjającego wiatru, podnieśli żagle na swoich okrętach. Około godziny 8.30 rano otworzyli po raz pierwszy ogień do Hiszpanów, którzy zaskoczeni atakiem w pośpiechu odcinali liny kotwiczne. Angielscy marynarze Panningtona zagrzewali Holendrów do ataku krzycząc „Kill them! Kill them!". Niedługo po tej akcji admirał Tromp był zmuszony przerwać walkę na około pół godziny, ponieważ zwiększająca się mgła znacznie ograniczała widoczność. Gdy się nieco przejaśniło wznowiono walkę. 23 hiszpańskie okręty gnane przez Holendrów zatrzymały się na angielskim wybrzeżu, zyskując w ten sposób ochronę artyleryjską z angielskich zamków. Admirał Pennington ze swoimi okrętami nie zrobił nic, aby pomóc Hiszpanom. Tymczasem walka przeniosła się na pełne morze. Reszta Armady walczyła z Trompem poza redą Downs. Admirał Oquendo zdecydował się z 19 lub 20 okrętami płynąć w stronę Dungeness i został zaatakowany przez eskadrę holenderską. Około godziny 3.00 po południu kapitan Mus uwikłał się w walkę z okrętem portugalskiego wiceadmirała. Wówczas Holendrzy zaatakowali wrogi okręt pięcioma branderami. Trzy pierwsze nie odniosły pożądanego skutku, jednak dwóm następnym udało się spalić portugalską jednostkę. W międzyczasie admirał Oquendo rzucił się do ucieczki z 17 okrętami. Mimo

[14] A. Pastorek, op.cit., s. 150–158.

że Holendrzy zaczęli szybko pościg, zapadający zmierzch i co za tym idzie pogarszająca się szybko widoczność uniemożliwiły kontynuowanie go. Bitwa pod Downs to klasyczny przykład XVII-wiecznej taktyki użycia branderów, które przysłużyły się nie tylko do zniszczenia największego okrętu Armady – *Santa Teresa* (flagowca eskadry portugalskiej dowodzonej przez Don Lope de Hocasa). Dzięki sprawnemu użyciu branderów w początkowej fazie bitwy możliwe było rozpędzenie floty hiszpańskiej i uniemożliwienie jej przyjęcia szyku obronnego. Po bitwie admirał Tromp złożył Stanom Generalnym raport, mówiący, że Hiszpanie z ogólnej liczby 53 okrętów stracili 40, które osiadły na mieliźnie, zatonęły, spłonęły lub zostały wzięte jako pryz. Straty w ludziach wynosiły 7000, z czego 1800 zostało wziętych przez Holendrów do niewoli. Holendrzy stracili w walce jeden okręt i około 100 osób. Liczby te, mimo że zadziwiające, zgadzają się z podawanymi przez źródła iberyjskie, m.in. przez Dom Francisco Manuela de Melo, więc można uznać je za wiarygodne. Bilans strat drugiej Armady w całej kampanii począwszy od sierpnia 1639 roku nie był aż tak katastrofalny. Z 67 okrętów, które wypłynęły z La Coruña w sierpniu, 25 powróciło do ojczyzny. Z 12 000 żołnierzy wypływających z La Coruña, większość powróciła. Z 25 000 żołnierzy zaokrętowanych przed bitwą zginęło około 8000. Straty byłyby znacznie większe, gdyby nie fakt, że duża część hiszpańskich okrętów w pełni świadomie uciekła na początku bitwy pod Downs i schroniła się u angielskich wybrzeży, gdzie nie mogły być zaatakowane przez Holendrów. W dzień po bitwie admirał Oquendo dotarł bezpiecznie z częścią swojej floty do Mardyck (Mardijk) we Flandrii. Okręt flagowy *Santiago* został trafiony podczas walki aż 1700 razy. Hiszpański admirał zdecydował się wypłynąć z Flandrii w środku zimy – w lutym 1640 r. – prowadząc pokonaną flotę do ojczyzny. Ryzykował, woląc natknąć się na zimowe sztormy niż ponownie spotkać okręty Trompa. W marcu 1640 r. bezpiecznie dotarł z resztką Armady do portu w Santander[15].

* * *

Cennym uzupełnieniem źródeł pisanych są zachowane ryciny oraz mapy, znajdujące się w holenderskich archiwach i muzeach. Oprócz wspomnianego wyżej wydawnictwa pamiątkowego z 1643 r., znajdującego się w zbiorach Nationaal Archief w Hadze oraz ryciny przedstawiającej starcie okrętów flagowych admirała Trompa i Oquendo pod Downs, należy przedstawić kilka niezwykle interesujących źródeł ikonograficznych i map, które nie były prezentowane wcześniej polskim czytelnikom.

[15] Ibidem, s. 158–161.

Jednym z nich jest wydana w latach 1639–1640 rycina znajdująca się w zbiorach Rijksmueum w Amsterdamie (sygnatura RP-P-BI-1049)[16] przedstawiająca bitwę pod Downs, wraz z opisem. Jej oryginalny tytuł to „Caerte van den Zee slach geschiet int duijns tegens de machtyge Spaense vloot, Door den E. Heer Lt. Admirael Tromp, op den 21. Octob. 1639" (Mapa bitwy morskiej stoczonej pod Duins przeciwko potężnej hiszpańskiej flocie przez szlachetnego pana admirała Trompa, dnia 21 października 1639 r.[17]). Twórcą i wydawcą liczącej 410 × 415 mm ryciny jest Balthasar Florisz. van Berckenrode. Przedstawiono na niej liczne okręty na morzu u wybrzeży Anglii. Dzięki oznaczeniom za pomocą liter, legendzie oraz opisowi bitwy, możemy rozpoznać jednostki należące do poszczególnych dowódców i eskadr.

Na pierwszym planie widoczne są okręty angielskiego admirała, nie biorące udziału w walce, z dystansu obserwujące przebieg wydarzeń. Dalej jednostki holenderskie wiceadmirała De Witha oraz admirała Trompa, spychające Hiszpanów w stronę angielskiego wybrzeża, oddają salwy burtowe w stronę wroga. Wśród hiszpańskich okrętów oznaczono jednostki dowódców – admirała głównodowodzącego Antonio de Oquendo oraz pozostałych hiszpańskich dowódców: admirałów Portugalii, Neapolu, Galicji oraz Dunkierki. Tuż przy wybrzeżu Anglii widoczne są 23 okręty i fregaty (ich dokładną liczbę podano w legendzie), które zostały porzucone, weszły na mieliznę lub zostały spalone. Oznaczono także miejsce, w którym zatonął okręt flagowy wiceadmirała Kastylii – na rycinie przestawiono sylwetkę tonącego okrętu. Na wybrzeżu zaznaczono kilka punktów orientacyjnych – Duyns, angielskie zamki, Deyl, Nox Borow, Doveren, Sandtwits, Querens, Goyiong, Den Hoeck van Doveren[18].

Wyżej wymieniona mapa wpisuje się w widoczny już w pierwszym trzydziestoleciu XVII wieku trend wśród holenderskich wydawców. Rywalizowali oni, aby w jak najkrótszym czasie stworzyć ryciny i mapy, które dostarczą czytelnikom informacji na temat bieżących wydarzeń w Europie. Swoją wiedzę czerpali z różnych źródeł, korzystając z relacji naocznych świadków, a nawet osobiście towarzysząc armiom podczas działań zbrojnych. Ich prace były odpowiedzią na zapotrzebowanie rynku – społeczeństwo oczekiwało szybkiej informacji na temat bieżących wydarzeń militarnych, a świetnie rozwinięty holenderski przemysł drukarski, był w stanie odpowiedzieć na to zapotrzebowanie. Dobrze wykonane mapy, przedstawiające ruchy wojsk, były najciekawszą

16 Rycina (Sygnatura RP-P-BI-1049) znajduje się w zdigitalizowanych zbiorach archiwalnych Rijksmuseum w Amsterdamie, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.462006 (dostęp 11.09.2020).

17 Tłum. z j. niderlandzkiego A. Pastorek.

18 W artykule zachowano oryginalną pisownię występującą na rycinie.

formą publikowania aktualnych informacji, a co za tym idzie cieszyły się ogromnym zainteresowaniem na rynku[19].

Interesującym zabytkiem z epoki są także dwie mapy morskie wydane w Republice Zjednoczonych Prowincji w roku bitwy, przedstawiające sytuację pod Downs. Znajdują się one w zbiorach Rijksmuseum w Amsterdamie i zostały opisane w ten sam sposób, jako „Zeekaart van de Engelse kust bij Duins, 1639" (Mapa morska angielskiego wybrzeża na wysokości Duins, 1639[20]). Na wstępie omówione zostaną ich podobieństwa, a następnie różnice.

Mapy wydane zostały w Północnych Niderlandach (wydawca nieznany), datowane są na rok 1639. Posiadają ten sam rozmiar (długość 398 mm × podstawa 520 mm). U góry jest południowy zachód. Mają podziałkę w milach morskich i milach hiszpańskich.

Pierwsza z map (sygnatura RP-P-OB-81.452)[21] przedstawia wybrzeże Anglii na wysokości Downs, gdzie 21 października 1639 r. floty holenderska i hiszpańska stoczyły walkę. Po lewej stronie pokazano fragment wybrzeża flamandzkiego i północnofrancuskiego między Nieuwpoort i Calais. U góry i po prawej stronie wybrzeże angielskie między Hythe i Gravesend. W prawym dolnym rogu zamieszczono różę kompasową z odchodzącymi od niej 32 rumbami. Na morzu oznaczono i podpisano płycizny u wybrzeży Anglii i Flandrii.

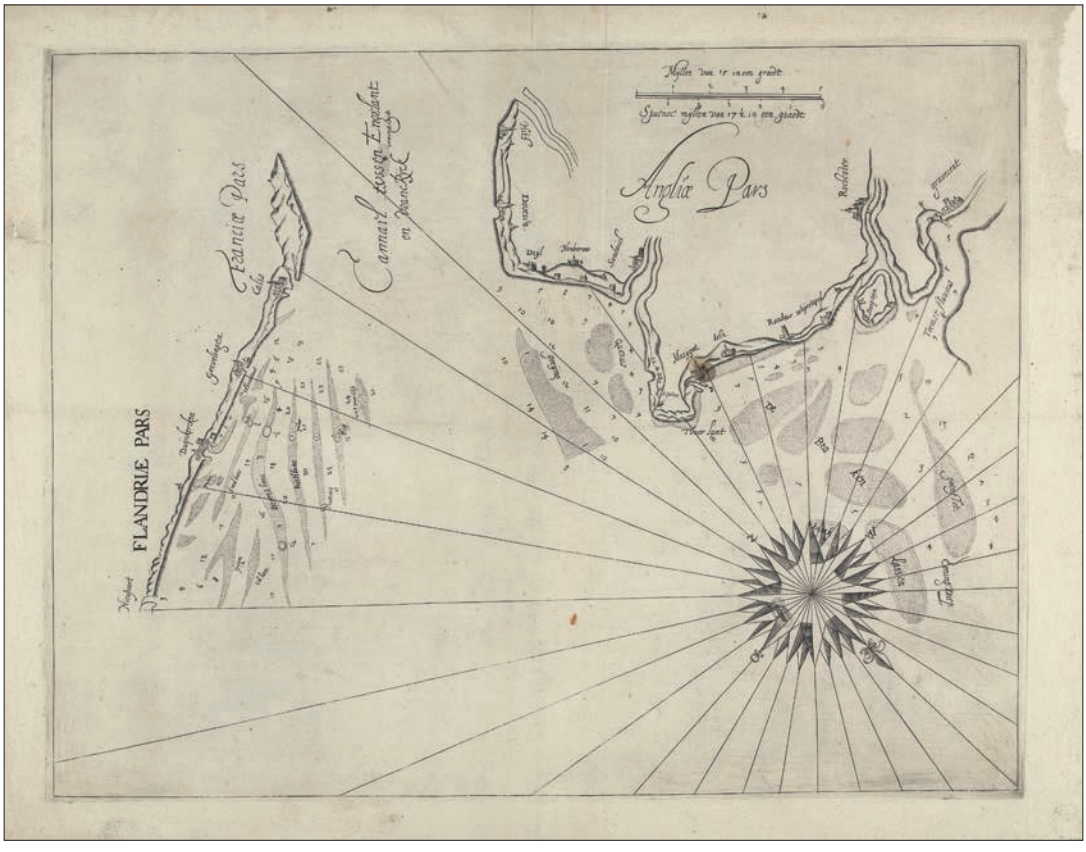
Druga mapa (sygnatura RP-P-OB-81.451)[22] jest dokładniejsza. Podobnie jak pierwsza zawiera skalę w milach morskich i milach hiszpańskich, a u góry jest południowy zachód. Po lewej stronie widoczny jest fragment wybrzeża flamandzkiego i północnofrancuskiego między Ostendą (przedstawiono dłuższy fragment linii brzegowej Flandrii) i Calais, a u góry i po prawej stronie widzimy wybrzeże angielskie między Hythe i Gravesend. W prawym dolnym rogu zamieszczono różę kompasową z odchodzącymi od niej 32 rumbami, wyznaczając kursy do ważniejszych miejscowości oznaczonych na wybrzeżu. Na morzu oznaczono i podpisano płycizny u wybrzeży Anglii i Flandrii. Istotną różnicą w porównaniu z poprzednią mapą jest naniesione położenie flot – holenderskiej, hiszpańskiej i angielskiej (sylwetki okrętów) oraz znajdująca się w lewym górnym rogu legenda: cyframi od 1 do 7 oznaczono poszczególnych dowódców:

19 H. Helmers, *Cartography*, *War Correspondence and News Publishing: The Early Career of Nicolaes van Geelkercken, 1610–1630*, w: *News Networks in Early Modern Europe,* red. J. Raymond, N. Moxham, Leiden – Boston 2016, s. 350–360.

20 Tłum. z j. niderlandzkiego A. Pastorek.

21 Mapa (Sygnatura RP-P-OB-81.452) znajduje się w zdigitalizowanych zbiorach archiwalnych Rijksmuseum w Amsterdamie, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.461896 (dostęp 10.09.2020).

22 Mapa (Sygnatura RP-P-OB-81.451) znajduje się w zdigitalizowanych zbiorach archiwalnych Rijksmuseum w Amsterdamie, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.461895 (dostęp 10.09.2020).

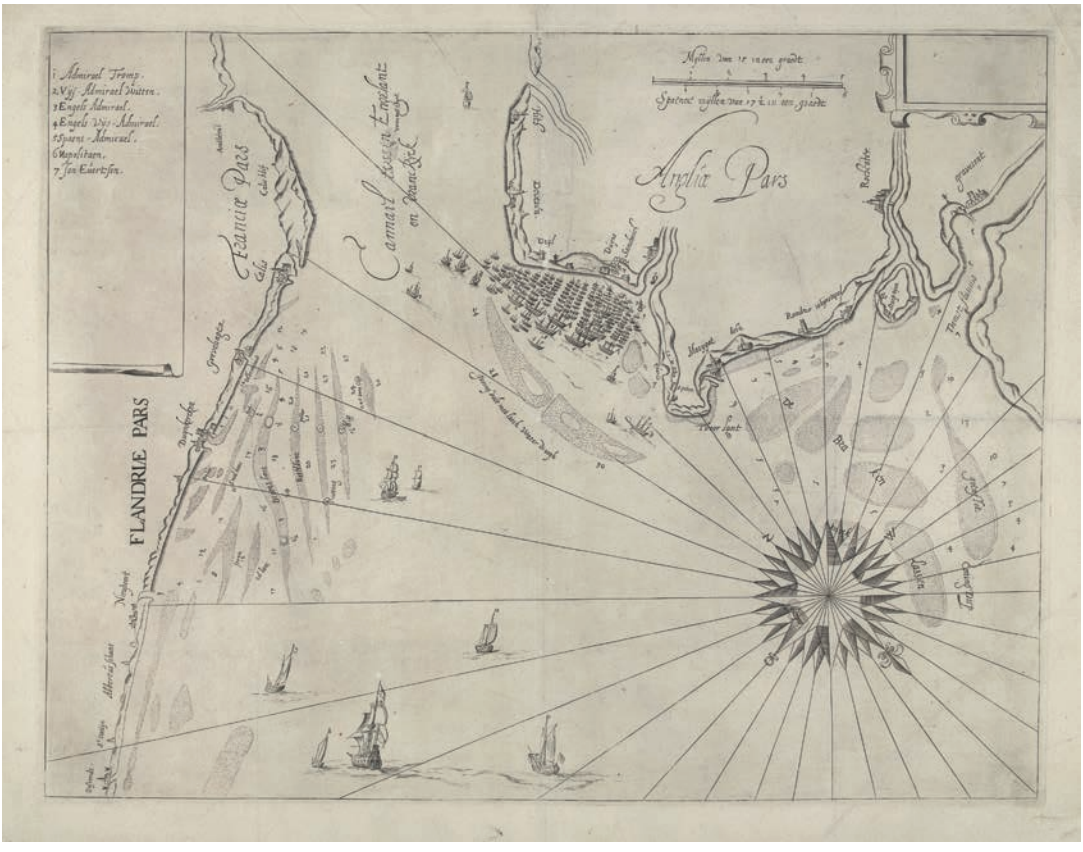

Ryc. 2. Mapa angielskiego wybrzeża na wysokości Downs, 1639 r. (Rijksmuseum w Amsterdamie)

1 – Admirał Tromp, 2 – Wiceadmirał De With[23], 3 – Angielski Admirał, 4 – Angielski Wiceadmirał, 5 – Hiszpański Admirał, 6 – Neapolitańczycy, 7 – Jan Evertsen. Ozdobnym elementem mapy jest siedem sylwetek różnych okrętów umieszczonych „na morzu" w lewym dolnym rogu, przedstawionych z dbałością o szczegóły. Dzięki cyfrom umieszczonym przy okrętach i legendzie można dostrzec, że Hiszpanie zostali otoczeni przez Holendrów (z jednej strony przez admirała Trompa i wiceadmirała De Witha, z drugiej przez Johana Evertsena). Okręty hiszpańskiego admirała, neapolitańskie oraz angielskiego admirała są znacznie większe od holenderskich. Porównując mapę z innymi źródłami wiemy, że nie była to tylko wizja artystyczna autora mapy, lecz rzeczywisty stan rzeczy. Starcie Holendrów z Hiszpanami określano wszakże jako pojedynek Dawida z Goliatem.

Uzupełnieniem przedstawionych wyżej rycin i map, nieprezentowanych wcześniej polskiemu czytelnikowi, jest kolejna grupa źródeł ikonograficznych, do których należą XVII-wieczne holenderskie ryciny propagandowe. Pozwalają

[23] Na mapie podpisany jako Wiceadmirał Witten (z innych źródeł mamy pewność, że chodzi o holenderskiego wiceadmirała Witte de Witha).

Ryc. 3. Mapa angielskiego wybrzeża na wysokości Downs, 1639 r. z pokazanym położeniem flot (Rijksmuseum w Amsterdamie)

one na szerszą interpretację wydarzeń w kontekście kulturowym, w znakomity sposób oddając mentalność badanej epoki.

Z zachowanych do naszych czasów rycin propagandowych z okresu wojny osiemdziesięcioletniej na szczególną uwagę zasługują dwie dedykowane zwycięstwu pod Downs, z których jedna przedstawia admirała Trompa jako boga mórz, a druga jako rzeźnika, zarzynającego hiszpańską świnię. Pierwszą wydano drukiem w Republice Zjednoczonych Prowincji w 1639 r. Admirał Maarten Tromp widnieje na niej jako bóg mórz Neptun, co w bardzo sugestywny sposób miało pokazać, kto aktualnie panuje na morzach i oceanach. Admirała zobrazowano w majestatycznej pozie w zdobionym muszlami rydwanie zaprzężonym w morskie konie, galopujące przez oceany. Jedna z postaci znajdujących się obok rydwanu trzyma holenderską banderę. W tle widać okręty wojenne. Dzieło, upamiętniające zwycięstwo nad Hiszpanami i kaprami z Dunkierki, zatytułowano „Triumf morski mężnego admirała Maartena Harpertszoona Trompa”[24]. Rycina ta zapoczątkowała całą serię dzieł propagandowych o podobnej tematyce, sławiących zwycięstwa holenderskich admirałów. Nie wszystkie ilustracje

[24] A. Doedens, L. Mulder, *Tromp. Het verhaal van een zeeheld*, Baarn 1989, s. 102.

propagandowe były jednak tak subtelne. Przykładem może być niezwykle dosadna rycina nieznanego autora, datowana na lata 1639–1640, na której admirała Trompa przedstawiono w roli rzeźnika, który podrzyna gardło leżącej świni, symbolizującej Hiszpanię[25]. Scenie przygląda się wielu widzów[26]. Holenderski marynarz trzyma w rękach naczynie, do którego ścieka krew zarzynanej świni, a wraz z nią płyną kawałki złota. Tromp nie słynął z okrucieństw, więc przedstawienie go w roli rzeźnika może wydawać się nieco szokujące. Biorąc jednak pod uwagę poziom nienawiści, jakim darzono w Republice Zjednoczonych Prowincji Hiszpanów, którzy dopuszczali się wielu zbrodni na ludności cywilnej podczas wojny w Niderlandach oraz inną wrażliwość XVII-wiecznych ludzi na pojęcie śmierci i przemocy, wyobrażenie znienawidzonego wroga jako świni, którą się zarzyna, nie powinno specjalnie dziwić. Jednocześnie interesujący jest motyw ekonomiczny przemycony w tej rycinie. Z krwią świni płyną złote przedmioty, które zbiera do naczynia holenderski marynarz. Przesłanie jest bardzo wyraźne – Republika Zjednoczonych Prowincji nie tylko pokonała znienawidzonego wroga, ale ze swojego zwycięstwa czerpie pokaźne zyski.

* * *

Odtwarzanie przebiegu bitew morskich z epoki żagla nastręcza wiele problemów, z których najczęstszym jest brak odpowiedniej liczby źródeł lub występujące w nich sprzeczności. Źródła pisane bywają stronnicze, a dzienniki pokładowe admirałów lub kapitanów poszczególnych okrętów wchodzących w skład flot wojennych nie zawsze zawierają pełny ogląd sytuacji. Często sporządzano je z punktu widzenia danej eskadry lub pojedynczego okrętu. Ze względu na brak wystarczającej liczby źródeł nie zawsze da się odtworzyć w wiarygodny sposób straty walczących stron. Dodatkowym problemem jest bariera językowa oraz konieczność korzystania ze zbiorów zagranicznych archiwów. Przezwyciężenie dwóch ostatnich wyzwań pozwoli na uzupełnienie dotychczasowej wiedzy i wypełnienie białych plam w polskiej historiografii wojskowej i morskiej. Postępująca digitalizacja zbiorów zagranicznych archiwów i muzeów oraz łatwiejszy dostęp do podróży zagranicznych pozwala na badanie źródeł dotychczas niedostępnych.

W przypadku bitwy pod Downs dysponujemy szeroką gamą źródeł pisanych, zarówno holenderskich, jak i iberyjskich. Najważniejsze z nich zostały przetłumaczone na język angielski i wydane w formie wydawnictw źródłowych. Pozostałe wymagają znajomości języka niderlandzkiego. Zapoznanie się z nimi pozwala na stosunkowo szczegółowe odtworzenie przebiegu bitwy. Ich

[25] Rycina (Sygnatura RP-P-OB-81.473) znajduje się w zdigitalizowanych zbiorach archiwalnych Rijksmuseum w Amsterdamie, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.462028 (dostęp 01.09.2020).

[26] Postacie zostały oznaczone literami, lecz nie zachowała się do naszych czasów legenda objaśniająca.

znakomitym uzupełnieniem są źródła ikonograficzne, niejednokrotnie zawierające wartościowe opisy oraz wydane w 1639 r. dwie mapy morskie. Szczególnie cenne są w tym przypadku eksponaty zachowane w Nationaal Archief w Hadze i Rijksmuseum w Amsterdamie. Podkreślić należy, że informacje zawarte zarówno w źródłach ikonograficznych, jak i zamieszczone na mapach pokrywają się z danymi pochodzącymi ze źródeł pisanych. Stawia to holenderskich autorów i wydawców rycin oraz map w dobrym świetle, pokazując że posiadali nie tylko znakomity warsztat artystyczny i merytoryczny, ale także szczegółową wiedzę na temat przebiegu wydarzeń.

Podsumowując należy podkreślić, że źródła ikonograficzne i mapy morskie z epoki żagla, niejednokrotnie traktowane przez historyków wojskowości jako mniej istotne, powinny stanowić w miarę możliwości ważny element rekonstrukcji wydarzeń na morzu, na równi ze źródłami pisanymi. Mapa, rycina i tekst to nie odrębne byty, lecz nawzajem uzupełniające się źródła, powalające nie tylko na pełne odtworzenie wydarzeń militarnych, ale także poznanie kontekstu epoki. Nie da się bowiem w pełni zrozumieć rywalizacji militarnej na morzach i oceanach bez zrozumienia głębokiego kontekstu ekonomicznego, kulturowego i religijnego badanej epoki. Historyk wojskowości powinien w pełni czerpać nie tylko ze źródeł pisanych, ale także ze źródeł ikonograficznych i kartograficznych, nawet jeśli dostęp do nich jest poważnie utrudniony, nie pozostawiając ich wyłącznie dla specjalistów z innych dziedzin – historyków sztuki oraz historyków kartografii.

Literatura

Opracowania

Doedens A., 2008, *Witte de With 1599–1658. Wereldwijde strijd op zee in de Gouden Eeuw*, Hilversum.

Doedens A., Mulder L., 1989, *Tromp. Het verhaal van een zeeheld*, Baarn.

Helmers H., *Cartography*, *War Correspondence and News Publishing: The Early Career of Nicolaes van Geelkercken, 1610–1630*, w: *News Networks in Early Modern Europe,* red. J. Raymond, N. Moxham, Leiden – Boston 2016, s. 350–374.

Pastorek A., 2014, *Holenderska flota wojenna 1639–1667. Organizacja i znaczenie*, Zabrze – Tarnowskie Góry.

Źródła archiwalne oraz XVII-wieczne źródła drukowane

Nationaal Archief, Den Haag, Admiraliteitscolleges XLVII Aanwinst voor 1888, 1586–1814, nummer toegang 1.01.47.36, inventarisnummer 1.

Rijksmuseum w Amsterdamie: Ryciny o sygnaturach: RP-P-OB-81.461; RP-P--1895-A-18699; RP-P-BI-1049; RP-P-OB-81.473.
Witsen N., 1671, *Aeloude en Hedendaegsche Scheeps-Bouw en Bestier*, Amsterdam.

Inne wydawnictwa źródłowe

Boxer C.R. (red.), 1930, *The Journal of Maarten Harpertszoon Tromp. Anno 1639*, Cambridge.
Dom Francisco Manuel de Melo, 1939, *De strijd in het Engelsche Kanaal tussen de Spaansche en Hollandsche wapenen. Anno 1639*, z j. portugalskiego przeł. M. de Jong, Den Helder.
Hagen W.B. van der, 2008, *Het leven en daden van Witte Cornelisz. de With*, oprac. A. Doedens, Franeker.
L'Honoré Naber S.P. (red.) 1931, *Het journaal van den luitenant-admiraal Maarten Harpertszoon Tromp, gehouden aan boord van het 's lands schip Amelia in den jaare 1639*, w: Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, Utrecht.

Źródła kartograficzne

Zeekaart van de Engelse kust bij Duins, 1639 (Mapa morska angielskiego wybrzeża na wysokości Duins, 1639), Rijksmuseum Amsterdam, Sygnatura RP-P-OB-81.452, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.461896 (dostęp 10.09.2020)
Zeekaart van de Engelse kust bij Duins, 1639 (Mapa morska angielskiego wybrzeża na wysokości Duins, 1639), Rijksmuseum Amsterdam, Sygnatura RP-P-OB-81.451, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.461895 (dostęp 10.09.2020)

The naval Battle of the Downs in 1639 – map, text, engravings

Anna Pastorek

Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej
ORCID 0000-0002-9345-6300
E-mail: anna_pastorek@wp.pl

Summary: The Battle of the Downs (1639) is one of the most important naval clashes of the first half of the 17th century. Dutch Admiral Maarten Tromp's victory over the second Spanish Armada sealed the twilight of Spain's power and led to a change in the rule of the seas from the Spanish to the Dutch rule. This battle is extremely interesting from a researcher's point of view due to the survival of 17th century sources of various types – written sources, drawings and maps – which is rare. The aim of this article is to stress the importance of particular sources for the reconstruction of the course of the battle. Written sources were used, as well as sources from the collection of the Rijksmuseum in Amsterdam, never presented to the Polish reader before, with particular emphasis on two nautical maps from 1639. Iconographic sources and maps from the Age of Sail, often treated by military historians as less important, should be a significant element in the reconstruction of naval events, as much as written sources. The map, drawing and text are not separate entities, but complementary sources, making it possible not only to fully reconstruct military events, but also to get to know the context of the period. It is impossible to fully understand military competition on the seas and oceans without understanding the deep economic, cultural, and religious context of the period under study.

Keywords: naval map, 17th century, Dutch Republic, Spain, naval battle, Downs

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 281–304
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Opowieści z pogranicza. O ukrytej geografii *Mapy Nowej Anglii* Johna Fostera

Karolina Kwaśna
Uniwersytet Jagielloński
Wydział Polonistyki
ORCID: 0000-0002-8543-6609
E-mail: karolina.kwasna@doctoral.uj.edu.pl

Zarys treści: *A Map of New England* Johna Fostera wydaje się przedstawiać dobrze zorganizowaną sieć angielskich miast na terenie kolonii Massachusetts. Mapa ta została jednak dołączona do wydanej w Bostonie w 1677 r. narracji Williama Hubbarda *A Narrative of the Troubles with the Indians in New-England*, która traktuje o konflikcie kolonistów z rdzennymi mieszkańcami Ameryki podczas tzw. wojny króla Filipa. Uważna lektura tekstu Hubbarda pozwala zauważyć, że jego narracja jest zbudowana wokół walki „ludzi Boga" z ich „pogańskimi sąsiadami", co jednoznacznie nawiązuje do purytańskiej wyobraźni, rozumienia świata i dramatyzowania rzeczywistości poprzez wpisywanie w nią etosu walki z niewidzialnym zagrożeniem, pochodzącym nie z tego świata. Kluczem do odkrycia napięcia ukrytego w mapie Fostera jest naniesienie na mapę opisanych przez Hubbarda tzw. przypadków Bożej opatrzności (*providences*) oraz wczytanie się w utwór Benjamina Tompsona *Marlburyes Fate* (1676). Autorka proponuje ponowne odczytanie *Mapy Nowej Anglii* Fostera w kontekście wymienionych utworów.

Słowa kluczowe: Nowa Anglia, John Foster, William Hubbard, Benjamin Tompson, mapa, przypadki Bożej opatrzności

A new kind of story arises: stories of the world in between; not quite neutral (no story ever is), but more complicated, more indeterminate[1].

1. Wprowadzenie

Jeden z pierwszych dokładnych opisów terenów Nowej Anglii zawdzięczamy Johnowi Smithowi, który podczas swej drugiej wyprawy do Nowego Świata (1614), zainicjowanej przez angielskich kupców, przez ponad pół roku badał

[1] F. Moretti, *Atlas of the European Novel. 1800–1900*, New York 1998, s. 73.

północno-wschodnią część wybrzeża w poszukiwaniu złota i miedzi[2]. W wyniku podjętej wyprawy dwa lata później w Londynie ukazał się tekst *A Description of New England*[3], w którym Smith pisał, że bogactwo tych terenów nie leżało jedynie w ich złożach metali, lecz w naturze oraz możliwościach, jakie oferował „nieodkryty"[4] Nowy Świat. Co więcej, to właśnie w tej pracy po raz pierwszy pojawia się określenie *New England*, odnoszące się wówczas do terenów rozciągających od Cape James i Stuards Bay[5] (Cape Cod) do Pembrocks Bay (Penobscot Bay)[6]. Ukutą przez niego nazwę potwierdzała i rozpowszechniała mapa dołączona do publikacji mającej wyraźnie propagandowy charakter[7] (ryc. 1). Jej głównym celem było zachęcenie potencjalnych angielskich osadników do opuszczenia swoich domów i wyruszenia w nieznane. Smith wiedział, że aby to uczynić, musi nie tylko w odpowiedni sposób przedstawić drzemiące na tych ziemiach możliwości, ale przede wszystkim „oswoić" te odległe, cieszące się nienajlepszą reputacją tereny[8]. Na mapie dołączonej do opisu, obok podobizny

2 Zob. W.W. Woodward, *Captain John Smith and the Campaign for New England: A Study in Early Modern Identity and Promotion*, „The New England Quarterly", vol. 81, 2008, no. 1, s. 91–125.

3 J. Smith, *A Description of New England*, 1616, https://digitalcommons.unl.edu/zeaamericanstudies/3 (dostęp 28.12.2020).

4 Matthew McKenzie, porównując trzy pojęcia (*discovery*, *reconnaissance*, *contact*) używane przez badaczy na określenie momentu przybicia Europejczyków do brzegów Ameryki, podkreśla, że „odkrycie" (*discovery*) Nowej Anglii przez Johna Smitha należy rozpatrywać w kontekście jego religijności oraz ambicji i rozumieć nie jako zetknięcie się z nieznanym, lecz raczej „akt stworzenia" (*the act of creation*). Smith bowiem zapełnia swoją mapę europejskimi ideami oraz normami, pomijając obecność rdzennych mieszkańców. M. McKenzie, *Naming Colonization*, „Massachusetts Historical Review", vol. 19, 2017, s. 153–157; J.B. Harley, *New England Cartography and the Native Americans*, w: idem, *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography*, red. P. Laxton, Baltimore 2002, s. 178–190.

5 Wszystkie nazwy geograficzne podaję w zgodności z oryginalnymi tekstami, w których się pojawiały.

6 J. Smith, *A Description*…, op. cit.

7 Angielskie mapy nowo odkrytych ziem powstałe w latach 1580–1625 prezentowały wyjątkowo optymistyczny, lecz raczej intuicyjny i oparty na przypuszczeniach obraz, który był niereprezentatywny. Nader często służyły jako narzędzia propagandy, a wykorzystywana w nich retoryka miała demonstrować i wzmacniać zwierzchność korony angielskiej nad powstającymi koloniami (K. MacMillan, *Sovereignty „More Plainly Described": Early English Maps of North America, 1580–1625*, „Journal of British Studies", vol. 42, 2003, no. 4, s. 414–416). Jak zauważa Benjamin Schmidt: „English printed maps of America were inadequate: limited, derivative, or just plain inferior". B. Schmidt, *Mapping an Empire: Cartographic and Colonial Rivalry in Seventeenth-Century Dutch and English North America*, „The William and Mary Quarterly", vol. 54, 1997, no. 3, s. 563.

8 Ameryka Północna i Nowa Anglia były powoli uwzględniane na mapach europejskich kartografów od końca XV w., jednak początkowo z powodu braku wystarczającej ilości informacji przedstawiano głównie linie brzegowe kontynentu, bardzo ogólne punkty topograficzne, a większa część terenów była opisywana jako *parte incognita* lub *terra incognita*. Wiek XVI i XVII to czas uszczegóławiania map świata i skupienia się na poszczególnych częściach nowo odkrytych ziem. Mimo niebywałego postępu Ameryka przez bardzo długi czas skrywała wiele sekretów, a na mapach holenderskich do końca XVIII w. pojawiała się mityczna kraina zwana Norumbegą, która miała się znajdować w północno-wschodniej części kontynentu. (zob. J. de la Cosa, *Mappa Mundi* (1500); M. Waldseemüller, *Universalis Cosmographia* (1507); V. Maggiolo, *Planisfera Portolano-*

podróżnika – nieomal całkowicie zakrywającej nieznane terytorium – na samej górze rozciąga się wyraźny podpis „New England", zaś wzdłuż poszarpanego brzegu pojawiają się angielskie toponimy, takie jak „Cape Elizabeth", „Dartmouth", „South Hampton", „Oxford" i „Stuards Bay"[9]. Autor, sięgając do wartości znanych i szanowanych przez społeczeństwo z Wysp[10], nie tylko dał początek swego rodzaju regionalnej tożsamości[11], ale także przygotował grunt, na którym miała zostać zaszczepiona bardzo konkretna narracja, ułatwiająca kolonistom osiedlenie się, a następnie skolonizowanie tego terenu[12]. Dlatego też autochtoniczne określenia topograficzne nie pojawiły się na mapie i zostały zastąpione nowymi angielskimi wariantami, tłumaczeniami lub transliteracją[13]. Należy podkreślić, że mapa Smitha nie jest i nigdy nie miała być wiernym przedstawieniem Nowego Świata. Doskonale odzwierciedlała natomiast pragnienia i ambicje Anglików[14], interesy pewnych grup społecznych oraz wpływ doktryny religijnej na interpretację otaczającego kolonistów świata[15], które wraz z upływem czasu zaowocowały powstaniem licznych „tradycji wynalezionych" związanych z tym terenem[16]. Taka retoryka kartograficzna była powielana przez angielskich odkrywców oraz kartografów przez cały wiek XVII. Oglądając mapy stworzone sześćdziesiąt lat po wyprawie Smitha (zob. ryc. 2), można odnieść wrażenie, że Nowa Anglia znajdowała się w rękach Anglików. Centralne miejsce zajmowały rozrastające się i coraz lepiej prosperujące miasta

wa (1531); G. Mercator, *Nova et Aucta Orbis Terrae Descriptio ad Usum Navigantium Emendate Accommodata* (1569); T. de Bry, *America Sive Novus Orbis Respectu Europaeorum Inferior Globi Terrestri Pars* (1596); J. Smith, *Map of New England* (1616); W.J. Blaeu, *Americae Nova Tabula* (1617); W.J. Blaeu, *Nova Totius Terrarum Orbis Tabula* (1648)). W.W. Ristow, *Seventeenth Century Wall Maps of America and Africa*, „The Quarterly Journal of the Library of Congress", vol. 24, 1967, no. 1, s. 2–17; *Norumbega*, w: E. Brooke-Hitching, *The Phantom Atlas. The Greatest Myths, Lies and Blunders on Maps*, London 2016, s. 170–173).

9 W 1616 r. Smith wysłał list oraz pierwowzór mapy opatrzonej toponimami, którymi posługiwali się rdzenni mieszkańcy Ameryki, do piętnastoletniego wówczas księcia Karola I Stuarta wraz z prośbą o zmianę tych „barbarzyńskich nazw" i zaproponowanie nowych w języku angielskim, by przyszłe pokolenia mogły powiedzieć, że to książę Karol był ojcem chrzestnym nowo zdobytych terenów. K. MacMillan, *Sovereignty*…, op. cit., s. 440–441.

10 W.W. Woodward, *Captain John Smith*…, op. cit., s. 102.

11 Ibidem, s. 93.

12 L. Brooks, *Our Beloved Kin. A New History of King Philip's War*, New Haven & London 2018, s. 9.

13 J.B. Harley, *New England Cartography*…, op. cit., s. 178–183.

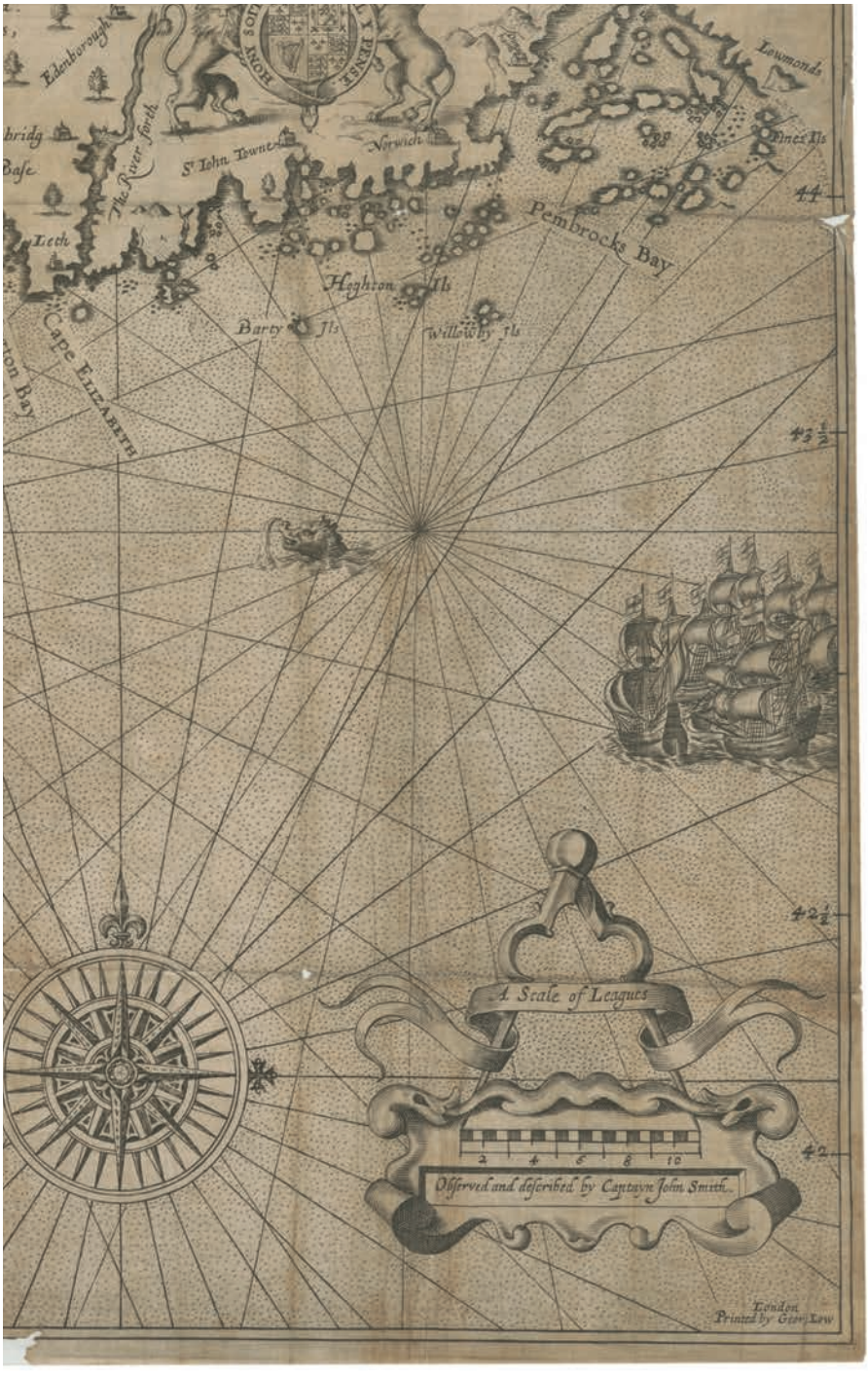
14 J.B. Harley, D. Woodward, *Concluding Remarks*, w: *The History of Cartography*, vol. 1, *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, red. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago 1987, s. 506.

15 J.B. Harley, *Meaning and Ambiguity in Tudor Cartography*, w: *English Map-Making 1500–1650*, red. S. Tyacke, London 1983, s. 22–40.

16 Na przykład postać „niegodziwego dzikusa", koncept „bezludnej dziczy", czy „nieprzeniknionych, pierwotnych lasów" lub „baśniowej okolnicy z nawsiem w centrum". Zob. M.J. Bowden, *Invented Tradition and Academic Convention in Geographical Thought about New England*, „GeoJournal", vol. 26, 1992, no. 2, s. 187–194.

Ryc. 1. J. Smith, *New England* (1616)

Edenborough
The River forth
St John Towne
Norwich
Laumonds
Pembrocks Bay
Heghton Ils
Barry Ils
Willowby Ils
Cape Elizabeth
A Scale of Leagues
2 4 6 8 10
Observed and described by Captayn John Smith.
London
Printed by Geor. Low

angielskie, natomiast rdzenni mieszkańcy zostali wypchnięci poza granice kolonii i niemal całkowicie zniknęli z kartograficznych przedstawień.

Pod wpływem „zwrotu przestrzennego”[17] zapoczątkowanego pod koniec lat 60. XX wieku i rozwoju kartografii krytycznej[18] w latach 80. i 90., mapy zostały wciągnięte w sieć interdyscyplinarnych badań, co pozwoliło dostrzec ich symboliczny i retoryczny charakter[19]. Z czasem zaczęły być traktowane jako „artefakty kulturowe” i interpretowane z różnych perspektyw. Zauważono także związek kartografii z literaturą – możliwe stało się interpretowanie mapy poprzez tekst literacki – a kierunek ten na stałe wszedł w zakres badań historycznych[20]. Mapy przestały być jedynie reprezentacją danego miejsca, lecz zaczęły być postrzegane w kategoriach subiektywnych reprezentacji społeczności oraz ludzkich aktywności – stały się specyficznymi tekstowymi miejscami akcji, kształtowanymi poprzez różne konteksty i okoliczności zależne od biografii twórcy, miejsca powstania, czy też języka[21]. Co więcej, John Brian Harley badając angielskie mapy okresu kolonialnego zauważył, że stanowią one cenne źródło dostarczające informacji o wymiarze kulturowym, ekonomicznym, intelektualnym, politycznym, technologicznym, społecznym, etycznym, estetycznym i religijnym danej wspólnoty lub regionu i można je interpretować jako niezwykle ciekawą propozycję konstruktu społecznego[22]. W przypadku map przedstawiających tereny kolonii angielskich niezwykle istotne okazało się badanie i włączenie kartografii rdzennych mieszkańców kontynentu do przeprowadzanych analiz. Pozwoliło to przede wszystkim zauważyć, że Europejczycy chętnie korzystali z opisów terenów oraz wskazówek kartograficznych dostarczanych im przez Indian[23]. Niemniej odmienna perspektywa, oznaczanie dystansu lub punktów orientacyjnych (wykorzystywanie naturalnych cech

---

17 Zob. *Zwrot przestrzenny* i *Zwrot topograficzny*, w: E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014, s. 20–45.

18 J. Niedźwiedź, *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*, Kraków 2019, s. 38.

19 Harley wykorzystuje teorię dekonstrukcji Jacquesa Derridy. Zob. J.B. Harley, *Deconstructing the Map*, https://quod.lib.umich.edu/p/passages/4761530.0003.008/--deconstructing-the-map?rgn=main;view=fulltext (dostęp 17.10.2021).

20 Zob. J. Niedźwiedź, *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*, Kraków 2019.

21 M. Brückner, *Good Maps, Bad Maps; or, How to Interpret „A Map of Pensilvania”?*, „Pennsylvania Legacies”, vol. 9, no. 2, 2009, s. 40.

22 J.B. Harley, D. Woodward, *Concluding Remarks*, w: *The History of Cartography*, vol. 1, *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, red. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago 1987, s. 506.

23 Np. mapy efemeryczne (rysowane za pomocą kija na piasku lub węglem na kawałku drewna) lub mapowanie terenu za pomocą gestów, kształtów przedstawianych za pomocą dłoni, a także te reprezentujące mniej ulotne druki, jak przedstawienia na skórach zwierząt lub w formie notatek spisywanych podczas wymian handlowych. Zob. G.M. Lewis, *Maps, Mapmaking, and Map Use by Native North Americans*, w: *The History of Cartography*, vol. 2, book 3, *Cartography in the Traditional African, American, Arctic, Australian, and Pacific Societies*, red. D. Woodward, G.M. Lewis, Chicago 1998, s. 67–79.

ukształtowania terenu, lokalnej flory i fauny oraz wielkości obiektu) sprawiało, że choć elementy istotne z punktu widzenia Indian były umieszczane na angielskich mapach, to ulegały one błędnej interpretacji i fałszywemu „przekładowi" na europejski sposób postrzegania przestrzeni, a ich oryginalne znaczenie uległo zatarciu. Obecnie badacze próbują dotrzeć do wskazówek i nieoczywistych punktów widocznych na dawnych mapach oraz w opowieściach kolonistów dekonstruując analizowany materiał oraz poszukując nowych kontekstów, które mogą pomóc rzucić światło na analizowany materiał historyczny[24].

Zapoczątkowana przez Smitha opowieść i retoryka kartograficzna miała znaleźć kontynuację także na mapach tworzonych na terenie kolonii, jednak dotychczasowy rozwój badań pozwala postawić im zupełnie nowe pytania. Moim celem jest ponowne przyjrzenie się przestrzeni północno-wschodniego wybrzeża Ameryki przedstawionej kilkanaście lat po podróży Smitha, na *Mapie Nowej Anglii* Johna Fostera, która została dołączona do książki pastora Williama Hubbarda *A Narrative of the Troubles with the Indians in New-England* (1677). Postaram się wykazać, że uważna lektura tekstu, okoliczności jego powstania oraz kontekst społeczno-religijny mają zasadniczy wpływ na interpretację wydarzeń oraz przestrzeni widocznych na mapie. Analiza wzbogacona o dwuwiersz Benjamina Tompsona *Marlburyes Fate* (1676) pozwoli natomiast dostrzec rdzennych mieszkańców, formalnie „wypartych" poza granice kolonii. Dzięki temu możliwa stanie się zmiana optyki, przesunięcie widocznych na mapie granic i nowe doświadczenie przedstawionej przestrzeni.

2. *Being the first that ever was here cut…*

Twórcą „pierwszej mapy wydrukowanej na terenie [Nowego Kontynentu]" był „pełen błyskotliwych pomysłów [bostoński] matematyk i drukarz"[25] John Foster. Została ona zatytułowana *A Map of New England* i ukazała się w 1677 r. (ryc. 2). Tę stosunkowo niewielką mapę (30,5 × 39,5 cm) wykonano techniką drzeworytu. Przedstawia tereny Nowej Anglii, które wówczas obejmowały obszar od Nantucket i Pemaquid Point aż po New Haven i White Hills w New

[24] Lisa Brooks w pionierskim projekcie *Our Beloved Kin* podejmuje próbę ponownego zmapowania oraz opowiedzenia historii „Wojny króla Filipa" z perspektywy rdzennych mieszkańców. W swoich badaniach wykorzystuje nie tylko materiał historyczny z zakresu wielu dyscyplin, teksty literackie, religijne, lecz do dobrze znanych opowieści wprowadza toponimy z języka rdzennych mieszkańców, a także odwiedza miejsca opisane w analizowanych narracjach, czy też odtwarza trasy, którymi przemieszczali się rdzenni mieszkańcy. Niejednokrotnie podkreśla, że aby zrozumieć archiwalne materiały opisujące tereny północno-wschodniego wybrzeża Ameryki, niezbędne jest ponowne „nauczenie" się tych przestrzeni. Projekt jest dostępny na stronie: https://ourbelovedkin.com/awikhigan/index. L. Brooks, *„Every Swamp is a Castle": Navigating Native Spaces in the Connecticut River Valley, Winter 1675–1677 and 2005–2015*, „Northeastern Naturalist", vol. 24, „Winter Ecology: Insights from Biology and History", 2017, s. H45–H80; L. Brooks, *Our Beloved Kin*…, op. cit.

[25] Cyt. za: J. Brotton, *Słynne mapy*, red. nauk. L. Szaniawska, Warszawa 2016, s. 151.

Ryc. 2. J. Foster, *A Map of New England* (1677)

Deerfield
Squaheag
Being the first that ever was here cut, and done by the best Pattern, that could be had, which being in some places defective, it made the other less exact: yet doth it sufficiently shew the Scituation of the Country, and conveniently well the distance of Places.
The figures that are joyned with the Names of Places are to distinguish such as have been assigned by the Indians from others.
A Scale of forty Miles.
The White Hills
Haveril
37
Hamton
Dover
Pisca taqua R.
42
47
50
Winter Harbor
51
52
55
40
Casco Bay
Kenebec R.
48
Pemaquid

Hampshire. Biorąc pod uwagę linię brzegową jest to praktycznie ten sam obszar, który na swojej mapie przedstawił Smith. Jednak orientacja mapy jest raczej nietypowa, gdyż jej górna ramka wskazuje nie północ, lecz zachód. Co więcej, jej główny punkt przenosi się w głąb kontynentu i skupia na topografii kolonii. Dwie pogrubione linie biegnące z zachodu na wschód wyznaczają granicę kolonii Massachusetts[26]. Za południową granicą znajdują się trzy krainy zamieszkane przez rdzennych mieszkańców: Pequid Country, Nimpuk i Naraganset, lecz poza nazwami nic więcej o nich nie wiemy. Pośrodku widzimy szerokie koryto rzeki Merrimack, a zachodni skraj zdobią meandry Connecticut. Wzdłuż nich pojawiają się nazwy licznych angielskich miast i osad otoczone lasami oraz pagórkami. Sielski krajobraz uzupełniają statki handlowe wpływające do zatoki Massachusetts, symbolizujące *prosperity* regionu[27].

Umieszczony w prawym górnym rogu mapy kartusz zawiera tytuł, skalę z podziałką oraz informację, że jest to pierwsza mapa wydrukowana na terenie Nowego Kontynentu. Co więcej, znajdziemy tu zapewnienie, że została wykonana z największą dbałością, a jej twórca dołożył starań, by rzetelnie przedstawić odległości między poszczególnymi miastami. Mapa skrywa jednak tajemnicę, a początkowe, pozytywne wrażenie słabnie, gdy odbiorca zapoznaje się z ostatnim, lapidarnym zdaniem, z którego dowiaduje się, że ponumerowane na niej miejsca oraz miasta ucierpiały w „wyniku ataku Indian". Okazuje się, że jest to zaledwie część znacznie bogatszej dwu- lub nawet trzypoziomowej opowieści. Mapa Nowej Anglii Fostera została sporządzona z myślą o dołączeniu jej do utworu pastora Williama Hubbarda *A Narrative of the Troubles with the Indians in New-England*[28], wydanego w 1677 r. w Bostonie oraz Londynie, gdzie opublikowano ją pod zmienionym tytułem *The Present State of New-England*[29]. Głównym tematem pracy Hubbarda były walki toczone

[26] Na mapie w wyniku błędu w granicach kolonii Massachusetts znalazła się także kolonia Plymouth, co zostało skorygowane za pomocą cieńszej linii poprowadzonej od Medfield do miasta Scituate.

[27] Z uwagi na fakt, że jest to jedno z nielicznych siedemnastowiecznych nowoangielskich przedstawień graficznych, w XIX oraz na początku XX w. mapa Fostera stała się uniwersalnym symbolem szeroko rozumianej kultury Nowej Anglii. Dopiero w drugiej połowie XX w. zaczęła być postrzegana jako element konstrukcji regionalnej tożsamości kulturowej czy też dyskursu politycznego i religijnego. M.H. Edney, S. Cimburek, *Telling the Traumatic Truth: William Hubbard's „Narrative" of King Philip's War and His „Map of New-England"*, „The William and Mary Quarterly", vol. 61, 2004, no. 2, s. 320.

[28] W niniejszej pracy korzystam z wiernego oryginałowi wydania z 1865 r., które zostało opublikowane w dwóch tomach: W. Hubbard, *The History of the Indian Wars in New England: from the First Settlement to the Termination of the War with King Philip in 1677*, vol. I, Roxbury 1864, na: https://archive.org/details/historyofindianw01hubb/page/n3/mode/2up (dostęp 22.08.2020) oraz W. Hubbard, *The History of the Indian Wars in New England: from the First Settlement to the Termination of the War with King Philip in 1677*, vol. II, Roxbury 1864, na: https://archive.org/details/historyofindianw02hubb (dostęp 22.08.2020).

[29] Przez długi czas wśród badaczy panował spór, która z publikacji ukazała się jako pierwsza. Było to o tyle istotne, że mapy zamieszczone w obu wydaniach różniły się między sobą – Randolph G. Adams zidentyfikował dwadzieścia pięć różnic w pisowni toponimów, a wśród nich znalazła się

w latach 1675–1676 na terenie Nowej Anglii, nazwane przez Anglików „wojną króla Filipa". Nazwa konfliktu pochodziła od imienia przywódcy plemienia Wampanoagów Metacoma, znanego kolonistom jako król Filip, który od lat 60. XVII w. podejmował próby zjednoczenia kilku plemion indiańskich i odzyskania ziem zagarniętych przez kolonistów. Sytuacja stopniowo stawała się coraz bardziej napięta, aż w 1675 r. doszło do wybuchu wojny – pretekstem była śmierć nawróconego Indianina, Johna Saussamana, która doprowadziła do zemsty rdzennych mieszkańców i spalenia jednej z angielskich osad. Ten wyjątkowo krwawy okres oficjalnie zakończył się w 1676 r. wraz ze śmiercią Metacoma (Filipa)[30], jednak walki trwały jeszcze przez kilka lat i stanowiły część znacznie dłuższego konfliktu, w źródłach historycznych określanego jako „pierwsza wojna indiańska", „wojna z Indianami" lub „wojny z plemionami indiańskimi"[31]. Nazwanie tych traumatycznych dla obu stron wydarzeń wojną króla Filipa dawało wrażenie jej zakończenia zwycięstwem kolonistów, co sankcjonowało ich prawo do spornych ziem na terenie Nowej Anglii. W ten sposób mapa Fostera została uwikłana w dyskurs polityczny, religijny oraz etyczny.

3. Kłopoty z Indianami według Hubbarda

William Hubbard nie był jedynym, który opisał konflikt między kolonistami a rdzennymi mieszkańcami Ameryki. Do najważniejszych narracji należą fragmenty pamiętników dowódcy wojskowego Benjamina Churcha *Entertaining Passages Relating to Philip's War*, a przede wszystkim *A Brief History of the Warr with the Indians in New-England* Increase'a Mathera, wyjątkowo wpływowego oraz szanowanego nowoangielskiego duchownego. Ostatni z przywołanych tytułów jest niezwykle ważny, gdyż narracja Hubbarda stanowiła odpowiedź na zaproponowaną przez Mathera interpretację wojny. Mather przedstawiając konflikt utrzymywał, że ataki rdzennych mieszkańców na angielskie osady były „karą" zesłaną przez Boga na kolonistów z powodu ich

nazwa pasma gór „The White Hills" (na bostońskiej mapie o wymiarach 30,5 × 39,5 cm) oraz „The Wine Hills" (na nieco mniejszej londyńskiej wersji o wymiarach 30,0 × 38,5 cm). Po około osiemdziesięcioletniej dyskusji David Woodward, opierając się na własnych badaniach oraz pracach wielu historyków, jednoznacznie rozwiał wątpliwości i doszedł do wniosku, że mapa londyńska została oparta na bostońskim pierwowzorze, zaś różnice w toponimach wynikają z błędów popełnionych przez nieuważnego drukarza, który wzorował się na otrzymanym manuskrypcie. Zob. R.G. Adams, *William Hubbard's „Narrative" 1677: A Bibliographical Study*, „The Papers of the Bibliographical Society of America", vol. 33, 1939, s. 25–39; D. Woodward, *The Foster Woodcut Map Controversy: A Further Examination of the Evidence*, „Imago Mundi", vol. 21, 1967, s. 50–67; M.H. Edney, S. Cimburek, *Telling the Traumatic Truth*…, op. cit., s. 320–325.

30 Z. Lewicki, *Historia cywilizacji amerykańskiej. Era tworzenia 1607–1789*, Warszawa 2017, s. 135–138.

31 L. Brooks, *Our Beloved Kin*…, op. cit., s. 8.

grzesznego życia i odejścia od moralnych standardów[32], którym byli wierni ich ojcowie i matki, przybyli do Nowego Świata na początku XVII w. Już w 1674 r. w swoim kazaniu *The Day of Trouble is Near* głosił nadejście kary za niemoralne zachowanie kolonistów oraz ostrzegał, że Bóg nie obdarzy ich zwycięstwem w konflikcie z Indianami, dopóki Anglicy nie powrócą do pobożnego i moralnego życia[33]. Głównym celem Mathera było zademonstrowanie trafności głoszonej przez niego tezy dotyczącej upadku (moralnego, społecznego, etycznego) i wynikającej z niego potrzeby duchowego odrodzenia Nowej Anglii. Takie elementy, jak przebieg bitew, przyjęte strategie wojskowe lub aspekty geograficzne z jego punktu widzenia okazywały się nieistotne.

Hubbard był nieco innego zdania. Uważał, że Przymierze[34] Boga z kolonistami nigdy nie zostało zerwane, Nowa Anglia pozostawała niezmiennie ich ziemią obiecaną, zaś walki z lat 1675–1676 należało interpretować nie jako „karę", lecz kontynuację konfliktu zapoczątkowanego w 1607 r.[35], który w szerokim ujęciu stanowił walkę „ludzi Boga", „chrześcijan" z ich „pogańskimi sąsiadami", nadal moralnie błądzącymi „w ciemności"[36]. Z tego powodu podczas toczonych walk niezwykle istotne były wszelkie znaki świadczące o zaangażowaniu Boga w losy kolonistów[37], a Hubbardowi zależało na ich wiernym udokumentowaniu. Wiedział, że nie może odnieść się jedynie do kilku wybranych przypadków, jak uczynił to Mather, lecz musi przedstawić kompletny, dokładny i dobrze uargumentowany zbiór danych, aby jednoznacznie rozprawić się z założeniami przeciwnika.

32 Była to część procesu mitologizowania wyprawy angielskich kolonistów do Nowego Świata. Według podróżników tereny Nowej Anglii miały być Nowym Izraelem – krainą obiecaną im przez Boga. Zostało to wykorzystane (wraz z narracjami opisującymi konflikt z rdzennymi mieszkańcami) do usprawiedliwienia zajmowania kolejnych terenów przez kolonistów oraz tłumaczenia aktów przemocy wobec Indian walką ze złem, a nawet z samym diabłem. Rozgrywające się w Nowej Anglii wydarzenia porównywano do biblijnej Apokalipsy. S. Filipowicz, *O władzy grzechu i grzechach władzy*, Warszawa 1992, s. 56–58; J.A. Conforti, *Imagining New England*, Chapel Hill 2001, s. 44–47; P. Stawiński, *Boży eksperyment. Purytanie w siedemnastowiecznej Ameryce*, Lublin 2012, s. 31–33.

33 M.H. Edney, S. Cimburek, *Telling the Traumatic Truth*…, op. cit., s. 324, 326.

34 O Teologii Przymierza zob. S. Stawiński, *Boży eksperyment*…, op. cit., s. 55–79.

35 Założenie pierwszej kolonii w Jamestown (Wirginia).

36 M.H. Edney, S. Cimburek, *Telling the Traumatic Truth*…, op. cit., s. 328.

37 Miało to na celu przede wszystkim wzmocnienie wiary pośród kolonistów oraz zacieśnienie współpracy między koloniami w obliczu wspólnego wroga. Zgodnie z doktryną purytanizmu Bóg nie interweniował w sprawy ludzkie bezpośrednio, lecz czynił to za pomocą tzw. objawień lub przypadków Bożej opatrzności (*providences*). Te objawienia były niezwykle popularne w Nowej Anglii. Wierzono, że większość spraw w życiu codziennym podlegała ich działaniom. Obfite plony, pioruny, choroby, ale także wizje i objawienia, w przypadku których dana osoba uzyskiwała informacje na temat jakiegoś wydarzenia, były traktowane jako komunikaty wyrażające aprobatę lub dezaprobatę Boga. Zob. S. Filipowicz, *O władzy grzechu i grzechach władzy*…, op. cit; K. Kwaśna, *Rodzina dobrze ułożona. Przemoc domowa w kolonialnej Nowej Anglii*, w: *W kręgu rodziny epok dawnych. Przemoc*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Kraków 2020, s. 202, przyp. 4; P. Miller, *The New England Mind*, New York 1939, s. 230–231.

Ryc. 3. Fragment mapy J. Fostera *A Map of New England* (1677)

Dołączona do narracji mapa stanowiła jedno z wielu „narzędzi", które miały na celu wsparcie i wzmocnienie narracji Hubbarda. Zgodnie z założeniem mapa powinna być „obiektywnym odzwierciedleniem realnej przestrzeni. (…) Mapy nie [mogły bowiem] kłamać lub być interpretacją"[38]. Aby ułatwić jej odczytanie i nie pozostawić żadnych wątpliwości co do „obiektywnej przestrzeni", którą przedstawia, do narracji dołączono krótki opis. Umożliwia on zidentyfikowanie nazw miejscowości, które ucierpiały w wyniku ataków Indian, a także przytacza dane prezentujące głównie liczbę ofiar i spalonych domów. Miejscowości te zostały ponumerowane na mapie od 1 do 55 (ryc. 3). Z opisu dowiadujemy się o Taunton (nr 7 na mapie), gdzie Indianie zamordowali 15 osób[39]; w pobliskim Mendam zginęło kolejne 5 lub 6 osób, a w przeciągu kilku miesięcy osada została doszczętnie zniszczona[40]. W okolicach Mount-Hope (nr 2), w granicach miasta Swanzy spłonęło 18 domów[41]; zaś z Groton (nr 23), które zamieszkiwało 60 rodzin, nie zostało nic prócz 15 pusto stojących gospodarstw[42]. Mapa niewątpliwie prezentuje wydarzenia wojenne jedynie z perspektywy kolonistów i stanowi wyraz kontroli nad przedstawionym terytorium[43]. Narzucona narracja sprawia, że mapa staje się przestrzenią bólu

38 J. Niedźwiedź, *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*, Kraków 2019, s. 25.

39 W. Hubbard, *The History of the Indian Wars*…, vol. II…, op. cit., s. 42.

40 Ibidem, s. 42–43.

41 Ibidem, s. 39.

42 Ibidem, s. 48.

43 J. Niedźwiedź, *Poeta i mapa*…, op. cit., s. 38.

i cierpienia mieszkańców kolonii, przedstawia pogorzelisko wojenne, a kolonistów stawia w roli męczenników.

4. W rękach Bożej opatrzności

Hubbard na odpowiednio przygotowanym tle faktograficznym przedstawił wydarzenia o wyjątkowym charakterze, czyli przypadki Bożej opatrzności, które w latach 1675–1676 przybierały następujące formy:

1) Początek wojny: niezdecydowanie i zdziwienie pośród rdzennych mieszkańców w momencie wezwania Metacoma do ataku na Anglików[44]; odnalezienie przypadkowego świadka morderstwa Johna Saussamana[45] (okolice Mount Hope i Taunton).

2) Ocalenie życia: kapitan Wheeler uratowany przez swego syna (okolice Squaboag)[46].

3) Przeżycie ataku rdzennych mieszkańców: młoda kobieta (Newichwannock, Salmon Falls[47]); kapitan Davis (Kennebeck)[48].

4) Przeżycie mimo samotności w ciemnych i zimnych lasach Nowej Anglii: kolonista o imieniu Thomas (okolice zatoki Casco[49]).

5) Ucieczka kolonisty z obozu wroga (okolice Lancaster[50]).

6) Nagła ulewa, która uniemożliwiła podpalenie domu za pomocą płonącego wozu wypełnionego sianem, gałęziami i prochem (Brookefield)[51].

7) Obecność szanowanych i doświadczonych wojskowych w osadzie podczas ataku (Northampton, Hatfield, Hadly)[52].

8) Wejście do wioski rdzennych mieszkańców plemienia Narragansett podczas walk na wielkim bagnie (Great Swamps) w 1675 r.[53].

9) Odparcie ataku przez kolonistów (Kittary)[54].

10) Brak zniszczeń (okolice Lancaster)[55], ofiar śmiertelnych (Bridg(e)water)[56] lub istotnych strat (okolice Chelmsford)[57] po ataku rdzennych mieszkańców.

---

44 W. Hubbard, *The History of the Indian Wars*…, vol. I…, op. cit., s. 59.
45 Ibidem, s. 62–63.
46 Ibidem, s. 99.
47 W. Hubbard, *The History of the Indian Wars*…, vol. II…, op. cit., s. 114–115.
48 Ibidem, s. 161.
49 Ibidem, s. 198.
50 W. Hubbard, *The History of the Indian Wars*…, vol. I…, op. cit., s. 196.
51 Ibidem, s. 100–101.
52 Ibidem, s. 124.
53 Ibidem, s. 145, 152.
54 W. Hubbard, *The History of the Indian Wars*..., vol. II…, op. cit., s. 123.
55 Ibidem, s. 171.
56 W. Hubbard, *The History of the Indian Wars*…, vol. I…, op. cit., s. 185.
57 Ibidem, s. 195.

11) Pojmanie oraz śmierć wrogów: stracenie Johna Monoco[58]; zabicie przez kapitana Henchmana 84 rdzennych mieszkańców (okolice Hadly[59]).

12) Zachowanie przy życiu dzieci oraz męża wziętej do niewoli pani Rowlandson[60].

13) Zakończenie konfliktu zwycięstwem kolonistów[61].

14) Ucieczka z niewoli i natrafienie na porzuconą łódź (rzeka Kennibeck, rzeka Pascataqua)[62].

15) Znalezienie się w odpowiednim miejscu i okolicznościach umożliwiających ucieczkę (Mount Desart Island[63], Kennibeck[64]).

16) Zidentyfikowanie angielskich kolonistów wśród więźniów[65].

Czasami autor wspominał o przypadkach Bożej opatrzności zaledwie jednym zdaniem, innym razem prowadził kilkustronicowy opis, jak ma to miejsce w przypadku wydarzeń w okolicach rzeki Saco, gdy dwóm nowoangielskim rodzinom cudem udało się uniknąć śmierci. W 1675 r., w związku z nasilającymi się atakami rdzennych mieszkańców, kapitan Bonithon wraz ze swą rodziną przeprawił się ze wschodniego na zachodni brzeg rzeki Saco, do garnizonu kapitana Philipsa. Kilka dni później ujrzeli przerażający widok – płonący dom po drugiej stronie rzeki. Hubbard zinterpretował to wydarzenie jako znak Bożej opatrzności, która nie tylko przejawiała się w ocaleniu rodziny, ale zesłała także sygnał ostrzegawczy, umożliwiający przygotowanie się na ewentualny kolejny atak ze strony Indian. Faktycznie, w ciągu kolejnych dni garnizon został zaatakowany. Rdzenni mieszkańcy wykorzystali powszechnie znaną taktykę polegającą na wysłaniu w kierunku zabudowań wozu wypełnionego gałęziami, prochem i łatwopalnymi materiałami, aby podpalić budynek. Co więcej, z przodu znajdowała się swego rodzaju barykada, za którą mógł ukryć się woźnica i kilku wojowników. W momencie, gdy wóz miał wjechać w budynek, w którym ukrywali się koloniści, nieoczekiwanie odbił w lewo, a ukryci za barykadą Indianie stali się łatwym celem. Był to drugi przejaw Bożej opatrzności, którego kapitan Bonithon i kapitan Philips doświadczyli w tak krótkim czasie[66]. Hubbard w całej narracji podkreślał wagę i korzyści płynące z przypadków Bożej opatrzności, które koloniści mogli zaobserwować podczas potyczek z rdzennymi mieszkańcami. Przyznawał nawet, że to

58 Ibidem, s. 200.

59 Ibidem, s. 239.

60 Ibidem, s. 216.

61 Ibidem, s. 261, 268.

62 W. Hubbard, *The History of the Indian Wars*…, vol. II…, op. cit., s. 139–141.

63 Ibidem, s. 196.

64 Ibidem, s. 210–211.

65 Ibidem, s. 193.

66 W. Hubbard, *The History of the Indian Wars*…, vol. II…, op. cit., s. 105–108.

Ryc. 4. Przypadki Bożej opatrzności naniesione na *A Map of New England* J. Fostera (1677)

Ryc. 5. Północna granica kolonii Massachusetts – fragment mapy J. Fostera

Ryc. 6. Zachodnia granica kolonii Massachusetts – fragment mapy J. Fostera

Ryc. 7. Południowa granica kolonii Massachusetts – fragment mapy J. Fostera

dzięki nim wróg („niewierni" lub „bezbożnicy"[67]) został osłabiony i musiał ustąpić[68].

Na mapie Fostera próżno doszukiwać się oznaczeń świadczących o przebiegu tych szczególnie istotnych wydarzeń, które opisał Hubbard. Naniesienie ich na mapę pozwala dostrzec, że praktycznie wszystkie miały miejsce na północnych, zachodnich i południowych rubieżach kolonii Massachusetts (ryc. 4). Wówczas możliwe staje się wydobycie drzemiącego w mapie Fostera napięcia kojarzonego z pograniczem i nieznanym terenem *de facto* odzwierciedlającego realia, w których przyszło żyć kolonistom i podkreślającego nieprzyjazny charakter Nowego Świata. Nagle dostrzegamy wyraźniej wyłaniające się z północnych lasów Nowej Anglii postaci rdzennych mieszkańców (ryc. 5) oraz nieoznaczone połacie ziemi wypełnione licznymi wzgórzami oraz gęstymi drzewami (ryc. 6 i 7). Powoli te rozmyte kształty zaczynają nabierać wyrazistości. Mapa Fostera uzupełniona elementami z opisu Hubbarda staje się teatrem odwiecznej wojny Dobra ze Złem, w której koloniści stają się żołnierzami w służbie Boga.

5. Poeta i malarz

Aby w pełni uchwycić dynamikę i atmosferę konfliktu utrwalonego na mapie Fostera po uwzględnieniu przypadków Bożej opatrzności, należy sięgnąć do innych narracji opisujących walki w okresie tzw. wojny króla Filipa. Obok popularnych wówczas kazań, rozważań i elegii, a także narracji Anne Bradstreet,

[67] Rdzennych mieszkańców zazwyczaj określano mianem *the Heathen*, czyli „poganie", „bezbożnicy", „niewierni".

[68] W. Hubbard, *The History of the Indian Wars*…, vol. II…, op. cit., s. 228.

Edwarda Taylora i Mary Rowlandson, ściśle związanych z potyczkami między kolonistami a rdzennymi mieszkańcami Ameryki, wyróżniają się utwory Benjamina Tompsona. Odbiorca podczas lektury jego poematów może poczuć się jak naoczny świadek opisywanych wydarzeń. Utwory mogą wydawać się niespójne i nieregularne, a budowane w nich obrazy ulotne i chaotyczne[69], co pozwala dostrzec strzępki purytańskiej wyobraźni oraz uzyskać obraz otaczającego kolonistów świata. Tompsona interesowali przede wszystkim bohaterowie, „aktorzy" teatru wojny, a także podejmowane przez nich działania. Opisywał zarówno godne upamiętnienia czyny kolonistów, jak i przerażające postaci ich oponentów. Tłem swoich poematów często czynił miasta i osady angielskie, które ucierpiały w wyniku najazdu rdzennych mieszkańców[70]. Ciekawym przykładem jest *Marlburyes Fate,* w którym smutny los miasta zostaje opowiedziany z wykorzystaniem popularnej pod koniec XVII w. konwencji przyrównania poezji do obrazu[71]. Tompson w poemacie zamienia pisarskie pióro na malarski pędzel i tworzy obraz przedstawiający atak na angielską osadę, sprawnie przywołując wiele realistycznych elementów, kreśląc niesamowite przedstawienia postaci rdzennych mieszkańców, sytuując ich gdzieś na pograniczu fantazji i rzeczywistości:

> […] Report the plague of towns reduct to dust: […]
> Of *Marlbury's* peracute disease we're told. […]
> If painter overtrack my pen let him
> An olive colour mix, these elves to trim;
> Of such an hue let many thousand thieves
> Be drawn like Scare-crows clad with oaken leaves,
> Exhausted of their verdant life and blown
> From place to place without an home to own.
> Draw Devils like themselves, upon their cheeks
> The banks for grease and mud, a place for leeks.
> Whose locks *Medusaes* snakes, do ropes resemble,
> And ghostly looks would make *Achilles* tremble. […]
> Let round be gloomy forrests with crag'd rocks […]
> Most like AEneas in his cloak of mist, […]
> Let dogs be gag'd and every quickning sound
> Be charm'd to silence, here and there all round
> The town to suffer, from a thousand holes

[69] J.D. Eberwein, *„Harvardine quil": Benjamin Tompson's Poems on King Philip's War*, „Early American Literature", vol. 28, 1993, no. 1, s. 2.

[70] Zob. B. Tompson, *Marlburyes Fate*, *The Town Calles Prvidence Its Fate*, *Seaconk or Rehoboths Fate, Chelmsfords Fate*, w: *American Poetry of the Seventeenth Century*, red. H.T. Meserole, University Park, Pennsylvania, 1985, s. 236–240.

[71] E.S. Fussell, *Benjamin Tompson, Public Poet*, „The New England Quarterly", vol. 26, 1953, no. 4, s. 500.

Let crawle these fiends with brands and fired poles,
Paint here the house and there the barn on fire,
With holocausts ascending in a spire[72]. […]

W przytoczonych fragmentach odnajdziemy wykorzystywane powszechnie w retoryce purytańskiej skojarzenia rdzennych mieszkańców z plagą i chorobą, które siały strach i spustoszenie w kolonialnych społecznościach. Następnie pojawiają się liczne porady skierowane do malarza, który powinien wykorzystać różne odcienie zieleni, przyodziać rdzennych mieszkańców – na wzór strachów na wróble – w dębowe liście, co ułatwi im wtopienie się w otoczenie. Warto pamiętać, że nie mają oni domu i poruszają się niczym liście na wietrze w sposób cichy, niezauważony, jak złodzieje pod osłoną nocy. Należy przedstawić te „diabły" dokładnie tak, jak wyglądają: twarze pokryte błotem, tłuszczem i innymi smarowidłami; ich kręcone włosy wijące się niczym węże na głowie Meduzy oraz widmowy wygląd, który przyprawiłyby o drżenie samego Achillesa. Żyją gdzieś pośród mrocznych lasów i wzgórz, niczym w swych tajemniczych zamkach[73]. Niewidoczne, czarty te kryją się we mgle lub podpełzają pod domostwa, a wówczas jedyne, co pozostaje, to nasłuchiwać i mieć nadzieje, że tak ujadanie psa, jak i każdy innych dźwięk po chwili zamieni się w ciszę. W przeciwnym wypadku domy i stodoły należy namalować w płomieniach, z unoszącą się pod strzechami zagładą.

Tompson kreśli w utworze portret rdzennego mieszkańca jako obcego, który „ukazuje się w ten sposób, że nam umyka"[74], stanowi zagrożenie, ale jednocześnie fascynuje i jawi się jako pokusa[75], gdyż otwiera przed kolonistami nowe, wcześniej dla nich niedostępne możliwości. Wykorzystując naturalne ukształtowanie terenu i kamuflaż, rdzenni mieszkańcy idealnie wpasowują się w nowoangielski krajobraz czy wręcz stają się jego integralną częścią.

6. *Ut pictura poesis*

Mapa, która pierwotnie miała stanowić jedynie narzędzie uwierzytelniające narrację Hubbarda, okazuje się ukrywać znacznie więcej elementów. Wzbogacona o przekazy z tamtego okresu, w szczególności o przytoczoną narrację Hubbarda i utwór Tompsona, wprowadza specyficzny rodzaj „ikoniczności",

[72] Pisownia oryginalna. Wybrany fragment: B. Tompson, *Marlburyes Fate*, w: *American Poetry*…, op. cit., s. 236–238.

[73] Co ciekawe, podobne skojarzenia miał Increase Mather, który pisał: „every Swamp is a Castle to them" [każde bagno to ich zamek]. I. Mather, *A Brief History of the Warr with the Indians in New-England*, Boston 1676, s. 77. Pozycja dostępna online na: https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1034&context=libraryscience (dostęp 22.08.2020).

[74] B. Waldenfels, *Topografia obcego*, seria „Terminus" 29, przeł. J. Sidorek, Warszawa 2002, s. 41.

[75] Ibidem, s. 42.

który ma na celu oddanie relacji pomiędzy elementami przekazu[76]. Ta forma *ut pictura poesis* między narracją, obrazem i mapą konstytuuje nowe doświadczenie przedstawionej przestrzeni – nie tylko pozwala ożyć purytańskiej wyobraźni, ale i wydobywa niezwykle złożony oraz dynamiczny obraz Nowej Anglii. Dopiero odbiorca wyposażony w wiedzę na temat sposobu postrzegania i interpretowania pewnych zdarzeń z siedemnastowiecznej rzeczywistości oraz wyobrażeń kolonistów na temat rdzennych mieszkańców, jest w stanie dostrzec ich obecność w nakreślonych przez Fostera lasach, na wzgórzach oraz terenach przygranicznych. Dramatyczna rzeczywistość nasycona etosem walki z widzialnym oraz niewidzialnym zagrożeniem, narastająca niepewność, groza czy przerażenie związane z otaczającymi kolonistów twierdzami „pogańskich sąsiadów" ukrytych w nieprzeniknionej głuszy powoli ukazują się odbiorcy, ujawniając „ukrytą geografię"[77] mapy Fostera. Wówczas granice zostają przesunięte: wyraźnie zarysowują się niewidoczne na pierwszy rzut oka postrzępione krańce nowych stref terytorialnych, a linie wyznaczające kolonię Massachusetts przestają obowiązywać. Zmianie ulega także wewnętrzna dynamika mapy. Podczas gdy w jej propagandowej interpretacji kolonia rozrastała się na „puste" połacie ziemi, teraz zdaje się kurczyć. Porządek zostaje odwrócony. Sielski krajobraz staje się wręcz klaustrofobiczny, a mapa wydaje się przedstawiać zaledwie kilka angielskich osad pośrodku nieznanych i niebezpiecznych terenów – przeistacza się w ogromne pogranicze. Tym samym mapa Fostera staje się platformą umożliwiającą odtworzenie indywidualnego czy też nowoangielskiego doświadczenia przestrzeni. Jest to, jak pisze Elżbieta Konończuk:

> *Inna lektura mapy* […] *czytanie „między liniami" i na marginesach,* [które] *ma na celu dotarcie do treści, o których ona milczy, bądź odnoszących się do indywidualnych doświadczeń jej posiadacza*[78].

W omawianym przypadku jest to doświadczenie wyjątkowe, gdyż stanowi kontynuację snutej niegdyś przez Smitha opowieści o podróży w nieznane, z tą różnicą, że kierowani ambicjami i pragnieniami bohaterowie docierają do obcego świata, który okazuje się zupełnie inny niż wynikałoby to z propagandowej obietnicy przedstawionej na mapie Smitha. Świat ten rządzi się swoimi prawami, jest obcy i przestaje być „ich Nową Anglią".

---

76 D. Zawadzka, *Przestrzeń historii, przestrzeń tekstu*, „Pamiętnik Literacki", r. CV, 2014, z. 2, s. 7–8.

77 Wraz z zauważeniem obecności rdzennych mieszkańców widoczne stają się autochtoniczne nazwy ukryte w zabiegach transliteracji oraz charakterystyczne punkty orientacyjne (lasy, wzgórza, jeziora) zastępujące tradycyjne angielskie metody pomiaru odległości. J.B. Harley, *New England Cartography and the Native Americans*, w: idem, *The New Nature of Maps: Essays in the History of Cartography*, red. P. Lexton, Baltimore & London 2001, s. 170–178.

78 E. Konończuk, *Mapa w interdyscyplinarnym dialogu geografii, historii i literatury*, „Teksty Drugie" 2011, nr 5, s. 257.

Literatura

Źródła internetowe

Smith J., 1616, *A Description of New England*, https://digitalcommons.unl.edu/zeaamericanstudies/3 (dostęp 28.12.2020).

Mather I., 1676, *A Brief History of the Warr with the Indians in New-England*, Boston, https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1034&context=libraryscience (dostęp 22.08.2020)

Hubbard W., 1864, *The History of the Indian Wars in New England: from the First Settlement to the Ttermination of the War with King Philip in 1677*, vol. I, Roxbury, https://archive.org/details/historyofindianw01hubb/page/n3/mode/2up (dostęp 22.08.2020).

Hubbard W., 1864, *The History of the Indian Wars in New England: from the first Settlement to the Termination of the War with King Philip in 1677*, vol. II, Roxbury, https://archive.org/details/historyofindianw02hubb (dostęp 22.08.2020).

Opracowania

Adams R.G., 1939, *William Hubbard's „Narrative" 1677: A Bibliographical Study*, „The Papers of the Bibliographical Society of America", vol. 33, s. 25–39.

Bowden M.J., 1992, *Invented Tradition and Academic Convention in Geographical Thought about New England*, „GeoJournal", vol. 26, no. 2, s. 187–194.

Brooke-Hitching E., 2016, *The Phantom Atlas. The Greatest Myths, Lies and Blunders on Maps*, London.

Brooks L., 2017, *„Every Swamp is a Castle": Navigating Native Spaces in the Connecticut River Valley, Winter 1675–1677 and 2005–2015*, „Northeastern Naturalist", vol. 24, „Winter Ecology: Insights from Biology and History", s. H45–H80.

Brooks L., 2018, *Our Beloved Kin. A New History of King Philip's War*, New Haven & London.

Brotton J., 2016, *Słynne mapy*, red. nauk. L. Szaniawska, Warszawa.

Brückner M., 2009, *Good Maps, Bad Maps; or, How to Interpret „A Map of Pensilvania"?*, „Pennsylvania Legacies", vol. 9, no. 2, s. 40–41.

Conforti J.A., 2001, *Imagining New England*, Chapel Hill.

Eberwein J.D., 1993, *„Harvardine quil": Benjamin Tompson's Poems on King Philip's War*, „Early American Literature", vol. 28, no. 1, s. 1–20.

Edney M.H., Cimburek S., 2004, *Telling the Traumatic Truth: William Hubbard's „Narrative" of King Philip's War and His „Map of New-England"*, „The William and Mary Quarterly", vol. 61, no. 2, s. 317–348.

Filipowicz S., 1992, *O władzy grzechu i grzechach władzy*, Warszawa.
Fussell E.S., 1953, *Benjamin Tompson, Public Poet*, „The New England Quarterly", vol. 26, no. 4, s. 494–511.
Harley J.B., 1983, *Meaning and Ambiguity in Tudor Cartography*, w: *English Map-Making 1500–1650*, red. S. Tyacke, London.
Harley J.B., 1992, Deconstructing the Map, https://quod.lib.umich.edu/p/passages/4761530.0003.008/--deconstructing-the-map?rgn=main;view=fulltext (dostęp 17.10.2021).
Harley J.B., 2002, *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography*, red. P. Laxton, Baltimore.
Harley J.B., Woodward D. (red.), 1987, *The History of Cartography*, vol. 1, *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, Chicago.
Konończuk E., 2011, *Mapa w interdyscyplinarnym dialogu geografii, historii i literatury*, „Teksty Drugie", nr 5, s. 255–264.
Kwaśna K., 2020, *Rodzina dobrze ułożona. Przemoc domowa w kolonialnej Nowej Anglii*, w: *W kręgu rodziny epok dawnych. Przemoc*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Kraków, s. 201–212.
Lewicki Z., 2017, *Historia cywilizacji amerykańskiej. Era tworzenia 1607–1789*, Warszawa.
McKenzie M., 2017, *Naming Colonization*, „Massachusetts Historical Review", vol. 19, s. 153–157.
MacMillan K., 2003, *Sovereignty „More Plainly Described": Early English Maps of North America, 1580–1625*, „Journal of British Studies", vol. 42, no. 4, s. 414–447.
Meserole H.T. (red.), 1985, *American Poetry of the Seventeenth Century*, University Park, Pennsylvania.
Miller P., 1939, *The New England Mind*, New York.
Moretti F., 1998, *Atlas of the European Novel. 1800–1900*, New York.
Niedźwiedź J., 2019, *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*, Kraków.
Ristow W.W., 1967, *Seventeenth Century Wall Maps of America and Africa*, "The Quarterly Journal of the Library of Congress", vol. 24, no. 1, s. 2–17.
Schmidt B., 1997, *Mapping an Empire: Cartographic and Colonial Rivalry in Seventeenth-Century Dutch and English North America*, „The William and Mary Quarterly", vol. 54, no. 3, s. 549–578.
Stawiński P., 2012, *Boży eksperyment. Purytanie w siedemnastowiecznej Ameryce*, Lublin.
Waldenfels B., 2002, *Topografia obcego*, przeł. J. Sidorek, seria „Terminus" 29, Warszawa.
Woodward D., 1967, *The Foster Woodcut Map Controversy: A Further Examination of the Evidence*, „Imago Mundi", vol. 21, s. 50–67.

Woodward W.W., 2008, *Captain John Smith and the Campaign for New England: A Study in Early Modern Identity and Promotion*, „The New England Quarterly", vol. 81, no. 1, s. 91–125.

Źródła kartograficzne (internetowe)

Smith J., *New England,* London 1616;

The Miriam and Ira D. Wallach Division of Art, Prints and Photographs: Print Collection, The New York Public Library. *New England the most remarqueable parts thus named by the high and mighty Prince Charles, prince of Great Britain*, 1616, "The New York Public Library Digital Collections", https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47d9-7c3e-a3d9-e040-e00a18064a99 (dostęp 28.12.2020).

Foster J., *A map of New-England, being the first that ever was here cut, and done by the best pattern that could be had, which being in some places defective, it made the other less exact; yet doth it sufficiently shew the scituation of the countrey, and conveniently well the distance of places*, Boston 1677; Norman B. Leventhal Map & Education Center, https://collections.leventhalmap.org/search/commonwealth:3f462s808 (dostęp 28.12.2020).

Tales from the Borderland. Hidden Geographies in John Foster's *A Map of New England*

Karolina Kwaśna

Uniwersytet Jagielloński

Wydział Polonistyki

ORCID: 0000-0002-8543-6609

E-mail: karolina.kwasna@doctoral.uj.edu.pl

Summary: On the first map of New England printed in America, there is not a single table depicting the indigenous peoples of the northeast coast of America; we are accustomed to such information being added by Italian, Dutch, or French cartographers of the late 16th and early 17th centuries. The map appears to depict the English territory, a well-organized network of towns and

cities, and varied terrain, which is rather peculiar, since John Foster's *Map of New England* was included with Rev. William Hubbard's book, *A Narrative of the Troubles with the Indians in New-England*, published in Boston and London (1677). Only after reading the accompanying description does it become clear that the map depicts towns and cities that suffered in skirmishes during King Philip's War. Instead, a careful reading of Rev. Hubbard's text makes it possible to see that his narrative revolves around the struggle of the "men of God" against their "pagan neighbours," which clearly alludes to the Puritan imagination, understanding of the world and dramatizing reality by inscribing an ethos of struggle against an invisible threat that comes not from this world but only manifests itself in the colonists' surroundings. The key to Foster's map for deciphering this threat and seeing the presence of seemingly absent "pagan neighbours" on the map is to identify and map instances of Divine Providence and to read Benjamin Tompson's heroic poem *Marlburyes Fate* (1676). The author proposes a rereading of Foster's *Map of New England* in the context of Rev. Hubbard's *A Narrative of the Troubles with the Indians in New-England* and Tompson's *Marlburyes Fate*.

Keywords: New England, John Foster, William Hubbard, Benjamin Tompson, map, providences

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 305–320
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Mapa jako książka. O ramie wydawniczej, dedykacjach i nietypowym przypadku Eilharda Lubinusa

Radosław Skrycki
Uniwersytet Szczeciński
Instytut Historyczny
ORCID 0000-0002-6710-4774
E-mail: radoslaw.skrycki@usz.edu.pl

Zarys treści: W artykule podjęto problematykę przeniesienia właściwości budowy książki drukowanej na mapę nowożytną (XVI–XVIII w.). Określono kilka cech, takich jak dedykacja, spis treści i frontyspis, mających swój odpowiednik także na mapie. Kwestię dedykacji poszerzono, wyodrębniając zespół dedykacji różnych kartografów i wydawców dla Eilharda Lubinusa. Jest to nietypowa sytuacja, bowiem z reguły map nie dedykowano innym kartografom a mecenasom, od woli i szczodrości których zależało powodzenie kartograficznego przedsięwzięcia – teraz i w przyszłości.

Słowa kluczowe: historia książki, historia druku, mapa Pomorza Eilharda Lubinusa, dedykacje w książkach

1. Wprowadzenie

W początkowym okresie swojego istnienia książka drukowana, zarówno w treści jak i w formie, zależna była od jej rękopiśmiennej poprzedniczki. W XVI w. nastąpiły, zrazu powolne, a z czasem coraz szybsze zmiany formalne, wymuszane m.in. przez nowe techniki druku i ilustrowania oraz coraz większy krąg odbiorców. Gwałtowny rozwój sztuki typograficznej nastąpił wraz z reformacją i rozwojem humanizmu, które przyniosły nie tylko nowe spojrzenie na naukę i umacnianie wiary, dorobek Ojców Kościoła czy rolę papiestwa jako wyznacznika obowiązującego modelu religii, ale i wprowadziły do powszechnego obiegu nowe typy druków: pisma polemiczne (np. w formie listów), druki ulotne, dzieła świeckie starożytnych klasyków i współczesnych uczonych[1]. Nowa

[1] Wiele miejsca temu zagadnieniu poświęcono w pracach: J. Burkhardt, *Stulecie reformacji. Między rewolucją medialną a przełomem instytucjonalnym*, Warszawa 2009; H. Szwejkowska, *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław – Warszawa 1983, s. 69 n.

treść i przeznaczenie, a także stopniowe wprowadzanie języków narodowych w miejsce obowiązującej dotychczas łaciny przyniosły zmiany formalne, począwszy od zmiany kroju czcionki (także zależnego regionalnie), przez zestandaryzowanie formatu papieru, po ewolucję wcześniej występujących cech wewnętrznych (rejestr, kustosze, paginacja itd.).

Znaczne powodzenie książki drukowanej i stopniowe odejście od jej elitarności (a więc demokratyzacja) wpłynęły na rozwój oficyn drukarskich. Proces wydawniczy stał się skomplikowanym ciągiem zależności między autorem dzieła i wydawcą z jednej strony a rzemieślnikami (odlewnikiem czcionek, miedziorytnikiem) z drugiej. Stopniowo odchodzono od wędrownych warsztatów na rzecz stałych siedzib oficyn, lokowanych w miastach i „obudowanych" instytucjami wspierającymi (warsztaty miedziorytnicze, papiernie, gisernie).

Stopniowej ewolucji dawnych form towarzyszyło pojawienie się nowych. Dla dalszych rozważań kluczowym będzie pochylenie się nad zagadnieniem stworzenia ramy wydawniczej książki oraz jej recepcji w drukach kartograficznych, przy czym interesować nas będą pojedyncze mapy (tzw. luźne), a nie ich zorganizowane zbiory w postaci atlasów lub atlasów sztucznych (kompilowanych). Poza zasięgiem naszych rozważań będą także mapy załącznikowe w postaci alonżów, zawarte w publikacjach historycznych lub geograficznych. W obu tych przypadkach mamy wszak do czynienia z książką jako formą drukarską, natomiast mapy tam załączane w większości stanowiły redukcje map atlasowych znanych wydawców. Można postawić tezę, że pojedyncza mapa w swojej kompozycji, przede wszystkim mapa drukowana okresu nowożytnego, przejęła niemal wszystkie cechy książki, włącznie z jej konstrukcją wewnętrzną. Zostały one nie tylko zaadaptowane ale i przebudowane w sposób właściwy dla tak specyficznego obiektu, jakim była matematyczno-ikonograficzna deskrypcja przestrzeni geograficznej. Oczywiście, podobnie jak w przypadku książki, nie występowały one zawsze w pełnym wymiarze, nie wszystkie jednocześnie i nie były w ten sam sposób skomponowane. Echem tej zasady jest pojęcie „czytania mapy" dla procesu jej studiowania i analizy.

2. Rama wydawnicza książki

Definicję i charakterystykę ramy wydawniczej (literacko-wydawniczej) podała Renarda Ocieczek[2]. W ogólnym zarysie jest to wszystko to, co zawiera książka z wyłączeniem tekstu głównego, będącego jej zasadniczą treścią. W skład ramy wchodzą zatem te elementy książki, które ją delimitują (wewnętrznie i zewnętrznie) i w umowny sposób okalają tekst lub jego wyodrębnione

[2] R. Ocieczek, *Rama utworu i rama literacko-wydawnicza książki*, w: taż, *Studia o dawnej książce*, Katowice 2002, s. 7. Zob. także inny esej w tej samej publikacji: *O różnych aspektach badań literackiej ramy wydawniczej w książkach dawnych*, s. 17–28.

fragmenty. Są to drobniejsze formy piśmiennicze, jak zwroty do czytelnika, dedykacje, panegiryki, motta oraz „standardowe" elementy książki, jak strony tytułowe i frontyspisy, indeksy, paginacja, żywa pagina, kustosze itp. Można stwierdzić, że za pomocą tych elementów autor i wydawca (a czasem nawet drukarz lub introligator) prowadzą z czytelnikiem dialog niezależny od głównego toku narracji[3].

Wymienione wyżej cechy książki, składające się na jej ramę wydawniczą, nie zawsze występowały wszystkie jednocześnie i nie miały jednej, odgórnie ustalonej formy. Zależne były od wielu czynników: przede wszystkim od inwencji autora, w dalszej kolejności także od możliwości technicznych wydawcy, wielkości środków przeznaczonych na druk, liczebności grona osób zainteresowanych w propagowaniu dzieła lub wspierających autora, jego przeznaczenia oraz osoby rzeczywiście lub potencjalnie zainteresowanej sfinansowaniem publikacji.

Poniżej przedstawiono kilka elementów ramy wydawniczej, które mają swoje odniesienie w konstrukcji mapy. Jako przedmiot rozważań posłużyły luźne mapy drukowane z XVII–XVIII w., a więc z okresu najintensywniejszego rozwoju kartografii nowożytnej. Już samo kryterium to zbliża mapę do książki – książka bowiem, podobnie jak atlas, wydawana była w owym czasie na ogół jako zbiór luźnych, zadrukowanych kart, które dopiero przez właściciela / nabywcę były oddawane do oprawy. Jako ostatnie przeanalizowano dedykacje, którym poświęcono najwięcej miejsca, ze szczególnym uwzględnieniem nietypowego przypadku Eilharda Lubinusa, kartografa, który znany jest przede wszystkim jako autor mapy Rugii (1607) i mapy Księstwa Pomorskiego (1618), zaś przez współczesnych kojarzony był jako filolog klasyczny i komentator dzieł starożytnych klasyków (Horacego, Owidiusza, Juwenalisa i Persjusza) oraz twórca słowników do nauki języka greckiego.

3. Frontyspis, strona tytułowa

W początkach XVI w. wykształciła się w książce drukowanej ozdobna karta przedtytułowa, czyli frontyspis. Jego gwałtowny rozwój wiązał się z zastosowaniem miedziorytu jako techniki ilustracyjnej. Wcześniej powszechnie używany drzeworyt miał znaczne ograniczenia, wynikające ze stosowanego materiału, choć jego zaletą była możliwość wkomponowania w drukarski skład strony i odbijania włącznie z tekstem. Frontyspisy miedziorytnicze przybierały czasami formy rozbudowanych programów ikonograficznych, w alegoryczny (lub dosłowny) sposób komentujących treść książki. Wsparciem interpretacyjnym było umieszczanie w nich tytułu publikacji (lub jego skrótu), czasem także

[3] Pojęcie zaczerpnięto z tytułu zbioru studiów *Autorów i wydawców dialog z czytelnikami*, red. R. Ocieczek, Katowice 1992.

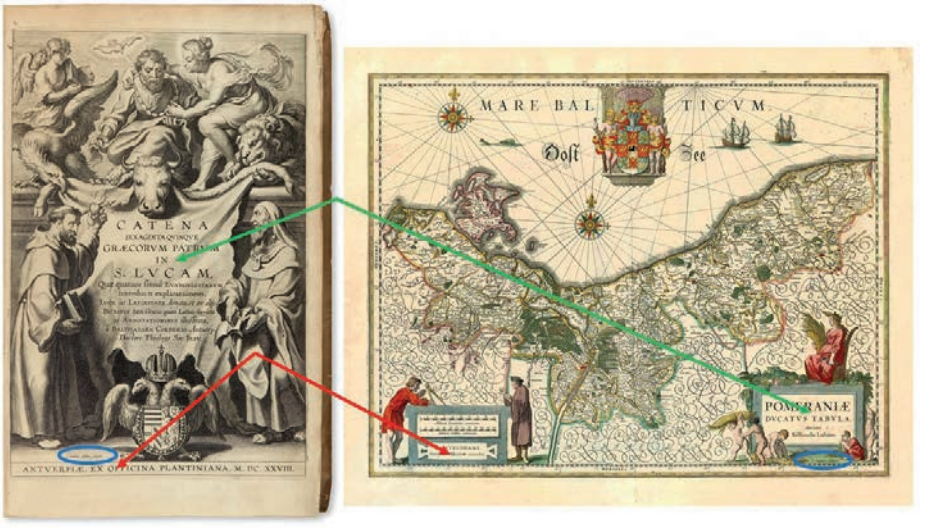
nazwiska autora dzieła. Pozwalało to czytelnikowi już na etapie oglądu zapoznać się z grubsza z tematyką książki.

Rolę frontyspisu w przypadku mapy pełnił kartusz tytułowy. Pojawił się na mapach samoistnych niemal dokładnie w tym samym czasie co frontyspis w książce, a więc w epoce „przedatlasowej". Wyewoluował z ramki, w której początkowo umieszczano nazwę prezentowanego regionu i rozmaite komentarze jego dotyczące. Z czasem zaczął przybierać coraz bardziej ozdobne formy kartusza okuciowego, by następnie w XVII i XVIII w. stać się żyjącym własnym życiem, przemyślanym komentarzem obrazowym do treści geograficznej. O ile w formie prostej ozdobiony był elementami florystycznymi, postaciami ludzi (w charakterystycznych dla regionu strojach lub z własnymi atrybutami) i zwierząt, o tyle bardziej rozbudowane kompozycje operowały uniwersalnym językiem ikonografii antycznej. Zwraca na tym polu uwagę produkcja kartograficzna osiemnastowiecznego rytownika i wydawcy z Norymbergi – Johanna Baptisty Homanna, a potem jego naśladowców (np. Matthaeusa Seuttera w Augsburgu). Opierając się na casusie Homanna można sformułować tezę o niemieckiej szkole zdobienia map w XVIII stuleciu. Jej przepych i bogactwo formy (a co za tym idzie również treści) jest radykalnie różne od stonowanego, skromniejszego sposobu zdobienia map przez zdobywających rynek wydawniczy w tym czasie Francuzów, opartego przede wszystkim o elementy roślinne. Wobec przeminięcia złotej epoki kartografii niderlandzkiej, dominującej w poprzednim wieku, to właśnie „niemiecki" i „francuski" sposób zdobienia map były wyznacznikami trendów w kartografii późnonowożytnej. Ostatecznie jako obowiązujący już od drugiej połowy tego stulecia, stał się model francuski.

Kartusz tytułowy, oprócz ozdobnego frontyspisu, przejął także funkcje książkowej karty tytułowej (analogicznie zresztą jak sam frontyspis). Umieszczano w nim bowiem nie tylko sam tytuł mapy, ale często także nazwisko autora mapy i / lub wydawcy wraz z adresem wydawniczym oraz datą wydania. Było to także miejsce, gdzie można było pochwalić się przywilejem na druk map, swego rodzaju nowożytnym „copyrightem", który w teorii miał zapewniać ochronę przed kopiowaniem mapy i dawał możliwość zaimponowania rozległymi koneksjami wydawcy. W XVIII w. zdarzało się, że tytuł, z reguły w innym języku, czasem w formie rozbudowanej, bywał powtórzony nad górną ramką. Uzupełniano go także informacjami bibliograficznymi.

4. Informacje o wydawcy, autorze, rytowniku

Kartusz tytułowy z reguły zawierał informacje podstawowe dla mapy – tytuł, autora, sporadycznie wydawcę. Nie zawsze jednak występowały one w tym miejscu łącznie i nie zawsze wyczerpywało to wykazu osób zaangażowanych w produkcję mapy. W rzeczywistości taka lista mogła być dużo większa, a podział ról niekoniecznie był jasno określony.

Ryc. 1. Porównanie frontyspisu książki (B. Cordier, *Catena sexaginta quinque Graecorum Patrum in S. Lucam*, Antwerpia, 1628, Plantin) i mapy (*Pomeraniae Ducatus Tabula*, J. Hondius / W. Blaeu, Amsterdam ok. 1630). Zaznaczono cechy wspólne: tytuł z nazwiskiem autora, adres wydawniczy oraz sygnaturę rytownika

Podobnie jak w książce, gdzie umieszczano autora i wydawcę, a czasem i autora ilustracji (o ile miedziorytnik nie sygnował frontyspisu lub ilustracji w tekście), także na mapie znajdziemy sygnatury i wzmianki o twórcach karty. Jak wyżej wspomniano, w kartuszu z reguły mamy informację o autorze, ewentualnie osobie, która dokonała korekty wcześniejszego rysunku (co miało przydawać dziełu aktualności). Wydawca mógł zostać tu również umieszczony, mógł też, aby nie zaciemniać obrazu autorstwa, być przesunięty ponad dolną ramkę w obrębie treści mapy lub zapisany w innym kartuszu, np. skalowym. W takiej sytuacji mamy tu z reguły również adres wydawcy, ograniczony do miejscowości, a w kartografii francuskiej – nawet do ulicy i numeru posesji. Z jego nazwiskiem łączono tekst przywileju na druk, jeżeli oficyna taki posiadała, co z jednej strony podnosiło prestiż wydawnictwa, z drugiej miało chronić (na ogół bezskutecznie) przed kopiowaniem dzieła przez konkurencję.

Istotną rolę w nadaniu ostatecznego kształtu mapie miał rytownik, od którego zależała jej forma graficzna i jakość przedstawienia szczegółów. Jego nazwisko (czasem tylko skrócona do inicjałów sygnatura) jeżeli już się pojawiało, to albo ponad albo pod rogiem dolnej ramki, opatrzone określeniem *sculpsit* lub *fecit* (także jako abrewiacje *sc.* i *fec.*). Jeżeli właściwy autor był tylko twórcą brudnopisu, to pod jego kierunkiem kolejna osoba wykonywała rysunek mapy w czystorysie; ta sygnowała się określeniem *delineavit* (*del.*).

5. Dedykacje

Oprócz kartuszy tytułowych, na mapach (przede wszystkim niderlandzkich w XVII w.) pojawiają się, z reguły skromniejsze, kartusze dedykacyjne. To również element zaczerpnięty z książki drukowanej. Należy także zastrzec, że oprócz map drukowanych, dedykacje występowały także na mapach rękopiśmiennych oraz wielkoformatowych, malowanych np. bezpośrednio na ścianie. Miało to szczególne uzasadnienie, ponieważ wykonanie mapy na czyjeś konkretne zamówienie niemal zawsze łączyło się z potrzebą podkreślenia udziału zamawiającego w jej powstaniu.

Dedykacja w książce miała metrykę starożytną, była częścią tradycji epistolograficznej[4]. Miała za zadanie uhonorować mecenasa książki, ewentualnie zwrócić czyjąś uwagę, by w przyszłości łaskawszym okiem spojrzał na kolejne inicjatywy autora. Wychwalała jego ród i osiągnięcia, oczywiście w sposób przesadny, ale zgodny z konwencją. Nie mniej istotnym aspektem było podkreślenie przyjacielskich kontaktów z osobą ważną z perspektywy autora. Można też było w ten sposób oddać hołd swojemu mentorowi, naukowemu przewodnikowi, grupie uczonych, instytucji. Dedykacja zatem nie musiała się ograniczać do jednej osoby i nie zawsze grono adresatów stanowiło jedno środowisko. Bywało, że osobną dedykację w ramę książki włączał autor a osobną wydawca. „Literacka dedykacja humanistyczna łączy w sobie niejako trzy rodzaje wypowiedzi: właściwą dedykację, czyli akt poświęcenia komuś dzieła, kunsztowny, prozaiczny lub poetycki list, który prawie zawsze jej towarzyszy, a całość jest właściwie panegirykiem na cześć adresata”[5]. Pomijając ów „kunsztowny, poetycki list”, który ze względu na brak miejsca nie mógł być umieszczany na mapie, wszystkie pozostałe elementy możemy na niej wyodrębnić. Z czasem dedykacja stała się częścią tradycji literackiej, już bez zarysowanych wyżej cech interesowności, swego rodzaju ozdobą książki.

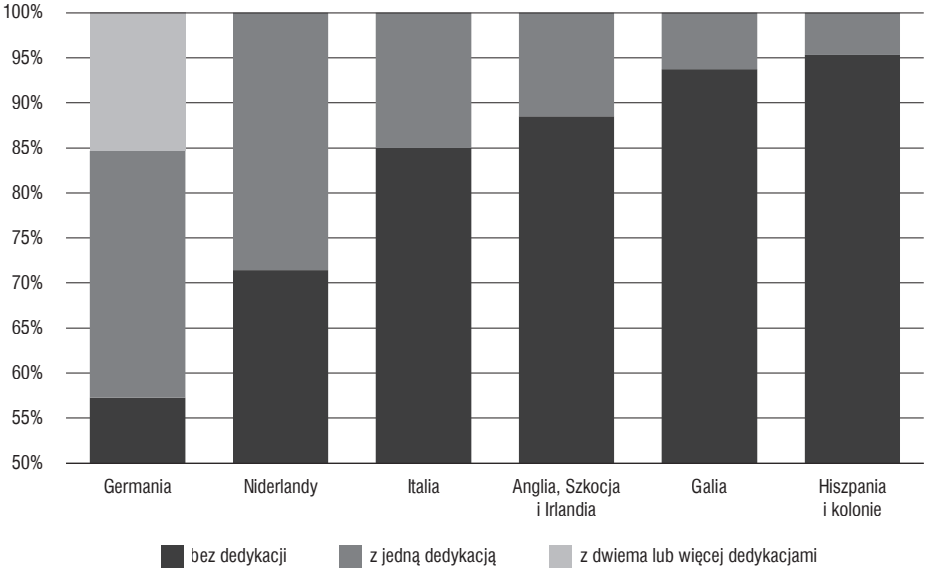
Na potrzeby niniejszych rozważań poddano analizie 488 map zamieszczonych w wielkim, 8-tomowym *Atlas Maior* Joannesa Blaeu'a, wydanym w Amsterdamie w 1665 roku. Chociaż mapy zawarte zostały w atlasie, uznano, że mogą stanowić punkt odniesienia dla naszych rozważań mimo wyżej zgłoszonych założeń, ponieważ wszystkie je wydawano także jako mapy luźne i w takiej formie również funkcjonowały na rynku. Mapy w atlasie ułożone zostały geograficznie i dostrzec można pewne prawidłowości właściwe dla charakteru skartowanych regionów:

– Germania (dwa tomy): na 124 mapy – 53 mapy z dedykacjami, w tym 19 z dwiema lub więcej;

[4] R. Ocieczek, *O staropolskich tekstach dedykacyjnych. Uwagi wstępne*, w: *Dedykacje w książce dawnej i współczesnej*, red. R. Ocieczek, A. Sitkowa, Katowice 2006, s. 8.

[5] R. Ocieczek, *Dedykacja i inne elementy wprowadzające w* Officina Ferraria *Walentego Roździeńskiego*, w: eadem, *Studia…*, s. 72.

– Anglia, Szkocja, Irlandia (dwa tomy): na 113 map – 13 dedykacji, wszystkie dla arystokratów;
– Italia: na 60 map – 9 dedykacji, wszystkie albo dla ludzi Kościoła katolickiego albo dla rajców z Amsterdamu, którzy w Italii prowadzili interesy;
– Galia: na 64 mapy – tylko 4 dedykacje dla arystokratów świeckich i kościelnych;
– Niderlandy: na 63 mapy – 18 dedykacji. W przypadku Belgii (Niderlandy hiszpańskie) były to ofiarowania dla osób duchownych, w przypadku Holandii – dla rad i rajców miejskich, a w obu przypadkach – także dla szlachty;
– Hiszpania i jej kolonie: na 64 mapy – ledwie 3 dedykacje.

Ryc. 2. Występowanie dedykacji na mapach z *Atlas Maior* Blaeu'a (oprac. K. Łopatecki)

W powyższym zestawieniu wyraźnie wyróżniają się kraje niemieckie, gdyż prawie połowa map została zadedykowana dla jednej lub więcej osób. Szczególne miejsce mają tu mapy Szlezwiku-Holsztyna (całości i jego fragmentów), wykonane przez Johannesa Meyera z Husum. Wszystkie one zostały komuś ofiarowane: urzędnikom dworskim, miejscowej arystokracji, biskupowi Lubeki. Co także istotne, dla Blaeu'a, protestanckiego (kalwinisty) wydawcy z Amsterdamu, nie miało znaczenia, komu dedykowana jest mapa – czy niderlandzkiemu kupcowi czy katolickiemu księciu Kościoła. Tarcia religijne, tak charakterystyczne dla epoki, w tym wypadku na rynku wydawniczym nie miały swego odbicia.

Rysuje nam się zatem ogólny obraz charakteru dedykacji, analogiczny dla dedykacji książkowych: mapy ofiarowywano mecenasom, osobom wpływowym,

od których autor mapy oczekiwał wsparcia dla swojej pracy lub takie wsparcie już otrzymał, w ten sposób wyrażając swoją wdzięczność. Nie pojawiają się w ogóle dedykacje dla innych kartografów, co w dobie intensywnego rozwoju rynku wydawniczego i kapitalistycznych zasad nim rządzących jest zupełnie zrozumiałe[6].

6. Nietypowy przypadek Eilharda Lubinusa

W kontekście powyższych uwag zupełnie nietypowym zjawiskiem jest zadedykowanie aż trzech kartografików (dwóch map i globusa) uczonemu z Rostocku – Eilhardowi Lubinusowi. W epoce znany był przede wszystkim jako filolog klasyczny i komentator dzieł starożytnych, zaś jego książki wydawano m.in. w Amsterdamie w oficynie Joannesa Janssoniusa, także pośmiertnie. Obecnie kojarzony jest częściej z wielką mapą Księstwa Pomorskiego (1618) oraz o 9 lat wcześniejszą mapą Rugii[7]. Mapa Księstwa miała trzy wydania[8] w pierwotnej formie mapy ściennej, została także zredukowana do wielkości atlasowej i zamieszczana we wszystkich ówczesnych atlasach (Blaeu, Janssonius) oraz dziełach geograficznych i historycznych (topografia Brandenburgii i Pomorza Matthaeusa Meriana oraz *Theatrum europaeum* tegoż samego wydawcy).

Dla dalszych rozważań kluczowa będzie uwaga, że przygotowanie 12-arkuszowej mapy Księstwa odbywało się w kontakcie z oficyną Hondiusa-Janssoniusa[9]. Lubinus odwiedzał amsterdamskich wydawców; dla ich atlasu rozpoczął przygotowywanie mapy Pomorza, która początkowo, zanim przybrała formę mapy wieloarkuszowej, miała być formatu *folio*. Tutaj rytowano płyty i właśnie w atlasie Hondiusa (a potem Janssoniusa) zredukowana mapa Pomorza i mapa Rugii były najpierw zamieszczane. Z tego środowiska pochodzą też dwie dedykowane Lubinusowi mapy: Czech i Azji.

6.1. Mapa Czech

W 1618 roku została opracowana mapa Czech (ryc. 3), wzorowana na wcześniejszej, zamieszczanej w latach 1570–1641 w kolejnych edycjach atlasu Abrahama Orteliusa mapie Johanna Crigingera[10]. Autorem owej przeróbki był

[6] Wyjątkiem jest mapa Brazylii dedykowana Krzysztofowi Arciszewskiemu, głównodowodzącemu wojsk holenderskich w Brazylii, autorowi map, szkiców i planów bitew z tego obszaru.

[7] Dla kartograficznych dokonań Lubinusa referencyjną publikacją jest: *Eilharda Lubinusa podróż przez Pomorze*, red. R. Skrycki, Szczecin 2013; o mapie Rugii: E. Jäger, *Die Insel Rügen auf alten Karten. Vier Jahrhunderte Kartografiegeschichte 1532–1885*, Husum 2014, s. 31 n.

[8] O kolejnych wydaniach zob. R. Skrycki, *Dwa czy trzy? W kwestii liczby wydań wielkiej mapy Pomorza Eilharda Lubinusa*, „Zapiski Historyczne" 3, 2020, s. 129–139.

[9] Joannes Janssonius był zięciem Jodocusa Hondiusa I a także szwagrem jego dwóch synów – Jodocusa II i Henricusa, z którymi współprowadził oficynę wydawniczą.

[10] Zob.: E. Semotanová, *Atlas der Länder der Böhmischen Krone*, Praha 2004, s. 30–31, poz. 16; M. van der Broecke, *Ortelius Atlas Maps. An illustrated Guide*, Houten 2011, poz. Ort. 101.

Ryc. 3. Mapa Czech P. Kaeriusa (ze zbiorów Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie, nr inw. ZKP/M/K 109)

Petrus Kaerius (Pieter van der Keere), rodzinnie związany z oficyną Hondiusa-Janssoniusa[11], znany rytownik, autor atlasów i pojedynczych map. Mapa od wersji orteliusowskiej różniła się zmianą kartuszy – tytułowego i dedykacyjnego, oraz dodaniem widoków Pragi i Hradczan, postaci praskich mieszczan, a także aktualizacją tytułu: *Regni Bohemiae Nova Descriptio*. Ponad widokiem Pragi, w lewym dolnym rogu, umieszczono kartusz z dedykacją dla Lubinusa, z opartym o niego satyrem trzymającym herb Czech (ryc. 4). Dedykacja tu umieszczona głosi: „Mężowi najjaśniejszemu, panu Eilhardowi Lubinusowi, w akademii rostockiej świętej teologii doktorowi i profesorowi w sztukach matematycznych biegłemu, ze szczególnej życzliwości mapę tę poświęcam, Petrus Kaerius Flamand”[12]. Nie wyróżnia się ona niczym szczególnym na tle innych dedykacji z epoki, nie ma tu także wzmianki o kartograficznych zainteresowaniach adresata. Rok 1618 to co prawda rok wydania mapy Pomorza, jednak ukazała się ona drukiem dopiero w październiku, Kaerius nie musiał jej zatem znać w formie skończonej, niewątpliwie jednak wiedział o przygotowywanych

11 Kaerius był szwagrem Jodocusa Hondiusa I.

12 Tłum. z łac. Agnieszka Borysowska.

w Amsterdamie płytach, może znał czystorys lub widział fragmentaryczne odbitki próbne.

Ryc. 4. Kartusz z dedykacją na mapie Czech P. Kaeriusa

Mapa Czech, a właściwie płyta miedziorytnicza, została sprzedana innemu amsterdamskiemu wydawcy, Everhardowi Cloppenburgowi, który w 1642 roku użył jej w swoim atlasie, zmieniając tylko sygnaturę ponad dolną ramką – usuwając nazwisko Kaeriusa (*P. Kaerius Excudebat Amstelodami Anno a nato Christo 1618*) i umieszczając swoje (*Amstelodami Everardus Cloppenburghius excudit*). Mamy zatem rozpoznane dwa stany tej samej mapy, wydane przez dwóch różnych wydawców.

Dlaczego Kaerius zdecydował się pozbyć mapy, która – jak się okazuje – służyła nadal innemu wydawcy? Otóż powodem był zapewne fakt, że w 1619 roku ukazało się nowe zdjęcie Czech autorstwa Pavla Aretina, które zupełnie odeszło od orteliusowskiego, „sercowego" schematu. Mapa ta, przerobiona przez Egidiusa Sadelera, została także wyrytowana przez P. Kaeriusa w 1620 roku i to ona znalazła się później w atlasach Hondiusa-Janssoniusa.

6.2. Mapa Azji

Ryc. 5. Mapa Azji H. Hondiusa (ze zbiorów Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie, nr inw. ZKP/M/K 111)

Kolejnym dziełem, dedykowanym Lubinusowi jest mapa Azji Henricusa Hondiusa z 1631 roku: *Asia recens summa cura delineata Auct. Hanr. Hondio 1631* (ryc. 5). Mapa ta była jednym z kilku wariantów mapy Azji wydawanych od 1606 roku przez tę oficynę, jednak najmniej ozdobnym. Wszystkie inne posiadały rozbudowane bordiury z przedstawieniami postaci i widokami miast lub przynajmniej ozdobne kartusze. W interesującym nas przypadku mapa nie została w owe ozdobniki zaopatrzona, jako jedyna została natomiast zadedykowana. Ofiarowanie to, umieszczone w kartuszu w prawym górnym rogu głosi: „Mężowi najznakomitszemu i we wszelkich naukach bardzo biegłemu, panu Eilhardowi Lubinusowi, świętej teologii doktorowi i tejże samej w akademii rostockiej profesorowi, tę mapę Azji życzliwie ofiarowuję i poświęcam. Henricus Hondius”[13] (ryc. 6).

[13] Tłum. z łac. Agnieszka Borysowska.

Ryc. 6. Kartusz dedykacyjny na mapie Azji H. Hondiusa

Mapę tę również znamy z dwóch stanów. W 1641 roku bowiem w swoim atlasie zamieścił ją Joannes Janssonius, który z kartusza tytułowego usunął datę „1631" (pozostawiając jednak informację o autorze), a w prawym dolnym rogu przy ramce dodał swój adres wydawniczy: *Amstelodami, apud Ioannem Ianβonium*.

6.3. Globus Ziemi

Jednak najciekawszym zabytkiem kartograficznym, dedykowanym rostockiemu uczonemu, jest globus Ziemi Johannesa de Rama (ryc. 7). Znajduje się on obecnie w Deutsches Museum w Monachium (sygn. 77654). W umieszczonym na południe od Nowej Gwinei kartuszu znajdziemy dedykację: „Wielce dostojnemu i niezwykle uczonemu panu Eilhardowi Lubinusowi doktorowi teologii i profesorowi na czcigodnej Rostockiej Akademii Naukowej życzliwemu przyjacielowi ofiarowuje i dedykuje Joannes de Ram"[14] (ryc. 8).

Z tekstu wynika, że de Ram dedykował swoje dzieło „przyjacielowi" – tyle że Lubinus zmarł w 1621 roku, zaś autor globusa urodził się w roku 1648 (zm. w 1693), nie mogli się zatem znać. Sam globus datowany jest na ok. 1690 rok.

[14] Tłum. z łac. Agnieszka Borysowska.

Ryc. 7. Globus Ziemi J. de Rama (ze zbiorów Deutsches Museum w Monachium, sygn. 77654)

Zatem zarówno w przypadku mapy Azji, jak i globusa, mamy do czynienia nie tylko z nietypowym adresatem dedykacji, ale i z ofiarowaniem pośmiertnym. O ile w przypadku Hondiusa sprawa jest stosunkowo prosta do wyjaśnienia – obaj uczeni się znali, a data wykonania mapy pokrywa się z dziesiątą rocznicą śmierci Lubinusa[15], o tyle w drugim przypadku nie można postawić wiarygodnej hipotezy. Można założyć, że de Ram znał globus Ziemi rostockiego uczonego (wiadomo, że taki globus Lubinus wykonał, jednak do naszych czasów się nie zachował) i inspirował się nim przy wykonywaniu swojego. Tyle że nie był to jedyny globus w dorobku de Rama – skąd więc dedykacja dla od dawna nieżyjącego kartografa? Jeżeli globus powstał w 1691 roku, w grę może wchodzić uhonorowanie Lubinusa w okrągłą, siedemdziesiątą rocznicę jego śmierci. To z kolei wskazywałoby na wielkie i niezależne od czasu poważanie, jakim cieszył się w środowisku amsterdamskich kartografów.

[15] Zapewne z podobnego powodu (20-lecie śmierci Lubinusa) w 1641 r. użył jej w atlasie Janssonius.

Ryc. 8. Kartusz z dedykacją na globusie J. de Rama

Nieco wyjaśnienia może dać inne odczytanie łacińskiego terminu *amator*, użytego w dedykacji. Może ono bowiem oznaczać nie tyle „przyjaciela" co „czciciela". W tym wypadku de Ram stawiałby się w roli admiratora rostockiego profesora i, w pewnym sensie, jego ucznia. To z kolei dawałoby nam pojęcie o tym, jak wielkie, wpływowe i uznane było kartograficzne dzieło Eilharda Lubinusa w epoce.

Literatura

Autorów i wydawców dialog z czytelnikami, 1992, red. R. Ocieczek, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Broecke M. van der, 2011, *Ortelius Atlas Maps. An illustrated Guide*, Houten: Hes & De Graaf Publishers.

Burkhardt J., 2009, *Stulecie reformacji. Między rewolucją medialną a przełomem instytucjonalnym*, Warszawa: Wiedza Powszechna.

Eilharda Lubinusa podróż przez Pomorze, 2013, red. R. Skrycki, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich.
Jäger E., 2014, *Die Insel Rügen auf alten Karten. Vier Jahrhunderte Kartografiegeschichte 1532–1885*, Husum: Druck- und Verlagsgeselschaft.
Ocieczek R., 2002, *Dedykacja i inne elementy wprowadzające w* Officina Ferraria *Walentego Roździeńskiego*, w: taż, *Studia o dawnej książce*, Katowice: Wydawnictwo Gnome.
Ocieczek R., 2002, *O różnych aspektach badań literackiej ramy wydawniczej w książkach dawnych*, w: taż, *Studia o dawnej książce*, Katowice: Wydawnictwo Gnome.
Ocieczek R., 2002, *Rama utworu i rama literacko-wydawnicza książki*, w: taż, *Studia o dawnej książce*, Katowice: Wydawnictwo Gnome.
Ocieczek R., 2006, *O staropolskich tekstach dedykacyjnych. Uwagi wstępne*, w: *Dedykacje w książce dawnej i współczesnej*, red. R. Ocieczek, A. Sitkowa, Katowice: Wydawnictwo Gnome.
Semotanová E., 2004, *Atlas der Länder der Böhmischen Krone*, Praha: Verlag Aleš Skřivan.
Skrycki R., 2020, *Dwa czy trzy? W kwestii liczby wydań wielkiej mapy Pomorza Eilharda Lubinusa*, „Zapiski Historyczne", 3, s. 129–139.
Szwejkowska H., 1983, *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

The map as a book. On the publishing frame, dedications and the unusual case of Eilhard Lubinus

Radosław Skrycki
Uniwersytet Szczeciński
Instytut Historyczny
ORCID 0000-0002-6710-4774
E-mail: radoslaw.skrycki@usz.edu.pl

Summary: Editions of maps in the 16th and 17th centuries were attempts to transfer the principles of the book to the needs of cartography. This applied not only to the atlas but also to the composition of a single map. This transfer comprised the use of the so-called literary publishing frame, which in the book consisted of texts accompanying the main text, including the dedication.

Dedications on maps took various forms, more or less elaborate and graphically ornate. They were addressed to the same audience: patrons, rulers and the wealthy, of whom the author of the map was in some way dependent. In almost all cases, they used similar language or structures. In addition to the dedication, the map also adopted other elements of the publishing frame: an ornamental frontispiece (title cartouche), the publisher's address, and the table of contents (map legend). As with a printed book, sometimes all of these elements were present, and sometimes only some of them.

Among the dedications on the maps, statements addressed to cartographers are essentially absent. The map could be dedicated to a patron (real or potential) but not to a "competitor" for the patron's favour. Therefore, a set of cartographic artefacts of various authors from the Amsterdam circle dedicated to Eilhard Lubinus, the author of the maps of Rügen and the Duchy of Pomerania, appears to be quite unique. They include maps of Bohemia by Petrus Kaerius, Asia by Henricus Hondius, and a globe of the Earth by Johannes de Rama. As regards Johannes de Rama, there is also the issue of dating and authorship of a work that was probably written long after Lubinus' death. The fact that works were dedicated to Lubinus, while their subject matter was in no way related to his cartographic interests or background, remains an additional mystery. It seems that at least in one case a friend was to be honoured – Lubinus knew Hondius, and the map of Asia was created exactly 10 years after the Rostock scholar's death.

Keywords: history of the book, history of printing, map of Pomerania by Eilhard Lubinus, dedications in books

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 321–340
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Jana Andrzeja Morsztyna poetycka mapa trunków europejskich

Robert Mileszczyk

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Filologiczny
ORCID – 0000-0001-7644-1732
E-mail: robert.mileszczyk98@gmail.com

Zarys treści: Główną częścią artykułu jest analiza oraz zaprezentowanie motywów, chwytów literackich i decyzji konstrukcyjnych, które Jan Andrzej Morsztyn stosuje w napisanym w 1650 roku wierszu *Do Stanisława Morsztyna, Rotmistrza Jego Królewskiej Mości*, będącym w zasadniczej części katalogiem trunków pochodzących z różnych części Europy. Celem tych zabiegów jest odsłonięcie przemyślanej i subtelnej gry literackiej oraz głębokiej warstwy aksjologicznej ukrytej w tekście pozornie błahego utworu, a opartej na wyobrażeniach geograficznych i aksjologicznych autora. Za pomocą owej literackiej mapy tematycznej Morsztyn tworzy swoistą wizję Europy, w której posługuje się symboliką enologiczną oraz zabiegami kartograficznymi, aby zaznaczyć przynależność lub wykluczenie z cywilizacji spod znaku tradycji śródziemnomorskiej.

Słowa kluczowe: Jan Andrzej Morsztyn, wino, kartograficzna organizacja tekstu, wiersz enumeracyjny, metakartografia, aksjologia

Twórczość literacką Jana Andrzeja Morsztyna (1621–1693) zaliczono do najwybitniejszych osiągnięć polskiego baroku; w powszechnej świadomości autor *Lutni* uważany jest za arcypoetę tego okresu[1]. Ten czołowy przedstawiciel nurtu poezji dworskiej, inspirowanej techniką konceptyzmu i muzą Giambattisty Marina[2] może poszczycić się także znaczącymi osiągnięciami w dziedzinie

[1] Na temat życia i twórczości zob. m. in: J. Sokołowska, *Jan Andrzej Morsztyn*, Warszawa 1965; L. Kukulski, *Dookoła "Pokuty w kwartanie"*, „Pamiętnik Literacki", z. 2, 1968, s. 200–219; Tenże, *Nota biograficzna*, w: J. A. Morsztyn, *Utwory zebrane*, Warszawa 1971, s. V–XXVIII; Cz. Hernas, *Barok*, Warszawa 1976, s. 269–291; J. Pelc, *Barok – epoka przeciwieństw*, Warszawa 1993, s. 101–102, 224–226.

[2] Na temat wpływu kultury dworskiej na specyfikę twórczości Jana Andrzeja Morsztyna zob. m.in. J. K. Goliński, *Poeta i Eros. Jana Andrzeja Morsztyna gry z konwencją i obyczajem*, w: *Czytanie Jana Andrzeja Morsztyna*, red. D. Gostyńska i A. Karpiński, Wrocław 2000, s. 49–67; A. Nowicka-Jeżowa, *Jan Andrzej Morsztyn i Giambattista Marino. Dialog poetów europejskiego baroku*, Warszawa 2000.

translacji (*Amintas* Torquato Tassa, *Cyd* Pierre'a Corneille'a oraz *Psyche* Marina). Morsztyn pisał modnym i powszechnie cenionym stylem marinistycznym: ozdobnym, odwołującym się do zmysłów, a jednocześnie opartym na intelektualnym koncepcie; celem poety było olśnienie i zaskoczenie odbiorcy niezwykłym, czy wręcz bulwersującym ujęciem tematu. Dlatego Morsztyn eksponował kunszt słowa, wirtuozerstwo konstrukcji poetyckiej, które miały świadczyć o błyskotliwości autora, jego *ingenium*.

Wiele z utworów poety podejmuje tematykę miłosną, często w duchu libertyńskim – autorowi nie była obca sfera doczesnych rozkoszy, nierzadko oscylował na granicy prowokacji obyczajowej[3]. Problematyka wierszy Morsztyna nie ogranicza się jednak do miłości i flirtu; w swojej twórczości zawarł on rozległe spektrum tematów, realizując je w sposób zróżnicowany i oryginalny – założenia konceptyzmu i marinizmu, którym hołdował, wręcz nakazywały sięganie po nieszablonowe pomysły i dążenie do rozwiązań zaskakujących czytelnika. Dlatego tok wierszy Morsztyna często zmierza ku bulwersującej lub niezwykłej puencie.

Z tych założeń wypływa podjęty w liście poetyckim *Do Stanisława Morsztyna, rotmistrza jego królewskiej mości* temat europejskich trunków, w tym szczególnie wina. Jego pochwałę zawierają, jak wiadomo, już starożytne epigramaty Anakreonta, jednak XVII wiek jest stuleciem szczególnie obfitującym w różnorodne wiersze poświęcone napojowi Bachusa. Dzieje się tak mimo nastania „małej epoki lodowcowej", która spowodowała upadek winiarstwa w wielu regionach Europy Środkowej[4]. Polska poezja bachiczna, za sprawą m.in. Morsztyna, ale też Wespazjana Kochowskiego, Jana Gawińskiego i rzeszy pomniejszych wierszopisów, przeżywa rozkwit; zjawisko to obejmuje całą Europę (być może z powodu rozluźnienia rygorów moralnych, co było następstwem nieustannych wojen). Obok licznych pieśni, hymnów i fraszek toastowych spotykamy wówczas utwory będące poetyckimi katalogami win. Do nich należy na przykład *Bacco i Toscana* Francesco Redi – 850-wersowy poemat zawierający pochwałę toskańskich win, powstały w 1684 roku[5]. Analizowany niżej wiersz Morsztyna, napisany w maju 1650 roku[6] i dedykowany bratu ma skromniejsze rozmiary, lecz rozleglejszy zasięg geograficzny – poeta charakteryzuje wina, w mniejszym stopniu inne alkohole, z niemal całej Europy.

[3] Zob. m.in. P. Stępień, *Poeta barokowy wobec przemijania i śmierci. Hieronim Morsztyn. Szymon Zimorowic. Jan Andrzej Morsztyn*, Warszawa 1996, s. 103–150; A. Nowicka–Jeżowa, op. cit., s. 167–182.

[4] Zob. D. Dias-Lewandowska, *Historia kulturowa wina francuskiego w Polsce od połowy XVII do początku XIX wieku*, Warszawa 2014, s. 21–24; Ł. Fiedoruk, *Encyklopedia wina*, Bielsko-Biała 2012, s. 30–35.

[5] Zob. D. Chemperek, *Poezja Jana Gawińskiego i kultura literacka drugiej połowy XVII wieku,* Lublin 2005, s. 85–91.

[6] Wiersz, pozostawiony w rękopisie (jak zresztą cała spuścizna poetycka Morsztyna), precyzyjnie datował L. Kukulski, *Dookoła…,* s. 217–219.

Wino posiada w kulturze europejskiej bogatą tradycję, spełniało liczne funkcje począwszy od rytualnych, a na dodaniu prestiżu jego konsumentom kończąc. Od połowy XX wieku francuscy historycy, zwłaszcza ze szkoły „Annales", poddają je refleksji naukowej, traktując wino, winiarstwo i konsumpcję tego alkoholu jako element badań nad przeszłością, pomagający nakreślić zmiany społeczne oraz transformacje kulturowe[7]. *Do Stanisława Morsztyna…* jest z tej perspektywy tekstem bardzo atrakcyjnym, gdyż daje wgląd w horyzonty intelektualne i aspiracje średniozamożnego szlachcica, jakim był jeszcze wówczas autor wiersza. Przede wszystkim jednak utwór „otwiera się" dzięki zastosowaniu narzędzi charakterystycznych dla metody *critical cartography*[8] i w ten sposób będzie analizowany.

W *Do Stanisława Morsztyna…* poeta eksponuje indywidualne postrzeganie mapy europejskiego kontynentu poprzez prezentowanie wybranych jej elementów za pośrednictwem tematyki enologicznej[9]. Na planie symbolicznym używa jej jako znaku statusu kulturowego opisywanego regionu, wprowadzając poza samymi lokalizacjami również elementy krajobrazu, skojarzenia artystyczne, historyczne oraz podania mitologiczne. Ową aksjologiczną obudowę wspiera wartościująca leksyka oraz architektura utworu: mapowanie regionów winiarskich i obszarów produkcji innych trunków zakończone jest puentą. Analiza tych elementów pozwala odkryć oryginalną warstwę semantyczną opartą o kartograficzną organizację tekstu[10] zamkniętą w pozornie błahym przewodniku po europejskich trunkach.

Zasadniczą częścią utworu jest ustrukturyzowany katalog alkoholi dominujący w wersach 1–154 (Morsztyn chętnie zamieszczał w swojej twórczości różnorodne katalogi[11]). Dzieli się on na trzy części o różnych dominantach obejmujących wino, piwo oraz inne trunki alkoholowe. Obszerny spis jest konstrukcyjnym fundamentem tekstu. Kolejno pojawiające się elementy opisu są ukazane niemalże jak w przewodniku, co pozwala nam wyróżnić jego poszczególne tematyczne segmenty.

W pierwszym z nich (w. 3–124) dominuje enologia. Katalog win poprzedza zwrot do adresata utworu – Stanisława Morsztyna[12] (1624/5–1656/7), młodszego brata poety:

---

7 Zob. D. Dias-Lewandowska, op. cit., s. 15–17.

8 Zob. J. Niedźwiedź, *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*, Kraków 2019, s. 37–39.

9 Nie jest to pierwszy utwór Morsztyna eksponujący jego zdolności mapotwórcze w poezji; w zbiorze *Kanikuła* napisał utwór *Rzeki* będący w zasadniczej części chorografią fluwialną opisującą tereny Rzeczypospolitej oraz sąsiadujących państw. Na temat opisywania biegu rzek jako działalności mapotwórczej zob. ibidem, s. 69–73.

10 Na temat pojęcia kartograficznej organizacji tekstu zob. ibidem, s. 88–89.

11 J. Gruchała, *Andrzeja Morsztyna gry z czytelnikiem (o pewnym typie wiersza enumeracyjnego)*, „Teksty Drugie" 1997, z. 4, s. 31.

12 Na temat życia i działalności Stanisława Morsztyna zob. J. Dürr-Durski, *Stanisław Morsztyn*, „Pamiętnik Literacki", 42, z. 3-4, 1951, s. 766–795.

Powiedz mi, bracie, boś ty zwiedział smaki
Trunków i napój piłeś niejednaki:[13]

(w. 1–2)

Konsumpcja wina i innych alkoholi to poznawanie smaków, odkrywanie ich w różnych gatunkach trunków. Adresat jawi się zaś w oczach poety ekspertem w tej dziedzinie.

Pod patronatem młodszego brata Morsztyn wprowadza czytelnika do pierwszej winiarskiej krainy – Francji:

Piłeś wraz ze mną te, co Francuz daje,
Przyrumienione tylko wina d'Aye,
Piłeś burgundzkiej prasy potok z Bony,
I anżuł biały, i burdo czerwony,
I niefrancuskiej jakoby jagody
Słodki frontynjak nie cierpiący wody.
I co nie gardzi taką mieszaniną
Orleans, bitny pamiętną dziewczyną,
I prowanckiego marsylijskie tłoku,
I od Narbony wina z Languedoku;

(w. 3–12)

Pierwsze zostaje ukazane czytelnikowi szampańskie wino z miejscowości Ay, która może poszczycić się najkorzystniejszymi w regionie południowymi zboczami Montage de Reims, idealnymi do uprawy winorośli[14]. Następna na liście jest burgundzka Beaune, również wydająca szczepy najwyższej jakości, co z kolei wynika z rzadko spotykanego połączenia korzystnych warunków naturalnych, dzięki którym uprawiany tam pinot vermeil uzyskiwał wyrazisty kolor oraz moc, skutkiem czego cieszył się sławą już od średniowiecza[15]. Uprawy te zapisały się nawet na kartach francuskiej historii[16]. Poeta przenosi nas dalej na południowy zachód, w regiony Andegawenii słynącej również dzisiaj ze wspaniałego białego wina[17].

Kolejny na liście widnieje słynny region Bordeaux, w którym Morsztyn wyróżnia odmiany czerwone, co jakkolwiek dzisiaj jest skojarzeniem dość banalnym, nie było takim w XVII wieku, kiedy to pośrednictwem win francuskich

[13] J.A. Morsztyn, *Utwory zebrane*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1971, s. 51–56, 770–777. Wszystkie cytaty w tej pracy będą pochodzić z niniejszego wydania.

[14] H. Johnson, J. Robinson, *Atlas win świata*, Monachium 2008, s. 80.

[15] Zob. ibidem, s. 56–62; D. Dias-Lewandowska, op. cit., s. 42.

[16] Zob. M. Toussaint-Samat, *Historia naturalna i moralna jedzenia*, tłum. A.B. Matusiak, M. Ochab, Warszawa 2002, s. 270–271.

[17] Zob. H. Johnson, J. Robinson, op. cit., s. 120.

w Europie zajmowali się Holendrzy. Niderlandzcy kupcy masowo sprowadzali z tego regionu wina białe, co z kolei zmusiło samych producentów do poddania się wymaganiom rynku i nastawienia na produkcję tej odmiany. Ponieważ Niderlandy zaopatrywały resztę kontynentu w wina francuskie (które Holendrzy najczęściej modyfikowali, co negatywnie wpłynęło na ich wizerunek wśród polskich konsumentów) najwięcej docierało do innych państw właśnie win białych[18]. W tym kontekście wskazanie na „burdo czerwony" (w. 6) dobrze świadczy o znawstwie Morsztyna.

Pojawia się również w wierszu region cieszący się wielowiekową tradycją uprawy winorośli, jaką jest wschodnia Langwedocja, skąd pochodzi słynny wówczas złotożółty, słodki muscat de Frontignan[19]. Wzmianka „nie cierpiący wody" jest zrozumiała w kontekście polskich zwyczajów, gdzie proceder rozwadniania tego trunku, jakkolwiek częsty we Francji, nie przyjął się dobrze w Rzeczypospolitej, gdzie wino należało do produktów luksusowych[20]. Następnie poeta wymienia wina orleańskie oraz, jako ostatnie, dwa regiony o najstarszej tradycji uprawy winorośli: Prowansję oraz Narbonne w Langwedocji.

Francja w czasach Morsztyna nie była uznawana jeszcze za światowego lidera w produkcji win, natomiast w utworze polskiego poety, wymieniana na pierwszym miejscu, prezentuje się jednoznacznie pozytywnie. Wyselekcjonowane zostały przez autora regiony o zarówno najdłuższej tradycji, jak też korzystnych uprawach. Morsztyn tym samym już na wstępie daje gwarancję swojej znajomości tematu, co z kolei upewnia czytelnika, że ma do czynienia z profesjonalnym znawcą win.

Stosunkowo krótki fragment w poetyckim katalogu zajmują wina z terenów Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Warto zwrócić uwagę, że pozytywnie mówi Morsztyn tylko o regionach upraw cieszących się prestiżem win reńskich, nieodległych od Francji oraz dominujących w regionach niemieckich już od średniowiecza[21], natomiast o austriackich wyraża się negatywnie:

Umiesz w niemieckich winach zażyć braku,
Wiesz, że najlepsze reńskie z Bacharaku,
Dobre nekerskie, lepsze od mozele,
W rakuskich smaku mało, wapna wiele,

(w. 13–16)

Negatywna opinia o winie austriackim nie musi mieć koniecznie wiele wspólnego z ich naturalną jakością, biorąc pod uwagę rozkwit upraw za

[18] Zob. D. Dias-Lewandowska, op. cit., s. 40–41, 61–62.

[19] Zob. H. Johnson, J. Robinson, op. cit., s. 142–143.

[20] Zob. D. Dias-Lewandowska, op. cit., s. 93–95, 149–154.

[21] Zob. T. Unwin, *Wine and the vine. An historical geography of viticulture and the wine trade*, Londyn – Nowy Jork 1991, s. 159–160.

panowania Habsburgów, ile z faktem, że wapno wykorzystywano do zasadniczo dość powszechnego procederu fałszowania win[22]. Morsztyn krótko wspomina jeszcze inne wina z obszaru wchodzącego w skład Cesarstwa i bezpośrednio podległego Wiedniowi: „Na morawskie-ś się zmarszczył w pierwszej probie" (w. 17).

Z kolei ośmiowersowy fragment poświęcony jest winom iberyjskim:

Znasz trunki, które przemierźle wyniosły
Hiszpan śle, co nad Alikantem rosły,
Pedrosymony, drugich win fałszerze,
I mocnym sektom dałeś gęby szczerze;
Piłeś, czego Lach i nie słychał stary,
Wina z tej wyspy, co warzy kanary,
I co ochrzczono niesłusznie bękartem,
Czy słusznie – słodko syna mieć z tym żartem.

(w. 19–26)

Passus dotyczący trunków państw iberyjskich zawiera wyłącznie odmiany słodkie. Listę otwiera nazwa likierowego wina pochodząca od hiszpańskiego miasta Alicante, następnie wymieniany jest mocny i lekko korzenny petrycyment (od nazwy szczepu Pedro Ximénez) stosowany głównie nie jako produkt końcowy, ale wzmacniający dodatek. Pojawia się również sekt, pod nazwą którego mogły kryć się słodkie wina sprowadzane z Syrii lub Hiszpanii, jak widać Morsztyn sugeruje ten drugi przypadek. Znany był również kanarsekt pochodzący z Wysp Kanaryjskich, sławnych głównie z produkcji cukru trzcinowego. Jako ostatni humorystycznie wspomniany zostaje bastard, wino wywodzące się z Portugalii o bardzo słodkim smaku, sprzedawane od wieku XV w wariancie białym lub brązowym[23].

Krainą geograficzną, której opis w tekście Morsztyna zajmuje największy, bo aż 71-wersowy (w. 27–98) fragment, jest Półwysep Apeniński. Uporządkowanie enologicznej podróży po Włoszech zostało skomponowane niczym poradnik dla turystów z Polski, gdyż pierwszą wspomnianą miejscowością jest austriacki Villach („filackie lochy"), przez który prowadziła popularna droga ze wschodu do krajów włoskich:

Strach mię przez Alpes i filackie lochy
Między dowcipne przeprawić się Włochy,
Boś ty tam, bracie, tak napsował wina,
Że się tak boją winnice Morsztyna

[22] Zob. D. Dias-Lewandowska, op. cit., s. 82–86; Ł. Fiedoruk, op. cit., s. 166. Można też przypuszczać, że poeta pisze o nielubianym przez niego mineralnym smaku win austriackich.

[23] Zob. D. Dias-Lewandowska, op. cit., s. 45; Zob. H. Johnson, J. Robinson, op. cit., s. 205–207.

Jak kwiatki mrozu, śnieci pszenne pole
I czajek naszych w cesarskim Stambole.

(w. 27–32)

Po tym humorystycznym wstępie adresowanym do brata – konesera win rozpoczyna się wyprawa, sygnalizowana kolejnymi regionami oraz miejscowościami. Wyznacza ją oś Północ–Południe. Z Villach poeta prowadzi czytelnika stosunkowo konsekwentnie w stronę południową, zgodnie ze szlakiem dobrego wina (omijając np. mało istotne dla winiarstwa Marche i Umbrię), zatrzymując się w każdym z ważniejszych regionów, aby zaznaczyć ciekawe trunki oraz miejsca ich uprawy[24]. Rozpoczyna zatem od austriackiej granicy, w pierwszej kolejności do Trydentu, który w przekonaniu poety należy do posiadłości włoskich. Dokonuje zatem kartograficznej aneksji tych ziem, po raz kolejny dając wyraz swojej antyaustriackiej postawie:

Siekłeś na pował co się do nas tuli
W lagach, z Trydentu wino i z Fryjuli,
Piłeś jagodę mantuańskiej tyki
I w której płucze Wincenczyk trzewiki,
I które z cudzych gruntów Wenet pije
Jednego smaku dwóch farb romanije,
I małmazyją, cudzoziemkę z Krety
Już wpół weneckiej, i mdłe orwijety;

(w. 33–40)

Znajdujemy się zatem w północno-wschodniej części półwyspu, głównie zaś w okolicach ówczesnych posiadłości weneckich (Friuli, Wicenza), choć poeta zapędził się aż do słynącego z białych win Orvieto, leżącego już w granicach Państwa Kościelnego. Jest to jedyny region północny, który Morsztyn bardziej dokładnie opisał, jako że wspomniana w liście poetyckim Lombardia nie cieszy się jego uznaniem (w. 41), a o cenionym ze swoich win Piemoncie, który może pochwalić się nie tylko długą tradycją, ale też unikatowymi warunkami naturalnymi, poeta milczy[25]. Wspomnienie właśnie „małmazyji" pokazuje prawidłowość, której w tym fragmencie przestrzegać będzie Morsztyn – nie ograniczy się tylko do win rodzimie włoskich, ale wspomni też popularne produkty importowe. Wprowadza to do tekstu informację, że nawet kraje słynące dobrym winem, postępują rozsądnie rozpoznając jakość produktów zagranicznych, zatem wartością jest również obeznanie i umiejętność wyboru

[24] Jedyną wadą przyjęcia kierunku z północnego wschodu przez Toskanię i Lacjum na południe jest pominięcie północno-zachodniej Italii bogatej w regiony winiarskie, należące wówczas w większości do Księstwa Sabaudii i Republiki Genueńskiej.

[25] Zob. ibidem, s. 160–165.

świadczące o wysokiej kulturze, a nie tylko krajowa produkcja. Przekonanie to wyrazi raz jeszcze we fragmencie dotyczącym Rzeczypospolitej.

Dalsza podróż prowadzi czytelnika w okolice Rimini, Bolonii, poeta wspomina rywułę sprowadzaną przez Adriatyk z okolic Dubrownika (Raguzy). Zatrzyma się chwilę dopiero w Sienie, którą sławi za „muszkatelę […] pierwszej u mnie ceny" (w. 50–53). Morsztyn zatem po raz kolejny gustuje w winie słodkim, z regionu o długiej tradycji upraw winorośli, która zaczęła się prawdopodobnie jeszcze w czasach etruskich, a swój gwałtowny rozwój przeżywała w średniowieczu i do dzisiaj posiada niezachwianą reputację jednego z najlepszych regionów winiarskich Włoch[26]. W środku półwyspu zatrzymuje się Morsztyn na dłużej, krążąc dość chaotycznie od jednego miejsca upraw do drugiego: Arceto (sławne z wina verdea), Trevignano, Acquapendente, Montepulciano (dziś bardzo popularne we Włoszech montepulciano z okolic Sieny jest dla poety „cierpkie", w. 56), Florencja, Albano, Mondragone. Z okolic Viterbo (na terenie Lacjum, w granicach Państwa Kościelnego) wymienia aż trzy winnice: graniczące ze sobą Bagnáia i Ronciglione oraz Caprarola. Ich uprzywilejowanie na poetyckiej mapie win zapewne wiązać można z anegdotą o augsburskim prałacie Johannesie Fuggerze, który zapił się na śmierć w gospodzie w Montefiascone koło Viterbo[27]. Poeta wspomina tę historię z XII wieku, błędnie sytuując miejsce fatalnej w skutkach degustacji w okolicach Sieny (w. 53–54).

Z leżącego pod Rzymem Frascati Morsztyn prowadzi czytelnika w dalszą drogę na południe, w stronę Neapolu. Zaczyna od Sermonety, z którą wiąże się tragiczna przygoda wojewodzica krakowskiego Krzysztofa Tęczyńskiego, zastrzelonego przez chłopa w winnicy (w. 78)[28]. Wspomnienie Tęczyńskiego to aluzja, że również Polacy bywają ofiarami degustacji win włoskich. Następnie za pomocą wzmianki o winie lacrima Christi poeta wprowadza czytelnika w region upraw u podnóża Wezuwiusza, gdzie zaskakuje znajomością trudnych warunków uprawy, pisząc o użyźnianiu ziemi tych winnic glebą z doliny, żmudnie wnoszoną na górę (w. 85–92).

Ciekawa jest również wzmianka o winie „greckim": „Piłeś, w Grecyjej nie stawiwszy stopy, / Potężne greki w szynkach Partenopy" (w. 89–90). Morsztyn mówi nie o winie sprowadzanym z Grecji, a o miejscowym gatunku, gdyż najstarszą odmianą białego szczepu winorośli (tak lubianego przez poetę) jest w Kampanii greco di tufo, której pochodzenie zwyczajowo wiąże się z Grecją,

26 Zob. ibidem, s. 178–180.

27 Zob. L. Kukulski, *Uwagi i przypisy*, w: J. A. Morsztyn, *Utwory zebrane*, oprac. tenże, Warszawa 1971, s. 772. Prałata w podróży poprzedzał sługa, również koneser win, który na drzwiach gospód serwujących dobre wino pisał *est.* Ale wino z oberży w Montefiascone zasłużyło w opinii służącego na aż trzykrotne *est*, co wkrótce potwierdził Fugger swym niepohamowanym pijaństwem, a w efekcie – zgonem.

28 Zob. ibidem, s. 773.

co utrwaliła sama nazwa[29]. Pobyt nad Zatoką Neapolitańską (Partenopa) kieruje myśl poety ku sprowadzanym drogą morską winom z portu Bastia na Korsyce (należącej wówczas do Republiki Genueńskiej): „I do pustej się nie trudząc Korsyki, / Wiesz, że Bastyja do tyk wiąże łyki" (w. 91–92).

Dalej na południe prowadzi Morsztyn czytelnika „w nieznośnym słońcu" (w. 95) do Kalabrii, gdzie wina schładza się lodem. Podróż wiedzie na Sycylię, gdzie wspomnienie pokrytych winoroślami gór, wulkanu Etna oraz Mesyny, Palermo i Katanii kończy część wiersza poświęconą winom włoskim.

W tym miejscu tekst, konsekwentnie prowadzony zgodnie z dominantą enologiczną, zrywa chwilowo swoją ciągłość fragmentem poświęconym kawie. Wzmianka o Malcie motywowana jest geograficznie – wyspa ta leży niedaleko Sycylii:

W Malcieśmy, pomnię, kosztowali kafy,
Trunku dla baszów, Murata, Mustafy
I co jest Turków, ale tak szkarady
Napój, tak brzydka trucizna i jady,
Co żadnej śliny nie puszcza za zęby,
Niech chrześcijańskiej nie plugawią gęby.

(w. 99–104)

Opis wrażeń z degustacji kawy następuje bezpośrednio przed ostatnim elementem mapy win europejskich, czyli terenami od Węgier do Rzeczypospolitej. To wyłamanie się z zasady kompozycyjnej ma dwa cele. Pierwszy jest stosunkowo oczywisty, a mianowicie wykluczenie Imperium Osmańskiego z europejskiej wspólnoty wina. Z drugiej zaś strony wzmianka o kawie – „brzydkiej truciźnie" (w. 102) służy stworzeniu kontrastu przed wprowadzeniem opisu trunków z krain ojczystych. Dzięki temu zabiegowi deskrypcja napojów z Rzeczypospolitej sąsiaduje z tureckimi (w przekonaniu Morsztyna niegodnymi wyrobionego podniebienia), a w takim porównaniu wypada zdecydowanie lepiej, niż w zestawieniu z produktami krain włoskich o bogatej tradycji upraw. Tym samym jednak sprawia, że miejsce Rzeczypospolitej na mapie win nabiera niejednoznacznego statusu – państwo polsko-litewskie nie należy bezpośrednio do opisywanego wcześniej kręgu kulturowego, jest raczej jego pograniczem.

Zamykając część tekstu zdominowaną przez wina Morsztyn przybliża się do ojczystych stron, rozpoczynając od krain węgierskich (w. 105–114). Oczywiście w utworze nie mogło zabraknąć słynnego tokaju z rejonu „tercalskiej góry" (w. 108); tak nazwał poeta górę Tokaj, na której wschodnim zboczu leży wieś Tarcal. Z regionem produkcji tokaju słusznie łączy Sárospatak – „Rakoczego

[29] Zob. H. Johnson, J. Robinson, op. cit., s. 184.

kraje" (w. 112), eksportujące białe wino do Rzeczypospolitej i stąd „polskiemu bardzo pograniczu rady" (w. 110). Obszary te należały w latach 1606–1658 do Księstwa Siedmiogrodu. Z win węgierskich, ściślej, z części Królestwa Węgierskiego, będącego we władaniu Habsburgów austriackich, Morsztyn wymienia także świetnej jakości wina edenburskie (z rejonu Sopron, w zachodnich Węgrzech) i produkowane w miejscowości Svëty Jur (Szent-Görgy) koło Bratysławy (Preszburga), bardzo popularne w XVI oraz XVII wieku[30]. Wspomina również produkt upraw w mołdawskim Cotnari (w. 115). Hospodarstwo Mołdawskie było politycznie zależne od Stambułu i wino szczepu cotnari reprezentuje trunki z imperium osmańskiego na prawie wyjątku.

Jako ostatnie zaś występują wina skromnej produkcji polskiej:
I własnej nie chcąc zawstydzić ojczyzny,
Piłeś te wina, które daje żyzny
Grunt brodzki, kiedy zawiesił proporce
Hetman i wszczęły dobrą myśl Podhorce.

(w. 117–120)

Uwagę zwraca już pierwszy wers; znaczące jest stwierdzenie, że zaniechanie picia wina rodzimej produkcji przynosić miałoby ojczyźnie wstyd. Morsztyn przekazuje czytelnikowi dwie informacje. Po pierwsze, wino ojczystej produkcji jest tak niskiej jakości, że konsumuje się je wyłącznie z troski o reputację kraju. Zarazem poeta twierdzi, iż produkcja tego trunku jest kwestią prestiżu narodowego – stąd nawiązanie do Brodów i Podhorców w województwie ruskim, gdzie Koniecpolscy próbowali reaktywować tradycje winiarskie[31]. Stanowisko to dodatkowo wzmacnia dwuwers:

I każdać była przyjazna kraina,
Co rodzi grona albo śle po wina.

(w. 123–124)

Fragment ten jest bardzo istotny dla kartograficzno-kulturowej idei tekstu poety. Mimo znacznego marginesu odrębności Polski od winorodnych krain Francji, Włoch i Hiszpanii ich wspólny mianownik autor znajduje w znajomości win oraz w zamiłowaniu do ich konsumpcji. Naturalną przewagę południowych i zachodnich krain Morsztyn wyrównuje poprzez samą obecność trunku, dzięki importowi, na polskich stołach. Tym samym przybliża swoją ojczyznę do dostojnej cywilizacji wina.

30 Zob. D. Dias-Lewandowska, op. cit., s. 37–39.

31 Zob. L. Kukulski, *Uwagi i przypisy*..., s. 775.

Ryc. 1. Schematyczne przedstawienie podróży po świecie win w wierszu Morsztyna. Opracowanie własne na podstawie: *Mapa Europy w latach 1648–1699*, w: *Atlas historyczny. Od starożytności do współczesności*, red. I. Hajkiewicz, Warszawa 2008, s. 64–65

Podróż po świecie win możemy schematycznie podsumować za pomocą mapy (zob. ryc. 1)[32]. Główna trasa robi pętlę i prowadzi przez Francję, Hiszpanię, Italię, Węgry do Rzeczypospolitej; w trakcie podróży możliwe są „wycieczki fakultatywne" – tak można by nazwać dygresje poety i przewodnika zarazem do, na przykład, rejonu win reńskich lub mołdawskiego Cotnari.

Jest to katalog bardzo obszerny, często ujawniający świetne obeznanie poety w dziedzinie enologii. Kolejność lokalizacji gatunków win pozwala

[32] Na mapie wielkość punktów przedstawia reprezentację danego regionu w wierszu, zaś przerywane linie dygresyjne nawiązania do innych szczepów lub trunków.

dostrzec w utworze kartograficzną organizację tekstu. Nie wyczerpuje to jednak jego ładunku semantycznego. Mapa Morsztyna, jak każda inna, ma w sobie inherentnie wpisane wartościowanie, jak też pozwala nam zrekonstruować metakartografię autora[33]. Lokalizowanie danych przestrzennych to wyłącznie powierzchnia każdej konstrukcji kartograficznej; podobnie tutaj należy też zwrócić uwagę na jej obudowę, tło w jakim treści zostają przedstawione i prześledzić elementy przez twórcę eksponowane lub pomijane, rozbudowywane lub streszczane.

Przyjrzyjmy się zatem, jak Morsztyn kreuje wyobrażenie przestrzeni, tworząc mapę cywilizacji wina. Po pierwsze opisy większości wymienianych krain są obszerne, autor często zwraca uwagę na subtelne dystynkcje w obrębie stosunkowo małego obszaru, z wyróżnieniem najlepszych okolic. Tak dzieje się wyraźnie w przypadku Francji, co jest symptomatyczne, jako że to w tym kraju rozpoczął się proces przechodzenia do produkcji win jakościowych, których picie szybko stało się również wyznacznikiem pozycji społecznej[34]. Zatem samo już obeznanie w dziedzinie enologii dodaje autorowi prestiżu. Cały fragment poświęcony winom przeznaczony jest z założenia dla sfer wyższych.

Ważne, że Morsztyn pisze nie tylko o winnicach, ale również zaopatruje tekst w istotne elementy krajobrazu i kultury. Przykładem jest dołączanie do charakterystyki win kolorytu historycznego oraz mitologicznego, np. „Orleans, bitny pamiętną dziewczyną" (w. 10), „I bogi, kiedy nektaru dopiją / I nieśmiertelną strawią ambrozyją" (w. 68–69), „Zbawiciel płakał i kędy gronami / Pauzylip zmarłej zdobi grób Syreny" (w. 80–81). Towarzystwem szlachetnego trunku jest heroiczna historia oraz postacie mityczne, wino towarzyszy kolebce wysokiej kultury europejskiej, jest jej integralnym składnikiem, podkreśla to co wzniosłe oraz piękne, występuje razem z tradycją historyczną i mitologią.

Podobnie dzieje się na poziomie materialnym. Kolejnym elementem mapy, tym razem wizualnym jest monumentalna architektura, która również zawiera konotacje długowieczności potęgi kultury, która je stworzyła. Pojawia się, gdy wzmiankowane są „tuskulańskie […] pałace" (w. 72), naszkicowany obraz Villi Aldobrandini pokazany w wersach 73–76, czy w aluzji do pałacu rodu Farnese w Caprarola (w. 64). Częste są też wzmianki o pięknie natury oraz wzgórz porośniętych winną latoroślą, np. „W nieznośnym słońcu; widziałeś obfite / Sykulskie góry, macicą przykryte" (w. 95–96).

---

33 Termin „metakartografia" rozumiem zgodnie z definicją zaprezentowaną przez Jakuba Niedźwiedzia: „Pisząc o metakartografii mam na myśli (...) uwewnętrzniony zespół wyobrażeń kartograficznych, które służą obrazowemu i symbolicznemu interpretowaniu oraz strukturyzowaniu przestrzeni". Zob. J. Niedźwiedź, op. cit., s. 102.

34 Zob. T. Unwin, *The viticultural geography of France in the 17th century according to John Locke*, „Annales de Géographie", 109, no. 614/615, s. 399–400; D. Dias-Lewandowska, op. cit., s. 173–176; tejże, *Od węgrzyna do szampana: wino, smak i wyróżnienie w Polsce XVII–XVIII w.*, „Przegląd Historyczny", t. 102, 2011, nr 4, s. 709–710.

Tego typu wrażeniami wizualnymi emanują głównie regiony Półwyspu Apenińskiego. Prawdopodobnie Morsztyn wspierał się w tym fragmencie danymi pochodzącymi z autopsji. Sam utwór może być traktowany jako cenne źródło na temat biografii Morsztyna, jako że poza nim brak jakichkolwiek informacji na temat podróży braci. Istnieje też przypuszczenie, że bracia Morsztynowie odbyli podróż po półwyspie w pierwszej połowie lat czterdziestych jako dworzanie Lubomirskich[35]. Mógł też korzystać z wiedzy swego przyjaciela poety Jana Grotkowskiego, który był polskim posłem na dworze wicekróla Neapolu[36].

Konsumpcja wina wiązana jest w utworze z wyższymi sferami społecznymi. Pojawia się jako ozdoba dworu książęcego w Parmie (w. 63), papieskiego stołu (w. 65–66). Wino – mityczna ambrozja uświetnia biesiady bogów (w. 67–70).

Słownictwo identyfikujące jakość trunku jest w przeważającej liczbie nacechowane pozytywnie, często pojawia się epitet „słodkie", wyraźnie bardzo bliski samemu Morsztynowi. Z kolei w krytyce wina jest on bardzo powściągliwy, dominują przymiotniki „cierpkie" lub „mdłe". Negatywnym wyjątkiem są wina austriackie i czeskie, przywołane tylko raz: „W rakuskich smaku mało, wapna wiele. / Na morawskie-ś się zmarszczył w pierwszej probie," (w. 17–18). Wyłącza to Austrię z grona czołowych przedstawicieli cywilizacji wina, a co może mieć swoją przyczynę w wyraźnie antyhabsburskiej postawie samego Morsztyna. Zauważalna jest ona także we fragmencie na temat Trydentu, gdy poeta łączy to miasto z Italią (tymczasem biskupstwo Trydentu było częścią Cesarstwa Rzeszy, rządzonego przez Habsburgów) lub w sympatii, z jaką odnosi się do rodu Rakoczych.

Brak krytyki dotyczy win ojczystych, uprawianych mimo niesprzyjających warunków, co wyraźnie wpływać musiało na jakość produktu. Ową rehabilitacją poeta przybliża subtelnie Rzeczpospolitą do cywilizacji wina. Ponadto przynależność tę konstytuuje też import i umiejętność oceny odpowiednich trunków („I każda-ć była przyjazna kraina, / Co rodzi grona albo śle po wina",

---

35 Zob. B. Tomczak, *Listy poetyckie Jana Andrzeja Morsztyna*, w: *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, red. R. Ocieczek, Katowice 1990, s. 135; L. Kukulski, *Nota biograficzna*..., s. XIII.

36 Grotkowski – dworzanin Władysława IV i Jana Kazimierza – na pewno przebywał w Neapolu w drugiej połowie 1652 roku (a więc mniej więcej dwa lata po napisaniu wiersza Morsztyna), ale bardzo prawdopodobne, że znał Włochy już wcześniej, inaczej nie wysłanoby go do Italii w delikatnej misji dyplomatycznej odzyskania tzw. sum neapolitańskich. O przyjaźni Morsztyna z Grotkowskim świadczą aż cztery dedykowane mu wiersze zawarte w zbiorze *Lutnia*; jej autor miał wysokie zdanie na temat talentu poetyckiego dworzanina. Niektórzy badacze przypisywali mu (arbitralnie) autorstwo *Adona* – kongenialnej parafrazy dzieła G. Marina. Niestety, twórczość Grotkowskiego nie zachowała się do naszych czasów. Zob. L. Kukulski, *Uwagi i przypisy...,* s. 798; G. Marino / Anonim, *Adon,* t. 2. *Komentarze*, oprac. L. Marinelli, K. Mrowcewicz, Roma – Warszawa 1993, s. 30–32.

w. 123–124); kilka wersów wcześniej poeta pisał o chętnie sprowadzanym z Węgier doskonałym tokaju.

Wino cieszy się największą reprezentacją w tekście, a jego konotacje są, jak wspomniano, pozytywne. Jako kontrast do szlachetnego napoju śródziemnomorskiej cywilizacji występują piwa i wódki oraz miody, które przedstawia Morsztyn w niecałych trzydziestu wersach (w. 125–154), a zatem fragmencie zdecydowanie krótszym:

Ale też podczas, dla lepszej ochłody,
Pijałeś z wodą przewarzane słody,
Angielskie ele, co jak cukier szczery,
I w ziemnych dzbankach burzne butelbiery,
Mumy brunszwickie i wrocławskie szepsy,
Godne w korycie poić świnie ze psy,
I zerbtskie klary, i te gdańskie smoły,
Co naszym flisom dają byt wesoły,
Że ani gdańskich praw poważa wielce,
I nie wie, że to ciągnąć jutro w szelce.

(w. 125–134)

Symptomatyczne jest już samo otwarcie tego segmentu. Gdy w przypadku wina jego spożywanie łączy się najczęściej z pozytywnymi doznaniami smakowymi, to w pierwszym wersie powyższego fragmentu Morsztyn usprawiedliwia konsumpcję piwa. Odbywa się ona tylko czasami i głównie w celu ochłody, a nie dla walorów smakowych.

Natychmiast dostrzegalny jest kontrast z poprzednimi opisami; sądy autora o piwie są zdecydowanie ostrzejsze, a ogólny ton wypowiedzi bardziej negatywny. Poeta przyporządkowuje piwo niższym warstwom społecznym, czego symbolem jest chociażby różnica naczynia, z którego pije się ten alkohol. Wino przelewa się w „mondragońskie tace" (w. 71), zaś piwo pije się z glinianych naczyń, czyli „ziemnych dzbanków" (w. 128), nie jest to więc trunek prestiżowy[37]. Brak też w całym fragmencie jakości obecnych wyraźnie w poprzednim: znikają ozdobniki w formie nawiązań historycznych lub kulturowych czy zachwytów nad pięknem natury, a identyfikacja smaków jest lapidarna i szorstka, przy czym często wypada negatywnie. Przy enumeracji gatunków piwa eksponowane są negatywne skutki uboczne jego picia: awanturnictwo lub zgubne efekty

[37] Piwo generalnie uważane było za trunek chłopstwa i mieszczaństwa jako dużo bardziej powszechne oraz, przede wszystkim, dużo tańsze. Przykładowo w roku 1627 w Warszawie garniec piwa kosztował 2 grosze, zaś ta sama ilość wina węgierskiego od 40 do 56 groszy. Zob. A. Klonder, *Piwo, wódka i inni konkurenci wina w Polsce nowożytnej*, w: *Wino i historia*, red. D. Dias-Lewandowska, G. Kurczewski, tom II, Warszawa 2018, s. 22–24; D. Dias-Lewandowska, *Historia kulturowa*..., s. 28.

zdrowotne. Dla Morsztyna piwa, miody oraz wódki nie posiadają tak istotnych walorów kulturowych jak wino, które pojawia się we właściwej sobie scenerii. Zarazem fragment poświęcony owym „niskim" trunkom zmienia też dominantę kartograficzną. Krytyczny degustator piw przemieszcza się w regiony Północy, zaczynając od Anglii i wędrując przez Brunszwik i Zerbst do miast śląskich, polskich, na Lwowie kończąc.

Interesujące wyniki daje spojrzenie na tematyczną mapę Morsztyna przez pryzmat tradycyjnego podziału na cywilizację Północy oraz Południa. Podział ten, jakkolwiek obecny w konstrukcji utworu, zawiera pewne wyjątki. W obu rejestrach pojawia się obszernie Rzeczpospolita oraz kraje niemieckie, z czego ta pierwsza konsekwentnie w lepszym świetle. Wspomnienie w segmencie dotyczącym innych niż wino alkoholi ma także Francja, którą reprezentuje produkująca cydr Normandia (w. 147–148). Morsztyn zatem świadomie eksponuje drobne elementy przenikania się oraz płynności granic dwóch sfer kulturowych.

Prawidłowość zniżania rejestru językowego oraz niknącej wrażliwości na walory krajobrazowe następuje również w trzecim wyodrębnionym tu fragmencie, dotyczącym głównie wody (w. 155–182). Od picia jej z rzeki podczas wyprawy wojennej (aluzja do bitwy pod Oczakowem w 1646 r.), poeta stopniowo przechodzi do turpistycznych realiów doli żołnierskiej (mowa o dramatycznym stanie aprowizacji obrońców Zbaraża podczas oblężenia twierdzy przez wojska kozacko-tatarskie w 1649 roku). Ostatnia część katalogu napojów dotyczy sytuacji krańcowej, gdzie napój przestaje być, tak jak we fragmencie pierwszym, przyjemnością lub, jak w drugim, orzeźwieniem, a staje się przykrą koniecznością. Przegląd zaś odbywa się w regionach objętych powstaniem Chmielnickiego.

Ostatni fragment tekstu (w. 183–198) kieruje czytelnika w stronę puenty utworu:

Żeś tędy wina, piwa, mleka, miody,
Wódki i wody, soki pił i smrody,
Pytam cię, bracie, jak biegłego w trunku,
W jakim też dekokt u ciebie szacunku,
Bo się i z tym znasz, i co boży rok ty
Trudnisz doktory i pijesz dekokty;
Powiedz co salsa i jakiego smaku,
Gdzie też święcono to drzewo gwajaku
I po czym poznać przedni korzeń chiny,
Czym sasafrasu pachną ostrużyny
I skąd to miejsce prostej lakrycyjej
Przy cynamonie i drzewach z Indyjej,
Żebym tak twoją upewniony próbą,
Mędrszy z przestrogi, już nie trwożył sobą

I nie zbłądził w tym indyjskim gaju,
Bo mi pić doktor kazał chinę w maju.

(w. 183–198)

Funkcją wyliczeń trunków i napojów z niemal całej Europy było również budowanie podłoża dla niespodziewanej autobiograficznej puenty tekstu. Morsztyn intensyfikował antycypację w każdym kolejnym fragmencie, zmieniając jego charakter i tempo, przechodząc od miejsc, krajobrazów oraz aluzji kulturowych do obrazów coraz bardziej pospolitych lub wręcz drastycznych. Układ nie jest w żadnym wypadku przypadkowy, lecz tłumaczy się funkcją semantyczną w obrębie planu całego tekstu. Poeta wykorzystuje tu, nie po raz pierwszy w swojej twórczości, schemat wiersza enumeracyjnego[38], w tym przypadku bardzo rozbudowanego.

Utwór ten różni się od realizacji tego typu wierszy opisanych przez Janusza Gruchałę – zwięzłych, a przez to ukierunkowanych na konceptystyczną puentę. W *Do Stanisława Morsztyna…* przewrotne zakończenie nie równoważy znaczeniowo prawie dwustu wersów je poprzedzających i zmusza czytelnika do poszukiwania właściwych sensów właśnie w partii wyliczeniowej. Odwraca Morsztyn przyzwyczajenia czytelnicze (zamknięcie utworu jest jednym z najbardziej wrażliwych semantycznie elementów), a zamiast tego czyni istotnymi znaczeniowo partie poprzedzające puentę. Błahym, żartobliwym i zdecydowanie zaskakującym zakończeniem autor kreuje wizerunek ironicznego artysty, lecz w rzeczywistości kieruje uwagę w przeciwną stronę – pokazuje swoją erudycję (geografia, enologia, kultura). Eksponując wręcz encyklopedyczną wiedzę Morsztyn funkcjonalizuje dyskurs kartograficzny na płaszczyźnie konstrukcyjnej, co oznacza, że przestrzeń geograficzna posiada w utworze status rdzenia konstrukcyjnego, tworzy jego ważne warstwy semantyczne i wpisuje weń siatkę aksjologiczną.

Poeta bowiem mapuje Europę, waloryzując pozytywnie Francję, państwa włoskie, w mniejszym stopniu ziemie węgierskie i Rzeczpospolitą, wykluczając z kontynentu imperium osmańskie, pomijając milczeniem Szwecję, Danię i państwo moskiewskie. Retoryka kartograficzna Morsztyna, która amplifikuje lub wymazuje z mapy Europy poszczególne obszary i państwa, ma zatem również funkcję polityczną. Demonstrowana jest w wierszu niechęć do Habsburgów austriackich, osłabionych po wojnie trzydziestoletniej. Ale najgroźniejsi wrogowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów – Moskwa, Szwecja i Turcja – zostali zignorowani na tej poetyckiej mapie.

[38] Zob. J. Gruchała, op. cit., s. 29–40.

* * *

W liście poetyckim *Do Stanisława Morsztyna, rotmistrza jego królewskiej mości* Jan Andrzej Morsztyn staje po stronie cywilizacji wina, którą identyfikuje z pięknem oraz doniosłą, długą tradycją. Wyrażeniu tych przeświadczeń służy mu konstrukcja imitująca literacką mapę, obrazująca wyróżnione sfery cywilizacyjne za pomocą symbolicznych elementów kulturowych natury architektonicznej, historycznej, mitologicznej oraz krajobrazowej. Poetycka podróż po europejskich krainach win, piw i innych napojów jest spójna w warstwie językowej, styl niski odpowiada terenom na wpół barbarzyńskim, a wysoki szlachetnym krainom winiarskim. Dzięki tym zabiegom poeta odsłania swoją metakartografię, ukazując ją w wierszu poprzez klasyfikację oraz opis poszczególnych regionów zgodnie z kodem aksjologicznym budowanym dzięki zabiegom natury literackiej i kartograficznej. Pozwala mu to stworzyć oryginalną oraz różnorodną wizję Europy, w której prym wiodą Francja i państwa włoskie, a więc najbardziej wówczas kulturotwórcze obszary kontynentu. Wybór trunków jako tematu poetyckiej mapy otwiera przed Morsztynem wachlarz innych potencjalnych znaczeń: wino to nie tylko symbol śródziemnomorskiej tradycji, ale także oznaka przynależności do sfer wyższych i symbol politycznego wykluczenia Turcji, państw skandynawskich i Moskwy.

Literatura

Chemperek D., 2005, *Poezja Jana Gawińskiego i kultura literacka drugiej połowy XVII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.

Dias-Lewandowska D., 2011, *Od węgrzyna do szampana: wino, smak i wyróżnienie w Polsce XVII–XVIII w.*, „Przegląd Historyczny", t. 102, nr 4, s. 697–714.

Dias-Lewandowska D., 2014, *Historia kulturowa wina francuskiego w Polsce od połowy XVII do początku XIX wieku*, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa.

Dürr-Durski J., 1951, *Stanisław Morsztyn*, „Pamiętnik Literacki", 42, z. 3–4, s. 766–795.

Fiedoruk Ł., 2012, *Encyklopedia wina*, Wydawnictwo Dragon, Bielsko-Biała.

Goliński J.K., 2000, *Poeta i Eros. Jana Andrzeja Morsztyna gry z konwencją i obyczajem*, w: *Czytanie Jana Andrzeja Morsztyna*, red. D. Gostyńska, A. Karpiński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław, s. 49–67.

Gruchała J., 1997, *Andrzeja Morsztyna gry z czytelnikiem (o pewnym typie wiersza enumeracyjnego)*, „Teksty Drugie", z. 4, s. 29–40.

Hernas Cz., 1976, *Barok*, wyd. 2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa.

Johnson H., Robinson J., 2008, *Atlas win świata*, tłum. Biuro Tłumaczeń BY-MAR, M. Byczyński, K. Gałczyński, E. Piszczatowska, M. Szeler, wyd. 6, Mitchell Beazley, Monachium.

Klonder A., 2018, *Piwo, wódka i inni konkurenci wina w Polsce nowożytnej*, w: *Wino i historia*, red. D. Dias-Lewandowska, G. Kurczewski, tom II, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa, s. 20–40.

Kukulski L., 1968, *Dookoła „Pokuty w kwartanie"*, „Pamiętnik Literacki", z. 2, s. 195–227.

Kukulski L., 1971a, *Nota biograficzna*, w: J.A. Morsztyn, *Utwory zebrane*, oprac. tenże, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, s. V–XXVIII.

Kukulski L., 1971b, *Uwagi i przypisy*, w: J.A. Morsztyn, *Utwory zebrane*, oprac. tenże, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

Marino G. / Anonim, 1993, *Adon,* T. 2. *Komentarze*, oprac. L. Marinelli, K. Mrowcewicz, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich, Roma–Warszawa.

Morsztyn J.A., 1971, *Utwory zebrane*, oprac. L. Kukulski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

Niedźwiedź J., 2019, *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Nowicka-Jeżowa A., 2000, *Jan Andrzej Morsztyn i Giambattista Marino. Dialog poetów europejskiego baroku*, Uniwersytet Warszawski, Wydawnictwo Wydziału Polonistyki, Warszawa.

Pelc J., 1993, *Barok – epoka przeciwieństw*, Czytelnik, Warszawa.

Sokołowska J., 1965, *Jan Andrzej Morsztyn*, Wiedza Powszechna, Warszawa.

Stępień P., 1996, *Poeta barokowy wobec przemijania i śmierci. Hieronim Morsztyn, Szymon Zimorowic, Jan Andrzej Morsztyn*, Wydawnictwo „DiG", Warszawa.

Tomczak B., 1990, *Listy poetyckie Jana Andrzeja Morsztyna*, w: *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, red. R. Ocieczek, Uniwersytet Śląski, Katowice.

Toussaint-Samat M., 2002, *Historia naturalna i moralna jedzenia*, tłum. A.B. Matusiak, M. Ochab, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa.

Unwin T., 2000, *The viticultural geography of France in the 17th century according to John Locke*, „Annales de Géographie", 109, no. 614/615, s. 395–414.

Unwin T., 1991, *Wine and the vine. An historical geography of viticulture and the wine trade*, Routledge, Londyn – Nowy Jork 1991.

Źródła kartograficzne

Atlas historyczny. Od starożytności do współczesności, 2008, red. I. Hajkiewicz, Nowa Era. Redakcja Kartograficzna, Wrocław.

Jan Andrzej Morsztyn's poetic map of European alcoholic beverages

Robert Mileszczyk

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Filologiczny
ORCID – 0000-0001-7644-1732
E-mail: robert.mileszczyk98@gmail.com

Summary: The poetic letter by Jan Andrzej Morsztyn, Do Stanisława Morsztyna, Rotmistrza Jego Królewskiej Mości, is in its essential part a catalogue of alcoholic beverages from various parts of Europe. Yet, the poet by no means limits himself to simple enumeration; he uses the origin of alcoholic beverages to create a thematic map that could even serve as a guide for thirsty travellers. This article aims to demonstrate the way in which Morsztyn organizes the text of his work by means of cartography, as well as the specificity of the semantic layers that the author creates or signals in this way. Morsztyn reveals his valuation of European space focused on the South and its relation to his native North, hidden behind the literary structure introduced into the poem on a symbolic and visual level. The article also shows an excerpt from Morsztyn's own metacartography. However, the map in this text is not only an autonomous structure; apart from its inherent values, it is also functionalized by the Polish poet to meet the requirements of the strategy for the enumerative poem and undertake a game of meanings with the reader. As a consequence, the poem takes on additional qualities, making the entire work a coherent and well-thought-out whole organized around inherently cartographic representations.

Keywords: Jan Andrzej Morsztyn, vine, cartographic organization of text, enumeration poem, metacartography, axiology

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 341–356
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Polityczne i administracyjne granice ziem ukraińskich w pracach Guillaume'a Beauplana

Rostyslav Sossa

Uniwersytet Narodowy „Politechnika Lwowska"
Instytut Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy
ORCID: 0000-0002-0335-6067
E-mail: rostyslav.i.sossa@lpnu.ua

Zarys treści: Guillame Beauplan, autor słynnego *Description d'Ukranie* (*Opis Ukrainy*, 1651, 1660), wykonal *Mapę Generalną* (1648, 1660) i *Mapę Specjalną* (1650) *Ukrainy*, które najbardziej precyzyjnie odzwierciedlały terytorium Ukrainy w tamtym czasie. G. Beauplan planował dodać mapę do *Description d'Ukranie*. Małe mapy i plany Beauplana-Hondiusa (1652) pozostały jednak niedokończone z powodu śmierci grawera. Drugie wydanie *Description d'Ukranie* (Roüen, 1660) zostało uzupełnione nowym wydaniem *Generalnej mapy Ukrainy*. Mapy G. Beauplana (generalna i specjalna) pokazują granice Rzeczypospolitej i granice administracyjne województw, które są prawie niezmienione we wszystkich wydanych wersjach map. W tekście *Description d'Ukranie* nie ma informacji o granicach i punktach rozgraniczenia. Autor szczegółowo opisuje obraz podziału administracyjno-terytorialnego ziem ukraińskich w składzie Rzeczypospolitej na mapach *Generalnej* i *Specjalnej*.

Słowa kluczowe: Guillame Beauplan, Description d'Ukranie, Mapa Generalna Ukrainy, Mapa Specjalna Ukrainy, granice państwowe, granice administracyjne

Nowy etap mapowania terytorium Ukrainy w połowie XVII wieku był zapoczątkowany przez francuskiego inżyniera wojskowego i kartografa Guillaume'a Le Vasseur de Beauplana (1600–1673). Dzięki publikacji *Description d'Ukranie* (*Opis Ukrainy*) G. Beauplan stał się znany w środowisku naukowym ówczesnej Europy. Na podstawie własnych pomiarów G. Beauplan stworzył *Mapę Generalną* (1648, 1660) i *Mapę Specjalną* (1650) *Ukrainy*, które najbardziej precyzyjnie odzwierciedlały terytorium Ukrainy w tamtym czasie i przez dziesięciolecia wpływały na prezentację tego obszaru w kartografii europejskiej.

Oddziaływanie mapy G. Beauplana jest znane i bardzo dobrze szczegółowo zbadane. Zagadnieniem tym zajmowało się wielu naukowców, między

innymi Stanisław Alexandrowicz[1], Karol Buczek[2], Jaroslaw Daszkevych[3], Dennis F. Essar[4], Stanisław Herbst[5], Roman Jacyk[6], Weniamin Kordt[7], Bohdan Krawciw[8], Andrew B. Pernal[9], Maria Wawryczyn[10] i inni. Jednak wciąż mało znane są kwestie prezentacji na mapach G. Beauplana współczesnego mu podziału administracyjno-terytorialnego oraz przebiegu politycznych

[1] S. Alexandrowicz, *Józef Naroński współautorem beauplanowskich map Ukrainy i Dniepru z połowy XVII w.*, Aneks. Reprodukcje mapy generalnej Ukrainy Wilhelma Beauplana, w: *Pax et bellum*, Poznań 1993, s. 17–27; S. Alexandrowicz, K. Buczek, *Polska kartografia wojskowa do połowy XVII wieku*, w: *Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej*. *Materiały z konferencji*, Warszawa 1982, s. 7–32.

[2] K. Buczek, *Beauplaniana,* „Wiadomości Służby Geograficznej", R. 8, 1934, nr 1, s. 1–36; K. Buczek, *Ze studiów nad mapami Beauplana: (Z powodu pracy R. Jacyka Analiza mapy Ukrainy Beauplana)*, „Wiadomości Służby Geograficznej", R. 7, 1933, nr 1, s. 20–53; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w. Zarys analityczno-syntetyczny*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1963; K. Buczek, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century,* Wrocław – Warszawa – Kraków 1966; Amsterdam 1982.

[3] Я.Р. Дашкевич, *Бібліографічна Бопланіана*, w: *Боплан і Україна: Зб. наук. пр.*, Львів 1998, s. 294–318; Я.Р. Дашкевич, *Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.)*, w: *Боплан і Україна: Зб. наук. пр.*, Львів, 1998, s. 46–77; Я.Р. Дашкевич, *Боплан у дослідженнях 1991–2000 рр.: Підсумки і завдання*, w: *Історичне картознавство України: Зб. наук. пр.*, Львів – Київ – Нью-Йорк 2003, s. 95–102.

[4] D.F. Essar, A.B. Pernal, *Beauplan's Description d'Ukraine: A bibliogr. of ed. and transl*., "Harvard Ukrainian Studies", Cambridge, vol. 6, 1982, no. 4, s. 485–499; D.F. Essar, A.B. Pernal, *La Description d'Ukraine de Guillaume le Vasseur de Beauplan*. Edition annotée, Ottawa – Paris – Londres 1990; D.F. Essar, A.B. Pernal, *The first edition (1651) of Beauplan's Description d'Ukranie*, "Harvard Ukrainian Studies", Cambridge, vol. 14, 1990, no. 1–2, s. 84–96.

[5] S. Herbst, *Prace kartograficzne Beauplana-Hondiusa z roku 1652*, „Przegląd Historyczny", t. 43, 1952, z. 1, s. 124–128.

[6] R. Jacyk, *Analiza mapy Ukrainy Beauplana*, „Polski Przegląd Kartograficzny", R. 9, 1931, nr 35, s. 66–91.

[7] В.А. Корд, *Боплан и его труды по картографии Южной России*, „Чтение в историческом обществе Нестора Летописца", 1911, Кн. 22, отд. 1, s. 85–87; В. Кордт, *Материалы по истории русской картографии*, Вып. 2: *Карты всей России и Западных ее областей до конца XVII в.*, Киев 1910; В. Кордт, *Матеріяли до історії картографії України*, Ч. 1, Київ 1931.

[8] Б. Кравців, *Боплян в українській і чужоземній історіографії, Українська вільна Академія наук у США: Наук. зб.*, Т. 3, Нью-Йорк 1977, s. 279–289.

[9] A.B. Pernal, D.F. Essar, *A Description of Ukraine. Guillaume le Vasseur sieur de Beauplan: Introduction, translation, and notes*, Cambridge, 1993; A.B. Pernal, D.F. Essar, *Guillaume le Vasseur de Beauplan*, „Przegląd Wschodni", t. 2, 1992/3, z. 2, s. 391–418; A.B. Pernal, D.F. Essar, *The 1652 Beauplan maps of the Ukraine*, "Harvard Ukrainian Studies", Cambridge, vol. 9, 1985, no. 1–2, s. 61–80.

[10] М.Г. Вавричин, *Гійом Левассер де Боплан – картограф України*, w: *Історичне картознавство України: Зб. наук. пр.*, Львів – Київ – Нью-Йорк 2003, s. 118–133; М.Г. Вавричин, *До історії створення Г. Бопланом карт України*, w: *Боплан і Україна: Зб. наук. пр.*, Львів 1998, s. 88–113; М.Г. Вавричин, *Карти українських земель Г. Боплана в бібліотеках і архівах СРСР*, *Бібліографічна інформація і сучасність: Зб. наук. пр.*, Київ 1981, s. 116–127; М.Г. Вавричин, *Комплекс карт України Ґ. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи*, w: *Картографія та історія України: Зб. наук. пр.*, Львів – Київ – Нью-Йорк 2000, s. 18–22. М.Г. Вавричин, *Маловідомі карти України Г. Боплана, Боплан і Україна: Зб. наук. пр.*, Львів 1998, s. 114–122.

i administracyjnych granic terenów, które dziś znajdują się w Ukrainie. Studiami Wielkiej Granicy na mapach G. Beauplana zajmował się J. Daszkewycz[11].

* * *

G. Beauplan służył w artylerii koronnej jako inżynier wojskowy w województwach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej (1630–1647)[12]. Przebywając przez długi czas na ziemiach ukraińskich, miał okazję poznać cechy terytorium i zwyczaje jego mieszkańców. Po powrocie do Francji ze względu na ogólne zainteresowanie trudnymi wydarzeniami na terytorium Ukrainy, co było związane z walką Bohdana Chmielnickiego o ustanowienie państwa kozackiego, G. Beauplan publikuje w niewielkim nakładzie stu egzemplarzy krótką pracę pt. *Derscription des contrées du royoume de Pologne* (Roüen, 1651) (ryc. 1). Wojny króla polskiego z Kozakami i Tatarami opisywały szczegółowo ówczesne gazety i książki. Publikacja *Description d'Ukranie* po bitwie pod Beresteczkiem (28–30 czerwca 1651), w której wojska polskie pokonały wojska ukraińskie i tatarskie, przyniosło sukces pierwszej opublikowanej pracy G. Beauplana o tym kraju[13].

Udane wydanie pierwszej edycji *Description d'Ukranie* i ciąg dalszy starć wojskowych na terytorium Ukrainy spowodowały nowe wydanie pracy z rozbudowanym tekstem pod nazwą *Description d'Ukranie, qui sont plusieurs provinces du royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transylvanie* (*Opis Ukrainy, kilku prowincji Królestwa Polskiego leżących pomiędzy granicami Moskowii i Transylwanii, wraz z wiadomościami o ich zwyczajach, sposobie życia i prowadzenia wojen*) (Roüen, 1660 – ryc. 2).

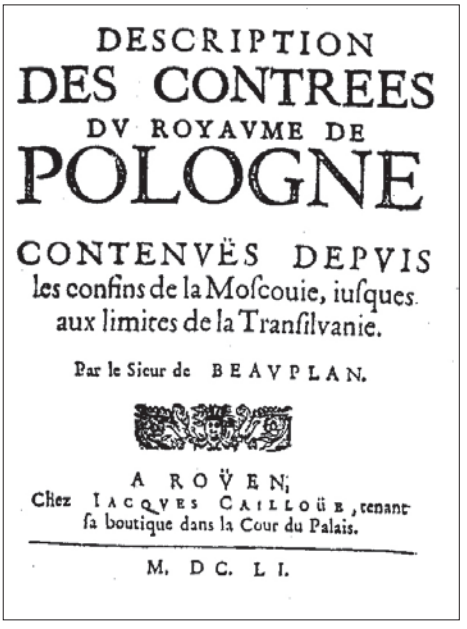
Tekst wydania z 1660 r. był powtórzony w latach 1661 (ryc. 3) i 1673 (ryc. 4). Badacze spuścizny G. Beauplana nie wykluczają jednak, że egzemplarze wszystkich tych trzech autoryzowanych wersji (1660, 1661 i 1673) mogły ukazać się w drukarni Caillou w Rouen w przeciągu kilku tygodni 1660 r. lub w okresie kilku pierwszych tygodni 1661 r., na które następnie naniesiono późniejsze daty wydania 3.

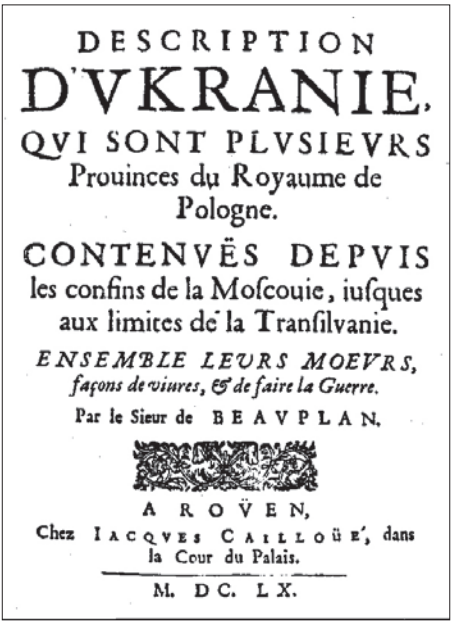
[11] Я.Р. Дашкевич, *Великий кордон України за картами Боплана: (Політ. та конфес. відносини), Історичне картознавство України: Зб. наук. пр.*, Львів – Київ – Нью-Йорк 2003, s. 103–117.

[12] K. Buczek, *Beauplaniana*, „Wiadomości Służby Geograficznej", r. 8, 1934, nr 1, s. 1–36; K. Buczek, *Ze studiów nad mapami Beauplana: (Z powodu pracy R. Jacyka Analiza mapy Ukrainy Beauplana)*, „Wiadomości Służby Geograficznej", r. 7, 1933, nr 1, s. 20–53; Z. Wójcik, *Wstęp*, w: *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy*, tłum. Z. Stasiewska, S. Meller, Warszawa 1972, s. 27–51.

[13] D.F. Essar, A.B. Pernal, *The first edition (1651) of Beauplan's Description d'Ukranie*, "Harvard Ukrainian Studies", Cambridge, vol. 14, 1990, no. 1–2, s. 84–96; А.Б. Перналь, Д.Ф. Ессар, *Гійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор*, w: *Боплан і Україна: Зб. наук. пр.*, Львів 1998, s. 34.

DESCRIPTION
DES CONTREES
DV ROYAVME DE
POLOGNE
CONTENVËS DEPVIS
les confins de la Moſcouie, iuſques
aux limites de la Tranſilvanie.
Par le Sieur de BEAVPLAN.
A ROVËN,
Chez IACQVES CAILLOÜE, tenant
ſa boutique dans la Cour du Palais.
M. DC. LI.

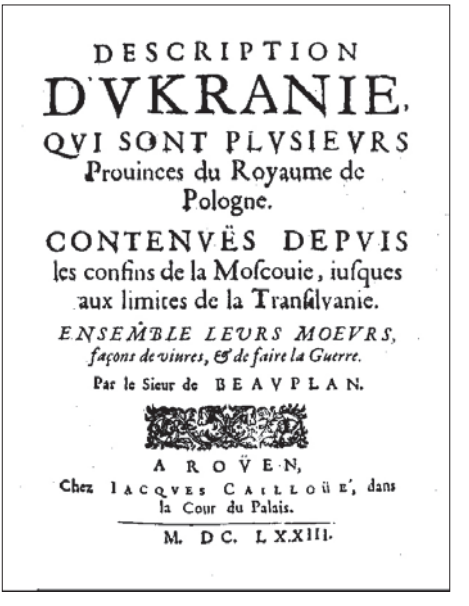
Ryc. 1. Strona tytułowa pracy *Derscription des contrées du royoume de Pologne* (Roüen, 1651)

DESCRIPTION
D'VKRANIE,
QVI SONT PLVSIEVRS
Prouinces du Royaume de
Pologne.
CONTENVËS DEPVIS
les confins de la Moſcouie, iuſques
aux limites de la Tranſilvanie.
ENSEMBLE LEVRS MOEVRS,
façons de viures, & de faire la Guerre.
Par le Sieur de BEAVPLAN.
A ROVËN,
Chez IACQVES CAILLOÜE', dans
la Cour du Palais.
M. DC. LX.

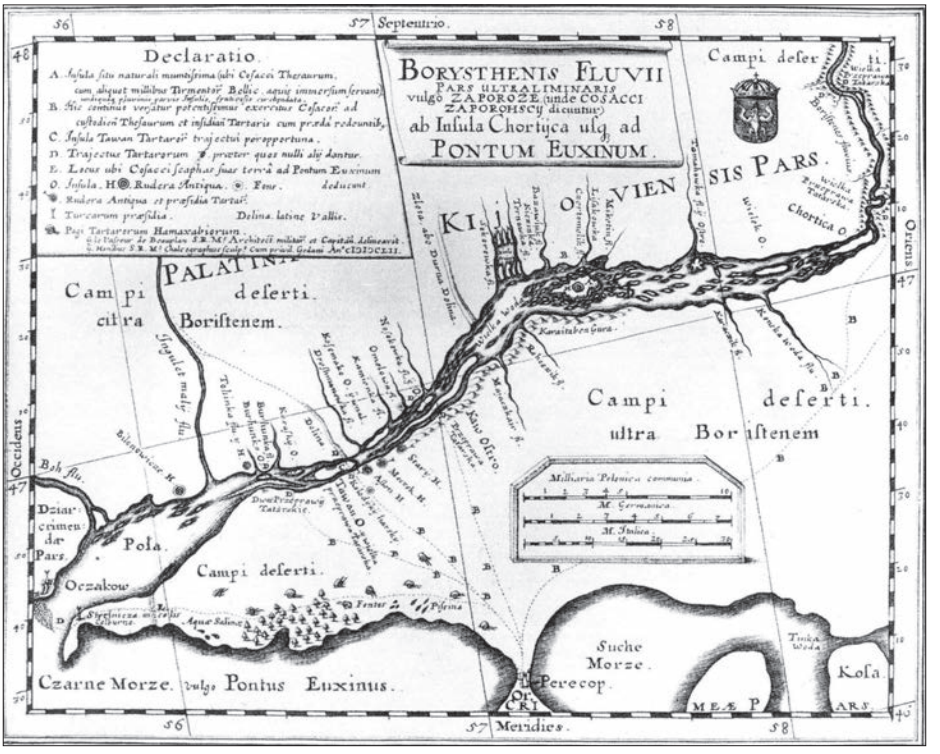
Ryc. 2. Strona tytułowa pracy *Description d'Ukranie…* (Roüen, 1660)

DESCRIPTION
D'VKRANIE,
QVI SONT PLVSIEVRS
Prouinces du Royaume de
Pologne.
CONTENVËS DEPVIS
les Confins de la Moſcouie, iuſques
aux limites de la Tranſilvanie.
ENSEMBLE LEVRS MOEVRS,
façons de viures, et de faire la Guerre.
Par le Sieur de BEAVPLAN.
A Roüen, & ſe vend
A PARIS,
Chez SIMON LE SOVRD, ruë S. Iacques,
à l'Image Saint Pierre.
M. DC. LXI.

Ryc. 3. Strona tytułowa pracy *Description d'Ukranie…* (Paris, 1661)

DESCRIPTION
D'VKRANIE,
QVI SONT PLVSIEVRS
Prouinces du Royaume de
Pologne.
CONTENVËS DEPVIS
les confins de la Moſcouie, iuſques
aux limites de la Tranſilvanie.
ENSEMBLE LEVRS MOEVRS,
façons de viures, & de faire la Guerre.
Par le Sieur de BEAVPLAN.
A ROVËN,
Chez IACQVES CAILLOÜE', dans
la Cour du Palais.
M. DC. LXXIII.

Ryc. 4. Strona tytułowa pracy *Description d'Ukranie…* (Roüen, 1673)

Ryc. 5. Mapa *Borysthenis Fluvii Pars ultraliminaris vulgo Zaporoze…* (Gdańsk, 1652)

Do *Description d'Ukranie* G. Beauplan planował dodać mapę, o czym świadczy krótka notatka do pierwszego wydania (Roüen, 1651). W przedmowie wydawcy książki Jacquesa Caillou'a do drugiego wydania *Description d'Ukranie* jest wzmianka o mapie generalnej Polski, jednak przez długi czas była ona nieznana. Mapę, którą grawerował Wilhelm Hondius w 1652 r., odkrył Karol Buczek[14]. Mapa ma tytuł: *Nova totius Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae cum suis Palatinatibus ac Conliniis Exacta Delineatio per G. le Vasseur de Beauplan S. R. M-tis Architectum militarem et Capitaneum Gs. Hondii S. R. M. Chalcogtaphus sculp. Cum privil. S. R. M-s triginta Armos, Gedani MDCLII* (*Nowy plan całego Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego z ich województwami i sąsiednimi ziemiami, wykonany przez G. Levassera de Beauplana, architekta wojskowego i kapitana Jego Królewskiej Mości. Wyryty przez W. Hondiusa, grawera Jego Królewskiej Mości, z przywileju Jego Królewskiej Mości na 30 lat. w Gdańsku, 1652*). Biorąc pod uwagę rozmiar karty (19 × 14 cm), Buczek uważa, że została wykonana w celu zilustrowania *Description d'Ukranie*. Później, w 1952 roku w zbiorach Gdańskiej Biblioteki

[14] K. Buczek, *Ze studiów nad mapami Beauplana …*, s. 31–33.

Miejskiej odkryto jeszcze 11 kart tego samego formatu, grawerowanych przez W. Hondiusa w 1652 roku: dwie ogólne mapy Ukrainy, mapy województw kijowskiego, bracławskiego i podolskiego, mapę Pokucia, dwie mapy biegu Dniepru (ryc. 5), dwie mapy ziem na północ od Morza Czarnego i mapę Krymu[15]. Z pewnością przygotowywano je do zilustrowania *Description d'Ukranie*, jednak w związku ze śmiercią grawera nie wszystkie mapy zostały ukończone.

Na potwierdzenie tego założenia badaczka twórczości G. Beauplana Maria Wawryczyn zauważa różnicę w dokładności obrazu progów Dniepru i poszczególnych odcinków tej rzeki na różnych mapach Beauplana. Dwie zakończone przed *Description d'Ukranie* mapy biegu Dniepru (od Kudaka do wyspy Chortycy i od wyspy Chortycy do ujścia do Morza Czarnego) zawierają szczegółowe informacje, które w pełni odpowiadają charakterystyce tego odcinka rzeki w tekście opisu. Natomiast obrazy podobnych odcinków Dniepru na *Mapie Generalnej* oraz mapach trzech fragmentów biegu Dniepru w atlasie Blau'a (Amsterdam, 1662) są mniej szczegółowe[16].

* * *

Drugie wydanie *Description d'Ukranie* (Roüen, 1660) zostało uzupełnione nowym wydaniem *Mapy Generalnej Ukrainy*.

W tekście autor charakteryzuje przyrodę i ludność południowo-wschodnich województw Rzeczypospolitej i Krymu (kraju Tatarów), brak jednak informacji o granicach państwowych i administracyjnych. Na mapach Ukrainy G. Beauplana (generalnej i specjalnej) przedstawiono granice Rzeczypospolitej i granice administracyjne województw, które praktycznie bez zmian są pokazane na wszystkich wydanych wariantach. Tym elementom treści geograficznej map, moim zdaniem, badacze dziedzictwa kartograficznego G. Beauplana nie poświęcili wystarczającej uwagi.

G. Beauplan wykonywał terenowe prace geodezyjne i kartograficzne w warunkach stabilności politycznej Rzeczypospolitej do wybuchu walk pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. W związku z tym na mapach odnotowano sytuację geograficzną i polityczną na ziemiach ukraińskich przed utworzeniem państwa kozackiego.

Autor modyfikował swoje dzieła kartograficzne, o czym świadczą różne warianty prac. Istniejące egzemplarze map generalnej i specjalnej były odbitkami próbnymi wydawanymi w ograniczonych ilościach, więc już od czasu ich powstania stały się rzadkie. Niestety, główne nakłady tych kart nigdy nie zobaczyły światła dziennego.

[15] S. Herbst, *Prace kartograficzne Beauplana-Hondiusa z r. 1652*, „Przeglad Historyczny", t. 43, 1952, z. 1, s. 124–128.

[16] М.Г. Вавричин, *Маловідомі карти України Г. Боплана*, w: *Боплан і Україна: Зб. наук. пр.*, Львів 1998, s. 117–119.

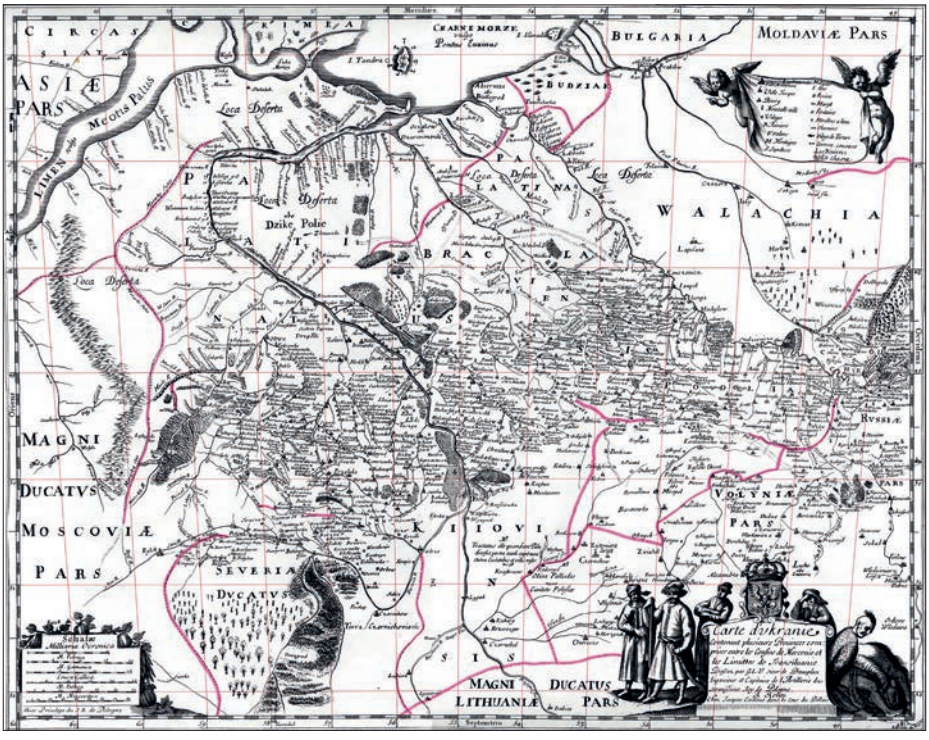
Mapa Generalna Ukrainy (skala ok. 1:1 800 000, orientacja południowa, 42 × 54,5 cm), zatytułowana *Delineatio Generalis. Camporum desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis (Ogólny plan dzikich pól, po prostu Ukraina. Z należącymi prowincjami)* (rytownik W. Hondius)[17] (rys. 6), została wydana po raz pierwszy w Gdańsku w 1648 roku. Po raz drugi została wydana w 1660 roku w Rouen (Francja) pod tytułem *Carte d'Ukraine Contenant plusieurs Provinces comprises entre les Confins de Moscovie et les Limittes de Transilvanie (Mapa Ukrainy wraz z należącymi do niej prowincjami od granic Moskwy do granic Transylwanii)* (grawer J. Tuten) (ryc. 7). Ta edycja była nieco uboższa pod względem treści i poziomu wykonania w porównaniu do pierwszej. Badaczka dziedzictwa kartograficznego G. Beauplana M.G. Wawryczyn rozróżnia pięć wariantów *Mapy Generalnej Ukrainy* wydania gdańskiego z 1648 roku oraz sześć wariantów wydania francuskiego z 1660 roku[18].

Ryc. 6. *Mapa Generalna Ukrainy* (Gdańsk, 1648)

[17] Pierwszym wariantem *Mapy Generalnej Ukrainy* była rękopiśmienna mapa G. Beauplana z 1639 r. *Tabula Geographica Ukrainska* w skali około 1:1 550 000, która jest zamieszczona w rękopiśmiennym atlasie F. Getkanta.

[18] М.Г. Вавричин, *До історії створення Г. Бопланом карт України*, w: *Боплан і Україна: Зб. наук. пр.*, Львів 1998, s. 90.

Ryc. 7. *Mapa Generalna Ukrainy* (Roüen, 1660)

Obraz podziału administracyjno-terytorialnego na wariantach dwóch edycji *Mapy Generalnej Ukrainy* jest prawie taki sam. Przedstawiono województwa bracławskie *(Palatinatus Braclaviensis)*, kijowskie *(Palatinatus Kioviensis)* i podolskie *(Podolia)*, części województw wołyńskiego *(Volyniæ Pars)* i ruskiego *(Russiæ Pars)*, a także Księstwa Siewierskiego *(Severiæ Ducatus)* i Ziemi Czernihowskiej *(Terra Czernichoviensis)*. Bez określenia terytorium podano nazwę *Pocouche (Pokucie)*. Na północy terytorium Ukrainy graniczy z Wielkim Księstwem Litewskim, na wschodzie – z Państwem Moskiewskim, na południowym zachodzie – z Mołdawią *(Wołoszczyzna)*; na południu nazwy sąsiednich państw (Imperium Osmańskie i Chanat Krymski) nie są opisane (tu wyróżniono i opisano *Budziak*).

Na gdańskiej edycji granice są przedstawione niewyraźnym liniowym znakiem kreskowym złożonym z bardzo krótkich kresek, a w niektórych miejscach granice administracyjne są odwzorowane kropkami. Trudno jednak traktować je jako dwa rodzaje symboli. Raczej mamy tu do czynienia z niestarannym wykonaniem. W wersji rouenskiej również na poszczególnych odcinkach kreski, które przedstawiają linie graniczne, są tak krótkie, że zbliżają się do punktów.

Do oznaczenia linii granicznych wzdłuż rzek G. Beauplan w większości przypadków nie wykorzystywał znaku liniowego. Dlatego w przypadku braku egzemplarzy mapy z ręcznie malowanymi wstążkami granic i linii granicznych do analizy pokazanego na *Mapie Generalnej Ukrainy* podziału administracyjno-terytorialnego ziem ukraińskich musiał dołączyć mapę specjalną zawierającą prawie podobne rozgraniczenie. Analizę przeprowadzono na gdańskim egzemplarzu mapy generalnej przechowywanej w Bibliotece Narodowej w Paryżu[19], ponieważ w wydaniu z Rouen w wielu miejscach występują banalne braki i nieścisłości w odwzorowywaniu części linii granicznych. Na przykład, w ogóle nie ma granic między województwami podolskim i bracławskim oraz między wołyńskim i ruskim, błędnie pokazano początek i koniec granicy z Państwem Moskiewskim wzdłuż drogi Murawskiej i tym podobne.

Przede wszystkim zwraca uwagę bezpodstawne powiększenie terytorium województwa bracławskiego na południu do Limanu Dniestru (bród Majak – obecnie wieś Majaky w obwodzie odeskim) i włączenie do niego nawet części terytorium na prawym brzegu Dniestru. Województwo kijowskie również jest przedstawione w dolnym biegu Dniepru do ujścia Ingulca.

G. Beauplan oddziela księstwo siewierskie i ziemię czernihowską, chociaż jak wiadomo Czernihowszczyzna-Siewierszczyzna na mocy rozejmu Deulińskiego w 1618 r. została utracona przez Państwo Moskiewskie na rzecz Rzeczypospolitej. Wojna moskiewsko-polska w latach 1632–1634, która toczyła się o ziemie czernihowsko-siewierską i smoleńską, zakończyła się pokojem polanowskim, który w zasadzie potwierdził warunki rozejmu dywilińskiego i cała Czernihowszczyzna i Siewierszczyzna znalazły się oficjalnie w granicach Rzeczypospolitej[20]. W 1635 r. decyzją sejmu utworzono województwo czernihowskie z podziałem na powiaty ze stolicami w Czernihowie i Nowogrodzie Siewierskim[21].

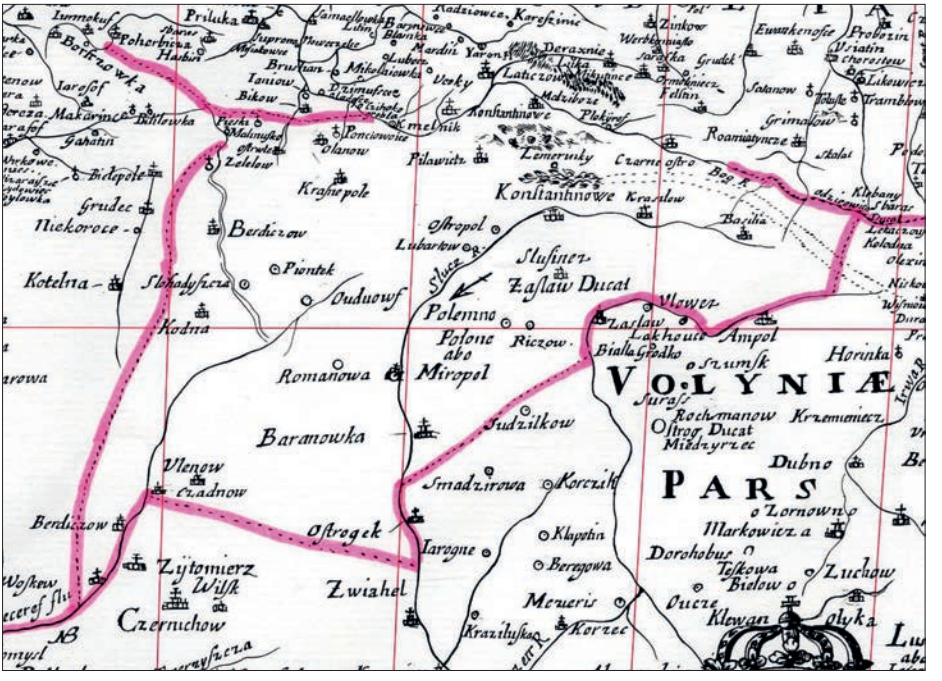
Na mapie w południowo-wschodniej części województwa wołyńskiego błędnie pokazano niedokończony odcinek granicy wojewódzkiej, który przebiega w następujący sposób: wzdłuż rzeki Teterew w górę od miejsca przylegania do niej od południa granicy między województwami kijowskim a wołyńskim do Cudnowa, dalej na zachód do rzeki Słucz na południe od Zwiahela (obecnie Nowogród Wołyński) i w górę wzdłuż rzeki Słucz nie docierając do Baranówki, następnie na południowy zachód do rzeki Goryń i w górę jej biegu; dalej za Jampolem granica skręca na południe do Zbaraża (ryc. 8). Błędne

[19] A.B. Pernal, D.F. Essar, *A Description of Ukraine. Guillaume le Vasseur sieur de Beauplan: Introduction, translation, and notes*, Cambridge 1993, 245 s., 29 map, ("Harvard Series in Ukrainian Studies", Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники).

[20] W. Godziszewski, *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648)*, Kraków 1934.

[21] Я.В. Верменич, *Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування*: У 2-х ч., Київ 2009, Ч. 1, s. 224.

przedstawienie tego odcinka granicy potwierdza fakt, że nie ma go w późniejszej edycji mapy specjalnej Ukrainy.

Ryc. 8. Fragment *Mapy Generalnej Ukrainy* z błędnie pokazanym niedokończonym odcinkiem granicy wojewódzkiej (Roüen, 1660)

Już tradycyjnie na mapach terytorium Ukrainy XVI–XVII wieku nie odnotowywano województwa bełskiego, co mogło wynikać z wpływów Radziwiłłowskiej *Mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Istnieją również pytania dotyczące zaliczenia wielu miejscowości do innych województw. Na przykład w granicach województwa wołyńskiego pokazywano leżące w województwie kijowskim Żytomierz i Berdyczów.

* * *

Główne dzieło kartograficzne G. Beauplan *Delineatio specialis et accurata Ukrainae. Cum suis Palatinatibus ac Districtibq, Provincysq (Specjalny i szczegółowy plan Ukrainy wraz z należącymi do niej województwami, okręgami i prowincjami) – Specjalna Mapa Ukrainy* w skali około 1:450 000 – składa się z 8 arkuszy o wymiarach 41,5 × 45 cm każdy (całkowity format 83 × 216 cm) (ryc. 9). Została wygrawerowana i wydrukowana w 1650 w Gdańsku

przez W. Hondiusa (orientacja południowa). Jest to jedna z pierwszych wojskowych map topograficznych w średniej skali dużego obszaru w Europie, na której oprócz rzek, dróg, lasów i gór przedstawiono dużą liczbę osiedli (łącznie 26 symboli). M.G. Wawryczyn rozróżnia cztery warianty *Mapy Specjalnej*[22].

Ryc. 9. *Mapa Specjalna Ukrainy* (Gdańsk, 1650)

Administracyjno-terytorialny ustrój ziem ukraińskich na *Specjalnej Mapie Ukrainy* ogólnie odpowiada podziałowi pokazanemu na mapie generalnej. Biorąc pod uwagę czterokrotne powiększenie skali oraz odpowiednio większą szczegółowość i dokładność mapowania sytuacji geograficznej, mapa ta dostarcza pełniejszych informacji na temat przebiegu granic państwowych i administracyjnych. Jedyną wykrytą istotną różnicą na dwóch mapach jest przebieg granicy państwowej między Polską a Państwem Moskiewskim w międzyrzeczu Pseł-Worskla-Merlo. Na mapie generalnej w międzyrzeczu Pseł-Worskla granica biegnie od rzeki Pseł wzdłuż jej lewego dopływu Wilszanki; dalej można określić dwa warianty przebiegu granic w związku z różnicami spowodowanymi brakiem oznaczenia wzdłuż biegu rzek. Pierwszy wariant – granica biegnie przez dział wodny między dorzeczami rzek Pseł i Worskla do doliny rzeki Borimla[23] i wzdłuż niej do Worskli, nieco powyżej biegu Worskli granica skręca na południowy wschód wzdłuż lewego dopływu Worskli Riabyny. Drugim wariantem jest przebieg granicy od źródła Wilszanki do źródła rzeki Olesznia, prawego dopływu Worskli, dalej korytem Oleszni do Worskli

22 М.Г. Вавричин, ibidem.

23 Na mapie specjalnej granica w tym miejscu przechodzi prawdopodobnie (gdyż trudno jest zidentyfikować oznaczenie znaku umownego wzdłuż rzeki na tle rysunku lasu) po rzece Bujmir, która zaznaczona jest jako prawy dopływ Worskli. W rzeczywistości Bujmir jest lewym dopływem Oleszni, która wpada do Worskli. Oczywisty jest tu błąd G. Beauplana w oznaczeniu rzeki Bujmir. Jeśli zachować geograficzną konfigurację granicy, to powinna ona przechodzić wzdłuż rzeki Borimla (Boromla).

i w górę rzeki Worskli do ujścia Riabyny. Granica biegnie rzeką Riabyna aż do jej źródła, a następnie do rzeki Merlo, którą schodzi w dół do ujścia rzeki Merczyk; dalej granica biegnie wzdłuż Merczyka aż do Drogi Murawskiej. Na mapie specjalnej granica z górnego biegu Wilszanki przechodzi do górnego biegu Oleszni, następnie korytem Oleszni schodzi do Worskli i dalej w dół do ujścia Worskli w rzece Merlo, później biegnie w górę rzeki Merlo do ujścia Merczyka i na końcu do Drogi Murawskiej.

Tak więc na specjalnej mapie Ukrainy, w porównaniu z mapą generalną, terytorium województwa kijowskiego (a więc terytorium Rzeczypospolitej) jest nieco zmniejszone, przede wszystkim w międzyrzeczu Worskli i dolnego biegu Merlo, poprzez przejście granicy wzdłuż tych rzek do ich połączenia, a nie wzdłuż rzeki Riabyny i dalej do Merlo. Wyjaśnieniem tego faktu mogą być zmiany terytorialne w rejonie górnego biegu rzek Suła-Pseł-Worskla-Merlo, które miały miejsce w pierwszej połowie XVII wieku. Na mocy rozejmu dywilińskiego z 1618 r. w tym rejonie część terytorium Państwa Moskiewskiego została przyłączona do Rzeczypospolitej, a w 1634 na mocy pokoju polanowskiego to terytorium, w tym miasteczko Ochtyrka, zostało zwrócone Państwu Moskiewskiemu[24]. Na specjalnej mapie jednak w międzyrzeczu górnego biegu Suły, koryt Psła i Worskli przebieg granicy polsko-moskiewskiej jest wiarygodnie pokazany według stanu na lata 1618–1634 (czyli odpowiada tu największemu rozprzestrzenianiu się na wschód terytorium Rzeczypospolitej), a w międzyrzeczu Worskli i dolnym biegu Merlo terytorium Państwa Polskiego najprawdopodobniej jest pokazane według stanu po 1634 roku.

Na mapie opisano województwa kijowskie, podolskie i bracławskie. Na terenie województwa wołyńskiego zgodnie z położeniem geograficznym w stosunku do rzeki Horyń umieszczone są napisy *Volhyniæ Ulterior Pars (Wołyń po tamtej stronie)* i *Volhyniæ Citerior Pars (Wołyń po tej stronie)*. W południowej części województwa kijowskiego G. Beauplan umieścił nazwy terytoriów *Campi deferti citra Boristenem (Dzikie pole po tej stronie Dniepru)* (prawobrzeże Dniepru) i *Campi deferti ultra Boristenem (Dzikie pole po drugiej stronie Dniepru)* (lewobrzeże Dniepru). Centra (główne miasta) województw wyróżnione są flagami rozwidlonymi na końcu (symbol podobny do oznaczenia na tzw. radziwiłłowskiej mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego). Naturalnie w województwach wołyńskim i kijowskim centrami są odpowiednio Łuck i Kijów. W województwie bracławskim G. Beauplan pokazuje jednak dwa centra – Bracław (centrum województwa do 1598 r.) i Winnicę (centrum województwa od 1598 r.), a w podolskim – żadnego (Kamieniec jest oznaczony tylko jako miasto, w którym znajduje się sąd do rozpatrywania spraw szlacheckich). Dość myląca jest sytuacja dotycząca oznaczenia centrów województw w zachodniej części *Mapy Specjalnej*, gdzie umieszczona jest nazwa *Russiæ Rubræ Pars*

[24] Zob.: Ю. Лоза, *Історичний атлас України*, Київ 2015, s. 119.

(Część Rusi Czerwonej) (arkusze 4 i 8), brak województwa bełskiego i granic innych województw polskich. Jako centra wojewódzkie pokazano Chełm, Lublin i Przemyśl. Symbol flagi koło Lwowa na reprodukcji egzemplarza mapy przechowywanej w Bibliotece Narodowej w Paryżu jest trudny do zidentyfikowania – najprawdopodobniej bez rozwidlenia na końcu. Nie wyróżniono miasta Bełz jako centrum województwa[25].

Na mapie dobrze widoczne są rozgraniczenia województw i wytyczone granice, choć na rzekach również nie naniesiono oznaczeń. Wyraźnie czytelna jest granica między województwami czernihowskim a kijowskim na odcinku Nieżyn-Nedryhajliw. Z *Mapy Specjalnej* (arkusz 5) widać, że między rzekami Ostra i Romen na *Mapie Generalnej* miejscowości Iwangorod, Kalczyniwka i Golinka zamiast w województwie czernihowskim są pokazane w granicach województwa kijowskiego. Wśród nieścisłości na mapie można zauważyć w kierunku północno-zachodnim od Sośnicy pokazanie znakiem kreskowym granicy opisanego na mapie Księstwa Siewierskiego z ziemią czernihowską opisanych na mapie generalnej) – tu należało pokazać rzekę Ubid, po której, sądząc po gdańskim wydaniu mapy generalnej, G. Beauplan rozgraniczał te nieistniejące jednostki terytorialne. Brakuje również granicy województwa wołyńskiego na północ od Włodzimierza, gdzie skręca na północny wschód od Bugu. Jak już wspomniano wyżej, mapa specjalna nie pokazuje odcinka granicy wojewódzkiej w południowo-wschodniej części województwa wołyńskiego, która jest błędnie pokazana na mapie generalnej Ukrainy. Wymienione przy opisie *Mapy Generalnej* Ukrainy nieścisłości dotyczące przebiegu granic administracyjnych województw i odpowiednio błędnego pokazania miejscowości w obrębie poszczególnych województw mają miejsce również na *Mapie Specjalnej*.

* * *

W ten sposób na *Mapie Generalnej* i *Mapie Specjalnej Ukrainy* odnotowano ustrój polityczno-administracyjny ziem ukraińskich przed 1648 roku. Przedstawieniu granic państwowych i administracyjnych na wymienionych mapach nie poświęcono należytej uwagi. Mapy Beauplana przez długi czas w drugiej połowie XVII i w pierwszej połowie XVIII w. były używane w kartografii europejskiej do sporządzenia map terytorium Ukrainy lub jej poszczególnych regionów. Wydane mapy nie odzwierciedlały zmian polityczno-terytorialnych wynikających najpierw z pojawienia się Państwa Kozackiego w pierwszych

[25] Analiza *Specjalnej Mapy Ukrainy* została przeprowadzona na podstawie wydania faksymilowego, przygotowanego przez Lwowski Oddział Instytutu Archeologii i Archiwistyki im. M. Hruszewskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, które kontynuuje serię *Zabytki kartografii Ukrainy*, zainicjowaną przez W. Kordta w 1899 roku. W analizie wykorzystywano także przedruk egzemplarza mapy, który jest przechowywany w Bibliotece Narodowej w Paryżu (A.B. Pernal, D.F. Essar, *A Description* ...).

miesiącach powstania Bohdana Chmielnickiego, a następnie ze skomplikowanych procesów ciągle zmieniających się rozgraniczeń terytorialnych między Rzecząpospolitą, Carstwem Rosyjskim i Imperium Osmańskim. Zachodnioeuropejscy kartografowie jeszcze długo pokazywali poprzednie granice państwowe i rozgraniczenia administracyjno-terytorialne.

Literatura

Buczek K., 1934, *Beauplaniana*, „Wiadomości Służby Geograficznej", r. 8, nr 1, s. 1–36.

Buczek K., 1933, *Ze studiów nad mapami Beauplana: (Z powodu pracy R. Jacyka Analiza mapy Ukrainy Beauplana)*, „Wiadomości Służby Geograficznej", r. 7, nr 1, s. 20–53.

Essar D.F., Pernal A.B., 1990, *The first edition (1651) of Beauplan's Description d'Ukranie*, "Harvard Ukrainian Studies", vol. 14, no. 1–2, Cambridge, s. 84–96.

Herbst S., 1952, *Prace kartograficzne Beauplana-Hondiusa z r. 1652*, „Przegląd Historyczny", t. 43, z. 1, s. 124–128.

Pernal A.B., Essar D.F., 1993, *A Description of Ukraine. Guillaume le Vasseur sieur de Beauplan: Introduction, translation, and notes*, Cambridge.

Вавричин М.Г., 1998, *До історії створення Ґ. Бопланом карт України*, w: *Боплан і Україна*, Львів, s. 88–113.

Вавричин М.Г., 1998, *Маловідомі карти України Ґ. Боплана*, w: *Боплан і Україна*, Львів, s. 114–122.

Дашкевич Я.Р., *Бібліографічна Бопланіана*, w: *Боплан і Україна*, Львів, s. 294–318.

Дашкевич Я.Р., *Боплан в українській та російській історіографії*, w: *Боплан і Україна*, Львів, s. 46–77.

Перналь А.Б., Ессар Д.Ф., 1998, *Ґійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор*, w: *Боплан і Україна*, Львів, s. 15–45.

Źródła kartograficzne

Beauplan G., *Carte d'Ukraine Contenant plusieurs Provinces comprises entre les Confins de Moscovie et les Limittes de Transilvanie*, 1:1 800 000, Rouen 1660.

Beauplan G., *Delineatio Generalis. Camporum desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis*, 1:1 800 000, Gdańsk 1648.

Beauplan G., *Delineatio specialis et accurata Ukrainae. Cum suis Palatinatibus ac Districtibq, Provincysq*, 1:450 000, Gdańsk 1650.

Генеральна карта України Ґійома Левассера де Боплана 1660 року (wydanie faksymilowe), 1:1 800 000, Київ – Львів 2011.

Спеціальна карта України Ґійома Левассера де Боплана 1650 року (wydanie faksymilowe), Київ – Львів 2000.

Political borders and administrative boundaries of Ukrainian lands in the works of G. Beauplan

Rostyslav Sossa

National University «Lviv Polytechnic»
NAC of Ukraine, Institute of the History of Ukraine
E-mail: rostyslav.i.sossa@lpnu.ua

Summary: French military engineer and cartographer Guillaume Le Wasser de Beauplan (1600-1673), author of the famous *Description of Ukraine* (1651, 1660), founded a new stage of mapping the territory of Ukraine in the middle of the XVII century. Based on his own surveyings, G. Beauplan created the *General Map* (1648, 1660) and *Special Map* (1650) *of Ukraine*, which territory of Ukraine mapping was the most accurate and detailed at that time and became decisive for showing this territory in European cartography for centuries.

G. Beauplan planned to add a map to the *Description of Ukraine*, as evidenced by a short note to the first edition (Roüen, 1651). However, the small-format maps and plans of Beauplan-Gondius (1652) remained unfinished due to the engraver's death. The second edition of the *Description of Ukraine* (Roüen, 1660) was supplemented by a new edition of the *General Map of Ukraine*. The maps of G. Beauplan (General and Special) show the borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the voivodships administrative boundaries, which are shown almost unchanged on all issued versions of the maps. This geographical basis content element has escaped the attention of researchers of the G. Beauplan cartographic heritage. In the text of the *Description*, which contains a description of the nature and population of the south-eastern voivodships of the Rzeczpospolita and the Crimea (the region of Tataria), there is no information about borders and boundaries.

The article covers in detail the mapping of Ukrainian lands as a part of the Commonwealth borders and administrative boundaries on the General and Special Maps of G. Beauplan. The author recorded the political and administrative structure of the Ukrainian lands until 1648. It was established that

state borders and administrative boundaries mapping on these maps was not paid due attention. Beauplan's maps were using in European cartography for mapping the territory of Ukraine or its individual regions for a long time in the second half of XVII and in the first half of XVIII century. Accordingly, These published maps did not displayed properly the political and territorial changes caused first by the Cossack state emergence of the in the first months of the Khmelnytsky uprising, and then by the complex processes of constantly changing territorial boundaries between the Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy and the Ottoman Empire.

Keywords: Guillame Beauplan, Description d'Ukranie, General Map of Ukraine, Special Map of Ukraine, state borders, administrative boundaries

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 357–382
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Szwedzki plan oblężenia Krakowa z 1655 roku jako przykład wykorzystania prac kartograficznych w komunikacji epistolarnej

Karol Łopatecki*, Wojciech Krawczuk**

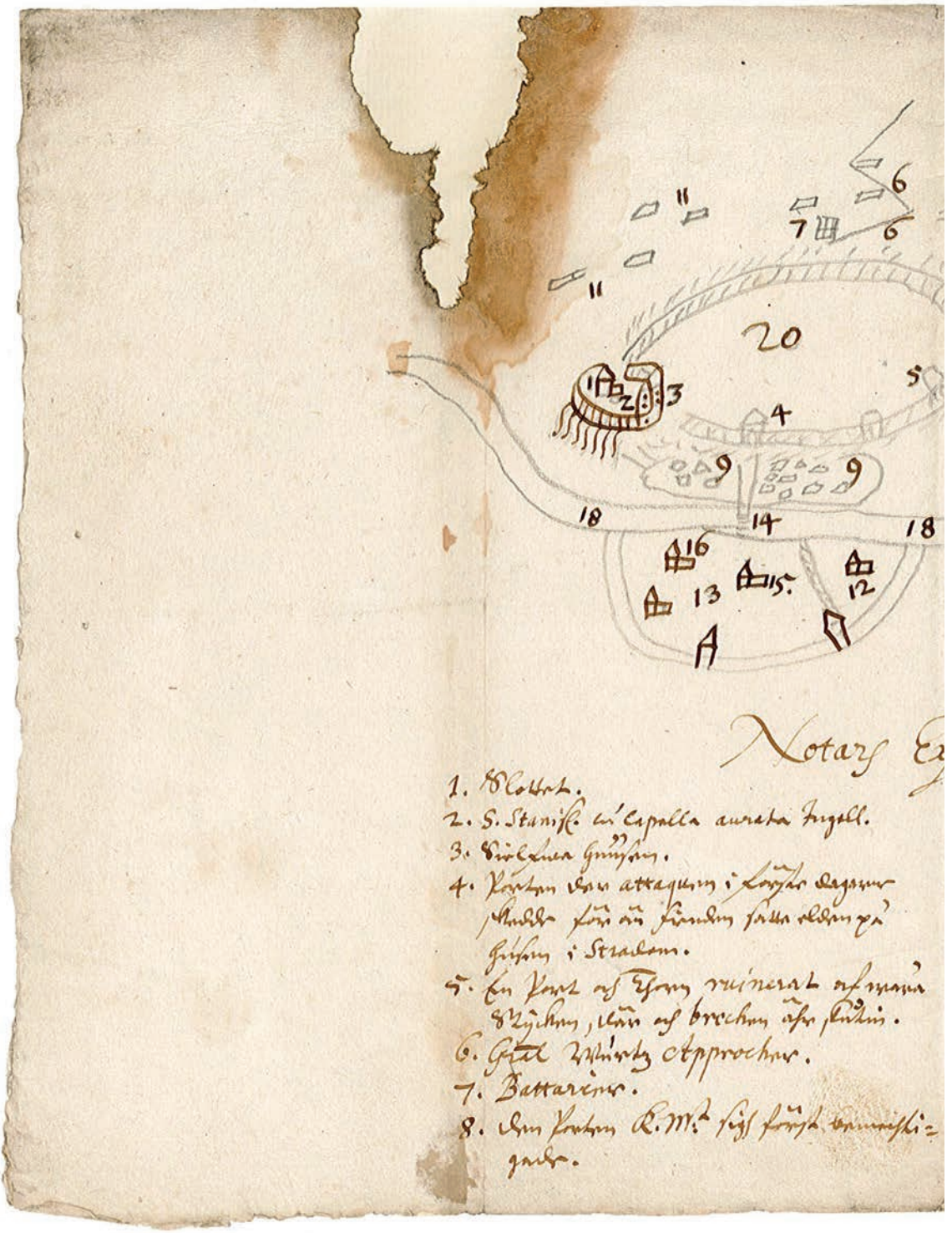
* Uniwersytet w Białymstoku
Pracownia Struktur Ustrojowych, Militarnych i Społecznych
ORCID: 0000-0002-7921-9421. E-mail: k.lopatecki@uwb.edu.pl
** Uniwersytet Jagielloński
Instytut Historii, Pracownia Archiwistyki i Metod Kwantytatywnych
ORCID 0000-0001-9191-9415. E-mail: wojciech.krawczuk@uj.edu.pl

Zarys treści: W artykule prezentujemy nieznany plan Krakowa i okolic z dołączonym doń opisem wykonanym w języku szwedzkim, obecnie przechowywany w Archiwum Królestwa (Riksarkivet) w Sztokholmie. Przeprowadzamy analizę okoliczności powstania tego dzieła, która wskazuje, że źródło powstało w dniach 1–7 października 1655 r. Dokument stanowił fragment niezachowanego obecnie listu, a jego celem było zobrazowanie wydarzeń wojennych za pomocą prymitywu kartograficznego uzupełnionego legendą. Zjawisko to lokujemy na szerszym tle ówczesnych przemian światopoglądowych kształtowanych poprzez coraz popularniejsze drukowane atlasy i mapy. Autorem planu musiała być osoba wykształcona i dysponująca sporą wyobraźnią przestrzenną opartą na częstym korzystaniu z map i planów, ale nie był to inżynier wojskowy lub kartograf. Stawiamy hipotezę, że prawdopodobnym jego twórcą był Mathias Palbitzki, dyplomata i koneser sztuki.

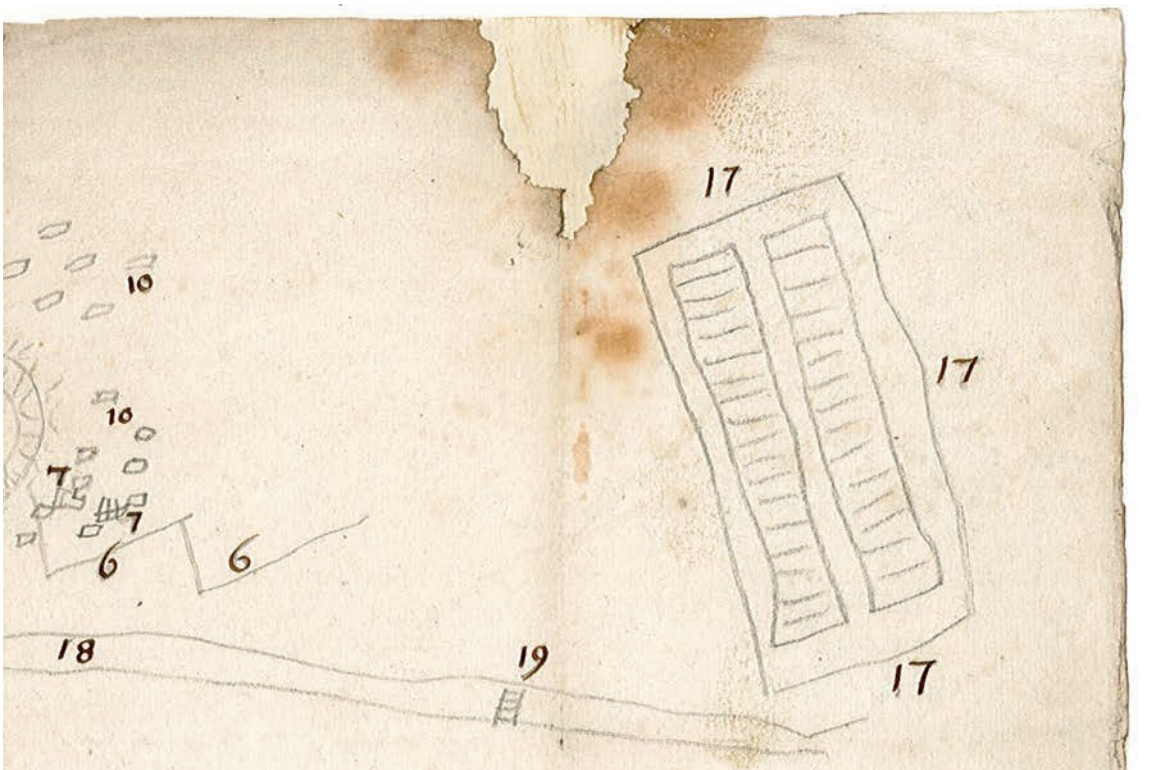
Słowa kluczowe: legenda mapy, kartografia krytyczna, epistolografia, II wojna północna, Szwedzi w Polsce, Kraków, dokumentacja wojen epoki wczesnonowożytnej, chorografia

Rękopiśmienne źródła kartograficzne dotyczące ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów z XVI i XVII stulecia są bardzo rzadkie[1]. Wynika to w dużej mierze ze zniszczeń zasobów archiwalnych podczas wojen prowadzonych na terytorium Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. W konsekwencji znaczna część zachowanych źródeł kartograficznych przechowywana jest obecnie w archiwach państw, które w epoce wczesnonowożytnej prowadziły wojny z Rzecząpospolitą. Przykładem takim jest Szwecja, gdzie w szczególności w Archiwum

[1] Artykuł jest zmodyfikowaną, rozbudowaną oraz polskojęzyczną wersją pracy: K. Łopatecki, W. Krawczuk, *The Swedish plan of the Siege of Krakow in 1655*, „Scandinavian Philology", vol. 19, 2021, no. 2, s. 400–421.

Ryc. 1. Plan okolic Krakowa, [Kazimierz 1655], Riksarkivet, Militaria, 2 (Krigshistriska samlingen 1500t–1800t), XI (Karl X Gustavs krig. Polska kriget 1655–1660) ~ Kartor, nr 4:1

eplicae.

9. Schönlaubn Straßen abbrennd
rein mit meine Soldaten legen.
10. Schönlaubn Elephandt abbrennd.
11. Andre Heüs abbrennder.
12. Heüs & Scheüren.
13. Casemiers.
14. Häwe öffenen Westphalen.
15. Clöster den K. M.t legenen.
16. Clöster rein meine seüke Soldaten.
17. Westph. Lägers.
18. Westphal. Zeüchmen.
19. Ein Schlattbrück af meine Legen
öfer Westphalen.
20. Crakow.

Państwowym (Riksarkivet) znajduje się wiele obiektów, skrupulatnie skatalogowanych przez Ullę Ehrensvärd[2]. Ich proweniencja ma dwojaki charakter. Po pierwsze, są to mapy i plany stworzone przez szwedzkich inżynierów, najczęściej na potrzeby wojskowe. Po drugie, część zabytków została wywieziona do Skandynawii w szczególności w okresie II i III wojny północnej[3]

W niniejszym artykule charakteryzujemy unikalny (wymykający się powyższemu dualistycznemu podziałowi), niewymieniony w pracy *Cartographica* plan Krakowa i okolic, przechowywany obecnie w Riksarkivet. Jest to sporządzony za pomocą ołówka i pióra prymityw kartograficzny (ryc. 1). Jak udowodnimy, powstał on w czasie oblężenia przez armię szwedzką Krakowa w 1655 r.[4] Tym samym jest to najstarsze znane źródło kartograficzne prezentujące stolicę z bezpośrednio doń przylegającymi miastami Kleparz i Kazimierz oraz przedmieściem Stradom[5]. W artykule poruszamy okoliczności wykonania tego szkicu i analizujemy napisaną w języku szwedzkim legendę (zob. aneks). Pokazujemy ten zabytek jako próbę zobrazowania wydarzeń wojennych w przekazie epistolograficznym za pomocą dwuwymiarowego odwzorowania przestrzeni uzupełnionego legendą. Zjawisko to lokujemy na szerszym tle ówczesnych przemian światopoglądowych, kształtowanych poprzez coraz popularniejsze drukowane atlasy i mapy[6].

Oblężenie Krakowa jest dobrze opisane w literaturze przedmiotu, tak polskiej jak szwedzkiej. Przywołać tu należy zwłaszcza prace Tadeusza Nowaka,

---

2 *Cartographica Poloniae 1570–1930. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich*, „Studia i Materiały do Historii Kartografii", t. XXI, oprac. U. Ehrensvärd, Warszawa–Sztokholm 2008. Autorka wymieniła aż 1609 obiektów dotyczących dawnej Rzeczypospolitej szlacheckiej i terenów, które obecnie znajdują się w granicach państwa polskiego, jednakże w ogromnej większości są to materiały pochodzące z XVIII, XIX lub XX wieku.

3 K. Łopatecki, W. Walczak, *Maps and plans of the Polish Commonwealth of the 17th c. in archives in Stockholm*, t. I, Warszawa 2011; K. Łopatecki, *Prace kartograficzne wykonywane na ziemiach Rzeczypospolitej przez szwedzkich inżynierów wojskowych w XVII stuleciu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości", t. 46, 2009, s. 55–79.

4 [Belägringen av Krakau, 1655 sept-8/10. Samtida], Riksarkivet Stockholm, Militaria, 2 (Krigshistoriska samlingen 1500t–1800t), XI (Karl X Gustavs krig. Polska kriget 1655–1660) ~ Kartor, nr 4:1.

5 Najstarszy znany plan Krakowa powstał w 1594 r., a jego autorem był jezuita Gracias Alabiano. Przedstawiał on miasto w obrębie murów oraz drogę prowadzącą na zamek (Wawel) i do Wisły przez ramię tzw. Starej Wisły i przez Stradom. Z kolejnych 60 lat nie zachował się jednak żaden inny obiekt. Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, FOL-HD-4 (12); A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Dzieje kartografii miast polskich do końca XIX wieku. Zarys problematyki*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 45, 2013, nr 3, s. 237.

6 J.B. Harley, K. Zandvliet, *Art, science, and power in sixteenth-century Dutch cartography*, „Cartographica: The International Journal for Geographic Information and Geovisualization", vol. 29, 1992, no. 2, s. 10–19; C. Koeman, G. Schilder, M. van Egmond, P. van der Krogt, *Commercial Cartography and Map Production in the Low Countries, 1500 – ca. 1672*, w: *The History of Cartography*, Vol. 3, Part 2: *Cartography in the European Renaissance*, ed. by D. Woodward, Chicago–London 2007, s. 1296–1383.

Ryc. 2. Erik Dahlbergh, *Cracovia Sedes Regia. Obsessa et a Serenissimo Sueo. Gothorum Rege. Carolo Gustavo deditione Capta d. 8 Octob. 1655*, za: *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. 5: *Małopolska*, z. 1: *Kraków*, red. Z. Noga, Kraków 2007, s. 40, plan 1.3

Adama Kerstena, z nowszych Mirosława Nagielskiego i jego zespołu[7]. Gdy idzie o historyków szwedzkich, podsumowania ich ustaleń dokonał Peter Englund w dobrze udokumentowanej i obszernej monografii[8]. Dysponujemy także widokiem i planem oblężonego Krakowa, wykonanych pod koniec XVII stulecia przez Erika Jönssona Dahlbergha (ryc. 2). Ryciny te z pewnością są ważnym źródłem, choć Dahlbergh nie był świadkiem oblężenia (przybył do armii dopiero w 1656 r. tuż przed bitwą warszawską) i opracowywał je na

[7] T. Nowak, *Operacja krakowska króla Karola X Gustawa 17 IX – 19 X 1655 r.*, w: *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, red. J. Wimmer, Warszawa 1973, s. 207–258; T. Nowak, *Obrona Krakowa przez Stefana Czarnieckiego w roku 1655*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości", t. 9, 1963, s. 59–124; A. Kersten, *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Lublin 2006; A. Haratym, *Kraków (z miastami Kazimierzem i Kleparzem oraz przedmieściami i najbliższą okolicą)*, w: M. Nagielski, K. Kossarzecki, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015, s. 325–373.

[8] P. Englund, *Den oövervinnerlige. Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*, Stockholm 2000, s. 243–283.

podstawie rozmaitych przekazów, opisowych i ikonograficznych[9]. W pracy stawiamy pytanie o korelacje wykonanego planu (ryc. 1) z przedstawiającą to samo oblężenie ryciną opublikowaną w 1696 r. (ryc. 2).

Już w sierpniu 1655 r. sukcesy szwedzkie zaniepokoiły władze Krakowa, które rozpoczęły pierwsze przygotowania do spodziewanego ataku. Zaciągano żołnierzy, reperowano mury, a do miasta 9 (19) września[10] przybył Jan Kazimierz na czele pokonanych pod Żarnowem oddziałów zaciężnych i pospolitego ruszenia[11]. Okazało się jednak, że ani zdemoralizowane oddziały szlacheckie, ani zniechęcony niepowodzeniami król nie pozostaną w Krakowie[12]. Władca opuścił miasto 14 (24) września, co dodatkowo podłamało obrońców, liczących około 2200 żołnierzy, a dowodzonych przez kasztelana kijowskiego Stefana Czarnieckiego. Ten miał do dyspozycji drugie tyle mieszczan i studentów oraz około 160 dział.

Armia szwedzka dotarła pod miasto 15 (25) września 1655 roku, w sobotę. Zaskoczone tak szybkim przybyciem nieprzyjaciela wojska koronne w panice opuściły trzy położone w pobliżu Krakowa obozy wojskowe. Podpaliły je wraz z miastem Kleparz i uciekły na drugą stronę Wisły. 16 (26) września oddziały pod wodzą Karola X Gustawa zajęły ufortyfikowane miasto Kazimierz, most oraz przedmieście Stradom, nie napotykając większego oporu. Próba kontynuowania ataku i opanowania samego Krakowa nie powiodła się. Walki przez jakiś czas toczyły się na przedmieściu Stradom. Ważnym punktem stał się położony tam kościół i klasztor bernardynów, skąd atakujący podjęli ostrzał Wawelu (ryc. 3). Atakujący wdarli się nawet do Bramy Grodzkiej w Krakowie, jednak kontratak obrońców przekreślił możliwość natychmiastowego zdobycia miasta[13].

Następne dni przyniosły decyzję szwedzkiego króla o rozpoczęciu regularnego oblężenia. Wtedy powstał obóz wojskowy, widoczny na planie jako

---

9 E. Dahlbergh, *Erik Dahlberghs dagbok (1625–1699)*, af H. Lundström, Uppsala–Stockholm 1912; O. Cederlöf, *Pejzaże polskie Erika Dahlbergha*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości", t. 19, 1973, nr 2, s. 217–229; A. Stade, *Erik Dahlbergh och Carl X Gustafs krigshistoria*, Kristianstad 1967, s. 143–217.

10 W artykule podajemy podwójną datację, według kalendarza juliańskiego stosowanego w Szwecji oraz w nawiasie gregoriańskiego obowiązującego na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

11 M. Wagner, *Bitwa pod Żarnowem 16 września 1655 roku*, w: *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa 2007, s. 154–163.

12 K. Wiszowata-Walczak, *Pobyt Jana Kazimierza na Śląsku w 1655 roku w świetle korespondencji nuncjusza Piotra Vidoniego*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M. R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 534–537.

13 S. Pufendorf, *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, tłum. i oprac. W. Krawczuk, Warszawa 2013, s. 70–71; P. Gordon, *Dnevnik 1635–1659*, transl. D.G. Fedosov, ed. by M.R. Ryzhenkov, Moscow 2005, s. 44–45, 47–48; W. Kochowski, *Lata potopu 1655–1657*, oprac. A. Kersten, tłum. L. Kukulski, Warszawa 1966, s. 48–74; C.-G. Isacson, *Karl X Gustavs krig. Fälttågen i Polen, Tyskland, Baltikum, Danmark och Sverige 1655–1660*, Lund 2004, s. 52, 54; A. Kersten, op. cit., s. 262–263.

długi prostokąt na wschodzie, rozciągający się od Dąbia po folwarki miejskie (ryc. 1 i 5). Zamieszkało tam 13 000–14 000 żołnierzy szwedzkich. Kopane były aprosze, pokazane na planie w formie zygzaków. Ustawiano baterie dla ostrzału miasta. W czasie krótkiej nieobecności Karola Gustawa, trwającej od 20 (30) września do 26 września (5 X), zbudowany został most pontonowy, pokazany także na planie (ryc. 1)[14].

W tym czasie Karol X Gustaw i podległe mu oddziały w liczbie 5000 żołnierzy napotkały armię kwarcianą dowodzoną przez hetmana Stanisława Lanckorońskiego. Powodzenie Szwedów w bitwie pod Wojniczem 24 września (3 X) 1655 r., zniweczyło nadzieje oblężonych na odsiecz[15]. 27 września (6 X) po powrocie króla na Kazimierz, rozpoczęły się układy o kapitulację, zakończone 7 (17) października podpisaniem odpowiedniego dokumentu[16].

Na podstawie opisu i po skonfrontowaniu go z wydarzeniami oblężenia, stwierdzamy, że plan powstał w czasie oblężenia, ale przed kapitulacją miasta. Król bowiem *mieszka* w klasztorze, żołnierze szwedzcy *kwaterują* na Stradomiu – autor używa czasu teraźniejszego (zob. aneks). Wskazano na miejsca pierwszego szturmu, natomiast obszar samego Krakowa jest pusty, co oznacza nieznajomość układu miasta, które nie zostało jeszcze opanowane. Nie ma wzmianki o kapitulacji, która nastąpiła 9 (19) października, nie zaznaczono bram, przez które wymaszerował z miasta Stefan Czarniecki na czele 1800 żołnierzy. Głównodowodzący obroną został wówczas przyjęty w obozie i na jego część przygotowano ucztę, czego również nie naniesiono na plan. W naszej ocenie rysunek ten powstał między 1 a 7 październikiem (11–17 X) 1655 r. Utwierdza nas w tym punkt 9 legendy, gdzie odnotowano, że Stradom jest spalony, ale obsadzony przez żołnierzy szwedzkich. Stanowi to odwołanie do opanowanie przedmieścia przez regiment Sulzbacha, a następnie udanego kontruderzenia Czarnieckiego 30 września i 1 października (9–10 X). Najpierw podpalił on przedmieścia, a następnie zajął klasztor bernardynów, który został odbity po trzech dniach[17].

Po wykonaniu szkicu mapy jej autor dołączył ją do korespondencji. Świadczą o tym ślady po trzykrotnym złożeniu karty, co było standardowym działaniem związanym z przygotowaniem listu do jego wysłania. Karta ma wymiary 21 × 31,5 cm i jest mocno zniszczona. Na dwóch zgięciach są znaczne ubytki i przebarwienia, które na szczęście nie obniżają czytelności planu (ryc. 1). Rysunek wykonany został za pomocą ołówka na powierzchni 11 × 23,5 cm. W drugim etapie autor za pomocą pióra zaznaczył najważniejsze obiekty

[14] W celu porównania i oceny kontekstu przestrzennego prezentujemy jako ryc. 3 plan Krakowa i okolic wykonany przez inżyniera(ów) szwedzkich w 1702 r.

[15] W. Krawczuk, P. Miodunka, K. Nabiałek, *Dzieje Wojnicza od XVI do XVIII wieku*, Wojnicz 2009, s. 275–283.

[16] P. Gordon, op. cit., s. 49–51; A. Kersten, op. cit., s. 263–272.

[17] P. Gordon, op. cit., s. 48; W. Kochowski, op. cit., s. 59–62; A. Kersen, op. cit., s. 262–264.

atramentem, dodał punkty oraz odnotował legendę mówiącą o szczegółach oblężenia. W tym etapie zostały wykonane cztery schematyczne rysunki budowli i z większą pieczołowitością potraktowano kompleks zamku Wawel. Biorąc pod uwagę suburbia: Kraków – Kazmierz – Kleparz – Stradom mapa ma orientację północno-zachodnią. Skalę można obliczyć tylko na podstawie kilku punktów położonych na Wawelu, Kazimierzu i bram miasta Krakowa. Bardzo orientacyjne wynosi ona 1 : 20 000.

Niewątpliwie publikowany plan nie został wykonany przez inżyniera wojskowego[18]. Jest on zbyt pobieżny, pozbawiony szczegółów ważnych przy planowaniu oblężenia. Brakuje na nim skali, a przy jego wykonaniu nawet nie posługiwano się kompasem (nie posiada róży kompasowej, choć wydaje się, że ma orientację północną). Dodatkowo mamy do czynienie ze schematycznym, nieodpowiadającym rzeczywistości kształtem miasta (w opinii współczesnych porównywano go do lutni[19]) oraz błędnym, bardzo uproszczonym układem rzecznym, a także przestrzennym zaburzeniem suburbii (por. ryc. 1 z ryc. 2 i 3). Zarówno napisy wykonane w języku szwedzkim, jak i ich treść wskazują, że ich twórcą był poddany Karola X Gustawa. Plan pokazano z perspektywy armii oblegającej. Zatem miasto Kazimierz odwzorowane zostało stosunkowo dokładnie; uwzględniono tam dwa kluczowe budynki – klasztor, w którym mieszkał król oraz drugi przerobiony na wojskowy lazaret (pkt 12–13, 15–16). Obraz królewskiego Wawelu, atakowanego i obserwowanego w pierwszej fazie ataku, jawi się też wyraźnie. W opisie uwzględniono nawet bazylikę archikatedralną św. Stanisława i św. Wacława (pkt 2), przy której dobudowana była Kaplica Zygmuntowska; pozłacane łuski jej kopuły rozpalały wyobraźnię oblegających (były widoczne z perspektywy oblegających – zob. ryc. 3)[20]. Oddane zostały aprosze i baterie w rejonie Bramy Mikołajskiej i Floriańskiej (pkt 6–7). Zaakcentowano jurydyki i miasto Kleparz spalone przez same wojska polskie (pkt 10–11).

Zaakcentować wypada wiarygodność planu. Rzeczywiście znajdujemy potwierdzenie o miejscu stacjonowania Karola X Gustawa. Warto w tym

[18] Podczas II wojny północnej armia szwedzka była znakomicie przygotowana pod względem liczby inżynierów i kartografów wojskowych. W skład sztabu generalnego wchodził generał kwatermistrz, generał lejtnant kwatermistrz oraz 4 inżynierów wojskowych. Dodatkowo w każdym regimencie na stanie musiał być kwatermistrz regimentowy; analogicznie sytuacja wyglądała w artylerii, gdzie w sztabie również było miejsce dla kwatermistrza. Zadaniem tych oficerów było rozrysowanie szlaków marszowych, budowa mostów, zakładanie obozów, zaprowiantowanie oraz prowadzenie prac oblężniczych i budowa umocnień. L. Tersmeden, *Armia Karola X Gustawa – zarys organizacyjny*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości", t. 19, 1973, nr 2, s. 126, 130, 134; B. Heyduk, *Dahlbergh w Polsce. Dziennik i ryciny szwedzkie z dziejów „Potopu" 1656–1657*, Wrocław 1971, s. 67.

[19] W. Kochowski, op. cit., s. 57.

[20] Kaplica Zygmuntowska pw. Najświętszej Marii Panny wzniesiona została w latach 1517–1533 jako mauzoleum grobowe Zygmunta I, a następnie całej jego rodziny (Zygmunta II Augusta, Anny Jagiellonki). Została ona zaprojektowana przez florentczyka Bartholomeo Berrecciego. J. Marczak, A. Sarzyński, *Kopuła Kaplicy Zygmuntowskiej przy katedrze na Wawelu*, „Wiadomości Konserwatorskie", t. 18, 2005, s. 42–52.

miejscu przywołać naocznego świadka zdarzeń – księdza Stefana Ranotowicza. Ten kanonik w klasztorze Bożego Ciała na Kazimierzu zostawił po sobie opis najazdu szwedzkiego, z informacjami dotyczącymi oblężenia od końca września do połowy października 1655 roku[21]. Kazimierz zajęty był przez Szwedów już na samym początku działań. W swoich zapiskach kanonik odnotował: *trzeciego dnia przyjachał sam król szwedzki z swoim dworem i stanął w klasztorze* [Bożego Ciała]. Klasztor przez kilka tygodni stał się szwedzką kwaterą główną do końca października 1655 r[22]. Również inne elementy przedstawione na planie znajdują potwierdzenie źródłowe.

Charakterystyczny jest sposób przedstawienia przestrzeni, gdzie dominantą jest obóz wojskowy po prawej stronie rysunku i Wawel po lewej. Poprzez punkty szczegółowe zaakcentowana jest droga od miejsca zamieszkania autora (obóz), aż do punktu, w którym obserwował zamek królewski (Kazimierz). Jest to droga lądowa, a zatem najpierw odnotowano most pontonowy przerzucony przez Wisłę, następnie są zaznaczone dwie bramy miejskie Kazimierza. Co prawda, zaznaczony jest kolejny most prowadzący przez Starą Wisłę do Stradomia oraz samo przedmieście, ale brakuje tam jakichkolwiek zaznaczonych obiektów (porównaj z ryc. 4). Zresztą miejsce to było zniszczone i zbyt niebezpieczne, aby tam prowadzić obserwacje Krakowa. Autor obserwował Wawel z Kazimierza, z pewnością odwiedził tam dwa obiekty: kwaterę królewską i szpital wojskowy (pkt 15–16). Oprócz tego autor odbył „wycieczkę" na północ od murów Krakowa, gdzie zaobserwował wspomniane już prace oblężnicze i zgliszcza po dawnych zabudowaniach.

Warto podkreślić, że opisujący oblężenie Krakowa Patryk Gordon akcentuje niemal wszystkie zaznaczone na mapie elementy. Pisze o Kleparzu, którego spalenie uznaje za akt szaleństwa, akcentuje ufortyfikowany Kazimierz i położoną tam wyodrębnioną osadę żydowską, poświęca uwagę przedmieściu Stradom. Akcentuje konieczność przemieszczania się przez Wisłę przez mosty i brody, opisuje tzw. Starą Wisłę – dawny główny nurt rzeki, pisze o obozie. Jako jeździec pomija jedynie kwestie prowadzenia działań fortyfikacyjnych i nie akcentuje dwóch lokacji w Kazimierzu, mimo że w tym mieście miał kwaterę[23].

Mamy jeszcze jedno niezwykle sugestywne ujęcie oblężenia Krakowa. Otóż uczestnikiem tego wydarzenia był Mathias Palbitzki (1623–1677) naturalizowany szwedzki szlachcic wywodzący się z Pomorza (Słupska, niem. Stolp). Po krótkim epizodzie szwedzkiej służby wojskowej (w latach 1642–1643)

[21] S. Ranotowicz, *Opisanie inkursji Szwedów do Polski i Krakowa*, oprac. J. Mitkowski, Kraków 1958, s. 14–16.

[22] Do końca października 1655 dokumenty królewskie datowane są z Krakowa, potem w listopadzie już z Iłży i innych miejsc postoju. Riksarkivet Stockholm, Riksregistraturet, vol. 302, k. 224; Riksarkivet Stockholm, Riksregistraturet, vol. 303, k. 2228 v.

[23] P. Gordon, op. cit., s. 45–49.

Ryc. 3. Widok Krakowa wykonany przez Mathiasa Palbitzkiego z okna klasztoru ojców augustianów. *Mathias Palbitzkis skissbok*, Östergötlands museum, OM.OML.004573

odbył w latach 1644–1648 podróż po zachodniej i południowej Europie oraz ziemiach Porty Ottomańskiej. Po powrocie do Sztokholmu prowadził misje dyplomatyczne w Wenecji, Toskanii, Hiszpanii, Francji, Rzeczypospolitej, w Rzeszy i na terenie Niderlandów. Był miłośnikiem sztuki i jednocześnie agentem artystycznym[24].

[24] W. Nisser, *Mathias Palbitzki som connoisseur och tecknare*, Uppsala 1934; H. Backhaus, *Palbitzki, Mathias*, w: *Svenskt Biografiskt Lexikon*, vol. 28, ed. G. Nilzén, Stockholm 1992–1994, s. 558–559.

Niewiele wiemy co robił on w ostatnim kwartale 1655 r., ale zachowany notatnik z rysunkami świadczy, że przebywał wraz z armią szwedzką (nie był na etacie wojskowym) w Rzeczypospolitej[25]. Pod Krakowem stworzył dwa rysunki. Pierwszy pokazuje Wawel, Stradom oraz wyraźnie zaakcentowaną Bramę Grodzką w ujęciu z perspektywy mieszczącego się na Kazimierzu klasztoru augustianów, którego mury stanowiły jednocześnie fragment obwarowań miejskich (ryc. 3; por. ryc. 1, pkt 3, 9, 4 i 16). Drugi rysunek również przedstawia

[25] *Mathias Palbitzkis skissbok*, Östergötlands museum, OM.OML.004573.

zamek krakowski, przy czym jest on ujęty od strony południowo-zachodniej; autor musiał opuścić mury Kazimierza.

Autor przy każdej ilustracji nanosił stosowne informacje sporządzone po łacinie, za każdym razem podkreślał narażenie życia związane z wykonaniem rysunków. Szczególnie interesująca jest adnotacja pierwsza, w której informuje, że rysunek to „Widok zamku i miasta Krakowa wykonany przeze mnie M. Palbitzki podczas oblężenia z okna klasztoru położonego wprost naprzeciwko kościoła augustianów, gdy spostrzeżony z wawelskiego zamku przez wroga o mało nie zostałem ugodzony pociskiem z machiny wojennej, uniknąwszy niebezpieczeństwa tylko dzięki przestrodze mnicha" (ryc. 3)[26]. Wykorzystując mapę Krakowa powstałą 47 lat później (także wykonaną przez Szwedów) – możemy w pełni potwierdzić, że weduta musiała powstać zgodnie z opisem, a jej przekaz jest bardzo wiarygodny (ryc. 4).

Zbieżność odnotowanych lokacji oraz zainteresowanie w obu wypadkach Wawelem może być przypadkowe, tym bardziej że źródła zawierają opisy w różnych językach (łacińskim i szwedzkim). Jeżeli jednak uwzględnimy fakt, że weduta Krakowa z okna klasztoru augustianów musiała być wykonana w identycznym okresie czasowym co plan, to Palbitzki jawi się jako jeden z możliwych twórców. Co więcej, zwiedzał on i obserwował oblężone miasto z różnych perspektyw, dodatkowo znakomicie posługiwał się w piśmie językiem szwedzkim, co mamy udokumentowane w licznych listach i raportach dyplomatycznych, co uprawdopodabnia tę hipotezę.

Niewątpliwie autor publikowanej przez nas mapy wykonał ją samodzielnie w oparciu o własne, niezbyt zresztą dokładne rozeznanie terenowe. Świadczy o tym nieporadność kartograficzna, która wyklucza, że korzystał on z planów uprzednio przygotowanych przez inżynierów szwedzkich. Plany takie powstały już 16 (26) września, kiedy to Karol X Gustaw dokonywał rozpoznania fortyfikacji[27]. Efekty tych pomiarów zostały wykorzystane w rycinie wykonanej przez Erika Dahlbergha zatytułowanej „Cracovia Sedes Regia. Obsessa et a Serenissimo Sueo. Gothorum Rege. Carolo Gustavo deditione Capta d. 8 Octob. 1655"[28] (ryc. 2). Artysta ten znany jest z tego, że w swoich pracach używał wszelkich dostępnych mu źródeł, które pozwalały wykonać atrakcyjne

[26] J. Muczkowski, *Dwa nieznane widoki Zamku na Wawelu*, „Rocznik Krakowski", t. 23, 1932, s. 159–162; J. Banach, *Dawne widoki Krakowa*, Kraków 1967, s. 86–87. Zob. „Prospectus arcis et civitatis Cracoviensis delineatus a me M. Palbitzki tempore obsidionis, et ex fenestra monasterii e regione Augustianorum, cum ab hoste ex arce vistus ictu tormenti peterer vixque monitu monachii periculum evaderem". J. Muczykowski, op. cit., s. 157; J. Banach, op. cit., s. 215.

[27] P. Gordon, op. cit., s. 47.

[28] K. Petrus, *Zabytki kartografii z drugiej połowy XVII i początku XVIII stulecia jako źródła do badań przemian przestrzennych zachodnich przedmieść Krakowa*, „Czasopismo Techniczne. Architektura", 109 (2012), s. 141–143. Reprodukcja: *Atlas Historyczny Miast Polskich*, red. R. Czaja, T. V: Małopolska, red. serii Z. Noga, z. 1: *Kraków*, red. Z. Noga, Kraków 2007, s. 40, plan 1.3.

grafiki, nawet tych miejsc, których nigdy nie obserwował[29]. Autor ten stworzył również drugą rycinę Krakowa pokazującą wedutę miasta wraz z zaznaczonymi najważniejszymi budynkami miejskimi i niezwykle precyzyjnym rozplanowaniem przestrzennym szwedzkiego obozu wojskowego (ryc. 5)[30].

Porównanie twórczości Dahlbergha do publikowanej mapy prowadzi do konkluzji, że są one całkowicie różne. Niemożliwe jest, aby istniał wspólny dla obu planów (ryc. 1 i 2) archetyp, brak też wskazówek świadczących, że inżynier szwedzki w jakikolwiek sposób wykorzystywał przechowywany w archiwum królewskim planik. Gdyby co najmniej jedna z tych hipotez była prawdziwa, to na jednej z dwóch rycin Dahlbergha (ryc. 2 i 5) zostałyby zaznaczone informacje odnotowane w legendzie do planu. Niewątpliwie nie omieszkałby odnotować miejsca przebywania Karola X Gustawa oraz zaznaczyłby pierwszy atak i zdobycie bramy. W końcu na drukowanym planie odnotowano tylko jedno miejsce, gdzie sypano aprosze, kiedy w świetle publikowanego rysunku place fortyfikacyjne przeprowadzono z dwóch stron Krakowa (od zachodu i północy).

Jeżeli odrzucimy hipotezę o militarnym znaczeniu tego planu oraz o jego wykorzystaniu w twórczości propagandowej, pozostaje nam jedynie cel informacyjny. Świadek oblężenia dokonał wizualizacji przestrzeni, aby doprecyzować narrację związaną z oblężeniem miasta. Dlaczego autor uznał te informacje za warte udokumentowania? Wynika to z wagi zdarzenia. Gdy Karol X Gustaw i żołnierze szwedzcy przekraczali granice Rzeczypospolitej w lipcu i sierpniu 1655 r., z pewnością nie spodziewali się, że już w drugiej połowie września dotrą do oddalonego o prawie 470 km na południowy wschód Krakowa. Było to miasto najbardziej rozpoznawalne przez obcokrajowców w całej Rzeczypospolitej, o czym świadczą chociażby istniejące chorografie. Miastu temu poświęcały one najwięcej uwagi, podkreślając, że jest to stolica kraju. Miało być to miejsce bogate, porównywalne do najsłynniejszych miast niemieckich i włoskich. Akcentowano w nich suburbia,

[29] K. Łopatecki, *Stan badań nad oceną wiarygodności grafik autorstwa Erika Dahlbergha*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2017, s. 183–204.

[30] Dzieło jest zatytułowane niemal identycznie jak poprzednie: „Cracovia Sedes Regia obseßa et a Serenißimo Sueo: Gothorum Rege Carolo Gustavo deditione capta d: 8 Octob. Anno 1655". Na podstawie analizy tego źródła wiadomo, że Dahlbergh posiadał co najmniej plan rozłożenia wojsk Karola X Gustawa pod miastem. Już Jerzy Banach (op. cit., s. 113, 115) zwrócił uwagę, że panorama Krakowa (zob. ryc. 5) jest przedstawiona w lustrzanym odbiciu, stanowiąc prawdopodobnie kopię z dzieła Georga Brauna i Franza Hogenberga pt. *Civitates Orbis Terrarum*. Wynikało to stąd, że Dahlbergh nie posiadał widoku miasta od wschodu (z tej strony atakowali Szwedzi). Doskonale przedstawiono natomiast założenie i życie obozowe. Było to możliwe dzięki wykorzystaniu znajdującego się w spuściźnie po Dahlberghu planu rozłożenia wojsk pod Krakowem, tzw. *ordre de bataile*. Riksarkivet Stockholm, Erik Dahlbergs samling, arkicnummer 720269, omslagsnummer 45, bladnummer 1. Por. W. Komorowski, *Widoki portretowe Krakowa czasów staropolskich w badaniach historii miasta. Obraz, znak, symbol, tekst*, „Zapiski Historyczne", t. 84, 2019, nr 1, s. 136, 154, 158–159; M. Ziemierski, *Widok szwedzkiego oblężenia Krakowa w 1655 r. autorstwa Eryka Jönssona Dahlberga, kwestie interpretacji*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa", t. 22, 2004, s. 34–42.

Ryc. 4. *Geometrisches Plan vom Schloss Wawel und die Stadt bei dem Cracauv*... (1702), Riksarkivet, Krigsarkivet, Sveriges Krig 1521–1864, Stora Nordiska krieg 1699–1721, sygn. 182b. Punkt obserwacji Mathiasa Palbitzkiego odnotowany jest na mapie pod nr 4, w obrębie miasta Kazimierza

6
5
7.
1
3.
9
artillerie
nach Bonnesdorf
albertsdorf
Leib Regiment
Trabanten
Klafter

Ryc. 5. Erik Dahlbergh, *Cracovia Sedes Regia obsessa et a Serenissimo Sveo. Gothorum Rege Carolo Gustavo deditione capta d. 8 Octob. Anno 1655*, Nürnberg 1696. Biblioteka Narodowa, sygn. ZZK 18 686

czyli znajdujące się przy stolicy inne miasta, jak Kazimierz, Kleparz oraz osadę Stradom, podkreślano rolę istniejącego tam uniwersytetu[31]. Można nawet postawić hipotezę, że autor planu znał chorografię Szymona Starowolskiego, który

[31] M. Kromer, *Polonia siue De sitv, popvlis, moribvs, magistratibvs et republica regni Polonici libri duo*, Coloniae 1578, s. 47–49; B. Vigènere, *La description du Royaume de Poloigne et pays adjacens avec les statuta, constitutions, moeurs et façons de faire d'iceux...*, Paris 1573, k. IX–Xv; S. Starovolsci, *Polonia, nunc denuosequita et aucta*, Dantisci 1652, s. 44–59.

opisując Wawel, podkreślał bazylikę św. Stanisława oraz znajdujący się w niej grobowiec przykryty złotą kopułą[32]. Zbieżność terminów i pewne skróty myślowe zawarte w obu tekstach (zob. aneks, pkt 2) założenie to uprawdopodobniają. Podkreślić należy, że z Krakowem wiązał się również ceremoniał koronacyjny królów, tam też przechowywano insygnia koronacyjne i dokonywano namaszczenia kolejnych władców; Wawel także był miejscem ich pochówku[33].

32 S. Starovolsci, op. cit., s. 45–46.

33 S. Ochman, *Koronacja Jana Kazimierza w roku 1649*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce", t. 28, 1983, s. 135–159; A. Bues, *The Elections, Coronations and Funerals of the King of Poland*, w: *Eu-*

Drugi element był nie mniej ważny dla twórcy i dotyczył dokumentowania działań wojennych. Ten rodzaj czynności był niezwykle popularny w epoce, co akcentuje Helmer Helmers[34]. Podkreśla on, że ryciny połączone z opisem sytuacyjnym działań wojskowych umożliwiały publiczności europejskiej bieżącą obserwację prowadzonych wojen. Powyższe zjawisko wskazuje na coraz popularniejsze w XVII stuleciu łączenie kartografii z opisem, który łącznie miał unaoczniać prezentowane wydarzenia. Dodać wypada, że nie tylko stosowano drukowane ryciny, ale nierzadko w korespondencji używano odrysowanych lub własnoręcznie wykonanych schematów i planików. Stanowi to świadectwo ukształtowania się wśród ludzi renesansu i baroku myślenia przestrzennego wynikającego ze znajomości coraz powszechniejszych atlasów i map[35].

Takie sytuacje dotyczące terenu Europy Środkowej i Wschodniej nie są wyjątkowe. Z działań wojennych Stefana Batorego (króla Rzeczypospolitej w latach 1576–1586) przeciwko Gdańskowi znane są dwa źródła kartograficzne dołączone do listów. Wiadomo, że mapę okolic Gdańska i ujścia Wisły z uwzględnieniem twierdzy Latarni wykonali (a raczej odrysowali) ambasadorzy saskiego elektora Augusta Wettina. Dzieło Abrhama von Bock i Andreasa Paulego niestety nie zachowało się. Więcej szczęścia miała mapa przygotowana 17 września 1577 roku przez Ferdynanda von Schönaicha. Przedstawia ona w rzucie izometrycznym położenie Gdańska i Latarni, obozów wojskowych i armii polowych na tle sieci rzecznej w delcie Wisły[36].

Podobna sytuacja miała miejsce w roku 1615 podczas wojny rosyjsko-szwedzkiej. Przykładowo przyszły biskup Västerås Johannes Rudbeckius w liście napisanym do profesora logiki z Uniwersytetu w Uppsali opisującym oblężenie Pskowa umieścił również mapę okolic wraz z dokładną legendą[37]. Miał on jednak ułatwione zadanie w stosunku do autora planu prezentowanego

ropa Triumphans. Court and Civic Festivals in Early Modern Europe, vol. 1–2, ed. J.R. Mulryne, H. Watanabe-O'Kelly, M. Shewring, London 2004, s. 375–385.

34 H. Helmers, *Cartography, War Correspondence and News Publishing: The Early Career of Nicolaes van Geelkercken, 1610–1630*, w: *News Networks in Early Modern Europe*, ed. by J. Raymond, N. Moxham, Leiden–Boston 2016, s. 358–363.

35 Por. E. Rybicka, *Antropologiczne i komunikacyjne aspekty dyskursu epistolograficznego*, „Teksty Drugie", 2004, nr 4, s. 40–55. Autorka podkreśla, że na list można spojrzeć jako dokument, tekst, dyskurs i działanie. Mapa dołączona do korespondencji stanowi istotny element dyskursu (jako sposób rozmowy pomiędzy nieobecnymi, ale ważne jest również założenie, że „listy w gruncie rzeczy pisze się dla siebie") ale też działania, które polega na przekazywaniu informacji na odległość.

36 W. Behring, *Beiträge zur Geschichte des Jahres 1577. II: Die Berichte der kursächsischen Gesandten Abraham von Bock und Dr. Andreas Pauli* über *die Friedensvermittlung zwischen König Stephan Bathory und der Stadt Danzig*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins", Heft XLV, s. 104–115; T. Korzon, *Dzieje wojeni wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa*, t. 2, Kraków 1912, s. 20 i ryc. 16.

37 J. Rudbecks do M.J. Zabrasynthio, Holmiae 3 XI 1615, w: J. Hallenberg, *Svea rikes historia under Konung Gustav den Stores regering*, Bd. IV, Stockholm 1794, s. 1005–1011, mapa po s. 1010. Zwracając się do adresata odnotował: „Su ibdidionem Pleschoviae videre desideras, crasso filo adumbratam simul mitto".

w niniejszym artykule. Rudbeckius odrysował mapy wykonane przez inżynierów znajdujących się na usługach Gustawa II Adolfa. Rok później w dwóch listach litewski dowódca wojskowy Aleksander Gosiewski pisząc do swego przełożonego hetmana polnego Krzysztofa Radziwiłła i na dwór królewski Zygmunta III odnotowuje, że do korespondencji dołączył mapę pokazującą rozmieszczenie obozów i blokhauzów rosyjskich i litewskich wokół Smoleńska[38]. Mapy są również dołączane do korespondencji przez osoby podróżujące po Europie. Dobrym przykładem jest także szlachcic polski Krzysztof Arciszewski. Przebywając w Niderlandach wysyłał on listy do Krzysztofa Radziwiłła zawierające plany oblężenia Bredy oraz mapy z zaznaczoną lokalizacją obozów hiszpańskich i holenderskich, które precyzują jego opisy dotyczące kolejnych etapów działań wojennych[39].

Przykłady można byłoby mnożyć, a świadczą one o coraz większym zainteresowaniu nową formą obrazowania przestrzeni, która częściowo zastępuje, a raczej uzupełnia rozbudowany opis. Niestety, w ogromnej większości sytuacji dołączone do korespondencji szkice, plany i mapy nie przetrwały do naszych czasów. Wydany w niniejszym artykule zabytek jest pod tym względem rzadkością. Autor pokazuje w nim swój pobyt pod egzotycznym Krakowem. Prezentuje nie tylko działania wojenne, ale dokumentuje swoją obecność pod Wawelem i znajdującą się tam złotą kopułę świątyni.

Aby uzyskać więcej informacji o analizowanym dziele przeprowadziliśmy analizę dotyczącą pochodzenia tego planu. Na odwrociu znajduje się współczesny napis: „d. 7 decemb: A° 1655". Nie oznacza to daty nadania, a raczej jest to adnotacja odbiorcy o dniu otrzymania przesyłki (niemal na pewno była to data z kalendarza juliańskiego). A zatem około 8- lub 9-tygodniowy czas potrzebny na dostarczenie przesyłki wskazuje, że prawdopodobnym miejscem docelowym był Półwysep Skandynawski – być może Sztokholm[40]. W innym przypadku adresat zapewne użyłby innego języka, list zaś do posiadłości szwedzkich

38 A. Gosiewski do K. Radziwiłła z Twerdylicy 12 XII 1616, AGAD, AR, dz. V, sygn. 4560/II, s. 20; A. Gosiewski do A. Boboli, Twerdelica 30 XI 1616, Svenska Riksarkivet (Sztokholm), Skoklostersamlingen, E 8600, k. 72v. Wersje tych map były na tyle popularne, że nawet poeta – Jan Kunowski – umieścił ją w swoim utworze poetyckim opisującym walki litewsko-rosyjskie. K. Łopatecki, *Pierwszy poetycki traktat wojskowy z mapą Jana Kunowskiego Odsiecz smoleńska. Wykorzystanie kartografii w działaniach operacyjnych (1616–1617)*, „Rocznik Lituanistyczny", t. 4, 2018, s. 41–75.

39 K. Arciszewski do K. Radziwiłła, Haga 12 I 1625, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 190, s. 50; K. Arciszewski do K. Radziwiłła, Haga 8 IV 1625, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 190, s. 58; K. Łopatecki, *The influence of maps and plans created in the 1620s in the Netherlands on the development of military concepts in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Przegląd Zachodniopomorski", t. 34, 2019, nr 4, s. 253–283.

40 Przesyłki ze Zjednoczonych Prowincji do Wielkiego Księstwa Litewskiego lub na teren Inflant docierały nawet po 80–90 dniach, co oznacza średnie dzienne przemieszczanie się listu o 24 km. K. Łopatecki, *The influence of maps...*, op. cit., 267–268.

położonych na południowym brzegu Morza Bałtyckiego dotarłby do adresata szybciej.

Zarówno zachowana XX-wieczna adnotacja archiwalna na odwrociu planu jak i kartonowa obwoluta, w które przechowany jest ten zabytek, zawierają informacje, że źródło to zostało wyjęte z materiałów archiwalnych. Działanie archiwistów polegające na wydzielaniu z materiału archiwalnego źródeł kartograficznych i umieszczaniu ich do nowych, specjalnie stworzonych jednostek było działaniem powszechnym w całej Europie co najmniej do końca 20-lecia międzywojennego. W Riksarkivet do poszczególnych zespołów dołącza się jednostkę zatytułowaną „~ Kartor", w której przechowywane są wszystkie wyjęte (zresztą niekonsekwentnie) plany i mapy.

W teorii przynajmniej odnalezienie dokumentu, z którego pozyskano i wyodrębniono w oddzielną jednostkę mapę lub plan, nie jest zadaniem trudnym. Na obwolucie i odwrociu znajduje się bowiem informacja o pierwotnym miejsca przechowywania źródła. Podążyliśmy za wskazówkami archiwistów, jednakże we wskazanej jednostce nie znaleźliśmy żadnego dokumentu, który można byłoby łączyć z planem[41]. Przeszukując kolejne jednostki w obrębie zespołu, które dotyczyły roku 1655, znaleźliśmy miejsce pierwotnego przechowywania źródła kartograficznego[42]. Plan wchodził w skład dokumentacji wytworzonej przez administrację szwedzką, która dotyczyła oblężenia Poznania i Krakowa. Została ona ujęta w odrębnym fascykule zatytułowanym: *accords puncter emellan Feltmarskalken Gr. Wittenberg och åtskillige Polske Magnater wid Posens och Cracous öfwergång. in Octobri 1655*. [*Punkty porozumienia między feldmarszałkiem hrabią Wittenbergiem i niektórymi polskimi magnatami przy oddawaniu Poznania i Krakowa w październiku 1655*].

W fascykule na pierwszym miejscu znalazł się oryginał aktu kapitulacji, podpisany i opieczętowany przez Stefana Czarnieckiego i Arvida Wittenberga, datowany w Kazimierzu, 7 października (wg starego stylu) 1655 r. Po nim umieszczono poszukiwaną przez nas wskazówkę, tzw. „Hänvisningsblad", o przeniesieniu planu oblężenia Krakowa do innej jednostki archiwalnej przechowującej źródła kartograficzne (co miało nastąpić w 1933 r.). Dalej umieszczono mandat Karola Gustawa wystawiony z Kazimierza pod Krakowem z dnia 7 (17) października 1655 r., skierowany do wojsk szwedzkich, w którym król informuje o zatwierdzeniu aktu kapitulacji i wzywa do wypełniania jego punktów. W fascykule znalazły się też koncepty tego mandatu, brudnopisy aktu kapitulacji w różnych odmianach, wykaz szlachty województwa krakowskiego zawierający odrębne porozumienie z Wittenbergiem w dwóch odpisach, list żelazny wystawiony przez Hieronima Radziejowskiego, instrukcja

41 Riksarkivet Stockholm, Militaria, 2 (Krigshistriska samlingen 1500t–1800t), XI (Karl X Gustavs krig. Polska kriget 1655–1660), M 1304.

42 Riksarkivet Stockholm, Militaria, 2 (Krigshistriska samlingen 1500t–1800t), XI (Karl X Gustavs krig. Polska kriget 1655–1660), M 1297. Jednostka ta nie posiada paginacji.

dla pułkownika Hansa Böddekera i wiele innych dokumentów, nie mających szczególnego związku z oblężeniem Krakowa.

Problemem jest fakt, że jednostki nie są paginowane i zszyte, co skutkuje tym, że każdy niefrasobliwy użytkownik karteczkę „Hänvisningsblad" mógł przełożyć w inne miejsce, choć raczej nie powinno to nastąpić w obrębie różnych jednostek. Listów, które były również trzykrotnie złożone i dodatkowo pasują pod względem daty, jest niewiele. Żaden z nich jednak nie pasuje pod względem uszkodzeń jak i treści. Najbardziej prawdopodobną hipotezą jest znacznie późniejsze włożenie tego planu do dokumentacji dyplomatyczno-wojskowej związanej z kapitulacją Krakowa. Adresat otrzymał przesyłkę z mapą 6 grudnia 1655 r. i następnie w trudnej do odtworzenia okoliczności sama mapa (bez listu) trafiła do szwedzkiej dokumentacji państwowej. Dlatego niemożliwe jest jednoznaczne ustalenie nadawcy oraz adresata przesyłki.

Podsumowując, autorem planu musiała być osoba wykształcona i dysponująca sporą wyobraźnią przestrzenną opartą na częstym korzystaniu z map i planów. O horyzontach intelektualnych świadczy znajomość chorografii Rzeczypospolitej autorstwa Szymona Starowolskiego. Prawdopodobne jest założenie, że twórca mapy i dołączonego do niej opisu miał coś wspólnego z działaniem lazaretu wojskowego odnotowanego na planie (ryc. 1, pkt 16) – być może lekarza? Świadczy o tym również brak podstaw inżynieryjno-kartograficznych, które zapewne oficerowie mieli opanowane w podstawowym przynajmniej zakresie. Z drugiej strony klasztor augustianów jawi się jako miejsce, z którego najbardziej ciekawi Szwedzi obserwowali Wawel i Kraków, o czym świadczy przykład Matthiasa Palbitzkiego (ryc. 3). Nie jest zresztą wykluczone, że ten znakomity dyplomata i znawca sztuki był wykonawcą tej mapy. Warto podkreślić spisanie legendy w języku szwedzkim, co świadczy, że zarówno nadawcą jak i adresatem byli Szwedzi, nie zaś licznie zaciągani obcokrajowcy z obszaru Rzeszy Niemieckiej[43].

Na koniec chcemy zaakcentować, że jest to kolejny przykład stosowanego już pod koniec XVI i w pierwszej połowie XVII stulecia dołączania map i planów do korespondencji. Obiekt ten możemy traktować w kategoriach dzisiejszej pocztówki, w której autor symbolicznie pokazuje miejsce, w którym przebywa; mamy zatem tło Krakowa, Kazimierza, Kleparza, Stradomia i przede wszystkim Wawelu. Źródło to służyło przede wszystkim jednak dokładniejszemu doprecyzowaniu opisywanego wydarzenia (w tym przypadku oblężenia). Analizowany plan możemy określić jako kartograficzny prymityw napisowy, do tej kategorii zaliczają się bowiem „mapy, które powstały w kręgu oddziaływania przekazu pisanego"[44] (w tym przypadku listu). Sporządzenie legendy

[43] G. Tessin, *Die deutschen Regimenter der Kron Schweden*, teil 1 *(1654–1660)*, Koln–Graz 1965.

[44] J. Gołaski, *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII w. Studia nad genezą wielkoskalowej informacji kartograficznej*, Wrocław 1969, s. 84.

w języku szwedzkim jest również ciekawym rozwiązaniem i być może należy to wiązać z chęcią szerszego odbioru dzieła[45]. Niestety, przeprowadzona analiza wskazała, że po włączeniu planu do dokumentacji państwowej związanej z kapitulacją Krakowa, nie został on w żaden sposób w celach propagandowych wykorzystany. Przeprowadzone badania wykazały, że jest to wiarygodny, a przy tym najstarszy zachowany plan okolic Krakowa, który powstał pomiędzy 1 a 7 października (11–17 X) 1655 roku.

Aneks

Transkrypcja i tłumaczenie na język polski legendy umieszczonej u dołu planu (zob. ryc. 1). Minuskuła neogotycka z poszczególnymi słowami zapisanymi minuskułą humanistyczną[46].

Notar(um) Explica(ti)o. – [*Objaśnienie not*]

1. Slottet. – [*zamek*]
2. S. Stanisl(ai) cu(m) Capella aurata Tegell(ata). – [*katedra św. Stanisława z kaplicą o złotych dachówkach*]
3. Sielfwa huusett. – [*sam budynek*]
4. Porten der attaquett i förste dagarne skedde för än fienden satte elden på husen i Stradom. – [*brama która była atakowana w pierwsze dni, zanim wróg nie podpalił domów na Stradomiu*]
5. En Port och Thorn ruinerat af wåra Stycken, där och brechen ähr skutin. – [*Brama i wieża zrujnowane przez nasze działa, tam wystrzelały przerwę*]
6. G(ene)ral Wurtz Approcher. – [*aprosze generała Würtza*]
7. Battarier. – [*baterie*]
8. den Porten K(ungliga). M(ajestät). sigh först bemechtigede. – [*tę bramę król opanował jako pierwszą*]
9. Förstaden Stradom afbrendh där nu wåre Soldater logera. – [*przedmieście Stradom spalone, gdzie teraz kwaterują nasi żołnierze*]
10. Förstaden Clepardh afbrendh. – [*przedmieście Kleparz spalone*]
11. Andra huus afbrende. – [*inne domy spalone*]
12. Jude Staden. – [*Miasto Żydowskie*]
13. Casimirs. – [*Kazimierz*]

[45] W przedindustrialnej Szwecji mamy do czynienia z wysokim poziomem piśmiennictwa oraz umiejętnością czytania. Niestety bardziej ścisłe dane pochodzą z końca XVII i wieku XVIII. E. Johansson, *The History of Literacy in Sweden*, *Understanding literacy in its historical contexts*, w: *Socio-cultural history and the legacy of Egil Johansson*, ed. by H.J. Graff, A. Mackinnon, B. Sandin, I. Winchester, Lund 2009, s. 28–59.

[46] Szersze komentarze dotyczące legendy odnotowaliśmy w pracy: K. Łopatecki, W. Krawczuk, op. cit., s. 419–421.

14. Broo öfwer Weichseln. – [*most nad Wisłą*]
15. Clöster der K(ungliga). M(ajestät). logerar. – [*klasztor gdzie mieszka król*]
16. Clöster för wåra siuka Soldater. – [*klasztor dla naszych chorych żołnierzy*]
17. Wårt läger. – [*nasz obóz*]
18. Weichselstrohmen. – [*nurt Wisły*]
19. En Flottbroo af wåra slagen öfer Weichseln. – [*most pontonowy położony przez naszych nad Wisłą*]
20. Crakow. – [*Kraków*]

Literatura

Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 5: Małopolska, nr 1: *Kraków*, 2007, red. Z. Noga, Kraków.

Backhaus H., 1992–1994, *Palbitzki, Mathias*, w: Svenskt Biografiskt Lexikon, t. 28, red. G. Nilzén, Stockholm, s. 558–559.

Banach J., 1967, *Dawne widoki Krakowa*, Kraków.

Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., 2013, *Dzieje kartografii miast polskich do końca XIX wieku. Zarys problematyki*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 45, nr 3, s. 236–255.

Behring W., 1903, *Beiträge zur Geschichte des Jahres 1577. II: Die Berichte der kursächsischen Gesandten Abraham von Bock und Dr. Andreas Pauli über die Friedensvermittlung zwischen König Stephan Bathory und der Stadt Danzig*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins", Bd. 45, s. 1–136.

Bues A., 2004, *The Elections, Coronations and Funerals of the King of Poland*, w: *Europa Triumphans. Court and Civic Festivals in Early Modern Europe*, vol. 1–2, ed. J. R. Mulryne, H. Watanabe-O'Kelly, M. Shewring. London, s. 375–385.

Cartographica Poloniae 1570–1930. Catalogue of Manuscript Sources in Swedish Collections to the History of Polish Territories, 2008, compiled by U. Ehrensvärd, Warsaw–Stockholm.

Cederlöf O., 1973, *Pejzaże polskie Erika Dahlbergha*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości", t. 19, nr 2, s. 217–229.

Englund P., 2000, *Den oövervinnerlige. Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*, Stockholm.

Harley J.B., Zandvliet K., 1992, *Art, science, and power in sixteenth-century Dutch cartography*, „Cartographica. The International Journal for Geographic Information and Geovisualization", vol. 29, no. 2, s. 10–19.

Helmers H., 2016, *Cartography, War Correspondence and News Publishing: The Early Career of Nicolaes van Geelkercken, 1610–1630*, w: *News Networks in Early Modern Europe*, ed. by J. Raymond, N. Moxham, Leiden–Boston, s. 350–374.

Isacson C.-G., 2004, *Karl X Gustavs krig. Fälttågen i Polen, Tyskland, Baltikum, Danmark och Sverige 1655–1660*, Lund.

Johansson E., 2009, *The History of Literacy in Sweden*, w: *Understanding literacy in its historical contexts: Socio-cultural history and the legacy of Egil Johansson*, ed. by H.J. Graff, A. Mackinnon, B. Sandin, I. Winchester, Lund, s. 28–59.

Kersten A., 2006, *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Lublin.

Koeman C., Schilder G., Egmond M. van, Krogt P. van der, 2007, *Commercial Cartography and Map Production in the Low Countries, 1500 – ca. 1672*, w: *The History of Cartography*, Vol. 3, part 2: *Cartography in the European Renaissance*, ed. by D. Woodward, Chicago–London, s. 1296–1383.

Komorowski W., 2019, *Widoki portretowe Krakowa czasów staropolskich w badaniach historii miasta. Obraz, znak, symbol, tekst*, „Zapiski Historyczne", t. 84, nr 1, s. 135–167.

Korzon T., 1912, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa*, vol. 2, Kraków.

Krawczuk W., Miodunka P., Nabiałek K., 2009, *Dzieje Wojnicza od XVI do XVIII wieku*, Wojnicz.

Łopatecki K., 2009, *Prace kartograficzne wykonywane na ziemiach Rzeczypospolitej przez szwedzkich inżynierów wojskowych w XVII stuleciu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości", t. 46, s. 55–79.

Łopatecki K., 2017, *Stan badań nad oceną wiarygodności grafik autorstwa Erika Dahlbergha*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok, s. 183–204.

Łopatecki K., 2018, *Pierwszy poetycki traktat wojskowy z mapą Jana Kunowskiego Odsiecz smoleńska. Wykorzystanie kartografii w działaniach operacyjnych (1616–1617)*, „Rocznik Lituanistyczny", t. 4, s. 41–75.

Łopatecki K., 2019, *The influence of maps and plans created in the 1620s in the Netherlands on the development of military concepts in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Przegląd Zachodniopomorski", t. 34, nr 4, s. 253–283.

Łopatecki K., Krawczuk W., 2021, *The Swedish plan of the Siege of Krakow in 1655*, „Scandinavian Philology", vol. 19, no 2, s. 400–421.

Łopatecki K., Walczak W., 2011, *Maps and plans of the Polish Commonwealth of the 17th c. in Archives in Stockholm*, vol. I, Warszawa.

Marczak J., Sarzyński A., 2005, *Kopuła Kaplicy Zygmuntowskiej przy katedrze na Wawelu*, „Wiadomości Konserwatorskie", t. 18, s. 42–52.

Muczkowski J., 1932, *Dwa nieznane widoki Zamku na Wawelu*, „Rocznik Krakowski", t. 23, s. 159–162.

Nagielski M., Kossarzecki K., Przybyłek Ł., Haratym A., 2015, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa.

Nisser W., 1934, *Mathias Palbitzki som connoisseur och tecknare*, Uppsala.

Nowak T., 1963, *Obrona Krakowa przez Stefana Czarnieckiego w roku 1655*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości", t. 9, s. 59–124.

Nowak T., 1973, *Operacja krakowska króla Karola X Gustawa 17 IX – 19 X 1655 r.*, w: *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, red. J. Wimmer, Warszawa, s. 207–258.

Ochman S., 1983, *Koronacja Jana Kazimierza w roku 1649*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce", t. 28, s. 135–159.

Petrus K., 2012, *Zabytki kartografii z drugiej połowy XVII i początku XVIII stulecia jako źródła do badań przemian przestrzennych zachodnich przedmieść Krakowa*, „Czasopismo Techniczne. Architektura", t. 109, s. 139–150.

Rybicka E., *Antropologiczne i komunikacyjne aspekty dyskursu epistolograficznego*, „Teksty Drugie", 2004, nr 4, s. 40–55.

Stade A., 1967, *Erik Dahlbergh och Carl X Gustafs krigshistoria*, Kristianstad.

Tersmeden L., 1973, *Armia Karola X Gustawa – zarys organizacyjny*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości", t. 19, nr 2, s. 125–170.

Tessin G., 1965, *Die deutschen Regimenter der Kron Schweden*, teil 1: *(1654–1660)*, Koln–Graz.

Wagner M., 2007, *Bitwa pod Żarnowem 16 września 1655 roku*, w: *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa, s. 154–163.

Wiszowata-Walczak K., 2012, *Pobyt Jana Kazimierza na Śląsku w 1655 roku w świetle korespondencji nuncjusza Piotra Vidoniego*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M. R. Drozdowski, W Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok, s. 533–542.

Ziemierski M., 2004, *Widok szwedzkiego oblężenia Krakowa w 1655 r. autorstwa Eryka Jönssona Dahlberga, kwestie interpretacji*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa", t. 22, s. 34–42.

The Swedish plan of the siege of Krakow from 1655 as an example of cartographic works used in epistolary communication

Karol Łopatecki*, Wojciech Krawczuk**

* Uniwersytet w Białymstoku
Pracownia Struktur Ustrojowych, Militarnych i Społecznych
ORCID: 0000-0002-7921-9421. E-mail: k.lopatecki@uwb.edu.pl
** Uniwersytet Jagielloński
Instytut Historii, Pracownia Archiwistyki i Metod Kwantytatywnych
ORCID 0000-0001-9191-9415. E-mail: wojciech.krawczuk@uj.edu.pl

Summary: In this article we present an unknown map of Krakow (compared to other cartographic sources) and its surroundings with the attached description in Swedish and stored in the National Archives of Sweden. We are scrutinizing the circumstances in which this work came into being, which indicates that the source was created at the beginning of October 1655. This document was attached to an unpreserved letter which was probably sent to the Scandinavian Peninsula. We intend to present this relic as an attempt to depict war events in an epistolographic message through a two-dimensional representation of space with a legend. We place this attempt against the broader background of the world-view changes of the time, shaped by the ever more popular atlases and printed maps. The map and the legend were to complement the epistolographic message, common in the correspondence of the diplomatic and military elites of the 17th century. The author must have been an educated person with considerable spatial imagination. This person's intellectual horizons are evidenced by, among others, the knowledge of the chorography of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The map was presumably made by Mathias Palbitzki, a diplomat and art connoisseur.

Keywords: map legend, critical cartography, epistolography, the Second Northern War, the Swedes in Poland, Krakow, documentation of wars of the early modern period, chorography.

Artykuł powstał w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki OPUS, nr UMO-2018/31/B/HS3/00846 pt. „Społeczne i gospodarcze znaczenie obozów i garnizonów wojskowych w państwie polsko-litewskim (XVI–XVIII wiek)".

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 383–394
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Z miarką przez Pomorze: kataster szwedzki, czyli najdawniejsze mapy katastralne Pomorza

Tomasz Tarasiuk
Uniwersytet Szczeciński
Instytut Historyczny
ORCID: 0000-0001-8946-8168
E-mail: t.m.tarasiuk@gmail.com

Zarys treści: Szwedzkie mapy i spisy katastralne Pomorza, wykonane w latach 1692–1709, stanowią przykład źródła wyjątkowego i zapomnianego. Pomimo swojej dokładności i głębi informacyjnej nie zostały one całościowo opracowane przez badaczy polskich, co sprawia, że nieczęsto pojawiają się w nowych badaniach, nawet jeśli te dotyczą epoki nowożytnej. Autor artykułu prezentuje treść źródła i jego potencjał badawczy.

Słowa kluczowe: Pomorze Szwedzkie, Nowożytność, kataster szwedzki

Księstwo Pomorskie pod koniec swojego istnienia jest prezentowane w polskiej historiografii jako arena zmagań o obecność Szwecji w polityce Rzeszy oraz dowód na rozwój imperialistycznych idei od czasów Gustawa II Adolfa, reprezentowanych przez koncept *dominium Maris Baltici*. Niekiedy w literaturze przedmiotu można natrafić na dosyć obszerne traktaty dotyczące wpływu wojny trzydziestoletniej na tereny Pomorza, jak i omówienie jej bezpośrednich skutków. Stosunkowo mało uwagi poświęca się jednak źródłom kartograficznym z epoki, które prezentują badaczom obraz tej podzielonej obecnie między Niemcy i Polskę krainy[1].

Utworzony z inicjatywy szwedzkiej spis katastralny jest właśnie takim źródłem. Wykorzystują go chociażby autorzy rozdziałów *Historii Pomorza*[2], zaznaczone zostaje przy tym, że edycja współczesna wydawana w Niemczech nie jest pełna. Tę „niepełność" charakteryzuje przede wszystkim ograniczenie prac nad źródłami do materiałów dotyczących ziem leżących na terenie obecnych Niemiec, z pominięciem ziem polskich, z wyjątkiem samego miasta Szczecina.

[1] Należy wspomnieć o wyjątku, jakim jest np. część artykułów w „Przeglądzie Zachodniopomorskim" dotykających kwestii kartograficznych, patrz: R. 34 (63), 2019, z. 4; stanowczo zbyt mało jest jednak przykładów na szersze wykorzystanie tego źródła.

[2] *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 3, pod red. G. Labudy, Poznań 2007, s. 11.

Spis katastralny ziem pomorskich, które po pokoju westfalskim przypadły Szwecji, uznawany jest za najstarszy spis katastralny w Niemczech[3]. Zachowały się ślady istnienia wcześniejszych lokalnych katastrów[4], jednak nie dotyczyły one całej prowincji a jedynie wybranych rejonów, co pozwalałoby twierdzić, że były wykonywane jedynie, jeśli zaszła taka potrzeba, na przykład w związku z koniecznością podziału ziem po śmierci posiadacza lub sporów granicznych. Istnieją przesłanki do twierdzenia, że przed katastrem szwedzkim także rysowane były matrykuły w czasie reform podatkowych, brak jednak obecnie materialnych pozostałości po wszelkich wcześniejszych pracach mierniczych[5].

Celem autora artykułu jest przedstawienie ciągu wydarzeń, które doprowadziły do powstania katastru Pomorza wchodzącego w skład Królestwa Szwecji, zaprezentowanie jego cech jako źródła kartograficznego i statystycznego, współzależności między mapami a opisem katastralnym terenów oraz potencjału badawczego, wynikającego z jego wyjątkowego statusu jako pierwszego współczesnego katastru na południowych brzegach Bałtyku.

Próba opisania krajobrazu kulturowego okolic Szczecina na podstawie map i spisów katastralnych obnażyła słabość polskojęzycznej bazy literatury naukowej w tym temacie. Ze względu na wyjątkowy charakter katastru szwedzkiego, będącego źródłem niezwykle dokładnym i mimo wieku dobrze zachowanym, zasadne wydaje się jednak dążenie do jak najdokładniejszego zbadania go jako jednego z ważniejszych źródeł do historii regionu[6].

* * *

Panowanie szwedzkie na Pomorzu jest bezpośrednią konsekwencją wojny trzydziestoletniej. Rozpoczęta *de facto* w 1630 r. okupacja Pomorza, regulowana układem szwedzko-pomorskim w Szczecinie[7], została zamieniona w trwałe posiadanie traktatem z Westfalii i tzw. *recesem szczecińskim* z 4 maja 1653 roku[8].

[3] C. Drolshagen, *Die schwedische Landesaufnahme und Hufenmatrikel von Vorpommern als ältestes deutsches Kataster*, von Bruncken, Greifswald 1920, https://digitale-bibliothek-mv.de/viewer/ppn-resolver?id=PPN634331817 (dostęp 22.12.2020).

[4] Przykład takiego śladu można znaleźć w: „Pommersches Urkundenbuch", Bd. 1, Abt. 1, s. 786–1253: *Regesten, Berichtigungen und Ergänzungen zu Hasselbach's und Kosegarten's Codex Pomeraniae diplomaticus*, In Commission bei Th. von der Rahmer, Stettin b.d., 517 (Cod. No. 439).

[5] K. Siedlik, *Analiza prawidłowości przedstawienia treści geograficznej na Wielkiej Mapie Pomorza Eilharda Lubinusa*, „Przegląd Zachodniopomorski", r. 29 (58), 2014, z. 2, s. 15–58.

[6] Badacze za granicami Polski podejmowali się już opracowania katastru szwedzkiego w różnym zakresie. Większość z tych badań ograniczona była swoim zakresem do obecnych terenów Niemiec, a zatem dalej pozostawia otwarte pole do prac nad mapami katastralnymi „polskiej części" Szwedzkiego Pomorza.

[7] B. Wachowiak, *Zjednoczone Księstwo Pomorskie (do 1648 r.)*, w: J.M. Piskorski, *Pomorze Zachodnie poprzez wieki*, Szczecin 1999, s. 146.

[8] Z. Szultka, *Pomorze Zachodnie w okresie rywalizacji szwedzko-brandenbursko-pruskiej o Szczecin i ujście Odry*, w: *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 3, red. G. Labuda, Poznań 2007, s. 234–237.

W tym czasie Szwecja przechodziła okres rozwoju i modernizacji. Zmiany w polityce podatkowej i nabytki terytorialne wymusiły rozwój aparatu państwowego i współczesnych instytucji. Jednym z elementów tych przemian było powstanie *Lantmäterikontoret*, to znaczy Urzędu Katastralnego. Nastąpiło to na skutek polecenia królewskiego z 4 kwietnia 1628 r., nakazującego sporządzenie zestawienia sytuacji wszystkich prowincji królestwa, ze szczególnym celem poprawy ich obronności oraz usprawnienia opodatkowania[9]. W celu realizacji tego polecenia rozpoczęto tworzenie map i spisów katastralnych dla wszystkich prowincji królestwa. Przełomowy charakter tych działań objawiał się przede wszystkim w ujednoliceniu map, zarówno w kwestii kolorów używanych do oznaczania przynależności ziem, jak i oznaczeń rysunkowych. Geodeci stopniowo otrzymywali kolejne wytyczne i zadania, a w 1631 r. dostali nakaz wykonania map istniejących miast i osiedli. W miarę zdobywania ziem przez Szwecję urząd otrzymywał kolejne polecenia tworzenia map katastralnych i map granic.

W przypadku Pomorza instrukcja dla mierniczych wydana została w roku 1691, a pierwsze prace rozpoczęto rok później. Z nazwiska w dokumentach wymieniono 25 inżynierów, którzy mieli swój udział w utworzeniu katastru, przy czym większość z nich pochodziła ze Szwecji[10]. Rozsądnie jest jednak zakładać, że do tej liczby można dodać przynajmniej dwa razy tyle asystentów, uczniów i pracowników fizycznych, których udział był konieczny przy wykonywaniu pomiarów. Oprócz prac mierniczych służących rysowaniu map prowadzono też wywiady z mieszkańcami wsi oraz gromadzono informacje o żyzności gleby, które umieszczano w osobnych dokumentach. Pracę nad mapami zakończono w roku 1698, zaś cały spis katastralny do 1709 roku. Ponieważ pomiary rozpoczęto przed uzyskaniem pełnych wytycznych ze stolicy, mapy dla niektórych obszarów są zduplikowane. Spośród powstałych wtedy materiałów do czasów obecnych zachowało się 74–77 tomów opisów i wywiadów oraz 1613–1737 map, rozumianych jako pojedyncze karty zawierające tylko jedną mapę, posiadające swój numer inwentarzowy lub sygnaturę[11]. Wykonano je w skali około 1:8000, z kilkoma przykładami użycia mniejszych skal. Jednostki podane na podziałce (obecnej na każdej mapie, zwykle w ozdobnym

[9] W.R. Mead, *Scandinavian Renaissance Cartography*, w: *Cartography in the European Renaissance*, Chicago 2007*, The history of cartography*, vol. 3, part 2, s. 1802.

[10] R. Zölitz-Möller, *Greifswalder (historische) Kartensammlungen im Internet: Aktueller Stand, Erfahrungen, Perspektiven*, http://archiv.geomv.de/doc/vortragsreihe/VR38_GeoMV_histkart_Zoelitz-Moeller.pdf (dostęp 22.12.2020).

[11] Zależnie od źródła, w prezentacji *Modern edition of texts and maps of the cadastral land survey of Swedish Pomerania 1692–1709 on the internet with help of WebGIS and Content Management System* prof. dr Reinhard Zölitz podaje wartości (odpowiednio) 74 i 1613, inne źródła podają jednak, że w zbiorach Riksarkivet w Sztokholmie znajdują się trzy tomy wywiadów i 76 map, a kolejne 83 mapy przechowywane są w Królewskiej Bibliotece w Kopenhadze.

kartuszu lub ramce, zob. ryc. 1), to *ulnarum Stockholmensum* i *ulnarum Geomet. Pommeraniae*, mierzące odpowiednio 59,38 cm[12] i 58,4 cm[13].

Ryc. 1. Kartusz z podziałką, mapa pola miejskiego Szczecina, *Stettin Amt/Distrikt Stettin*, sygnatura AI1, Landesarchiv Greifswald, online: https://geogreif.uni-greifswald.de/search?map=search&map_id=30079

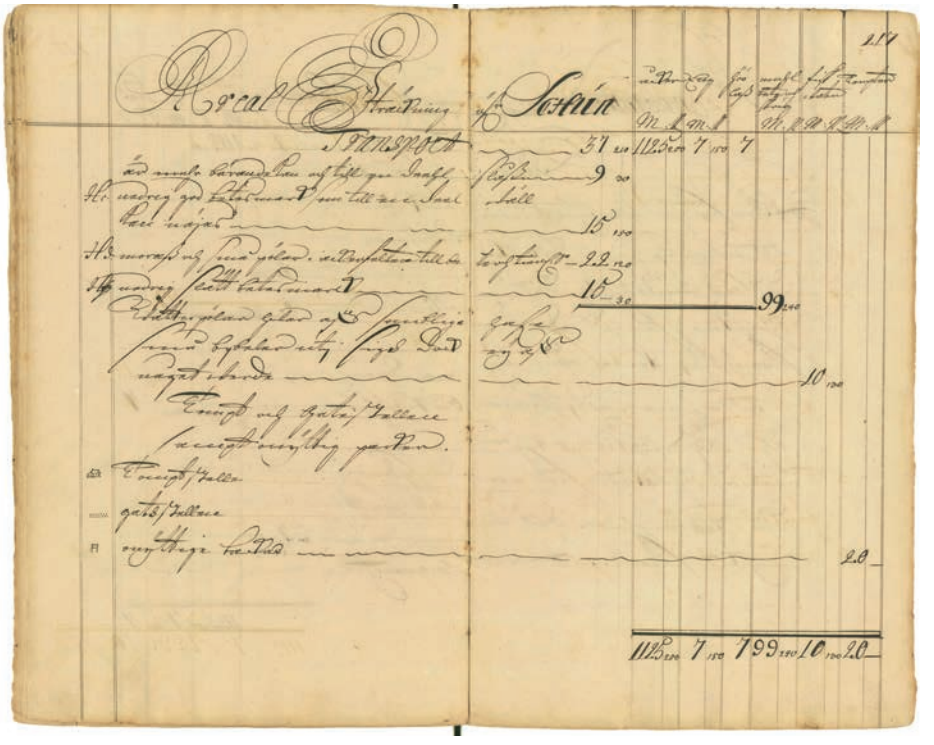
Na kartach starszych, „szkicowych" (brudnopisach), znajdują się podpisane notatki odpowiedzialnych za nie mierniczych, listy mieszkańców wsi i legendy, które jednak nie zawierają objaśnień użytych kolorów i niektórych znaków topograficznych zastosowanych na mapie. Karty nowsze są całkowicie pozbawione legend, mają jedynie podziałki. Informacje, które znaleźć można na wcześniejszych mapach, dalej dostępne są dzięki osobnym, powiązanym spisom, które dostarczają statystyk dotyczących pól, łąk i lasów zaprezentowanych na mapach. Nie powstały lub nie zachowały się mapy zbiorcze „rejonów" katastralnych, których nazwy są wymieniane w całej dokumentacji, istnieją jednak umieszczone na początku zbiorów spisów katastralnych alfabetyczne listy dystryktów (jednostek, dla których powstawały mapy) wraz z przyporządkowanymi im numerami.

Same spisy stanowią doskonałe źródło informacji na wiele tematów. Dowiedzieć się z nich można, jaką powierzchnię zajmowały różne rodzaje gruntów i jakie były ich właściwości, jakie były średnie plony z konkretnych działek, można też poznać nazwiska mieszkańców i przeanalizować notatki poczynione przez inżynierów. Informacje te w połączeniu z możliwością ich ulokowania w przestrzeni poprzez mapy są bardzo wartościowe, jako że błąd dokładności

[12] H. Högman, *Old Swedish Units of Measurement*, http://www.hhogman.se/old-units-of-measurement-sweden.htm (dostęp 22.12.2020).

[13] R. Zölitz-Möller, *Greifswalder Kartensammlungen im Internet*…

pomiarów na podstawie porównania map katastralnych do współczesnych map topograficznych określono na 10–40 m z miejscowymi anomaliami[14].

Ryc. 2. Karta spisu – fragment objaśnień dotyczących wsi Gumieńce (Schün), *Ortsbeschreibung (Urschrift)*, zeszyt 43, s. 208, Landesarchiv Greifswald, online: http://dhm.uni-greifswald.de/textband/band_43/directory_Band_43.bundle.djvu

Jako przykład można podać mapę jednego z dystryktów. Dla wsi Gumieńce (ob. zachodnia dzielnica Szczecina) zachowały się dwie mapy o sygnaturach AI76 i CVIb30. Mapy z sygnaturami serii A i B nie mają podanych dat powstania, są wykonane na mniej pożółkłym papierze i zawierają mniej kolorów i ozdób, mapy z serii C często zawierają informacje ze spisów, takie jak nazwiska właścicieli i skrótowa legenda, a przede wszystkim są datowane i podpisane przez autorów. Karta o sygnaturze AI76 została zatytułowana *Scheun Stettins Kådzbÿ*, CVIb30 zaś *Shůin Stettins Kådzbÿ y Districtet millan*

[14] R. Zölitz-Möller, *Modern edition of texts and maps of the cadastral land survey of Swedish Pomerania 1692–1709 on the internet with help of WebGIS and Content Management System*, b.d., https://goran.baarnhielm.net/kartarkivarie/Kartdagarna_2013/SVEA-Pommern_Joenkoeping_2013_Maerz_20_kortad_minskad.pdf (dostęp 22.12.2020)

Ryc. 3. Mapa katastralna wsi Gumieńce (Schün), *Scheune (Schüen, Schüne) Amt/Distrikt Stettin*, sygnatura CVIb30, Landesarchiv Greifswald, online: https://geogreif.uni-greifswald.de/search?map=search&map_id=31248

Swartlan Sitt
Sand
Sitten Sitt
Jorss
Characterna
Johan G. Stock

Oder ah Randow. Ze względu na większą zawartość informacji dokładniej przeanalizowana zostanie ta druga (ryc. 3). Karta jest otoczona czerwono-żółtą ramką, w takąż samą ujęte są podziałki przedstawione w formie pudełkowej w takich samych kolorach. Legenda, lista właścicieli i notatki mierniczego obramowane są podwójnymi cienkimi czerwonymi liniami. Obok nazwy dystryktu umieszczona została pieczęć dodana za czasów pruskich (na otoku napis: *PLANKAMMER D: K: PR: REGIERUNG ZU STETTIN*) wraz z ówczesną sygnaturą. Jako na jednej z nielicznych, na karcie tej nie ma róży wiatrów, jak można jednak stwierdzić poprzez porównanie jej z innymi mapami tego terenu, jest ona zorientowana na północ, z pewnym odchyleniem na wschód. Widoczne są też pozostawione przez autora linie pomocnicze, dzielące mapę na kwadraty. Dystrykt graniczy ze Szczecińskim Polem Miejskim od wschodu, *Pommerensdorf* (ob. Pomorzany) od południowego wschodu, *Justow* (Ustowo) od południa, a z *Myringen* (Mierzyn), *Prilipp* (Przylep), *Mandelkow* (Będargowo) i *Reinkendorf* (Rajkowo) od zachodu (wymieniane od północy). Granice nie są oznaczone w jednolity sposób, wyznaczają je granice działek i rodzajów gruntów oznaczone w sobie właściwy sposób kreską żółtą, czerwoną lub niebieską. Cieki i zbiorniki wodne oznaczono błękitną barwą z gradientem (najciemniejsze przy brzegu), łąki, nieużytki i tereny podmokłe zakolorowane są na zielono, zaś pozostałe pola są szrafowane poziomo czarną kreską. Wydzielone pola noszą literowe oznaczenia, którym w legendzie i spisach przyporządkowano właściwe opisy. Drogi i trakty piesze oznaczono przerywanymi liniami, zaś sama wieś została opatrzona symbolicznymi wizerunkami domów z numerami odnoszącymi się do listy właścicieli i kościoła. Zarówno działki, na których stały domy, jak i centralny plac wsi nie są szrafowane. Wyjątkowość mapy Gumieniec przejawia się w fakcie opisania lub nazwania pól poprzez zapisy na samej mapie. Znaczy to, że niektóre pola oprócz oznaczenia literowego opatrzone są dużymi napisami wykonanymi czarnym tuszem i zapisanymi tym samym krojem pisma, co nazwy sąsiednich dystryktów i cele dróg. Na północnym zachodzie mamy zatem *Hinnerfelt*; obszary te są oznaczone także literą „B" i szrafowane, ich granice są czerwone. Legenda dla „B" powiela informację zdobytą z samej mapy, także opisuje bowiem te pola jako *hinnerfelt*. Od południa i wschodu sąsiaduje z polami o niebieskiej granicy, szrafowanymi, na których widnieje napis *Swartlanfelt* oraz oznaczenia „A". Te jednak w legendzie opisane są jako *Swartlandz felt*, a zatem z drobną różnicą. Na północy i w całej wschodniej części między równoległymi drogami ze Szczecina teren poza jeziorami i strumieniami zajmują otoczone żółtą granicą szrafowane pola „C", na mapie opisane *Sandfelt*, który to opis powiela legenda. Na niej też opisy „A", „B" i „C" połączone są klamrą wskazującą na zapis Åker. Na południe od wsi i przy jej południowo-wschodnim krańcu znajduje się obramowane niebieską linią i szrafowane pole (powyżej drogi ze Szczecina nie jest ono oddzielone, znajduje się w strefie obramowanej żółtą granicą) oznaczone

„F", czyli *Winterfelt*. Na zachód od niego widać pole o bardzo nietypowym, „złamanym" kształcie, szrafowane i z żółtą granicą, opisane „E", czyli *Brakfelt*. Na zachód zaś od niego, w północno-zachodnim krańcu południowego „segmentu" dystryktu, znajduje się obramowane na czerwono pole z napisem *Fűckenfelt* i symbolem „D", opisanym w legendzie jako *sommarfelt*. Klamra łącząca symbole „D", „E" i „F" wskazuje na napis Åker i fűckenfelt. Prawie wszystkie tereny poza polami, które nie były uznane za jeziora już na mapie starszej, zostały zakolorowane na zielono i oznaczone są literą „H", opisaną jako *Muhlbete*. Jeden fragment zielony, u południowego ujścia cieku wodnego, oznaczony został jako „G", *Engh*. Jeziora zostały oznaczone symbolem przypominającym lustrzane odbicie neograficznej litery „I" lub literę „C", jednak widocznie różne od używanego zapisu tej drugiej. Brak jest takiego oznaczenia w legendzie. Niektóre z jezior są opisane na mapie, jednak pismo jest niewyraźne i miejscami nieczytelne. Najbardziej wysunięte na północ to zatem (prawdopodobnie) *bűlt Joke*(?), niższe to zaś *un stuls bruh*(?). Przez dystrykt przepływa nieduża rzeka, bez nazwy na mapie; obecnie jest to rzeka Bukowa. Na południowym skraju wsi znajduje się szrafowane pole z zieloną granicą, z nieczytelnym oznaczeniem (możliwe: *fr*, *kr*). W legendzie znajduje się także uproszczony symbol domu, z częściowo nieczytelnym opisem: *#m#te ah gate Stalten*. Na liście właścicieli figuruje piętnaście nazwisk, w spisie oprócz informacji widocznych na mapie podana została także wielkość posiadanych przez nich działek. Oprócz tego w spisie, po części dotyczącej areału pól i uzyskiwanych z nich średnich plonów (zob. ryc. 2) znajduje się sześć stron notatek dotyczących tego dystryktu. Ostatnim elementem legendy na mapie jest notatka mierniczego zawierająca datę 1693 oraz jego podpis, dzięki czemu wiemy że za wykonanie tej konkretnie karty odpowiedzialny był Johan G. Hőők, o którym nie wiadomo zbyt wiele oprócz tego, że był jednym ze szwedzkich kartografów.

Jak widać po tym niewielkim przykładzie, zarówno mapy, jak i spisy zawierają interesujące informacje, pozwalające zarówno na badanie topografii regionu, jak i do pewnego stopnia ekonomii, socjotopografii, na próby wyodrębnienia krajobrazu kulturowego od naturalnego poprzez analizę porównawczą z mapami późniejszymi i analizę samych map, umożliwiają też studiowanie metod pracy i profilu zainteresowań szwedzkich urzędników katastralnych oraz wiele innych tematów badań, do których konieczne byłoby dokładniejsze rozpoznanie treści notatek i spisów.

Niewątpliwie największą barierą jest brak oparcia w literaturze polskojęzycznej, czyli słowników lub wcześniejszych opracowań szwedzkich oryginałów ułatwiających pracę nad treściami zawartymi w tekście źródła. Takie ułatwienie wprowadzili badacze niemieccy dla spisów dotyczących dystryktów leżących obecnie w Niemczech, które zostały nie tylko transkrybowane i zamieszczone w wersji cyfrowej na specjalnej stronie, ale też w wielu wypadkach

przetłumaczone na współczesny język niemiecki[15]. Jak jednak zaznaczono, prace te nie są rozszerzone na tereny leżące obecnie w Polsce, tym samym wyznaczając podstawowy i konieczny kierunek badań dla strony polskiej, będący niejako dopełnieniem już istniejących prac nad źródłem. W ramach podobnego projektu dokonano digitalizacji map katastralnych oraz ich odtworzenia w formie tematycznych wizualizacji danych przestrzennych i opisowych w ramach systemu informacyjnego GIS, co pozwala na łatwe przeglądanie zawartych w nich informacji oraz ich interpretację. Projekt ten jest dostępny na tej samej, dedykowanej stronie. Brak podobnych inicjatyw po wschodniej stronie granicy zdaje się być znaczącym zaniedbaniem, nawet jeśli ich efektem byłoby „tylko" powstanie opracowania źródła lub serii publikacji mu poświęconych. Trudno oczekiwać, aby każdy badacz sięgając po kataster jako źródło do badań zmuszony był każdorazowo do tłumaczenia go z oryginału. Ze względu zarówno na dokładność, niezwykłość i czas powstania katastrowi szwedzkiemu należy się większa uwaga i uznanie jako jednemu z ważniejszych źródeł kartograficznych Pomorza.

Literatura

Drolshagen C., 1920, *Die schwedische Landesaufnahme und Hufenmatrikel von Vorpommern als ältestes deutsches Kataster*, von Bruncken, Greifswald, https://digitale-bibliothek-mv.de/viewer/ppnresolver?id=PPN634331817.

Labuda G. (red.), *Historia Pomorza*, 2007*,* t. 2, cz. 3, Poznań.

Mead W. R., 2007, *Scandinavian Renaissance Cartography*, w: *Cartography in the European Renaissance*, University of Chicago Press, Chicago, *The history of cartography*, vol. 3, part 2.

Pommersches Urkundenbuch. Bd. 1. Abt. 1, 786-1253 : Regesten, Berichtigungen und Ergänzungen zu Hasselbach's und Kosegarten's Codex Pomeraniae diplomaticus, In Commission bei Th. von der Rahmer, Stettin.

Siedlik K., 2014, *Analiza prawidłowości przedstawienia treści geograficznej na Wielkiej Mapie Pomorza Eilharda Lubinusa*, „Przegląd Zachodniopomorski", r. 29 (58), z. 2, s. 15–58.

Wachowiak B., 1999, *Zjednoczone Księstwo Pomorskie (do 1648 r.),* w: J.M. Piskorski, *Pomorze Zachodnie poprzez wieki*, Szczecin.

Źródła kartograficzne

Matrikelkarten der Landesaufnahme von Schwedisch-Pommern, 1:8000 (1:8333), 1692–1709 (rękopiśmienne), Landesarchiv Greifswald, https://geogreif.uni-greifswald.de/search?coll_id=71&map=overview (dostęp 22.12.2020).

[15] Dostępne na: http://www.gis.uni-greifswald.de/svea.

Źródła internetowe

www.gis.uni-greifswald.de/svea/ (dostęp 22.12.2020)
geogreif.uni-greifswald.de/ (dostęp 22.12.2020)
encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Szwedzki_spis_katastralny (dostęp 22.12.2020)
Högman H., *Old Swedish Units of Measurement*, http://www.hhogman.se/old--units-of-measurement-sweden.htm (dostęp 22.12.2020).
Zölitz-Möller R., *Greifswalder (historische) Kartensammlungen im Internet: Aktueller Stand, Erfahrungen, Perspektiven*, http://archiv.geomv.de/doc/vortragsreihe/VR38_GeoMV_histkart_Zoelitz-Moeller.pdf (dostęp 22.12.2020)
Zölitz-Möller R., *Modern edition of texts and maps of the cadastral land survey of Swedish Pomerania 1692-1709 on the internet with help of WebGIS and Content Management System*, https://goran.baarnhielm.net/kartarkivarie/Kartdagarna_2013/SVEA-Pommern_Joenkoeping_2013_Maerz_20_kortad_minskad.pdf (dostęp 22.12.2020)

Measuring Pomerania: Swedish cadastre, the oldest cadastral maps of Pomerania

Tomasz Tarasiuk

Uniwersytet Szczeciński
ORCID: 0000-0001-8946-8168
E-mail: t.m.tarasiuk@gmail.com

Summary: After the Peace of Westphalia and the peace with Brandenburg, Sweden took over the western part of the Duchy of Pomerania including Szczecin. This period marks the development of Swedish cartography, and in particular the intensification of work on cadastral inventories. In 1691 cartographers came to Pomerania to create maps and inventories, which would eventually make up the oldest cadastral inventory in Germany. After the Second World War, these materials were acquired by the Germans and are now mostly stored in Greifswald. Due to this fact and the language barrier related to the source, the Swedish cadastre is not commonly used in Polish works on Pomerania; usually only its existence is noted. German researchers, on the other hand, are eager to produce inventories and maps, but limit their research

to the current borders of Germany. Because of its exceptional accuracy and depth of information, it would be advisable to work on improving access to and the presence of the cadastre as a source connected with the history of Pomerania.

Keywords: Swedish Pomerania, Swedish cadastre, early modern period

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 395–432
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Problematyka fortyfikacyjna w opisach do wojskowej mapy Galicji, tzw. Mapy Miega (1779–1783)

Bogusław Dybaś
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Instytut Historii i Archiwistyki
ORCID: 0000-0003-1216-3061
E-mail: dybas@umk.pl

Zarys treści: Mapa Miega jest częścią tzw. Josephinische Landesaufnahme, czyli mapy wojskowej całej monarchii habsburskiej wykonanej w latach 1763–1787 w skali 1:28 800. Mapie towarzyszą opisy zawierające informacje przydatne do celów wojskowych na danym terenie, jak m.in. stan dróg, przeszkody wodne, ukształtowanie terenu i kompleksy leśne. W opisach uwzględniono także obiekty umocnione, w tym zamki, mury miejskie, założenia bastionowe (zamków i miast), fortyfikacje ziemne (głównie szańce z okresu konfederacji barskiej). Opisy dają obraz fortyfikacji zastanych przez Austriaków w momencie zagarnięcia Galicji w pierwszym rozbiorze Rzeczypospolitej w 1772 r. Ich ocena nie jest wysoka, gdyż większość była przestarzała, pochodziła z XVII wieku lub wcześniejszych stuleci. Tylko jedna informacja (o Wieliczce) dotyczy założenia fortyfikacyjnego, powstałego już pod panowaniem austriackim.

Słowa kluczowe: Galicja, mapa wojskowa, monarchia habsburska, fortyfikacje, zamki, mury obronne, fortyfikacja bastionowa

Tak zwana „mapa Miega" jest jednym z cenniejszych źródeł kartograficznych do dziejów ziem, które od schyłku XVIII do początków XX wieku tworzyły podległe Habsburgom „Królestwo Galicji i Lodomerii", a obecnie stanowią południowo-wschodnią część Polski oraz południowo-zachodnią część Ukrainy. Mapa Miega (nazwana tak od nazwiska kierującego jej powstawaniem podpułkownika armii austriackiej Friedricha von Miega) jest częścią tzw. „józefińskiego zdjęcia kartograficznego", czyli opracowania wojskowej mapy monarchii habsburskiej. W wyniku austriackich doświadczeń z okresu wojny siedmioletniej (1756–1763) i stwierdzonego wówczas deficytu solidnych map pozwalających na skuteczne prowadzenie działań bojowych, w latach od 1763 (względnie od 1764) do 1787 przeprowadzono akcję skartografowania całej monarchii habsburskiej do celów wojskowych. Od imienia cesarza Józefa II, bezpośrednio kierującego jej przeprowadzeniem, akcję tę nazywa się niekiedy w historiografii zdjęciem józefińskim (Josephinische Landesaufnahme). Dla

Ryc. 1. Mapa wojskowych zdjęć kartograficznych krajów monarchii habsburskiej z lat 1749–1854 (na podstawie ręcznie wykonanej mapy ściennej w Archiwum Wojny w Wiedniu oprac. J. Dörflinger); pokazano zasięg zdjęcia józefińskiego z lat 1763–1787; poszczególne kraje oznaczone liczbami: 2. Śląsk Austriacki, 11. Bukowina, 15. Galicja, 33. Nowa (lub Zachodnia) Galicja (w latach 1795–1809)

obszaru ok. 570 tysięcy km^2 (ryc. 1) wykonano w sumie w ciągu ćwierćwiecza około 3500 arkuszy kolorowych rękopiśmiennych map, w zdecydowanej większości w bardzo dokładnej skali 1:28 800 (400 wiedeńskich sążni w terenie odpowiada jednemu wiedeńskiemu calowi na mapie). Arkusze mają przeważnie wymiar 24 × 16 cali (63,2 × 42,1 cm)[1].

[1] O zdjęciu józefińskim zob.: J. Paldus, *Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II.*, Wien 1919; J. Dörflinger, *Die Landesaufnahmen des österreichischen Generalquartiermeisterstabes 1749–1854*, Karlsruhe 1989.

Ryc. 2. Zestawienie sekcji mapy wojskowej Galicji (mapy Miega) wraz z sumarycznym sprawozdaniem o przeprowadzonym w latach 1779–1782 kartowaniu kraju (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390)

W ramach tej akcji, prowadzonej – jak widać na zbiorczej mapie zdjęcia józefińskiego – „krajami", znalazła się oczywiście także Galicja, stanowiąca od 1772 (po pierwszym rozbiorze) część monarchii habsburskiej. Prace wstępne nad mapą Galicji rozpoczęto krótko po rozbiorze, ale zasadniczą ich część wykonano w latach 1779–1783 pod kierunkiem wspomnianego podpułkownika Friedricha von Miega, a po jego śmierci w marcu 1783 dokończono pod kierunkiem majora Franza von Waldau. Dla Galicji, kraju o powierzchni ok. 81 900 km kw., wykonano w sumie 413 arkuszy (sekcji) mapy uporządkowanych w 29 mniej więcej południkowych „kolumnach" (ryc. 2)[2].

W różnych miejscach i wielokrotnie, od lat, czyli praktycznie od pełnego „ujawnienia" po 1918 roku, podkreślano wartość tego materiału, nie tylko zresztą jako źródła do badań historycznych, ale źródła informacji na temat rozwoju przestrzennego, biologii, geologii, hydrologii itp. Zdjęcie józefińskie (w tym mapa Miega), co też podkreślano, daje bardzo dokładny obraz dużej

[2] A. Janeczek, *Pierwsze zdjęcie wojskowe Galicji (tzw. mapa Miega) z lat 1779–1783. Znaczenie, wartość źródłowa i perspektywy wykorzystania*, w: *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P.E. Weszpiński, „Z Dziejów Kartografii", t. 17, Warszawa 2013, s. 193–213.

części Europy tuż przed epoką industrializacji. Stąd postulat edycji tych materiałów był aktualny od dziesięcioleci. W kilku krajach podjęto prace w tym kierunku: już w latach 60. XX wieku w Belgii (dla austriackich Niderlandów), a na przełomie XX i XXI wieku we Włoszech (Veneto), Słowenii, Chorwacji i na Węgrzech[3]. W Polsce – w odniesieniu do Galicji – pierwsze próby podjęto w połowie lat 80., ale dopiero w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku – począwszy od 2008 roku – udało się stworzyć kompleksowy program edycji mapy Miega (dla całej Galicji) i w szeregu grantów doprowadzić go do skutku[4]. Jako inicjatorów i głównych realizatorów programu należy tu wymienić: Waldemara Bukowskiego (Instytut Historii PAN), Zdzisława Nogę (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Andrzeja Janeczka (Instytut Archeologii i Etnologii PAN) i Zdzisława Budzyńskiego (Uniwersytet Rzeszowski). Piszący te słowa został zaproszony do tego zespołu ze względu na kompetencje w czytaniu pisanych pismem gotyckim tekstów w języku niemieckim, w celu koordynacji edycji opisów do mapy oraz w związku z pełnieniem w latach 2007–2019 funkcji dyrektora Stacji Naukowej PAN w Wiedniu. Wiedeńskie przedstawicielstwo PAN stało się w ten sposób poniekąd pośrednikiem w relacjach z instytucjami austriackimi, przede wszystkim oczywiście z wiedeńskim Archiwum Wojny (Kriegsarchiv), w którym zdjęcie józefińskie jest przechowywane.

Edycja mapy Miega obejmuje w tradycyjnej, papierowej formie 15 tomów. Każdy tom składa się z teczki reprodukcji 20–30 sekcji w skali 1:1 oraz woluminu zawierającego teksty wstępne oraz opisy do map. Edycja ma charakter dwujęzyczny (polsko-niemiecki); dla tomów dotyczących terenów dzisiejszej Ukrainy przygotowywane są zeszyty zawierające teksty w języku ukraińskim[5].

Wchodzące w skład zdjęcia józefińskiego (i XIX-wiecznych kontynuacji tego projektu) materiały to nie tylko same mapy, ale też – jak wspomniano – odnoszące się do nich opisy. Są one co do formy i treści zróżnicowane dla poszczególnych krajów. Opisy są z reguły jednak bardzo obszerne, nie tak atrakcyjne wizualnie, ale informacyjnie często równie cenne jak mapy. W przypadku mapy Miega opisy fizycznie to sześć opasłych ksiąg o wymiarach 41–42 × 29–30 cm. Opisy są umieszczone w tabelach, które zostaną omówione dokładniej niżej. Sumarycznie objętość tych opisów jest bardzo duża, wynosi 2340 stron (licząc po 2000 znaków). Całość opisów, na podstawie dość niedoskonałych,

[3] Ibidem, s. 210–211.

[4] W. Bukowski, B. Dybaś, A. Janeczek, Z. Noga, *Edycja rękopiśmiennej mapy topograficznej Galicji z lat 1775–1783 (tzw. mapy Miega) z Archiwum Wojennego w Wiedniu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. 59, 2011, nr 1, s. 101–105; W. Bukowski, A. Janeczek, *Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego*, „Studia Geohistorica", Nr 1, 2013, s. 85–106.

[5] *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783 / Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien 1779–1783*, t. I–XV, Kraków lub Warszawa 2012–2022. Szczegółowe informacje na temat projektu: http://www.iaepan.vot.pl/galicja/index.html#slide (dostęp 15.01.2021)

wykonanych w latach 80. mikrofilmów, odpisał i przetłumaczył nieodżałowany dr Łukasz Walczy (1954–2019). Dzięki pracy na miejscu w Wiedniu możliwe było dokonanie w latach 2009–2014 skolacjonowania tego odczytu z wykorzystaniem oryginalnej podstawy źródłowej, przy czym bardzo istotna była dobra współpraca i przychylność ze strony Austriackiego Archiwum Państwowego (w tym przede wszystkim Archiwum Wojny).

Opisy w poszczególnych tomach są uszeregowane według kolumn, w kolumnach według sekcji. Każda sekcja stanowi odrębną składkę, sporządzoną w czystopisie na podstawie wcześniejszych notatek. W poszczególnych sekcjach mamy opisy według po kolei ponumerowanych miejscowości. Na końcu każdej kolumny mamy spis opisanych w niej w poszczególnych sekcjach miejscowości. Opisy są sporządzone, jak wspomniano, w formie tabel umieszczonych na dwóch sąsiednich stronach otwartej księgi (ryc. 4) zawierających następujące rubryki (ryc. 3):

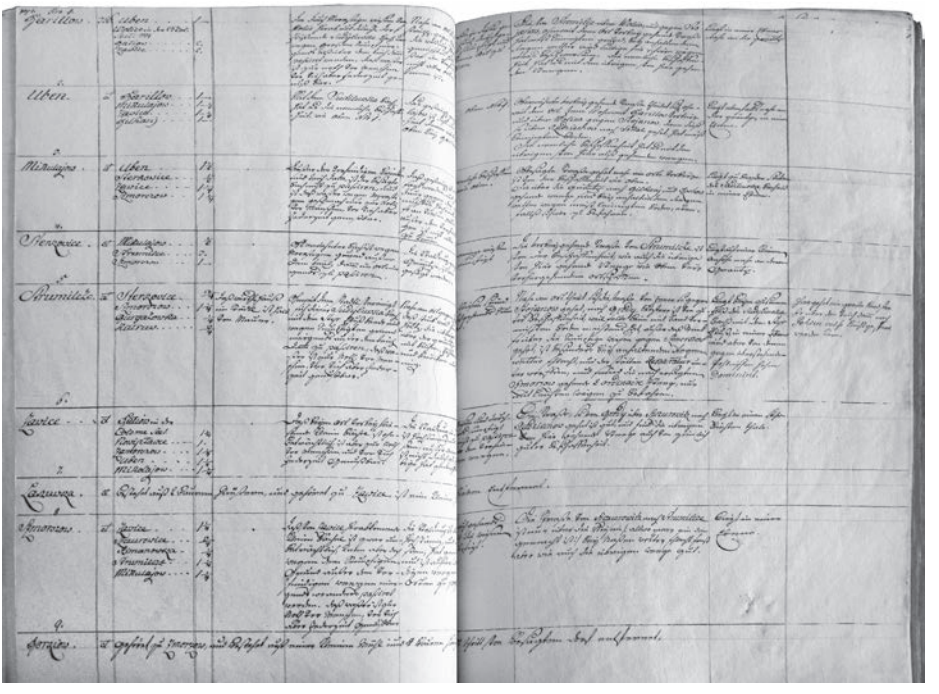

Ryc. 3. Opisy do mapy Miega: nazwy poszczególnych rubryk tabeli (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390)

– nazwa miejscowości z kolejnym numerem w ramach sekcji;
– numer sekcji;
– „odległości od miejscowości sąsiednich", podane zazwyczaj w czasie przemarszu w godzinach lub częściach godzin, niekiedy w krokach, a zupełnie rzadko – w milach;
– „solidne budowle", w której umieszczano budowle murowane w danej miejscowości; jest to jedna z rzadziej wypełnianych rubryk;
– główną i najczęściej wypełnianą część tabeli stanowią rubryki z opisami warunków naturalnych i komunikacyjnych; stanowi je w sumie pięć rubryk: „wody", zawierająca opis cieków i zbiorników wodnych (w tym np. ich głębokości i szerokości, geologiczną charakterystykę dna itp.); „lasy", opisująca zalesienie lub zakrzewienie miejscowości i jej okolicy, często zawierająca nazwy najczęściej występujących gatunków drzew; „łąki i bagna", dająca z jednej strony informację o łąkach jako pastwiskach oraz bagnach jako ważnych niekiedy przeszkodach w ewentualnych przemieszczeniach się oddziałów wojskowych; „drogi", rubryka zwykle zawierająca najobszerniejsze informacje, daje informacje o szlakach komunikacyjnych, ich rodzajach, podłożu geologicznym i przejezdności;

otaczające daną miejscowość „góry i wzniesienia", rubryka, która nie tylko daje charakter wzniesień, wysokość, stromość, zalesienie, ale także odnotowuje dominowanie wzniesień nad miejscowościami lub szlakami komunikacyjnymi oraz możliwość prowadzenia ostrzału;

– ostatnią rubryką jest rubryka „uwagi", bardzo często zostawiana pusto, ale niekiedy dość obszernie zapisywana.

Ryc. 4. Opisy do mapy Miega: struktura przykładowej strony opisów (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390)

Prezentowana na rycinie 4 przykładowa strona oddaje strukturę i objętość zapisów w poszczególnych rubrykach. Widać więc, że w opisach sporadycznie raczej występują zapisy w rubryce „solidne budowle", co skłania do ogólniejszej konstatacji, że z punktu widzenia austriackich oficerów Polska (dokładnie Galicja) nie była zanadto „murowana". Nieco częściej, ale też rzadko była wypełniana rubryka „uwagi" (na podanym przykładzie tylko jednorazowo, ale tu wpisy czasami bywają dość rozbudowane).

Przeglądając obecnie z pewnym dystansem opublikowane tomy (a przeczytawszy dokładnie przed laty praktycznie całość tych tekstów) mogę sformułować kilka ogólnych uwag. Po pierwsze, mapy i opisy były ściśle tajnym materiałem wojskowym, dostępnym wyłącznie za osobistą zgodą cesarza.

Informację o istnieniu zdjęcia józefińskiego odtajniono dopiero w 1864 roku[6]. W tym kontekście wojskowa mapa Galicji nie mogła być polityczną i ideologiczną demonstracją opanowania tego kraju przez Habsburgów, „manifestacją siły politycznej", jak napisano w katalogu wystawy „Mit Galicji"[7]. Wojskowy charakter mapy przesądzał oczywiście o jej treści, chociaż uroda poszczególnych arkuszy, w tym zróżnicowana kolorystyka, mogą sprawiać wrażenie, że mamy do czynienia z bardzo plastycznie atrakcyjnymi artefaktami. Opisy są, jak wspomniano, mniej efektowne, ich struktura dobrze jednak oddaje cechy terenu, co zdaniem sporządzających je oficerów było z militarnego punktu widzenia najważniejsze.

Sądząc po obszerności i szczegółowości opisów w poszczególnych rubrykach, najważniejsze były wody i drogi, w następnej kolejności lasy, łąki i góry. Te elementy krajobrazu naturalnego i kulturowego w największym stopniu określały bowiem ramy działania wojskowego na danym terenie i jego ewentualnego wykorzystania, na przykład przy budowaniu pozycji umocnionych, blokowaniu przejść itp. Trzeba jednak podkreślić, że intensywność zawartych w opisach informacji jest bardzo zróżnicowana. To na pewno po części wynika z ważności określonych miejsc, ale wydaje się, że często wynikało ze stopnia zaangażowania poszczególnych oficerów w pracę. Można to tłumaczyć także intensywnością pracy, *ergo* pewnymi niedoskonałościami lub niedopracowaniami; w końcu przygotowanie mapy i opisów trwało znacznie krócej niż współczesna edycja.

Będące do naszej dyspozycji opisy są, jak wspomniano, czystopisami sporządzanymi na podstawie notatek robionych w terenie, dlatego trudno powiązać konkretne treści z konkretnymi osobami. Z pewnością jednak są one ciekawym materiałem także do analiz językoznawczych w dwóch przynajmniej aspektach: charakterystyki i poziomu znajomości używanej przez oficerów (autorów opisów) niemczyzny i ewentualnych wpływów na nią innych języków monarchii oraz adaptowania i przetwarzania nazw miejscowych zależnie od sposobu ich pozyskania (na podstawie przekazów pisanych czy ustnych). Język opisów do mapy Miega stał się przedmiotem zainteresowania mojej współpracowniczki w Stacji Naukowej PAN w Wiedniu, austriackiej germanistki Irmgard Nöbauer, która opublikowała dwa artkuły na ten temat, a jeden z nich został opublikowany także w języku polskim[8].

6 A. Janeczek, op. cit., s. 208–209.

7 *Mit Galicji*, red. J. Purchla, W. Kos, Ż. Komar, M. Rydiger, W.M. Schwarz, Kraków 2014, s. 273 (hasło katalogowe, aut. B. Kuzmany).

8 I. Nöbauer, *„Höchst vorläufige Bemerckungen zu dero Sprachkunst dero Josephinischen Landesaufnahmen Galizien" – Zu den sprachlichen Besonderheiten der so genannten Miegkarte*, „Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien", Bd. 3, 2012, s. 43–58; eadem, *Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien vor dem Hintergrund sprachlicher Wechselbeziehungen in der Habsburgermonarchie*, w: *Sprachliche Wechselbeziehungen in der Habsburgermonarchie*, hrsg. v. E. Cwanek-Florek und I. Nöbauer, Wien 2015,

Problematyka fortyfikacyjna jest z gruntu problematyką militarną i jest oczywiste, że musiała znaleźć odzwierciedlenie w opisach do mapy Miega. Sporządzający mapy i opisy oficerowie odnotowywali (chociaż z bardzo różnym stopniem dokładności) obiekty, które z ich punktu widzenia miały w przeszłości lub mają w momencie sporządzania mapy charakter obiektów ufortyfikowanych, mogą być za takie uznane lub w takiej funkcji wykorzystane. W tym sensie zdjęcie kartograficzne Galicji i opisy do niego dają też „zdjęcie stanu fortyfikacji" na tym terenie[9]. Są więc bardzo cennym źródłem historycznym, aczkolwiek trzeba mieć świadomość, że poza obiektami powstałymi i pełniącymi pewną funkcję w okresie konfederacji barskiej, w większości chodzi o obiekty z epok wcześniejszych, z XVII, XVI wieku, a często – o obiekty średniowieczne (zamki i mury miejskie). Jest odrębną kwestią, na ile w opisach można znaleźć ocenę ewentualnej przydatności zastanych obiektów ufortyfikowanych z punktu widzenia sił zbrojnych cesarza[10].

Informacje na temat obiektów, które mniej lub bardziej można uważać za umocnione, możemy znaleźć w opisach do mapy Miega w dwóch rubrykach: tej o „solidnych budowlach" i w uwagach. Ponieważ, jak wspomniałem, są to rubryki stosunkowo rzadko wypełniane, toteż i takich informacji jest relatywnie niedużo. Są całe sekcje, a nawet ciągi sekcji, w których trudno znaleźć takie wzmianki. Ale w skali całej Galicji można mówić w sumie o setkach obiektów, bardzo różnych i bardzo różnie, mniej lub bardziej dokładnie opisanych. Szczegółowa analiza wszystkich takich obiektów w krótkim tekście nie jest możliwa. Celem autora artykułu jest zaprezentowanie najbardziej charakterystycznych grup obiektów i pewnej liczby przykładów w ramach tych grup, w ten sposób zilustrowanie wartości informacyjnej i możliwości badawczych na podstawie źródła, jakim są opisy do mapy Miega.

Informacje (lub wzmianki) dotyczą konkretnych obiektów, z definicji militarnych, jak zamki, średniowieczne mury miejskie oraz fortyfikacje bastionowe miast lub zamków, ale często w tym kontekście odnotowywane są także solidniej zbudowane murowane budynki, jak zwłaszcza kościoły, ale też ratusze,

s. 107–118. Pierwszy z tekstów został opublikowany także w języku polskim, w tłumaczeniu Piotra Olińskiego (eadem, *„Höchst vorläufige Bemerckungen zu dero Sprachkunst dero Josephinischen Landesaufnahmen Galizien", czyli wysoce pobieżne uwagi o języku mapy józefińskiej Galicji i Lodomerii*, w: *Edytorstwo źródeł – ograniczenia i perspektywy*, red. A. Perłakowski, Kraków 2015, s. 125–142.

9 B. Dybaś, *Galizien vor Galizien. Die militärische Bedeutung des späteren Galizien im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*, w: *Schlachtfeld Galizien. Symposium 6. November 2015*, Heeresgeschichtliches Museum, Wien 2016, s. 13–32.

10 W tej kwestii zob. prace krakowskiego historyka Michała Baczkowskiego, por. M. Baczkowski, *Austriackie fortyfikacje w zachodniej Galicji w drugiej połowie XVIII wieku*, „Studia Historyczne", R. 41, 1998, z. 1, s. 13–26; idem, *Wpływ armii austriackiej na miasta Galicji 1772–1815*, Kraków – Lwów 2020. W tej ostatniej pracy znajdujemy wiele informacji na temat austriackich działań także w zakresie innych, poza fortyfikacjami, elementów wojskowej infrastruktury.

karczmy itp., które są opatrywane uwagą o ich militarnej przydatności, w tym możliwości wykorzystania jako obiektu umocnionego[11]. Przegląd tych zapisów pozwala stwierdzić, że najczęściej odnotowywanymi obiektami fortyfikacyjnymi są te klasyczne: przede wszystkim zamki i obronne dwory, rzadziej mury miejskie. Wartość militarna średniowiecznych miejskich murów obronnych w XVIII wieku była oczywiście nieduża, ale teoretycznie mogły mieć one znaczenie jako ewentualny punkt oporu w przypadku starcia lżejszych jednostek. Mury miejskie były jednak wówczas zazwyczaj w bardzo opłakanym stanie, jak pokazują informacje dotyczące nieco większego Tarnowa i mniejszych Jaślisk. W przypadku Tarnowa oficer odnotował, że miasto otoczone jest murem obwodowym, zrujnowanym w wielu miejscach, do tego zdominowanym przez górę św. Marcina, co w przypadku chęci obrony miasta przed niespodziewanym atakiem oznaczałoby konieczność skomunikowania murów z tą górą[12]. W przypadku miasteczka Jaśliska dowiadujemy się, że miejscowość ta była opasana murem grubości 6 stóp (ok. 2 metrów), ale obecnie (tzn. w momencie sporządzania opisu) mur jest w bardzo złym stanie, stoi w zasadzie tylko jego fragment od strony Lipowca[13]. O widocznych tu i ówdzie resztkach muru obronnego czytamy również w opisie Lipnicy – nomen omen! – Murowanej[14].

Wśród zamków znajdujemy zarówno obronne zamki średniowieczne, jak i te budowane później, w czasach nowożytnych, w tym także powstałe przeważnie w XVII wieku zamki bastionowe. Niekiedy odnotowywane jest, że zamek (albo częściej – szlachecki dwór) otoczony jest wałem lub fosą, co jest ważną informacją historyczną, ale i wskazówką odnośnie do potencjalnej aktualnej (z punktu widzenia twórców mapy) wartości militarnej. Przykłady takich założeń to m.in. Osiek, położony na pograniczu sekcji 5 i 11 (w obu uwzględniony), gdzie jest „zamek wybudowany z kamienia, obwiedziony wałem ziemnym i niewielką grząską fosą”[15]. Podobnie Iwonicz (ryc. 5), który „ma zbudowany z kamienia zamek, wyposażony w wał ziemny i szeroką fosę”[16]. Z kolei w bieszczadzkim Baligrodzie (ryc. 6) autor opisu nie tylko konstatuje „mocny zamek”, który „jest zaopatrzony w międzymurze oraz drzewa [czyli niewątpliwie palisadę]”, ale stwierdza, że „wewnątrz mogłoby się skutecznie bronić około 500 ludzi” i sugeruje, że zamek może być wykorzystany jako posterunek przeciwko nieprzyjacielskim wypadom[17]. Zamek często był połączony z innym

[11] W przywołaniu dalszych przykładów podawany będzie numer sekcji i numer tomu edycji oraz strona; zestawienie wszystkich wydanych dotychczas tomów oraz omówienie ich zawartości: http://www.iaepan.vot.pl/galicja/index.html#slide (dostęp 15.01.2021)

[12] Sekcja 56, t. III, s. 36.

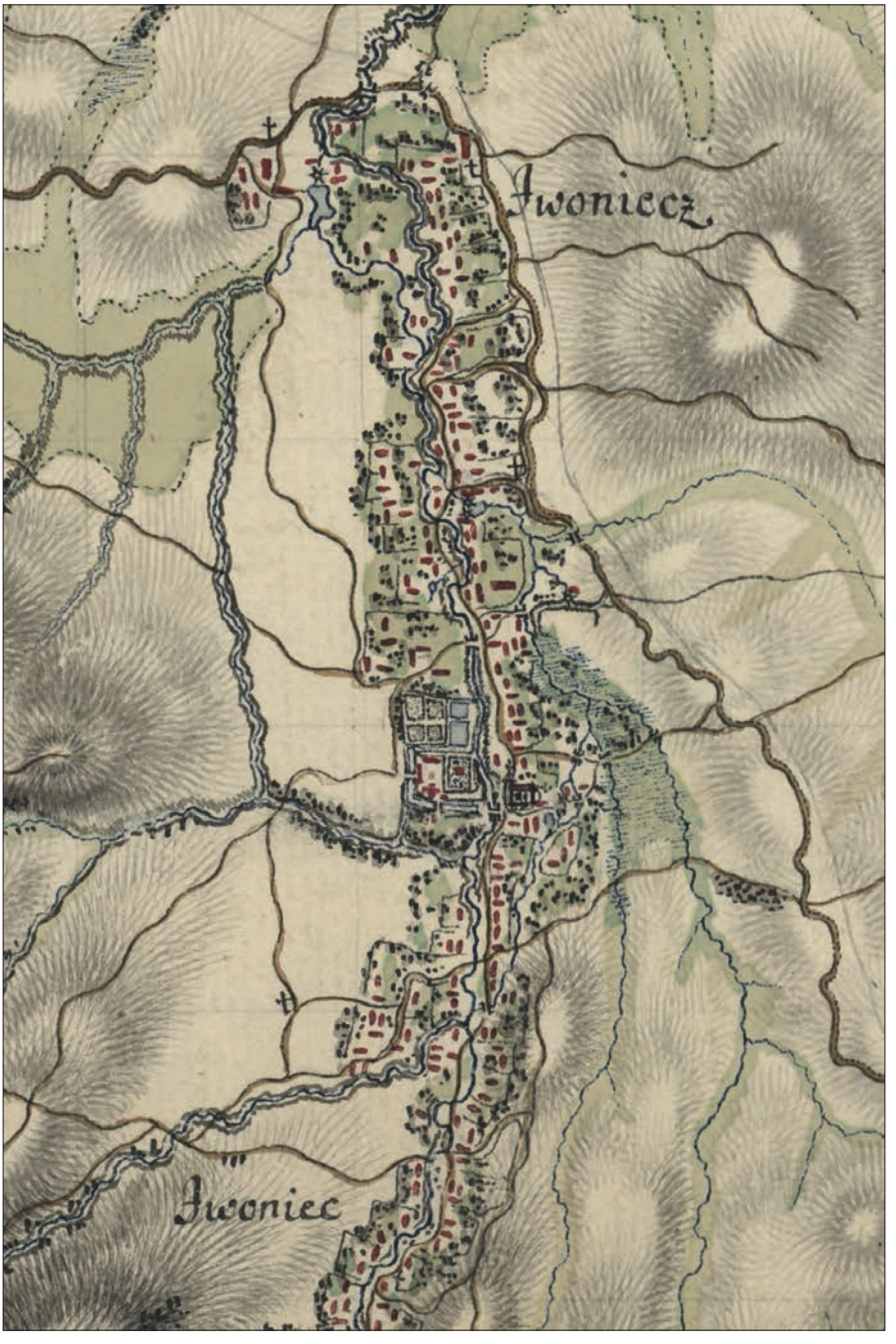
[13] Sekcja 91, t. V, s. 35.

[14] Sekcja 40, t. II, s. 112.

[15] Sekcja 5, t. I, s. 20, oraz sekcja 11, s. 63.

[16] Sekcja 89, t. V, s. 18.

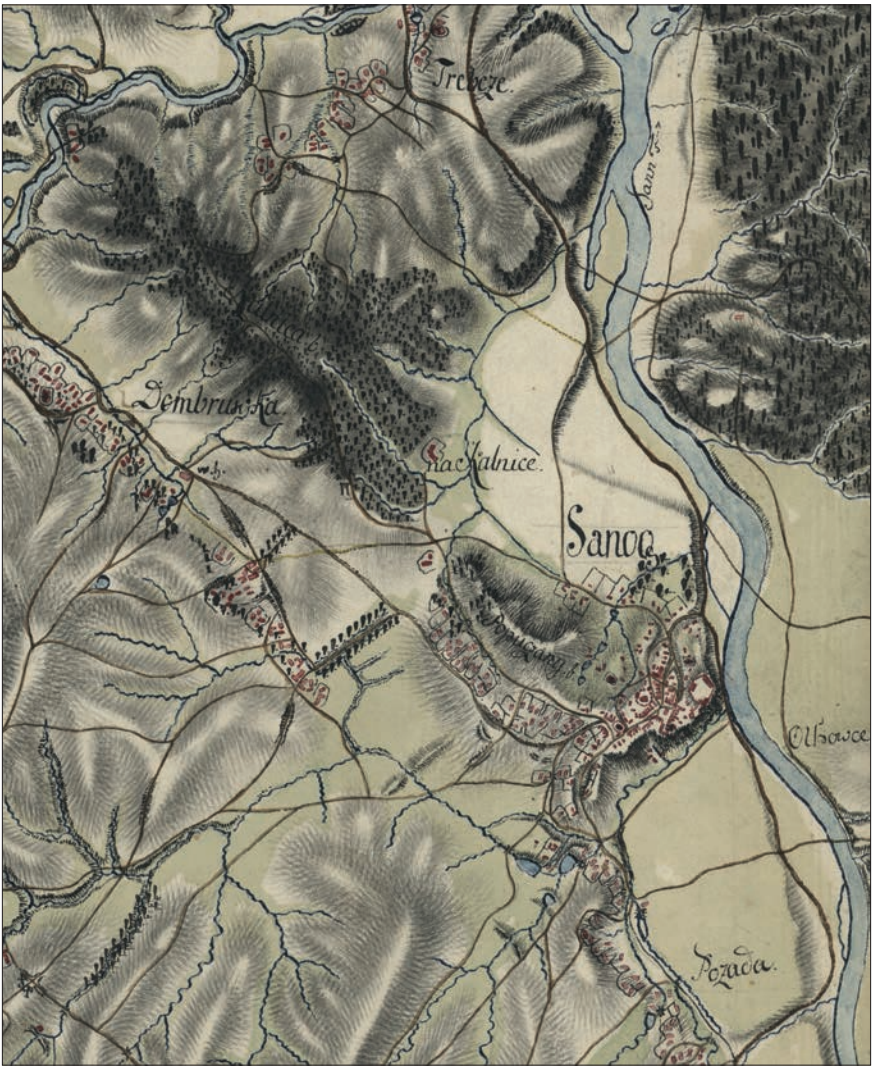
[17] Sekcja 106, t. V, s. 75.

Ryc. 5. Iwonicz – w rozciągniętym wzdłuż rzeki Iwoniczanki kształcie najstarszego polskiego uzdrowiska dość wyraźnie widoczny nieistniejący zamek lub raczej dwór obronny (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 89, fragment)

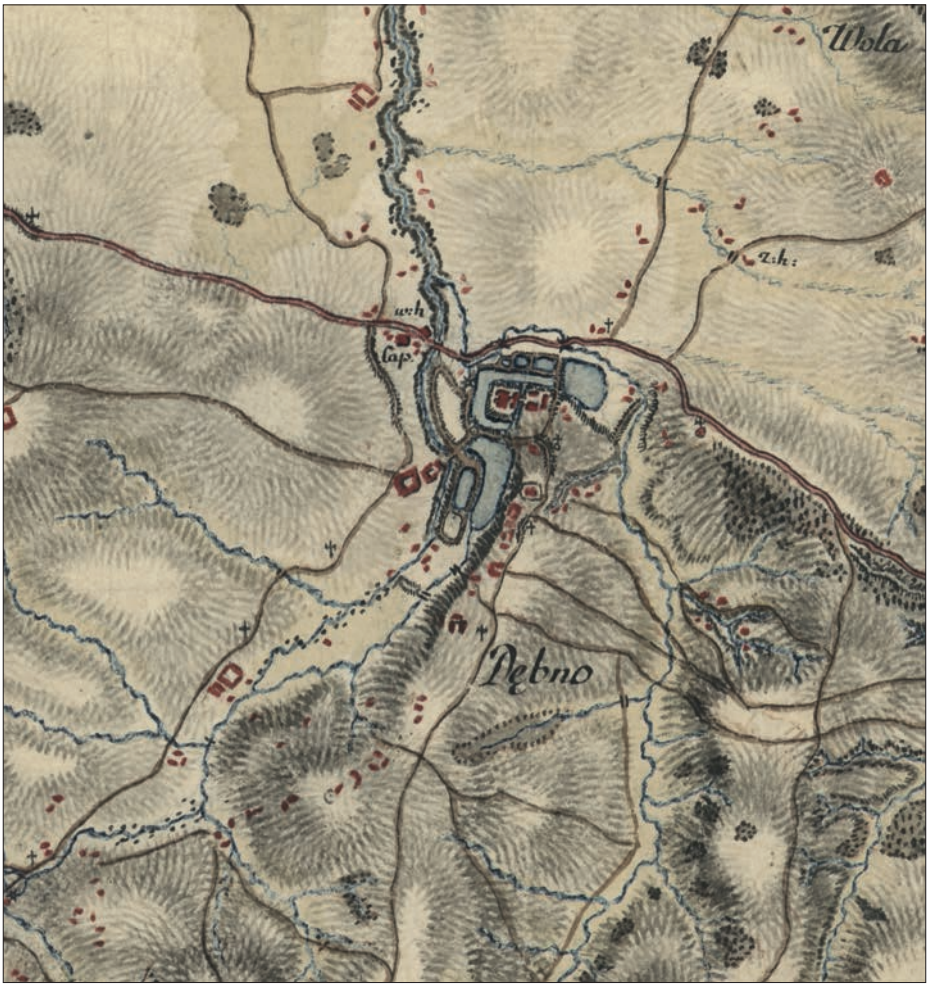
Ryc. 6. Baligród – dwór obronny na wzniesieniu kontroluje przebiegające w pobliżu drogi
(Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 106, fragment)

Ryc. 7. Sanok – na mapie dobrze widoczna relacja położonego na wzniesieniu i nad brzegiem Sanu zamku do miasta (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 104, fragment)

obiektem obronnym. W przypadku Sanoka (ryc. 7) autor opisu stwierdza, że zamek i miasto leżą od strony rzeki (Sanu) na skale, ale zamek, który „jest mocno zbudowany, obwiedziony wysokim murem i zaopatrzony w czworoboczną wieżę przy wejściu", ale też oddzielony od miasta fosą, co pozwala na kontrolę (w sensie możliwości ostrzału) zamku nad miastem[18]. Z kolei pochodzący

[18] Sekcja 104, t. V, s. 60–61. Inna sprawa, że już w 1799 roku większość budowli zamkowych rozebrano (ibidem, przypis 215, s. 233).

Ryc. 8. Powstały w drugiej połowie XV wieku zamek w Dębnie (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 47, fragment)

z drugiej połowy XV wieku zamek w Dębnie (ryc. 8) autor opisu analizuje w relacji do także murowanego kościoła, który góruje nad zamkiem. Ponieważ jednak otoczony wodą zamek osłania drogę pocztową i z tego względu musi być zabezpieczony, autor snuje koncepcję założenia, które sprzęgałoby oba obiekty dla funkcji ochronno-militarnej[19]. Czasami nienajlepszy stan zamku nie oznacza jednak, że należy go przekreślić, jak to ma miejsce w przypadku zamku w Rybotyczach (ryc. 9): „Tutejszy stary zamek jest już wprawdzie w większości zrujnowany, jednak znajdujące się tu mury są jeszcze mocne, do

[19] Sekcja 47, t. II, s. 185.

Ryc. 9. XVI-wieczny, czworoboczny zamek w Rybotyczach (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 135, fragment)

4 stóp grube, zaopatrzone w nieco małą fosę; jednakże jest on zdominowany ze wszystkich stron", chociaż autor opisu nie artykułuje konkretniejszej koncepcji wykorzystania obiekt[20].

Na terenie Galicji prócz średniowiecznych zamków, królewskich i prywatnych, powstało zwłaszcza wiele zamków, które od początku miały lub otrzymały nowoczesne fortyfikacje bastionowe[21]. Fortyfikacje te oczywiście nie były już nowoczesne w momencie powstawania mapy Miega, ale ich forma, odmienna od tradycyjnych zamków, była odnotowywana przez autorów opisów. Zestaw tych zamków na terenie późniejszej zachodniej Galicji, a dokładniej – w ściśle

20 Sekcja 135, t. V, s. 180.

21 Bastionowe fortyfikacje na terenie Galicji, ujęte na mapie Miega, zestawione w: O. Tikhonova, *Reading the history of bastion castles in Galicia (Eastern Europe) using the Friedrich von Mieg map*, „WIT Transactions on The Built Environment", vol. 158, 2016, s. 73–84. Autorka jako bastionowe (zamki, ale też miasta) identyfikuje w sumie 39 obiektów, ale nie uwzględnia Zamościa.

Ryc. 10. Wiśnicz – zamek i ufortyfikowany klasztor Reformatów na mapie Miega (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 40, fragment)

rozumianej Małopolsce, stał się przedmiotem drobiazgowych analiz Andrzeja Gruszeckiego[22]. W tej grupie najbardziej chyba znany i najlepiej opisany w literaturze jest zamek w Wiśniczu. Oprócz analizy Gruszeckiego[23], należy tu wy-

22 A. Gruszecki, *Bastionowe zamki w Małopolsce*, Warszawa 1962.

23 Ibidem, s. 97–126.

mienić liczne działania i publikacje Alfreda Majewskiego[24]. Zamek w Wiśniczu na fortecę bastionową został przebudowany przez Stanisława Lubomirskiego w latach 1615–1621, a w latach 1622–1630 na południe od niego został wybudowany także silnie ufortyfikowany klasztor Karmelitów Bosych (ryc. 10). Zespół ten, w którym klasztor dominował nad zamkiem i w tym sensie go zabezpieczał, autor opisu do mapy Miega scharakteryzował dość obszernie w rubryce „Uwagi" w sposób następujący:

„Zamek jest obwiedziony wąskim wałem ziemnym, oskarpowany, ale bez fosy; może być po małych ulepszeniach dobrze zabezpieczony przed niespodziewanym atakiem i służyć jako stanowisko obronne dla batalionu, przy czym załogę można umieścić zarówno w znajdujących się w wale kazamatach, jak i w samym zamku, podobnie jak mały magazyn zapasów; przeciwko silniejszemu atakowi położenie nie jest jednak korzystne, lecz ponieważ jest on [zamek] zdominowany przez klasztor Karmelitów, można ten klasztor również wykorzystać, gdy się dobrze oszańcuje wzniesienie, gdzie jest reduta rosyjska, z której jest się panem miejsca. Kościół klasztorny jest wybudowany bardzo masywnie, otoczony bardzo dobrym, masywnym, formującym wydłużony czworobok i nadającym się do obrony murem, jeszcze z dobrym, tworzącym taką samą figurę nasypem ziemnym; dominuje nad zamkiem, jest jednakże z kolei sam zdominowany przez wzgórze, na którym można widzieć starą pozycję rosyjską; gdyby obsadzić wszystkie wymienione miejsca, włącznie ze wzgórzem, gdzie stoją chałupy, które są najwyższym znajdującym się tu punktem, cała okolica może być chroniona przed wypadami nieprzyjaciela; miejsca te mogą służyć również do założenia magazynu"[25].

Wojskowa koncepcja nakreślona w opisie Wiśnicza nie została zrealizowana, bowiem już w 1783 roku klasztor został zamieniony przez władze austriackie na więzienie. Natomiast opisy innych zamków analizowanych przez A. Gruszeckiego są zdecydowanie bardziej lakoniczne. O Łodygowicach (ryc. 11) znajdujemy na przykład następującą informację: „zamek zbudowany z kamienia, obwiedziony obmurowanym wałem ziemnym oraz otoczony grząską fosą"[26]. Krótki, ale dużo bardziej konkretny odnośnie do kształtu fortyfikacji jest opis obwarowań bastionowych zamku Lubomirskich w Rzeszowie, wybudowanych w latach 1682–1694 według projektu Tylmana z Gameren (ryc. 12): „Zamek książęcy, który leży przy drodze pocztowej do Dukli, jest solidną budowlą, ma cztery bastiony, równocześnie fosę głęboką na 3 sążnie, otoczoną drogą krytą; wysokość tych dzieł wynosi 3 sążnie, są one oskarpowane murem ceglanym; most zwodzony jest osłaniany przez odcinek [wału], który

24 Podsumowujące, pośmiertnie wydane ujęcie: A. Majewski, *Zamek w Wiśniczu. Dzieje i konserwacja*, Tarnobrzeg 2001.

25 Sekcja 40, t. II, s. 119.

26 Sekcja 6 (i 7), t. I, s. 32.

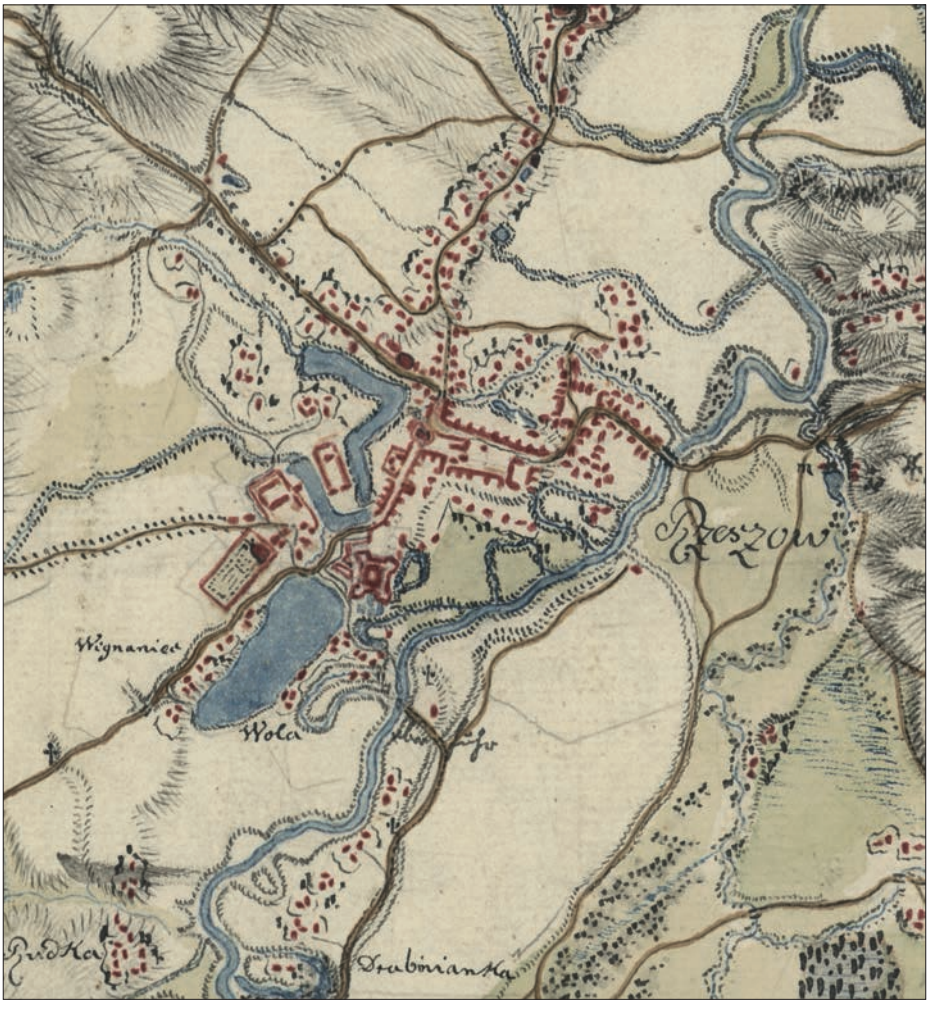
Ryc. 11. XVII-wieczny bastionowy zamek w Łodygowicach (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 7, fragment)

zarazem umożliwia ostrzał drogi krajowej”[27]. Podobny w swojej lakoniczności i kompetencji jest opis fortyfikacji innego znanego bastionowego zamku w pobliskim Łańcucie (ryc. 13), powstałych w latach 1629–1641, także na zlecenie wspomnianego przy okazji Wiśnicza Stanisława Lubomirskiego: „Zamek książęcy jest regularnym pięciobokiem z bastionami, dobrą fosą i drogą krytą; jego położenie jest korzystne, szczególnie od strony pól, tak że w razie konieczności można byłoby rzucić kilka batalionów i bronić przed atakiem dokonywanym bez użycia ciężkiej artylerii”[28].

Oczywiście w przypadku zamków należy odróżnić te obiekty, które w drugiej połowie XVIII wieku były już przebudowane na pałace lub rezydencje albo od początku były budowane jako nieobronne rezydencje pałacowe, a są określane także jako „zamek” czyli „Schloss”. We wcześniejszych stuleciach, w okresie zagrożenia najazdami tatarskimi, magnackie rezydencje musiały jednak godzić funkcje rezydencjonalne z obronnymi. Przed związanymi z tym dylematami stanął na początku XVII wieku Krzysztof Zbaraski, dla którego włoski architekt Vincenzo Scamozzi zaprojektował w Zbarażu rezydencję w stylu stosunkowo mało obronnego *palazzo in fortezza*, ale magnat prawdopodobnie osobiście (wedle Adama Miłobędzkiego) przeprojektował ją na nieco

[27] Sekcja 100, t. IV, s. 105. Por. S. Mossakowski, *Tylman z Gameren (1632–1706). Twórczość architektoniczna w Polsce*, Warszawa – Monachium – Berlin 2012, s. 124, 126.

[28] Sekcja 116, t. IV, s. 169. Łańcut był przed laty przedmiotem badań Janusza Bogdanowskiego, por. J. Bogdanowski, *Fortyfikacje łańcuckie na tle małopolskiej sztuki obronnej*, Łańcut 1976.

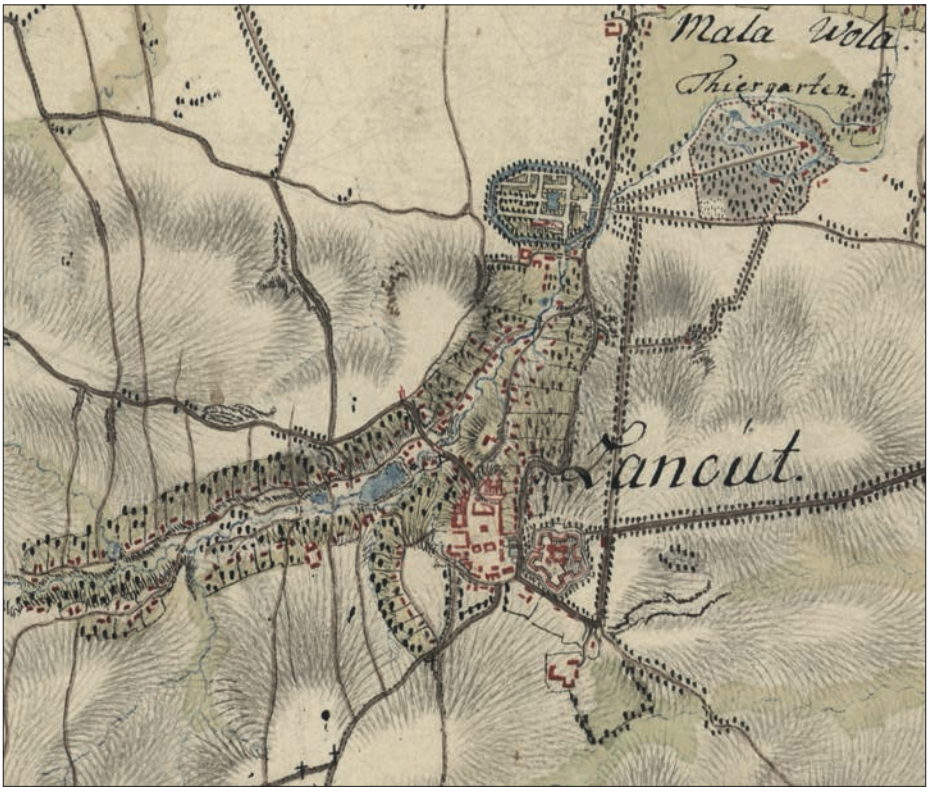

Ryc. 12. Bastionowy zamek w Rzeszowie (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 105, fragment)

prymitywną, ale bardziej obronną fortalicję[29]. Stała się ona rdzeniem skutecznej obrony przed Kozakami w 1649 roku (ryc. 14), a autor opisu do mapy Miega zanotował, że zamek ma 4 małe, obmurowane bastiony, w kurtynach zaś są sklepione pomieszczenia (kazamaty) służące wcześniej jako zakwaterowanie dla załogi. W jego opinii zamek mógłby być wykorzystany na magazyn tak długo, jak długo mogłyby mu zagrażać tylko zagony lekkich jednostek[30].

29 A. Miłobędzki, *Tajemnica zamku w Zbarażu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 1, 1956, s. 371–380.

30 Sekcja 391, t. XV, s. 12–13.

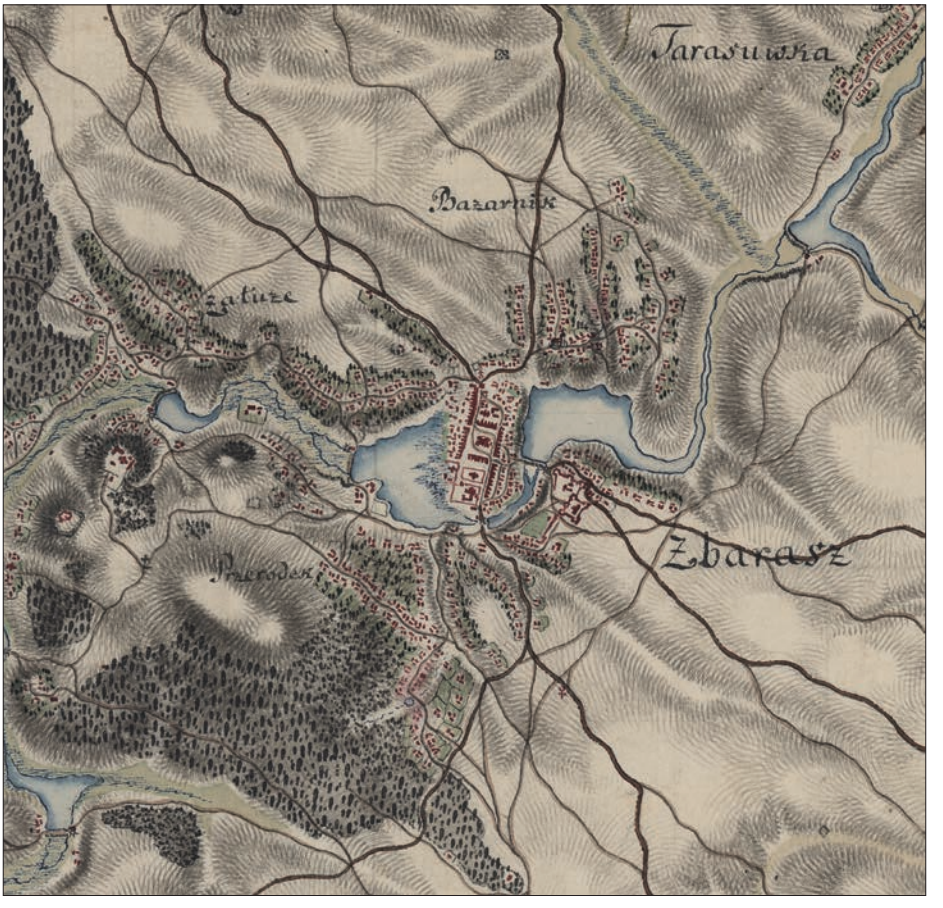

Ryc. 13. Bastionowe fortyfikacje zamku w Łańcucie (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 116, fragment)

W tym kontekście ciekawym przykładem są nieco późniejsze niż Zbaraż Podhorce, „wypoczynkowa" rezydencja hetmana Stanisława Koniecpolskiego wybudowana w latach 1634–1640, ale chociażby ze względu na położenie na terenach zagrożonych najazdami tatarskimi wyposażona w lekkie fortyfikacje bastionowe (ryc. 15). Podhorce zresztą w okresie powstania Chmielnickiego potrafiły stawić pewien opór Kozakom. Aspekt rezydencjonalny zdecydowanie tu jednak dominował, co najwyżej możemy mówić o formule *palazzo in fortezza*. Co ciekawe, autor opisu do mapy Miega napisał następująco o Podhorcach: „Ma [miejscowość] solidny murowany pałac, który jest zbudowany wedle wszelkich zasad sztuki w małym, ale zdrowym murze. Wszystko jest jeszcze w dobrym stanie i nadaje się do obrony"[31].

Ze względu na wspomniane zagrożenie tatarskie w XVI i XVII wieku, funkcje obronne musiały mieć nie tylko magnackie rezydencje i szlacheckie dwory, ale również kościoły i klasztory, także świątynie innych wyznań

[31] Sekcja 359, t. XII, s. 115.

Ryc. 14. Zbaraż – na mapie Miega widać bastionowy zamek oraz ufortyfikowane miasto (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 391, fragment)

(synagogi, cerkwie), które na terenach późniejszej Galicji powstawały często jako obiekty także obronne. Ta geneza owych obiektów nie była oczywiście odnotowywana przez austriackich oficerów, dla nich interesująca była ich potencjalna aktualna przydatność militarna. Ciekawie widać to na przykładzie dwóch klasztorów – w Zagórzu i Pacławiu. Klasztor Karmelitów Bosych w Zagórzu, zbudowany w latach 1700–1730 (ryc. 16), jest – wedle autora opisu – „solidną budowlą, może być z uwagi na sposób budowy i położenie [na wysokim wzgórzu o stromych zboczach, opływanym przez rzekę Osławę] przysposobiony do obrony”[32]. W odniesieniu do ufundowanego przez Andrzeja Maksymiliana Fredrę i zbudowanego w latach 1665–1668 obronnego klasztoru Franciszkanów konwentualnych w Pacławiu (ryc. 17) autor opisu w rubryce „solidne budowle”

32 Sekcja 121, t. V, s. 117; informacje w nawiasie kwadratowym – z przypisu 482, s. 237.

Ryc. 15. Podhorce – plan całego założenia rezydencjonalno-obronnego (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 359, fragment)

konstatuje: „Znajdujący się tu klasztor jest solidną, kamienną budowlą, zaopatrzoną w widoczne jeszcze oszańcowanie". Owo oszańcowanie to czterobastionowe założenie otaczające klasztor. W „uwagach" autor daje się ponieść koncepcyjnej inwencji, z dość zaskakującą jednakowoż konkluzją: „Ponieważ klasztor jest bardzo solidną budowlą, ma również jeszcze całkiem zdatną, wykonaną według narysu geometrycznego, fosę, natomiast zbocze w prawo ku równinie można byłoby uczynić niedostępnym przez założenie zasiek, miejsce to nie jest wokół zdominowane, to byłby to z pewnością piękny punkt do

Ryc. 16. Klasztor Karmelitów Bosych („Kloster") w Zagórzu koło Sanoka (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 121, fragment)

obrony; w sumie jednak, ponieważ nie osłania żadnej ważnej drogi, a poza tym [nieprzyjacielowi] trudno byłoby rozwinąć jakąś operację z tej strony, to należy uznać za mało znaczący". To w opisach rzadki dość przypadek tak obszernej uwagi, w której autor – doceniając walory miejsca i obiektu – patrzy szerzej i nie widzi sensu inwestowania w nie[33].

Krajobraz fortyfikacyjny Galicji, prezentowany także w opisach do mapy Miega, obejmował nie tylko liczne drobne obiekty, ale też duże ufortyfikowane miasta. Po pierwszym rozbiorze w 1772 roku w granicach Galicji nie znalazł

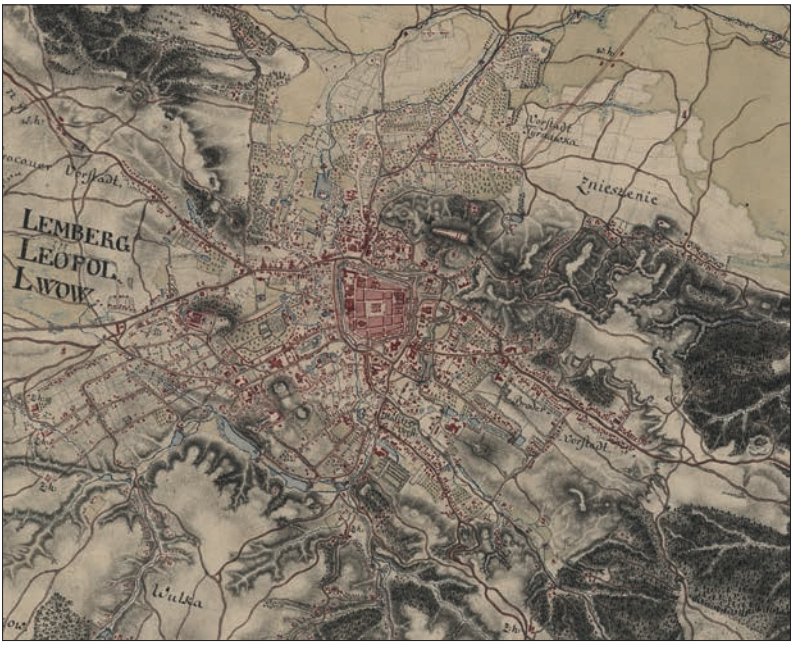
[33] Sekcja 135, t. V, s. 182, oraz przypis 733, s. 242 (tam błędna informacja o założeniu pięciobastionowym; w rzeczywistości na mapie widać bastionowy czworobok).

Ryc. 17. Klasztor Franciszkanów konwentualnych w Pacławiu (Kalwarii Pacławskiej), otoczony fortyfikacjami bastionowymi (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 135, fragment)

się wprawdzie Kraków, ale stolicą kraju od początku był Lwów, a ponadto na tym terenie znalazły się trzy z ważnych i stosunkowo silnie ufortyfikowanych fortyfikacjami bastionowymi miast magnackich, w kolejności powstawania ich fortyfikacji: Zamość założony w 1580 roku przez Jana Zamoyskiego, Brody, fortyfikowane w latach 30. i 40. XVII wieku przez hetmana Stanisława Koniecpolskiego, oraz założony na początku lat 60. XVII wieku przez Andrzeja Potockiego Stanisławów.

Opis fortyfikacji Lwowa przy mapie Miega nie jest zbyt rozbudowany, autor podkreśla fakt otoczenia miasta murem obronnym oraz wałami ziemnymi i przede wszystkim mającą stały dopływ bieżącej wody fosą. Podstawową jednak wadą obwarowań lwowskich jest fakt, że miasto otoczone jest wzgórzami, które nad nim dominują (ryc. 18). Ten problem w odniesieniu do Lwowa był dostrzegany zresztą od początku XVII wieku, co zaowocowało śmiałymi, ale nierealistycznymi koncepcjami włączenia tych wzniesień w system obronny miasta, sporządzonymi najpierw przez Aurelego Passarottiego (1607), następnie

Ryc. 18. Lwów na mapie Miega (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 262, fragment)

Ryc. 19. Prywatne miasto-twierdza Zamość na mapie Miega (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 203, fragment)

przez Fryderyka Getkanta (1634)[34]. W związku z tym wartość militarna Lwowa została przez austriackiego autora opisu dostrzeżona tylko w tym zakresie, że ze względu na liczne solidne budowle, zwłaszcza klasztory, można w nim umieścić sporo magazynów, a ponadto zakwaterować dość liczny oddział wojska[35].

Spośród wspomnianych magnackich miast-twierdz z najbardziej krytyczną oceną autora opisu spotkał się Zamość (ryc. 19). W rubryce „solidne budowle" zanotował on tylko, że „twierdza ma siedem bastei murowanych". Autor zaprojektowane dwieście lat wcześniej starowłoskie bastiony określił więc deprecjonująco jako basteje, ale w „uwagach" jego ocena jest wręcz złośliwa, gdy pisze: „Tak zwana [sic!] twierdza jest zupełnie bez znaczenia. Składa się zaledwie z siedmiu bastionów, wywiedzionych przeważnie na 6 sążni wzwyż, i niezdarnie zbudowanych krótkich barków z orylonami; nie ma fosy ani drogi krytej". Tego obrazu i oceny dopełnia stwierdzenie, że mury w kilku miejscach grożą zawaleniem[36].

Bardziej rzeczowa jest ocena Brodów, aczkolwiek w ich przypadku fortyfikacje wokół miasta chyba nigdy nie zostały ukończone. Autor opisu stwierdza, że tylko część miasta jest chroniona przez pięć słabych ziemnych bastionów (ryc. 20). Natomiast dobrze umocniona cytadela (zamek) ma „pięć bastionów z kamienia ciosowego, wysokich na 4–5 sążni, z rawelinami; przed bramą jest nowo wybudowany rawelin. Wał ma w większej części kazamaty; pomieszczenia mieszkalne w nich są solidne, lecz niezbyt obszerne; w ogóle plac wewnątrz jest bardzo ciasny". Cytadela może więc bez problemu służyć jako posterunek zabezpieczający magazyn, a po wykopaniu fosy i zbudowaniu drogi krytej ma szansę wytrzymać atak lekkich sił przeciwnika[37].

Najmłodszy z tej grupy obiektów, Stanisławów (ryc. 21), został potraktowany dużo bardziej lakonicznie, poza stwierdzeniem, że jest ufortyfikowany na modłę hiszpańską („dieser Ort ist nach spanischer Arth befestiget"), ale dzieła obronne są mocno podupadłe, znajdujemy sugestię, że miejsce może służyć za magazyn i być zabezpieczone przeciwko niespodziewanemu atakowi[38].

Ogólnie rzecz biorąc, większość tych obiektów fortyfikacyjnych, których istnienie mniej lub bardziej obszernie odnotowywali autorzy opisów do mapy Miega, miała metrykę średniowieczną, ewentualnie pochodziły z XVI lub XVII wieku, bardzo rzadko zaś z wieku XVIII[39]. Należy jednak podkreślić,

---

34 W. Tomkiewicz, J. Witwicki, *Obwarowania śródmieścia Lwowa i ich przemiany do XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 16, 1971, z. 2–3, s. 91–154, tu s. 110–116.

35 Sekcja 262, t. X, s. 104–105.

36 Sekcja 203, t. VIII, s. 63–64. Można z przekąsem stwierdzić, że autor opisu nie orientował się w historii fortyfikacji i nie docenił starowłoskich obwarowań Zamościa, które zupełnie nie pasowały mu do jego wyobrażeń o właściwie zbudowanych fortyfikacjach.

37 Sekcja 358, t. XII, s. 112–113.

38 Sekcja 302, t. XI, s. 144-145.

39 Tu pewnym wyjątkiem jest Stanisławów, którego fortyfikacje w latach 30. i 40. XVIII wieku zostały dość gruntownie zmodernizowane, otrzymując murowane oskarpowanie (S. Krawcow, *Stanisławów*

Ryc. 20. Brody, fortyfikacje miasta i cytadela na mapie Miega (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 358, fragment)

Ryc. 21. Prywatne miasto-twierdza Stanisławów na mapie Miega (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 302, fragment)

Ryc. 22. „Stary szaniec" w Łupkowie (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 93, fragment)

że na mapach i także w opisach odnotowane zostały obiekty bliższe dacie powstania mapy, mianowicie te, które powstały w okresie konfederacji barskiej. Były to oczywiście obiekty niestałe, a więc niezbyt trwałe, ale wcześniejsze o ledwie około dziesięć lat od momentu opracowywania mapy i opisów, więc przeważnie jeszcze widoczne w terenie. Jest to zagadnienie budzące żywe zainteresowanie badawcze i dość dobrze odzwierciedlone w literaturze naukowej[40]. Dotyczy to przede wszystkim ulokowanych w Karpatach obozów lub baz, które kontrolowały szlaki prowadzące na Węgry, były oparciem i bazami

w XVII i XVIII w. Układ przestrzenny i jego symbolika, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 38, 1993, z. 1, s. 3–19, tu s. 17).

40 M. Parczewski, *Szaniec konfederatów barskich w Łupkowie w Bieszczadach Zachodnich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. 64, 2016, z. 4, s. 467–484, gdzie także przytoczona dalsza literatura; M. Filipowicz, *Karpackie fortyfikacje konfederatów barskich w świetle najnowszych badań archeologicznych – ze szczególnym uwzględnieniem obozu nad Wysową*, w: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z nowożytnej sztuki wojskowej*, t. III, red. M. Trąbski, Częstochowa 2020, s. 147–183.

Ryc. 23. „Konfederacki szaniec" (napis odwrócony) w Izbach (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 61, fragment)

zaopatrzenia dla oddziałów konfederackich, zabezpieczały też komunikację z działającymi po austriackiej stronie władzami konfederacji.

W sumie w latach 1768–1770 powstało i działało kilkanaście takich baz, z których najdalej na wschód położone były te w Bieszczadach, w Łupkowie i Roztokach. Trzeba jednak przyznać, że oznaczane na mapach, w opisach były najczęściej kwitowane stwierdzeniem złego ich stanu. Tak jest w przypadku wspomnianego Łupkowa (ryc. 22), przy którym znajdujemy stwierdzenie, iż „konfederackie oszańcowanie […] jest dość kiepskie"[41] oraz beskidzkich Izb (ryc. 23), przy których odnotowano „ruiny starego szańca konfederatów"[42]. W obu tych miejscach umocnienia te są wzmiankowane w kontekście kontroli dróg prowadzących na Węgry (na Słowację). Nieco odmienna jest informacja autora opisu na temat szańca konfederackiego w Roztokach (ryc. 24). Otóż idąca tamtędy droga z Baligrodu do Ruskiego na Węgrzech przechodzi obok tego

41 Sekcja 93, t. V, s. 43.

42 Sekcja 61, t. III, s. 82.

Ryc. 24. W Roztokach (niedaleko Cisnej) szaniec nie został wprawdzie oznaczony, ale napis „Szaniec konfederatów" pokazuje, gdzie on się znajdował (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 108, fragment)

szańca. Droga jest łatwa do przejścia po stronie galicyjskiej, ale może być łatwo zablokowana z szańca, który do tego posiada cysternę na wodę, łatwo więc tam umieścić załogę[43].

W kontekście fortyfikacji konfederackich warto jeszcze wspomnieć Lanckoronę (ryc. 25). Wedle autora opisu znajdujący się tam, położony na wysokiej górze zamek jest wprawdzie dość zrujnowany, ale jest zbudowany z dobrych kamieni, ma dobre, suche i obszerne piwnice, które mogłyby służyć za

[43] Sekcja 108, t. V, s. 85–86.

Ryc. 25. Lanckorona – na mapie dobrze oznaczony zamek i jego fortyfikacje, natomiast trudno zlokalizować wymienione w opisach fortyfikacje konfederackie (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 16, fragment)

wojskowy magazyn, nawet prochu. Ma też studnię, po oczyszczeniu której można zainstalować załogę wojskową, ponieważ dzięki położeniu, po wzmocnieniu dodatkowymi dziełami, zamek mógłby służyć za punkt oporu. W pobliżu zresztą znajduje się wybudowany przez konfederatów drewniany blokhauz, który po wyremontowaniu można użyć, a także kilka konfederackich szańców, już w zdecydowanie gorszym stanie[44].

Przedstawione wyżej przykłady to tylko pewien wycinek zawartych w opisach do mapy Miega informacji o obiektach ufortyfikowanych. Zawarte w opisach sugestie dotyczące potencjalnego wykorzystania tych obiektów dla cesarskich sił zbrojnych każą oczywiście postawić pytanie, czy i w jakim zakresie sugestie te zostały wykorzystane. Zagadnienie to stało się przedmiotem

[44] Sekcja 16, t. I, s. 121–122.

dwóch wspomnianych opracowań Michała Baczkowskiego. Z jego ustaleń wynika, że mimo strategicznego znaczenia Galicji jako północnej rubieży monarchii habsburskiej, w dziesięcioleciach bezpośrednio po powstaniu mapy Miega nie doszło do szerszego wykorzystania zastanych obiektów lub w ogóle szerszych inwestycji w fortyfikacyjną infrastrukturę na terenie Galicji. Nawet wręcz przeciwnie. Najbardziej okazałe obiekty fortyfikacyjne z wcześniejszej epoki na terenie Galicji, miasta-twierdze Zamość i Stanisławów, a także cytadela w Brodach, były własnością prywatną, ich modernizacja wymagałaby zatem zgody właścicieli. W związku z tym polityka władz austriackich poszła w kierunku kasowania obiektów i rozebrania ich fortyfikacji. Istniały zresztą obawy, że w czasie wojny twierdze te mogły być wykorzystane przez wroga. Decyzje w odniesieniu do Stanisławowa i cytadeli w Brodach zapadły w 1811 roku, zrealizowane jednak zostały dopiero po wojnie 1812 roku[45]. Losu tego uniknął Zamość, który w 1809 roku znalazł się w granicach Księstwa Warszawskiego (a następnie Królestwa Polskiego).

Jeszcze w końcu XVIII wieku pewne przedsięwzięcia fortyfikacyjne na terenie Galicji były związane z toczącymi się lub grożącymi konfliktami zbrojnymi, najpierw wojną o sukcesję bawarską w latach 1778–1779 (czyli w trakcie prac nad mapą Miega), a następnie groźbą wojny Austrii z będącymi wówczas w sojuszu Prusami i Rzecząpospolitą w 1790 roku[46]. Wydarzenia te dotyczyły zachodniej części Galicji, w związku z tym w polu zainteresowania władz austriackich znalazły się takie miejsca, jak Lanckorona (o której już była mowa) oraz Tyniec (ryc. 26). W przypadku tego ostatniego podjęto nawet prace fortyfikacyjne w połowie 1790 roku, ale ostatecznie zrezygnowano z militarnego wykorzystania tego obiektu[47]. We wcześniejszym o około dziesięć lat opisie do mapy Miega Tyńcowi, jego położeniu, stanowi i potencjałowi obronnemu poświęcono (w rubryce „uwagi") stosunkowo sporo miejsca:

„Klasztor ma bardzo mocne mury, stoi na skale, na którą od strony Wisły nie da się nawet wspiąć; w stronę wsi nie [jest] już tak całkiem stromo, natomiast jest otoczony dobrym murem, wewnątrz którego znajduje się młyn poruszany przez woły; z klasztoru można ostrzeliwać zarówno Wisłę, jak również dominować jej przeciwległy brzeg; [klasztor] jest jednak z kolei zdominowany przez blisko przyległą górę, na której znajduje się stara reduta konfederatów, oraz przez pozostałe sąsiednie wzniesienia; klasztor i wszystkie tutaj wokół znajdujące się góry, razem wzięte i dobrze oszańcowane, mogłyby być dobrą pozycją główną, by utrzymać komunikację przez Wisłę i jednocześnie przykryć [osłonić] tereny z tej strony"[48].

45 M. Baczkowski, *Wpływ armii austriackiej*…, s. 78–79.

46 M. Baczkowski, *Austriackie fortyfikacje*…, passim.

47 Ibidem, s. 18.

48 Sekcja 23, t. I, s. 153–154.

Ryc. 26. Klasztor Benedyktynów w Tyńcu wraz z redutą konfederatów na sąsiednim wzgórzu położony był w ważnym strategicznie miejscu, tuż nad graniczną Wisłą (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 23, fragment)

Zupełnie inną sytuację mieliśmy w przypadku Wieliczki, wokół której – ze względu na konieczność ochrony tamtejszej kopalni soli – wybudowano wiosną 1778 roku, w obliczu groźby wybuchu wojny o sukcesję bawarską, dość rozległy obóz wojskowy wokół miasta[49]. Wedle cytowanej w przypisie literatury obóz ten miał prawie 10 tys. kroków (ok. 7,5 km) obwodu, kształt nieregularnego czworoboku z charakterystycznym wydłużeniem w kierunku południowo-zachodnim. Kształt i wielkość obozu wynikały i z ukształtowania terenu, i z chęci osłony całości salin. Fortyfikacje miały charakter polowy, obwód tworzył wał ziemny, prawdopodobnie z suchą fosą, wzmocniony niewielkimi szańcami-redutami. Narożniki obozu wzmacniały adaptowane na koszary

[49] M. Baczkowski, *Austriackie fortyfikacje…*, s. 13–15; idem, *Wpływ armii austriackiej…*, s. 79–80. Por. także: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Austriackie umocnienia Wieliczki z lat 1777–1779*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddz. PAN w Krakowie", t. 19, 1985, s. 231–239, oraz: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny od lokacji do czasów współczesnych*, s. 7, i: B. Krasnowolski, *Dawne plany i widoki Wieliczki*, s. 9, oba teksty w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. V: *Małopolska*, red. Z. Noga, z. 3: *Wieliczka*, red. Z. Noga, Toruń – Kraków 2015.

Ryc. 27. Wybudowane przez Austriaków w 1778 roku fortyfikacje wokół Wieliczki (Kriegsarchiv Wien, sygn. B IXa 390, sekcja 32, fragment)

budowle murowane (dwór w Sierczy od południowego zachodu, dwór i browar w Lednicy Dolnej od południowego wschodu i klasztor Reformatów, położony w pobliżu narożnika północno-zachodniego).

Chociaż Michał Baczkowski podaje, że obwarowania Wieliczki projektował Friedrich von Mieg, to ani on, ani dwaj pozostali autorzy nie wykorzystali w swoich pracach mapy Miega. Austriackie fortyfikacje w Wieliczce mają wprawdzie dość bogatą dokumentację kartograficzną, częściowo zreprodukowaną w artykule Z. Beiersdorfa i B. Krasnowolskiego z 1985 roku oraz w dużo lepszej jakości w ich artykule w poświęconym Wieliczce zeszycie *Atlasu historycznego miast polskich*, ale plan Wieliczki w sekcji 32 mapy Miega (ryc. 27), chociaż skromniejszy w warstwie informacyjnej od innych planów, ma ten walor, że powstał bezpośrednio pod wpływem projektanta fortyfikacji lub wręcz jest jego dziełem. Można przypuszczać, że to samo dotyczy dość obszernego opisu (w rubryce „uwagi"), który można prawdopodobnie traktować jako kontynuację przemyśleń Miega nad obronnością Wieliczki:

„Miasto to ma założone linie [fortyfikacji] i w kilku wybranych miejscach jest zaopatrzone w wybudowane mocno z darni reduty, które dobrze umożliwiają ostrzał i zamykają całą okolicę; niektóre jednak [odcinki] linii [fortyfikacji] są pod ostrzałem i ponieważ zostały one wykopane w piasku, trochę podupadły, w następstwie tego są do przejścia z niewielkim wysiłkiem. Na wzgórzu dominującym nad Wieliczką zdaje się znajdować dogodna pozycja dla

korpusu dla osłony tego miasta, w którym tak czy inaczej znajdują się główne saliny; stąd można byłoby lewe skrzydło oprzeć o Rożnową, tuż przy linii [fortyfikacji] miejskich, albo w ogóle o wielki szaniec ponad Sierczą, co wystarczająco zamknęłoby przejścia; dalej należałoby pociągnąć w kierunku Mietniowa i Chorągwicy, a prawe skrzydło aż po karczmę, która znajduje się między Biskupicami a górą sułowską; front w kierunku Lednicy i Tomaszkowic broni się przeważnie sam; dalej teren jest gdzieniegdzie tak stromy, że człowiek pieszo musi włożyć wiele wysiłku, aby zdołał podejść pod górę; reszta frontu jest przykryta gęstymi zaroślami i rozległymi krzakami, z których część należałoby wyciąć, by wszędzie móc dobrze ostrzeliwać. Należy również zauważyć, że trzeba zamknąć mały potok, który płynie między Pawlikowicami a Taszycami, by zgromadzić wodę na lewym skrzydle, bo ona w tej okolicy jest bardzo rzadko; to samo należy uczynić z małym potokiem, który płynie przy Dołkach, by przez to tę samą dogodność zapewnić skrzydłu prawemu; co się tyczy drewna opałowego, to trzeba je ściągać z daleka, bowiem jest tylko jeden mały las między Biskupicami a Łazanami dla prawego skrzydła, skrzydło lewe musiałoby sprowadzać z lasu koło Lipowej, który jednak jest bardzo oddalony”[50].

* * *

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że w obszernych opisach do powstałej w latach 1779–1783 mapy Miega znajdujemy bardzo wiele informacji dotyczących fortyfikacji na terenie Galicji, co jest dość oczywiste ze względu na wojskowy charakter mapy. Ponieważ mapę Miega (i inne mapy w ramach zdjęcia józefińskiego) traktuje się jako zdjęcie skartowanego obszaru w przełomowym momencie, przed intensywną modernizacją w XIX wieku, możemy powiedzieć, że w interesującym nas aspekcie mapa i opisy do niej są uchwyceniem stanu fortyfikacji na zakończenie epoki dawnej Rzeczypospolitej. Są świadectwem aktualnego – w momencie powstawania mapy na przełomie lat 70. i 80. XVIII wieku – stanu obiektów, które austriaccy oficerowie uznali za godne uwagi jako punkty umocnione i ewentualnie nakreślili możliwości i perspektywy ich wykorzystania. Należy przy tym podkreślić, że opisy nie są literaturą wielkiego lotu, raczej są roboczymi komentarzami do map i pewnym rozwinięciem ich treści. Są też bardzo zróżnicowane co do wartości informacyjnej. Częściowo wynika to z przyczyn merytorycznych – oceny wartości obiektów przez autorów. Czasami jednak można mieć wrażenie (zwłaszcza na podstawie nadmiernej lakoniczności niektórych opisów), że wynikało to z subiektywnego nastawienia opisujących i ich przygotowania do pracy w danym momencie, ewentualnie wynikającego z różnych powodów pośpiechu.

[50] Sekcja 32, t. II, s. 27–28.

Wartość militarna obiektów jest w opisach oceniana wedle różnych kryteriów, z których najważniejsze jest ich stan i położenie, zarówno lokalne (jak na przykład fakt ich zdominowania przez wzniesienia oraz inne, położone wyżej obiekty, lub odwrotnie – dominowania przez nie w najbliższej okolicy), jak i bardziej strategiczne – kontrolowanie ważnych szlaków komunikacyjnych czy położenie w pobliżu granicy. W takich sytuacjach autorzy formułowali obszerniejsze teksty, jak to na przykład miało miejsce w przypadku Wieliczki. Opisy te są często świadectwem wiedzy fortyfikacyjnej, taktycznej i częściowo operacyjnej sporządzających je oficerów, a także ich talentów konstruowania koncepcji militarnego wykorzystania punktów umocnionych; są przy okazji swoistym świadectwem konfrontacji oficerów armii absolutystycznej monarchii z dość archaiczną infrastrukturą dawnej Rzeczypospolitej. Konkretne opisy do map nie są niestety sygnowane (takie przypuszczenia, jak w odniesieniu do wspomnianej Wieliczki, można traktować zupełnie wyjątkowo), ale te bardziej rozwinięte są także niekiedy świadectwem poziomu wykształcenia sporządzających je oficerów, ich wiedzy ogólnej, umiejętności rozpoznania lokalnych realiów oraz także kompetencji językowych: znajomości języka niemieckiego (który nie dla wszystkich był językiem ojczystym), jego wariantów oraz umiejętności posługiwania się nim[51].

Literatura

Atlas historyczny miast polskich, red. R. Czaja, t. V: *Małopolska*, red. Z. Noga, z. 3: *Wieliczka*, red. Z. Noga, Toruń – Kraków 2015.

Baczkowski M., 1998, *Austriackie fortyfikacje w zachodniej Galicji w drugiej połowie XVIII wieku*, „Studia Historyczne", R. 41, z. 1.

Baczkowski M., 2020, *Wpływ armii austriackiej na miasta Galicji 1772–1815* (=*Miasta i miasteczka wschodniej części Galicji pod koniec XVIII wieku*, tom VI), Kraków – Lwów.

Beiersdorf Z., Krasnowolski B., 1985, *Austriackie umocnienia Wieliczki z lat 1777–1779*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddz. PAN w Krakowie", t. 19, s. 231–239.

Beiersdorf Z., Krasnowolski B., 2015, *Rozwój przestrzenny od lokacji do czasów współczesnych*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. V: *Małopolska*, red. Z. Noga, z. 3: *Wieliczka*, red. Z. Noga, Toruń – Kraków, s. 5–8.

Bukowski W., Dybaś B., Janeczek A., Noga Z., 2011, *Edycja rękopiśmiennej mapy topograficznej Galicji z lat 1775–1783 (tzw. mapy Miega) z Archiwum Wojennego w Wiedniu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. 59, nr 1, s. 101–105.

[51] Dotyczy to tekstów oryginalnych. W niniejszym tekście wykorzystywano oczywiście polskie tłumaczenia.

Bukowski W., Janeczek A., 2013, *Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego*, „Studia Geohistorica", Nr 01, s. 85–106.

Dörflinger J., 1989, *Die Landesaufnahmen des* österreichischen *Generalquartiermeisterstabes 1749–1854*, Karlsruhe.

Dybaś B., 2016, *Galizien vor Galizien. Die militärische Bedeutung des späteren Galizien im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*, w: *Schlachtfeld Galizien. Symposium 6. November 2015*, Heeresgeschichtliches Museum, Wien, s. 13–32.

Filipowicz M., 2020, *Karpackie fortyfikacje konfederatów barskich w świetle najnowszych badań archeologicznych – ze szczególnym uwzględnieniem obozu nad Wysową*, w: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z nowożytnej sztuki wojskowej*, t. III, red. M. Trąbski, Częstochowa, s. 147–183.

Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783 / Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien 1779–1783, t. I–XV, Kraków lub Warszawa 2012–2020.

Gruszecki A., 1962, *Bastionowe zamki w Małopolsce*, Warszawa.

Janeczek A., 2013, *Pierwsze zdjęcie wojskowe Galicji (tzw. mapa Miega) z lat 1779–1783. Znaczenie, wartość źródłowa i perspektywy wykorzystania*, w: *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P.E. Weszpiński, Warszawa, s. 193–213.

Krasnowolski B., 2015, *Dawne plany i widoki Wieliczki*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. V: *Małopolska*, red. Z. Noga, z. 3: *Wieliczka*, red. Z. Noga, Toruń – Kraków, s. 9–11.

Krawcow S., 1993, *Stanisławów w XVII i XVIII w. Układ przestrzenny i jego symbolika*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 38, z. 1, s. 3–19.

Majewski A., 2001, *Zamek w Wiśniczu. Dzieje i konserwacja*, Tarnobrzeg.

Miłobędzki A., 1956, *Tajemnica zamku w Zbarażu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 1, s. 371–380.

Mossakowski S., 2012, *Tylman z Gameren (1632–1706). Twórczość architektoniczna w Polsce*, Warszawa – Monachium – Berlin.

Nöbauer I., 2012, *„Höchst vorläufige Bemerckungen zu dero Sprachkunst dero Josephinischen Landesaufnahmen Galizien" – Zu den sprachlichen Besonderheiten der so genannten Miegkarte*, „Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien", Bd. 3, s. 43–58.

Nöbauer I., 2015, *Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien vor dem Hintergrund sprachlicher Wechselbeziehungen in der Habsburgermonarchie*, w: *Sprachliche Wechselbeziehungen in der Habsburgermonarchie*, hrsg. v. E. Cwanek-Florek und I. Nöbauer, Wien, s. 107–118.

Nöbauer I., 2015, *„Höchst vorläufige Bemerckungen zu dero Sprachkunst dero Josephinischen Landesaufnahmen Galizien", czyli wysoce pobieżne*

uwagi o języku mapy józefińskiej Galicji i Lodomerii, w: *Edytorstwo źródeł – ograniczenia i perspektywy*, red. A. Perłakowski, Kraków, s. 125–142.
Paldus J., 1919, *Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II.*, Wien, Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, Bd. 63, 2. Abhandlung.
Parczewski M., 2016, *Szaniec konfederatów barskich w Łupkowie w Bieszczadach Zachodnich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. 64, z. 4, s. 467–484.
Tikhonova O., 2016, *Reading the history of bastion castles in Galicia (Eastern Europe) using the Friedrich von Mieg map*, „WIT Transactions on The Built Environment", vol. 158, s. 73–84.
(https://www.witpress.com/Secure/elibrary/papers/DSHF16/DSHF16007FU1.pdf, dostęp 30.01.2021)
Tomkiewicz W., Witwicki J., 1971, *Obwarowania śródmieścia Lwowa i ich przemiany do XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 16, z. 2–3, s. 91–154.

Źródła internetowe

http://www.iaepan.vot.pl/galicja/index.html#slide (dostęp 15.01.2021)
https://www.witpress.com/Secure/elibrary/papers/DSHF16/DSHF16007FU1.pdf (dostęp 30.01.2021)

Fortification issues in descriptions to the military map of Galicia, known as the Mieg Map (1779–1783)

Bogusław Dybaś
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Instytut Historii i Archiwistyki
ORCID: 0000-0003-1216-3061
E-mail: dybas@umk.pl

Summary: The Mieg map is part of the so-called Josephinian land survey (*Josephinische Landesaufnahme*), a military map of the entire Habsburg monarchy made between 1763 and 1787 in a scale of 1:28 800. The map in

this scale is very accurate; it consists of 413 sections and is accompanied by descriptions containing information in tabular form for particular towns in a given section. Owing to the military character of the map, special attention was paid in the descriptions to the information useful for possible military operations in a given area, such as the condition of roads, water obstacles, terrain, and forest complexes. The descriptions also focused on infrastructure that could serve military purposes, such as all masonry structures ("solid buildings"), including churches, monasteries, and castles, while the "comments" section sometimes included formulated concepts for the use of such structures, taking into account natural conditions, to create positions useful in possible military operations. Obviously, the authors of descriptions noted all fortification facilities, apart from the said castles also city walls, bastion structures (of castles and towns/cities), earth fortifications (mainly ramparts from the period of the Confederation of Bar). The descriptions are at times rather terse and at times more elaborate, which probably corresponds to the military value and potential use attributed to them by the authors. The descriptions also provide a picture of the fortification infrastructure found by the Austrians when they seized Galicia in the First Partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1772. The value ratings of most of them are not high, as they are mostly obsolete objects from the 17th century or older. In fact, only one piece of information (for Wieliczka) concerns the fortification foundation already created under Austrian rule.

Keywords: Galicia, military map, the Habsburg monarchy, fortifications, castles, fortified walls, bastion fortification

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 433–448
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Romantyczna wizja granic Polski. Mapa Pomorza (i Nowej Marchii) Jędrzeja Słowaczyńskiego

Katarzyna Lisiecka
Uniwersytet Szczeciński
Instytut Historyczny
ORCID 0000-0002-5608-7243
Email: katarzynalisiecka25@gmail.com

Zarys treści: Jędrzej Słowaczyński był polskim kartografem oraz twórcą niezwykle odważnych koncepcji na temat granic naturalnych i etnicznych przyszłej Rzeczypospolitej, która rozbita przez trzech zaborców, jak wierzył, miała wciąż szanse na ponowne połączenie. W jej skład wchodzić miały zarówno tereny zachodnie nad Odrą jak i ziemie północne wraz z wybrzeżem Bałtyku oraz ziemie wschodnie aż po Dniepr i Morze Czarne na południu. Efekt swoich badań nad historią i geografią Słowaczyński zawarł w *Atlasie krain polskich*, czyli zbiorze dwunastu map ziem związanych z Polską oraz jej dziejami.
Treścią artykułu jest analiza pracy Słowaczyńskiego nad *Kartą Pomorza*, przedstawiającą region, który już od średniowiecza stawał się coraz bardziej odległy od Polski historycznie i kulturowo.

Słowa kluczowe: Jędrzej Słowaczyński, Pomorze Zachodnie, romantyzm, Polska odrodzona

1. Wprowadzenie

Pomorze Zachodnie w XIX w. było regionem odległym od Polski historycznie i społecznie, a jednak obszar ten znalazł się w kręgu zainteresowań Jędrzeja Słowaczyńskiego jako jeden z terenów bliskich Polsce. Słowaczyński swoje rozważania o Pomorzu, a także innych krainach sąsiednich zawarł w dziele pt. *Atlas krain polskich*[1]. Niniejszy artykuł pozwoli przyjrzeć się jednej z map zamieszczonych w atlasie, *Karcie Pomorza*[2].

[1] J. Słowaczyński, *Mapy Słowaczyńskiego*, Paryż 1844. Korzystam z egzemplarza przechowywanego w Bibliotece Kórnickiej PAN, sygn. A III 045/1.

[2] J. Słowaczyński., *Karta Pomorza*, 1:1 680 000, Paryż 1844, Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. M II 132.

Mapy Słowaczyńskiego powstały w pierwszej połowie XIX w., w epoce wielu wzniosłych idei, kiedy celem było poszukiwanie odpowiedzi na to, jaki ma być kształt przyszłej, odrodzonej Polski. Jak wyglądała zatem polska kartografia doby romantyzmu? Czy zatrzymała się w miejscu, w epoce stanisławowskiej, czy może opisywała jedynie przeszłość rozdartego przez zaborców kraju? Na to pytanie stara się odpowiedzieć Dorota Siwicka w książce, przywołując wielu twórców, w tym m.in. Jędrzeja Słowaczyńskiego[3]. Należy w tym miejscu wspomnieć, że poniższy artykuł został zainspirowany pracą oraz przemyśleniami autorki na temat polskiej kartografii XIX-wiecznej, z której wyłania się ważny postulat wynikający z interdyscyplinarnego charakteru badań, aby poza analizą fizyczno-matematyczną nie zapominać również o szerokim kontekście kulturowym, w jakim powstało dzieło kartografa.

Celem niniejszych rozważań jest zatem nie tylko przedstawienie map Słowaczyńskiego, jednego z kartografów-romantyków, lecz także jego twórczości i poglądów. Ponadto zostanie podjęta próba interpretacji *Karty Pomorza* z uwzględnieniem opisu statystyczno-historycznego. W podsumowaniu zostaną rozważone poglądy innych polskich romantyków na temat związku Polski z Pomorzem. Poznanie odpowiedzi na owe zagadnienia pozwoli na odczytanie szerokiego kontekstu, w jakim powstawała niezaprzeczalnie intrygująca *Karta Pomorza*, która jest częścią *Atlasu krain polskich*.

2. Sylwetka Jędrzeja Słowaczyńskiego

Jędrzej Słowaczyński urodził się w 30 XI 1807 r. w Warszawie, w czasie działań wojennych Napoleona Bonaparte. Kiedy miał 23 lata wybuchło powstanie listopadowe, w którym postanowił wziąć czynny udział[4]. Słowaczyńskiemu przypisuje się także stworzenie słów jednej z popularniejszych pieśni listopadowego zrywu, *Mazura Chłopickiego* („Nasz Chłopicki wojak dzielny, śmiały..."), do którego muzykę skomponował Karol Kurpiński[5] (ryc. 1).

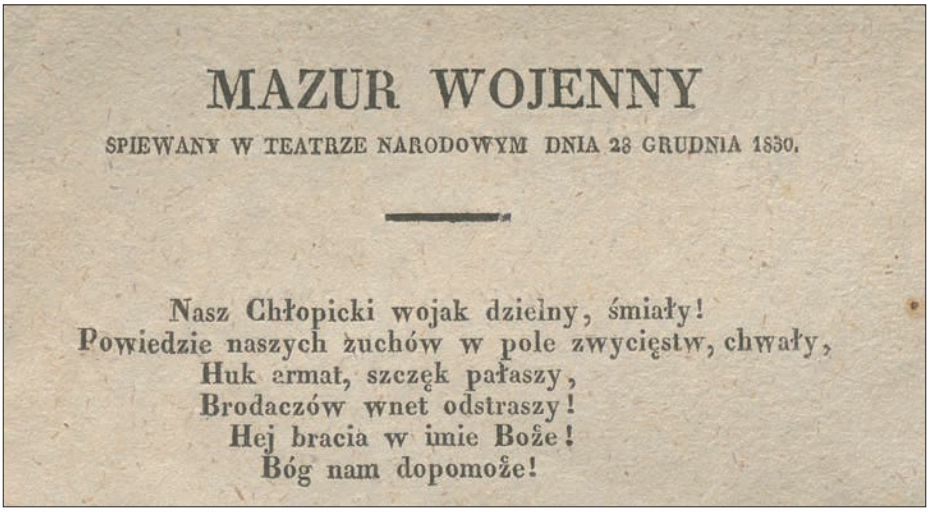
Po klęsce powstania Słowaczyński udał się na emigrację, a jej celem, podobnie jak wielu innych Polaków, stał się Paryż[6]. Tam rozpoczęła się jego kariera naukowa, także w środowisku francuskim. Udzielał się społecznie i pisał artykuły zarówno z dziedziny historii, geografii, jak i modnej wówczas statystyki. Był redaktorem czasopisma „Tygodnik Emigracji Polskiej", który stawiał przed społecznością emigracyjną trzy podstawowe zadania: nie tylko utrwalenie pamięci o narodzie, lecz podtrzymywanie jego ducha, nadanie formy przyszłemu państwu polskiemu oraz scalanie polskiego społeczeństwa

3 D. Siwicka, *Mapy Romantyków*, Warszawa 2018.

4 Zob. www.encyklopedia.pwn.pl/haslo/Slowaczynski-Andrzej-Jedrzej;3976548.html (dostęp 06.01.2021).

5 D. Siwicka, op. cit., s. 56.

6 Słowaczyński póki co nie doczekał się swojego hasła w *Polskim słowniku biograficznym*.

MAZUR WOJENNY

ŚPIEWANY W TEATRZE NARODOWYM DNIA 23 GRUDNIA 1830.

Nasz Chłopicki wojak dzielny, śmiały!
Powiedzie naszych żuchów w pole zwycięstw, chwały,
Huk armat, szczęk pałaszy,
Brodaczów wnet odstraszy!
Hej bracia w imie Boże!
Bóg nam dopomoże!

Ryc. 1. Mazur wojenny śpiewany w Teatrze Narodowym dnia 23 grudnia 1830 r., Warszawa 1830 (ze zbiorów Biblioteki Narodowej, sygn. 2.078.060 A Cim)

w jedną całość[7]. Postulaty te Słowaczyński realizował w swoich pracach naukowych.

Jędrzej Słowaczyński był autorem pierwszego słownika geograficznego Polski pt. *Polska w kształcie dykcjonarza historyczno-statystyczno-geograficznego*, tworzonego w latach 1833–1838. Kończąc pracę nad słownikiem opublikował dodatkowo *Cinq statistiques générales de la Pologne* oraz wspólnie ze statystykiem Césarem Moreau wydał pracę *Annuaire statistique pour de l'Europe, l'Asie, l'Afrique, l'Amérique, l'Océanie*. Za swoje osiągnięcia naukowe nagrodzony został medalem honorowym *Société Française de Statistique Universelle*[8].

Zwieńczeniem dorobku naukowego miał być wydany w 1844 roku *Atlas krain polskich*. Dzieło, które miało ukazywać się częściami okazało się być kłopotliwe dla autora z powodu problemów finansowych[9]. Mimo utrudnień atlas ostatecznie został wydany, jednak prawdopodobnie w małym nakładzie. Wskazuje na to notatka Jana Działyńskiego, twórcy zbioru map Słowaczyńskiego, z której dowiadujemy się, że już wówczas, w drugiej połowie XIX w. na kolekcję składały się unikatowe egzemplarze, gdyż blachy i kamienie litograficzne w większości zatarto. Obecnie zapewne – jedyny zachowany kompletny egzemplarz *Atlasu krain polskich* przechowywany jest w Bibliotece Kórnickiej

[7] S. Kalembka, *Polskie wychodźstwa popowstaniowe i inne emigracje polityczne w Europie w XIX wieku*, w: *Polska XIX wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1982, s. 194–197.

[8] Ibidem.

[9] Ibidem.

PAN, gdzie został zdigitalizowany i udostępniony *online* wraz z innymi unikatowymi mapami Słowaczyńskiego zebranymi przez Jana Działyńskiego[10].

3. Poglądy i koncepcje Jędrzeja Słowaczyńskiego

Zawarte w atlasie dwanaście kart przedstawia poszczególne tereny powiązane ściśle z Polską i jej historią, jednak nie są to mapy w założeniu autora o charakterze ściśle historycznym, choć w części retorycznej tworzą one pewien konstrukt historyczny. Każda z kart przygotowana przez Słowaczyńskiego to autorska próba uporządkowania informacji, a następnie zaprezentowania ich w dwóch wzajemnie uzupełniających się formach[11]. Działając zarówno słowem jak i obrazem autor oddziałuje mocniej na odbiorcę. Owe dzieła są więc dwuwarstwową opowieścią: na pierwszym planie współczesną autorowi prezentacją kartograficzną, o czym świadczą utrwalone na mapie miasta, twierdze i podział administracyjny, na drugim planie retoryczno-opisowym zarysem historii, która łączy według Słowaczyńskiego ziemie pomorskie z Polską. Punktem wspólnym dla obu części stają się polskojęzyczne nazwy miejscowości pojawiające się na mapie; uznać je można za argumenty, którymi posługuje się Słowaczyński na potwierdzenie stawianych tez.

W wydanym kilka lat wcześniej dziele pt. *Polska w kształcie dykcjonarza historyczno-statystyczno-geograficznego* (Paryż 1833–1838), Słowaczyński dzieli się znacznie obszerniej swoimi refleksjami na temat kształtu granic przyszłej i odrodzonej Rzeczypospolitej. Przyznaje, że od 1772 roku rozpoczęły się największe krzywdy dla Polski, pogodzenie się zaś z utratą terenów przedrozbiorowych to *„uprawnienie zdzierstwa mocarstw sąsiednich"*[12]. Granice roku 1772 określa wielce spłyconymi, a kształt właściwej Polski rysuje między Odrą, Dźwiną, Dnieprem, Dniestrem, Karpatami, Bałtykiem i Morzem Czarnym. W jego słowach pobrzmiewa także żal nad pozbawionymi perspektywy rozwoju granicami Polski, przez odcięcie od cennych portów, choć powinny być one w obrębie polskiego terytorium[13]. I choć autor przyznaje, że wiele z tych prowincji w całości do Polski nie należało, to zakłada trzymanie się granic naturalnych na tyle, na ile liczby i rozsądek pozwalają.

Z obrazu tego wyłania się wyznawana przez Słowaczyńskiego koncepcja oparcia się o zasadę wyznaczania granic naturalnych, które miałyby służyć

[10] Zob. www.platforma.bk.pan.pl/pl/search_results/195761?q%5Bq%5D=słowaczyński (dostęp 11.01.2021).

[11] Por. K. Łopatecki, *Mapy historyczne Polski i Litwy w epoce nowożytnej,* w: *Z Dziejów Kartografii*, t. 22: *Dawne mapy historyczne i wojskowe*, red. B. Konopska, J. Ostrowski, P.E. Weszpiński, Warszawa 2018, s. 11–12.

[12] J. Słowaczyński, *Polska w kształcie dykcjonarza historyczno-statystyczno-geograficznego*, Paryż 1833–1838, s. 5.

[13] Ibidem, s. 6.

dobru kraju, łącząc ludy o tym samym pochodzeniu i stwarzając dla nich dogodne warunki rozwoju ekonomicznego. W ujęciu geograficznym granice naturalne opierają się na elementach krajobrazu dzielących terytoria, takich jak rzeki, pasma górskie. Warto zaznaczyć, że bazowanie na nich prowadzi do stronniczości oraz wybiórczości źródeł pod własne potrzeby w trakcie tworzenia map[14], co również zauważalne jest w refleksjach Słowaczyńskiego.

Pomorze także wpisywało się w część wizji o nowych granicach Polski – kraju zrzeszającego ludy słowiańskie. Na jej uzasadnienie Słowaczyński powoływał się podając zaszłości lenne Polski i Pomorza oraz kontakty między władcami obu krajów. Naturalną linią graniczną zdaje się być zatem dla Słowaczyńskiego Odra, która wraz ze szczecińskim portem otwierała wiele możliwości handlowych.

4. *Karta Pomorza*

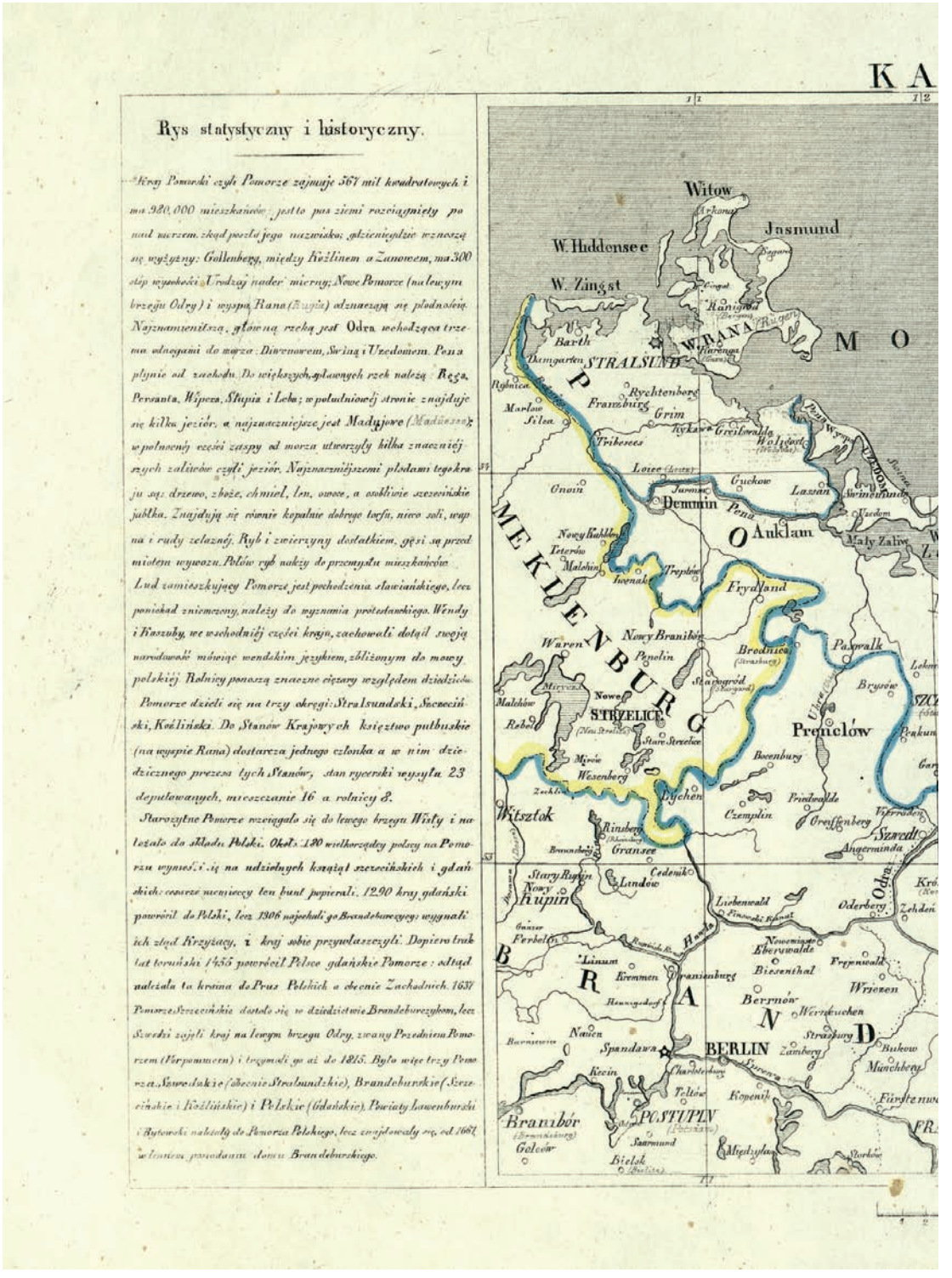
Karta Pomorza została wykonana w skali 1:1 680 000, w technice litograficznej, jej wymiary to 22 × 18,5 cm. Jest ona monochromatyczna. Mapa obejmuje linię brzegową Bałtyku od Ribnitz (niedaleko Stralsundu) do Jeziora Żarnowieckiego. Na południe mapa sięga aż po miasta Gniezno i Poznań, zaś na południowym zachodzie obejmuje okolice Berlina. Karta przedstawia zatem nie tylko obszar zajmowany dawniej przez Księstwo Pomorskie, lecz również częściowo najbliższe jego sąsiedztwo: Meklemburgię i Brandenburgię-Prusy. Dodatkowo odnotowany zostaje mniejszymi literami obszar *Nowe Marki* (czyli Nowa Marchia brandenburska).

Na mapie oznaczone zostały większe miejscowości; najważniejsze spośród nich wyróżniono pogrubioną czcionką, w niektórych przypadkach, jak Szczecin czy Kostrzyn zarysowano również miejskie fortyfikacje. Pozostałe miejscowości oznaczono większymi lub mniejszymi okręgami. Na mapie wyraźnie widoczne są również granice między poszczególnymi regionami administracyjnymi – rejencjami, które oznaczone zostały przerywaną linią jednopunktową. Orografia i budowa geologiczna nie zostały uwzględnione, a jedynymi obiektami naturalnymi pozostają liczne rzeki oraz jeziora.

Tworząc *Kartę Pomorza* (ryc. 2) Słowaczyński stanął przed wyzwaniem pokazania Pomorza, które stanie się bliskie Polakom. Próbą oswojenia tego regionu jest nadanie obszarom geograficznym, obiektom krajobrazu oraz miastom polsko brzmiących nazw. Polonizacja w *Karcie Pomorza* nie była jednak całkowita, często przy zapisie spolonizowanej nazwy pojawia się również zapis niemiecki w nawiasie, występują także nazwy w niezmienionym brzmieniu niemieckim.

Trzeba zaznaczyć, że praca Słowaczyńskiego to prawdopodobnie pierwsza próba polonizacji nazw regionu nadodrzańskiego w takim zakresie. Następnie

[14] J. Tyszkiewicz, *Geografia historyczna. Zarys problematyki*, Warszawa 2014, s. 100.

Ryc. 2. *Karta Pomorza*, jedna z 12 map *Atlasu krain polskich* Jędrzeja Słowaczyńskiego, przechowywana w Bibliotece Kórnickiej PAN, sygn. M II 132

RTA POMORZA
RZE BALTYCKIE
PRUSY ZACHODNIE
POZNAŃSKIE
BURG
NOWEI MARKI
Kołobrzeg
KOŹLIN
Słupia
Bytów
Lawenburg
Białogród
Starogród
Pirzyce
Sołdyn
Landsberg
Kostrzyn
Drossen
Międzychód
Międzyrzecz
Szwibus
Czarnków
Chodzież
Wągrowiec
Oborniki
POZNAŃ
Gniezno
Września
Wyrzysk
Nakło
Tuchola
Odra
Warta
Noteć

pracy nad atlasem nazw słowiańszczyzny zachodniej podjął się ks. prof. Stanisław Kozierowski przed drugą wojną światową[15], zaś po 1945 roku, gdy zapadła decyzja o przyłączeniu terenów do linii Odry, został on przewodniczącym Komisji dla spraw Przywrócenia Nazw Słowiańskich na Przyodrzu. Nie jest jednak wiadome, czy przy swoich badaniach prof. Kozierowski spotkał się z kartografią Jędrzeja Słowaczyńskiego. Wykaz bibliograficzny do dzieła *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej. Słupsk, Kołobrzeg, Szczecin, Piła* nie wskazuje na znajomość prac Słowaczyńskiego. Interesujący jest zatem fakt, że wiele z nadanych przez Słowaczyńskiego nazw miejscowości pokrywa się ze współczesnym stanem, na przykład Stargard nazwany został na *Karcie Pomorza Starogrodem* (niem. *Neustargard*), Pyrzyce – *Pirzyc* (niem. *Pyritz)*, a także Kołobrzeg – *Kołobrzeg* (niem. *Colberg*). Prawdopodobnie nazwy większych miast, jak z pewnością Szczecin, miały już znane swoje polskie odpowiedniki.

Uwagę na mapie przyciąga swoją odmiennością miejscowość *Koźlin*, podpisana także w języku niemieckim *Cöslin*, dziś Koszalin. Wyraźnie widać, że Słowaczyński sugerował się niemieckim brzmieniem, jakby dosłownie spolszczając to, co słyszał. Jednakże najstarsza nazwa miasta pochodząca z 1214 roku to *Cossalitz*; brzmienie jej badacze określają jako słowiańskie *Koszalice* lub *Koszelice z* przyrostkiem *-ice*. Nazwa tego typu, zwana w językoznawstwie patronimiczną, odnosiła się do potomków osoby nazywanej *Koszała*, imienia utworzonego od słowa *kosz*[16]. Wynika z tego, że Słowaczyński nie odniósł się, a być może nie znalazł korzenia słowiańskiego w nazwie tego miasta, nadając mu zupełnie inną.

Z kolei dzisiejsze jezioro Miedwie, w XIX w. noszące nazwę *Madüe See*, otrzymało od Słowaczyńskiego nazwę *jezioro Madujowe*. Widać podobieństwo tych nazw, jednak słusznie Słowaczyński utworzył nazwę zachowując jej pierwszy człon, bowiem najprawdopodobniej pochodzi ona od rozpowszechnionego na słowiańszczyźnie słowa *med* oznaczającego miód[17].

Na mapie Słowaczyńskiego pozostają także miejscowości o niezmienionym brzmieniu i nie jest jasne, co było powodem jego zachowania. Przykładem jest miasto *Greifenhagen*, obecnie Gryfino, które swoją nazwę otrzymało podczas nadania aktu lokacyjnego w czasie trwania kolonizacji niemieckiej[18]. Zdawać by się mogło, że Słowaczyński tłumaczył tylko te nazwy, których źródłosłów potrafił wyprowadzić od Słowian. Jednak Dąbie, które wywodzi się

[15] S. Kozierowski, *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej*. *Słupsk, Kołobrzeg, Szczecin, Piła*, z. 1, Poznań 1934.

[16] M. Rębkowski, *Zanim Powstało Miasto*, w: *Dzieje Koszalina,* red. R. Gaziński, E. Włodarczyk, *t. 1,* Koszalin 2016, s. 54.

[17] B. Stramek, *Wybrane nazwy obiektów terenowych wodnych i lądowych powiatu stargardzkiego i łobeskiego*, w: *Stargardia*, t. 4, Stargard 2006, s. 44.

[18] K. Guzikowski, *Początki i rozwój miasta w średniowieczu*, w: *Dzieje Gryfina i okolic*, Gryfino 2005, s. 51.

z osady słowiańskiej, pozostało w formie zgermanizowanej *Damm*. Czy zatem jest to spowodowane brakiem źródeł? Możliwe, że autor poświęcił uwagę tylko kilku miejscowościom mającym dać ogólny zarys do poznania Pomorza.

Wyjątkowość faktu spolszczania nazw miejscowych przez Słowaczyńskiego uwydatnia się w porównaniu do wcześniejszych map polskich obejmujących tereny Pomorza. Przykładem jest arkusz zatytułowany *Woiewodstwa Pomorskie y Malborskie oraz Pomerania Elektorska* wydanej w 1772 r. mapy G.A. Rizzi-Zannoniego *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par district*[19]. Tuż przy granicy, a miejscami nawet przed nią, nazwy polskie ustępują miejsca niemieckojęzycznym. Dowodzi to, że dawniej nie uwydatniano na pomorskich terenach nazw miejscowych o źródłosłowie słowiańskim.

5. Rys statystyczny i historyczny na *Karcie Pomorza*

Atlas krain polskich nie jest jedynie kartograficznym przedstawieniem różnych regionów Polski. Na każdej z kart zostały umieszczone w ramce krótkie opisy pod takim samym tytułem *Rys statystyczny i historyczny*. Owa krótka notatka na *Karcie Pomorza* to garść podstawowych informacji dla odbiorcy mapy. Nakreślone zostaje położenie Pomorza, ukształtowanie terenu oraz występowanie głównych rzek i zbiorników wodnych. Opisana jest również urodzajność ziem zachodnich zarówno pod względem złóż naturalnych, zbieranych plonów oraz zwierzyny. Właściwie opis ten stanowi ciekawe, choć dość ogólne źródło wiedzy o Pomorzu w pierwszej połowie XIX wieku. Słowaczyński pisze między innymi o „osobliwych szczecińskich jabłkach"; niestety nie zostało uszczegółowione, czy to wyróżnienie było pozytywne czy negatywne i o który gatunek chodzi. Wymieniony został także towar eksportowy Pomorza, jakim się okazują być gęsi. Zostają także wspomniane ryby, których połów należał w dużej mierze do zajęć codziennych Pomorzan, co jednak jest już mniej zaskakujące.

Istotnym zdaje się fragment opisu, w którym zostaje wyprowadzone pochodzenie ludu pomorskiego. Autor wyraźnie zaznacza, że jest on pochodzenia słowiańskiego, lecz został „zniemczony i w głównej mierze należy do wyznania protestanckiego". Na potwierdzenie tej teorii wspomina o Wendach (Słowianach, zachodnia część Pomorza nad Bałtykiem) i Kaszubach (wschodnia część), którzy zachowali swoją narodowość i język wendyjski zbliżony do mowy polskiej.

Do części statystycznej Słowaczyński dodał także krótką informację o ówczesnym ustroju Pomorza. Wymienione zostają, podając za słowami autora, trzy okręgi: Stralsundzki, Szczeciński, Koźliński. Obecnie przyjęte jest

[19] A. Rizzi-Zannoni, *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts construite d'après d'arpentages, d'observations et de mesures prises sur les lieux*, 1:690 000, Paryż 1772, Oddział Zbiorów Kartograficznych BUWr.

tłumaczenie tych jednostek administracyjnych jako rejencje (niem. *Regierungsbezirk*). Zrozumiałe jest również wymienienie *okręgu Koźlińskiego*, skoro Słowaczyński nazwał tak miasto będące stolicą tej rejencji, czyli Koszalin (niem. *Cöslin*). Wymieniona została również liczba deputowanych każdego stanu do instytucji nazywanej *Stanem Krajowym*, obecnie znanej jako sejmik prowincjonalny (niem. *Provinziallandtag*). Mamy zatem do czynienia nie tylko ze spolszczaniem nazw miejscowych, ale próbą znalezienia polskich odpowiedników na niemieckie nazwy urzędowe.

W drugiej części notatki przy *Karcie Pomorza* występuje rys historyczny; zdaje się on być ciekawym uzasadnieniem teorii wyznawanych przez Słowaczyńskiego, a przelanych na mapy. Zaznaczony zostaje teren „starożytnego" Pomorza, które rozciągało się do lewego brzegu Wisły i było częścią Polski, czyli cała linia brzegowa Bałtyku od Odry aż po Gdańsk należała do Polski. „Około 1180 wielkorządcy polscy na Pomorzu wynieśli się na udzielnych książąt szczecińskich i gdańskich; cesarze niemieccy ten bunt popierali" – pisze Słowaczyński, co może oznaczać, że dynastię książęcą wywodził od polskich zarządców, którzy zbuntowali się przeciw królowi polskiemu zachęceni przez zachodnich władców. Wygląda to jak wytłumaczenie, dlaczego region ten oddalił się od Polski. Prawdą jest natomiast, że hołd lenny złożony przez książąt pomorskich był wymuszony kwestiami politycznymi oraz dotkliwymi atakami sąsiadów, a przez znalezienie się pod wpływami niemieckimi Pomorze naturalnie zaczęło rozwijać się w tej kulturze.

Słowaczyński datuje w następnej kolejności wydarzenia zaszłe między Polską a „krajem gdańskim", jednakże ziemie wschodnie nie zostały objęte swoim zasięgiem na *Karcie Pomorza*; tereny te pokazane są na innej mapie, zatytułowanej *Karta Prowincyi Pruskiéj*[20]. Pomimo tego autor kontynuuje narrację o zajęciu tych obszarów przez Brandenburczyków, następnie przez Krzyżaków, którzy „kraj sobie przywłaszczyli". Podana jest również data drugiego pokoju toruńskiego, lecz z błędem – 1455 rok. W zarysie historycznym umieszczonym przy *Karcie Prowincyi Pruskiéj* ponownie zostaje przywołany ten fakt, tym razem z poprawną datą – 1466 rok.

Koniec rysu historycznego to podsumowanie dziejów Pomorza po wygaśnięcie książęcej dynastii Gryfitów (1637) i podział ziem między Brandenburgię a Szwecję.

6. Nowa Marchia na *Karcie Pomorza*

Karta Pomorza obejmuje także region, który właściwie został tylko nieznacznie zaznaczony przez Słowaczyńskiego, jednakże ma on swoją indywidualną

[20] J. Słowaczyński, *Karta Prowincyi Pruskiéj*, 1:2 960 000, Paryż 1844, Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. M II 131.

Ryc. 3. Fragment *Karty Pomorza* przedstawiający obszar Nowej Marchii

historię, wpisującą się w dzieje Pomorza i sąsiedniej Brandenburgii. Jest to mianowicie teren Nowej Marchii, czyli wschodniej, zaodrzańskiej prowincji Brandenburgii, oznaczonej na mapie jedynie niewielkimi, pochyłymi literami, układającymi się w nazwę *Nowe Marki* (ryc. 3). Obszar ten obejmował większość południowych terenów, które „ucinają" się w linii prostej na karcie mniej więcej na wysokości Świebodzina. Jednak w rysie statystyczno-historycznym nie poświęcono w ogóle miejsca dziejom Nowej Marchii, nie wspomniano także o rejencji frankfurckiej, która zajmuje znaczną część karty. Biorąc pod uwagę całą mapę, część pomorska zajmuje około 40% procent, zaś nowomarchijska około 25%, co czyni ją znaczącym fragmentem, nie ujętym jednak w opisie.

Obszar Nowej Marchii, choć będący w jakiś sposób częścią historii Pomorza, nie mieści się w obszarze zainteresowań Słowaczyńskiego. Tereny na południe ucinają się, a północna część rejencji frankfurckiej wbijająca się niewielkim klinem między Pomorze a Wielkopolskę nie zostaje w jakikolwiek sposób przedstawiona. Z drugiej strony wiele miejscowości na tej ziemi otrzymało polsko brzmiącą nazwę, co sugerować może pewne zainteresowanie Słowaczyńskiego rejonem dwóch rzek, Odry i Warty. Przykładami nadania polskiego nazewnictwa na tym terenie są miasta *Królewiec*, obecna Chojna (niem. *Königsberg*) i Drezno, które dziś zwane jest Drezdenkiem (niem. *Driesen*).

Nie ma podstaw by wskazać jasne przyczyny tak nikłej uwagi poświęconej historii ziem nowomarchijskich. Jednak analizując rys historyczny o samym Pomorzu zauważalne jest, jak wiele ważnych wydarzeń zostało pominiętych, a uwzględniono te dotyczące dziejów Pomorza Gdańskiego, bliższego sercu i wiedzy autora. Faktografia, którą posługiwał się Słowaczyński, była więc wielce wybiórcza i dostosowana do podkreślania jedynie związków danego regionu z Polską. Dlatego Nowa Marchia nie występuje w toku narracji Słowaczyńskiego; odniesienie się do niej byłoby przyciągnięciem uwagi do wielowiekowej niemieckiej bytności na tej ziemi.

7. Romantycy i ich postrzeganie ziem nadodrzańskich

Temat ziem zachodnich jako regionu bliskiego Polsce nie był zjawiskiem osobliwym, a nawet wzbudzał pewne zaciekawienie u naukowców i kartografów doby romantycznej. Znany jest choćby pogląd, a także krytyka Joachima Lelewela utraty ziem północnych i zachodnich. W swojej ocenie polskich władców miał uwzględniać ich starania o utrzymanie terenów nadbałtyckich oraz próby nawiązywania kontaktów z książętami pomorskimi[21].

Podobne teorie wysuwali inni działacze emigracyjni podczas rozważań nad jednością narodową i etniczną. Znamy wypowiedzi na ten temat między innymi jednego z członków Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, Wojciecha Darasza. W jednym z pism TDP *O głównych przyczynach bezskuteczności dotychczasowych powstań* (Poitiers 1837–1839) stwierdzał, że naród polski to jego mieszkańcy zarówno znad Odry, Wisły jak i Dźwiny, tym samym zakreślając granice naturalne odrodzonego kraju zrzeszające wszystkich Polaków[22].

Związki Pomorza Zachodniego z Polską dostrzegała również autorka *Atlasu historyczno-polityczno-chronologiczno-geograficznego* Maria Regina Nałęcz-Korzeniowska[23]. W *Atlasie* umieszczone zostały rozbudowane tablice genealogiczne władców i królów polskich, tablice polityczne przedstawiające ustrój kraju, zaś w centrum pracy zamieszczona została imponująca mapa Polski w roku 1764 otoczona herbami ziem wchodzącymi w skład Rzeczypospolitej wraz z herbami „straconych krajów lub krótko połączonych". W kolekcji herbów znalazł się również m.in. herb pomorski (ryc. 4) – w polu błękitnym gryf srebrny wspięty – nie jest on jednak klasycznym przedstawieniem herbu pomorskiego, być może odnosi się do całości Pomorza jako regionu nadbałtyckiego.

---

21 B. Cygler, *Joachim Lelewel wobec polskich ziem północnych i zachodnich*, „Zapiski Historyczne", t. 37, 1972, z. 4, s. 81–94.

22 S. Kalembka, *Koncepcje granic i ustroju politycznego Polski niepodległej przedstawiane na łamach prasy demokratycznej Wielkiej Emigracji*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici", t. 9 (58), Toruń 1973, s. 205.

23 M.R. Nałęcz-Korzeniowska, *Atlas historyczno-polityczno-chronologiczno-geograficzny,* Warszawa 1831.

Ryc. 4. Fragment *Tablicy geograficzno-politycznej* Reginy Nałęcz-Korzeniowskiej przedstawiający herb pomorski, Warszawa 1831 (ze zbiorów Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska w Warszawie, sygn. B.1887)

W części chronologicznej obejmującej całe tysiąclecie (od VII do XIX stulecia) znaleźć można fragment poświęcony historii Pomorza. Zaznaczony został tam epizod chrystianizacji, który inspirował Bolesław Krzywousty. Następna część traktuje o oddaniu tych ziem pod panowanie książąt, którzy przyjmując lenno cesarza, oddalili się od Polski. Pomiędzy opisami umieszczone zostało drzewo genealogiczne Gryfitów. Przedstawienie dziejów Pomorza nie jest oczywiście jednoznaczne z chęcią przyłączenia tych ziem do odrodzonego kraju, jednak sugeruje pewne zainteresowanie, a także informuje nas jak wówczas, w dobie romantyzmu postrzegana była historia ziem pomorskich.

8. Zakończenie

Zbiór wszystkich wyżej wymienionych głosów, w tym także Jędrzeja Słowaczyńskiego, staje się w dobie romantyzmu wręcz postulatem politycznym, poszukiwaniem odpowiedzi na pytania o narodowość i jej ramy, by znaleźć w czasach pełnych zmian nową definicję społeczeństwa.

Słowaczyński tworząc swoje dzieła nie tylko badał historię i geografię ziem polskich, lecz także niczym romantyczny wieszcz utrzymywał owego ducha narodu podsuwając refleksje na temat kraju i jego minionych dziejów. Obecnie postać Słowaczyńskiego nie jest powszechnie znana, daleko mu do Mickiewicza lub Słowackiego, jednakże jego sylwetka wpisuje się bardzo dobrze w model artysty i naukowca swojego czasu – patrioty i romantyka, który swoimi dziełami walczy o istnienie Polski, choćby tylko na papierze.

Ziemie pomorskie XIX w., rozwijające się i poddawane procesowi industrializacji pod rządami pruskimi, nie miały jednakże szans wejść w skład odrodzonej Rzeczypospolitej. Pomorze będące częścią Polski było zatem jedynie odważną, aczkolwiek nierealną wizją romantyków.

Literatura

Źródła

Nałęcz-Korzeniowska M.R., 1831, *Atlas historyczno-polityczno-chronologiczno-geograficzny,* Warszawa, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska, sygn. B.1887.

Słowaczyński J., 1833–1838, *Polska w kształcie dykcjonarza historyczno-statystyczno-geograficznego*, Paryż.

www.encyklopedia.pwn.pl/haslo/Slowaczynski-Andrzej-Jedrzej;3976548.html (dostęp 07.01.2021).

Źródła kartograficzne

Słowaczyński J., *Karta Pomorza*, 1:1 680 000, Paryż 1844, Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. M II 132.

Rizzi-Zannoni A., 1772, *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par district construite d'après d'arpentages, d'observations et de mesures prises sur les lieux*, 1:690 000, Paryż. Oddział Zbiorów Kartograficznych BUWr.

Kozierowski S., 1934, *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej*. *Słupsk, Kołobrzeg, Szczecin, Piła*, z. 1, Poznań.

Opracowania

Cygler B., 1972, *Joachim Lelewel wobec polskich ziem północnych i zachodnich*, „Zapiski Historyczne", t. 37, z. 4.

Guzikowski K., 2005, *Początki i rozwój miasta w średniowieczu*, w: *Dzieje Gryfina i Okolic*, Gryfino.

Kalembka S., 1973, *Koncepcje granic i ustroju politycznego Polski niepodległej przedstawiane na łamach prasy demokratycznej Wielkiej Emigracji*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici", t. 9 (58), Toruń.

Kalembka S., 1982, *Polskie wychodźstwa popowstaniowe i inne emigracje polityczne w Europie w XIX wieku*, w: *Polska XIX wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. S. Kieniewicz, Warszawa.

Łopatecki K., 2018, *Mapy historyczne Polski i Litwy w epoce nowożytnej*, w: *Z Dziejów Kartografii*, t. 22: *Dawne mapy historyczne i wojskowe*, red. B. Konopska, J. Ostrowski, P.E. Weszpiński, Warszawa, s. 11–30.

Rębkowski M., 2016, *Zanim powstało miasto*, w: *Dzieje Koszalina*, red. R. Gaziński, E. Włodarczyk, t. 1*,* Koszalin.

Siwicka D., 2018, *Mapy Romantyków*, Warszawa.

Stramek B., 2006, *Wybrane nazwy obiektów terenowych wodnych i lądowych powiatu stargardzkiego i łobeskiego*, w: *Stargardia*, t. 4, Stargard.
Tyszkiewicz J., 2014, *Geografia historyczna. Zarys problematyki*, Warszawa.

A romantic vision of Poland's borders. Map of Pomerania (and New March) by Jędrzej Słowaczyński

Katarzyna Lisiecka
Uniwersytet Szczeciński
Instytut Historyczny
ORCID 0000-0002-5608-7243
Email: katarzynalisiecka25@gmail.com

Summary: *Atlas krain polskich* is the culmination of Jędrzej Słowaczyński's scholarly achievements as a historian, geographer and statistician. However, Słowaczyński's works stand out in some unusual ways, for they contain bold ideas about the natural and ethnic boundaries of the future Poland, then, in the Romantic period, divided by the three partitioning powers. The reborn Poland was to include both the western territories on the Oder River and the northern territories with the Baltic coastline up to the Dnieper River and the Black Sea.

The article is dedicated to one of the pages of *Atlas krain polskich* (*Atlas of the Polish Lands*), namely to *Karta Pomorza*, the page concerning Pomerania, which depicts a region that moved away from Poland already in the Middle Ages and began to create its own separate history.

However, Słowaczyński cites a number of arguments in support of his statements, including the most important one about the Slavic origin of the Pomeranian people. The author also makes an attempt to polonize the Pomeranian lands, which was probably intended to familiarize the then audience with the foreign, germanized region of Pomerania. In addition, the article analyzes the area of the New March, which, although part of Pomeranian history, was completely omitted from the narrative by Słowaczyński.

The topic of future borders, as it turns out, was raised by Polish scientists of the Romantic period. The collection of all these voices, including Jędrzej Słowaczyński's, becomes a kind of postulate intended to maintain the spirit

of the nation – which, as Polish Romantics believed, would soon awaken and reunite.

Keywords: Jędrzej Słowaczyński, West Pomerania, Polish maps, Romanticism

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 449–468
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Wierna mapa. Podróż Konstantego Tyszkiewicza po rzece Wilii

Dorota Siwicka
Instytut Badań Literackich
Polska Akademia Nauk
Orcid: 0000-0002-2312-9507
E-mail: dorota.siwicka@ibl.waw.pl

Zarys treści: Artykuł poświęcony jest podróży po rzece Wilii, odbytej w 1857 r. przez Konstantego Tyszkiewicza. Celem wyprawy było dokładne i wszechstronne zbadanie rzeki, efektami – monografia Tyszkiewicza *Wilija i jej brzegi* (Drezno 1871) oraz dwa dzieła kartograficzne: *Mappa rzeki Wilij od jej źródła aż do pierwszej przystani handlowej w Kostykach* (z rysunkami Artura Bartelsa) i *Atlas raf głównych*, wykonane przez członka wyprawy Jerzego Szantyra. Autorka artykułu pokazuje, w jaki sposób kultura doby romantyzmu, jej teksty, wartości i związane z nimi emocje zadecydowały o charakterze naukowego przedsięwzięcia (przekonania o powinnościach uczonego, wybór Wilii jako obiektu badań, rodzaje i sposób gromadzenia materiałów) oraz jego rezultatów – przedstawienia rzeki, które miało być wierną reprezentacją dzięki jedności słów i obrazów, historii i teraźniejszości, natury i doświadczającego jej człowieka.

Słowa kluczowe: romantyzm, rzeka, mapa, podróż, historiografia, badania interdyscyplinarne

1. Wstęp

Na początku monografii poświęconej rzece Wilii Konstanty Tyszkiewicz umieścił fragment Mickiewiczowskiego *Konrada Wallenroda* – Pieśń o Wilii, która tak się rozpoczyna:

> Wilija naszych strumieni rodzica,
> Dno ma złociste i niebieskie lica;
> Piękna Litwinka, co jej czerpa wody,
> Czystsze ma serce, śliczniejsze jagody.
> Wilija w miłej kowieńskiej dolinie
> Śród tulipanów i narcyzów płynie;
> U nóg Litwinki kwiat naszych młodzianów.
> Od róż kraśniejszy i od tulipanów.

Pieśń to miłosna, namiętna i dramatyczna: Wilia płynie, bo szuka swego oblubieńca – Niemna. Gdy się spotkają, ten ją „w gwałtowne pochwyci ramiona", poniesie na „skały i dzikie przestworza", a potem razem popłyną do morza i razem zginą w głębiach Bałtyku. „Serce i potok ostrzegać daremnie" – czytamy[1].

Niech nas nie zmyli pozorna oczywistość sytuacji, w której dziewiętnastowieczny hrabia przywołuje poetę powszechnie wtedy cytowanego. Mickiewiczowskie strofy na początku dzieła mieniącego się naukowym to osobliwy sygnał. Tym ciekawszy, że Tyszkiewicz nie czynił z nich ani ozdobnika, ani konwencjonalnego motta. Myślę, że zaczął od poezji, aby wskazać, że to ona jest powodem jego badawczego przedsięwzięcia. Co jednak ma wspólnego poezja, do tego miłosna, z pracą badacza rzeki? Ta właśnie kwestia i to pytanie będą najważniejsze dla mojego wywodu. Dlatego od razu chcę powiedzieć więcej: sądzę, że przyglądając się dziełu Tyszkiewicza trafiamy w sam środek ówczesnego sporu o model naukowej geografii[2]. Autor książki o Wilii miał w tej sprawie swój pogląd i wiedział, po której stronie stanąć. Mickiewicz dokonał przewrotu romantycznego w poezji, zaś Tyszkiewicz – członek towarzystw naukowych w Wilnie i Krakowie, a później też w Pradze, Londynie, Paryżu, Moskwie i Mińsku – uważał, że podobnie zmieniać się powinna polska nauka. Dlatego stanął pod znakiem Mickiewicza.

Praca *Wilija i jej brzegi: pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym* wydana została dopiero w kilka lat po śmierci autora przez Józefa Ignacego Kraszewskiego[3]. Tom zawierał opis wyprawy Tyszkiewicza po Wilii w 1857 roku. Przedstawiał szczegółowo tę rzekę od źródeł do ujścia, czyli tam, gdzie spotyka się z Niemnem, pod Kownem. Zaopatrzony był, zgodnie z podtytułem, uwagami historycznymi, archeologicznymi i etnograficznymi, obejmującymi różnorodność życia toczącego się na „brzegach". Znalazły się tu ważne dodatki: statystyczny – tabelarycznie przedstawiający dopływy, miejscowości, mosty i przeprawy, przeszkody, odległości i dane barometryczne – oraz językoznawczy, poświęcony słownictwu miejscowych „flisów"[4]. Książkę zamykał obszerny, opatrzony historycznym wstępem

[1] A. Mickiewicz, *Konrad Wallenrod. Powieść historyczna z dziejów litewskich i pruskich*, w: *Dzieła* (Wydanie Rocznicowe), t. II, Warszawa 1994, s. 82–83.

[2] Tyszkiewicz nie używał słowa geografia, lecz trudno znaleźć tu inne, bardziej odpowiednie.

[3] K. Tyszkiewicz, *Wilija i jej brzegi: pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym*, ze wstępem Józefa Ignacego Kraszewskiego oraz ilustracjami Artura Bartelsa i Marcelego Januszewicza, Drezno 1871. Najwięcej wiadomości w języku polskim o życiu i pracach Tyszkiewicza znaleźć można w powyższym wstępie Kraszewskiego oraz w: R. Patkowski, *Działalność naukowo-badawcza i społeczno-kulturalna Eustachego i Konstantego Tyszkiewiczów*, „Lituano-Slavica Posnaniensia", t. 13, 2008, s. 121–167. W języku litewskim, zob.: R. Griškaite, *Konstantinas Tiškevičius ir Neris, arba Kelione ir Knyga*, Vilnius 2009.

[4] Z badań Tyszkiewicza nad językiem „flisów" korzystali z powodzeniem późniejsi językoznawcy. Zob.: L. Bednarczuk, *O języku flisaków wilejskich*, „Język Polski. Organ Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego", t. 64, 1984, nr 1–2, s. 24.

i liczący 100 pozycji zbiór „pieśni gminnych", spisanych przez podróżnika podczas wizyt w okolicznych wsiach. Całość zdobiły ilustracje: dwa rysunki alegoryczne Artura Bartelsa oraz liczne widoki okolic rzeki, narysowane przez uczestnika wyprawy Marcelego Januszewicza[5]. W pięknym wydaniu sfinalizowanym przez Kraszewskiego zabrakło wszakże części dla autora być może najważniejszej – wykonanej w podróży mapy.

2. Nauka spod znaku Mickiewicza

Tyszkiewicz od młodości myślał o stworzeniu podobnego dzieła, obejmującego nie jedną rzekę, lecz całościowo ogarniającego hydrologię ziem polskich. Za fałszywe uważał zachwyty rodaków nad podróżami po modnych a odległych rzekach – Missisipi, Nilu, Dunaju, Renie – podczas gdy „nikt z ludzi poświęconych nauce, nikt, mówię literalnie, nie przepłynął żadnej własnej rzeki"[6]. Sam chciał przepłynąć je wszystkie i wszystkie opisać, lecz udało mu się spłynąć ledwie fragmentem Dźwiny. Trzydzieści lat później wybrał Wilię, nie dlatego jednak, iżby w systemie hydrologicznym pełniła ona funkcję najważniejszą. To Mickiewicz nazwał Wilię „strumieni rodzicą" i wyznaczył w ten sposób mityczną hierarchię litewskich rzek. Ustanowił też na zawsze poetycki (geograficzno-erotyczny) związek Wilii z Niemnem[7]. „Oto jest ta pieśń rzewna – pisał Tyszkiewicz – którą wielki poeta zaśpiewał o pięknej litewskiej rzece; pieśń tę wieszcza powtarzały z upodobaniem wszystkie usta w kraju, aż się zmieniła ona w podanie powszechne, aż się stała własnością narodową". Po czym przypominał drugi utwór, tym razem napisany prozą – *Brzegi Wilii* (1843) autorstwa Ignacego Chodźki. O wyborze tej właśnie rzeki zadecydowały więc literatura i romantyczne przekonanie Tyszkiewicza o wadze mitów i „podań powszechnych" jako skarbów narodowej kultury. Podejmował zadanie sądząc, że jego naukową powinnością jest tylko uzupełnienie tego, czego już dokonały poezja i proza. „Brakowało jej jeszcze – pisał o Wilii – na historiografie, który by płynąc po jej wodzie mierzył ją we wszelkich kierunkach, spisywał po drodze jej dzieje, zbierał nadbrzeżnego ludu obyczaje, podania i pieśni jego gminne"[8]. Następnym w kolejności obiektem badań miał być Niemen. Dla obecności tej rzeki pośród „podań powszechnych", a więc też pośród narodowych

[5] R. Patkowski pisze, że Bartels także należał do ekipy, lecz nie wydaje się, by tak było. Tyszkiewicz nie wymienia go pośród uczestników, a jako rysownika wyprawy wspomina jedynie Januszewicza. Por.: R. Patkowski, op. cit., s. 141 oraz K. Tyszkiewicz, *Wilija*…, s. 42.

[6] K. Tyszkiewicz, *Wilija*…, s. 7.

[7] Piszę o tym w: D. Siwicka, *Mapy romantyków*, Warszawa 2018, s. 8 i 70. O Mickiewiczowskiej symbolice spotkania Wilii i Niemna, zob.: T. Rączka, *„Przez fale rozeznać wód". O romantycznych przedstawieniach rzeki w twórczości Adama Mickiewicza i Tarasa Szewczenki*, Katowice 2011, s. 49–58.

[8] K. Tyszkiewicz, *Wilija*…, s. 2.

wyobrażeń o geograficznej przestrzeni, Mickiewicz zrobił wiele, może więcej niż dla Wilii. Nazwał go (w sonecie *Do Niemna*) „domową rzeką". Tyszkiewicz za swoją rzekę „domową" uważał Berezynę, a jednak pisał: „Wiliję, jako najbliższą mnie rzekę, obrałem […]"[9]. Tego też nauczył go Mickiewicz: trzeba pisać o tym, co bliskie, co ukochane.

Bliskie, ukochane – pisząc o tych afektach, które stać się miały zarzewiem badawczego przedsięwzięcia, trzeba choć wspomnieć o wielkim temacie, jakim jest romantyczna mitologia rzeki. Owe mityczne ujęcia cechowała niemal zawsze personifikacja – rzeka przybierała ludzką postać, czuła i zachowywała się jak człowiek, płynęła tak, jak płynie ludzkie życie. Widać to bardzo wyraźnie w Pieśni o Wilii – Wilia jest dziewczyną, Niemen młodzieńcem, a ich dramatyczne losy mają swoją analogię w dziejach bohaterów *Konrada Wallenroda*. Podobnie pisano wówczas choćby o Renie, najsłynniejszej, „arcyromantycznej" rzece: Hörderlin w hymnie *Ren* (1801) nazwał go „ojcem", który „uprawia ziemię i żywi". Oczywiście, persona „ojca" niesie inne znaczenie symboliczne niż „dziewczyna", co miało też konsekwencje w odmiennym rozumieniu roli, jaką przypisywano tym rzekom w życiu Niemców i w życiu Litwinów (może i dlatego Mickiewicz czuł się obco podczas odbytej w r. 1829 wycieczki po Renie)[10]. Niemniej, upodmiotowienie rzek i przekonanie o ich głębokich związkach z losami żyjących w pobliżu ludzi, przenikało europejską literaturę, jak i piśmiennictwo krajoznawcze tej epoki.

Nie był więc Tyszkiewicz wyjątkiem, kiedy pisał o rzekach: „do nich bowiem przyczepione są zwykle wszystkie podania i pamiątki pierwszych osad zaludniających tę ziemię; nad ich brzegami szukać trzeba i śladów pierwiastkowych plemion tam osiadłych i resztek pierwotnych siedzib, i śladów dawnych twierdz i grobów; na ostatku one są tym wielkim gościńcem, któren przenosząc na sobie bogactwa krajowe zamianę wzajemną płodów mieszkańcom kraju ułatwia i tę siłę, co pierwsze przemysłu ludzkiego narzędzia porusza"[11]. Rzeki to serdeczne arterie, dzięki którym powstaje i rozwija się życie. Tyszkiewicz potwierdzał tę prawdę znajdując na „brzegach" liczne pamiątki przeszłości, ale sięgał też w głąb ziemi – rozkopywał i badał kurhany. Materiałów zebrał tak wiele, że powstała z nich część odrębnego dzieła: *O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej: studium archeologiczne z XVI*

[9] Ibidem, s. 11 i 19.

[10] O romantycznej mitologii Renu i wycieczce Mickiewicza zob. A. Bagłajewski, *Ren*, w: *Atlas polskiego romantyzmu. Świat – Europa – Polska*, Nowa Panorama Literatury Polskiej, www.nplp/artykul/ren (dostęp: 25. 11. 2021).

[11] K. Tyszkiewicz, *Wilija…*, s. 2. Niemal w tych samych słowach pisał o roli rzek W. Syrokomla (L. Kondratowicz), który kilka lat później – wzorem Tyszkiewicza – wsiadł do łodzi, by poznawać Niemen: „Jak krew w arteriach organicznej istoty, tak życie kraju najsilniej pulsuje w jego rzekach", W. Syrokomla, *Niemen od źródeł do ujścia*, Wilno 1861, s. 2.

tablicami wydanego w Berlinie (1868) i przyjętego z uznaniem przez europejskich archeologów[12]. Nauka archeologii, mająca za przedmiot „starożytności krajowe", kształtowała się w tym właśnie czasie stając się ze wszystkich nauk najbardziej romantyczną, bo napędzaną pragnieniem, które Maria Janion nazwała „fascynacją głębi". Zejście pod ziemię, „w głąb" najwyraziściej ujawnia „wymiary świata romantycznego" – pisała w *Kuźni natury*[13]. „Głębokiego" wymiaru rzeki Tyszkiewicz nigdy nie tracił z oczu. Opisując zawartość kurhanów czy zbierając starodawne pieśni (przypomnijmy, Achim von Armin i Clemens Brentano gromadzili swe zbiory wędrując wzdłuż Renu), sięgał do głębi dziejów, tak samo, jak zaglądał pod wodę, by zmierzyć dno i kamienie, zaś podwodne rośliny, ryby, raki i inne stworzenia fachowo ponazywać.

Pomysł i zawartość monografii były więc silnie ukorzenione w romantycznej kulturze – w jej tekstach, wartościach, w utrwalonych dzięki niej wyobrażeniach. Takich korzeni historyk romantyzmu dostrzeże tu zresztą znacznie więcej. Twierdząc, że Tyszkiewicz stanął pod Mickiewiczowskim znakiem, chcę jednak zwrócić uwagę na nieco inną kwestię – na jego pogląd, w jakim momencie rozwoju znajdowały się polskie nauki historyczno-geograficzne.

Autor przypominał niedaleką przeszłość skupiając się na krytyce dwóch przybytków wiedzy – Uniwersytetu Wileńskiego i Towarzystwa Przyjaciół Nauk – w pierwszych latach dziewiętnastego wieku. Pisał zatem, że najwybitniejsi polscy uczeni długo nie chcieli przyjąć do wiadomości istnienia nowych prądów w Europie, które propagowały badanie dziejów ojczystych – historii własnych krajów i narodów (krytykował nawet Joachima Lelewela). Przedstawiał ich jako zasklepionych w uniwersalistycznym paradygmacie wiedzy, nakazującym cenić starożytność a w pogardzie mieć „litewskie zabytki", niegodne – ironizował Tyszkiewicz – by „zwrócić na siebie uwagę rzeczy tyle poważnej, jaką była nauka". Dlatego też „Rozprawiano uczenie o Gotach, Mezogotach, Gallach, Normadach i Bóg wie nie o czym jeszcze, a nikt nam nie powiedział, kto był Litwin, skąd on się wziął na tej biednej ziemi, jak mieszkał, czym się karmił, w co się odziewał, jakie były Litwina pierwiastkowe obyczaje, jakie zwyczaje domowe jego życia, jakie miał pojęcia o Bogu […]". W takich to okolicznościach pojawił się Mickiewicz – tu Tyszkiewicz przedstawia dobrze znane wydarzenia, które miały zasłynąć (i zbanalizować się) jako „walka romantyków z klasykami". Oto „w skromnej postaci nauczyciela szkoły kowieńskiej" zabiera głos poeta, który pisze ballady i poematy czerpiąc z miejscowych, gminnych podań i pieśni. Jego pierwsze tomiki „elektryzują"

[12] Jako archeolog Tyszkiewicz zdobył największą, międzynarodową sławę. Por. A. Abramowicz, *Sprawozdanie z podróży naukowej Konstantego Tyszkiewicza* i *Międzynarodowa ankieta Konstantego Tyszkiewicza*, w: *Dalecy i bliscy. Szkice z dziejów archeologii*, Łódź 1974, s. 65–68; Z. Rydlewska, *Konstanty Tyszkiewicz i jego kontakty z towarzystwem naukowym krakowskim*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie", r. 60, 2015, s. 19–27.

[13] M. Janion, *Gorączka romantyczna*, Warszawa 1975, s. 268, zob. też s. 277.

i wzbudzają podziw wszystkich – oprócz uczonych: „tylko powaga uniwersyteckich naukowości i stare pokolenie ludzi XVIII w." odmawiały mu tytułu wielkiego poety. Nie chciano więc uznać, że właśnie rozpoczęła się nowa epoka poezji, a zwolenników Mickiewicza „porównywano w ów czas bardzo pospolicie do chłopstwa, co się w karczmie popiło i samo nie wie, czego krzyczy […]"[14].

W rewolucji Mickiewiczowskiej Tyszkiewicz widział historyczne wydarzenie, nie tylko dlatego, że wzięły w niej udział pokolenia poetów. Sądził, że dzięki nowej literaturze zmieniły się pojęcia o „naukowości" pośród – wtedy młodych – uczonych. A łatwo nie było, bo rzecz szła o przełamanie monopolu „starych" na „prawdziwą naukę". Dostojne grono rządzące warszawskim Pałacem Staszica i jego okolicą „stanowiło niejako wyłączne naukowe monopolium. Trzeba było zbiór ten mężów czcić koniecznie, ich naukę podziwiać. Nikt się z młodych, poświęconych nauce, nie odważył wówczas przed powagą Towarzystwa przyjaciół nauk wystąpić publicznie z nowym poglądem na naukę i na jej kierunek w kraju"[15]. Z czasem jednak pojawiły się dziesiątki prac (Tyszkiewicz wymienia je wszystkie pieczołowicie) pisanych głównie przez ludzi nowej epoki, którzy poznawanie kraju i historii swego narodu uważali za najważniejsze zadanie nauki.

Do r. 1857 (przypomnę – to czas wyprawy po Wilii) zbyt wiele już dokonano, by Tyszkiewicz mógł się widzieć w roli rewolucjonisty. Stając pod znakiem Mickiewicza myślał pozytywnie i skromnie: głoszenie nowych idei i realizowanie własnych pomysłów, choćby wbrew autorytetom, wbrew przyjętym oczywistościom, daje rezultaty. Skoro przezwyciężono oświeceniowy uniwersalizm, skoro udało się znieść ową sztuczność sytuacji (dziś powiedzielibyśmy – alienację), w której za niestosowne było zajmowanie się tym, co „bliskie", skoro uczyniły to poezja, literatura i badania historyczne, to takież samo jest zadanie geografii. Trzeba tylko popłynąć swoim nurtem. Właśnie dlatego zaplanował podróż. I mapę.

3. Mapa Jerzego Szantyra

„Pan Jerzy Szantyr, geometra, towarzyszący mnie w tej naukowej wycieczce, poprowadził swą czynność wzdłuż brzegów rzeki Wilij. Za stołem, na którym się notowały jej zakręty i za łańcuchem, ciągniętym przez ludzi wynajętych do pomiarów, i ja dążyłem z kijem w ręku po bagnistych z razu jej brzegach"[16]. Tak opisuje Tyszkiewicz początek wyprawy od samych źródeł – od trzęsawisk między Wielkim Polem a Szylińcami (powiat borysowski), gdzie sączyć się

14 K. Tyszkiewicz, *Wilija*…, s. 1–16.

15 Ibidem, s. 306.

16 Ibidem, s. 24.

zaczyna nikły jeszcze strumień. Było to miejsce legendarne (jak każdy początek wielkiej rzeki), którego – o czym zapewniał odkrywca – „nikt" jeszcze nie widział, a co do dopiero mówić o zrobieniu mapy. Tyszkiewicz przeglądał niegdyś plany w małej skali, wykonane z pamięci i nieścisłe, lecz i one obejmowały tylko dalsze fragmenty rzeki.

Ryc. 1. Pierwszy fragment mapy: źródła rzeki. Rysunek A. Bartelsa przedstawia legendarną Wiliannę, z której łez miał popłynąć pierwszy strumień. J. Szantyr, *Mappa rzeki Wilij*, Vilniaus Universiteto Biblioteka, rkps. F23-196

Pomysł opracowania mapy Wilii, a w szczególności tego pierwszego jej odcinka, był zasadniczą częścią zaprojektowanej monografii i zdecydował o charakterze podjętej wyprawy. Nie bez powodu na wstępnych stronach książki Tyszkiewicz przedstawiał krótki rys kartografii ziem polskich od Bernarda Wapowskiego począwszy i powoływał się przy tym na Edwarda Rastawieckiego, którego *Mappografię* bardzo cenił[17]. I nie bez powodu przypominał kolejne próby stworzenia map hydrograficznych (m.in. Karola de Perthéesa i Tadeusza Czackiego) oraz

[17] W liście do Johna of Dycalpa (Placyda Jankowskiego) z 9 marca 1851 r. chwali Rastawieckiego: „odkopuje rzeczy, których mało kto dotknął, jak mappografia". K. Tyszkiewicz, *Z epoki rozbudzania się ruchu piśmienniczego w stronach zaniemeńskich i zabużańskich*, „Kłosy", t. 39, nr 1008, 1884, s. 4.

Ryc. 2. Mapa rzeki (całość) z rysunkami A. Bartelsa. J. Szantyr, *Mappa rzeki Wilij*, Vilniaus Universiteto Biblioteka, rkps. F23-196

odnotowywał co ciekawsze, współczesne mu opracowania (jak Ludwika Wolskiego *Rys hydrografii Królestwa Polskiego* z 1849 r.)[18]. Podkreślał, że i jego praca jest etapem wspólnych wysiłków badaczy mających jeden cel – całościowe, szczegółowe i bezbłędne przedstawienia polskich rzek. Fakt, że mapa Wilii nie miała się znaleźć, o czym wiedział, w wydaniu drezdeńskim (z powodu wysokich kosztów), był dla Tyszkiewicza z pewnością bolesny, bo brak ten obniżał wartość naukową przedsięwzięcia, na której tak mu zależało. Mając nadzieję, że mapa kiedyś jednak zostanie opublikowana, informował z troską:

> „Od źródeł Wilia do zejścia się z rzeką Serweczą przy Kostykach, przepływa wzdłuż 72 wiorsty; od najdokładniejszego więc zmierzenia tej części Wilij moją pracę rozpocząłem. Okazała jej mapa z nadbrzeżnym położeniem, na pół wiorsty od każdego brzegu zajętym, na duży rozmiar, bo na 100 sążni w angielskim diujmie wykonana, a stosownymi rysunkami na czystych jej polach, które zakręty tej pięknej rzeki stanowią, przez znanego publiczności rysownika p. Artura Bartelsa dowcipnie ozdobiona, jak niemniej dokładny atlas niebezpiecznych raf na Wilij w ciągu tej podróży przez p. Jerzego Szantyra obmierzony na skalę 25 sążni w diujmie

[18] K. Tyszkiewicz, *Wilija*..., s. 4–9.

angielskim z największą skrupulatnością sporządzony złożyłem w bibliotece naszego Towarzystwa Naukowego w Wilnie”[19].

Rękopisy Szantyra do dziś przechowywane są w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego: jeden długi arkusz mapy (526 × 98 cm) w skali 1:8400 oraz atlas z 12 kartami (65,5 × 45,5 każda) w skali 1:2100)[20]. Inny egzemplarz mapy (bez rysunków, zapewne brulionowy) znajduje się także w Centralnej Bibliotece Geografii i Ochrony Środowiska IGiPZ PAN[21]. Wiele czasu musiało jednak upłynąć, żeby marzenie Tyszkiewicza się spełniło: pełne pierwodruki mapy i atlasu raf ukazały się w litewskim wydaniu monografii w roku 2013, opatrzonym obszernym wstępem Redy Griškaite (ze streszczeniem po polsku)[22].

Dokładniejszych informacji na temat Jerzego Szantyra nie udało mi się odnaleźć[23]. Z opisu podróży dowiadujemy się, że uczestniczył w niej od po-

---

19 Ibidem, s. XV–XVI.

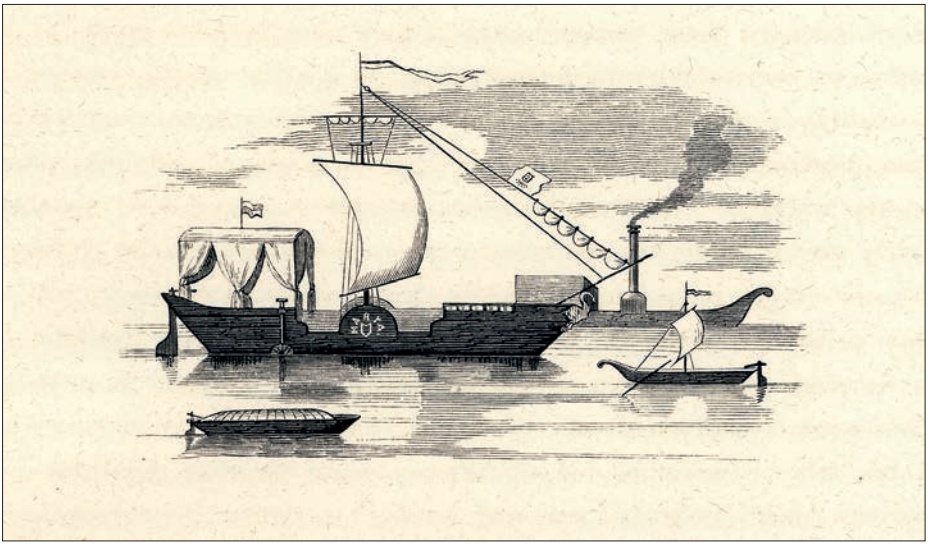
20 J. Szantyr, *Mappa rzeki Wilij, od jej źródła aż do pierwszej przystani handlowej w Kostykach, zdjęta podczas żeglugi odbytej po tej rzece w 1857 roku przez Konstantego hr. Tyszkiewicza, rzeczywistego członka Wileńskiej Archeologicznej Komisji i Muzeum Starożytności, rzekę mierzył i mappę rysował Jerzy Szantyr 1857–1860*, rkps. F23-196 oraz idem, *Atlas raf głównych na rzece Wilji zmierzonych i zrysowanych podczas wycieczki naukowej odbytej po tej rzece w roku 1857 przez Konstantego hr. Tyszkiewicza i przez tegoż złożony w Wileńskim muzeum w 1859 roku*, rkps. F23-197 Vilniaus Universiteto Biblioteka, Wilno, www.kolekcijos.biblioteka.vu.lt/islandora/object/kolekcijos:VUB01_000679805#00001, www.kolekcijos.biblioteka.vu.lt/islandora/object/kolekcijos:VUB01_000679821#00011.

21 K. Tyszkiewicz, *Mappa rzeki Wilij od jej źródła aż do pierwszej przystani handlowej zdjęta podczas żeglugi odbytej po tej rzece w 1857 roku przez Konstantego hr. Tyszkiewicza Rzeczywistego Członka Wileńskiej Archeologicznej Komissyj i Muzeum Starożytności*, ok. 1:30 000, rkps. D.11788[1-7] Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa: www. rcin.org.pl/dilibra/publication/2095/edition/333/content

22 K. Tiškevičius, *Neris ir jos krantai, hydrografiniu, istoriniu, archeologiniu ir etnografiniu požiūriu*, Vilnius 2013. Fragmenty mapy i atlasu R. Griškaite opublikowała we wcześniejszej książce: R. Griškaite, *Konstantinas Tiškevičius…*, s. 110–113.

23 B. Olszewicz podaje też inną wersję nazwiska autora: „Szanter”. Zob. B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, t. 1, Warszawa 1998, s. 249, zaś u R. Griškaite (*Konstantinas Tiškevičius…*, op. cit., s. 84) czytamy, że Szantyr był członkiem loży masońskiej „Gorliwy Litwin”.

czątku do końca, cały czas – co podkreślał autor monografii – pilnie mierząc i na bieżąco rysując. Pomiary najpierw robili idąc brzegiem, dalej – od wsi Kamień, gdzie rzeka stawała się głębsza i szersza – planowali wykonywać je z łodzi. W tym celu Tyszkiewicz wymyślił własną „machinkę" opartą na kole wodnym mocowanym do burty. Jakkolwiek „liczyła ona sążnie z największą akuratnością" (wynalazca wypróbował ją wpierw na rzece Hajnie w rodzinnym Łohojsku), to całkiem zawiodła w zmiennym nurcie Wilii. Na szczęście, jak pisał Tyszkiewicz, mieli też „przestrzeń wymierzoną lądem i wiernie przerysowaną"[24].

Ryc. 3. Flotylla Tyszkiewicza. M. Januszewicz, ilustracja do: K. Tyszkiewicz, *Wilija...*, Drezno 1871, s. 36

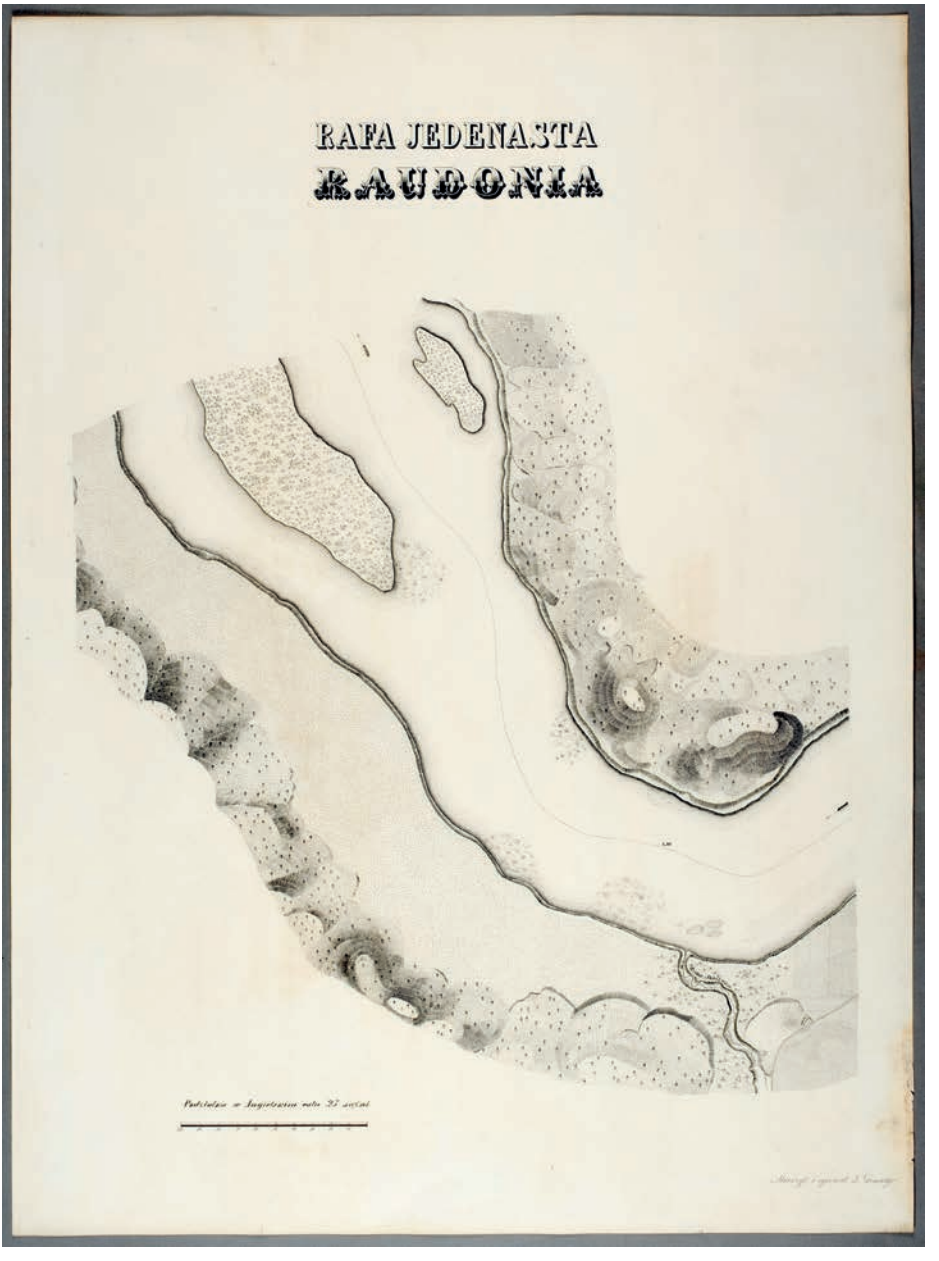
Niezbędnego sprzętu było zresztą więcej – prócz wspominanych łańcuchów także „sondy do mierzenia rzeki, termometr i barometr, narzędzia przeznaczone do obliczenia jej pochyłości, papiery do zdejmowania planów, albumy do rysowania nadbrzeżnych widoków" oraz „gruba książka oprawna ze staropolską dewizą: *Si Deus nobiscum, quis contra nos*?", przeznaczona do spisywania codziennych protokołów z wykonanych czynności. Wraz z innymi, równie niezbędnymi sprzętami – dla dobrego zaopatrzenia apteczki, kuchni i piwniczki – całość bagażu wymagała dużo miejsca. Tym bardziej, że były jeszcze „rekwizyta pomocnicze": paciorki, chusteczki, wstążeczki, szkaplerzyki, krzyżyki, medaliki, itp., przeznaczone dla miejscowego ludu. Tyszkiewicz

[24] K. Tyszkiewicz, *Wilija*..., s. 34 i 49.

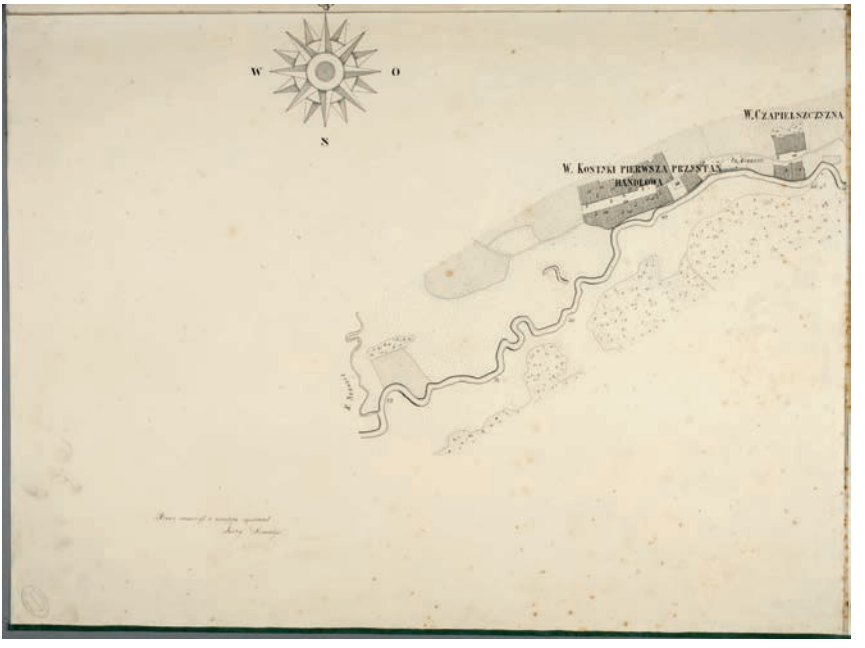
przygotował więc flotyllę składającą się z kilku „statków", a trzem z nich nadał nawet imiona: Maryja, Wygoda, oraz Adiutant (zob. ryc. 3). Okazałość tej „armady", strojnej w herby, flagi i chorągwie, przypominała raczej relacje odkrywców odległych lądów za oceanem (zauważmy, największy statek Kolumba zwał się Santa Maria), niż wycieczkę po „bliskiej" rzece. I zapewne, lektura relacji czy powieści podróżniczych podsunęła mu niektóre pomysły, jak choćby ten z „paciorkami" (znane z literatury jako prezenty dla „dzikich" – przydały się Tyszkiewiczowi, gdy namawiał kobiety, by śpiewały mu gminne pieśni). Również konstrukcja głównego „statku" była bardziej dziełem literackiej wyobraźni niż efektem znajomości rzeki – zbudowany, wbrew ostrzeżeniom miejscowych, w kształcie całkiem nieodpowiednim dla kamienistego dna i płytkiej wody, po pierwszym zakręcie osiadł na mieliźnie. Skończyło się na pożyczonej „dużej łajbie" i pomocniczej łódce, do której przerzucono większość sprzętu. Tak rzeka zaczęła pokazywać swoje oblicze, szczególnie rafy (kamieniste bystrza) uczyły żeglarzy pokory – okazywało się, że Wilia nie płynie pośród „tulipanów i narcyzów" (jak w pieśni Mickiewicza), lecz bywa trudna, chwilami niebezpieczna i wymaga dobrego sternika.

Autor korzystał z konwencji przygodowej, czasami wręcz awanturniczej. Trzeba więc podkreślić, że podczas tej przygody zaplanowane pomiary (linii brzegowej, nurtu, ciśnienia, temperatury, wiatru, etc.) oraz inne zadania badawcze wykonywano dzień po dniu, szczegółowe protokoły rosły. A mapy przybywało z każdym przebytym kilometrem. Zakończono ją (tak, jak informował Tyszkiewicz) przy ujściu Serweczy, czyli na mniej więcej 77 kilometrze od źródeł. Szantyr nie przestawał jednak mierzyć i rysować – atlas raf obejmuje przeszkody aż do końca rzeki (ostatnia rafa znajdowała się już za ujściem Szeszuwy).

Nie jest moim zadaniem dokładna analiza map i planów Szantyra (wedle mojej wiedzy nigdy nie były one przedmiotem szczegółowego opisu). Chcę natomiast zwrócić uwagę na jeden z owych – jak pisał Tyszkiewicz – „dowcipnych" rysunków, które wypełniają papier pośród zakrętów rzeki. Ich autor, Artur Bartels był rysownikiem (także twórcą pieśni, poetą i satyrykiem) znanym ze scenek myśliwskich i szkiców typów ludzkich. Był też znajomym Tyszkiewicza i Kraszewskiego. Jego obrazki na arkuszu mapy nawiązują do fragmentów książki i – zapewne – do rysunkowej dokumentacji Januszewicza. Ten, o którym mowa, jest wszakże szczególny: pokazuje podziałkę, w jakiej mapę wykonano (zob. ryc. 6). Znajduje się ona na pniu ściętego drzewa i jest to jedyna informacja o podziałce, jaką na tej mapie znaleźć można. Wokół pnia stoją postaci: w centrum oczywiście Tyszkiewicz, naprzeciw (z siekierą) sternik Wasil Busławski Sapieżka (bez niego wyprawa nie mogła skończyć się dobrze). Widzimy też czterech wioślarzy (to oni chyba ciągnęli łańcuch miernicy po brzegach), a ten, który długim narzędziem wskazuje na podziałkę, to – inaczej być nie może – Szantyr. Geometra, jak się zdaje, tłumaczy, na czym

Ryc. 4. „W pięknej i górzystej ustroni, jest najniebezpieczniejsza i najstraszliwsza ze wszystkich rafa, Raudonią zwana" (K. Tyszkiewicz, *Wilija…*, s. 259). J. Szantyr, *Atlas raf głównych na rzece Wilji*, Vilniaus Universiteto Biblioteka, rkps. F23-197, k. 3

Ryc. 5. Ostatni fragment mapy: do ujścia Serweczy. J. Szantyr, *Mappa rzeki Wilij*, Vilniaus Universiteto Biblioteka, rkps. F23-196

Ryc. 6. Fragment mapy: Szylińce – Kromowicze. Na rysunku A. Bartelsa Tyszkiewicz i jego ekipa. J. Szantyr*, Mappa rzeki Wilij*, Vilniaus Universiteto Biblioteka, rkps. F23-196

polega podziałka i w jakiej skali będzie mapa (dopiero będzie, bo obrazek został umieszczony przy początku rzeki). Warto przyjrzeć się twarzom słuchających go ludzi, gdyż każdy z nich na owe objaśnienia reaguje inaczej. Brak tu rysownika wyprawy, a także jedynie wspomnianych przez Tyszkiewicza – kucharza i lokaja. Ten wspólny portret nadaje mapie rys personalny – pokazuje kto i jak mapę tworzył, dostarczając też wiedzy, której na mapach na ogół brakuje: przedstawia zarówno autorów dzieła, jak ich fizycznych współpracowników.

4. Wierny portret rzeki

Porównując rzekę do człowieka Tyszkiewicz pisał, że każda z nich ma „swój charakter oddzielny i właściwą sobie fizjognomię”[25]. Podkreślmy wyraźnie, że w jego wypadku nie oznaczało to perspektywy, którą dziś nazywa się antropocentryczną. Przypisuje się romantycznym poetom, mającym wyjątkowo silne poczucie bliskości z przyrodą, że bardziej skupiali się na własnym jej przeżywaniu, niż na autonomii natury[26]. Naśladowali ich w tym nieraz autorzy literackich podróży krajoznawczych. Perspektywa Tyszkiewicza jest zupełnie inna: zamierzał zrobić wierny portret Wilii (czy Neris, bo i tego imienia używał, gdy pisał o rdzennie litewskim odcinku), oddający jej „charakter oddzielny” i tylko jej właściwą twarz. O wiernym portrecie mówimy, że „wygląda jak żywy”. Monografia miała przedstawiać to „życie”, które nadaje twarzy indywidualny wyraz, zaś rzece – zdolność do oddziaływania na ludzi, ich dzieła i losy w ten właśnie a nie inny, niepowtarzalny sposób.

Żeby doprowadzić do końca ten wywód, przywołam głosy dwóch poetów, bo w tym samym czasie mówili i robili rzeczy podobne jak Tyszkiewicz. Pierwszy jest głosem zza oceanu i należy do Henry’ego Davida Thoreau, który z zawodu był geodetą, a słynął z niestrudzonych wędrówek – pieszo i łodzią[27]. „Jak niewiele znajduje się na zwykłej mapie!” – pisał on w r. 1860. „To znaczy, w jak niewielkim stopniu dotyczy ona piechura i miłośnika przyrody. Pomiędzy liniami oznaczającymi drogi znajduje się pusta przestrzeń, obszar w kształcie kwadratu lub trójkąta, wielokąta lub wycinka koła, i nie można odróżnić go od innego obszaru o podobnej wielkości i formie”[28]. Nawet jeśli między liniami zaznaczymy las, to – jak pisał dalej – mapa nie będzie informować, jak drzewa falują na wietrze i nie zobaczymy odcienia ich zieleni, bo nie przedstawia ona tego, co ukazuje się w bezpośrednim doznaniu. Pozostaje jedynie środkiem

[25] Ibidem, s. 13.

[26] Zob. uwagi o poezji romantycznej z punktu widzenia ekokrytyki, A. Barcz, *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej*, Katowice 2016, s. 58.

[27] T. Sławek pisał: „Thoreau to bez wątpienia jeden z największych fenomenologów rzeki”. T. Sławek, *Ujmować. Henry David Thoreau i wspólnota świata*, Katowice 2009, s. 136.

[28] H.D. Thoreau, *Dziennik*, przeł. J. Pielichowski, „Literatura na Świecie”, 2020, nr 9–10, s. 293 i 297.

do celu – czyli wiernej reprezentacji – którego nie może osiągnąć. Tak też, tylko namiastką wiedzy jest nauka, gdy oddziela „przyrodnicze" od „ludzkiego" a uniwersalizm pojęć przedkłada nad indywidualne doświadczenie. Przypomnijmy, że Thoreau wraz z Ralphem Waldo Emersonem i Margaret Fuller (przyjaciółką Mickiewicza!) współtworzył ruch transcendentalistów gromadzący krytyków powszechnie uznawanych poglądów, w tym dogmatów nauki.

Dla Tyszkiewicza wierność reprezentacji także nie była kwestią geometryczną. Można by powiedzieć, że pisząc monografię wypełniał te „puste przestrzenie" mapy, o których pisał amerykański geodeta-poeta. Dopełniał je i pogłębiał studiami przyrodniczymi, historycznymi, archeologicznymi, językowymi, etnograficznymi i jeszcze rysunkami, i jeszcze zbiorem pieśni, tak, jakby sądził, że słowo, pieśń i obraz mogą razem stworzyć wielowymiarowy, holistyczny portret życia. Dla romantycznych poetów ideał stanowiła synteza sztuk (dodawali jeszcze muzykę i taniec) – Tyszkiewicz zaś tworzył syntezę różnorodnych dyscyplin wiedzy, wierząc, że w ten sposób powstanie wierny wizerunek rzeki.

W tych przekonaniach Tyszkiewicz bliski był poglądom Wincentego Pola, krytycznego wobec rozdzielania dyscyplin przyrodniczych i humanistycznych. Pol tworzył projekt – pisze Elżbieta Rybicka – „geografii integralnej, w której trzy czynniki: natura (a więc środowisko geograficzne i przyrodnicze), historia i duch ludzki (a więc aktywność człowieka) nie są bytami odrębnymi, ale ściśle zespolonymi, a relacje pomiędzy nimi mają charakter wzajemnych oddziaływań. Geografii fizycznej nie można więc w jego przekonaniu oddzielić od przejawów ludzkiego ducha, czyli także kultury". Projekt Tyszkiewicza był podobnie integralny i stanowiły go te same trzy czynniki. Rybicka celnie podkreśla wyjątkowość myśli Pola na tle scjentystycznych przekonań epoki, lecz trzeba dodać: autor monografii Wilii był naturalnym Pola sojusznikiem. Obaj wywodzili się „spod znaku Mickiewicza", a nikt kto raz pod nim stanął, nie mógł fascynować się modelem nauki ograniczającej się do „szkiełka i oka". Obu też trzeba usytuować „w tym nowożytnym, a przednowoczesnym polu działalności naukowej, w której owa bliska współczesności [naszej współczesności] wizja integralnej geografii ma decydujące znaczenie"[29].

Jeszcze bardziej znamienna jest wszakże ich pewność, że aby pojąć splot natury, historii i ludzkiej aktywności, trzeba go osobiście doświadczyć, poznać miejsce z „bliska". Geografia Pola zrodziła się nie tyle z przemyślenia postulatów Humboldta (nadających szczególne znaczenie badawczym podróżom), ile z jego własnych, pieszych wędrówek. Odbywał je też brzegami rzek, a w r. 1859 – dwa lata po Tyszkiewiczu – twórca pierwszej polskiej katedry

[29] E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014, s. 123–124.

geografii wsiadł do „łajby" (inaczej poznaje się rzekę z brzegu, niż powierzając swój los nurtowi) i popłynął w podróż po Dniestrze. Rezultatem i tej wędrówki były monografia oraz mapa[30]. Warto więc podkreślić – nie zapominając o podróżach Staszica (który rzekami nie pływał, choć musiał się przez nie przeprawiać[31]) – że romantyczna pasja wędrowania i różnorodność osobistych, także cielesnych wręcz doświadczeń podróżniczych wyjątkowo dobrze służyły „interdyscyplinarnemu" ujmowaniu przestrzeni.

Za decydujące o oryginalności Pola, a przede wszystkim Tyszkiewicza uważam jednak coś innego – to, że nie wystarczała im poezja. Choć ona była na początku i wyznaczyła im kierunek, pozostawiała jakiś brak (dość tajemniczy – przyznajmy), który sprawił, że Pol poezję porzucił, zaś Tyszkiewicz chciał ją uzupełniać. Romantyczne wywyższenie poezji jako siły kosmicznej nie pozostawiało wiele miejsca na wątpliwości (i nie miał ich Thoreau). To poezja miała najwierniej obrazować naturę w jej jedności z człowiekiem. Dlatego, gdy czytam monografię Tyszkiewicza, moja myśl zatrzymuje się zwłaszcza tam, gdzie podkreśla on naukowość swojej pracy. Autor jakby nie widział żadnej sprzeczności oddzielającej „szkiełko i oko" od „czucia i wiary". Patrząc na Wilię, nie próbuje pisać miłosnych poezyj (to zrobili już lepsi), lecz chce owo „bliskie" i „ukochane" najpierw dokładnie zmierzyć, potem narysować mapę, potem dołożyć jeszcze uczone obserwacje. Tak, jakby poezja przechodziła w naukę w łagodny, naturalny sposób. Tyszkiewicz wierząc w naukę i pozostając wiernym rzece („wiara" jest etymologicznie tym samym co „wierność") zdaje się staroświecko „przednowoczesny". Sądzę, że to jeden z tych przypadków, kiedy rozumiemy dziadków lepiej niż rodziców.

Literatura

Abramowicz A., 1974, *Sprawozdanie z podróży naukowej Konstantego Tyszkiewicza* i *Międzynarodowa ankieta Konstantego Tyszkiewicza*, w: *Dalecy i bliscy. Szkice z dziejów archeologii*, Łódź.

Bagłajewski A., *Ren*, w: *Atlas polskiego romantyzmu. Świat – Europa -Polska*, pod red. D. Siwickiej i M. Zielińskiej, Nowa Panorama Literatury Polskiej, www.nplp/artykul/ren (dostęp 20.11.2021).

Barcz A., 2016, *Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej*, Katowice.

Bednarczuk L., 1984, *O języku flisaków wilejskich*, „Język Polski. Organ Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego", t. 64, nr 1–2, s. 24–34.

[30] Zob.: W. Pol, *Obrazy życia i natury*, seria II, Lwów 1870, s. 1–102. Szerzej o rzekach Pola: J. Pociask-Karteczka, *Hydrografia w pracach Wincentego Pola*, w: *Wincenty Pol jako geograf i krajoznawca*, Kraków 2006.

[31] S. Staszic kilkakrotnie przeprawiał się np. przez rzekę Białkę i był pod wrażeniem niebezpieczeństwa jej nurtu. Por.: *O ziemiorództwie Karpatów i innych gór i równin Polski*, Warszawa 1815, s. 92.

Griškaite R., 2009, *Konstantinas Tiškevičius ir Neris, arba Kelione ir Knyga*, Vilnius.
Janion M., 1975, *Gorączka romantyczna*, Warszawa.
Olszewicz B., 1998, *Kartografia polska XIX wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, t. 1, przygotowała do wydania W. Wernerowa, Warszawa, s. 249.
Patkowski R., 2008, *Działalność naukowo-badawcza i społeczno-kulturalna Eustachego i Konstantego Tyszkiewiczów*, „Lituano-Slavica Posnaniensia", t. 13, s. 121–167.
Pociask-Karteczka J., 2006, *Hydrografia w pracach Wincentego Pola*, w: *Wincenty Pol jako geograf i krajoznawca*, Kraków.
Pol W., 1870, *Obrazy życia i natury*, seria II, Lwów, s. 1–102.
Rączka T., 2011, *„Przez fale rozeznać wód". O romantycznych przedstawieniach rzeki w twórczości Adama Mickiewicza i Tarasa Szewczenki*, Katowice, s. 49–58.
Rybicka E., 2014, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków, s. 123–124.
Rydlewska Z., 2015, *Konstanty Tyszkiewicz i jego kontakty z towarzystwem naukowym krakowskim*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie", LX, s. 19–27.
Siwicka D., 2018, *Mapy romantyków*, Warszawa, s. 8 i 70.
Sławek T., 2009, *Ujmować. Henry David Thoreau i wspólnota świata*, Katowice, s. 136.
Staszic S., 1815, *O ziemiorództwie Karpatów i innych gór i równin Polski*, Warszawa, s. 92.
Thoreau H.D., 2020, *Dziennik*, przeł. J. Pielichowski, „Literatura na Świecie", nr 9–10, s. 293–297.
Tyszkiewicz K., 1871, *Wilija i jej brzegi: pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym*, Drezno.
Tyszkiewicz K., 1884, *Z epoki rozbudzania się ruchu piśmienniczego w stronach zaniemeńskich i zabużańskich*, „Kłosy", T. 39, nr 1008, s. 4.
Tiškevičius K, 2013, *Neris ir jos krantai, hydrografiniu, istoriniu, archeologiniu ir etnografiniu požiūriu*, parengé Reda Griškaité, iš lenkų kalbos verté Irena Katilienė, Vilnius.

Źródła kartograficzne

Szantyr J., *Mappa rzeki Wilij, od jej źródła aż do pierwszej przystani handlowej w Kostykach, zdjęta podczas żeglugi odbytej po tej rzece w 1857 roku przez Konstantego hr. Tyszkiewicza, rzeczywistego członka Wileńskiej Archeologicznej Komisji i Muzeum Starożytności,* 1857–1860*,* 1:8400 (rękopiśmienna), Vilniaus Universiteto Biblioteka, Wilno, rkps. F23-196.

Szantyr J., *Atlas raf głównych na rzece Wilji zmierzonych i zrysowanych podczas wycieczki naukowej odbytej po tej rzece w roku 1857 przez Konstantego hr. Tyszkiewicza i przez tegoż złożony w Wileńskim muzeum w 1859 roku*, 1:2100 (rękopiśmienna), Vilniaus Universiteto Biblioteka, Wilno, rkps. F23-197.

Tyszkiewicz K., *Mappa rzeki Wilij od jej źródła aż do pierwszej przystani handlowej zdjęta podczas żeglugi odbytej po tej rzece w 1857 roku przez Konstantego hr. Tyszkiewicza Rzeczywistego Członka Wileńskiej Archeologicznej Komissyj i Muzeum Starożytności*, ok. 1:30 000 (rękopiśmienna), Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska IGiPZ PAN, Warszawa, rkps. D.11788 [1-7].

Źródła internetowe

www.kolekcijos.biblioteka.vu.lt/islandora/object/kolekcijos: VUB01_000679805#00001

www.kolekcijos.biblioteka.vu.lt/islandora/object/kolekcijos: VUB01_000679821#00011

www. rcin.org.pl/dilibra/publication/2095/edition/333/content

Faithful map. Konstanty Tyszkiewicz's journey on the Neris River

Dorota Siwicka

Instytut Badań Literackich PAN

Orcid: 0000-0002-2312-9507

E-mail: dorota.siwicka@ibl.waw.pl

Summary: The main aim of this article is to analyze the importance of cultural (ethical and aesthetic) values for the process of creating a cartographic work. Values and the emotions associated with them are treated here as primary for the genesis of the map, and therefore decisive for the deep connection of the map with the concepts and ideas relevant to culture. The analyzed example is the monograph written by the nineteenth-century polish researcher Konstanty Tyszkiewicz, entitled *Wilija i jej brzegi* (Dresden 1871). The work contains an account of an author's scientific journey on the Neris River in 1857, the

purpose of which was to research and measure the river, and the result – a detailed geographical and historical description of the river, engravings and collection of folk songs. During this trip a map of the Neris River (*Mappa rzeki Wilij od jej źródła aż do pierwszej przystani handlowej w Kostykach*) and an atlas of river shals were also made. The author of the map and atlas was Jerzy Szantyr – a member of Tyszkiewicz's team. The author shows the rooting of this research project in the romantic culture and literature, especially in the tradition of its main creator – poet Adam Mickiewicz.

Keywords: romanticism, river, map, journey, historiography, interdisciplinary research

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 469–488
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Mapy leśne z obszaru guberni lubelskiej

Tomasz Olenderek
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Instytut Nauk Leśnych
ORCID 0000-0002-5558-8310
E-mail: tomasz_olenderek@sggw.edu.pl

Zarys treści: Przedmiotem badań opisanych w tekście były dawne mapy leśne wykonywane dla obszaru guberni lubelskiej. Opisano mapy sporządzane od końca XVIII do początku XX wieku, znajdujące się w wybranych zespołach archiwalnych w Lublinie, Radomiu i w Warszawie. Szczególna uwaga została zwrócona na towarzyszące prezentacji graficznej opisy w postaci tabel lub toponimów. Dawne mapy leśne dobrze ilustrują ewolucję w gospodarowaniu lasami oraz zachodzące zmiany w przestrzeni leśnej

Słowa kluczowe: kartografia leśna, dawne mapy leśne, gubernia lubelska

1. Wprowadzenie

Dawne mapy leśne ilustrują ewolucję sposobów gospodarowania lasami od końca XVIII wieku i zachodzące zmiany w przestrzeni leśnej, będące wynikiem gospodarowania. Były one przeważnie wykonywane w ramach prac nad urządzaniem lasów, polegających na inwentaryzacji i planowaniu użytkowania. Niektóre zebrane informacje o lesie pokazywano na mapach, a pozostałe na osobnych kartach, najczęściej w postaci tabel. Za początek urządzania lasu na ziemiach polskich uznaje się opisy sporządzone dla części Puszczy Kozienickiej w 1786 roku, dla których mapy niestety nie zachowały się[1]. W Królestwie Polskim zasady sporządzania operatów urządzania lasu (nazywanych wówczas planami gospodarczymi) opisywano w specjalnych instrukcjach[2], a także w monografiach[3]. Obecnie dawnym mapom leśnym nie poświęca się wielu

[1] K. Okła, *O początkach regulacji gospodarki leśnej w Puszczy Kozienickiej, czyli jak powstało pierwsze urządzanie lasu w Polsce*, Kozienice 2019, s. 36–37.

[2] R. Jaszczak, *Urządzanie lasu w Polsce do 1939 roku, część II – urządzanie lasu w Królestwie Polskim*, „Sylwan", t. 152, 2008, z. 5, s. 3–13.

[3] Przykładowo: A. Połujański, *Leśnictwo polskie, część druga, urządzenie lasów*, Warszawa 1861, s. 58–67.

publikacji, szczególnie w ujęciu regionalnym, jak to ma miejsce w przypadku niektórych innych rodzajów map.

Zakres przestrzenny opracowania obejmuje obszar guberni lubelskiej z lat 1837–1844 i 1867–1912 (w latach 1845–1866 gubernię lubelską połączono z siedlecką, a w roku 1912 wydzielono gubernię chełmską). Jest to także terytorium dawnego departamentu (od 1810) i województwa lubelskiego (od 1816). W połowie lat 20. XIX wieku powierzchnia lasów w województwie wynosiła ponad 380 tysięcy hektarów. Lasy prywatne zajmowały około 300 tys. ha, lasy rządowe 40 tys. ha, lasy suprymowane w wyniku kasaty z 1819 roku ponad 30 tys. ha oraz lasy gminne i dzierżawione lasy pojezuickie blisko 10 tys. ha[4]. Późniejsze zmiany własnościowe polegały przede wszystkim na włączeniu lasów suprymowanych w skład lasów rządowych, konfiskacie części lasów prywatnych, tworzeniu majoratów oraz na uwłaszczeniu chłopów w zamian za serwituty. W połowie XIX wieku lasy guberni opisał obszernie A. Połujański[5] podając m.in., że lasy prywatne największą powierzchnię zajmowały wówczas w powiecie zamojskim (w tym około 100 tys. ha należących do Ordynacji Zamojskiej), lasy rządowe przeważały zaś w powiecie lubelskim.

Obecnie dla obszaru Ziemi Lubelskiej najpełniej opisywane są mapy topograficzne[6] i plany miast[7], ale lasy traktuje się tam marginalnie. Z drugiej strony, kartografia pomijana jest też w publikacjach opartych na materiałach archiwalnych, poświęconych historii gospodarki leśnej[8]. Wzmianki na temat dawnych map można znaleźć w monografiach nadleśnictw[9], lecz stanowią ledwie zarysowane tło dla opisu innych zagadnień. Nieco szerzej opisane zostały praktycznie tylko mapy leśne Ordynacji Zamojskiej z lat dwudziestych XIX wieku[10].

Efektem przeprowadzonych prac było znalezienie, przegląd i charakterystyka dawnych map leśnych znajdujących się w różnych zespołach

---

4 L. Plater, *Rys leśno-statystyczny Królestwa Polskiego*, „Sylwan", t. 4, 1827, z. 1, s. 49.

5 A. Połujański, *Opisanie lasów Królestwa Polskiego i guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym, tom 1*, Warszawa 1854, s. 373–425. Jednym z załączników do tej monografii jest *Mapa leśna Królestwa Polskiego* (znajdująca się także w zbiorach Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska), na której przedstawiono „tylko lasy w administracji rządu zostające" wraz z wykazem nazw leśnictw.

6 Na przykład P. Cebrykow, *Dawne mapy topograficzne Lubelszczyzny jako źródła informacji w badaniach historyczno-geograficznych*, w: *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, Lublin 2015, s. 85–102.

7 Na przykład W. Przegon, J. Żygawski, *Kartograficzne zamostiana*, Kraków – Zamość 2018.

8 Dotyczą one głównie lasów Ordynacji Zamojskiej: C. Rajca, *Gospodarka leśna w Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku, uwagi o urządzaniu i organizacji*, „Roczniki Humanistyczne", t. 20, 1972, z. 2, s. 207–217; M. Kozaczka, *Gospodarka leśna Ordynacji Zamojskiej (1918–1939)*, „Kwartalnik Historyczny", r. 109, 2002, nr 2, s. 61–75; A. Tittenbrun, *Skład gatunkowy i struktura lasów Roztoczańskiego Parku Narodowego*, Zwierzyniec 2013, s. 10–15.

9 Na przykład L. Zugaj, *Historia Nadleśnictwa Puławy*, Puławy 2017, s. 31.

10 T. Olenderek, *Mapy leśne w Królestwie Polskim 1816–1831*, Warszawa 2021, s. 119–127.

archiwalnych. Szczególnie dużo miejsca poświęcono elementom tekstowym, uzupełniającym obraz kartograficzny.

2. Materiał i metody

Na podstawie opisów zbiorów kartograficznych[11] ustalono, że dawne mapy leśne mogą znajdować się w kilku zespołach Archiwum Państwowego w Lublinie. Najcenniejszym z nich jest „Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca" (nr 71), w którym kartografię leśną reprezentuje ponad 370 jednostek archiwalnych, opisanych w osobnym rozdziale inwentarza[12]. Część jednostek zawiera od kilku do kilkudziesięciu arkuszy map.

W przypadku pozostałych zespołów kwalifikacji map dokonano na podstawie analizy treści inwentarzy. Za mapy leśne uznano te, których opisy zawierały słowa „las", „leśnictwo" lub „leśny" i nie wymieniano równorzędnie innych form użytkowania ziemi. W dalszym etapie prac zebrane informacje uzupełniano wynikami analizy wizualnej map. W ten sposób, w archiwum lubelskim znaleziono kolejne mapy leśne w zespołach: „Urząd Gubernialny Lubelski do Spraw Włościańskich" (nr 141), „Zbiór planów urządzeń gospodarstw leśnych oraz majątkowych powiatów: chełmskiego, hrubieszowskiego, włodawskiego" (nr 206) w oddziale w Chełmie oraz „Zbiór planów różnych urzędów" (nr 636). Zawierają one łącznie ponad 80, związanych z tematem pracy, jednostek archiwalnych z drugiej połowy XIX i początku XX wieku.

Mapy leśne przechowywane są także w Zbiorze Kartograficznym (nr 402) Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie[13], ale lasy guberni lubelskiej obejmuje tylko kilka z nich. Bardzo duża liczba XIX-wiecznych map leśnych znajduje się w Archiwum Państwowym w Radomiu[14]. Zespół „Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej, Siedleckiej" (nr 44) zawiera ponad sto „planów leśnych" (seria 37), czyli map oraz operatów urządzania lasów guberni lubelskiej, lecz w inwentarzu opisano tylko 14 z nich[15].

[11] A. Pawłowska, M. Sirko, *Mapy Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca,* „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 26, 1994, nr 3, s. 145–146 oraz B. Janocińska, *Zasób kartograficzny Archiwum Państwowego w Lublinie w latach 1918–1944*, w: *Archiwum Państwowe w Lublinie, dzieje i zasób*, Warszawa 2003, s. 73.

[12] A. Pawłowska-Wielgus, *Inwentarz materiałów kartograficznych Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca 1786–1941*, Warszawa 1971, s. 223–242.

[13] Wspomniał o nich H. Bartoszewicz, *Zbiory kartograficzne Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*. „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 40, 2008, nr 2, s. 147 a szerzej opisał T. Olenderek. *Mapy leśne Królestwa Polskiego w zasobach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, „Sylwan", t. 162, 2018, z. 5, s. 422–428.

[14] T. Olenderek, K. Mazur, *Mapy leśne Królestwa Polskiego w zasobach Archiwum Państwowego w Radomiu*, „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej", t. 19, 2020, s. 221–234.

[15] Pisze o tym H. Kisiel, *Akta Zarządu Dóbr Państwowych w Radomiu, „*Archeion*",* t. 36, 1962, s. 99–101 i U. Pietrzak, *Zasób kartograficzny Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Radomiu – jego kształtowanie i charakterystyka*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Na-

Kolejnych kilkanaście luźnych map leśnych znajduje się wśród „planów rolnych" guberni lubelskiej (seria 33).

Podobne opracowania kartograficzne mogą znajdować się również w innych (głównie rodowych) zespołach archiwalnych, a także w muzeach lub instytucjach leśnych. Kilka takich map z obszaru Lubelszczyzny pokazano między innymi na wystawie „200 lat kartografii leśnej" zorganizowanej w 2013 roku[16].

Łącznie, w wymienionych zespołach archiwalnych znaleziono prawie czterysta luźnych map leśnych, z tego dwie trzecie opisane w języku polskim. Kilkanaście kolejnych nie jest udostępnianych z powodu złego stanu, a informacje w inwentarzach nie pozwalają na określenie ich rodzaju i roku wykonania. Druga część zbioru to 135 operatów, czyli opracowań w formie poszytu lub księgi, zawierających nawet do kilkudziesięciu arkuszy map.

3. Luźne mapy leśne

Spośród kilku map pochodzących sprzed 1815 roku, najstarsze sporządzono w latach 1786 i 1787 dla niewielkich obszarów Zamojszczyzny. Na mapie Lasu Klucza Lipskiego[17] (ryc. 1) graficznie wyróżniono położone w lesie obiekty (drogi, cieki wodne, błota, łąki i niwy) oraz pobliskie wsie. Poszczególne części lasu oznaczono literami, w tabeli podano ich nazwy i dominujące gatunki oraz pole powierzchni lasu i innych użytków. W opisach posługiwano się pełnymi zdaniami, co było możliwe, gdyż las nie był wówczas tak zróżnicowany przestrzennie. Podobna była mapa Lasu Par[18], tylko w tabeli opisano kolejno ważniejsze obiekty położone wzdłuż granicy lasu oraz ozdobiono napis tytułowy. Rysowano wtedy podziałki poprzeczne (od 1:7200 do 1:14 400) opisane w sążniach wiedeńskich, strzałki północy skierowane w różnych kierunkach i sieci trójkątów do obliczania pola powierzchni.

Na kolejnych mapach, pochodzących już z pierwszych lat XIX wieku, cały obszar lasu dzielony był na długie i wąskie powierzchnie rocznych wrębów, co było ilustracją nowej koncepcji jego użytkowania[19]. Na mapie lasów i wsi Lipa

ukowego", t. 18, 1981, z. 1, s. 51–52. Od niedawna skrócone opisy wszystkich operatów serii 37 udostępnione są na portalu „Szukaj w Archiwach".

16 A. Sawicki, K. Okła, *200 lat kartografii leśnej, katalog wystawy*, Warszawa 2013, eksp. nr. 26, 50, 53. Najciekawszym przykładem jest mapa Lasów Kozłowieckich z 1905 roku, którą można także obejrzeć na stronie internetowej Nadleśnictwa Lubartów.

17 A. Nazarewicz, *Mapa Lasu Klucza Lipskiego Państwa Ordynacji Zamojskiej*, 1786, Archiwum Państwowe w Lublinie, zesp. 71, seria 9.4.4.2, sygn. 1175.

18 J. Lewicki, *Mapa Lasu Par zwanego do Ordynacji Zamojskiej a osobliwie Klucza Tomaszowskiego należącego w Cyrkule Zamojskim leżącego*, 1787, Archiwum Państwowe w Lublinie, zesp. 71, sygn. 1197.

19 C. Rajca, op. cit., s. 208–209.

Ryc. 1. Fragment mapy leśnej z lat 80. XVIII wieku. Przedstawiono kompleksy leśne i znajdujące się w ich obrębie pola. Dla kilku tzw. przedziałów lasu (odnośniki A, B, C) podano w tabeli obok gatunki drzewostanów, nazwy i pola powierzchni. A. Nazarewicz, *Mapa Lasu Klucza Lipskiego Państwa Ordynacji Zamojskiej*, 1786, Archiwum Państwowe w Lublinie, zesp. 71, seria 9.4.4.2, sygn. 1175

z 1806 roku[20] przedstawiono rzeźbę terenu, aby lepiej można było ustalić kierunki wrębów, a w legendzie zamiast dawnych oznaczeń literowych użyto już znaków graficznych. Wśród map spoza Ordynacji Zamojskiej warto wymienić mapę lasów we wsi Zawałów z 1809 roku[21], także z oznaczonymi wrębami.

Mapy leśne z czasów Królestwa Polskiego podzielono na kilka kategorii: polskie mapy jednostek administracji Ordynacji Zamojskiej, mapy lasów innych właścicieli oraz mapy tematyczne ilustrujące specyficzne zagadnienia związane z gospodarką leśną. Odrębnie przedstawiono grupę map opisanych w języku rosyjskim.

Około 50 map jednostek administracji leśnej Ordynacji Zamojskiej wykonywano przeważnie w trzech okresach. Mapy z lat 1818–1827 oraz 1853–1854 sporządzano dla rewirów i oddziałów, zwykle w skali 1:7200 lub 1:14 400. Na całym obszarze lasu oznaczano roczne wręby planowane nawet na sto kolejnych lat. Za pomocą deseni (głównie w latach 20.) lub barw tła (głównie w latach 50.) rozróżniano użytki nieleśne, gatunki drzewostanów, a także po raz pierwszy ich grupy wiekowe (efekt dawniejszych wyrębów i odnowień). Objaśnienia znaków były podobne jak w XVIII wieku: powierzchnie oznaczano cyframi rzymskimi i krótko podawano ich cechy w tabelach. Grupę kilku rewirów obejmował plan zbiorczy ok. 1:40 000. Mapy z lat 20. miały bardzo duże wymiary (nawet do 4 metrów), były też ozdabiane efektownymi ilustracjami. Mapy z połowy wieku składały się z kilku mniejszych sekcji, z ozdobnymi opisami tytułowymi.

Kolejne mapy z przełomu wieków (1890–1905), przedstawiające nowy podział na leśnictwa, straże (1:40 000 lub 1:20 000) i obręby (1:5000), miały już orientację północną i podziałki opisane w prętach nowopolskich. W wyniku planowego użytkowania, las stawał się bardziej zróżnicowany i mapy w coraz większym stopniu przypominały współczesne opracowania: pokazany był podział lasu na okręgi opisane cyframi i liczne wydzielenia opisane literami z podanym polem powierzchni. Oznaczano też powierzchnie wyrębów, ale tylko planowane na najbliższe lata. Dominujące gatunki drzew rozróżniano kolorem, zaś coraz bardziej liczne klasy wieku nasyceniem barwy. Mapy z tego okresu zawierają sporo różnego rodzaju nazw miejscowych (m.in. obrębów, terenów podmokłych lub dróg), co jest pośrednim efektem wzrostu intensywności gospodarki leśnej. W późniejszych latach, także w odrodzonej Polsce, były one kopiowane, uzupełniane i nadal użytkowane, stąd często trudno jest określić rok ich wykonania.

Około 20 map lasów innej własności przedstawia różnej wielkości kompleksy leśne. Wykonane były przeważnie w drugiej połowie XIX wieku, w skali

[20] J. Kierłowicz, *Mapa Lasów i wsi Lipy do Państwa Ordynacji Zamojskich należącej*, 1806, Archiwum Państwowe w Lublinie, zesp. 71, sygn. 1176.

[21] J. Birner, *Mapa Lasów we Wsi Kawalowie do Sched dwóch, to jest WW. OO. Franciszkanów Konwentu Zamojskiego i W JM Pani Wiszniowskiej należących*, 1809, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zesp. 402, sygn. 561-20.

1:5000 z podziałkami w prętach nowopolskich. Większość z nich zawiera legendę i rejestry powierzchni. Na uwagę zasługuje kilka wcześniejszych map z oznaczonym podziałem lasu na wręby (poręby). Wśród nich jest plan lasów pojezuickich dóbr Ratoszyn[22] w skali 1:10 000, z pełnym planem gospodarczym wypisanym na obszernym arkuszu mapy oraz plan lasów dóbr Puławy[23] (skonfiskowanych Adamowi Czartoryskiemu w 1832 roku[24]) w skali 1:20 000, z dość szczegółowo pokazaną topografią miasta i okolic.

Do grupy kilkunastu map tematycznych zaliczono mapy granic terenów leśnych oraz mapy gruntów budziarzy (ludności osiedlanej na terenach po wykarczowanych lasach w Ordynacji Zamojskiej) z pierwszej połowy XIX wieku. Odrębną grupę stanowią późniejsze mapy wielkoskalowe, pokazujące projekty podziału lasu na działki.

Od lat 70. XIX wieku mapy stopniowo zaczynają być opisywane w języku rosyjskim, przy czym korzystanie z nich ułatwia fakt, że większość (około 70%) zawiera legendę. Wśród znalezionych ponad 120 takich map z lat 1876–1914 przeważają wielkoskalowe mapy lasów lub mapy tematyczne przedstawiające projekty ich podziału na działki dla włościan, nadziały dla służby leśnej, a także plany wyrębów. Do początku lat 90. dominowały mapy 1:5000 (podziałki w prętach nowopolskich), później już 1:4200 (sążnie rosyjskie). Odrębną grupę stanowią mapy sytuacyjne lasów Ordynacji Zamojskiej w poszczególnych powiatach, wykonane w skalach od 1:20 000 do 1:80 000 w 1897 roku.

Mapy leśne z lat międzywojennych zachowały się niemal wyłącznie dla obszaru Ordynacji Zamojskiej. Były często wykonywane na kalce technicznej i prawie pozbawione ozdób oraz miały mniejszy zakres treści. Na wielu brak daty opracowania lub podano tylko stan aktualności materiału źródłowego (czasami jeszcze sprzed wojny). Mapy jednostek administracji leśnej to ponad 80 map obrębów leśnych (od 1:5000 do 1:20 000) pokazujących granice oraz pola powierzchni oddziałów i wydzieleń, prawie 30 map leśnictw i nadleśnictw (w większości 1:20 000) oraz kilka map zbiorczych, w tym dwie 1:160 000 z lasami całej Ordynacji. W nowym planie urządzania lasu z 1926 roku wprowadzono podział na prostokątne, numerowane oddziały, który przetrwał do dziś[25]. Pole powierzchni oddziału leśnego (20–25 ha) było o wiele mniejsze niż dawnego okręgu, nie było już zatem potrzeby umieszczania na mapach tak dużej liczby toponimów.

---

22 W. Ostrowski, *Plan Lasów Dóbr Ratoszyna z przyległościami prawem wiecznym emfiteutycznym jako Dóbr Pojezuickich posiadanych*, 1828, Archiwum Państwowe w Radomiu, zesp. 44, seria 33, sygn. 45.

23 M. Szwartze, Kondratowicz, *Plan Lasów do Dóbr Puławy należących*, 1836, Archiwum Państwowe w Radomiu, zesp. 44, seria 33, sygn. 137.

24 L. Zugaj, op. cit., s. 26.

25 A. Tittenbrun, op. cit., s. 14.

Wśród map tematycznych jest 40 planów osad służby leśnej w skali 1:5000 lub większej, przedstawiających po kilka działek z podanym polem powierzchni użytków. Kilkanaście pozostałych map tworzy bardzo różnorodny zbiór pod względem skali (1:5000 do 1:40 000), zasięgu przestrzennego (od pojedynczej działki do nadleśnictwa) i treści. Są to mapy użytkowania ziemi, klasyfikacji gruntów (dawne mapy siedlisk leśnych), drzewostanów, cięć i plany przeciwpożarowe, zatem podstawowe rodzaje map tematycznych sporządzane również współcześnie. Uzupełnieniem zbioru są trzy niemieckie mapy nadleśnictw (plany cięć i mapa przeciwpożarowa) oraz mapa lasów całej Ordynacji z lat 1940–1941 o dosyć ubogiej jednak treści.

4. Operaty urządzania lasu

Najstarszym znalezionym operatem jest „Zbiór Map Lasów Ordynackich”[26] skompletowany przez Joachima Owidzkiego w 1793 roku. Zawiera 72 mapy z lat 1786–1787 umocowane w twardej oprawie o imponujących wymiarach (78 × 96 cm). Jest to niejednorodny zbiór; część (16 map), to mapy wielobarwne i wielkoformatowe (w przybliżeniu od A2 do A0) w skali na ogół 1:14 400 (podziałki w sążniach wiedeńskich), wyraźnie staranniej (choć i różnorodnie) zredagowane oraz opisane w języku niemieckim (8), polskim (6) lub łacińskim (2). Pozostała grupa 56 map (w tym 10 opisanych po niemiecku) jest skromniejsza pod względem formatu, zakresu treści (czasem tylko granice lasu) oraz grafiki (1–3 barwy). Około 20 arkuszy zawiera rejestry powierzchni, a tylko 12 objaśnienia oznaczeń, jednak znajdują się one także w części opisowej, na którą składają się:

– „Sumariusz ogólny” (2 strony) zawierający wykazy powierzchni ujazdów (jednostek podziału ordynacji) oraz liczbę sporządzonych dla nich map; łącznie powinno ich być 87,
– „Tłumaczenia map” (76 stron) zawierające, odrębne dla każdego ujazdu, objaśnienia oznaczeń literowych lub liczbowych, użytych na kolejnych mapach (np. *Gay zwany Lasek Brzozowy z Dębiną mieszany*) a także ich wielkość w morgach i sążniach; ponadto na końcu podana jest „dalsza wiadomość” zawierająca ogólną charakterystykę lasów ujazdu i zalecenia gospodarcze obejmujące prawa „do wrębu”, „do budowli” lub „do opału” (np. *Dębina młodociana z Brzeziną zmieszana do wrębu zakazana*), a także nazwisko i miejsce zamieszkania leśniczego,
– „Ukazy wyrachowania lasu” (2 strony), zawierające tabele „gatunku drzewa” (z podziałem na twarde i miękkie) oraz „starości drzewa” (wysokie, średnie i latorośl) wraz z polem powierzchni i opisem szczególnych cech

[26] J. Owidzki (red.), *Zbiór Map Lasów Ordynackich w Galicy in martio 1793 uczyniony*, 1793, Archiwum Państwowe w Lublinie, zesp. 71, sygn. 1149.

lasu (gatunki, użytki nieleśne) z objaśnieniem użytych na mapach oznaczeń literowych,
– tabele z wyliczeniami pola powierzchni zajmujące 30 stron, w tym 26 po łacinie.

Pozostałe operaty urządzania lasu, określane jako plany urządzeń gospodarstw leśnych lub (niesłusznie) jako atlasy, pochodzą z lat 1823–1939. Czterdzieści osiem zachowanych operatów sprzed powstania styczniowego opracowano w języku polskim, dla lasów różnej własności (rządowe, duchowne, skonfiskowane, majoraty, prywatne obciążone pożyczką) w formacie około 45 × 35 cm. Zawierają łącznie prawie 150 map, w każdym znajduje się zwykle do 10 map obrębów leśnych przeważnie 1:20 000 (kilka map 1:21 600) z reguły już o orientacji północnej, w kilku dodatkowo są mapy zbiorcze w mniejszej skali. Mapy pokazują podział obrębów liczących 1–2 tys. ha na okręgi gospodarcze liczące 250–500 hektarów. Nie oznaczano na nich gatunków drzew, lecz roczne poręby planowane na najbliższe 30 lat oraz elementy topografii, przy czym szczegółowość ich prezentacji była zróżnicowana (ryc. 2).

W umieszczonej na osobnej karcie tabeli, dla każdego okręgu opisywano cechy drzewostanów (gatunek, wiek), warunki siedliskowe (rzeźba terenu, podłoże), zasady użytkowania (rok i metoda wyrębu lub odnowienia) oraz ewentualnie inne informacje, na przykład dotyczące zwierzyny leśnej[27].

Podczas urządzania dokonywano podziału obszaru leśnego na straże, obręby i okręgi gospodarcze, nadając wszystkim tym jednostkom nazwy. Początkowo w czterech leśnictwach rządowych guberni lubelskiej nazwano łącznie 15 straży, 53 obręby oraz ponad 200 okręgów. W późniejszych latach liczba nazw stale rosła, w miarę jak urządzano pozostałe obszary leśne.

Unikatowym opracowaniem jest zachowany operat dla województwa lubelskiego[28] zawierający mapy leśnictw Dubienka (ryc. 3), Krasnystaw i Lublin ok. 1:180 000 z podziałem na straże i obręby, skrótowo opisane w tabelach (ryc. 4).

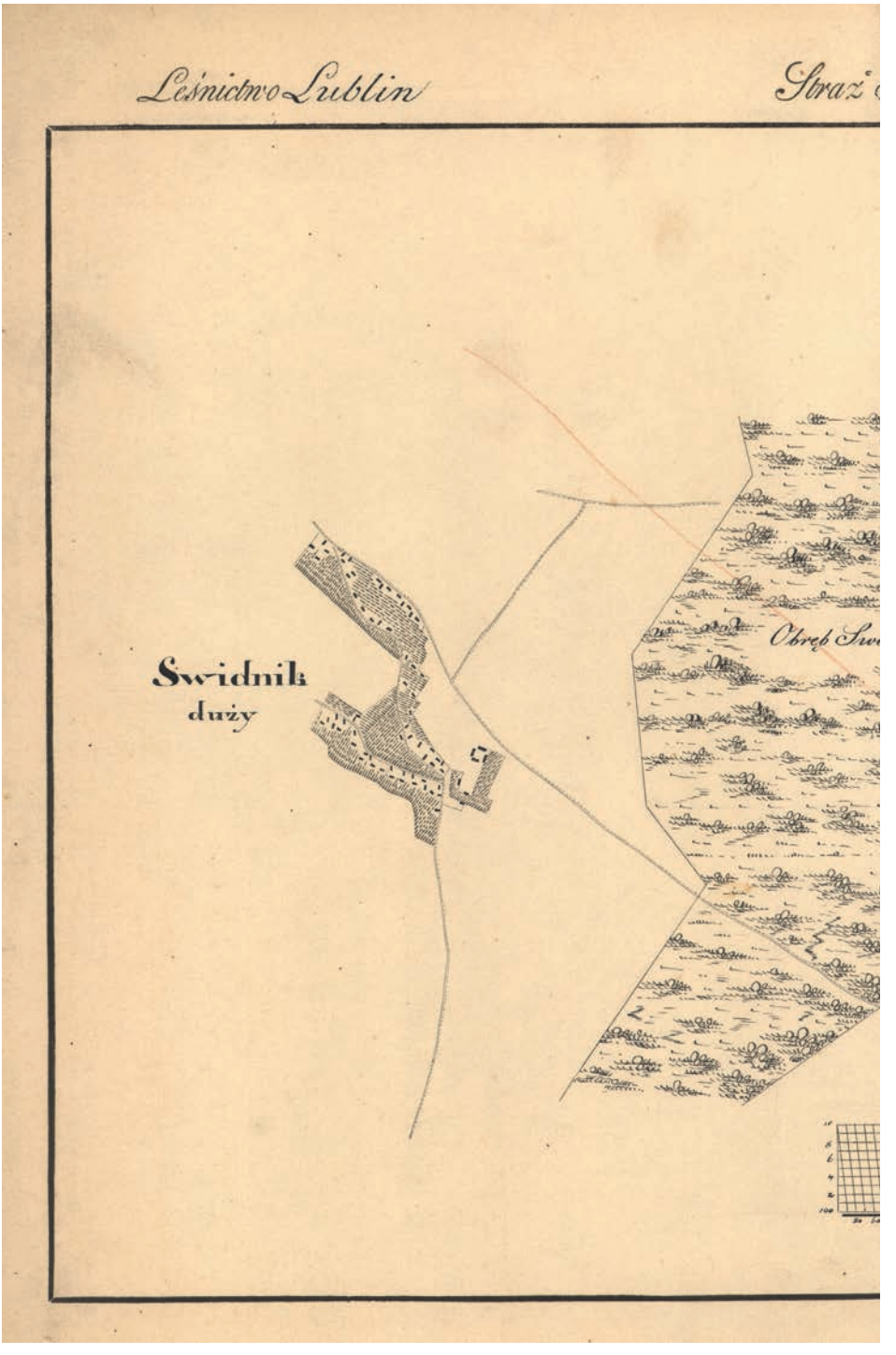
Są to jedne z bardzo nielicznych map leśnych, na których oznaczono siatkę kartograficzną. Nie zachowała się mapa czwartego leśnictwa Kazimierz oraz zbiorcza mapa lasów rządowych w całym województwie. Można częściowo odtworzyć ich treść dzięki tabelom oraz innym źródłom kartograficznym, np. mapie dóbr i lasów rządowych z 1828 roku[29] lub planowi położenia dóbr i lasów rządowych z 1847 roku[30], pochodzącemu ze zbioru map opisanego

[27] M. Szwartze, A. Dębski, *Urządzenie Tymczasowe Leśnictwa Lubelskiego*, 1824 (uzup. 1835), AP w Radomiu, zesp. 44, seria 37, sygn. 3.

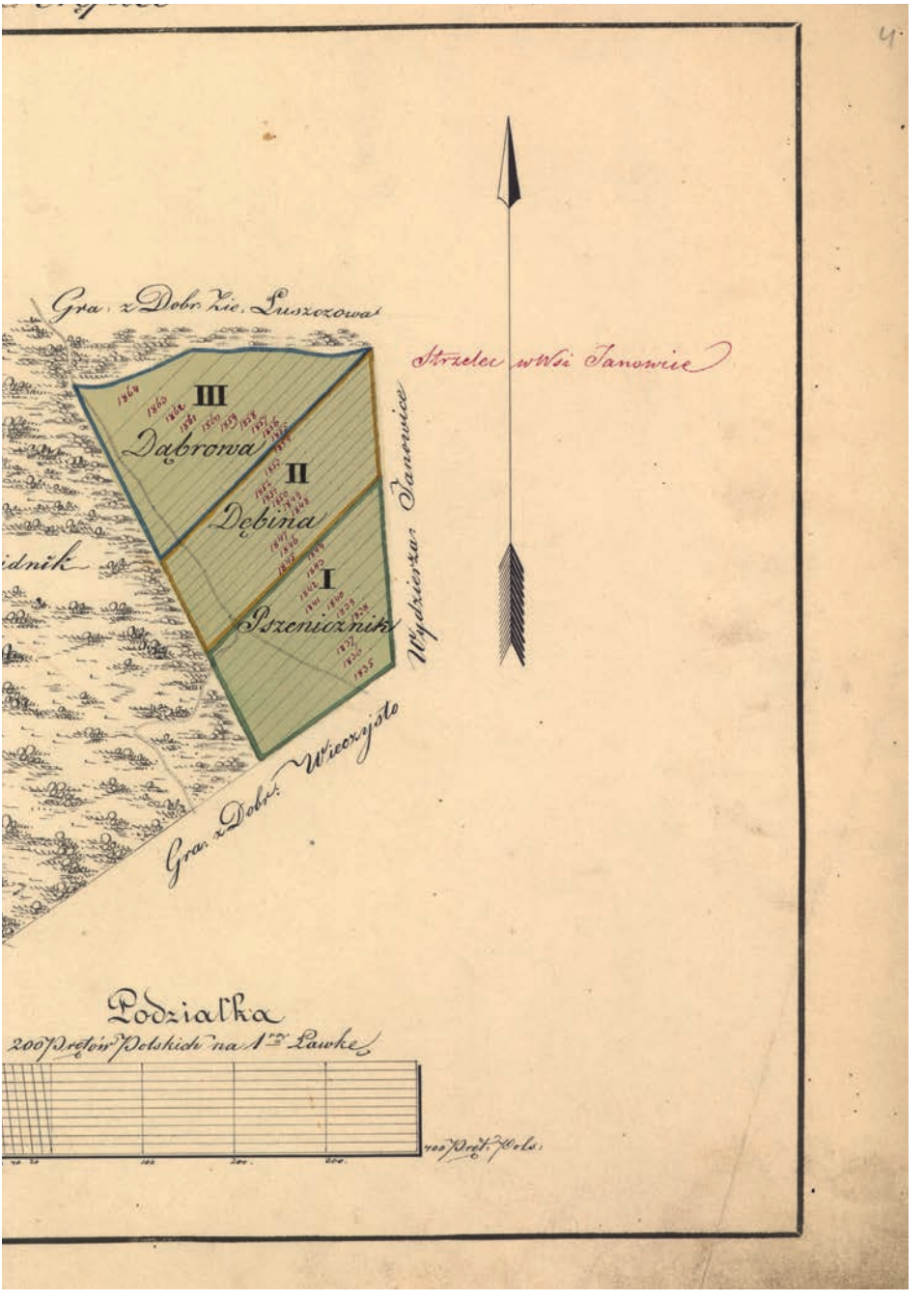
[28] J. Żebrowski, *Urządzenie Tymczasowe Leśnictw Rządowych w Województwie Lubelskim*, 1825, Archiwum Państwowe w Radomiu, zesp. 44, seria 37, sygn. 1.

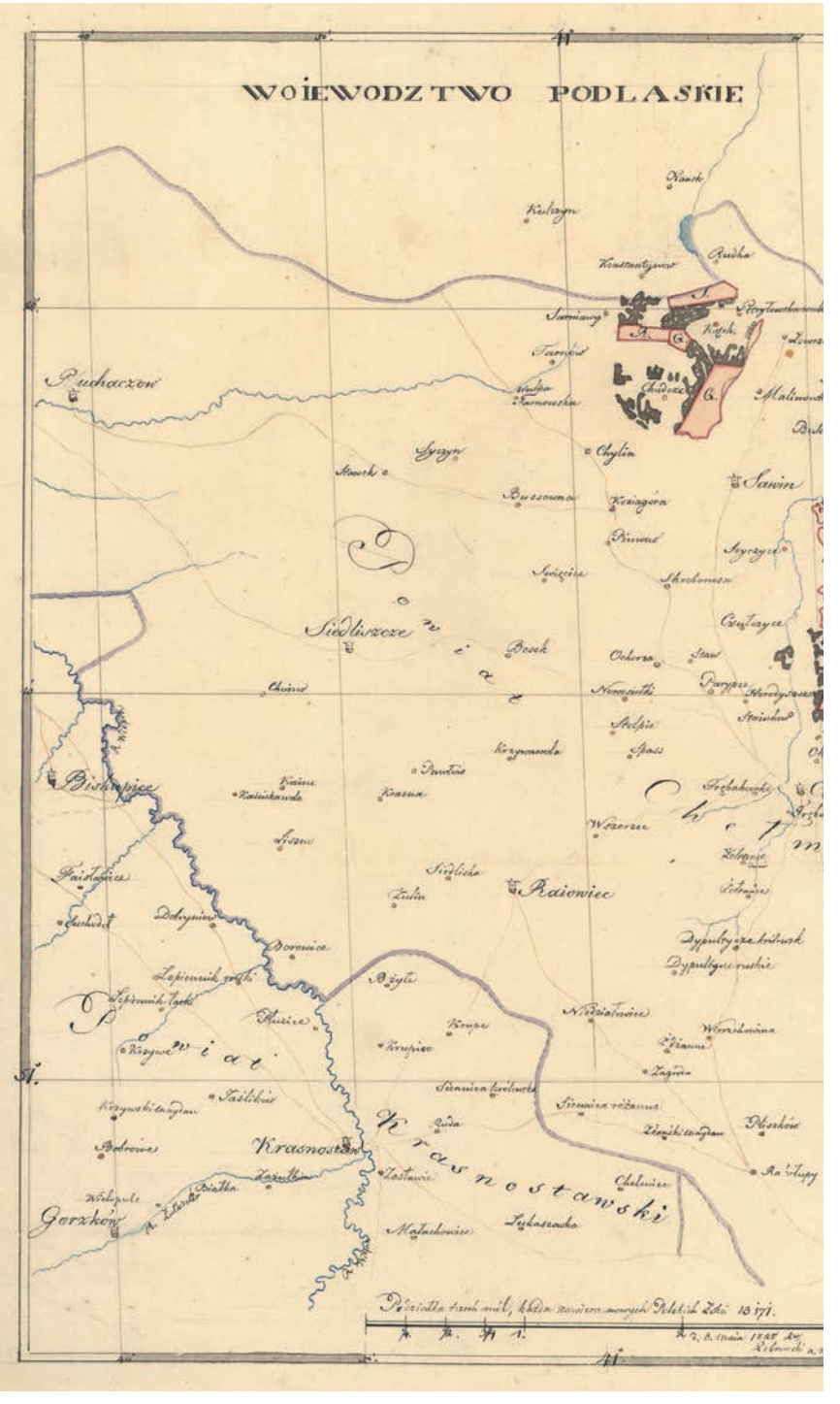
[29] J. Turzański (kop.), *Mapa Ogólna Dóbr i Lasów Rządowych w Królestwie Polskim*, 1828, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zesp. 402, sygn. 88-10.

[30] S. Krupiński, *Plan położenia Dóbr i Lasów Rządowych w Okręgu Ekonomicznym Lubelskim Guberni Lubelskiej*, 1847, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zesp. 402, sygn. 50-1.

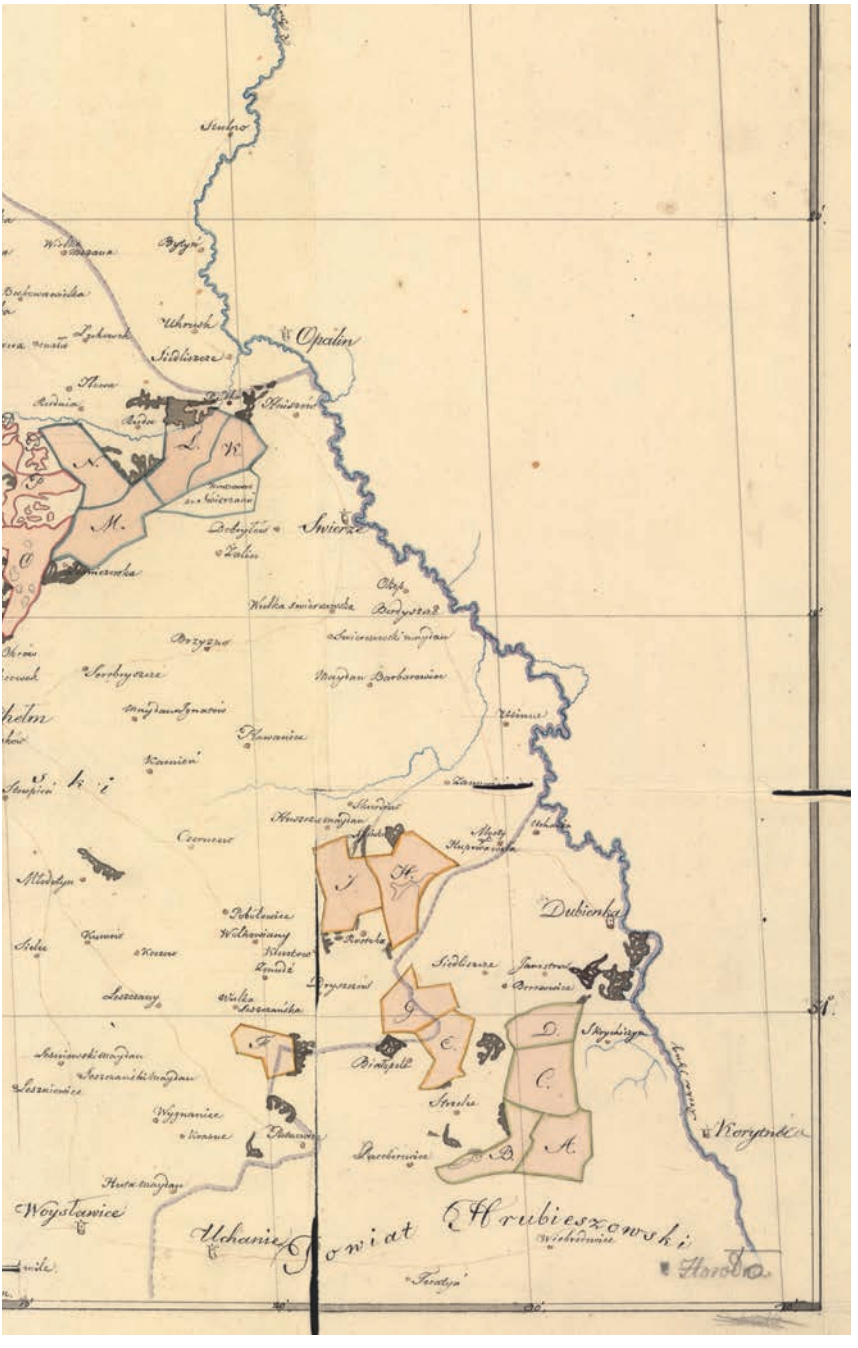

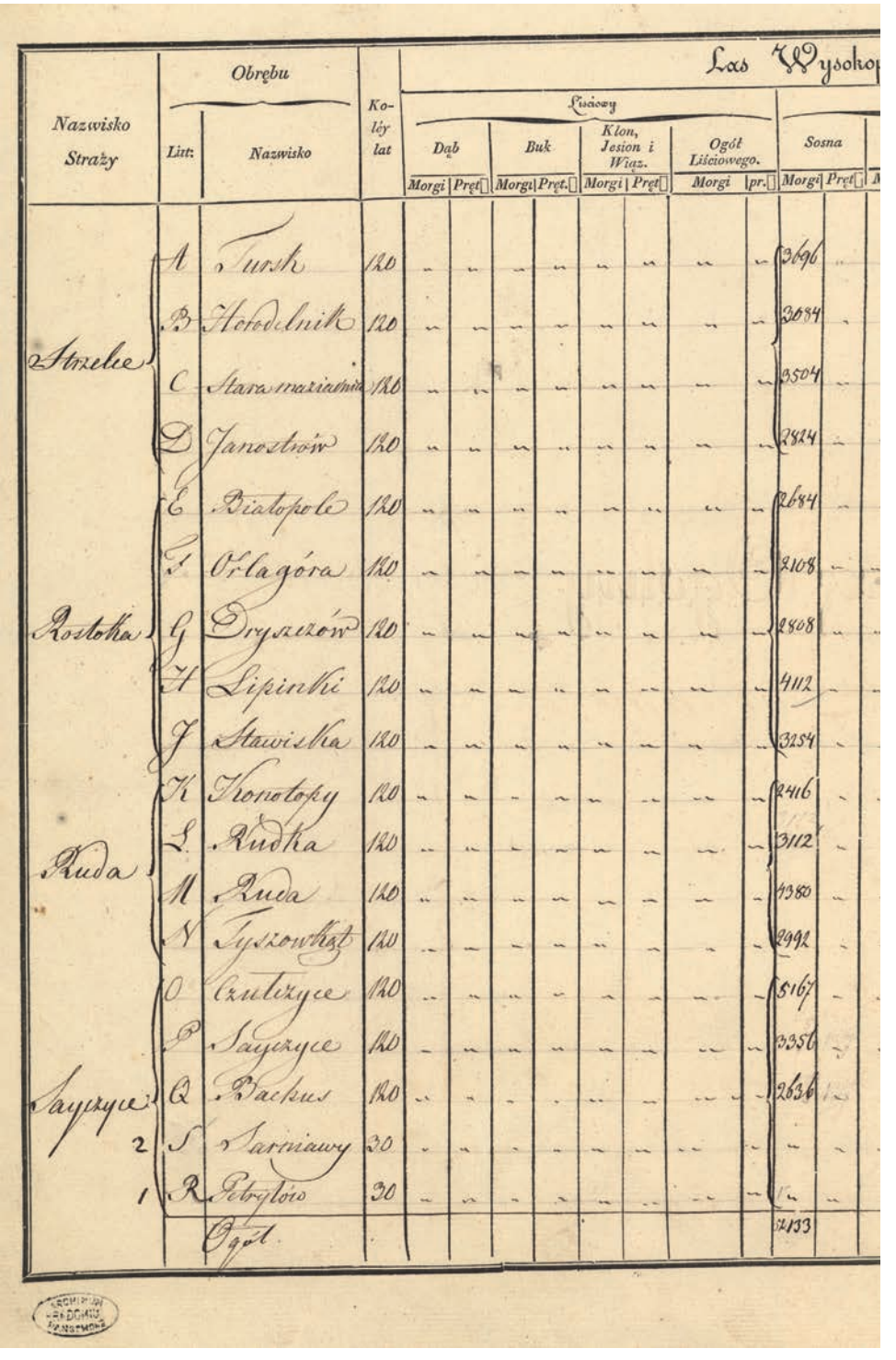
Ryc. 2. Mapa operatowa z lat 30. XIX wieku. Widoczne są 3 okręgi gospodarcze (cyfry rzymskie, nazwy), w których wyróżniono roczne poręby. M. Adamski, W. Baranowski, S. Wilkowski, *Leśnictwo Lublin, Straż Krępiec, Obręb Janowiec, Lit. B*, 1834, Archiwum Państwowe w Radomiu, zesp. 44, seria 37, sygn. 3, strona 4

Gra. z Dobr. Lie. Luszczowa
Strzelec w Wsi Janowice
III
Dąbrowa
II
Dębina
I
Pszeniczniki
Wydzierżan Janowice
Gra. z Dobr. Wieczysto
Podziałka
200 Prętów Polskich na 1 Cal Linwke
400 Prętów Polsk.

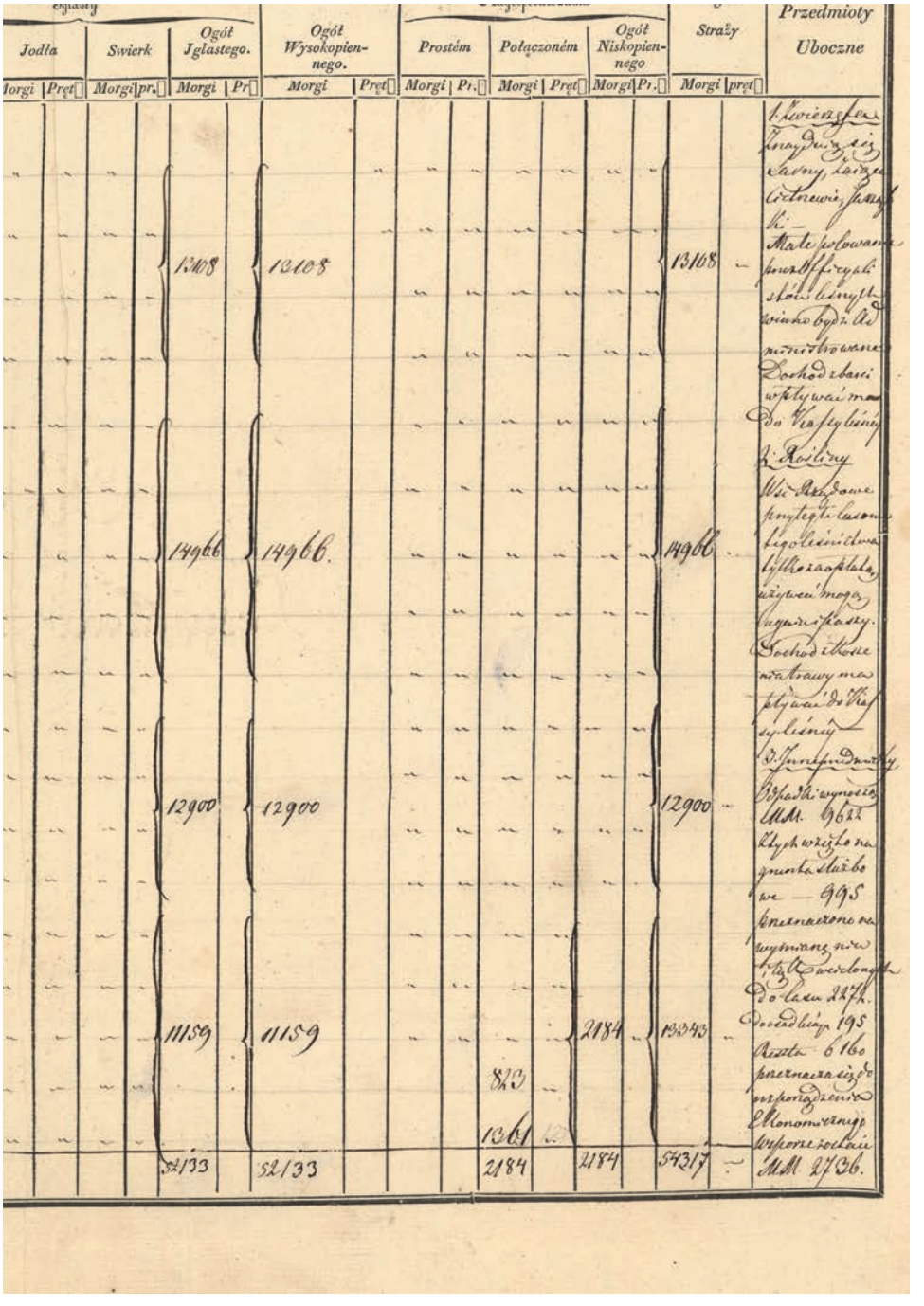

Ryc. 3. Mapa operatowa z lat 20. XIX wieku. Przedstawia obszar leśnictwa Dubienka podzielony na straże i obręby leśne (wielkie litery). Szarą barwą pokazano tzw. odpadki leśne, czyli lasy nieurządzone. J. Żebrowski, *Urządzenie Tymczasowe Leśnictw Rządowych w Województwie Lubelskim*, 1825, Archiwum Państwowe w Radomiu, zesp. 44, seria 37, sygn. 1, strona 16

Opalin
Dubienka
Uchanie
Powiat Hrubieszowski
Horyniec
Wojsławice

Ryc. 4. Tabela opisująca leśnictwo Dubienka – w prawie wszystkich obrębach dominowały lasy sosnowe. J. Żebrowski, *Urządzenie Tymczasowe Leśnictw Rządowych w Województwie Lubelskim*, 1825, Archiwum Państwowe w Radomiu, zesp. 44, seria 37, sygn. 1, strona 15

Jodła		Swierk		Ogół Iglastego.		Ogół Wysokopien-nego.		Prostém		Połączoném		Ogół Niskopien-nego		Straży		Przedmioty Uboczne
Morgi	Pręt	Morgi	pr.	Morgi	Pr	Morgi	Pręt	Morgi	Pr.	Morgi	Pręt	Morgi	Pr.	Morgi	pręt	
				1308		12108								13168	—	1. Zwierzyna
				14966		14966.								14966	—	Do Vaszy Leśny
				12900		12900								12900	—	Wypadki wynoszą
				11159		11159						2184	—	13343	—	Do lasu 2874
										825	—					
										1361	12					
				52133		52133				2184		2184		54317	—	

przez Piasecką[31]. Warto tu jednak odnotować, że z powodu przemian własnościowych granice i nazwy leśnictw często się wówczas zmieniały. Na przykład, w połowie XIX wieku na opisywanym obszarze znajdowały się lasy leśnictw Chełm, Lubartów (część), Lublin i Nowa Aleksandria[32].

Spośród pozostałych 87 planów gospodarczych, większość tych sprzed I wojny światowej opisana jest w języku rosyjskim. Operatów powojennych jest kilkanaście. Obejmują one głównie lasy prywatne z obszaru Ordynacji Zamojskiej (44 operaty) i z okolic Hrubieszowa (23), a także kilkanaście majoratów. Liczba zawartych w nich map jest bardzo zróżnicowana i wynosi od zera (mapy wyjęto z okładek) do ponad trzydziestu. Dominują skale 1:5000, 1:10 000 oraz 1:20 000 (dla map zbiorczych lasów ordynackich 1:80 000). Podział na okręgi, opisywane cyframi i toponimami, stosowano nadal. Jednak prowadzone przez kilkadziesiąt lat wyręby i odnowienia wpływały na potrzebę sporządzania coraz bardziej szczegółowych map przydatnych do planowania kolejnych zabiegów gospodarczych. Dlatego na części z nich wyróżniano już graficznie lasy iglaste, liściaste i mieszane (kolorem) lasy starsze, młodsze i zagajniki (nasyceniem barwy) a także wpisywano pole powierzchni każdego drzewostanu. Nadal pokazywano też plany cięć, ale już tylko na najbliższe lata. Coraz bardziej szczegółowa była część opisowa, gdzie wymieniano na przykład uprawnienia serwitutowe.

Do niespotykanych dziś opracowań należy zaliczyć 10 zbiorów planów osad leśnych wykonanych w latach 1893–1910 dla leśnictw Ordynacji Zamojskiej. Zawierają one po kilkadziesiąt arkuszy wielkoskalowych map przedstawiających zabudowania i granice użytków z podaniem ich pola powierzchni.

5. Podsumowanie

Wartość naukowa dawnych map leśnych znajdujących się w Archiwum Państwowym w Lublinie jest zróżnicowana. Zbiór map z terytorium Ordynacji Zamojskiej jest unikatowy w skali kraju. Mapy z lat 1786–1787, w przewadze włączone później do „Zbioru Map Lasów Ordynackich", mogą okazać się nawet najdawniejszymi, zachowanymi mapami leśnymi opisanymi w języku polskim. Tezę tę należy zweryfikować kontynuując prace w innych archiwach. Mapy małych fragmentów lasów z pozostałych rejonów guberni mają znaczenie jedynie lokalne. Wiadomo, że duża liczba operatów ilustrujących gospodarkę w dawnych lasach regionu znajduje się w Archiwum Państwowym w Radomiu, warto zatem doprowadzić do pełniejszego ich opracowania. Dzięki opisom zawartym w tabelach, uzupełniających mapy leśne, możliwe jest sporządzenie historycznej mapy drzewostanów z XIX wieku dla około połowy powierzchni

[31] J. Piasecka, 1985, *Polskie atlasy geograficzne do połowy XIX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 17, nr 4, s. 169–190.

[32] A. Połujański, op. cit., s. 379.

lasów byłej guberni lubelskiej. Wartość kulturową map podnoszą także nazwy obszarów leśnych, przy czym ich liczba zmieniała się wraz z wprowadzaniem nowych zasad gospodarowania.

Niestety, część spośród najcenniejszych map jest w stanie, który utrudnia ich potencjalne wykorzystanie w szczegółowych pracach badawczych (nie sporządza się ich skanów). Wskazane jest znalezienie funduszy na ich konserwację, są one bowiem wyjątkowym świadectwem dorobku polskiej kartografii leśnej.

Literatura

Bartoszewicz H., 2008, *Zbiory kartograficzne Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 40, nr 2, s. 144–157.

Cebrykow P., 2015, *Dawne mapy topograficzne Lubelszczyzny jako źródła informacji w badaniach historyczno-geograficznych*, w: *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, Lublin, s. 85–102.

Janocińska B., 2003, *Zasób kartograficzny Archiwum Państwowego w Lublinie w latach 1918–1944*, w: *Archiwum Państwowe w Lublinie, dzieje i zasób*, Warszawa, s. 73–102.

Jaszczak R., 2008, *Urządzanie lasu w Polsce do 1939 roku, część II – urządzanie lasu w Królestwie Polskim*, „Sylwan", t. 152, z. 5, s. 3–13.

Kisiel H., 1962, *Akta Zarządu Dóbr Państwowych w Radomiu, „Archeion",* t. 36, s. 87–101.

Kozaczka M., 2002, *Gospodarka leśna Ordynacji Zamojskiej (1918–1939)*, „Kwartalnik Historyczny", r. 109, nr 2, s. 61–75.

Okła K., 2019, *O początkach regulacji gospodarki leśnej w Puszczy Kozienickiej, czyli jak powstało pierwsze urządzanie lasu w Polsce*, Kozienice.

Olenderek T., 2018, *Mapy leśne Królestwa Polskiego w zasobach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, „Sylwan", t. 162, z. 5, s. 422–428.

Olenderek T., 2021, *Mapy leśne w Królestwie Polskim 1816–1831*, Warszawa.

Olenderek T., Mazur K., 2020, *Mapy leśne Królestwa Polskiego w zasobach Archiwum Państwowego w Radomiu*, „Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej", t. 19, s. 221–234.

Pawłowska A., Sirko M., 1994, *Mapy Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca,* „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 26, nr 3, s. 140–149.

Pawłowska-Wielgus A., 1971, *Inwentarz materiałów kartograficznych Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca 1786–1941*, Warszawa.

Piasecka J., 1985, *Polskie atlasy geograficzne do połowy XIX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 17, nr 4, s. 169–190.

Pietrzak L., 1981, *Zasób kartograficzny Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Radomiu – jego kształtowanie i charakterystyka*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego", t. 18, z. 1, s. 50–52.

Plater L., 1827, *Rys leśno-statystyczny Królestwa Polskiego*, „Sylwan", t. 4, z. 1, s. 11–96.
Połujański A., 1854, *Opisanie lasów Królestwa Polskiego i guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym, tom 1*, Warszawa.
Połujański A., 1861, *Leśnictwo polskie, część druga, urządzenie lasów*, Warszawa.
Przegon W., Żygawski J., 2018, *Kartograficzne zamostiana*, Kraków – Zamość.
Rajca C., 1972, *Gospodarka leśna w Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku, uwagi o urządzaniu i organizacji*, „Roczniki Humanistyczne", t. 20, z. 2, s. 207–217.
Sawicki A., Okła K., 2013, *200 lat kartografii leśnej, katalog wystawy*, Warszawa.
Tittenbrun A., 2013, *Skład gatunkowy i struktura lasów Roztoczańskiego Parku Narodowego*, Zwierzyniec.
Zugaj L., 2017, *Historia Nadleśnictwa Puławy*, Puławy.

Źródła kartograficzne (w kolejności chronologicznej)

Nazarewicz A., *Mapa Lasu Klucza Lipskiego Państwa Ordynacji Zamojskiej*, 1786, Archiwum Państwowe w Lublinie, zesp. 71, seria 9.4.4.2, sygn. 1175.
Lewicki J., *Mapa Lasu Par zwanego do Ordynacji Zamojskiej a osobliwie Klucza Tomaszowskiego należącego w Cyrkule Zamojskim leżącego*, 1787, Archiwum Państwowe w Lublinie, zesp. 71, sygn. 1197.
Owidzki J. (red.), *Zbiór Map Lasów Ordynackich w Galicy in martio 1793 uczyniony*, 1793, Archiwum Państwowe w Lublinie, zesp. 71, sygn. 1149.
Kierłowicz J., *Mapa Lasów i wsi Lipy do Państwa Ordynacji Zamojskich należącej*, 1806, Archiwum Państwowe w Lublinie, zesp. 71, sygn. 1176.
Birner J., *Mapa Lasów we Wsi Kawalowie do Sched dwóch, to jest WW. OO. Franciszkanów Konwentu Zamojskiego i W JM Pani Wiszniowskiej należących*, 1809, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zesp. 402, sygn. 561-20.
Szwartze M., Dębski A., *Urządzenie Tymczasowe Leśnictwa Lubelskiego*, 1824 (uzup. 1834), Archiwum Państwowe w Radomiu, zesp. 44, seria 37, sygn. 3.
Żebrowski J., *Urządzenie Tymczasowe Leśnictw Rządowych w Województwie Lubelskim*, 1825, Archiwum Państwowe w Radomiu, zesp. 44, seria 37, sygn. 1.
Ostrowski W., *Plan Lasów Dóbr Ratoszyna z przyległościami prawem wiecznym emfiteutycznym jako Dóbr Pojezuickich posiadanych*, 1828, Archiwum Państwowe w Radomiu, zesp. 44, seria 33, sygn. 45.
Turzański J. (kop.), *Mapa Ogólna Dóbr i Lasów Rządowych w Królestwie Polskim*, 1828, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zesp. 402, sygn. 88-10.

Adamski M., Baranowski W., Wilkowski S., *Leśnictwo Lublin, Straż Krępiec, Obręb Janowiec, Lit. B*, 1834, Archiwum Państwowe w Radomiu, zesp. 44, seria 37, sygn. 3, strona 4.

Szwartze M., Kondratowicz, *Plan Lasów do Dóbr Puławy należących*, 1836, Archiwum Państwowe w Radomiu, zesp. 44, seria 33, sygn. 137.

Krupiński S., *Plan położenia Dóbr i Lasów Rządowych w Okręgu Ekonomicznym Lubelskim Guberni Lubelskiej*, 1847, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zesp. 402, sygn. 50-1.

Połujański A., *Mapa leśna Królestwa Polskiego*, zał. do: *Opisanie lasów Królestwa Polskiego i guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym, tom 1*, 1854, Warszawa.

Forest maps of the Lublin governorate area

Tomasz Olenderek

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Instytut Nauk Leśnych
ORCID 0000-0002-5558-8310
E-mail: tomasz_olenderek@sggw.edu.pl

Summary: The goal of the research work described in this paper was to find, review and describe the old forest maps of the Lublin governorate area. The maps studied were located in the collections of the National Archive in Lublin (archive files 71, 141, 636 and 206 at the Chełm branch), the National Archive in Radom (archive file 44) and Main Archive of Old Records in Warsaw (archive file 402). Altogether 135 forest planning surveys from the years 1823–1939 were found (with text in Polish or Russian), as well as 396 loose maps from the years 1786–1941 (with text in Polish, Russian or German). Three principal historical periods were distinguished: the Austrian occupation and the Duchy of Warsaw (1786–1814), Congress Poland (1815–1914) and later times (until 1941).

The maps found in the archives include 8 produced in 1786–1814 for the area of the Zamość Entail (file number 71). There is also a 'Collection of Maps of Entail Forests' made in 1793 (document number 1149), which is unique on a national scale. This consists of 72 maps from 1786–87, mostly at the 1:14,400 scale, with text in Polish, German or Latin.

Among the maps from 1815–1914, more then half have Polish text, while the remainder (produced after 1870) have text in Russian. They are divided into three groups: maps of small forest areas located in various counties of the Lublin region, maps of forest administrative units of the Zamość Entail and forest thematic maps.

The greatest number of maps are from the years 1918–1941. Almost all of these cover areas belonging to the Zamość Entail. They include maps of forest districts and areas as well as various thematic maps, including maps of foresters' settlements. A few maps were made in the times of German occupation during World War II.

The National Archive in Lublin contains very few old maps of the national (government) forests. However, it is known that many of these are to be found in the collections of the National Archive in Radom. Many extremely valuable forest maps are in poor condition. It is recommended that funds be found for their conservation, as these maps represent an important part of the heritage of Polish forest cartography.

Keywords: forest cartography, old forest maps, Lublin governorate

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 489–508
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Chorografia *Geografii polskiej Warmii* Walentego Barczewskiego w ujęciu jakościowym i ilościowym

Bogdan Wolak

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Geoinżynierii
ORCID: 0000-0003-2896-0962
E-mail: wolak@uwm.edu.pl

Zarys treści: Dla obiektów i zjawisk będących podmiotem badań geograficzno-historycznych można gromadzić dane geograficzne obejmujące informacje przestrzenne lub opisowe. Dane opisowe określane są jako atrybuty obiektów, które stanowią opis ich cech ilościowych (liczba) albo jakościowych (tekst) niezwiązanych z umiejscowieniem obiektów i zjawisk w przestrzeni. Źródła tekstowe dostarczają nam istotnych informacji o obiektach i zjawiskach. Autor artykułu wykorzystuje książkę księdza Walentego Barczewskiego *Geografia polskiej Warmii* jako źródło danych w celu zgromadzenia tematycznych zbiorów informacji o obiektach, a następnie przedstawia wyniki przy użyciu odpowiednich metod prezentacji.

Słowa kluczowe: „polska Warmia", dane geograficzne, kartograficzne metody prezentacji, ksiądz Walenty Barczewski

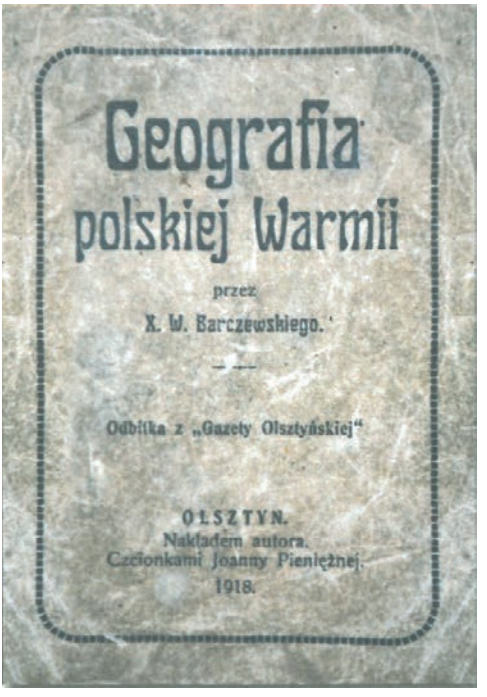
1. Wprowadzenie

Termin „chorografia" rozumiany jest jako szczegółowy opis kraju, regionu lub niewielkiej części powierzchni kuli ziemskiej. Wywodzi się z języka greckiego – *chora* oznacza kraj, *grafein* zaś znaczy pisać. Pojęcie chorografii „można więc uzupełnić następującymi stwierdzeniami:

– jest to systematyczny opis krainy lub krain;
– opis może zawierać informacje geograficzne, biologiczne, historyczne i in."[1].

Chorografia zajmuje się więc zbieraniem szczegółowych danych o konkretnym terenie. „Na powstanie chorografii wpływ wywarły podróże, odkrycia geograficzne oraz rozwój świadomości przestrzennej ludzi. Już w czasach przedpiśmiennych musiały istnieć jakieś oralne formy opisu zamieszkiwanego

[1] D. Rott, *Staropolskie chorografie*, Warszawa 1995, s. 33.

Ryc. 1. Okładka *Geografii polskiej Warmii* W. Barczewskiego, Olsztyn 1918

terytorium terytoriów sąsiednich. Z czasem przekazy te stawały się coraz obszerniejsze i precyzyjniejsze i, być może, usamodzielniły się”[2].

Opisy krajów i krain można znaleźć w licznych dziełach wybitnych uczonych, np. Arystotelesa[3] i Ptolemeusza. „Autor *Wstępu do geografii* (*Geographike hyphegesis*) w ośmiu księgach zajmował się m.in. matematycznymi podstawami kartografii (odwzorowaniem sferycznej powierzchni naszej planety na mapie). Księga pierwsza podawała rozróżnienie między geografią a chorografią, a kolejne zawierały katalog prawie ośmiu tysięcy nazw własnych”[4]; z kolei „Jan Długosz w *Chorografii Regni Poloniae* przedstawił m.in. granice Europy, Polski, diecezji, łańcuchy górskie, osiedla, bogactwa naturalne, faunę i florę oraz zagadnienia gospodarcze, handlowe, hydrograficzne i klimatyczne. *Chorografia Regni Poloniae* to nie tylko cenny dokument epoki, to nie tylko źródło najwyższej wagi dla geografii historycznej, to również przestrzenny obraz piętnastowiecznego Królestwa Polskiego w całej świeżości i prawdzie autentycznego przekazu”[5].

[2] Ibidem, s. 43.

[3] W 13. rozdziale II księgi *Meteorologii* Arystoteles wymienił ważniejsze rzeki i góry oraz opisał granice znanej sobie ekumeny.

[4] D. Rott, *Staropolskie…*, op. cit., s. 47.

[5] W. Szelińska, *Chorografia Regni Poloniae Jana Długosza*, Kraków 1980, s. 143.

Geografia polskiej Warmii (ryc. 1) księdza Walentego Barczewskiego jest szczegółowym opisem tych ziem, zawierającym informacje geograficzne (nazwy w językach polskim i niemieckim, dane o ukształtowaniu, pokryciu i sposobie użytkowania terenu), historyczne (wiadomości na temat lokalizacji miast i wsi oraz wydarzeń), hydrograficzne (nazwy rzek, jezior, bagien). Autor podjął także zagadnienia społeczno-gospodarcze i religijne. Tekst ukazał się w 1917 r. jako dodatek do „Gazety Olsztyńskiej", a w 1918 r. opublikowano wydanie książkowe.

Walenty Barczewski (1856–1928) urodził się w Jarotach[6] (niem. Jondorf), a zmarł w Brąswałdzie (niem. Braunswalde), gdzie od lipca 1894 r. był proboszczem. W latach 1921–1928 był posłem do Sejmu Prowincjonalnego w Królewcu. Był autorem prac z zakresu dziejów kultury ludowej, geografii i historii Kościoła polskiej Warmii, napisał m.in. *Kiermasy na Warmii* (1883), *Geografia polskiej Warmii* (1917), *Piśmiennictwo polskie na Warmii w XIX i XX stuleciu* (1923–1925), *Kościoły katolickie na Mazurach* (1926), *Gwary ludu na Warmii i Mazurach*, *Źródła naszej Łyny*.

2. Rejencja olsztyńska w świetle podziału administracyjnego Prus Wschodnich w latach 1905–1920

W Królestwie Pruskim obowiązywał podział administracyjny składający się z jednostek czterech stopni: prowincji, rejencji, powiatów i gmin. Rejencja olsztyńska (niem. Regierungsbezirk Allenstein) została powołana do życia 1 listopada 1905 roku[7]. Składała się z dziewięciu powiatów: reszelskiego, szczycieńskiego, nidzickiego, ostródzkiego, olsztyńskiego, ełckiego, giżyckiego, piskiego i mrągowskiego (ryc. 2). Jej powierzchnia wynosiła 12 032 km^2, a na początku XIX w. zamieszkiwało ją 519 626 osób[8].

Powołanie nowej rejencji[9] okazało się bardzo korzystne dla Olsztyna i przyniosło mu ważne inwestycje, m.in. budowę wielkiego gmachu dla władz rejencyjnych, starostwa, poczty, sądu i koszar wojskowych. Wzrost liczby mieszkańców miasta doprowadził do wyodrębnienia 1 kwietnia 1910 r. powiatu miejskiego. „Z maleńkiego miasteczka, liczącego w 1861 roku niewiele ponad cztery tysiące mieszkańców, stał się w 1920 roku dużym, jak na ówczesne czasy miastem, zamieszkałym przez prawie 39 tysięcy mieszkańców"[10].

Na przełomie XIX i XX stulecia w regionie zaczęto budować zakłady przemysłowe m.in. fabryki maszyn, zapałek, cegielnie, browary. Do Olsztyna doprowadzono gaz, wodociąg, kanalizację, prąd elektryczny, pojawiły

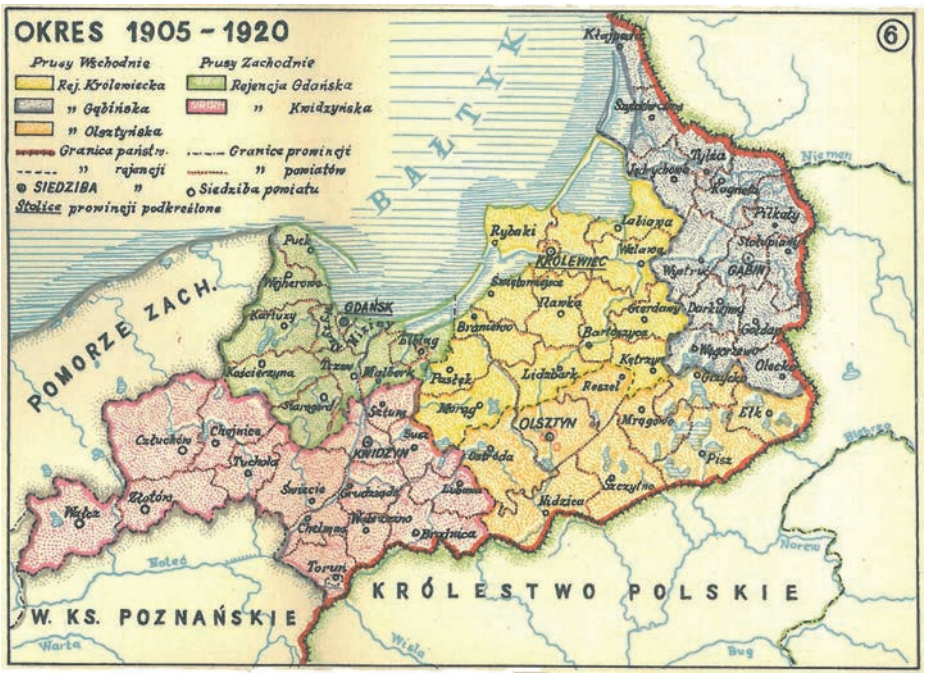
6 Jaroty obecnie są dzielnicą Olsztyna.

7 T. Cieślak, *Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych*, Olsztyn 1966, s. 33.

8 Ibidem, s. 33.

9 Od 1 listopada 1905 r.

10 S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn 1992, s. 211.

Ryc. 2. Pomorze Wschodnie (1772–1939). Podział administracyjny w okresie 1905–1920 (źródło: T. Cieślak, *Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych,* Olsztyn 1966, załącznik, opracowanie mapy G. Leyding)

się tramwaje. W 1912 r. w mieście utworzono okręg wojskowy, a „garnizon olsztyński w 1914 r. liczył 16 tysięcy żołnierzy”[11].

3. Zagadnienia ludnościowe i stan gospodarki rejencji olsztyńskiej na początku XX wieku

Rejencja olsztyńska, podobnie jak całe Prusy Wschodnie, cechowała się niskim potencjałem demograficznym i stosunkowo rzadką gęstością zaludnienia. Ta ostatnia wynikała z wysokiego udziału lasów i jezior oraz słabych gleb, które były przyczyną niskiej efektywności gospodarki rolnej[12].

Struktura narodowościowa rejencji olsztyńskiej była bardziej złożona niż na pozostałym terytorium Prus Wschodnich, gdzie dominowała ludność niemiecka. Zamieszkiwała ją w znacznym stopniu ludność polska[13]. Ustalenie

[11] Ibidem, s. 211.

[12] P. Eberhardt, *Zagadnienia ludnościowe obszaru byłych Prus Wschodnich*, Warszawa 1995, s. 11.

[13] Ludność polska skupiała się również w powiatach Sztum, Kwidzyn, Susz w rejencji kwidzyńskiej oraz w powiecie Olecko w rejencji gąbińskiej.

Tabela 1. Gęstość zaludnienia Prus Wschodnich w 1910 r.

Lp.	Rejencje	Powierzchnia w km²	Liczba ludności	
			w tys.	na 1 km²
1.	Królewiecka (niem. Königsberg)	13 145	852,1	65
2.	Gąbińska (niem. Gumbinnen)	9 398	527,3	56
3.	Olsztyńska (niem. Allenstein)	11 520	518,7	45
4.	Kwidzyńska (niem. Marienwerder)	2 927	249,2	85
Ogółem		36 990	2 147,3	58

Na podstawie spisu ludności z 1910 r.
Źródło: P. Eberhardt, *Zagadnienia ludnościowe obszaru byłych Prus Wschodnich*, Warszawa 1995, s. 11.

dokładnej liczby Polaków mieszkających w rejencji olsztyńskiej jest dość trudne z powodu braku wiarygodnych materiałów statystycznych. Kwestionowane są spisy ludności przeprowadzane przez administrację pruską, zwłaszcza ten z 1925 r. oraz spisy późniejsze.

Na początku XX w. rejencja olsztyńska nie utraciła swojego pierwotnego, typowo rolniczego charakteru. Jako region słabo uprzemysłowiony rozwijała się stosunkowo powoli. Dominował przemysł oparty na rolnictwie i leśnictwie, a więc na bogactwie naturalnym regionu. Znajdowały się w niej cukrownie, cegielnie, mleczarnie, browary, tartaki, młyny. Większość ludności jednak żyła z rolnictwa, które cechowało się zróżnicowaną strukturą agrarną. Istniały bowiem gospodarstwa wielkoobszarowe powyżej 100 ha oraz wiele małych gospodarstw do 0,5 ha. Około 2/3 zaludnienia stanowiła ludność wiejska, a 1/3 ludność miejska (tab. 2).

Stosunkowo dobrze rozwinięta infrastruktura techniczna (głównie gęsta sieć linii kolejowych), a także ulokowanie licznych garnizonów wojskowych powodowały, że był to obszar o dużym znaczeniu militarnym. Pomimo urokliwych walorów krajobrazowych rejencja olsztyńska miała niewielkie znaczenie turystyczne.

Na przełomie XIX i XX stulecia w Prusach Wschodnich odczuwalna była emigracja zarobkowa ludności: „ogromne stosunkowo straty ludności wiejskiej, wywołane przez emigrację do zachodnich ośrodków przemysłowych, zaostrzają trudności przy uzyskiwaniu sił roboczych, wykwalifikowanych do pracy na roli”[14]. Wśród przyczyn ruchów migracyjnych ludności były

[14] A. Muennich, *Osadnictwo niemieckie w Prusach Wschodnich*, Toruń 1934, s. 14.

niechęć robotników rolnych do ciężkiej pracy na roli i perspektywa znacznie wyższych zarobków w przemyśle na zachodzie Europy, połączona z atrakcyjnością miast.

Tabela 2. Liczba ludności w rejencji olsztyńskiej w 1925 r.[15]

Lp.	Nazwa powiatu	Liczba ludności w tys.	Ludność			
			miejska		wiejska	
			w tys.	w %	w tys.	w %
1.	m. Olsztyn (S. Allenstein)	38,1	38,1	100,0	–	–
2.	Olsztyn (Landkreis Allenstein)	55,8	4,8	8,6	51,0	91,4
3.	Pisz (Landkreis Johannisburg)	55,2	10,2	18,5	45,0	81,5
4.	Giżycko (Landkreis Lötzen)	45,8	13,1	28,6	32,7	71,4
5.	Ełk (Landkreis Lyck)	58,4	15,4	26,4	43,0	73,6
6.	Nidzica (Landkreis Neidenburg)	38,6	6,5	16,8	32,1	83,2
7.	Szczytno (Landkreis Ortsbelg)	71,0	15,4	21,7	55,6	78,3
8.	Ostróda (Landkreis Osterode)	76,6	23,0	30,0	53,6	70,0
9.	Reszel (Landkreis Rössel)	49,0	15,8	32,2	33,2	67,8
10.	Mrągowo (Landkreis Sensburg)	51,8	9,8	18,9	42,0	81,1
Ogółem		540,3	152,1	28,1	388,2	71,9

Źródło: P. Eberhardt, *Zagadnienia*…, s. 20.

4. Wybrane aspekty wykorzystania źródeł tekstowych w badaniach geograficzno-historycznych

Pozyskane zbiory informacji o wybranym obiekcie pozwalają na wszechstronne wykorzystanie w badaniach naukowych. Istotnymi zagadnieniami są model (rastrowy i wektorowy), rodzaj (graficzny i opisowy) oraz sposób zapisu (*.XLS, *.DBF, *.SHP) gromadzonych danych tematycznych. W modelu rastrowym przestrzeń zapisywana jest w postaci regularnej siatki pól elementarnych (macierz lub piksele), a w wektorowym w postaci obiektów punktowych, liniowych albo powierzchniowych według ich cech geometrycznych. Dane graficzne (przestrzenne) mogą być dwu- (2D) lub trzywymiarowe (3D), zawierać informacje o geometrii obiektów (kształt, wielkość, położenie), a także

[15] Na podstawie spisu ludności z 1925 r.

o ich rozmieszczeniu względem innych obiektów (topologia). Dane opisowe, określane jako atrybuty obiektów, stanowią opis ich cech ilościowych (liczba) lub jakościowych (tekst) i nie są związane z umiejscowieniem obiektów w przestrzeni.

Wykorzystując dane tekstowe jako źródło informacji, należy zwrócić uwagę na ich jakość, w szczególności na pochodzenie, tj. sposób i czas pozyskania, oraz zgodność – czy nie ma sprzeczności danych. Zbiory te należą do ważnych źródeł informacji geograficznej i historycznej. Obejmują wszystkie treści pisane, czyli encyklopedie, publikacje naukowe, czasopisma, podręczniki, przewodniki turystyczne, informatory, opisy, wykazy, roczniki statystyczne, a także literaturę piękną.

Źródła tekstowe wykorzystywane są m.in. w badaniach geograficzno-historycznych dotyczących wielokulturowości, skupiających się na zróżnicowaniu narodowościowym i religijnym, regionach wielokulturowych i dziedzictwie kulturowym. „Podstawowymi punktami odniesienia geograficznych badań dotyczących wielokulturowości jest przestrzeń, środowisko geograficzne oraz elementy społeczno-kulturowe, przy jednoczesnym uwzględnieniu wpływu uwarunkowań historycznych i politycznych”[16]. Tekst w tego typu badaniach pozwala na poznanie złożoności i różnorodności narodowościowej i wyznaniowej analizowanego obszaru, określenie procesów migracji ludności.

Innym przykładem zastosowania dokumentów tekstowych w badaniach jest problematyka geografii regionalnej, która swój początek zaczerpnęła z chorografii. „Geneza koncepcji regionalnej sięga starożytności, początku geografii, która powstała jako dziedzina wiedzy z jednej strony powołana do opisów określonych fragmentów Ziemi, co utożsamiało geografię z chorografią (Strabon), z drugiej jako nauka zajmująca się zjawiskami i procesami odnoszącymi się do Ziemi jako całości – geografia (Erastoteles)”[17]. Geografia regionalna pokazuje indywidualność i odrębność jednych obszarów wobec innych, będącą efektem różnorodności zjawisk występujących na planecie. Poszukuje podstaw odmienności przestrzeni wynikającej z czynników przyrodniczych i społecznych, a także z relacji występujących między obiektami. Jak zauważył A. Suliborski, „celem ogólnym geografii regionalnej byłoby ustalenie (odkrycie) spójności obszaru (jedności otaczającej nas rzeczywistości), w całej jego wewnętrznej różnorodności, przez wykazanie roli i znaczenia budujących go głównych elementów oraz ich funkcji w kreowaniu różnych relacji system człowiek-środowisko, określenie charakteru tych relacji (jakościowego

16 M. Barwiński, *Wielokulturowość we współczesnych polskich badaniach geograficznych i edukacji geograficznej – zarys problematyki*, „Przegląd Geograficzny”, t. 88, 2016, z. 2, s. 138.

17 A. Suliborski, *Geografia regionalna i jej znaczenie dla istoty geografii*, w: *Miasto – region – tożsamość geografii. Wybór prac Andrzeja Suliborskiego*, red. M. Wójcik, Łódź 2016, s. 149. (Uwaga: praca została wydana w 2006 r. w monografii *Geografia regionalna jako przedmiot badań i nauczania*, Poznań, s. 15–27).

i ilościowego) i znaczenia w tworzeniu jedności badanego obszaru, jego indywidualności i specyfiki”[18].

Wykorzystanie źródeł tekstowych w badaniach geografii regionalnej może mieć charakter:

- procesualny – przedmiotem zainteresowania są procesy, dynamika zjawiska;
- kontekstualny – wyjaśnianie indywidualności przestrzeni w określonych aspektach (społecznym, kulturowym, ekonomicznym, przestrzennym), podkreślenie regionalnej specyfiki;
- problemowy – pokazanie problemów rozwoju regionu (miejsc) w powiązaniu z wieloma zjawiskami kształtującymi jego osobliwość;
- całościowy – dążenie do szerokiego wyjaśnienia (zrozumienia) problemu w ramach pewnych obszarów;
- teoretyczny – rozwiązanie problemu odbywa się w ramach określonych modeli badawczych[19].

Kolejnym przykładem wykorzystania źródeł tekstowych w badaniach geograficzno-historycznych jest opis obiektów i zjawisk. Dokonuje się go za pomocą atrybutów obiektów ilościowych (liczba) albo jakościowych (tekst) z bazy danych i służy do określenia nieprzestrzennych właściwości i relacji obiektów. Atrybuty jakościowe odpowiadają na pytania „co?” lub „jaki?” i określają przynależność obiektów do pewnej kategorii albo są ich nazwami[20]. Atrybuty ilościowe udzielają odpowiedzi na pytania „ile?”, czyli jak duży jest dany obiekt lub jak intensywne jest zjawisko[21]. Dodanie atrybutu czasu umożliwia badanie zjawisk zmiennych w czasie i przestrzeni. Jak zauważył B. Szady, „czasowo-przestrzenne systemy baz danych umożliwiają gromadzenie i analizę danych oraz prezentację informacji o zjawiskach (atrybuty opisowe) w ich wymiarze przestrzennym (atrybuty geograficzne) przy uwzględnieniu chronologii (atrybuty czasowe)”[22].

Wybór jednostki odniesienia (pola podstawowego lub pola odniesienia, jednostki przestrzennej bądź statystycznej) w naukach geograficzno-historycznych jest jedną z podstawowych kwestii badawczych. Najczęściej przyjmuje się jednostki administracyjne albo statystyczne, a także jednostki geometryczne, np. kwadraty lub sześciokąty, rzadziej zaś jednostki fizycznogeograficzne czy historyczne, co związane jest z łatwością dostępu do danych. Sporadycznie jako jednostki odniesienia występują parafie z powodu trudności z dotarciem do źródeł informacji oraz braku danych geometrycznych granic parafii.

---

18 Ibidem, s. 156.

19 M. Wójcik, *Koncepcje „nowej” geografii regionalnej*, w: *Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 6, red. W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski, Łódź 2011, s. 53–71.

20 W. Żyszkowska, W. Spallek, D. Borowicz, *Kartografia tematyczna*, Warszawa 2012, s. 41.

21 Ibidem, s. 43.

22 B. Szady, *Czasowo-przestrzenne bazy danych jako narzędzie w geografii historycznej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 2013, nr 14, s. 20.

5. „Polska Warmia" jako obiekt badań

Według W. Barczewskiego[23] termin „Warmia" pochodzi z czasów staropruskich: „Obrali około 600 lat przed Chrystusem pogańscy Prusacy w wojnie przeciw Mazowszu niejakiego Prutena (Prusa) arcykapłanem, a brata Widewuda (Wojewoda) królem. Widewud zaś podzielił przy śmierci państwo swe pomiędzy dwunastu synów. Jednemu z nich imieniem Warmo dostało się ziemstwo w dzisiejszych okolicach Brunsberka[24], Licperka[25], Biskupca, Olsztyna, odtąd Warmią, Warmien, później Wermland, Ermland zwaną"[26].

„Polska Warmia zawiera powiat olsztyński z miastami Olsztyn (Allenstein) i Watembork[27], i część powiatu reszelskiego z miastem Biskupcem (Bischofsburg) i z 27 parafiami. Jest to mniej więcej trzecia część właściwej Warmii. Polscy biskupi mieszkali swego czasu na zamku w Licperku (Heilsberg)"[28].

Jak podaje W. Barczewski, na obszarze „polskiej Warmii" (ryc. 3) ziemia była bardzo urodzajna. Głównie uprawiano pszenicę, żyto, jęczmień, len, groch, kartofle oraz warzywa. Pola, łąki, wzniesienia, lasy, bagna miały nazwy własne. „Ludzie mieszkali we wsi. Na polach nie było żadnych mieszkań. Stąd potrzeba było dla łatwiejszego porozumiewania się dalekie pola, łąki, lasy należące do jednej wsi, osobnemi obdarzyć nazwami, które i po separacji pozostały na ustach ludu. Wiele takich nazw sięga czasów staropruskich"[29]. Zazwyczaj nazwy tych miejsc powtarzały się w każdej miejscowości, do najczęstszych zaś należały: „przecze poprzek sztuk lub długich lech, dłuże, na sztukach, na działach (były to dodatnie udziały), w Gaju, na Rogatkach, w Bukowinie, na (w) Zapowiedzi (laski, oparczyska w niedostępnych grzępach), Gieleki duże torfowisko z małym laskiem, dwórznice"[30].

Krajobraz Warmii urozmaicony jest pagórkami, lasami, łąkami i jeziorami. Zróżnicowana przeszłość historyczna i religijna pozostawiła po sobie staropruskie cmentarzyska z urnami z iłu, w których można znaleźć resztki spalonych kości ludzkich, pierścienie, sprzączki, stare monety lub bursztyn. Charakterystycznym i nieodłącznym elementem pejzażu warmińskiego są przydrożne kapliczki i krzyże, które są świadectwem ludowej pobożności i religijności. „Po innych wsiach znajdują się także kaplice pomniejsze, bożemęki i krzyże murowane i drewniane, w których lub pod któremi lud warmiński schodzi się wieczorami do różańca i wspólnych modłów i pieśni…"[31].

---

23 Na podstawie legendy.

24 Brunsberk – obecnie Braniewo.

25 Licperk – obecnie Lidzbark Warmiński.

26 W. Barczewski, *Geografia polskiej Warmii*, Olsztyn 1918, s. 7.

27 Watembork – obecnie Barczewo.

28 W. Barczewski, *Geografia…*, op. cit., s. 9.

29 Ibidem, s. 11.

30 Ibidem.

31 Ibidem, s. 31.

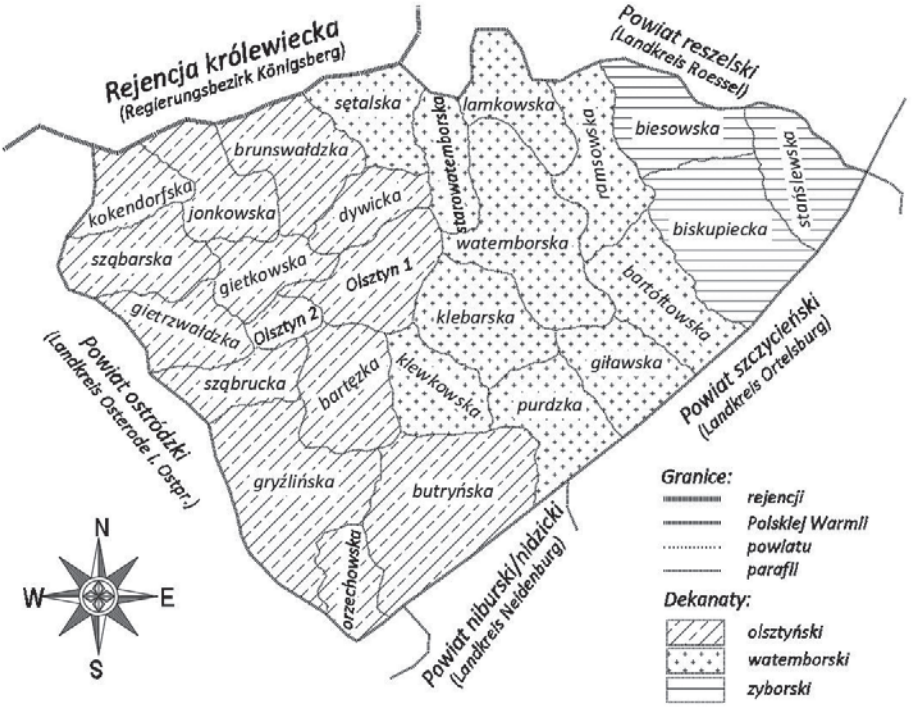
Ryc. 3. „Polska Warmia" w granicach rejencji olsztyńskiej (opracowanie własne)

6. Wykorzystanie źródeł tekstowych w badaniach geograficzno-historycznych na przykładzie *Geografii polskiej Warmii* W. Barczewskiego

Na „polskiej Warmii" na początku XX w. było 27 parafii zgromadzonych w trzech dekanatach. W skład dekanatu olsztyńskiego wchodziły parafie: Olsztyn (1, 2), dywicka (3), brunswałdzka (4), gietkowska (5), jonkowska (6), kokendorfska (7), sząbarska (8), gietrzwałdzka (9), sząbrucka (10), bartęzka (11), gryźlińska (12),orzechowska (13), butryńska (14). Do dekanatu watemborskiego należały parafie: watemborska (15), klebarska (16), klewkowska (17), purdzka (18), giławska (19), bartółtowska (20), ramsowska (21), lamkowska (22), starowatemborska (23), sętalska (24). Z kolei parafie biesowska (25), biskupiecka (26) i stańslewska (27) leżały w dekanacie zyborskim (ryc. 4).

„Polska Warmia" zamieszkiwana była w dużej mierze przez ludność polską, która głównie żyła z rolnictwa. Język polski (gwarę warmińską) można było usłyszeć „na targach i jarmarkach po miastach, a na odpustach i kiermasach (ucztach domowych po odpuście) we wsiach"[32]. W gwarze tej

[32] Ibidem, s. 29.

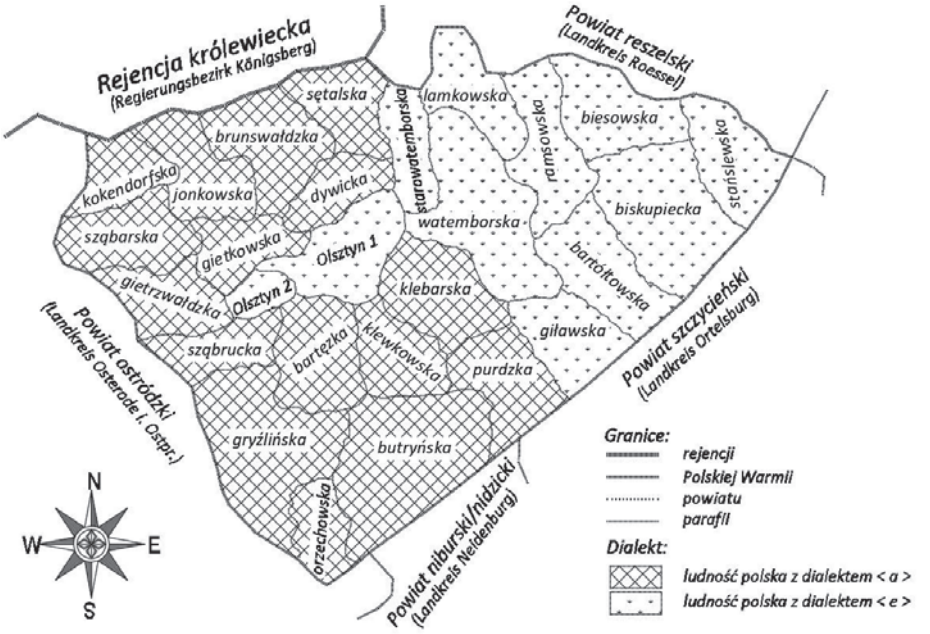

Ryc. 4. Parafie na „polskiej Warmii" na początku XX w. (opracowanie własne)

charakterystyczny był podział na dwie cechy, tj. literę <a>, np. „bandzie", „bandziarze", oraz literę <e>, np. „bendzie", „beńdzie", „bendziarze". Ludność wiejska z 16 parafii – sętalskiej, brunswałdzkiej, jonkowskiej, kokendorfskiej, sząbarskiej dywickiej, gietkowskiej, gietrzwałdzkiej, sząbruckiej, gryźlińskiej, bartęzkiej, klewkowskiej, klebarskiej, purdzkiej, butryńskiej i orzechowskiej, które leżały na północ, południe i zachód od Olsztyna – posługiwała się tym pierwszym dialektem, z literą <a>, a mieszkańcy pozostałych 11 parafii, czyli dwóch olsztyńskich, watemborskiej, biskupieckiej, starowatemborskiej, lamkowskiej, ramsowskiej, biesowskiej, stańslewskiej, bartółtowskiej i giławskiej, znajdujących się w Olsztynie, Watemborku i Biskupcu oraz na terenach wschodnich, mówili dialektem z literą <e> (ryc. 5).

„Polska Warmia" była regionem wielokulturowym, gdzie religią dominującą był katolicyzm. Należy podkreślić, że od wielu stuleci na Warmii żyła nie tylko ludność polskojęzyczna, lecz także przede wszystkim Niemcy, którzy również uczęszczali do kościołów katolickich. Księża lub pastorzy byli niemiecko- i polskojęzyczni[33]. Walenty Barczewski w *Geografii polskiej Warmii*

[33] P. Popieliński, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach na tle religijnym w I połowie XX wieku*, „Język. Religia. Tożsamość", 2016, nr 2 (14), s. 111–130.

Ryc. 5. Podział ludności polskiej według dialektu (opracowanie własne)

zgromadził dane dotyczące liczby katolików w poszczególnych parafiach. W dekanacie olsztyńskim liczącym 14 parafii było 47 827 katolików (tab. 3)[34]. W dekanacie watemborskim (10 parafii) 28 964 katolików (tab. 4), a w zyborskim (3 parafie) – 13 710 (tab. 5). Łączna liczba katolików na „polskiej Warmii" na początku XX w. – zgodnie z obliczeniami Barczewskiego – wynosiła 90 501 osób.

Porównując dane zestawione w tabeli 2, dotyczące powiatu grodzkiego Olsztyna (S. Allenstein) i powiatu ziemskiego olsztyńskiego (Landkreis Allenstein), oraz w tabelach 3 i 4, odnoszące się do powiatu olsztyńskiego (grodzkiego i ziemskiego), można stwierdzić, że na początku XX w. około 82% ludności było katolikami (76 791 katolików na 93 900 mieszkańców powiatu olsztyńskiego). Charakterystycznym elementem krajobrazu regionu są przydrożne kapliczki i krzyże symbolizujące katolicyzm Warmii.

Rozpoznawalnym elementem dziedzictwa kulturowego Warmii są odpusty. Jak pisze Barczewski, duże odpusty obywały się w Jonkowie (św. Rocha), Gietrzwałdzie (śś. Piotra i Pawła, Porcjunkuli, Wniebowzięcia i Narodzenia N. Maryi Panny), Bartągu (Boskiej Opatrzności), Gietkowie[35] (św. Wawrzyńca), Olsztynie (św. Jakuba), Watemborku (św. Anny, św. Antoniego, Porcyunkuli,

34 Wszystkie wartości odnoszą się do okresu sprzed 1917 r.

35 Gietkowo – obecnie Gutkowo.

Tabela 3. Katolicy w dekanacie olsztyńskim

Powiat	Dekanat	Parafia	Liczba katolików	Uwagi
Powiat grodzki Olsztyn (S. Allenstein) i ziemski olsztyński (Landkreis Allenstein)	olsztyński	Olsztyn (1, 2)	22 000	1916 r.
		dywicka (3)	2 143	1916 r.
		brunswałdzka (4)	2 213	1917 r.
		gietkowska (5)	1 830	1916 r.
		jonkowska (6)	2 219	–
		kokendorfska (7)	1 832	–
		sząbarska (8)	2 300	–
		gietrzwałdzka (9)	2 370	–
		sząbrucka (10)	1 820	–
		bartęzka (11)	3 300	–
		gryźlińska (12)	2 300	–
		orzechowska (13)	1 000	–
		butryńska (14)	2 500	–
Ogółem			47 827	

Źródło: W. Barczewski, *Geografia polskiej Warmii*, Olsztyn 1918, s. 33–59.

św. Bonawentury) i Purdzie (Pańskiego Przemienienia, św. Rozalii), a mniejsze w Sętalu (Pańskiego Przemienienia, św. Mikołaja), Brunswałdzie[36] (Narodzenia N. Maryi Panny, św. Katarzyny), Starym Watemborku[37] (św. Wawrzyńca, św. Katarzyny), Lamkowie (św. Mikołaja), Biesowie (św. Mikołaja), Biskupcu (św. Jana Chrzciciela), Giławach (św. Jana Chrzciciela), Stańslewie[38] (św. Józefa), Ramsowie (św. Andrzeja), Bartółtach[39] (św. Jakuba), Klebarku[40] (Znalezienia św. Krzyża, Narodzenia N. Maryi Panny), Klewkach (św. Walentego), Butrynach (św. Jakuba), Orzechowie (św. Józefa), Gryźlinach (św. Wawrzyńca), Sząbruku (św. Mikołaja, św. Anny), Sząbargu[41] (św. Apolonii, św. Maryi

36 Brunswałd – obecnie Brąswałd.
37 Stary Watembork – obecnie Barczewko.
38 Stańslewo – obecnie Stanclewo.
39 Bartółty – obecnie Bartołty Wielkie.
40 Duży Klebark – obecnie Klebark Wielki.
41 Sząbarg – obecnie Wrzesina.

Tabela 4. Katolicy w dekanacie watemborskim

Powiat	Dekanat	Parafia	Liczba katolików	Uwagi
Powiat ziemski olsztyński (Landkreis Allenstein)	watemborski	watemborska (15)	8 250	–
		klebarska (16)	2 500	–
		klewkowska (17)	2 000	–
		purdzka (18)	2 300	–
		giławska (19)	1 332	–
		bartółtowska (20)	1 350	–
		ramsowska (21)	2 400	–
		lamkowska (22)	4 400	–
		starowatemborska (23)	2 432	–
		sętalska (24)	2 000	–
Ogółem			28 964	

Źródło: W. Barczewski, op. cit., s. 59–71.

Tabela 5. Katolicy w dekanacie zyborskim

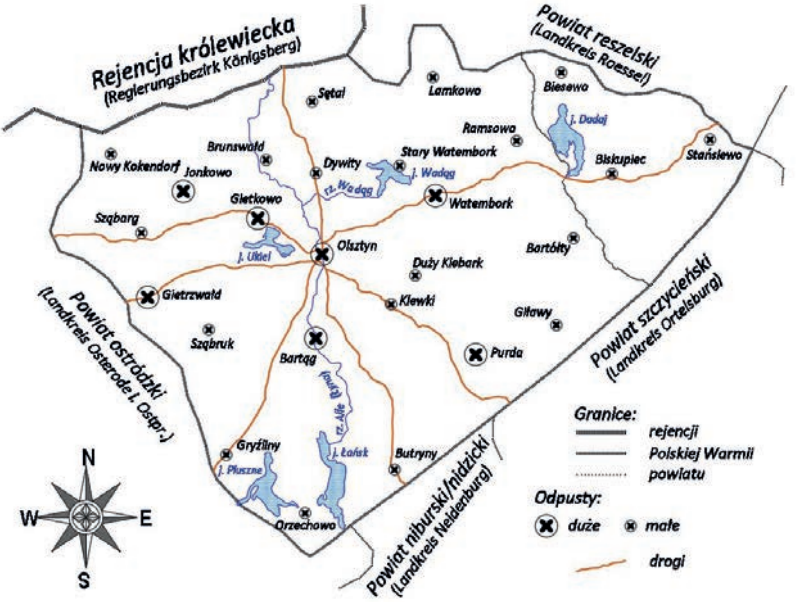
Powiat	Dekanat	Parafia	Liczba katolików	Uwagi
Powiat reszelski (Landkreis Roessel)	zyborski	biesowska (25)	2 800	–
		biskupiecka (26)	9 600	–
		stańslewska (27)	1 310	–
Ogółem			13 710	

Źródło: W. Barczewski, op. cit., s. 71–77.

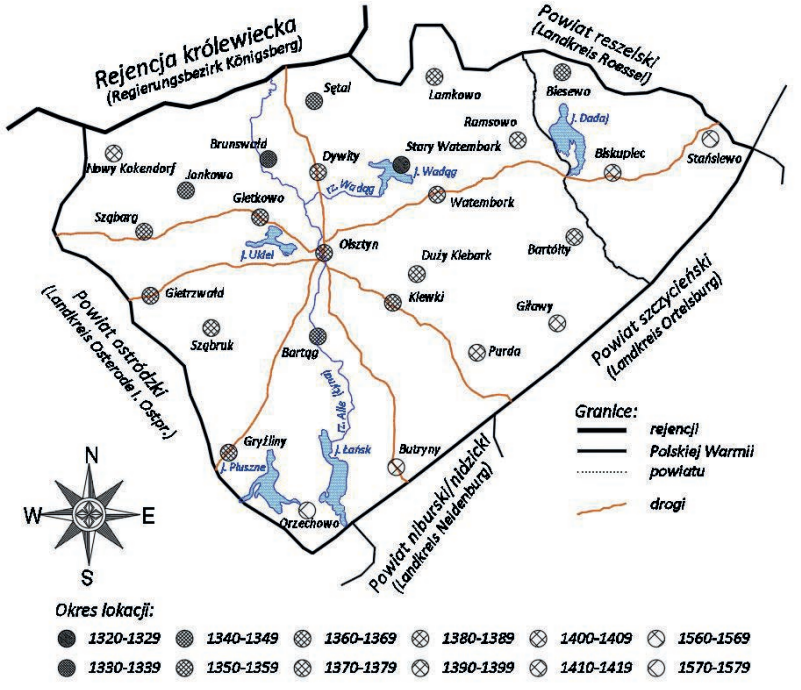
Magdaleny), Kokendorfie[42] (Nawiedzenia N. Maryi Panny, Jana Ewangelisty) i Dywitach (Wniebowzięcia i Narodzenia N. Maryi Panny, śś. Szymona Judy). W powiecie olsztyńskim duże odpusty odbywały się w Olsztynie i Watemborku oraz koncentrowały się w siedzibach parafii wokół miast (ryc. 6).

Miarodajnym obrazem postępu osadnictwa na „polskiej Warmii" jest analiza dat lokacji miast i wsi (tab. 6, 7, 8). Miasta Olsztyn, Watembork i Biskupiec oraz wsie były lokowane na prawie chełmińskim. Jeśli chodzi o siedziby parafii, to najstarsza jest w Starym Watemborku (1325 r.), a najmłodsza

[42] Kokendorf – obecnie Nowe Kawkowo.

Ryc. 6. Odpusty na „polskiej Warmii" na początku XX wieku (opracowanie własne)

Ryc. 7. Lokacja miast i wsi na „polskiej Warmii (opracowanie własne)

Tabela 6. Dane o przywilejach lokacyjnych miejscowości w dekanacie olsztyńskim

Nazwa miejscowości	Data lokacji wsi	Liczba włók[a]	Dodatkowe informacje
Olsztyn	1353	178	100 włók wolnych lasu i pastwiska, 7 szlacheckich, 6 plebańskich, 1 wolna od czynszu z osobnej łaski
Dywity	1366	40	10 włók wolnych lasu do wyrębu, 6 plebańskich, 4 wolne od czynszu
Brunswałd	1337	50	8 sołtysich, 8 plebańskich, 1 osobna
Gietkowo	1352	60	–
Jonkowo	1345	60	6 plebańskich
Kokendorf	1380	–	5 plebańskich
Sząbarg	1352	60	6 plebańskich
Gietrzwałd	1352	70	9 sołtysich, 5 plebańskich
Sząbruk	przed 1363	68	7 sołtysich, 5 plebańskich
Bartąg	przed 1350	30	6 sołtysich, 6 plebańskich
Gryźliny	1358	60	3 sołtysie
Orzechowo	1575[b]	30	–
Butryny	1412	40	5 sołtysich

[a] 1 włóka chełmińska = 30 mórg = 17,9550 ha. Więcej na temat staropolskich jednostek miar m.in. w E. Stamm, *Staropolskie miary*, Warszawa 1938.
[b] Dane pochodzą z www.domwarminski.pl/.
Źródło: W. Barczewski, op. cit., s. 33–57.

w Orzechowie (1575 r.). Agregując daty lokacji w okresy dziesięcioletnie, można zauważyć, że najwięcej było ich w latach pięćdziesiątych (7 przywilejów: Olsztyn, Gietkowo, Sząbak, Gietrzwałd, Gryźliny, Klewki, Biesewo) i sześćdziesiątych (5 przywilejów: Dywity, Sząbruk, Watembork, Duży Klebark, Lamkowo) XIV wieku. Przestrzenne rozmieszczenie miast i wsi pokazuje, że początkowo osadnictwo rozwijało się w północnej i w środkowej części „polskiej Warmii" (ryc. 7), później zaś kierowało się na południe i południowy wschód. Największą powierzchnię lokacyjną otrzymał Olsztyn – 178 włók ziemi. Należy zaznaczyć, że pełny obraz rozwoju osadnictwa będzie zaprezentowany po uwzględnieniu większego zbioru miejscowości.

Ważnym elementem geoinformacji są nazwy oraz ich pochodzenie będące podłożem do badań zróżnicowania religijnego i narodowościowego regionu.

Tabela 7. Dane o przywilejach lokacyjnych miejscowości w dekanacie watemborskim

Nazwa miejscowości	Data lokacji wsi	Liczba włók	Dodatkowe informacje
Watembork	1364	90[a]	10 sołtysich, 6 plebańskich, 2 pod budowę zamku
Duży Klebark	1366	60	6 plebańskich
Klewki	1352	40	5 plebańskich
Purda	1384	70	7 wolnych założycielowi, 5 plebańskich
Giławy	1407	40	4 wolne, sądownictwo
Bartółty	1379	90	–
Ramsowo	1379	70	–
Lamkowo	1364[b]	53[c]	–
Stary Watembork	1325	80[d]	4 plebańskie
Sętal	1344	80[e]	7 wolnych

[a] Dane pochodzą z www.barczewo.pl/o-gminie/rys-historyczny/.
[b] Niektóre źródła podają rok 1363, np. https://pl.wikipedia.org/wiki/Lamkowo.
[c] Dane pochodzą z www.pl.wikipedia.org/wiki/Lamkowo.
[d] Dane pochodzą z www.pl.wikipedia.org/wiki/Barczewko.
[e] Dane pochodzą z www.pl.wikipedia.org/wiki/Sętal.
Źródło: W. Barczewski, op. cit., s. 59–69.

Tabela 8. Dane o przywilejach lokacyjnych miejscowości w dekanacie zyborskim

Nazwa miejscowości	Data lokacji miasta	Liczba włók	Dodatkowe informacje
Biskupiec	1395	–	miasto powstało z osady przyzamkowej
Biesowo	1354	60	–
Stańslewo	1569[a]	55[b]	–

[a] Dane pochodzą z www.pl.wikipedia.org/wiki/Stanclewo.
[b] Dane pochodzą z www.pl.wikipedia.org/wiki/Stanclewo.
Źródło: W. Barczewski, op. cit., s. 71–77.

W przypadku obszaru „polskiej Warmii" Barczewski wyróżnił trzy źródła pochodzenia nazw geograficznych: polskie (czystopolskie), niemieckie i pruskie (staropruskie). Polskie nazwy sięgają czasów, kiedy na Warmii mieszkała ludność polska przed nadaniem praw lokacyjnych miejscowościom. Przykładami takich nazw są Biedowo, Bocianowo, Chabrowo, Dąbrowa i Orzechowo. Toponimy pochodzenia niemieckiego są z czasów zakładania miast i miejscowości

przez niemiecką kapitułę lub pełnomocników biskupich z lat 1300–1450. Bardzo często nazwy niemieckie miały odpowiedniki w języku polskim, np. Allenstein – Olsztyn, Wartenburg – Watembork, Mondtken – Mątki. Nazwy pruskie pozostały jako dziedzictwo po zasiedlającej te tereny ludności pruskiej. Jako świadectwo takich nazw można podać Berting – Bartąg, Dewythen – Dywity i Trynkos – Trękus.

Geografia polskiej Warmii Walentego Barczewskiego zawiera informacje o stosunkowo niewielkim obszarze ówczesnych Prus Wschodnich. Dane geograficzne (ilościowe i jakościowe) pokazane przez autora dotyczą głównie mieszkającej tam ludności polskiej, osadnictwa i religii regionu. Z pracy tej wyłania się obraz krainy bardzo zróżnicowanej kulturowo, narodowościowo i religijnie.

7. Podsumowanie

Na początku XX stulecia ks. Walenty Barczewski w przejrzysty, prosty i niezależny sposób opisał geograficznie „polską Warmię", czyli teren położony w Prusach Wschodnich w rejonie Olsztyna. Zawarte w dziele treści można wykorzystywać jako źródła informacji w badaniach związanych m.in. z osadnictwem, wielokulturowością, zróżnicowaniem religijnym i językowym ludności, rolnictwem oraz przekształceniem krajobrazu.

Informacje pozyskiwane z tekstów, podobnie jak uzyskane z innych źródeł, należy oceniać pod kątem ich jakości, w szczególności pochodzenia, kompletności, zgodności logicznej i dokładności czasowej. Autor *Geografii polskiej Warmii* jako materiały źródłowe wykorzystał metryki parafialne, przywileje lokacyjne oraz własne opracowania. W książce nie ma informacji na temat dokładnego czasu ich gromadzenia. Jeśli chodzi o kompletność danych związanych z lokacją miejscowości i ilością zapisanych włók, brak jednorodnych informacji dla wszystkich siedzib parafii. Dla trzech miejscowości – Orzechowa, Lamkowa i Stańslewa – Barczewski nie podał daty lokacji, a przy siedmiu innych (Kokendorf, Watembork, Lamkowo, Stary Watembork, Sętal, Biskupiec i Stańslewo) nie ma informacji o przyznanych włókach. Dane zostały przez autora przedstawione konsekwentnie (zgodność logiczna) i obejmują okres od 1911 do 1917 roku (dokładność czasowa).

Zgromadzone, a następnie przetworzone dane źródłowe można wykorzystać przy opracowywaniu map tematycznych przy użyciu odpowiednich metod prezentacji kartograficznej. Wizualizacja danych na mapie pozwala na przedstawienie przestrzennego rozmieszczenia zjawiska oraz jego charakteru i złożoności.

Parafie mogą być punktem odniesienia w analizach o charakterze kontekstualnym w aspekcie wielokulturowym i społecznym z uwzględnieniem czynników historycznych i czasowych. *Geografia polskiej Warmii* ks. Barczewskiego stanowi cenne źródło informacji o regionie w kontekście badań geograficzno-historycznych.

Literatura

Achremczyk S., 1992, *Historia Warmii i Mazur*, Olsztyn.
Barczewski W., 1918, *Geografia polskiej Warmii*, Olsztyn.
Barwiński M., 2016, *Wielokulturowość we współczesnych polskich badaniach geograficznych i edukacji geograficznej – zarys problematyki*, „Przegląd Geograficzny", t. 88, z. 2, s. 137–157.
Cieślak T., 1966, *Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych*, Olsztyn.
Eberhardt P., 1995, *Zagadnienia ludnościowe obszaru byłych Prus Wschodnich*, Warszawa.
Muennich A., 1934, *Osadnictwo niemieckie w Prusach Wschodnich*, Toruń.
Popieliński P., 2016, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach na tle religijnym w I połowie XX wieku*, „Język. Religia. Tożsamość", nr 2 (14), s. 111–130.
Rott D., 1995, *Staropolskie chorografie. Początki – rozwój – przemiany gatunku*, Katowice.
Stamm E., 1938, *Staropolskie miary*, Warszawa.
Suliborski A., 2016, *Geografia regionalna i jej znaczenie dla istoty geografii*, w: *Miasto – region – tożsamość geografii. Wybór prac Andrzeja Suliborskiego*, red. W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski, Łódź, s. 149–159 (praca wydana w 2006 r. w monografii *Geografia regionalna jako przedmiot badań i nauczania*, red. A. Kostrzewski, Poznań, s. 15–27).
Szady B., 2013, *Czasowo-przestrzenne bazy danych jako narzędzie w geografii historycznej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica", nr 14, s. 17–32.
Szelińska W., 1980, *Chorografia Regni Poloniae Jana Długosza*, Kraków.
Wójcik M., 2011, *Koncepcje „nowej" geografii regionalnej*, w: *Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 6, s. 53–71, http://hdl.handle.net/11089/5416.
Żyszkowska W., Spallek W., Borowicz D., 2012, *Kartografia tematyczna*, Warszawa.

Źródła kartograficzne

Prusy Wschodnie (1772–1939), Okres 1905–1920, opracowanie i wykonanie G. Leyding, 1996.

Źródła internetowe

www.barczewo.pl/o-gminie/rys-historyczny (dostęp 29.12.2020)
www.pl.wikipedia.org/wiki/Lamkowo (dostęp 29.12.2020)
www.pl.wikipedia.org/wiki/Barczewko (dostęp 29.12.2020)
www.pl.wikipedia.org/wiki/Sętal (dostęp 29.12.2020)

www.pl.wikipedia.org/wiki/Stanclewo (dostęp 29.12.2020)
www.domwarminski.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=177:gmina-olsztynek-orzechowo&catid=27:wies-warminska&Itemid=125 (dostęp 29.12.2020)

Chorography of Walenty Barczewski's "Geography of Polish Warmia" in qualitative and quantitative terms

Bogdan Wolak
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID: 0000-0003-2896-0962
E-mail: wolak@uwm.edu.pl

Summary: In the early 20th century the "Polish (southern) Warmia" included areas of the Olsztyn district (Polish: powiat) (Stadt- und Landkreis Allenstein) and the southern part of the Reszel district (Landkreis Rössel) of East Prussia (Provinz Ostpreussen). It consisted of three deaneries: Olsztyn with 14 parishes, Wartemborg with 10 parishes and Zybork with 3 parishes.

The book Geography of Polish Warmia by Rev. Walenty Barczewski is a detailed description of the region that includes geographic (names, landforms, land cover and land use), historical (location of towns and villages, events), hydrographic (rivers, lakes, marshes), socio-economic and religious data.

Based on this work, descriptive data presenting quantitative (numbers) and qualitative (texts) characteristics of parishes, towns and localities have been collected for the area of the "Polish Warmia". Information has been collected on the number of Catholics, dialect of the population, location privileges (dates of location, areas), and the origin of proper names. The collected data sets have made it possible to develop thematic maps that show, among other things, the spatial differentiation of the population according to the criterion of dialect with the letter <e> or the letter <a>, large and small festivals (indulgence feasts) held in parishes and the development of settlements from the 14th to the 16th centuries.

Keywords: „Polish Warmia", geographic data, cartographic presentation methods, pr. Walenty Barczewski

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 509–548
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Objaśnienia na mapach tematycznych na przykładzie map wojennych, między innymi 12 Kompanii Geograficznej

Lucyna Szaniawska

Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN
ORCID: 0000-0002-6861-7248
E-mail: lucyna-szaniawska@wp.pl

Zarys treści: Mapy wojenne na potrzeby prowadzenia działań na Półwyspie Apenińskim w latach 1944–1945 wykonywała m.in. 12 Kompania Geograficzna II Korpusu Polskiego. Arkusze mapy militarno-wywiadowczej serii *GSGS No. 4228 Italy 1:25 000* drukowane i częściowo opracowywane przez 12 Kompanię Geograficzną miały objaśnienia omówione w trzech grupach: dotyczące przyfrontowych umocnień obronnych (*Cassino, Sheet II N.E.* oraz *S. Elia Fiumeràpido, Sheet 160 I S.E.*), dotyczące zaplecza frontu (*Cassino, Sheet II N.E.* oraz *Pignataro Interamna, Sheet 160 II N.W.*) oraz dotyczące sieci współrzędnych dla ostrzału artyleryjskiego (*Búdrio, Sheet 88 IV S.W.*). Z map topograficznych opracowywanych przez 12 Kompanię Geograficzną wybrano mapy: *Italy 1:50 000. Alfonsine, Sheet 89–IV* oraz *Yugoslavia 1:50 000, Velika Račna*, a także *Italy 1:100 000 Sheet 76 Ferrara* oraz *Trieste (Layered) Sheet 53A*.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, 12 Kompania Geograficzna, objaśnienia, legendy, umowne znaki wojskowe, mapa militarno-wywiadowcza, mapa wojenno-historyczna

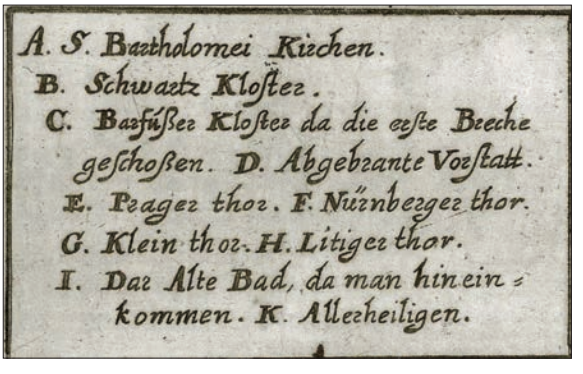
1. Wprowadzenie

Do połowy XVII w. mapy drukowane rzadko miały objaśnienia zastosowanych znaków graficznych – legendy. W najwcześniejszych legendach pojawiły się objaśnienia funkcji miast oraz specyficznych dla danego obszaru zjawisk, jak np. bogactwa naturalne, kopalnie rud, źródła termalne, huty metali, tereny łowieckie, uprawy winnej latorośli itp. Znaki umowne oznaczające powszechnie występujące obiekty geograficzne takie jak rzeki, góry, lasy, morza były rysowane i czytane intuicyjnie i zaczęto je objaśniać na mapach przeglądowych sporadycznie od początku XVIII w., a na mapach topograficznych systematycznie objaśniano je dopiero w drugiej połowie XIX wieku.

Na mapach tematycznych zamieszczanie objaśnień użytych znaków umownych odnoszących się do sporadycznie występujących zjawisk i faktów (zwłaszcza tych, których pokazanie było celem opracowania danej mapy) jest

(a)

A. S. Bartholomei Kirchen.
B. Schwartz Kloſter.
C. Barfüßer Kloſter da die erſte Breche geſchoßen. D. Abgebrante Vorſtatt.
E. Peager thor. F. Nürnbergerthor.
G. Klein thor. H. Litiger thor.
I. Das Alte Bad, da man hinein = kommen. K. Allerheiligen.

(b)

Ryc. 1. *Abbildung der Statt Pilsen in Bohmen vnd wie selbige Durch Gen: von Mansfeldt belägert vnd Eingenohmen worden. Anno 1618* (plan wydany w: M. Merian, *Theatrum Europaeum*. tom 1, Frankfurt nad Menem 1662, mapa po s. 70, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Merian_Plzen_1619.jpg): (a) fragment planu miasta z bitwą, (b) objaśnienia

od początku oczywiste, szczególnie gdy mamy do czynienia z mapami dotyczącymi działań wojennych. Świadczą o tym np. plany umocnień miast, plany zdobywania i obrony ufortyfikowanych miast w trakcie trwającej w latach 1618–1648 wojny trzydziestoletniej. Autorami tych kartografików byli między

innymi inżynierowie wojskowi działający w służbie króla Szwecji, np. Heinrich Thome, Fryderyk Getkant, Georg Ginther Kräill, Georg von Schwengeln[1]. Rękopisy oraz wersje drukowane takich map i planów są przechowywane w wielu europejskich archiwach i bibliotekach.

Równolegle na potrzeby propagandy powstawały ryciny pól bitewnych drukowane po bitwach, np. plan Pilzna, czeskiego miasta pod panowaniem katolickiego monarchy Ferdynanda II Habsburga, atakowanego przez czeskich protestantów pod dowództwem generała Ernesta von Mansfelda od 19 września do 21 listopada 1618 roku (ryc. 1a, b)[2]. Rycina 1a pokazuje fragment planu obleganego miasta i moment walk prowadzonych przy Bramie Praskiej oznaczonej na planie literą „E" i opisanej w objaśnieniach jako „Prager Thor".

Tego typu dawne opracowania kartograficzne były przedmiotem badań historyków wojskowości i doczekały się obszernej literatury. Równie często studiowano kartografika późniejszych bitew i wojen, także z II wojny światowej, a wśród nich wydawane sukcesywnie z różnymi datami druku *Szkice historyczne – Monte Cassino i front włoski* drukowane sukcesywnie początkowo we Włoszech, a później w Wielkiej Brytanii do września 1946 roku[3]. Niektóre ze szkiców/map ilustrują późniejsze publikacje, między innymi *Monte Cassino. Bitwa o Monte Cassino, plan ogni artylerii, szkic nr 14*, nadrukowany na arkusz mapy *Italia 1:25 000 Cassino – Piedimonte*, wydanie specjalne, unaczęśnione w maju 1944 r., z datą druku przez 12 Kompanię Geograficzną: Maj 1945[4], umieszczony w monografii płk. Eugeniusza Sobczyńskiego *Historia Służby Geograficznej i Topograficznej Wojska Polskiego*[5].

Istnienie map sporządzonych przez 12 Kompanię II Korpusu Polskiego w trakcie prowadzonych walk było sygnalizowane w katalogu Bogusława Krassowskiego i Ireny Krassowskiej *Służba Geograficzna w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w latach 1939–1946*[6] oraz wspomniane w książce

[1] Obrazy map w: K. *Łopatecki*, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie = Maps and plans of the Polish Commonwealth of the 17th c. in Archives in Stockholm*, Warszawa 2011, s. 49, 174–175, 214–216; U. Ehrensvard, *Cartographica Poloniae 1570–1930. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich = Catalogue of Manuscript Sources in Swedish Collections to the History of Polish Territories*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii", t. 16, 2008, s. 532–533.

[2] Plan wydany w: M. Merian, *Theatrum Europaeum*, tom 1, Frankfurt nad Menem 1662, mapa po s. 70, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Merian_Plzen_1619.jpg.

[3] Tytuł zapisany na przedniej okładce zbioru przechowywanego w Bibliotece Narodowej (sygn. 0.2 441); *Szkice historyczne – Monte Cassino i front włoski* – tytuł według Centralnej Biblioteki Wojskowej.

[4] Mapa powstała zaraz po bitwie i początkowo była włączona do albumu *Monte Cassino – szkice perspektywiczne terenu walk 2 Korpusu, maj 1944*, wydanego (opracowanie i druk) przez 12 Kompanię Geograficzną, Italia, 1944.

[5] E. Sobczyński, *Historia Służby Geograficznej i Topograficznej Wojska Polskiego*, Warszawa 2000, s. 160.

[6] W katalogu tym na s. 34–38 autorka podała kilka bardzo ogólnie sformułowanych uwag o tych mapach.

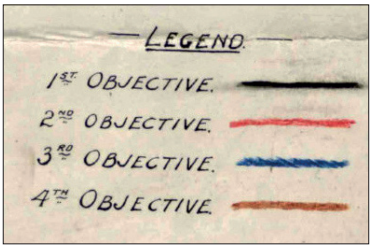
Bronisława Dzikiewicza *Z teodolitem pod Monte Casino*, a także w artykule autorki niniejszego artykułu *Pole działania Służby Geograficznej w czasie walk prowadzonych przez 2 Korpus we Włoszech w latach II wojny światowej*. Płk Eugeniusz Sobczyński w książce *Historia Służby Geograficznej i Topograficznej Wojska Polskiego*, wydanej w 2000 r., poświęcił fragment rozdziału o Służbie Geograficznej działalności 12 Kompanii Geograficznej we Włoszech[7]. Niemniej w polskiej literaturze szerzej nie analizowano treści militarno-wywiadowczych map sporządzanych przez 12 Kompanię na potrzeby działań wojennych, które drukowała od kwietnia 1944 do kwietnia 1945 r., czyli w czasie trwania walk. Wyniki szczegółowego badania treści tych map i umieszczonych na nich objaśnień są tematem niniejszego artykułu.

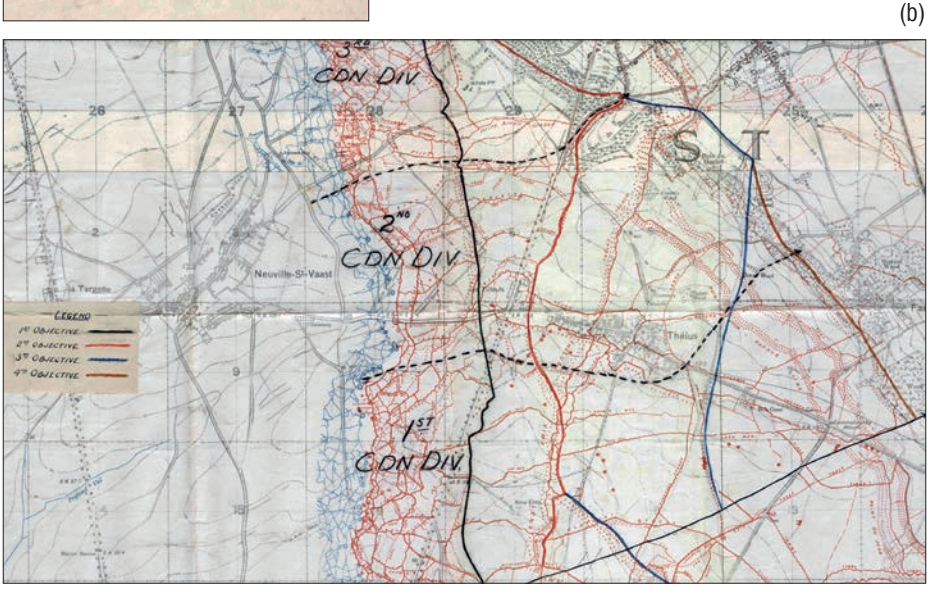
2. Przykłady objaśnień na mapach opracowanych na potrzeby działań wojennych na frontach I oraz II wojny światowej

2.1. Objaśnienia na arkuszu mapy szczegółowej 1:20 000 zaktualizowanej do planowanej w kwietniu 1917 r. bitwy o wzgórza Vimy

Służby brytyjskie, z którymi 12 Kompanii przyszło współpracować podczas kompanii włoskiej, miały doświadczenie w opracowywaniu map na potrzeby działań wojennych zdobyte między innymi na frontach I wojny światowej, kiedy to nanoszono na mapy topograficzne, w różnych szczegółowych skalach linie okopów i zapór wybudowanych przez wroga oraz planowanych linii ataku i obrony. Ciekawym przykładem map rysowanych na potrzeby działań wojennych są przechowywane w Narodowym Archiwum Kanady dokumenty przygotowywane przez Kanadyjski Korpus Rozpoznania (Canadian Corps Intelligence). Kanada będąc dominium brytyjskim brała udział w „europejskiej wojnie". Kontyngentowi Kanadyjskich Sił Ekspedycyjnych został przez brytyjskie dowództwo I Armii przydzielony odcinek frontu na północny wschód od Arras w okolicach miasta Vimy, na grzbiecie obramowującym od zachodu równinę Douai. Po obsadzeniu frontu zaplanowano jako cel atak i wyparcie sił niemieckich z dogodnej linii obserwacyjnej na zboczach. Przez dwa tygodnie trwało obserwowanie pozycji niemieckich przez Royal Flying Corps i na ich podstawie zaplanowano przeprowadzenie akcji na dzień o kryptonimie *'Z' day*. Rozkazom nr 101 generała dywizji W.H. Andersona dla brytyjskiej 1 Armii z dnia 26 marca 1917 r. towarzyszyła mapa (kryptonim '*W*') pokazująca plany militarne, wykonana na podkładzie mapy francuskiej zaktualizowanej przez Brytyjczyków *GSGS 2742 France 1:20 000*. Przewidywano, co pokazuje mapa (ryc. 2), przesuwanie linii frontu odcinkami tworzącymi dwa główne cele

[7] E. Sobczyński, op. cit., s. 156–167.

Ryc. 2. Fragment mapy z diariusza „kwiecień 1917 r.", wyznaczającego militarne cele proponowane w planie ataku w czterech różnych etapach/celach trwania operacji: „1st Objective" linia czarna, „2nd Objective" linia czerwona, „3rd Objective" linia niebieska oraz „4th Objective" linia brązowa, opracowanie Canadian Corps (ze zbiorów kanadyjskiego National Archives, WO 95/1049/9)

– oznaczonymi liniami czarną i czerwoną – oraz dwa cele drugorzędne – oznaczonymi liniami niebieską i brązową[8].

Pierwsza z nich (czarna) oznaczała przebicie się przez niemiecki front na głębokość około 640 metrów. Po zajęciu tego terenu przez 3 i 4 dywizję okopy odwodów Niemców musiały przejąć funkcje ich głównej linii obrony. Czerwona linia, oddalona o ok. 350 do 900 metrów od pierwszej linii, reprezentowała

[8] M. Cinq-Mars, *The Battle of Vimy Ridge: Resources at Library and Archives Canada* blog na WWW Library and Archives Canada https://thediscoverblog.com/2017/04/03/the-battle-of-vimy-ridge-the-canadian-corps-and-its-preparations/ (dostęp 16.10.2021); G. Hay, *The Battle of Vimy Ridge: Resources at Library and Archives Canada* blog na WWW Library and Archives Canada: Disqus (dostęp 16.10.2021); a także recenzja: J. Murray, *In the Trenches*, http://www.finebooksmagazine.com/issue/201003/battlefield-1.phtml, w której pokazano przybliżony obraz arkusza mapy; https://thediscoverblog.com/2017/04/06/the-battle-of-vimy-ridge-preparations/ (dostęp 16.10.2021)

najdalszy cel 3 i 4 dywizji. Niebieskie i brązowe linie były wysunięte o ok. 1 km do 3,5 km przed czerwoną linię i były wyłącznie w gestii 1 i 2 dywizji. Łącznie cele te obejmowały rozległy i skomplikowany system okopów, ziemianek, tuneli i bunkrów, które armia niemiecka budowała przez dwa lata. Ich zdobywanie miało być ściśle związane z planowanym ostrzałem artyleryjskim, który miał być zdejmowany z każdego celu tuż przed atakiem piechoty[9]. Bitwa trwała od 9 do 12 kwietnia 1917 r. i okazała się wielkim sukcesem Korpusu Kanadyjskiego.

2.2. Objaśnienia mapy strategicznej 1:500 000 zaktualizowanej do planowanych działań na froncie zachodnim w czasie II wojny światowej

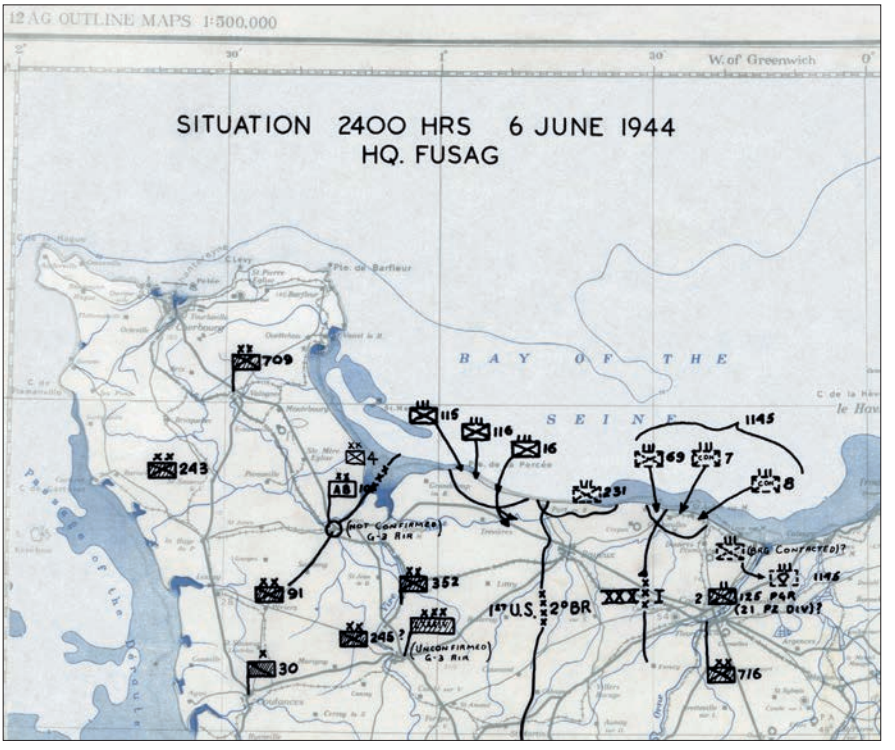
Generał Dwight D. Eisenhower zdecydował, że dniem rozpoczęcia operacji *Neptune* i *Overlord* w Normandii będzie 6 czerwca 1944 r., przez aliantów nazwany *D-Day*. Operacja *D-Day* składała się z dwóch faz: desantu powietrznego blisko 24 tysięcy spadochroniarzy i piechoty szybowcowej oraz desantu morskiego około 133 tysięcy żołnierzy piechoty i sił specjalnych. Inwazję poprzedziło bombardowanie plaż. Wsparcia lądującym żołnierzom udzieliła także brytyjska i amerykańska flota (w sumie około 7 tysięcy jednostek pływających, w tym 1200 okrętów wojennych). W dniu 6 czerwca 1944 r., w operacji desantowej przekroczyło Kanał La Manche łącznie prawie 160 000 żołnierzy.

Dla sprawnego przeprowadzenia działań przygotowania do inwazji w Normandii rozpoczęto już na początku 1943 r. i trwały do maja 1944 r. Od kwietnia 1944 roku do rozpoczęcia inwazji Alianckie Lotnictwo Ekspedycyjne (Allied Expeditionary Air Force) wykonało ponad 3200 lotów rozpoznawczych. Zdjęcia wybrzeża zostały zrobione na bardzo niskiej wysokości, żeby szczegółowo pokazać teren, m.in.: przeszkody na plaży i konstrukcje obronne, takie jak bunkry i stanowiska dział. Aby uniknąć ostrzeżenia Niemców o miejscu inwazji, prace te musiały zostać podjęte na całym europejskim wybrzeżu. Sfotografowano również teren śródlądowy, mosty, stanowiska wojsk i budynki, w wielu przypadkach z kilku perspektyw, aby dać aliantom jak najwięcej informacji. Jednostki Oddziałów Pilotujących Operacji Połączonych (Combined Operations Pilotage Parties) we współpracy z ruchem oporu przygotowywały mapy nabrzeży i głębokości akwenów portowych[10]. Jako pierwsze powstawały małoskalowe mapy przeglądowo-operacyjne, które jak i pozostałe podlegały wielu aktualizacjom. Jedna z nich, np. arkusz *Sheet* 3 mapy *12 AG Outline maps 1:500 000*, wykonana była przez amerykańską Sekcję Inżynierską 12 Grupy

[9] G. Hay, *The Battle of Vimy Ridge: Resources at Library and Archives Canada,* blog na WWW Library and Archives Canada, https://thediscoverblog.com/2017/04/06/the-battle-of-vimy-ridge-preparations/ (dostęp 16.10.2021)

[10] Wikipedia wersja anglojęzyczna, strony: https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Overlord (dostęp 16.10.2021); https://en.wikipedia.org/wiki/Normandy_landings (dostęp 16.10.2021)

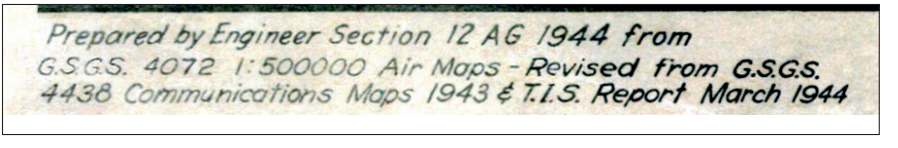
(a)

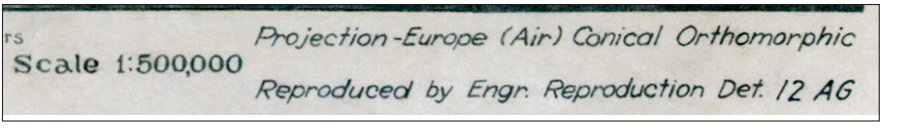
(b)

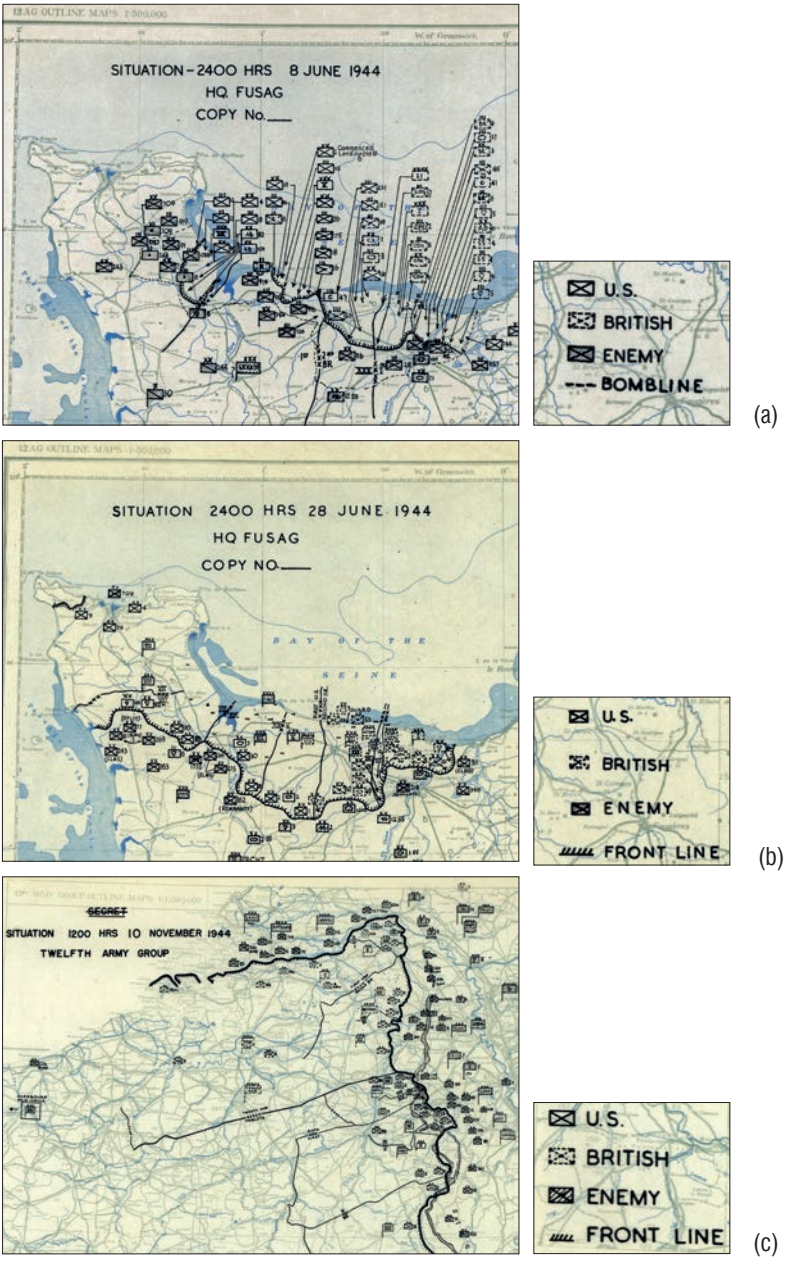
(c)

(d)

Ryc. 3. Fragment oficjalnej mapy *Pozycji na godzinę 24:00, w dniu 6 czerwca 1944 r.*: (a) fragment mapy, (b) legenda, (c) dane o aktualizacji, (d) odwzorowanie i reprodukcja (ze zbiorów U.S. Twelfth Army Group – Library of Congress, Official U.S. 12th Army position map at 24:00 on D-Day (June 6, 1944), https://en.wikipedia.org/wiki/D-Day_(military_term)#/media/File:D-Day5.jpg (dostęp 16.10.2021))

Ryc. 4. Fragmenty serii oficjalnych map sytuacji na froncie i ich objaśnienia: (a) *Pozycji na godzinę 24:00, w dniu 8 czerwca 1944 r.*, (b) *Pozycji na godzinę 24:00, w dniu 28 czerwca 1944 r.*, (c) *Pozycji na godzinę 12:00, w dniu 10 listopada 1944 r.* (ze zbiorów U.S. Twelfth Army Group – Library of Congress, Official U.S. 12th Army position map: (a) https://www.loc.gov/item/2004629025/, (b) https://www.loc.gov/item/2004629061/, (c) https://www.loc.gov/item/2004630251/ (dostęp 9.06.2022))

Armii w 1944 r. na podstawie mapy *1:500 000 Air Maps*, aktualizowanej na podstawie *Communications Maps* z 1943 r. i raportowana w marcu 1944 r., pt. *Situation 24:00 hrs, 6 June 1944, HQ. FUSAG*[11], czyli pozycje alianckie 12 Grupy Armii[12] na godzinę 24:00, w dniu 6 czerwca 1944 r. (ryc. 3c). Pokazywała obszary planowanego desantu i operacji lądowania jednostek wojsk amerykańskich, brytyjskich oraz rozmieszczenie sił niemieckich (ryc. 3b)[13]. Mogła posłużyć przy ostatecznym uzgadnianiu terminu inwazji przez generała Eisenhowera z innymi współdowodzącymi.

Analogiczne mapy były przygotowywane dla dowództwa aliantów w każdym dniu prowadzonej na tym froncie walki, np. 8 czerwca na mapie była oznaczona linia zasięgu bombardowania – „bombline", 28 czerwca zaznaczona linia frontu jeszcze na obszarze Normandii oraz z dnia 10 XI 1944 r. już na obszarze wschodniej Francji, Belgii, Holandii (ryc. 4a, b) i ich objaśnienia w legendach. Mapy z 8 i 28 czerwca wykonano w skali 1:500 000. Natomiast na mapie z 10 listopada 1944 r., którą także wykonała amerykańska Sekcja Inżynierska w tym samym stożkowym odwzorowaniu dla 12 Grupy Armii *12th Army Group outline maps 1:1 000 000*[14]. W legendzie zmieniono oznaczenie linii zasięgu bombardowania frontu – „front line" (ryc. 4b, c)[15].

Mapy te, bez większych niż podane zmian w legendzie, towarzyszyły tekstom kodowanym nazwą „G-3 Report" zawierającym szczegółowe informacje na temat pozycji oddziałów własnych i wroga, poczynając od 4 marca 1944 r. do 26 lipca 1945 roku[16].

2.3. Objaśnienia na wybranych arkuszach serii *GSGS 4490 Series – France 1:12 500 Defence Overprint*

Planując szczegóły Operacji Overlord równocześnie przygotowano serie map szczegółowych drukowanych w różnych skalach, m.in. w skali 1:12 500, prezentujących północne wybrzeża Francji arkusze w serii *GSGS 4490 Series – France 1:12 500 Defence Overprint* (edycja z nadrukiem stanowisk obrony) opracowywane i wydawane przez brytyjską Sekcję Geograficzną Sztabu Generalnego (General Staff. Geographical Section). Obejmowały one znaczną część

11 Rozwinięcie skrótu HQ. FUSAG: Headquarters. First United States Army Group.

12 W oryginale: 12th United States Army Group.

13 Official U.S. 12th Army position map at 24:00 on D-Day (June 6, 1944), https://en.wikipedia.org/wiki/D-Day_(military_term)#/media/File:D-Day5.jpg (dostęp 16.10.2021).

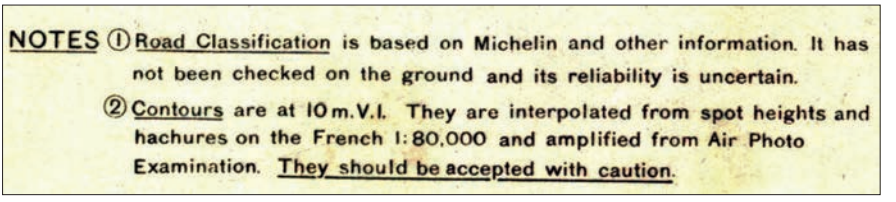
14 Skale tej oficjalnej serii map o sytuacji zachodniego frontu zmieniano kilka razy od sierpnia 1944 r., jednak od 8 września do lutego 1945 r. jej skala 1:1 000 000 pozostawała bez zmiany.

15 Official U.S. 12th Army position map at 24:00 on D-Day (June. 28, 1944) https://www.loc.gov/item/2004629061/ oraz Official U.S. 12th Army position map at 12:00 on D-Day (November. 10, 1944) https://www.loc.gov/item/2004630251/ (dostęp 9.06.2022).

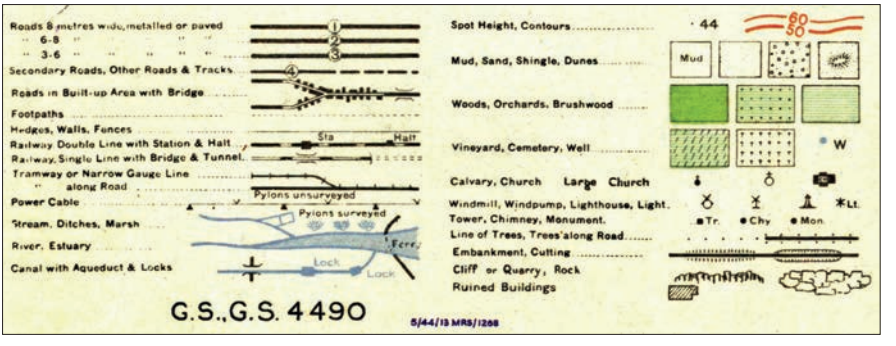
16 Według informacji zawartych w opisach do reprodukcji map przechowywanych w Library of Congress: https://www.loc.gov/resource/g5701sm.gct00021/?st=gallery (dostęp 16.10.2021)

wybrzeża Normandii od Cherbourga do Hawru, z rozrzuconymi pojedynczymi arkuszami, np. Dieppe. Arkusze serii zostały opracowane na podstawie wojskowych fotografii lotniczych, ale nazwy miejscowości, numery dróg i poziomice zostały oparte na przedwojennych mapach Francji. Informacje te umieszczono na każdym arkuszu mapy, co uwiarygodniało jej treść (ryc. 5).

(a)

(b)

Ryc. 5. Fragment informacji na arkuszu mapy w serii *GSGS 4490 Series – France 1:12 500 Defence Overprint*: (a) nota umieszczona na prawym marginesie oraz (b) legenda do treści topograficznej umieszczona pod mapą (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

Zastosowane odwzorowanie kartograficzne było pierwotnie oparte na południku Paryża. Nadruk informacji o systemie stanowisk obrony nieprzyjaciela pochodzi z różnych źródeł wywiadowczych, w tym fotografii z samolotów lub statków, agentów SOE lub SBS oraz francuskiego ruchu oporu. Złożona symbolika urządzeń obronnych została objaśniona w oddzielnej legendzie znaków wojskowych (*Defence Legend*) nadrukowanej na verso mapy.

Mapy zostały wyprodukowane przez 13 MRS (Odział Reprodukcji Map), który był bezpośrednio podległy pod Dowództwo Alianckich Sił Ekspedycyjnych SHAEF (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force). Każdy arkusz przeszedł przez pięć do dziesięciu edycji, przy czym ostatni wykonano pod koniec maja 1944 roku. Oryginalnie mapy były klasyfikowane jako „Top Secret" pod kryptonimem „BIGOT"[17], który odnosił się do tajnych dokumentów zawierających proponowaną lokalizację operacji Neptun oraz obok nadruk

[17] Wyjaśnienie hasła „BIGOT" w PDF: http://www.90thdivisionassoc.org/History/UnitHistories/PDF/Neptune/Background%20on%20Bigot.pdf., (dostęp 16.10.2021)

Ryc. 6. Tytuł objaśnień dotyczących danych militarno-wywiadowczych umieszczanych na każdym arkuszu drukowanej mapy serii *GSGS 4490 Series – France 1:12 500 Defence Overprint* (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

Ryc. 7. Informacje o kwalifikacji arkusza mapy serii *GSGS 4490 Series – France 1:12 500 Defence Overprint* (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

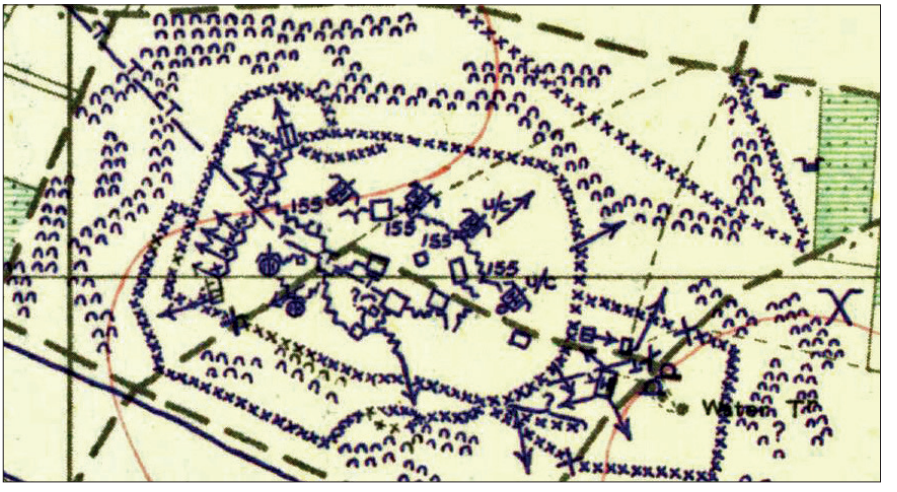
o najwyższym stopniu tajności mapy, aż do użycia jej przez oddział, później już tylko kwalifikacja na poziomie tajne (ryc. 7). W okresie działań wojennych wydrukowano tylko kilkaset kopii każdej z tych map[18].

Aby uzmysłowić wygląd i zakres tematyczny znaków wojskowych i powiązanie ich z treścią militarną mapy, niżej podano jako przykład fragment arkusza *Ouistreham*, *Sheet no 86* mapy *GSGS 4490 Series – France 1:12 500 Defence Overprint* (ryc. 8).

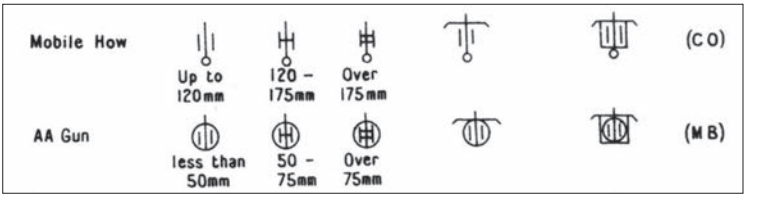
Według zestawionych na rycinie 8, opracowanych w 1943 r. znaków umownych (ryc. 6), fragment mapy pokazuje niemiecki obszar obronny składający się z otaczających umocnienia pól minowych, wewnątrz których kolejną przeszkodę stanowią zasieki z drutu, poza którymi ustawiono stanowiska piechoty uzbrojone w kaemy i moździerze oraz stanowiska broni artyleryjskiej ukryte w betonowych wieżach lub bunkrach. Strzałki pokazują możliwy kierunek ognia, a łamana linia to linia komunikacyjna między stanowiskami.

Pięć arkuszy z w serii *GSGS 4490 Series – France 1:12 500 Defence Overprint*, które były reprodukowane przez brytyjską agencję rządową Replication Branch DGIA (Defence Geographic and Imagery Intelligence Agency) w 2004 r., w sześćdziesiątą rocznicę inwazji w Normandii, w serii *GSGS 5922*; w artykule posłużyły do porównania treści militarnej i objaśnień umownych znaków wojskowych z arkuszami mapy *Italy 1:25 000* drukowanymi przez 12 Kompanię Geograficzną.

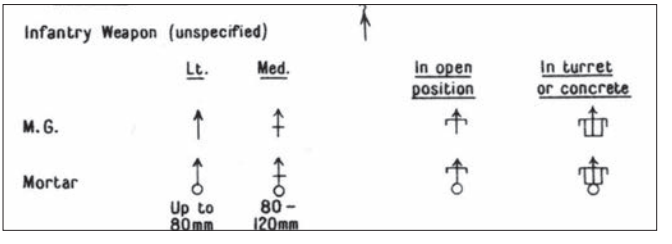
[18] Reprodukcje arkuszy map wykonane przez DGIA, Ministry of Defence, United Kingdom, 2004, przywiozła autorka z Anglii w 2004 r.

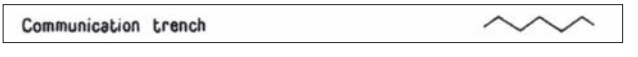
(a)

(b1)

(b2)

(b3)

(b4)

(b5)

Ryc. 8. Fragment arkusza *Ouistreham*, *Sheet no 86* mapy *GSGS 4490 Series – France 1:12 500 Defence Overprint*: (a) fragment treści militarnej na południe od miasta Ouistreham (Normandia) oraz (b1–5) pięć fragmentów legendy zawierających odpowiednie do wycinka mapy objaśnienia (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

3. Objaśnienia na mapach militarno-wywiadowczych opracowanych przy udziale 12 Kompanii Geograficznej II Korpusu Polskiego na potrzeby działań frontowych na Półwyspie Apenińskim

3.1. Struktura organizacyjna i prace 12 Kompanii Geograficznej

12 Kompania Geograficzna sformowana została w pierwszym kwartale 1943 r., w Iraku jako zmotoryzowany pododdział Służby Geograficznej Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Przeznaczona była do wykonywania polowych prac pomiarowych (geodezyjnych) oraz prac kartograficznych, fotograficznych i reprodukcyjnych. Była jednostką zorganizowaną w oparciu o etaty brytyjskiej kompanii geograficznej, zaś kadrę jednostki stanowili oficerowie Wojskowego Instytutu Geograficznego[19].

W 1944 r., na początku działań we Włoszech Służba Geograficzna liczyła 138 żołnierzy, w tym 15 oficerów, 123 podoficerów i szeregowców[20]. Służbie podlegała 12 Kompania Geograficzna. W skład Kompanii dowodzonej przez mjr. Karola Zielińskiego i mjr. Antoniego Piesowicza weszły dwa oddziały[21] pomiarowe – pod dowództwem mjr. Bronisława Dzikiewicza i kpt. Stanisława Biesagi; oddział kartograficzny – pod dowództwem kpt. Mariana Hełm-Pirgo; dwa oddziały reprodukcyjne – pod dowództwem kpt. Kazimierza Libera i por. Mariana Osiepka oraz oddział fotograficzny – pod dowództwem kpt. Wiktora Nowakowskiego (chor. Stefana Setkowicza), a także introligatornia i oddział gospodarczy. Kompania współpracowała z podległym jak i ona Sztabowi Operacyjnemu II Korpusu oddziałem współpracy z lotnictwem dowodzonym przez kpt. Jerzego Tyborowskiego oraz z sekcją interpretacji zdjęć pod dowództwem kpt. Aleksandra Pogorzelskiego. Niebagatelne było znaczenie 313 Składnicy Map dowodzonej przez mjr. Franciszka Mrozińskiego, podległej Służbie Geograficznej dowodzonej przez mjr. Leonarda Szymkiewicza i mjr. Feliksa Kopczyńskiego[22].

Oddziały Służby Geograficznej współpracowały nie tylko ze sztabem operacyjnym oraz z pułkami artylerii II Korpusu, ale również z jednostkami wojsk alianckich. Od nich otrzymywały mapy, zdjęcia lotnicze i wyniki obliczeń współrzędnych geodezyjnych. Materiały kartograficzne były głównie

---

19 Wikiwand, *12 Kompania Geograficzna*, https://www.wikiwand.com/pl/12_Kompania_Geograficzna (dostęp 18.10.2021)

20 L. Szaniawska, op. cit. s. 112.

21 Płk Eugeniusz Sobczyński konsekwentnie odziały 12 Kompanii Geograficznej nazywa plutonami, w E. Sobczyński, op. cit., s. 153, zaś B. Dzikiewicz, *Z teodolitem pod Monte Cassino*, Warszawa 1984 oraz B. Krassowski nazywają je oddziałami.

22 L. Szaniawska, op. cit., s. 113; w: B. Krassowski, I. Krassowska, op. cit., s. 30–34; także w E. Sobczyński, op. cit., s. 152–154.

uzyskiwane od brytyjskich 514, 516 i 518 Kompanii Geograficznych (Corps Field Survey), natomiast materiały pomiarów topograficznych od brytyjskiej 49 Kompanii Geograficznej Armii Południowoafrykańskiej lub 33 Baterii Topograficznej[23].

W skład każdego oddziału pomiarowego wchodziło 12 geodetów – razem 20 żołnierzy. Sprzęt geodezyjny każdego oddziału stanowiły 4 teodolity, taśma miernicza 100 m, 5 sygnałów przenośnych i 3 arytmometry. We Włoszech, w kwietniu 1944 r. jeden oddział pomiarowy został podporządkowany szefowi służby geograficznej brytyjskiej 8 Armii, gdzie nawiązano współdziałanie z dowódcą brytyjskiej 49 Kompanii Geograficznej (49 Survey Coy. S.A.E.C.).

Na przełomie kwietnia i maja 1944 r. oddziały pomiarowe 12 Kompanii Geograficznej w ramach przygotowań do ataku w rejonie Monte Cassino otrzymały pierwsze ważne zadanie. Przystąpiły do założenia na obszarze Monte Cassino – Monte Cairo sieci triangulacyjnej, czyli identyfikacji punktów osnowy geodezyjnej, sprawdzenie w terenie punktów triangulacyjnych, którymi były m.in. wieże kościołów. Efekt prac wykonanych przez 1 Oddział Pomiarowy pokazuje rycina 9[24]. W legendzie uwzględniono dwa rodzaje stanowisk: z zamontowanymi instrumentami pomiarowymi oraz z wyznaczoną pozycją obliczoną geometrycznie metodą wcięcia wprzód.

Słupy zamontowane przez Oddział na szczytach dominujących w terenie wzniesień były często przesuwane z powodu niszczenia ich przez nieprzyjaciela, w związku z tym odbudowywano je lub zakładano nową osnowę geodezyjną, często pod ogniem wroga. Prace poszczególnych grup oddziału obejmowały także weryfikację katalogów współrzędnych punktów triangulacyjnych. W trakcie bitwy o Monte Cassino 1 Oddział Pomiarowy wykonywał pomiary na wysuniętych stanowiskach, pod ostrzałem artylerii niemieckiej i przekazywał współrzędne celów rozpoznanych na zdjęciach do dowództwa 2 Grupy Artylerii[25].

Oddział kartograficzny, którego dowódcą był kpt. Marian Hełm-Pirgo, rysował czystorysy aktualizowanych map, posiadał 31 etatów wojskowych – oficerów, podoficerów i szeregowców pełniących funkcje rysowników, kartografów i redaktorów oraz 5 kierowców[26]. Do zadań oddziału należało przygotowywanie do reprodukcji map angielskich i włoskich, opracowywanie na podstawie zdjęć lotniczych i wywiadu terenowego aktualizacji obrazu topograficznego i rysowanie map oraz wykonanie modelu plastycznego terenu dla obszaru przewidywanych działań bojowych w okolicy Monte Cassino.

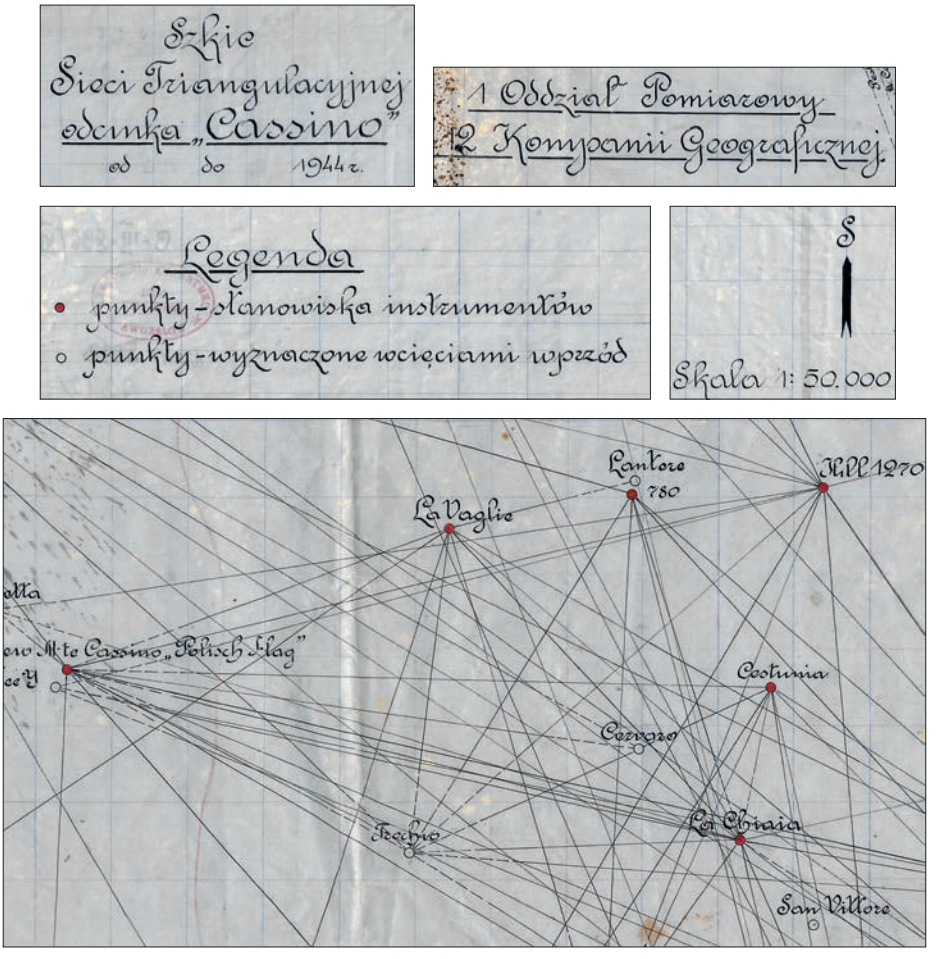
---

23 L. Szaniawska, op. cit., s. 114.

24 Obraz w MAPSTER: http://igrek.amzp.pl/details.php?id=11778548 (dostęp, 21.10.2021). W zbiorach CBW przechowywany jest również *Szkic sieci triangulacyjnej odcinka „rzeka Senio – Bolonia"* wykonany przez 1 Oddział 12 Kompanii Geograficznej w skali 1:100 000 w kwietniu 1945 r.

25 Wielokrotnie wspomina o tym B. Dzikiewicz (op. cit.).

26 W stosunku do etatów przewidzianych przy organizowaniu Służby miała ona znaczny niedobór personelu i tak, w Oddziale Kartograficznym było tylko 26 żołnierzy, ibidem: s. 112.

Ryc. 9. Fragmenty *Szkicu sieci triangulacyjnej odcinka Cassino* [Monte Cairo, Monte Cassino, La Chiaia, Camino, Cannavinelle i Maio] założonego w 1944 r. (ze zbiorów Centralnej Biblioteki Wojskowej)

Jak pisze Bogusław Krassowski (według relacji Zbigniewa Chmielewskiego i Stefana Setkowicza), przy opracowaniu modelu plastycznego terenu brało udział wielu żołnierzy 12 Kompanii, m.in. ppor. Zdzisław Brunne[27]. Tworząc go „usypano wszystkie wzgórza i wąwozy. Wymodelowano domy, kładki, kapliczki, strumienie i drzewa. Zaznaczono wszystkie bunkry i rozpoznane stanowiska ogniowe, nawet pojedynczych strzelców niemieckich, unacześniając je w miarę

[27] Wikiwand, *12 Kompania Geograficzna*, https://www.wikiwand.com/pl/12_Kompania_Geograficzna (dostęp 17.10.2021). Tamże: „Po zakończeniu bitwy ppor. Zdzisław Brunne i podchor. Bisiński wykonali szkice perspektywiczne rejonu Monte Cassino, które zostały wydrukowane przez 12 Kompanię Geograficzną i wydane w formie albumu pt. *Monte Cassino*..., op. cit., passim.

Ryc. 10. Walki II Korpusu Polskiego pod Monte Cassino. Oficerowie nad mapą plastyczną terenu. Zdjęcie: 11–18.05.1944 r., fot. Felicjan Maliniak (ze zbiorów Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie *Działania bojowe 2. Korpusu Polskiego we Włoszech [1944–1945]*, na: http://acedu.pl/www1/patron/korpus/galeria2/pages2/08.htm (dostęp 20.10.2021); także *Wikiwand*, 12 Kompania Geograficzna, https://www.wikiwand.com/pl/12_Kompania_Geograficzna (dostęp 18.10.2021))

zachodzących zmian. Wytyczono taśmami odminowane szlaki, którymi miały nacierać oddziały. Na tak przygotowanej mapie przeprowadzono ćwiczenia na wszystkich szczeblach […] dowodzenia (ryc. 10)[28]. W czasie tych ćwiczeń każda kompania, pluton i drużyna dokładnie zapoznawały się z terenem[29].

Oddział fotograficzny pod dowództwem chor. Stefana Setkowicza składający się z żołnierzy: 1 oficera, 7 fotografów, 5 retuszerów i kierowców, fotografował na szklanych kliszach zaktualizowane mapy do celów kartografii, wykonywał niebieskodruki, wzorce do rysowania czystorysów oraz sporządzał matryce do druku map. Wykonane pozytywy do dalszej obróbki przekazywał oddziałom reprodukcyjnym, w których skład wchodziło 36 żołnierzy, w tym specjaliści poligrafowie. Oddziały te posiadały na wyposażeniu maszyny drukarskie – offsety do druku map w skali 1:25 000, 1:50 000 i 1:100 000 o wydajności około 1500 arkuszy jednokolorowych i dwukolorowych map na godzinę. Urządzenia zamontowane były na samochodach ciężarowych Leyland. Oddziały otrzymywały do druku także pozytywy od Brytyjskiej Służby Geograficznej[30].

[28] *Działania bojowe 2. Korpusu Polskiego we Włoszech [1944–1945]*, http://acedu.pl/www1/patron/korpus/galeria2/pages2/08.htm (dostęp 20.10.2021); a także *Wikiwand*, 12 Kompania Geograficzna, https://www.wikiwand.com/pl/12_Kompania_Geograficzna (dostęp 18.10.2021).

[29] B. Krassowski, I. Krassowska, op. cit., s. 32–33, 41.

[30] B. Krassowski, I. Krassowska, op. cit., s. 33.

12 Kompania Geograficzna działająca we Włoszech od kwietnia 1944 r. w czasie działań wojennych wykonywała mapy w skalach 1:25 000, 1:50 000 i 1:100 000. Jej oddziały pomiarowe aktualizowały na podstawie zdjęć lotniczych mapy terenów sięgających na odległość 100 km za linię frontu. W styczniu 1945 r. 1 Oddział Pomiarowy przystąpił do aktualizacji map terenów położonych nad granicą szwajcarską. W kwietniu 1945 r. 2 Oddział Pomiarowy wykonał ostatnie prace polowe w czasie działań wojennych. Od maja 1945 cała 12 Kompania została przegrupowana w Austrii, drukowała na trzy zmiany, dniem i nocą, mapy terenów Jugosławii. We wrześniu 1946 r. Kompania zdała cały sprzęt i uzbrojenie, została skierowana do Neapolu, wyokrętowana w Glasgow, przeniesiona na przedmieścia Liverpoolu i tam w listopadzie rozformowana.

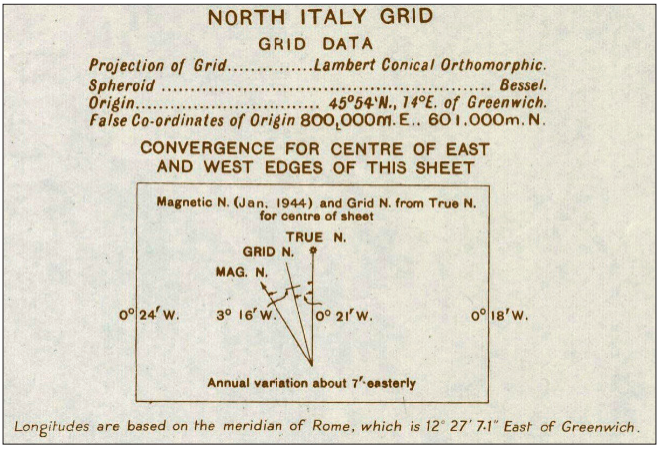
3.2. Objaśnienia treści topograficznej tworzącej podkład mapy militarno-wywiadowczej *Italy 1:25 000*

Wyżej wspomniano, że przygotowania do inwazji w Normandii rozpoczęto już na początku 1943 r. oraz że aby uniknąć ostrzeżenia Niemców o miejscu inwazji, prace te musiały zostać podjęte na całym europejskim wybrzeżu. Właśnie w 1943 r., o czym świadczy arkusz *Ankona, Sheet 118 IV N.W.* mapy *Italy 1:25 000* (ryc. 11), wykonywano zdjęcia lotnicze obszaru Włoch oraz przedrukowywano mapy włoskich służb geograficznych (Istituto Geografico Militare).

Ryc. 11. Fragment informacji o autorstwie arkusza *Ankona, Sheet 118 IV N.W*. Jako podkład topograficzny została użyta mapa z 1907 r.! Aktualizacji dokonano z niedatowanych i datowanych na sierpień 1943 r. zdjęć lotniczych (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

Aby alianckie siły zbrojne mogły sprawnie posługiwać się mapami, konieczne było dokonanie wielu zmian i poprawek – aktualizacji treści ale przede wszystkim należało objaśnić i dostosować do potrzeb dowodzących oficerów dane matematyczne mapy, w tym odwzorowanie, przeliczenie południka zerowego z rzymskiego na Greenwich, podanie odchylenia igły magnetycznej oraz oznaczenie podziałki liniowej również w jardach (ryc. 12).

Ryc. 12. Fragment informacji o odwzorowaniu oraz odchyleniu igły magnetycznej na arkuszu *Ankona, Sheet 118 IV N.W.* (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

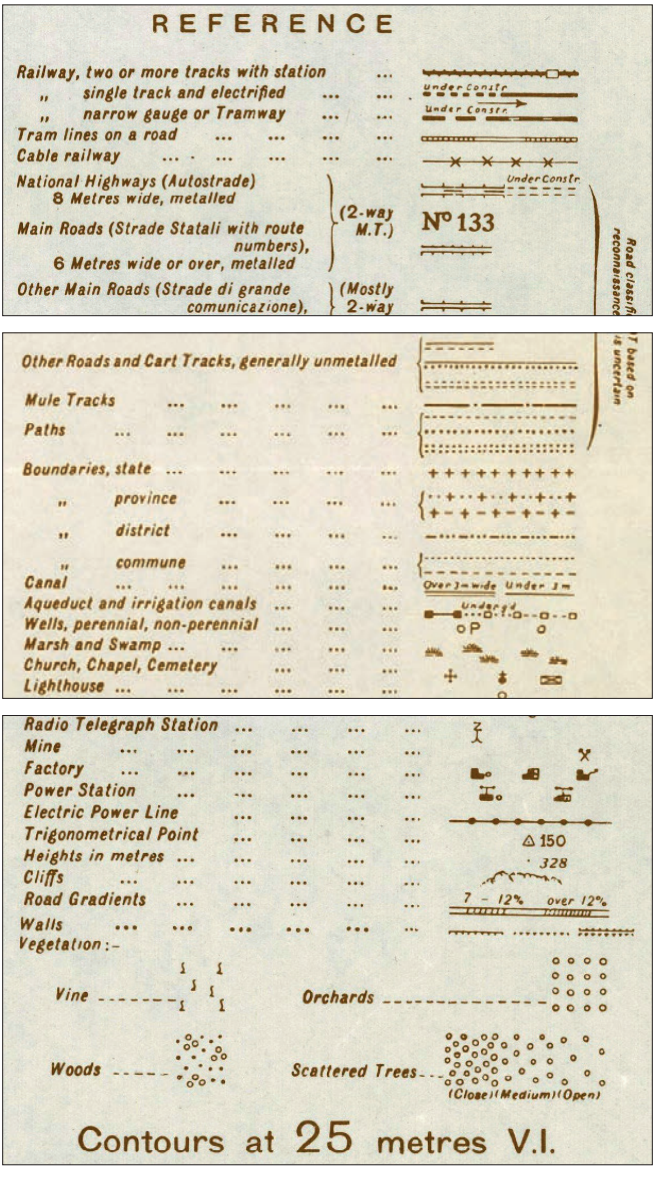
Zmieniono i ujednolicono oznaczenia obiektów topograficznych drukowanych w podkładzie każdego arkusza wojennego wydania mapy oraz ich objaśnienia. W artykule pokazano to na przykładzie arkusza *Ankona, Sheet 118 IV N.* (ryc. 13).

W prezentowanej legendzie objaśniono kolejno sygnatury oznaczające trzy rodzaje linii kolejowych, linie tramwajowe, koleje linowe, trzy kategorie dróg kołowych, drogi dla mułów i ścieżki, stacje telegraficzne, granice administracyjne, kanały, bagna i podmokłości, latarnie morskie, kościoły, kopalnie, fabryki, stacje transformatorów, linie przesyłowe wysokiego napięcia, punkty triangulacyjne, wysokości podane w metrach, klify, nachylenia dróg w stopniach, wolno stojące ogrodzenia, cztery kategorie pokrycia roślinnego – winnice, lasy, sady, rozproszone drzewa, a kończą poziomice rysowane co 25 metrów.

Dopiero tak przygotowane i systematycznie aktualizowane arkusze mapy *Italy 1:25 000* mogły być stosowane jako podkłady topograficzne do nanoszenia treści militarno-wywiadowczej niezbędnej do planowania i prowadzenia nowoczesnych działań wojennych.

3.3. Objaśnienia treści militarno-wywiadowczych mapy *Italy 1:25 000* z obszaru Monte Cassino i innych

Najdogodniejszą linią komunikacyjną z południa Włoch do Rzymu była droga, zwana Via Casilina, biegnąca u podnóża masywu górskiego Monte Cassino. Na tym obszarze obrona niemiecka była szczególnie mocno posadowiona, ale zdobycie umocnień wroga było koniczne. Odbywało się ono w czterech

Ryc. 13. Objaśnienia na arkuszu *Ankona, Sheet 118 IV N.W.* (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

wymuszonych silną obroną etapach. Do czwartego etapu włączony został II Korpus Polski. Przygotowania rozpoczęto w marcu 1944 r., a do pierwszego natarcia ruszono 11 maja.

W ramach przygotowań do operacji w kwietniu 12 Kompania drukowała arkusz *Cassino, Sheet II N.E.* z treścią topograficzną (w sepii) w serii map wydawanej przez brytyjską Sekcję Geograficzną Sztabu Generalnego

(Geographical Section. General Staff) *GSGS 4228, Italy 1:25 000*. Materiały te przeszły długą drogę opracowywania rozpoczętą od aktualizacji informacji topograficznej z mapy włoskiej 1:25 000 datowanej na 1942 r., skopiowanej przez brytyjską 46 Kompanię Geograficzną Armii Południowoafrykańskiej (46 Survey Company. S.A.E.C) w grudniu 1943 roku. Również w 1943 r. po raz pierwszy wydał mapę Oddział Inżynierski 5 Amerykańskiej Armii (Engineer Fifth United States Army), pt. *A.F. Extension to GSGS 4228 Italy 1:25 00031*. Następnie wykonywano zdjęcia lotnicze, które były interpretowane pod kątem ustalenia pozycji nieprzyjaciela przez oddziały brytyjskiej 8 Armii 28 kwietnia 1944 r. i przygotowane do druku danych wywiadowczych przez brytyjską 514 Kompanię Geograficzną (514 Corps Field Survey Company Royal Engineers) w maju 1944 roku. Ich ponownego przedruku dokonała 12 Kompania Geograficzna prawdopodobnie tuż przed włączeniem II Korpusu Polskiego do działań na froncie 11 maja 1944 roku. To dość skomplikowane współautorstwo, pokazane na rycinie 14, świadczy o ostatecznym przeznaczeniu prezentowanego arkusza dla Batalionu Łączności Sztabu Naczelnego Wodza.

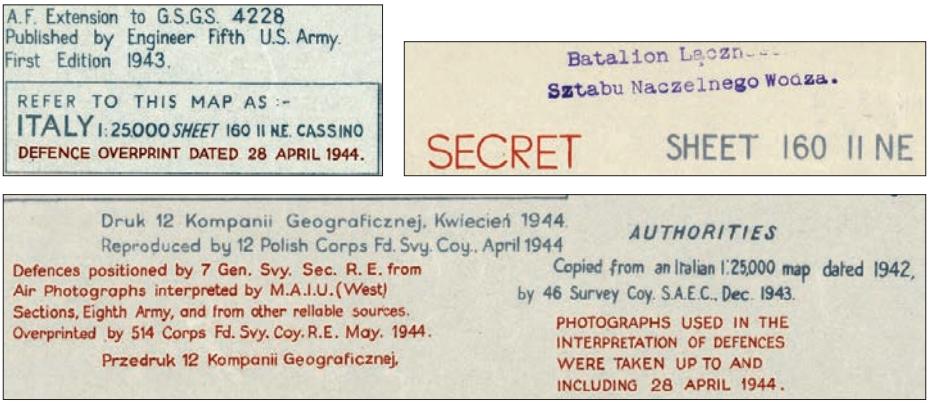
Materiały kartograficzne do *S. Elia Fiumeràpido, Sheet 160 I S.E.* miały podobną proweniencję, ale z pewnymi różnicami. Mianowicie: pierwotny podkład topograficzny pochodził z mapy włoskiej 1:25 000 datowanej na rok 1942, następnie aktualizowanej przez brytyjską 46 Kompanię Geograficzną Armii Południowoafrykańskiej (46 Survey Coy. S.A.E.C). w styczniu 1944 r.; pierwsze amerykańskie wydanie pt. *A.F. Extension to GSGS 4228 Italy 1:25 000* nastąpiło w 1944 r. 12 Kompania Geograficzna wydrukowała arkusze w kwietniu 1944 r. Pozycje obronne nieprzyjaciela opracowała brytyjska kompania 514 Corps Fd. Svy. Coy. R.E. z aktualizacją na 2 maja 1944 r., na podstawie zdjęć lotniczych wykonanych do 28 kwietnia. Ponownego przedruku dokonała 12 Kompania Geograficzna, podobnie jak arkusza *Cassino, Sheet II N.E.*, prawdopodobnie tuż przed włączeniem II Korpusu Polskiego do działań na froncie 11 maja 1944 roku. Świadczy o tym analogiczna pieczęć na górnym marginesie (ryc. 15).

Oczywiście z taką trudnością pozyskana mapa nie mogła dostać się w niepowołane ręce, dlatego uzyskała kwalifikację utajnienia. Treść mapy była utajniona, ale dla alianckich dowódców musiała być bezwzględnie zrozumiała. A jak widać na przykładach pokazanych na rycinie 16, bez specjalnego zestawu drobiazgowych objaśnień nie była czytelna[32].

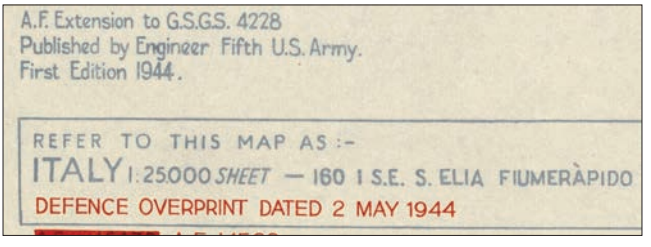

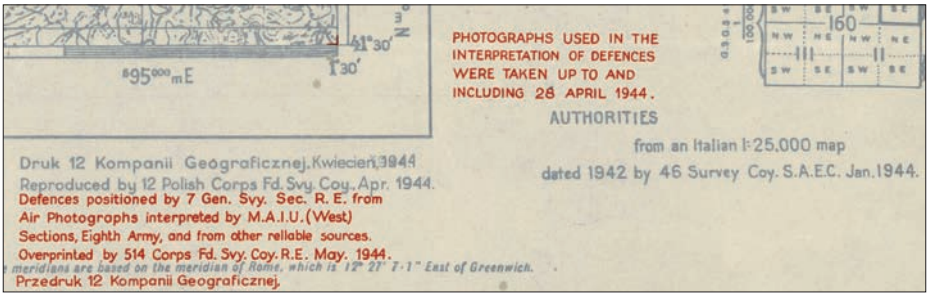
[31] Pełna nazwa serii: *GSGS 4228 (AFHQ Extension) Italy 1:25,000 scale*, (Allied Forces Headquarters Extension, AFHQ) czyli seria rozszerzona przez Główne Dowództwo Sił Zbrojnych, według *Battlefield Historian*: https://www.battlefieldhistorian.com/15gsgs_4228_1_25000_italy.asp (dostęp 17.10.2021)

[32] Kształt umownych znaków wojskowych pokazujących stanowiska obronne wroga, a szczególnie ich zastosowanie na mapach drukowanych przez 12 Kompanię we Włoszech (ryc. 16 i 17) i prawie w tym samym czasie na mapach sporządzanych na potrzeby frontu w Normandii (ryc. 8) nie jest

Ryc. 14. Zapis na arkuszu *Cassino, Sheet II N.E.* informacji o jednostkach współtworzących treść opublikowanej mapy oraz kwalifikacja egzemplarza (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

Ryc. 15. Zapis na arkuszu *S. Elia Fiumeràpido, Sheet 160 I S.E.* informacji o jednostkach współtworzących treść opublikowanej mapy oraz kwalifikacja egzemplarza (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

Dlatego na verso arkuszy map nadrukowano dwujęzyczne polskie i angielskie objaśnienia umownych znaków wojskowych (ryc. 17). W tablicy zatytułowanej po angielsku *Military conventional signs used by A.A.P.I.U. in the annotation of defences from air photographs* i z polskim tłumaczeniem

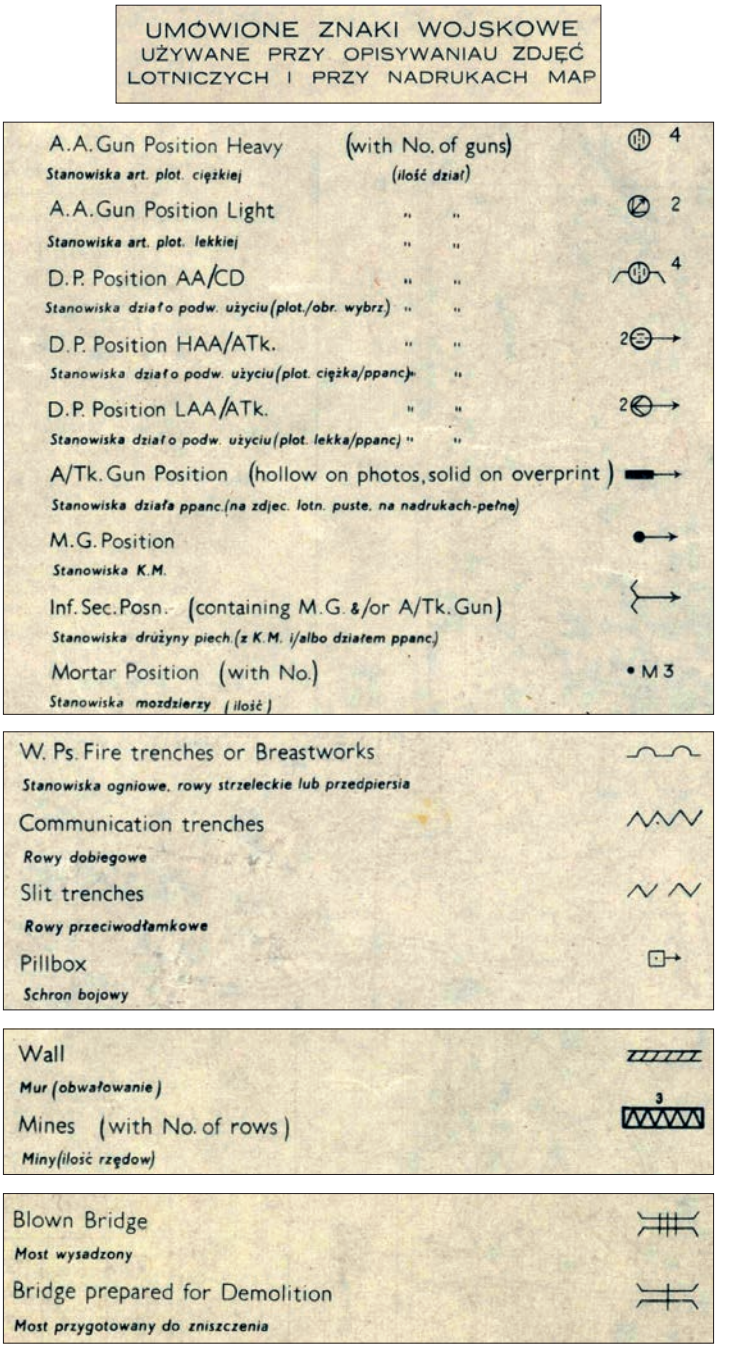
identyczny. Np. inaczej oznaczono pola minowe i rzędy min (porównaj także ryc. 18 i 19), stanowiska dział i moździerzy, ich moc rażenia itp.

Ryc. 16. Fragmenty arkuszy map militarno-wywiadowczych *GSGS 4228, Italy 1:25 000* drukowanych przez 12 Kompanię Geograficzną, arkusze: (a) *Cassino, Sheet II N.E.* oraz (b) *S. Elia Fiumeràpido, Sheet 160 I S.E.* (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

umieszczono objaśnienia w rozpisanych działach: artyleria; inne stanowiska obronne; przeszkody; składy; budynki, obozy itp.; linie telefon[iczne] i komunikacyjne, urządzenia radiowe; różne oraz skróty [słów]. W anglojęzycznej wersji tytułu tablicy zapisano, że zawiera ona znaki odnoszące się do obiektów obronnych (defences). Należy dodać, że arkusze te pokazywały tereny frontu i najbliższego zaplecza wroga, dlatego tylko na verso arkuszy z taką zawartością były umieszczone objaśnienia.

W zbiorach Biblioteki Narodowej znajdują się arkusze z serii *GSGS 4228, Italy 1:25 000*, które wyraźnie odbiegają treścią militarno-wywiadowczą od tych defensywnych. Są to mapy pokazujące obszary daleko odsunięte od linii frontu. Z jednej strony są to tereny dalszego zaplecza własnego lub wroga, z drugiej te, które planowano w następnej kolejności wyzwalać. Rycina 18 pokazuje właśnie fragmenty dwóch arkuszy – *Cassino, Sheet II N.E.* oraz *Pignataro Interamna, Sheet 160 II N.W.*, na których oznaczone zostały możliwości poruszania się i transportu militariów na front oraz niebezpieczeństwa zagrażające w terenie. Oba arkusze oprócz standartowych zapisów pochodzenia danych topograficznych otrzymały nadruk świadczący o autorstwie danych militarnych. W obu przypadkach prace terenowe wykonane były przez saperów, a nadruk „D-CA SAP. 2 KORPUSU" (dowódca oddziału saperów II Korpusu)

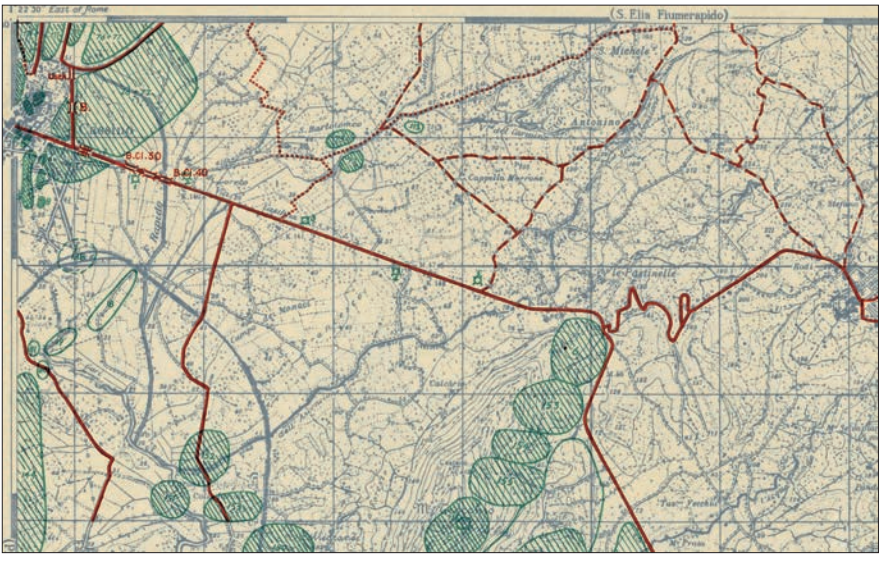

Ryc. 17. Zestaw objaśnień umownych znaków wojskowych wybranych z tablicy, umożliwiających odczytanie militarnej treści arkuszy *Cassino, Sheet II N.E.* oraz *S. Elia Fiumeràpido, Sheet 160 I S.E.*, zamieszczonych na rycinie 16 (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

(a)

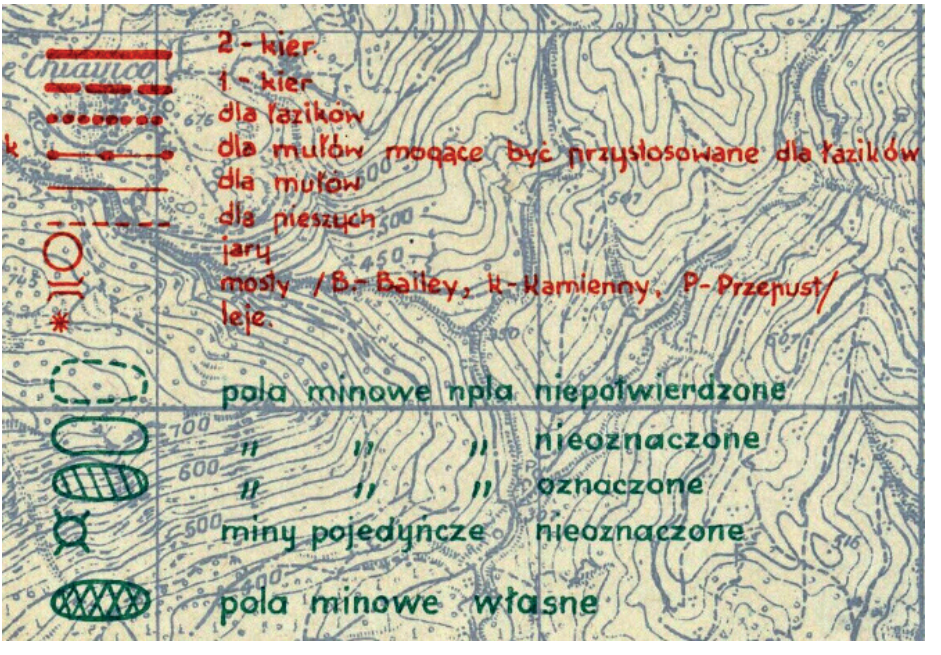
(b)

Ryc. 18. Fragmenty arkuszy (a) *Cassino, Sheet II N.E.* oraz (b) *Pignataro Interamna, Sheet 160 II N.W.* z naniesionym oznaczeniem różnych rodzajów dróg oraz pól minowych (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

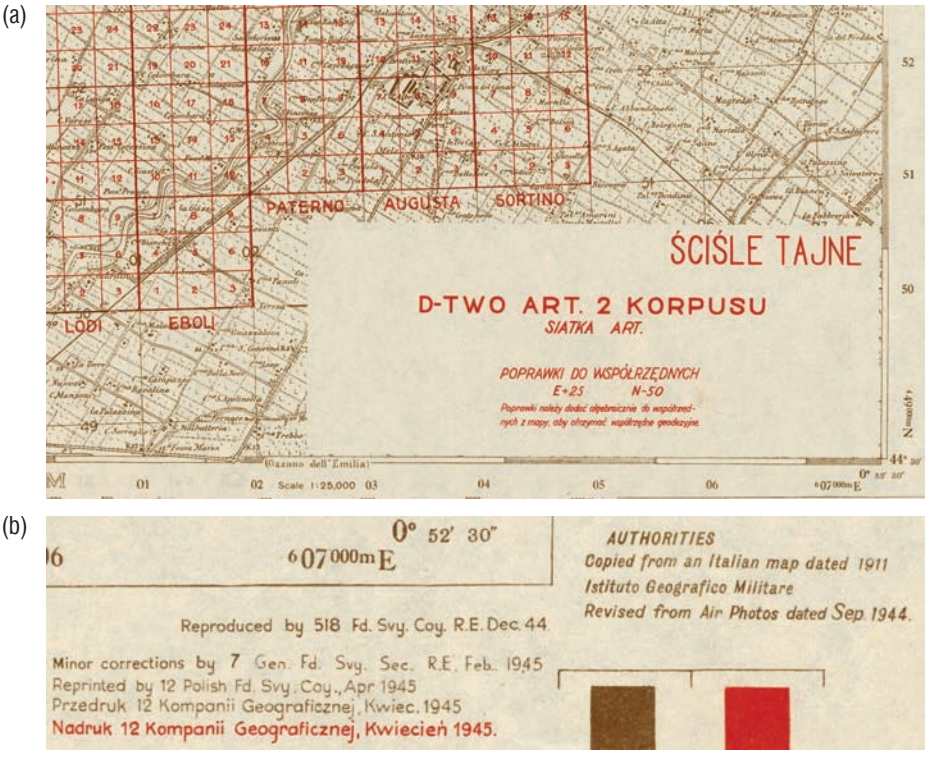
uwiarygodnił rzetelność danych pozyskanych do dnia 29 kwietnia 1944 roku (ryc. 18).

Na obu tych arkuszach i innych, np. *S. Elia Fiumeràpido, Sheet 160 I S.E.* na recto mapy umieszczono objaśnienia anglo- i polskojęzyczne z analogiczną treścią militarną. Zawierały one kilkakrotnie mniej wyróżnień i zapewne dlatego mieściły się na treści mapy, w lewym dolnym rogu, poza terenem objętym oznaczeniami. Bardzo nietypowe, chociaż po zapoznaniu się z nimi wydają się w górskim terenie oczywiste, wyróżnienia określające przejezdność dróg, takie jak droga dla łazików, dla mułów, leje, jary czy mosty –na mapie i w legendzie zostały oznaczone kolorem czerwonym. Natomiast „nieprzejezdność" została oznaczona kolorem zielonym i wymieniono w tej grupie takie przeszkody, jak pola minowe z podziałem na niepotwierdzone, nieoznaczone i oznaczone, miny pojedyncze oraz pola minowe własne – czyli założone przez alianckich saperów (ryc. 19).

Ryc. 19. Polskojęzyczne objaśnienia na arkuszu *S. Elia Fiumeràpido, Sheet 160 I S.E.*, umieszczone w lewym górnym rogu mapy. Wyróżniono kolorem czerwonym drogi, a zielonym pola minowe (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

Jak pisze historyk wojskowości Henryk Stańczyk, w trakcie zdobywania Monte Cassino „w kwietniu trwały przegrupowywania i przygotowania do bitwy. Ładunki na pierwszą linię frontu dostarczano przy pomocy mułów, gdyż

Ryc. 20. Fragmenty arkusza *Búdrio, Sheet 88 IV S.W.*: (a) z naniesioną siatką artyleryjską, (b) źródła aktualizacji danych o współrzędnych geodezyjnych (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

samochody u stóp masywu stawały się nieprzydatne. Polski korpus otrzymał od 8 Armii pięć kompanii jucznych, razem ponad tysiąc mułów. Mulnikami byli ochotnicy z Cypru”[33]. Mapy militarno-wywiadowcze pokazujące dostępność terenu były, jak potwierdza cytat, bardzo ważne, gdyż dobór odpowiednich środków umożliwiał sprawniejszy transport, np. sukcesywne zaopatrywanie w amunicję stanowisk ogniowych.

W serii *GSGS No. 4228 Italy 1:25 000* wydawano mapy o jeszcze innej, równie ważnej treści wspomagającej działania bojowe, a mianowicie arkusze zawierające narysowaną siatkę przeznaczoną do prowadzenia ognia przez artylerię.

W okresie, w którym jednostki II Korpusu wypoczywały (np. od sierpnia 1944 r.), oddziały pomiarowe na podstawie zdjęć lotniczych terenów środkowo-wschodnich Włoch (sięgających na odległość 100 km za linię frontu)

33 H. Stańczyk, *Działania bojowe II Korpusu Polskiego we Włoszech w latach 1944–1945*, „II Korpus Polski w kampanii włoskiej i losy jego żołnierzy po wojnie”, 2008, s. 9.; także H. Stańczyk, *Działania 2 Korpusu Polskiego w górach*, „Działania militarne w górach”, 1996, s. 78.

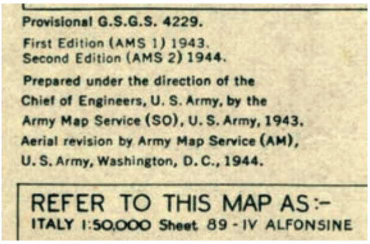
nanosiły na mapy siatki kilometrowe, określały współrzędne punktów i azymuty. Umożliwiło to wykonanie arkuszy mapy *GSGS No. 4228 Italy 1:25 000* z naniesioną siatką dla artylerii, np. arkusza w okolicach Bolonii *Lugo Sheet 88 II S.E.* oraz arkusza *Búdrio, Sheet 88 IV S.W*., co pokazuje rycina 20. Pierwszy z nich otrzymał napis „Przedruk i nadruk 12 Kompanii Geograficznej, Marzec 1945", drugi „Przedruk i nadruk 12 Kompanii Geograficznej, Kwiecień 1945".

Przechowywany w zbiorach Biblioteki Narodowej egzemplarz arkusza *Búdrio, Sheet 88 IV S.W.* jest kolejnym przykładem złożoności gromadzenia danych topograficznych i militarnych oraz świadectwem współpracy wielu służb. Pierwszym etapem, również i w tym przypadku, było pozyskanie arkuszy mapy szczegółowej wydanej przed wojną przez włoskie służby geograficzne Istituto Geografico Militare (jako pierwotny podkład topograficzny została użyta mapa z 1911 r.). W sierpniu 1944 r. uaktualniono treść mapy na podstawie wcześniej wykonanych zdjęć lotniczych, zaś w grudniu 1944 r. brytyjski oddział pomiarowy 518 Corps Field Survey Company. R.E. wydał jej pierwszą edycję. Prezentowana na rycinie „ściśle tajna", przeznaczona dla dowództwa Artylerii II Korpusu druga edycja była przedrukowana z nadrukiem w czerwonym kolorze przez 12 Kompanię Geograficzną w kwietniu 1945 r., z niewielkimi korektami wykonanymi w międzyczasie przez 7 Gen. Field Survey Section R.E. w lutym 1945 roku. Całość dokumentu jest sygnowana przez brytyjskie Ministerstwo Wojny (War Office) i jego agendę – Sekcję Geograficzną Sztabu Generalnego (Geographical Section. General Staff). W artykule omawiam proweniencje tego arkusza, by m.in. pokazać, że również w rok po walce na Monte Cassino, współpraca między jednostkami alianckimi była podobnie zorganizowana.

3.4. Objaśnienia treści militarno-wywiadowczej i topograficznej na mapach w skali 1:50 000 drukowanych przez 12 Kompanię Geograficzną

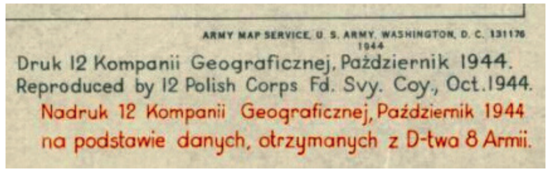
Jeszcze w 1944 r. (w przypadku pokazanej na rycinie 21 w październiku) 12 Kompania Geograficzna równolegle do map w skali 1:25 000 drukowała mapy w skali 1:50 000, np. *Italy 1:50 000*. *Alfonsine, Sheet 89–IV.*, obejmujące obszary między Modeną, Bolonią, a Rawenną. Takich arkuszy przy współpracy 12 Kompanii Geograficznej wydano nie mniej niż 105[34]. Arkusz *Alfonsine 89–IV* pokazywał drogi i ich przejezdność, na co wskazują objaśnienia w legendzie (ryc. 21). Objaśnione znaki informują o rodzaju nawierzchni i szerokości dróg, jak podaje nota umieszczona na prawym marginesie mapy, na podstawie aktualizacji map komunikacyjnych Włoch w skali 1:200 000 wydawanych przez Włoski Klub Turystyczny. Objaśnienia wskazują, że są także pokazane przeszkody na samych drogach oraz kierunek i możliwości ich ominięcia stwierdzone na podstawie pomiarów wykonanych pod kierunkiem amerykańskich

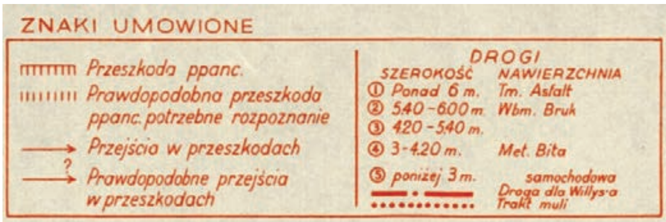
[34] B. Krassowski, I. Krassowska, op. cit., [uzupełnienia L. Szaniawska], s. 36–37.

(a)

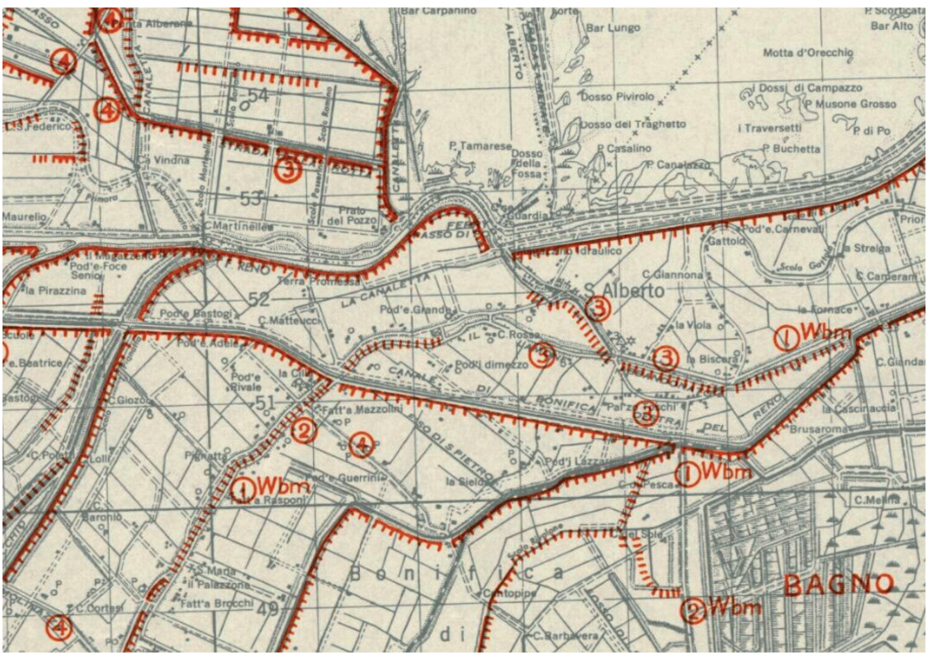
(b)

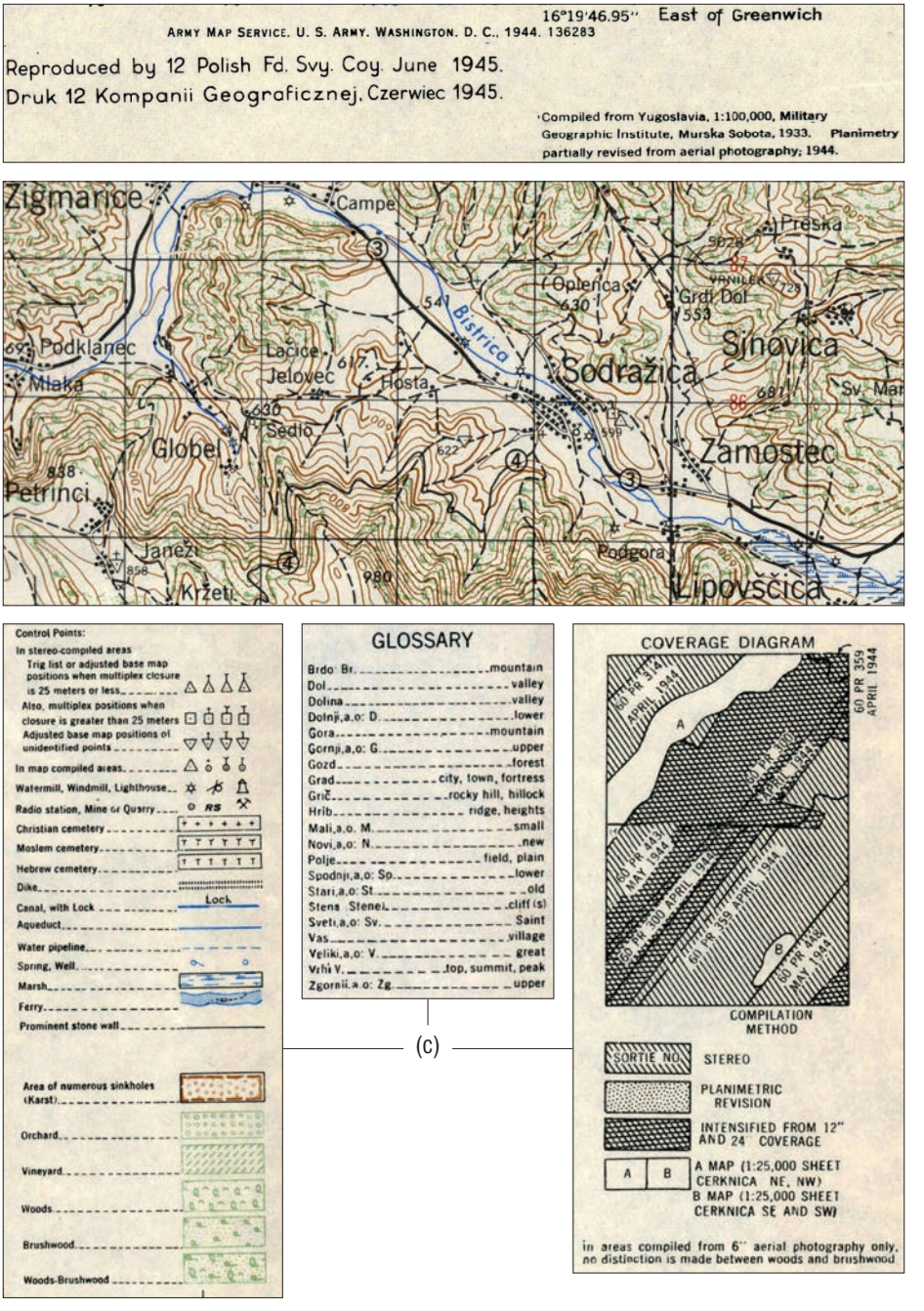
(c)

(d)

Ryc. 21. Fragmenty arkusza *Alfonsine, Sheet 89–IV.*: (a) proweniencja arkusza, (b) „Znaki umowne" zastosowane w treści militarno-wywiadowczej, (c) wycinek mapy z oznaczeniami rodzajów dróg i znajdujących się na nich przeszkód (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

dowódców oddziałów saperów jeszcze w 1943 r. Dane zostały zaktualizowane na podstawie zdjęć lotniczych amerykańskiego wojskowego serwisu kartograficznego (Army Map Service). Natomiast nadruk danych o przydatności dróg wykonany przez 12 Kompanię Geograficzną (na mapie także 12 Polish

Ryc. 22. Fragmenty arkuszy mapy *Yugoslavia 1:50 000*: (a) proweniencja arkusza *Murska Sobota, Sheet 6-II*, (b) część arkusza *Velika Račna, Sheet 26-I*, (c) objaśnienia na marginesie arkusza *Velika Račna* (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

Corps Fd. Svy. Coy) bazował na danych przekazanych przez dowództwo 8 Armii (ryc. 21a).

Jak wspomniano wyżej, w styczniu 1945 r. 1 Oddział Pomiarowy przystąpił do aktualizacji map terenów położonych nad granicą szwajcarską. Na tereny północno-wschodnie przeniesiono również inne oddziały 12 Kompanii Geograficznej. W kwietniu 1945 r. 2 Oddział Pomiarowy wykonał ostatnie prace polowe w czasie działań wojennych. W maju 1945 r. cała kompania została przegrupowana w Austrii, gdzie drukowała na trzy zmiany mapy terenów Jugosławii w skali 1:50 000. W ramach serii *Yugoslavia 1:50 000* wydawano aktualizowane arkusze mapy topograficznej uwzględniając treści specyficzne dla obszaru tego kraju. Charakterystyczne cechy mapy i umieszczonych na niej objaśnień pokazano na rycinie 22.

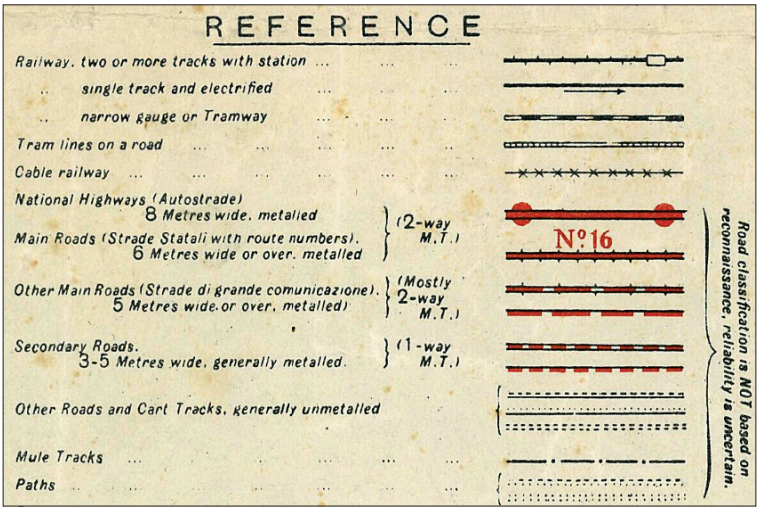
Oba arkusze mapy *Yugoslavia 1:50 000* były drukowane w czerwcu już po zakończeniu II wojny światowej. Opracowywanie, aktualizacja i przygotowanie do druku przeprowadziły oddziały amerykańskie pod kierunkiem inżynierów wojskowego serwisu kartograficznego (Chief of Engineers by the Army Map Service (AMPT)[35] U.S. Army). Jako pierwotny podkład została użyta mapa drukowana w skali 1:100 000 w 1931 r. Na rycinie 22c pokazano fragment objaśnień znaków umownych zastosowanych na mapie. Obok umieszczono schemat przedstawiający obszary, które zapewne z powodu braku jednolitego materiału kartograficznego musiano w odmienny sposób aktualizować, np. na podstawie zdjęć stereograficznych, pomiarów planimetrycznych oraz kopiowania arkuszy przedwojennej mapy 1:25 000 przy zastosowaniu generalizacji. Takie wyjaśnienia wydają się i dzisiaj zasadne, ponieważ wówczas jeszcze nie wiedziano, do jakich militarnych celów będzie używana właśnie opracowywana mapa. I wreszcie, nie mając wiedzy, czy miejscowa ludność będzie z Amerykanami (lub aliantami) współpracować, dołączono wyciąg ze słownika słoweńsko-angielskiego popularnych słów używanych przy opisie krajobrazu, np. góry, dolina, las, miasto, wzgórze, nowy, stary, wieś itp.

3.5. Objaśnienia treści topograficznej na mapach w skali 1:100 000 drukowanych przez 12 Kompanię Geograficzną

Arkusze mapy *Italy 1:100 000* powstawały od lutego 1944 do czerwca 1945 r. Ich treść topograficzna opierała się na wcześniejszych materiałach kartograficznych, m.in. na włoskiej mapie *Carta Topografica 1:100 000* wydawanej w okresie międzywojennym i w czasie wojny przez Istituto Geografico Militare. Była ona aktualizowana głównie przez brytyjską 49 Kompanię Geograficzną Armii Południowoafrykańskiej (49 Survey Coy. S.A.E.C). 12 Kompania

[35] Na arkuszu *Velika Račna* jest napis Army Map Service GEPT. US Army, Washington 1945, natomiast na arkuszu *Murska Sobota* jest Army Map Service (AMPT) U.S. Army, Washington 1944.

Geograficzna wydrukowała co najmniej 22 arkusze tej mapy. W celu omówienia objaśnień na tej mapie wzięto jako przykłady dwa arkusze: *Ferrara Sheet 76* oraz *Trieste (Layered) Sheet 53A*. Oba arkusze pokazują wschodnie i północno-wschodnie tereny Włoch. Ich treść topograficzna, a szczególnie sieć dróg była aktualizowana na podstawie zdjęć lotniczych z lat 1943–1944, a drukowane były już po wojnie: *Ferrara* w grudniu 1944, a *Trieste* w kwietniu 1945 r., obie przez 12 Kompanię Geograficzną. Właśnie informacja o liniach kolejowych i drogach jest w obu legendach obszerniejsza, niż zwykle na mapach topograficznych (ryc. 23), ale zaopatrzono ją notą, że klasyfikacja dróg nie została oparta o pomiary terenowe, więc jest niepewna („Road classification is not based on reconnaissance, reliability is uncertain").

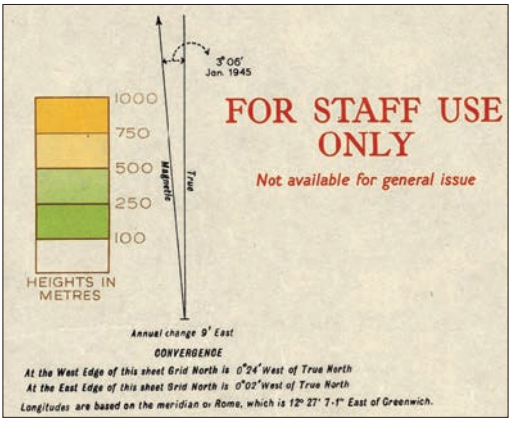

Ryc. 23. Legenda na arkuszu *Trieste (Layered) Sheet 53A* z objaśnieniami linii kolejowych oraz dróg (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

Na obu arkuszach skromnie oznaczono występowanie szaty roślinnej (w porównaniu z arkuszem *Yugoslavia 1:50 000, Velika Račna, Sheet 26-I.*, ryc. 22c), co zostało zapisane w nocie na arkuszu Ferrara („This sheet is largely covered with woods which are not show on the map"), natomiast na arkuszu *Trieste* oznaczono jedynie lasy deseniem złożonym z czarnych kółeczek o średnicy mniejszej niż milimetr. Na obu arkuszach wody oznaczono kolorem niebieskim, rzeźbę terenu, w tym poziomice, zbocza i klify – brązowym, a kolorem czerwonym dodatkowo oznaczono autostrady, drogi główne i drogi drugiego rzędu.

Arkusz *Italy 1:100 000 Trieste (Layered) Sheet 53A* został wybrany do omówienia z powodu oznaczenia na nim rzeźby terenu brązowymi liniami

poziomic oraz kolorowanymi stopniami wysokościowymi (ryc. 24). Hipsometria została pokazana kolorami w następujących przedziałach: 0–100 m – kolor biały, 100–250 m – zielony, 250–500 m – jasnozielony, 500–750 m –jasnożółty i 750–1000 m – żółty[36].

Ryc. 24. Fragment objaśnień na arkuszu *Trieste (Layered) Sheet 53A* dotyczący hipsometrii, rocznego zboczenia magnetycznego i przeliczenia wartości południka 0 z rzymskiego na Greenwich (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

4. Objaśnienia na mapach wojenno-historycznych opracowanych i drukowanych przez 12 Kompanię Geograficzną

Jak wspomniano we wprowadzeniu, *Szkice historyczne – Monte Cassino i front włoski* opracowywane były sukcesywnie, wydawane z różnymi datami druku, początkowo we Włoszech, a później w Wielkiej Brytanii, głównie po zakończeniu działań wojennych – od maja 1945 do września 1946 roku. Na przykład noszący jedną z wcześniejszych dat druku arkusz z serii *Italia 1:25 000*, „wydanie specjalne", wydrukowany z podkładem topograficznym czterech arkuszy *Cassino – Piedimonte 160–I SW.SE. – II NW.NE.* pt. *Bitwa o Monte Cassino, plan ogni artylerii, Szkic Nr. 14*, z informacją o autorstwie „opracowanie i druk 12 Kompanii Geograficznej, Maj 1945, na podstawie unacześnienia w terenie i ze zdjęć lotniczych, w Maju 1944", wydany przez „Szefostwo Służby Geograficznej 2 Korpusu Polskiego, Italia 1944". Na tym samym podkładzie topograficznym została pokazana inna sytuacja na froncie, mianowicie między innymi *Bitwa o Monte Cassino, natarcie w nocy 11/12 maja i dnia 12 maja 1944, Szkic Nr 26*. Instytucje sprawcze i datowanie zapisano identycznie, jedynie dodano „Nadruk 12 Kompanii Geograficznej" oraz szkice nr 27 i 28. W *Szkicach*

[36] B. Krassowski, I. Krassowska, op. cit., [uzupełnienia L. Szaniawska], s. 37.

historycznych kilkanaście map nosi datę wrzesień 1946, np. schemat pt. *Wyładowanie 2 Korpusu w rej. Taranto, szkic nr 3* z datą „Druk 12 Kompanii Geograficznej, Wrzesień 1946". Także kilka posiada daty późniejsze, np. *Położenie ogólne i wiadomości o nieprzyjacielu w dniu 8 kwietnia 1945*, *Szkic Nr* [66][37], w skali 1:250 000, ma zapis „Reproduced by War Office, 1948".

Szkicowe mapy historyczne wydawane były w różnych skalach – od 1:7 500 do 1:250 000. Jak napisałam w 1989 r.[38], celem, który przyświecał ich powstaniu, było utrwalenie wydarzeń ważnych historycznie oraz szkolenie przyszłych kadr. Na mapach oznaczono najważniejsze momenty i pozycje bojowe oddziałów własnych i nieprzyjaciela w konkretnych dniach, a nawet godzinach, np. *Położenie ogólne na froncie włoskim dnia 2 września 1944, godz. 2300, Szkic Nr* [42] oraz *Położenie 8 Armii i wiadomości o NPLU [nieprzyjacielu] w dniu 12 marca 1945, godz. 07^{00}, Szkic Nr* [63], arkusz wydany we wrześniu 1946 r. Na podkładzie topograficznym w skali 1:25 000 pokazano *Ugrupowanie obronne 5 KDP w dniu 12 marca 1945 r., Szkic Nr* [65] – na każdej mapie kolorem czerwonym oznaczano własne pozycje, a niebieskim wroga. W kilku przypadkach pokazano jedynie pozycje własne, np. rozmieszczenie jednostek służb II Korpusu w dniu 11 maja 1944 r. na *Szkicu mapowym obszaru bitwy o Monte Cassino, Szkic Nr 19*, w skali 1:100 000, wydanym w sierpniu 1946 r., na którym kolorem czerwonym oznaczono „Położenie 2 Pol. Korpusu oraz ogólne ugrupowanie tyłów w dniu 11 V 1944".

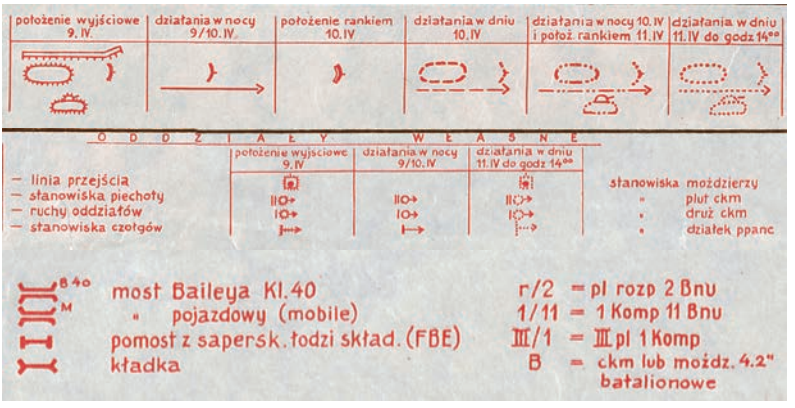
Wszystkie mapy zostały zaopatrzone w mniej lub bardziej zasobne legendy. Jako przykład podaję *Szkic nr* [67] Bój przełamujący 3 Dywizji Strzelców Karpackich nad rzeką *Senio 11–13 IV 1945* w skali 1:25 000 drukowany przez „12 Komp. Geogr. Wrzesień 1946", zawierający dosyć bogatą legendę z wieloma kategoriami objaśnień.

Jak w większości legend, tak i w tej objaśnienia podzielono na dwie części – dotyczące pozycji i siły ognia sił własnych oraz wroga. Ponieważ arkusz obejmuje działania toczące się przez trzy doby, więc pokazano dynamikę walk, określając sześć etapów, tzn.: „położenie wyjściowe 9.IV", „działania w nocy 9/10.IV", „położenie rankiem 10.IV", „działania w dniu 10.IV", „działania w nocy 10.IV i położenie rankiem 11.IV", ostatni odnotowany stan to „działania w dniu 11.IV do godz. 1400". Do tych informacji dołączono dodatkowo objaśnienia zastosowanych znaków umownych w następujący sposób: linie przejścia, stanowiska piechoty, ruchy oddziałów i stanowiska czołgów. W następnej kolejności określono i oznaczono sygnaturami rodzaje własnych oddziałów, również w dynamicznym przekazie z podziałem na trzy stany, gdzie sygnatury dotyczą stanowisk moździerzy, plutonów cekaemów, drużyn cekaemów i działek przeciwpancernych. Także czerwonym kolorem oznaczono zmontowane

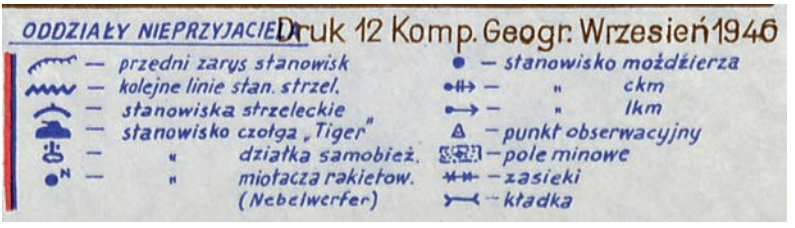
[37] Część szkiców ma drukowane numery, część stemplowane, a część ich nie posiada.

[38] B. Krassowski, I. Krassowska, op. cit., [uzupełnienia L. Szaniawska], s. 37–38.

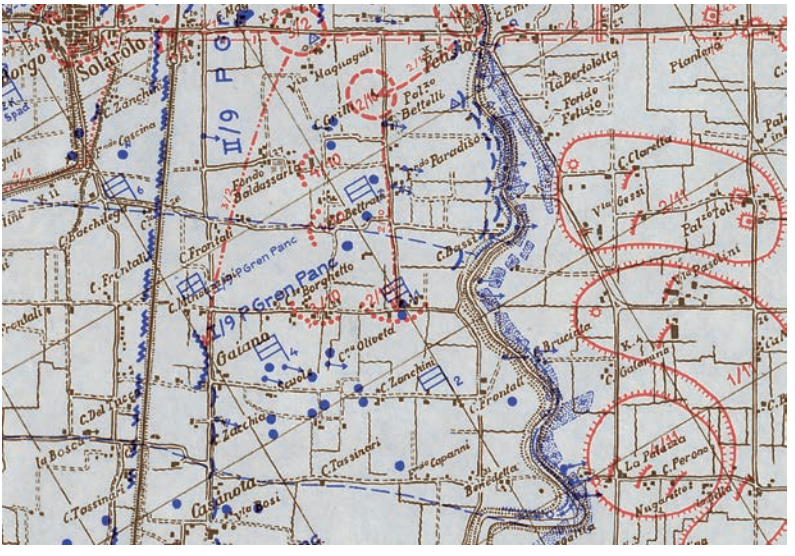
(a)

(b)

(c)

Ryc. 25. Fragmenty mapy *Szkic nr* [67] *Bój przełamujący 3 Dywizji Strzelców Karpackich nad rzeką Senio 11–13 IV 1945*: objaśnienia podzielone na (a) dotyczące stanowisk i ruchów własnych jednostek, (b) dotyczące stanowisk i ruchów jednostek wroga, (c) fragment treści militarno-wywiadowczej w ujęciu chronologicznym (ze zbiorów Centralnej Biblioteki Wojskowej, K. Stępniak, *II Korpus Polski w zbiorach specjalnych Centralnej Biblioteki Wojskowej im. marszałka Józefa Piłsudzkiego*, „II Korpus Polski w kampanii włoskiej i losy jego żołnierzy po wojnie", Warszawa 2008, s. 119, przytacza przykłady dokumentów zachowanych z walk we Włoszech m.in. *Sprawozdań z działania artylerii* oraz wspomina o zestawieniach znaków umownych w tych zbiorach)

lub zabezpieczone przez własne oddziały inżynierskie ułatwienia komunikacji, np. mosty Baileya, mosty dla pojazdów, pomosty zbudowane z saperskich łodzi oraz kładki. (ryc. 25a).

Objaśnienia dotyczące stanowisk i działań nieprzyjaciela oznaczono kolorem niebieskim, przy czym można tu zauważyć pewien schemat. W pierwszej kolejności sygnatury dotyczą umocnień liniowych, jak przedni zarys stanowisk lub kolejne linie stanowisk strzeleckich. Następnie opisano pojedyncze obiekty, np. stanowisko czołgu „Tiger", stanowiska miotacza rakietowego itp. Całość objaśnień kończą oznaczenia pól minowych i zasieków rozstawionych przez wroga (ryc. 25b).

Rycina 25c pokazuje wycinek pola bitwy stoczonej nad rzeką Senio, na południowy wschód od miasteczka Solarolo, które wyzwoliły nacierające od wschodu oddziały 3 Dywizji Strzelców Karpackich. Polska dywizja na północnej flance miała wsparcie 2 Dywizji Nowozelandzkiej, kierującej natarcie na północny zachód ku rzece Senio i dalej ku północy.

Omówienie map wojenno-historycznych wykonanych przez 12 Kompanię Geograficzną, ich treści i umieszczonych na arkuszach objaśnień nie kończy sprawy pełnej wiarygodności. Pamięć ludzka jest ułomna, jak również mogły się zakraść pewne uchybienia. Aby w pełni uwiarygodnić materiał kartograficzny należałoby sięgnąć do rozkazów bojowych dowódców poszczególnych formacji, tak jak to wykazała autorka artykułu Marta Kuźma[39], ale to badanie pozostawiam historykom wojskowości.

5. Podsumowanie

Objaśnienia na mapach wojennych, jak pokazały przytoczone przykłady, ze szczególnym uwzględnieniem w artykule map militarno-wywiadowczych z II wojny światowej, były niezbędne. Zaopatrzenie mapy tematycznej w klarowne, dobrze opracowane objaśnienia umożliwiało szczegółowe odczytanie treści militarnych oraz ich prawidłową interpretację konieczne dla szkoleń, zadań dowódczo-sztabowych i w trakcie działań bojowych. W przypadku map militarno-wywiadowczych zapewniają one optymalne zaplanowanie akcji bojowej, zminimalizowanie strat własnych oraz pomagają w osiągnięciu zwycięstwa.

Arkusze w serii *GSGS No. 4228 Italy 1:25 000* drukowane i częściowo opracowywane przez 12 Kompanię Geograficzną, pomimo że brytyjski wydawca opublikował je w ramach jednej serii, miały zróżnicowaną militarnie treść. Dlatego objaśnienia na nich różniły się zawartością merytoryczną. Sam podkład topograficzny, który zastosowano na drukowanych mapach w skalach

[39] M. Kuźma, *Wpływ opracowań źródłowych na wiarygodność wojskowych map historycznych*, „Z Dziejów Kartografii", t. XXI, red. B. Konopska, W. Spallek, G. Strauchold, Warszawa 2017, s. 305–307, 309–315.

1:25 000, 1:50 000 i 1:100 000, był opracowany z użyciem powszechnie znanych znaków umownych (co również pokazano w artykule na przykładzie arkusza *Ankona, Sheet 118 IV N.W.*), ale treść tematyczna musiała być dokładnie objaśniona. W artykule omówiono trzy grupy objaśnień do tematycznej treści arkuszy: opisujące przyfrontowe umocnienia obronne wroga (*Cassino, Sheet II N.E.* oraz *S. Elia Fiumeràpido, Sheet 160 I S.E.*), opisujące zaplecze frontu pod kątem możliwości logistycznych z uwzględnieniem przeszkód do ominięcia (*Cassino, Sheet II N.E.* oraz *Pignataro Interamna, Sheet 160 II N.W.*) oraz opisujące sieć współrzędnych przeznaczonych do prowadzenia ostrzału artyleryjskiego (*Búdrio, Sheet 88 IV S.W.*).

Omawiając mapy szczegółowe podano dwa przykłady objaśnień, po jednym do mapy 1:50 000 (*Italy 1:50 000. Alfonsine, Sheet 89–IV* oraz *Yugoslavia 1:50 000, Velika Račna*) i mapy 1:100 000 (*Italy 1:100 000 Sheet 76 Ferrara* oraz *Trieste (Layered) Sheet 53A*), wydawanych dla obszarów znacznie odległych od frontu, które spodziewano się zająć w dalszej kolejności i niekoniecznie walcząc z wrogiem. Można powiedzieć, że zaktualizowano obraz pokazany na mapach przedwojennych.

Objaśnienia na mapach wojenno-historycznych, zwłaszcza opracowywanych przez uczestników prowadzonych walk, stają się wraz z treścią tych map ważnymi dokumentami i pozwalają dokładniej badać przebieg bitew oraz wyciągać właściwe wnioski. W tej grupie map szczegółowo omówiono objaśnienia na mapie *Szkic nr* [67] *Bój przełamujący 3 Dywizji Strzelców Karpackich nad rzeką Senio 11–13 IV 1945*, druk 12 Kompanii Geograficznej, Wrzesień 1946 rok.

Czasami na mapie niepotrzebne są rozbudowane objaśnienia. Przykładem takich map jest *Szkic sieci triangulacyjnej odcinka Cassino* [Monte Cairo, Monte Cassino, La Chiaia, Camino, Cannavinelle i Maio] wykonany w 1944 roku.

Literatura

12 Kompania Geograficzna, https://www.wikiwand.com/pl/12_Kompania_Geograficzna (dostęp 25.12.2020) oraz ten sam tekst: https://pl.wikipedia.org/wiki/12_Kompania_Geograficzna (dostęp 16.10.2021)

Battlefield Historian: https://www.battlefieldhistorian.com/15gsgs_4228_1_25000_italy.asp (dostęp 17.10.2021)

„BIGOT" w PDF: http://www.90thdivisionassoc.org/History/UnitHistories/PDF/Neptune/Background%20on%20Bigot.pdf (dostęp 16.10.2021)

Cinq-Mars M., 2017, *The Battle of Vimy Ridge: Resources at Library and Archives Canada* –blog na WWW Library and Archives Canada, https://thediscoverblog.com/2017/04/03/the-battle-of-vimy-ridge-the-canadian-corps-and-its-preparations/ (dostęp 16.10.2021)

Disqus, 2010, (rec.) Murray J., 2006, *In the Trenches*, *Terra Nostra: The Stories Behind Canada's Maps, 1550-1950*, Montreal, McGill-Queen's University Press, „Fine Books & Collections", http://www.finebooksmagazine.com/issue/201003/battlefield-1.phtml (dostęp 16.10.2021)

Działania bojowe 2. Korpusu Polskiego we Włoszech [1944-1945], na: http://acedu.pl/www1/patron/korpus/galeria2/pages2/08.htm (dostęp 20.10.2021)

Dzikiewicz B., 1984, *Z teodolitem pod Monte Cassino*, Warszawa.

Ehrensvard U., 2008, *Cartographica Poloniae 1570–1930. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich = Catalogue of Manuscript Sources in Swedish Collections to the History of Polish Territories*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii", t. 16, Warszawa, Sztokholm.

Hay G., 2017, *The Battle of Vimy Ridge: Resources at Library and Archives Canada* – blog na WWW Library and Archives Canada, https://thediscoverblog.com/2017/04/06/the-battle-of-vimy-ridge-preparations/ (dostęp 16.10.2021)

Krassowski B., Krassowska I., 1989, *Służba Geograficzna w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w latach 1939–1946*, red. nauk. L. Szaniawska, „Mapy topograficzne ziem polskich 1871–1945", t. 2, Warszawa.

Kuźma M., 2017, *Wpływ opracowań źródłowych na wiarygodność wojskowych map historycznych*, „Z Dziejów Kartografii", t. XXI, red. B. Konopska, W. Spallek, G. Strauchold, Warszawa, s. 303–318.

Łopatecki K., Walczak W., 2011, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie = Map and plans of the Polish Commonwealth of the 17th c. in Archives in Stockholm*, Warszawa.

Merian M., *Theatrum Europaeum*. T. 1, Frankfurt nad Menem 1662, mapa po s. 70, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Merian_Plzen_1619.jpg. (dostęp 16.10.2021)

Murray J., (rec.) *In the Trenches*, http://www.finebooksmagazine.com/issue/201003/battlefield-1.phtml,; https://thediscoverblog.com/2017/04/06/the-battle-of-vimy-ridge-preparations/ (dostęp 16.10.2021)

Official U.S. 12th Army position map at 24:00 on D-Day (June 6, 1944), https://en.wikipedia.org/wiki/D-Day_(military_term)#/media/File:D-Day5.jpg (dostęp 16.10.2021)

Official U.S. 12th Army position map at 24:00 on D-Day (July. 8, 1944), https://www.loc.gov/item/2004629025/ (dostęp 9.06.2022)

Official U.S. 12th Army position map at 24:00 on D-Day (July. 28, 1944), https://www.loc.gov/item/2004629061/ (dostęp 9.06.2022)

Official U.S. 12th Army position map at 12:00 on D-Day (November. 10, 1944), https://www.loc.gov/item/2004630251/ (dostęp 9.02.2022)

Sobczyński E., 2000, *Historia Służby Geograficznej i Topograficznej Wojska Polskiego*, Warszawa.

Stańczyk H., 1996, *Działania 2 Korpusu Polskiego w górach*, „Działania militarne w górach", s. 75–85.
Stańczyk H., 2008, *Działania bojowe II Korpusu Polskiego we Włoszech w latach 1944–1945*, „II Korpus Polski w kampanii włoskiej i losy jego żołnierzy po wojnie", Warszawa, s. 5–18.
Stępniak K., 2008, *II Korpus Polski w zbiorach specjalnych Centralnej Biblioteki Wojskowej im. marszałka Józefa Piłsudzkiego*, „II Korpus Polski w kampanii włoskiej i losy jego żołnierzy po wojnie", Warszawa, s. 118–131.
Szaniawska L., 1991, *Pole działania Służby Geograficznej w czasie walk prowadzonych przez 2 Korpus we Włoszech w latach II wojny światowej*, „Geodezja i Kartografia", t. 39, z. 1, s. 111–125.
Wikiwand, *12 Kompania Geograficzna*, https://www.wikiwand.com/pl/12_Kompania_Geograficzna (dostęp 17.10.2021)

Explanations on thematic maps on an example war maps, including the 12th Geographical Company

Lucyna Szaniawska

Research Team for the History of Cartography
Institute for the History of Science, Polish Academy of Sciences
ORCID: 0000-0002-6861-7248
E-mail: lucyna-szaniawska@wp.pl

Summary: The explanations on the war maps, as shown by the cited examples, with particular emphasis in the article on military-intelligence maps from World War II, were necessary. Providing the thematic map with clear, well-prepared explanations allowed for a detailed reading of military content and its correct interpretation necessary for training, command-staff tasks and during combat operations. In the case of military-intelligence maps, they ensure optimal planning of the combat action, minimize own losses and help in achieving victory.

Sheets in the *GSGS No. 4228 Italy 1:25,000* printed and partially edited by the 12th Geographical Company, although a British publisher published them in one series, had military variation in content. Therefore, the explanations therein differed in terms of content. The topographic background it-

self, which was used on the printed maps in the scales 1:25,000, 1:50,000 and 1:100,000, was developed with the use of commonly known conventions (which is also shown in the article on the example of *Ancona, Sheet 118 IV N.W.*), but the thematic content had to be carefully explained. The article discusses three groups of explanations to the thematic content of the sheets: describing the enemy's frontline defence fortifications (*Cassino, Sheet II N.E.* and *S. Elia Fiumeràpido, Sheet 160 I S.E.*), describing the front facilities in terms of logistic possibilities, taking into account obstacles to bypass (*Cassino, Sheet II N.E*. and *Pignataro Interamna, Sheet 160 II N.W*.) and describing the network of coordinates intended for artillery fire (*Búdrio, Sheet 88 IV S.W.*). These three explanations are included in the legends entitled: 'Military Conventional Signs used by A.A.P.I.U. in the annotations of defences from air photographs', which were printed on the back of the sheets.

When discussing the detailed maps, two examples of explanations are given, one each for the map 1:50,000 (*Italy 1:50,000, Alfonsine, Sheet 89-IV* and *Yugoslavia 1:50,000, Velika Račna*) and maps 1:100,000 (*Italy 1:100 000, Sheet 76 Ferrara* and *Trieste (Layered) Sheet 53A*), issued for areas far away from the front, which were expected to be occupied next and not necessarily fighting the enemy. It can be said that the image shown on the pre-war maps has been updated.

Explanations on military-historical maps, especially those developed by participants of the fights, become, along with the content of these maps, important documents and allow for a more detailed study of the course of battles and drawing the right conclusions. In this group of maps the explanations on the map are discussed in detail. *Szkic nr* [67] Bój przełamujący 3 Dywizji Strzelców Karpackich nad rzeką *Senio 11–13 IV 1945* [Sketch No. 67 Breakthrough fight of the 3rd Carpathian Rifle Division on the Senio River, April 11–13, 1945], print of the 12th Geographic Company, September 1946.

Sometimes extensive explanations are not needed on the map. An example of such maps is the *Szkic sieci triangulacyjnej odcinka Cassino* [Sketch of the triangulation network of the Cassino section] Monte Cairo, Monte Cassino, La Chiaia, Camino, Cannavinelle and Maio, made in 1944.

Keywords: World War II, 12th Polish Corps Fd. Svy. Coy., explanations, legends, military conventional signs, military-intelligence map, military-historical map

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 549–560
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Na początku było słowo. A potem mapa. O stosunku historii kartografii do map tolkienowskiego Śródziemia

Kamil Nieścioruk

Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie
Katedra Inżynierii Środowiska i Geodezji
https://orcid.org/0000-0002-0695-1195
E-mail: kamil.niescioruk@up.lublin.pl

Zarys treści: Artykuł stanowi refleksję nad możliwościami i konsekwencjami potraktowania map światów wykreowanych na równie z mapami obszarów realnych na potrzeby badań z zakresu historii kartografii. Wskazuje na dwoistość takiej mapy, analogiczną dla dwoistości mapy historycznej, gdyż i mapę literacką można potraktować jako artefakt epoki oraz źródło informacji historycznych. Jednym z warunków jest charakterystyczna dla prac J.R.R. Tolkiena spójność świata stworzona w ramach procesu literackiej kreacji oraz ponadliterackiej subkreacji. Takie podejście rodzi interesujące konsekwencje badawcze na granicach domen, wychodząc poza tradycyjne rozumienie przedmiotów badań niektórych nauk.

Słowa kluczowe: Tolkien, fantastyka, literatura, subkreacja

Władca Pierścieni Johna Ronalda Reuela Tolkiena, angielskiego profesora filologii, jest opowieścią, która wzbudza emocje i która od wydania w latach 50. XX wieku zaczęła wywierać istotny wpływ na szeroko pojętą kulturę (od literatury, poprzez gry fabularne, po media wizualne, jak film lub gry komputerowe). Stała się też, jak całe uniwersum Śródziemia, obiektem badań naukowych. Dla wielu jest przykładem perfekcjonizmu w tworzeniu świata. Świata, którego głównym czynnikiem sprawczym, poza wyobraźnią autora, był – co nie dziwi wobec fascynacji i wykształcenia profesora Tolkiena – język. Wokół języka Tolkien zbudował całą opowieść, „szukając" istot, które mogłyby mówić stworzonymi przez niego językami[1]. Istotnym czynnikiem kształtującym narrację i tolkienowski świat był katolicyzm autora, gdyż *Władca Pierścieni* jest nie tylko współczesnym mitem (choć owa współczesność powieści

[1] J.R.R. Tolkien, *Listy*, list 165 (wobec różnorodnych przekładów i edycji dzieł Tolkiena, w przypisach podawane są nie strony, a tytuły rozdziałów lub – jak w przypadku *Listów* – numery listów).

i postaci autora kłóci się nieco z naszym wyobrażeniem mitu[2]), ale także opowieścią o zbawieniu, poświęceniu i walce ze złem, dziełem religijnym, o czym mówi sam autor[3]. Być może ten wyraźny (choć schowany pod pierwszą, fabularną warstwą opowieści) chrześcijański duch jest przyczyną, dla której niektóre media atakowały książkę już w momencie wydania (i atakują ją do dziś), a także głośno kontestowały wyniki plebiscytów, wskazujących *Władcę Pierścieni* jako jedną z najważniejszych książek XX wieku. Oskarżano ją o to, że jest mało sprawną językowo „reakcyjną" opowieścią zbudowaną jedynie na sentymencie do przedindustrialnej Anglii, kraju dzieciństwa autora[4]. Nie podejmując ideologicznych sporów, nie można jednak nie wskazać na duchowe i chrześcijańskie inspiracje i idee przyświecające Tolkienowi, ale też jego przyjaciołom i kolegom, tworzącym Inklingów – nieformalną grupę dyskusyjną. Mimo że w jej skład wchodziło wiele osób różnie podchodzących do wiary (m.in. pisarz i antropozof Owen Barfield, teolog i autor nasyconych mistycyzmem powieści Charles Williams, historyk Warren Lewis – brat C.S. Lewisa oraz Christopher Tolkien, syn autora i redaktor jego spuścizny), to prawdziwym *spiritus movens* ruchu był Clive Staples Lewis, pisarz i filolog, autor cyklu *Opowieści z Narnii* oraz wielu książek poruszających problemy wiary i duchowości[5]. Choć Lewisa i Tolkiena dzieliło wiele (w tym i na polu twórczym – Lewis był autorem niezwykle płodnym, choć tworzone przez niego światy, np. Narnia, dalekie są od fabularnej i językowej spójności, które cechowały dzieła Tolkiena), to wiele też ich łączyło i niewątpliwie wywierali na siebie wpływ[6]. Wpływ ten dotyczył zarówno twórczości, jak i poglądów. To w dużej mierze dzięki rozmowom z Tolkienem Lewis nawrócił się (a właściwie powrócił do wiary)[7]. Sprawy duchowe odcisnęły istotne piętno na podejściu do twórczości obu autorów. Z pewnością wskazać trzeba ideę subkreacji (wtórstwarzania), gdy autor, tworzący opowieść i świat, w której się ona rozgrywa, naśladuje Boga[8].

Być może dlatego Tolkien tak poważnie podchodził do tworzenia – jego dzieła ewoluowały przez całe jego życie, a pozostawione materiały pozwalają poznać proces kreacji, niejako zaglądają autorowi przez ramię. Świat, o którym pisze Tolkien, to świat opisany od początku – od stworzenia na miarę biblijnego wyłonienia się z chaosu, uporządkowanego muzyką, w którą wkrada

2 M. Błażejewski, J.R.R. *Tolkien – Powiernik Pieśni*, Gdańsk 1993, s. 65.

3 J.R.R. Tolkien, *Listy*, list 142.

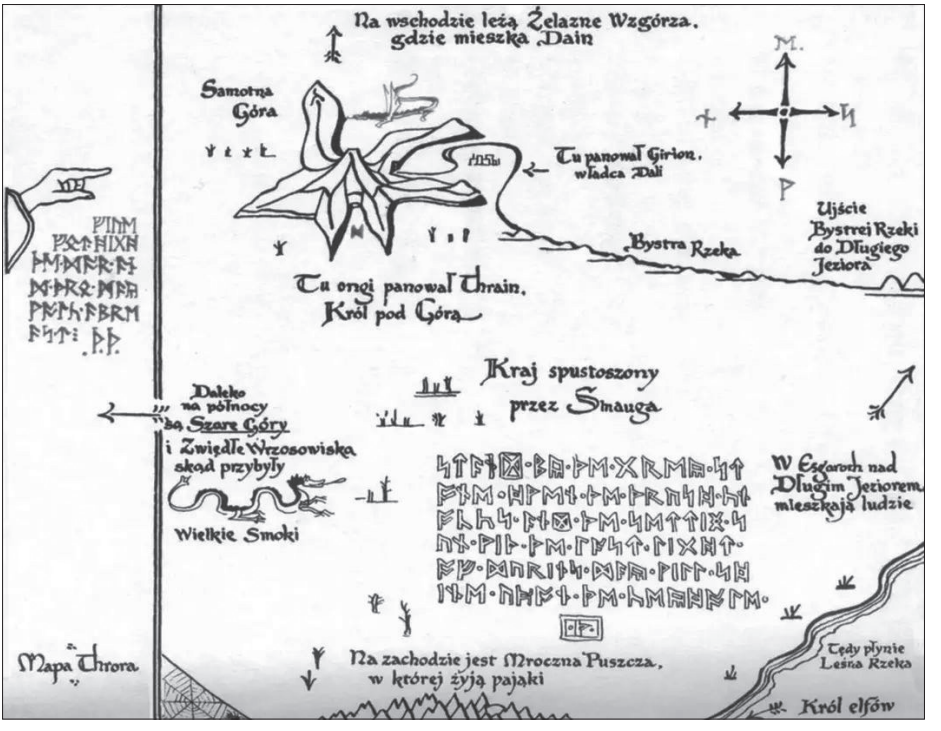
4 A. Rissik, *Middle Earth, middlebrow*, https://www.theguardian.com/books/2000/sep/02/jrrtolkien.classics; P. Gulisano, *Tolkien. Mit i łaska,* Poznań 2002, s. 198.

5 H. Carpenter, *Inklingowie. C.S. Lewis, J.R.R. Tolkien, Charles Williams i ich przyjaciele*, Poznań 1999, s. 10, 319.

6 J.R.R. Tolkien, *Listy*, list 252.

7 C.S. Lewis, *Zaskoczony radością*, Kraków 2010.

8 J.R.R. Tolkien, *O baśniach*, Epilog.

Ryc. 1. Mapa Thróra z polskiego wydania Hobbita (J.R.R. Tolkien, *Hobbit, czyli tam i z powrotem*, załącznik poza tekstem głównym)

się fałszywa nuta skażenia[9]. Świat stworzony dla języków i na bazie języków, ale one nie wystarczyłyby do prozatorskiego sukcesu. Świat ten muszą zaludniać istoty (i tu mamy ich całe spektrum, od „przedefiniowanych" i odartych z bajkowej naiwności krasnoludów i elfów, po niejako autorskie rasy profesora – entów i hobbitów) żyjące w konkretnym miejscu, środowisku, funkcjonujące w przestrzeni geograficznej Númenoru czy Śródziemia. Tolkienowi od początku towarzyszyły mapy, szkicowane tak jak i inne elementy opowieści, pozwalające zachować spójność procesu kreacji[10] oraz stanowiące równorzędne wobec narracji tekstowej narzędzie odczytania opowieści[11]. Później rolę „nadwornego kartografa" przejął jego syn Christopher, redaktor dzieł ojca, m.in. serii „Historia Śródziemia", w ramach której ukazał się tom zawierający mapy oraz opracowania kosmologiczne[12].

9 J.R.R. Tolkien, *Silmarillion*, Ainulindale.

10 J.R.R. Tolkien, *Listy*, list 144.

11 M. Niemojewski, *Przemierzanie powieści-mapy. „Władca Pierścieni" J.R.R. Tolkiena jako konstrukcja kartograficzna*, „Przegląd Humanistyczny", t. 59, nr 4, 2015, s. 132.

12 J.R.R. Tolkien, *The shaping of Middle-Earth – The Quenta, The Ambarkanta and The Annals*, London 2002.

W niniejszym krótkim artykule autor chciałby podzielić się refleksją na temat recepcji map tolkienowskich w kontekście przedmiotu badań historii kartografii. Czy zaliczenie ich w sferę map dawnych jest uprawnione? Jaka jest ich relacja do bliskiej części historyków kartografii geografii historycznej? Gdzie jest granica między analizą literatury a analizą świata przedstawionego narzędziami pozornie zarezerwowanymi dla analiz twardych realiów świata prawdziwego?

Mapy w *Hobbicie* i we *Władcy Pierścieni* są mapami w stylistyce przywodzącej na myśl rozwiązania graficzne map dawnych. Są to mapy zbliżone zapewne do tych, z których korzystają sami bohaterowie (w opowieści wspominane są mapy jako przedmioty użytkowe i dekoracyjne) lub nawet bohaterowie są ich autorami (choćby analizowana przez bohaterów w pierwszym rozdziale *Hobbita* mapa Samotnej Góry (ryc. 1), dołączona do książki[13]), więc ich poziom powinien być adekwatny do poziomu technologicznego opisanego świata, któremu bliżej do naszego średniowiecza niż do wieku XX. Co ciekawe, mapy oprócz rozwiązań graficznych typowych dla map dawnych (ręczny rysunek, zdobienia, rzeźba terenu w ujęciu perspektywicznym, elementy środowiska – np. drzewa – przedstawione w sposób rysunkowy), posiadają też elementy, które łączymy raczej z mapami znacznie późniejszymi, jak linie zbliżone do poziomic (zbliżone, bowiem nie zawierają one wartości, choć ich układ, przebieg i charakter ewidentnie odpowiadają właśnie funkcji poziomic[14]).

Tolkien (a także w pewnym stopniu jego syn), który z racji doświadczenia wojennego z pewnością nie był laikiem w kwestii praktycznego wykorzystania map i języka map początku XX wieku[15], do swoich opracowań wybrał konwencję inną od współczesnej mu mapy topograficznej lub przeglądowej (i to niezależnie od skali, bo mapy we *Władcy Pierścieni* także mają różne skale), choć pewne zbieżności ze współczesnymi autorowi kartografikami są dostrzegalne na etapie ich tworzenia[16]. Rozwiązanie takie obecnie jest powszechne w szeroko definiowanym spektrum fantasy – np. literaturze i grach fabularnych, co czasem może wzbudzać pewne wątpliwości. Dlaczego mapy pokazujące świat stylizowany na wieki średnie posługują się kartograficznym językiem również stylizowanym na ten czas, podczas gdy sama narracja opisująca ten świat (proza, podręcznik systemu RPG) używa języka współczesnego? Z pewnością zagadnienie warte jest dokładniejszego zbadania, ale wykracza to poza temat niniejszego artykułu. W przypadku Tolkiena jednym z powodów wybrania

13 J.R.R. Tolkien, *Hobbit, czyli tam i z powrotem,* Rozdział 1. Nieproszeni goście.

14 J.R.R. Tolkien, *Władca Pierścieni*, mapa Gondoru, Rohanu i Mordoru.

15 Tolkien wyżej jednak cenił umiejętności swojego syna w tym zakresie i to właśnie Christopher był autorem czystorysów map (J.R.R. Tolkien, *Listy*, list 98 i list 144; J. Garth, *Tolkien i pierwsza wojna światowa*, Poznań 2020, s. 169).

16 S. Danielson, *Military cartography's influence on Tolkien's maps of Middle-earth*, "Journal of Tolkien Research", vol. 11, 2020, issue 2, article 1.

takiego rozwiązania mogła być nie tylko chęć dostarczenia czytelnikowi informacji topograficznej (mapa jako uzupełniający narrację paratekst) i to informacji bogatej[17] oraz pomoc autorowi w snuciu opowieści. Celem mogło być też zapewnienie wrażeń estetycznych poprzez mapę, która jest nie tylko informacyjna, ale również ładna[18].

Jeżeli przyjmiemy jednak fakt, że mapy ilustrujące opowieści Tolkiena są mapami używanymi przez bohaterów lub nawiązującymi do takich rozwiązań, to bez wątpliwości możemy potraktować je jako mapy dawne (zwłaszcza pamiętając, że świat Śródziemia to „nasz" świat sprzed Ery Ludzi – Tolkien, jak twierdzi w obszernym liście do Rhony Beare, która zadała mu m.in. pytania o szczegóły stworzonego świata, wymyślił „czas", natomiast nie miejsce wydarzeń, pozostając w kreacji na „własnej matce-ziemi"[19]). Co więcej, możemy w tolkienowskim legendarium mówić o mapach, które (podobnie jak choćby mapy O-T – analogia do historii „prawdziwej" kartografii) nie przedstawiają świata w znaczeniu geograficznym, ale świat idei[20]. Pełnią też – jak twierdzi M. Niemojewski – rolę „*mythoi*, archetypalnego wzorca fabularyzacji w (…) dyskursie historiograficznym"[21]. Nawet nie zgadzając się z taką interpretacją relacji rzeczywistości wykreowanej i rzeczywistości realnej, opracowania rękopiśmienne sięgające dwudziestolecia międzywojennego z powodzeniem mogą być obiektem zainteresowania historyków kartografii – oczywiście zainteresowania specyficznego, bo nie sposób analizować map Tolkiena w oderwaniu od jego prozy, tak jak nie sposób analizować map dawnych bez kontekstu historycznego i kulturowego epoki, w której powstały[22].

Przyglądając się kwestii przestrzeni Śródziemia i jej kartograficznemu opisaniu, warto powiedzieć o pojęciu tolkienistyki (czyli badaniach twórczości Tolkiena) i posttolkienistyki (czyli twórczym rozwijaniu motywów autora), co pozwala spojrzeć na mapy Tolkiena jak na obiekt badań historycznych, ale także jak na punkt wyjścia dla kartograficznej metody badań. Poniższe rozważania dotyczą właśnie relacji tych dwóch światów i na tym się koncentrują, nie aspirując w żadnym wypadku do kompleksowego (czy choćby przeglądowego) przedstawienia dokonań na tym polu.

Kluczowym, zwłaszcza w kontekście cyfrowych analiz i przetworzeń map Tolkiena, wydaje się problem kartometryczności jego map. Wiemy, że świat

17 M. Niemojewski, op. cit., s. 134–135.

18 J.R.R. Tolkien, *Listy*, list 141.

19 Ibidem, list 211,

20 J.Z. Lichański, *Przestrzeń i aksjologia. Problem kierunków przestrzennych w dziele Ronalda Reuela Tolkiena*, „Gwaihir", z. 7, 2003, s. 32.

21 M. Niemojewski, op. cit., s. 136.

22 K. Nieścioruk, *Analiza i ocena XVIII-wiecznego planu Lublina jako przykład kompleksowych badań dawnych materiałów kartograficznych*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 39, 2007, nr 2, s. 155–156.

Śródziemia od upadku Númenoru jest kulą[23], wiemy nawet o relacjach współrzędnych Śródziemia do naszego świata[24], można zatem zakładać, że mapy te podlegają takim samym prawidłom kartografii matematycznej, jak inne opracowania. Otwarte zostaje pytanie, w jaki sposób Tolkien podszedł do zagadnienia. Wnioskować można, że najpraktyczniejszym rozwiązaniem dla jego map opisujących wędrówkę byłoby odwzorowanie wiernoodległościowe, za czym przemawia szkicowa mapa autora wykonana na kartce w kratkę, na której jedna kratka to 100 mil i która posłużyła jako podstawa do narysowania przez Christophera Tolkiena czystorysu oraz, co w pewnym stopniu potwierdzają słowa samego autora w jednym z listów, mówiącego o pomiarach odległości na mapie[25]. Warto zaznaczyć, że od kwestii odwzorowania w swoich tolkienistycznych publikacjach niektórzy autorzy uciekają, zakładając, że wobec braku szczegółowych informacji, potraktują świat przedstawiony jako płaski[26], temat jest jednak podejmowany w ramach analiz geograficznych, włącznie z propozycjami odwzorowań[27]. Nie zmienia to faktu, że dla autora opowieści mapa była pomocą w tworzeniu szlaków wędrówek bohaterów, a także narzędziem kontroli spójności w procesie kreacji. W efekcie powstał obiekt, który jest znakomitym materiałem o fizycznej (topografia!), osadniczej, a nawet politycznej (granice Shire!) geografii Śródziemia, a także opisem lingwistycznej kreatywności autora. Mapy zawierają toponimy, które nie zawsze są wykorzystane w samej powieści, ale ich bogactwo (w połączeniu z solidnymi podstawami językowymi) umożliwia badania toponimiczno-etymologiczne[28].

Z połączenia tekstów (nie tylko *Władcy Pierścieni*, ale i całej spuścizny Tolkiena) oraz map i przestrzennego spojrzenia na opowieść powstają różnorodne opracowania, w których właśnie aspekt przestrzeni gra niebagatelną rolę. Przede wszystkim warto tu wymienić atlasy. Ilustrują one kompleksowo zagadnienia całego świata[29], jak również w szczegółach analizują przebieg wydarzeń

23 J.R.R. Tolkien, *Silmarillion*, Akallabeth.

24 J.R.R. Tolkien, *Listy*, list 294.

25 Ibidem, list 144.

26 Strachey pisze: „nie jestem wszakże kartografem, więc nawet nie próbowałam dokonywać projekcji – rysowałam wszystko tak, jakby Ziemia była płaska" (B. Strachey, *Podróże Froda. Atlas do Władcy Pierścieni J.R.R. Tolkiena*, Poznań 1994, Przedmowa). Fonstad natomiast usprawiedliwia się stwierdzeniem: „(…) świat Tolkiena, który po Odmianie był okrągły, najwyraźniej przedstawiony jest na mapach jako płaski". K.W. Fonstad, *Atlas Śródziemia*, Warszawa 1998, s. XVI.

27 K. Nieścioruk, *Współrzędne geograficzne na mapie Śródziemia*, „Gwaihir", z. 7, 2003, s. 75; S. Danielson, *Re-reading the map of Middle-Earth: fan cartography's engagement with Tolkien's legendarium*, "Journal of Tolkien Research", vol. 6, 2018, issue 1, article 4.

28 Opracowań takich jest bardzo wiele, głównie są to prace dotykające językowej natury nazw, ale także leksykony – encyklopedie świata, w których opis koncentruje się na obiekcie nazwanym. Ciekawym połączeniem są słowniki geograficzne, przedstawiciele typowego nurtu badań toponomastycznych (łączących inwentaryzację, etymologię i opis przestrzeni), np. A. Kubala, *Przewodnik po nazwach miejscowych Śródziemia*, Warszawa 2003.

29 K.W. Fonstad, op. cit., passim.

z *Władcy Pierścieni*[30]. W tym miejscu należy się zastanowić nad zaklasyfikowaniem tych opracowań z punktu widzenia badacza dawnych map. Oba atlasy są opracowaniami z zakresu tolkienistyki – przetwarzają informacje, które obecne są w tekstach, ale również (a może przede wszystkim) na mapach, choć zawierają też elementy interpretacji i dodatkowej subkreacji, a więc posttolkienistyki (chociażby przebieg poziomic w przypadku atlasu Strachey[31]). Atlasy te można (abstrahując od formalnej literackości dzieła źródłowego) potraktować jako atlasy historyczne lub opracowania z zakresu geografii historycznej. Mając jednak na uwadze fakt, że bazują one w dużej mierze na mapach dawnych (i to zarówno w rozumieniu dosłownym, czyli mapach opracowanych w połowie XX wieku, jak i w kontekście narracji – mapach odwołujących się do Trzeciej Ery), atlasy te są przykładem zastosowania kartograficznej metody badań w odniesieniu do map dawnych. Pokazuje to, że mapy ilustrujące literaturę (a w odniesieniu do wykreowanych światów Tolkien był tu prekursorem[32] szczegółowych map w konwencji „na poważnie", które miały znaczny wpływ na literaturę fantasy i zainteresowanie przestrzenią literackich światów[33]) mogą być obiektem zainteresowania nie tylko historyków literatury, nie tylko kartografów, ale także historyków kartografii, pod warunkiem, że są opracowaniami historycznymi włączając w to historyczność narracji. Takie podejście może wydawać się kontrowersyjne lub rodzące pewne nadużycia, ponieważ stawia też pytanie o relację fikcji i historii. Relację istotną zwłaszcza na polu badań z pogranicza literatury. Jakie elementy literackiej fikcji mogą być badane w sposób naukowy? Czy treść utopii, alternatywnych historii lub opowieści fantasy może być przedmiotem badań jedynie literaturoznawców i jedynie w zakresie, który wyznaczają ramy realności? A może zatarcie granicy między fikcją a historią otwiera nowe możliwości badawcze? Wydaje się, że takie podejście jest uprawnione. Pozostając w prozie oksfordzkiego profesora, znaleźć możemy wiele (post)tolkienistycznych opracowań dotyczących analiz demograficznych, politycznych, geograficznych[34], nie mówiąc o językowych. Analizy te dotyczą nie procesu kreacji, nie literatury i warsztatu twórcy, a realiów wykreowanego świata. Ujmując rzecz opisowo, procesy i zjawiska badane są tak „jakby były

30 B. Strachey, op. cit., passim.

31 Ibidem.

32 Wcześniejsze mapy krain wymyślonych były często szaradą, satyrą, komentarzem do ówczesnych czasów. R. Skrycki, *Utopia depicta – mapy krain idealnych*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 44, 2012, nr 4, s. 334, 339–340.

33 R.C. Walker, *The cartography of fantasy*, "Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams and Mythopoeic Literature", vol. 7, 1981, no. 4, s. 37–38.

34 Wymienić można m.in.: M. Leśniewski, *Studia nad liczebnością Edainów w Beleriandzie w latach 310–582 Pierwszej Ery*, „Gwaihir", z. 7, 2003, s. 38-48; P. Birgiel, *Morze Rhun i jego miejsce w legendarium*, „Aiglos", nr 14, 2010, s. 27–38; T.A. Olszański, *Dyktatura w Shire(?)*, „Aiglos", nr 18, 2013, s. 59–65; S. Danielson, *Extending Arda: mapping beyond the Lord of the Rings and Silmarillion*, "Journal of Tolkien Research", vol. 11, 2020, issue 1, article 8.

prawdziwe", a zatem także z zastosowaniem aparatu naukowego typowego dla badań odpowiedników tych zjawisk w świecie realnym.

W zakresie geografii czy kartografii dotyczy to także pola badawczego określanego jako GIS historyczny (hGIS). Wspomniane badanie kartometryczności oraz analiza wysokości to pierwszy krok do osadzenia map Śródziemia w układzie współrzędnych, a także do tworzenia cyfrowych geowizualizacji m.in. w 2.5D i 3D. Współczesne opracowania pozwalają zanurzyć się w wirtualnej rzeczywistości wymyślonego świata i dokonywać analiz przestrzennych na tych danych[35]. Działania te są zbieżne z tendencjami badawczymi geografii historycznej i historii kartografii. Badanie przeszłości to dziś także przestrzenne bazy danych, modelowanie (zarówno w znaczeniu modelowania dawnych procesów, jak i modelowania – odtwarzania dawnej rzeczywistości), próba nie tylko zrozumienia i opisania minionego, ale także pokazania go i uchwycenia czynnika „gdzie", obok „jak" i „dlaczego" (wszystkie one są zwykle powiązane). Oczywiście takie narzędzia mają swoje źródło w badaniach teraźniejszości, bo to one były dla środowiska GIS pierwsze (GIS historyczny narodził się nieco później), ale zestaw możliwości jest tu zbliżony (analizy relacji, wizualizacje). Różnicą jest całkowita nieobecność przedmiotu badań w przypadku danych historycznych – nie badamy przeszłości, badamy jej ślady, pozostałości, zapisy. Przykładem są artefakty, jak dawne mapy, na które możemy spojrzeć jak na materiał źródłowy o przeszłości, ale także jako na element przeszłości.

Tu należy postawić kluczowe dla historyka kartografii pytanie. Czy tak samo można potraktować mapy Tolkiena. Autor uważa, że odpowiedź może być twierdząca. Z jednej strony opisują one świat miniony, epokę, w której elfy dzieliły Ziemię z ludźmi i krasnoludami, z drugiej są produktem kartografa-amatora, rękopiśmiennym opracowaniem z połowy XX wieku. Oczywiście pierwsza część poprzedniego zdania wymaga uzupełnienia kontekstem literackim i fantastycznym. Takie ujęcie jest poprawne w ramach świata wytworzonego. I znów, można je uzasadniać na dwa sposoby. Pierwszym jest mariaż badań literaturoznawczych i geografii, wykraczający poza prostą relację dwóch przestrzeni (językowej i metrycznej). Dotyka to natury procesu twórczego i na tej płaszczyźnie znaleźć można owo drugie uzasadnienie. Może nieco „nienaukowe", może wykraczające poza zimny aparat badawczy, ale czy badając świat wytworzony (a nie ten realny), świat będący efektem subkreacji autora sami nie dokładamy elementu do tej subkreacji[36], nie zbliżamy tego świata jeszcze

[35] *Projekt „Middle Earth world for Outerra"*, http://forum.outerra.com; R.A. Rose, *GIS & Middle Earth*, "William & Mary", 2020.

[36] Z otwartym pytaniem na ile jest to działanie dozwolone w ramach świata wykreowanego przez pisarza, który dzieła nie dokończył (M. Leśniewski, *O budowaniu wieży*, „Aiglos", 2003/2004, nr 1, s. 23–36), choć sam w opisie stworzenia świata mówi ustami Iluvatara „(…) możecie, jeśli chcecie, wzbogacić temat własnymi myślami i pomysłami. A ja będę słuchał i radował się". J.R.R. Tolkien, *Silmarillion*, Ainulindale.

bardziej do realnego? Nie realnego w sensie namacalnej przestrzeni wyrażonej współrzędnymi, nie realnego w sposób dotykalny naszymi stopami, ale realnego, oddziałującego na nas, nasze idee, postawy, nasze życie[37]. W przypadku książki takiej jak *Władca Pierścieni*, nie bez powodu wskazywanej jako istotne dzieło XX wieku, jest to możliwe. Dla wielu podróż przez Śródziemie nie kończy się wraz z przekręceniem ostatniej strony powieści. Widać to nie tylko w badaniach naukowych, których tematem i inspiracją jest twórczość profesora, ale także w szerokim spektrum działań fanów, dla których tekst (i mapy rozumiane jako paratekst i uwiarygodnienie – wraz z nazwami – realności przedstawionego świata[38]) *Władcy Pierścieni* jest nie opowieścią, a tekstem historycznym[39], który interpretują i analizują w domenie faktów.

Niniejszy artykuł nie miał na celu analizy kartograficznych aspektów twórczości Tolkiena, ani przeglądu i klasyfikacji opracowań bazujących na tolkienowskich mapach i środowisku geograficznym Śródziemia. Celem autora była refleksja nad recepcją dzieła, w przypadku którego kreacja świata jest wręcz ikoniczna, a mapy stanowią istotny element pozwalający na jego odbiór i poznanie. Dzieła, które stało się ważnym elementem historii literatury minionego stulecia, a zatem i historii jako takiej. Jak zatem traktować wykreowany świat, a przede wszystkim jego mapy? Czy jest to przedmiot badań, który może interesować historyków kartografii? Czy takie podejście jest uzasadnione? Autor przedstawił różnorodne rozwiązania pod rozwagę, wskazując na fakt, że wiele obszarów badań ma obecnie rozmyte granice i przenika się z treściami pozornie pozostającymi poza sferą dociekań naukowych danej dziedziny ujętej w jej ortodoksyjne, tradycyjne ramy.

Literatura[40]

Birgiel P., 2010, *Morze Rhun i jego miejsce w legendarium*, „Aiglos", nr 14, s. 27–38.

Błażejewski M., 1993, *J.R.R. Tolkien – Powiernik Pieśni*, Gdańsk.

Carpenter H., 1999, *Inklingowie. C.S. Lewis, J.R.R. Tolkien, Charles Williams i ich przyjaciele*, Poznań.

Danielson S., 2018, *Re-reading the map of Middle-Earth: fan cartography's engagement with Tolkien's legendarium*, "Journal of Tolkien Research", vol. 6, issue 1, article 4.

S. Danielson, 2020, *Extending Arda: mapping beyond the Lord of the Rings and Silmarillion*, "Journal of Tolkien Research", vol. 11, issue 1, article 8.

37 Tolkien „sugeruje, że prawda fantazji jest usprawiedliwiona". J.V. Schall TJ, *O realności fantazji*, w: *Tolkien. Księga pamiątkowa*, Poznań 2003, s. 76.

38 T.A. Shippey, *Droga do Śródziemia*, Poznań 2001, s. 127–130.

39 S. Danielson, *Re-reading*…, op. cit., passim.

40 Dla dzieł Tolkiena podano wydania przykładowe, dostępne autorowi, por. przypis 1.

Danielson S., 2020, *Military cartography's influence on Tolkien's maps of Middle-earth*, „Journal of Tolkien Research", vol. 11, issue 2, article 1.
Fonstad K. W., 1998, *Atlas Śródziemia*, Warszawa.
Garth J., 2020, *Tolkien i pierwsza wojna światowa*, Poznań.
Gulisano P,, 2002, *Tolkien. Mit i łaska*, Poznań.
Kubala A., 2003, *Przewodnik po nazwach miejscowych Śródziemia*, Warszawa.
Leśniewski M., 2003, *Studia nad liczebnością Edainów w Beleriandzie w latach 310–582 Pierwszej Ery*, „Gwaihir", z. 7, s. 38–48.
Leśniewski M., 2003/2004, *O budowaniu wieży*, „Aiglos", nr 1, s. 23–36.
Lewis C.S., 2010, *Zaskoczony radością*, Kraków.
Lichański J.Z., 2003, *Przestrzeń i aksjologia. Problem kierunków przestrzennych w dziele Ronalda Reuela Tolkiena*, „Gwaihir", z. 7, s. 28–34.
Niemojewski M., *Przemierzanie powieści-mapy. „Władca Pierścieni" J.R.R. Tolkiena jako konstrukcja kartograficzna*, „Przegląd Humanistyczny", t. 59(4), 2015, s. 131–142.
Nieścioruk K., 2003, *Współrzędne geograficzne na mapie Śródziemia*, „Gwaihir", z. 7, s. 75–77.
Nieścioruk K., 2007, *Analiza i ocena XVIII-wiecznego planu Lublina jako przykład kompleksowych badań dawnych materiałów kartograficznych*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 39, nr 2, s. 146–158.
Olszański T.A., 2013, *Dyktatura w Shire(?)*, „Aiglos", nr 18, s. 59–65.
Rose R.A., 2020, *GIS & Middle Earth*, "William & Mary".
Schall J.V. TJ, 2003, *O realności fantazji*, w: *Tolkien. Księga pamiątkowa*, Poznań, s. 72–77.
Shippey T.A., 2001, *Droga do Śródziemia*, Poznań.
Skrycki R., 2012, *Utopia depicta – mapy krain idealnych*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 44, nr 4, s. 334–341.
Strachey B., 1994, *Podróże Froda. Atlas do Władcy Pierścieni J.R.R. Tolkiena*, Poznań.
Tolkien J.R.R., 1988, *Hobbit, czyli tam i z powrotem*, Warszawa.
Tolkien J.R.R., 2000, *Listy*, Poznań.
Tolkien J.R.R., 1994, *O baśniach*, w: Tolkien J.R.R., *Drzewo i liść oraz Mythopoeia*, Poznań, s. 11–82.
Tolkien J.R.R., 1990, *Silmarillion*, Warszawa.
Tolkien J.R.R., 1986, *The shaping of Middle-Earth – The Quenta, The Ambarkanta and The Annals*, London.
Tolkien J.R.R., 2002, *Władca Pierścieni*, Warszawa.
Walker R.C., 1981, *The cartography of fantasy*, "Mythlore: A Journal of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, Charles Williams and Mythopoeic Literature", vol. 7, no. 4, s. 37–38.

Źródła internetowe

Projekt „Middle Earth world for Outerra", http://forum.outerra.com (dostęp 22.02.2021).

Rissik A., 2000, *Middle Earth, middlebrow*, The Guardian,https://www.theguardian.com/books/2000/sep/02/jrrtolkien.classics (dostęp 21.02.2021).

In the beginning was the word. Then came a map. On relations of history of cartography and Tolkien's Middle-earth

Kamil Nieścioruk

Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie
Katedra Inżynierii Środowiska i Geodezji
https://orcid.org/0000-0002-0695-1195
E-mail: kamil.niescioruk@up.lublin.pl

Summary: At the beginning of the article, the author presents the linguistic inspirations and spiritual roots of Tolkien's oeuvre and his relationship with the Inklings group. He points to the creation of the literary world as a process of subcreation and the role of maps in this process, and then raises the question of the possibility of treating Tolkien's maps as objects of interest to a historian of cartography. These maps have their own characteristics and graphic solutions close to those of ancient maps and can be considered a source of spatial information (with the mandatory reference to their possible cartometric properties) and source material. The material is understood both as an object of literary study and as an object describing the created world and its multifarious aspects. A question arises to what extent creation can (and should) be separated from reality within the accepted convention. Can a map, which is a paratext for storytelling, be treated as a historical (rather than literary history) source and analyzed with the research tools reserved for such sources?

Keywords: Tolkien, fantasy, literature, sub-creation

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 561–573
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Mapa jako bohater filmu *Złoto MacKenny*

Leszek Opyrchał
Wojskowa Akademia Techniczna w Warszawie
ORCID: 0000-0001-7585-843X
E-mail: leszek.opyrchal@wat.edu.pl

Zarys treści: We wstępie omówiono ważniejsze filmy, w których mapa prowadzi do ukrytych skarbów. Wykazano, że w filmie *Złoto MacKenny* mapa spełnia ważniejszą rolę. Nie tylko dokumentuje miejsce ukrycia złota, lecz wskazówkami dotarcia do niego bezpośrednio wpływa na losy bohaterów. W kolejnym rozdziale zamieszczono streszczenie filmu. W rozdziale *Mapa jako bohater filmu* podano definicje pojęć literackich, jak utwór literacki, dzieło literackie, bohater utworu, postać literacka. Wykazano, że bohater utworu literackiego nie musi być osobą, nie musi w nim często występować, a także może nic nie mówić. Wykazano także, że film jest działem literackim. Biorąc pod uwagę, że mapa w sposób bezpośredni lub pośredni wiąże się ze wszystkimi postaciami utworu autor udowadnia, że jest ona bohaterem filmu *Złoto MacKenny*.

Słowa kluczowe: mapa, film *Złoto MacKenny*, bohater utworu literackiego

1. Wstęp

Mapa, zwłaszcza mapa skarbów, jest częstym przedmiotem pokazywanym w filmach przygodowych, zwłaszcza tam, gdzie celem działania bohaterów jest odszukanie skarbu. Tak jest w powieści Roberta Luisa Stevensona *Wyspa skarbów*[1], która doczekała się licznych ekranizacji[2] lub w filmie *Skarb w Srebrnym Jeziorze* z 1962 r. zrealizowanym na osnowie książki Karola Maya pod tym samym tytułem[3]. W tych filmach mapa odgrywa rolę drugoplanową, przedmiotową, jest rekwizytem, natomiast w westernie *Złoto MacKenny* (*MacKenna's gold*) mapa przejmuje rolę wiodącą.

[1] R.L. Stevenson, *Wyspa skarbów*, Iskry, Warszawa 1988.

[2] Pierwsze dwie, nieme ekranizacje pochodzą z 1918 i 1920 r., kolejna, już z głosem z 1934 r. Ostatnia ekranizacja została zrealizowana w 2012 r., https://www.filmweb.pl/film/Wyspa+skarb%C3%B3w-2012-622006 (dostęp 18.10.2021), https://en.wikipedia.org/wiki/Treasure_Island (dostęp 18.10.2021).

[3] K. May, *Skarb w Srebrnym Jeziorze*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1990.

Definicje pojęć z teorii literatury zaczerpnąłem ze *Słownika terminów literackich* Michała Głowińskiego, Teresy Kostkiewiczowej, Aleksandry Okopień-Sławińskiej, Janusza Sławińskiego[4] oraz *Słownika terminów literackich* Romana Rzadkowskiego[5], a także *Zarysu teorii literatury* Michała Głowińskiego, Aleksandry Okopień-Sławińskiej, Janusza Sławińskiego. W zakresie pojęć dotyczących filmu posiłkowałem się *Słownikiem terminów filmowych* Marka Hendrykowskiego[6].

Ponieważ posiadam wykształcenie ścisłe oraz techniczne, metodykę rozumowania przejąłem z tych dziedzin i zastosowałem ją do odpowiedzi na pytanie: czy mapa może być bohaterem? W niniejszym artykule staram się udowodnić, że stosując rozumowanie typowe dla nauk ścisłych, oparte o klasyczną teorię zbiorów – należy albo nie należy do zbioru – mapa jest bohaterem filmu *Złoto MacKenny*.

2. Twórcy i streszczenie filmu

*Z*łoto *MacKenny* – film produkcji Karla Foremana[7] i Dimitrja Tiomkina[8] został nakręcony w 1969 r. przez wytwórnię Columbia na podstawie powieści Hecka Allena pod tym samym tytułem[9]. W filmie wystąpili tacy znani aktorzy, jak Gregory Peck, Omar Sharif i Telly Savalas (ryc. 1). Reżyserem był Lee Thompson, scenariusz napisał Karl Foreman, zdjęcia wykonał Joseph MacDonald, a muzykę skomponował Quincy Jones[10]. Balladę *Old Turky Buzzard*

4 M. Głowiński i inni, *Słownik terminów literackich*, Zakł. Nar. im Ossolińskich, Wrocław 2000.

5 R. Rzadkowski, *Słownik terminów literackich*, http://rrz.kochamjp.pl/ (dostęp 11.01.2021).

6 M. Hendrykowski, *Słownik terminów filmowych*, Poznań 1994.

7 Carl Foreman ur. 23 lipca 1914 r., zm. 26 czerwca 1984 r., amerykański scenarzysta i producent filmowy. Był producentem znanego filmu *Działa Navarony* [https://www.filmweb.pl/film/Dzia%C5%82a+Navarony-1961-30707 (dostęp 18.10.2021)].

8 Dimitri Tiomkin, ur. 10 maja 1894 r. w Krzemieńczuku na Ukrainie, zm. 11 listopada 1979 r. w Londynie, amerykański kompozytor i pianista pochodzenia żydowskiego, czterokrotny zdobywca Oscara. Autor muzyki do około 120 filmów, między innymi do znanych westernów *W samo południe* (1952) i *Rio Bravo* (1959) [https://pl.wikipedia.org/wiki/Dimitri_Tiomkin (dostęp 19.10.2021)].

9 Henry Wilson „Heck" Allen, ur. 12 września 1912 r., zm. 26 października 1991, był amerykańskim autorem i scenarzystą. W swoich pracach używał kilku różnych pseudonimów. Jego ponad 50 powieści o amerykańskim Zachodzie zostało opublikowanych pod pseudonimami Will Henry i Clay Fisher. Scenariusze Allena do animowanych filmów krótkometrażowych zostały przypisane Heck Allenowi i Henry Allenowi [https://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Wilson_Allen (dostęp 18.10.2021)].

10 Quincy Jones, ur. 14 marca 1933 r. w Chicago, amerykański kompozytor, trębacz, aranżer i producent muzyczny. Odznaczony Narodowym Medalem Sztuki oraz laureat NEA Jazz Masters Award. Ukończył Berklee College of Music. W trakcie swojej kariery Quincy Jones był wielokrotnie nagradzany jako kompozytor i producent. 70 razy nominowano go do Nagrody Grammy, z których wygrał 27 nagród oraz nagrodę Grammy Legend Award 1991 roku [https://pl.wikipedia.org/wiki/Quincy_Jones (dostęp 18.10.2021)].

wykonał Jose Feliciano[11]. Jak łatwo zauważyć, producent postarał się nie tylko o gwiazdorską obsadę aktorską, lecz także o doskonałego reżysera, kamerzystę, kompozytora i piosenkarza.

Ryc. 1. Trzech znanych aktorów występujących w filmie *Złoto MacKenny*. Od lewej: Telly Savalas – Sierżant Tibbs, Gregory Peck – MacKenna i Omar Sharif – Kolorado. Kadr z filmu *Złoto MacKenny,* 1969, zdjęcia J. MacDonald

Film rozpoczyna się przepiękną balladą *Old Turkey Buzzard* ilustrowaną malowniczą scenerią najpiękniejszych amerykańskich kanionów Dzikiego Zachodu. W przerwie, pomiędzy strofami ballady opowiadana jest legenda o ukrytym, strzeżonym przez duchy Apaczów kanionie pełnym złota. Dopóki Apacze dochowają tajemnicy i nie sięgną po złoto, będą silni i potężni.

Jednym z takich pustynnych kanionów południowego zachodu USA jedzie konno szeryf MacKenna (Gregory Peck). Poszukuje on kryjówki znanego przestępcy Kolorado (Omar Sharif). Niespodziewanie zostaje ostrzelany przez posiadającego mapę z miejscem ukrytego kanionu ze złotem, Apacza Prerio-wego Psa. Opuścił on swój szczep, ponieważ wiedział, że młodzi wojownicy Apaczów pragną złota, a on zamierzał dochować tajemnicy. W strzelaninie MacKenna śmiertelnie go rani. Przed śmiercią Apacza MacKenna dowiaduje się, że w jego torbie ukryta jest mapa prowadząca do ukrytego skarbu (ryc. 3).

[11] José Feliciano, ur. 10 września 1945 r. w Lares, portorykański kompozytor, autor tekstów i gitarzysta. Niewidomy wskutek wrodzonej jaskry. Wykonawca popularnych piosenek pochodzenia południowoamerykańskiego, również utworów bluesowych i soulowych. Jest autorem znanej piosenki *Che sarà* [https://pl.wikipedia.org/wiki/Jos%C3%A9_Feliciano (dostęp 18.10.2021)].

Preriowy Pies informuje MacKennę, że skoro widział mapę, to duchy Apaczów go zabiją. W chwilę później umiera, a MacKenna po obejrzeniu mapy wrzuca ją do ogniska.

Ryc. 2. MacKenna udziela pomocy śmiertelnie postrzelonemu Apaczowi Preriowemu Psu, który w leżącej obok torbie przechowuje mapę. Kadr z filmu *Złoto MacKenny*, 1969, zdjęcia J. MacDonald

Ryc. 3. Mapa prowadząca do ukrytego kanionu ze złotem. Zapamiętanie jej szczegółów ratuje MacKennie życie. Kadr z filmu *Złoto MacKenny,* 1969, zdjęcia J. MacDonald

W tym samym czasie przestępca Kolorado napada na sędziego Bergmana, zabija go, porywa jego córkę Ingę jako zakładniczkę i ścigany przez wojsko ucieka do swojej kryjówki, a następnie udaje się na poszukiwanie Preriowego

Psa, strzegącego mapy prowadzącej do złota. Zaskakuje MacKennę w chwili, gdy kopie on Apaczowi grób. Przed natychmiastową egzekucją ratują szeryfa szczątki mapy znalezione w ognisku. Kolorado będąc przekonany, że MacKenna dokładnie zapamiętał mapę, darowuje mu życie w zamian za obietnicę doprowadzenia go do kanionu ze złotem.

Do kryjówki Kolorado przybywają, dowodzeni przez Bena Bakera, mieszkańcy miasteczka Hadleyberg, w którym MacKenna jest szeryfem, powiadomieni przez Lagunę, członka bandy. Laguna upiwszy się w barze w Hadleybergu zdradził tajemnicę położenia kryjówki Kolorado oraz cel jego działania – odszukanie Preriowego Psa i odnalezienie legendarnego złota Apaczów. Kolorado widząc znaczną grupę ewentualnych przeciwników, przyjmuje ich do swojego grona jednocześnie zabijając Lagunę za zdradę. MacKenna próbuje odwieść mieszkańców miasteczka od chęci odszukania Złotego Kanionu twierdząc, że niewielu z nich z tej podróży powróci. Jednakże mieszkańcy Hadleyberga, sądząc że MacKenna przystał do Kolorado dobrowolnie, odmawiają rezygnacji z poszukiwania złota, twierdząc, że skoro on, szeryf ryzykuje współpracę z bandytami, to oni też mogą. W tym czasie, gdy Kolorado prowadzi negocjacje z Benem Bakerem, żołnierze ścigający Kolorado blokują wjazd do kanionu, w którym znajduje się jego kryjówka. Dzięki podstępowi bandytom udaje się uciec z pułapki. Nocą upijają oni starą Indiankę i kierują jej konia w stronę obozu wojskowego, a sami wykorzystując zamieszanie opuszczają pułapkę. W trakcie nocnej jady konnej MacKenna wraz z Ingą próbują ucieczki, która jednak zostaje udaremniona przez Kolorado.

Pijaną Indianką zajął się sierżant Tibbs (Telly Savalas), aby poznać plany i cel dalszej podróży Kolorado. Grupa Kolorado podążając do kanionu ze złotem, przed wkroczeniem na pustynię wpada w zastawioną przez wojsko zasadzkę. Z morderczej strzelaniny udaje się wydostać MacKennie wraz z Ingą oraz Kolorado z dwojgiem wiernych mu Apaczów Hachitę i dawną kochanką MacKenny Hesh-Ke. MacKenna i Inga kolejny raz próbują ucieczki, ponownie udaremnionej przez Kolorado i Apaczów.

Podczas podróży przez pustynię Inga, wyczerpana upałem i brakiem wody, spada z konia. Kolorado chce ją zastrzelić, gdyż opóźnia ona pochód. MacKenna zasłania Ingę swoim ciałem i przypominając sobie znaki na mapie (ryc. 4), mówi, że wkrótce dojadą do wody.

W takcie kąpieli w jeziorze zazdrosna o MacKennę Hesh-Ke próbuje utopić Ingę, jednak MacKenna ją ratuje.

Podążając górą kanionu bohaterowie zauważają, że jego dnem grupa Indian ściga niedobitków oddziału Kolorado, którym udało się umknąć z zasadzki żołnierzy. Kolorado strzela do koni uciekinierów, którzy zostają zabici przez Indian. W chwilę potem zauważają ścigający ich patrol wojskowy, dowodzony przez Sierżanta Tibbsa. Prowadzeni przez znaki na mapie, MacKenna i Kolorado uciekają przed oddziałem Sierżanta Tibbsa. Codziennie wieczorem Tibbs

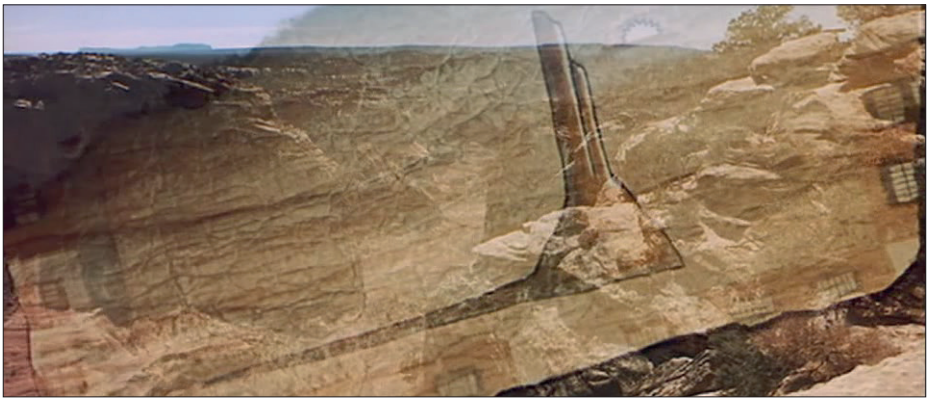
Ryc. 4. Mapa pokazująca miejsce z wodą w środku pustyni. W ten sposób ratuje życie Ingi. Kadr z filmu *Złoto MacKenny,* 1969, zdjęcia J. MacDonald

odsyła dwóch żołnierzy do głównego oddziału z wiadomością o ich położeniu. Wreszcie w oddziale Tibbsa pozostaje tylko dwóch żołnierzy. Wtedy MacKenna przekonuje Kolorado aby odesłać do niego Ingę. Zdaniem MacKenny, ma zatrzymać to dalszy pościg, gdyż żołnierze powinni odprowadzić Ingę do bezpiecznych terenów. Kolorado przystaje na tę propozycję.

Po zmroku do biwaku Kolorado przychodzi Sierżant Tibbs wraz z Ingą. Okazuje się, że sierżant zastrzelił pozostałych dwóch żołnierzy i postanowił przystać do Kolorado, gdyż od pijanej Indianki dowiedział się, że Kolorado wie gdzie znajduje się legendarne złoto Apaczów. W szóstkę ruszają dalej prowadzeni przez wskazówki zawarte na mapie. Po dalszych, mniej istotnych dla fabuły filmu przygodach, docierają na miejsce pod Drżącą Skałę. Według mapy, następnego dnia o świcie będzie im wskazane wejście do ukrytego kanionu ze złotem (ryc. 5). Wieczorem wszystkich ogarnia podniecenie. Kolorado, sierżant Tibbs i nawet Inga marzą o tym, co zrobią ze złotem. Apacz Hachita medytuje patrząc na wierzchołek drżącej skały, a Hesh-Ke patrząc na przytulających się Ingę i MacKennę, pała żądzą zemsty. Tylko MacKenna zachowuje zimną krew.

O świcie bohaterowie obserwują poruszający się cień Drżącej Skały, który na moment zatrzymuje się, wskazując wąską, ciasną szczelinę, którą bohaterowie przedostają się do ukrytego kanionu ze złotem. Podczas szaleńczej jazdy w dół Hesh-ke atakuje Ingę, usiłując ją zepchnąć, jednakże sama spada w przepaść. Po dostaniu się na dno kanionu wszyscy są zaskoczeni wielkością złoża (ryc. 6).

Sierżant Tibbs nerwowo pakuje do juków koni leżące na dnie kanionu bryły złota. Z tyłu podchodzą do niego Kolorado i Hachita, który zabija Sierżanta Tibbsa rzucając w niego tomahawkiem. Gdy Apacz udaje się po tomahawk, Kolorado usiłuje strzelić mu w plecy, jednakże rewolwer okazuje się

Ryc. 5. Fragment mapy pokazujący Drżącą Skałę, której cień o świcie wskazuje wejście do ukrytego kanionu. Kadr z filmu *Złoto MacKenny,* 1969, zdjęcia J. MacDonald

Ryc. 6. Pokłady złota w ukrytym kanionie. Z lewej strony słabo widoczna postać jeźdźca. Kadr z filmu *Złoto MacKenny,* 1969, zdjęcia J. MacDonald

być nienabity. Hachita oświadcza Kolorado, że w nocy wyjął mu naboje i że duchy Apaczów, z którymi rozmawiał w nocy, kazały mu ich wszystkich zabić. W chwili gdy Hachita schyla się po tomahawk, Kolorado zabija go rzucając w niego nożem, który miał ukryty. Dochodzi do śmiertelnej walki między Kolorado a MacKenną. Zostaje ona chwilowo przerwana strzałami grupy Apaczów, którzy przedostali się do kanionu. Apacze szybko zjeżdżają na jego dno. Tętent ich koni wywołuje drganie skał, a potem lokalne trzęsienie ziemi. Apacze uciekają z kanionu. MacKenna i Kolorado całkowicie przerywają walkę, wraz z Ingą łapią spłoszone konie, dosiadają je i uciekają z zawalającego się kanionu. Trójka bohaterów wydostaje się przez szczelinę, na koniec unikając przygniecenia przez waląca się Drżącą Skałę. Na tle kurzu wywołanego zawalającym się kanionem ukazuje się twarz Preriowego Psa (ryc. 7).

Ryc. 7. Twarz Preriowego Psa na tle zawalającego się kanionu ze złotem. Kadr z filmu *Złoto MacKenny,* 1969, zdjęcia J. MacDonald

Uratowani Kolorado, MacKenna i Inga rozstają się. W jukach odjeżdżającego MacKenny znajdują się bryły złota, włożone tam przez Sierżanta Tibbsa.

3. Mapa jako bohater filmu

Poniżej przedstawiony jest dowód, że mapa jest głównym bohaterem filmu *Złoto MacKenny*.

Definicja 1
Utwór literacki jest synonimem *dzieła literackiego*[12].

Definicja 2
„Dzieło literackie lub utwór literacki to utwory piśmiennicze o szczególnym charakterze, odmienne od dzieł naukowych czy publicystycznych”[13]. Dzieła literackie dzielą się na rodzaje: epikę, lirykę i dramat[14].

Definicja 3
Bohater utworu jest synonimem *postaci literackiej* [15].

Definicja 4
Postać literacka dzieli się na *główną*, zwaną *bohaterem utworu*, *uboczną* i *epizodyczną*. *Postać główna* to taka, która „pozostaje w największej liczbie

12 M. Głowiński i inni, op. cit., s. 600.
13 Ibidem, s. 5.
14 Ibidem, s. 8.
15 Ibidem, s. 69.

powiązań z innymi postaciami oraz bezpośrednio lub pośrednio uczestniczy we wszystkich zdarzeniach utworu"[16].

Lemat 1. Bohater utworu literackiego nie musi być osobą.

Dowód: Zgodnie z definicjami 3 oraz 4 *bohater utworu* jest tożsamy z *główną postacią literacką.* W prozie występują bohaterowie nieosobowi, jak Kubuś Puchatek[17]*,* który jest pluszowym misiem. W *Szarej Wilczycy*[18] lub *Władcy doliny Morskiego Oka*[19] bohaterami są zwierzęta[20]. Choć nadano im cechy osobowe, to jednak osobami nie są. Z definicji 2 wynika, że utworem literackim jest także liryka. W liryce występują bohaterowie liryczni, którzy nie są osobami. Na przykład Rzeczka lub Abecadło w znanych wierszach Juliana Tuwima[21].

Lemat 2. Bohater utworu nie musi często występować w utworze.

Dowód: Jacek Soplica – Ksiądz Robak z *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza[22] nie jest postacią, z którą się czytelnik często styka. Najwięcej uwagi poświecono Jackowi Soplicy vel Księdzu Robakowi w księgach: *II, Zamek*, 78 wierszy na 856 czyli 9,1%; *IV, Dyplomatyka i* łowy, 198 wierszy na 1002, co daje 19,7% oraz *X, Emigracja, Jacek*, 490 wierszy na 896, czyli 54,5%. W pozostałych księgach postać Księdza Robaka pojawia się tylko epizodycznie lub w ogóle jej brak. Akcja dwóch ksiąg: *XI, Rok 1812* i *XII, Kochajmy się* toczy się już po śmierci głównego bohatera. Pomimo tego Jacek Soplica – Ksiądz Robak jest niekwestionowanym bohaterem epopei *Pan Tadeusz*.

Lemat 3. Bohater może nic nie mówić

Dowód: W dziele literackim, czyli utworze (definicja 1), jakim jest dramat Witolda Gombrowicz*a Iwona, księżniczka Burgunda* [23], tytułowa postać nie wypowiada ani jednego słowa. Pomimo tego jest w centrum uwagi utworu, jest jego *bohaterem*[24].

---

16 Ibidem, s. 412. Bardzo zbliżoną definicję bohatera literackiego podaje Roman Rzadkowski: „bohater literacki to postać, wokół której rozgrywają się wydarzenia w utworze prozatorskim".

17 A.A. Milne, *Kubuś Puchatek*, Książka i Wiedza, Warszawa 1990.

18 J.O. Curwood, *Szara Wilczyca*, Iskry, Warszawa 1978.

19 T. Kasprowicz, *Władca doliny Morskiego Oka*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1988.

20 Trzeba jednak przyznać, że autorzy nadali tym postaciom cechy osobowe.

21 J. Tuwim, *Poezje wybrane*, Czytelnik, Warszawa 1977, s. 279–280.

22 A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, w: *Dzieła Adama Mickiewicza, Tom I, Pisma Poetyczne*, *wydał Tadeusz Pini*, Lwów 1930, s. 168–282.

23 W. Gombrowicz, *Iwona, księżniczka Burgunda; Ślub; Operetka; Historia*, Kraków 1994.

24 M. Głowiński i inni, op. cit., s. 395.

Lemat 4. Film fabularny jest dziełem literackim

Dowód: Film, oprócz słów zawartych w scenariuszu, zawiera inne środki przekazu, jak obrazy. Scenariusz do filmu fabularnego jest utworem piśmienniczym i nie jest ani utworem naukowym ani publicystycznym, zatem zgodnie z definicją 2 jest dziełem literackim. Scenariusz jak każde dzieło literackie[25] ma swojego bohatera. Zatem na zasadzie przechodniości, bohater scenariusza – dzieła literackiego – staje się bohaterem filmu.

Lemat 5. Mapa w filmie *Złoto MacKenny* „pozostaje w największej liczbie powiązań z innymi postaciami oraz bezpośrednio lub pośrednio uczestniczy we wszystkich zdarzeniach utworu"[26].

Dowód: Mapa nie jest postacią, nie jest nawet personifikowana. Nawet po jej spaleniu, gdy przestaje istnieć fizycznie i pozostaje tylko w pamięci MacKenny, wydarzenia w filmie rozgrywają się wokół niej. Informacja, jaką ona zawiera, oddziałuje na wszystkie postaci występujące w filmie. Preriowy Pies opuszcza swoje plemię, ponieważ przechowuje mapę. W jej obronie strzela do MacKenny bowiem podejrzewa, że MacKenna chce mu ją odebrać. Kolorado także poszukuje Preriowego Psa, ponieważ też chce zdobyć mapę. Zaskakuje szeryfa MacKennę, którego od śmierci ratuje mapa, gdyż ją widział i zapamiętał jej szczegóły. Mieszkańcy miasteczka Hadleyberg przybywają do kryjówki Kolorado bo sądzą, że zdobył już mapę. Mapa ratuje życie Indze, pokazując lokalizację wody na pustyni. Sierżant Tibbs zabija dwóch żołnierzy i przyłącza się do Kolorado ponieważ wie, że jest on w posiadaniu mapy. Dzięki wiadomościom uzyskanym z mapy oddział Kolorado bezpiecznie przebywa pustynię i zdąża prosto do celu, jakim jest Drżąca Skała. A gdy się już pod nią znaleźli, mapa wskazuje im, jak odszukać wejście do ukrytego kanionu ze złotem. Zatem mapa oddziałuje na najważniejsze postaci i zdarzenia filmu.

Teza: Mapa jest bohaterem filmu *Złoto MacKenny*.

Dowód: Pomimo że mapa nie jest osobą (lemat 1), rzadko pokazywana jest w filmie (lemat 2), nie wypowiada ani słowa (lemat 3), to jednak pozostaje w największym powiązaniu z innymi postaciami (lemat 5) utworu, jakim jest film (lemat 4) *Złoto MacKenny*. Co kończy dowód.

4. Dyskusja

W artykule, stosując matematyczne metody dowodzenia, wykazano, że mapa w filmie Złoto *MacKenny* pełni rolę jego bohatera. Jedyne „ale" dotyczy jednej z końcowych scen filmu, gdy na tle zawalającego się kanionu ze złotem pojawia

[25] Ibidem, s. 404.

[26] Ibidem, s. 69.

się twarz nieżyjącego Apacza Preriowego Psa (ryc. 7). Gdyby wizerunek ducha Apacza pilnującego złota, niekoniecznie Preriowego Psa, znajdował się na mapie, to wyżej przedstawiony dowód byłby jeszcze bardziej przekonujący.

Treść niniejszego artykułu wzbudzała duże negatywne emocje i ostrą krytykę ze strony osób, które ukończyły filologię polską. Oczywiście nie należy sądzić, że rzeczywiście mapa jest bohaterem filmu, a nie tylko rekwizytem. Jeżeli na skutek rozumowania dostajemy niepoprawny wynik, to takie rozumowanie należy odrzucić. Zdaniem filologów, mapa nie może być bohaterem utworu. Fałszywy – zdaniem filologów – rezultat rozumowania może mieć dwa źródła. Pierwsze: któreś z założeń było fałszywe. Bowiem zgodnie z zasadami logiki, z prawdziwych założeń nie może wynikać fałszywa teza[27]. Natomiast z fałszywych założeń może wynikać zarówno prawdziwa, jak i nieprawdziwa teza. Drugą możliwością jest to, że przyjęta metodyka jest błędna. Czy zatem nie można matematycznych metod zastosować do problemów teorii literatury? W moim przekonaniu można. Możliwość, innego, ale matematycznego podejścia sugeruje pojęcie *dzieła literackiego*. W objaśnieniu tego pojęcia czytamy: „Granice między dziedziną dzieła literackiego a innymi typami przekazów słownych są płynne, rozmaicie określane w różnych czasach, niekiedy w ogóle nie wytyczalne”[28]. Pojęcie *dzieła literackiego* nie jest jednoznacznie zdefiniowane, jest rozmyte. Zatem do opisu teorii literatury nie należy stosować klasycznej teorii zbiorów[29], tylko wprowadzoną w 1965 r. przez Lotfi Askera Zadeha teorię zbiorów rozmytych (fuzzy sets)[30]. W tej teorii nie ma dwuwartościowej przynależności do zbioru – przynależy albo nie przynależy. Każdy element może przynależeć do każdego zbioru w jakiejś części. W szczególności, wyróżniony element może przynależeć do wielu zbiorów. W tej teorii nie będzie problemu z określeniem przynależności danego dzieła literackiego do jego typu lub gatunku. Bowiem „zbiory rozmyte są szczególnie użyteczne do reprezentacji pojęć o niesprecyzowanych granicach”[31].

Literatura

Curwood J.O., 1978, *Szara wilczyca*, Iskry, Warszawa.

Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J., 2000, *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, Wyd. trzecie poszerzone i poprawione, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław.

27 K. Kuratowski, *Wstęp do teorii mnogości i topologii*, Warszawa 1975, s. 17.

28 M. Głowiński i inni, op. cit., s. 116.

29 K. Kuratowski, op. cit., passim.

30 L.A. Zadeh, *Fuzzy sets*, “Information and Control”, vol. 8, 1965, s. 338–353.

31 R.R. Yager, D.P. Filev, *Podstawy modelowania…*, s. 16.

Głowiński M., Okopień-Sławińska A., Sławiński J., 1972, *Zarys teorii literatury*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa.
Gombrowicz W., 1994, *Iwona, księżniczka Burgunda; Ślub; Operetka; Historia*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
Hendrykowski M., 1994, *Słownik terminów filmowych*, Ars Nova, Poznań.
Kasprowicz T, 1988, *Władca doliny Morskiego Oka*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
Kuratowski K., 1975, *Wstęp do teorii mnogości i topologii*, PWN, Warszawa.
May K., 1990, *Skarb w Srebrnym Jeziorze*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa.
Milne A.A., 1990, *Kubuś Puchatek*, Książka i Wiedza, Warszawa.
Stevenson, R.L., 1988, *Wyspa skarbów*, Iskry, Warszawa.
Tuwim J., 1977, *Poezje wybrane*, Czytelnik, Warszawa.
Yager R.R, Filev D.P., 1995, *Podstawy modelowania i sterowania rozmytego*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa.
Zadeh L.A., 1965, *Fuzzy sets*, "Information and Control", vol. 8, s. 338–353.

Filmy (podany jest tytuł, reżyser, wytwórnia filmowa, kraj, rok produkcji)

Skarb w Srebrnym Jeziorze, H. Reinl, Rialto Film Preben Philipsen & Jadran Film, Jugosławia/RFN, 1962.
Wyspa skarbów, Ch. Franklin, Fox Film Corporation, USA, 1918.
Wyspa skarbów, M. Tourneur, Paramount, USA, 1920.
Wyspa skarbów, V. Fleming, Metro-Goldwyn-Mayer, USA, 1934.
Wyspa skarbów, S. Barron, Kindle Entertainment / MNG Films / Parallel Film Productions, Irlandia/Wielka Brytania, 2012
Złoto MacKenny, L. Thomson, Columbia, USA, 1969.

The map as a protagonist in the movie *Mackenna's Gold*

Leszek Opyrchał

Wojskowa Akademia Techniczna w Warszawie
ORCID: 0000-0001-7585-843X
E-mail: leszek.opyrchal@wat.edu.pl

Summary: The aim of this article is to demonstrate that, with the use of reasoning typical of science, it can be proved that a map is a protagonist in the movie *Mackenna's Gold*. This is a 1969 American Western directed by J. Lee Thompson. The ensemble cast features such movie stars as Gregory Peck, Omar Sharif and Telly Savalas. The plot of the film revolves around a map leading to the location of hidden gold – the legendary Apache treasure. The map has a significant impact on the fate of the protagonists. The information contained in it saves their lives in the desert by pinpointing the location of a water tank. The clues on the map guide them through the wilderness of America's Southwest and eventually show a hidden entrance to a valley with gold.

Methods of proof applied in the set theory were used to demonstrate that the map is the protagonist of *Mackenna's Gold*. Generally accepted definitions of the following terms were used: literary work, protagonist of a literary work, literary character, and the following lemmas were applied: 1. A protagonist of a literary work does not need to be a person, 2. The protagonist does not have to appear frequently in the work, 3. The protagonist does not have to speak, 4. A feature-length film is a literary work, 5. The map in *Mackenna's Gold* "remains in the greatest number of connections with other characters and directly or indirectly participates in all the events of the work". As a result, it can be concluded that the map is the protagonist of *Mackenna's Gold*.

Keywords: Map, the movie *MacKenna's Gold*, the hero of a literary work

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 575–594
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Mapa Isaaka Tiriona a *Księgi Jakubowe* Olgi Tokarczuk

Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk
Politechnika Poznańska
Wydział Architektury
E-mail: biuroekw@gmail.com

Zarys treści: Artykuł dotyczy relacji między mapą Isaaka Tiriona a *Księgami Jakubowymi* Olgi Tokarczuk. Okładka oprawionych ksiąg zawiera na jej wewnętrznej stronie mapę sygnowaną w prawym dolnym narożu tytułem *NUOVA CARTA del EUROPA TURCHE SCA. Secondo l'ultime Osservazioni fata in AMSTERDAM apresso ISAAK TIRION*. Mapa sporządzona została w 1740 roku przez niderlandzkiego kartografa. Artykuł zawiera charakterystykę mapy. Dla pisarki mapa ta stanowiła odniesienie do wielkiej podróży Jakuba Lejbowicza Franka po terenach m.in. dawnej Polski i Imperium Osmańskiego w drugiej połowie XVIII i na początku XIX wieku. Dla współczesnego czytelnika mapa osiemnastowiecznego kartografa stanowi rodzaj siatki geomentalnej po terytorium tekstu literackiego.
W artykule przedstawiono wieloaspektowość rzeczywistości fizycznej tego terytorium: rzeczywistość twórcy mapy jako abstrakcję kartograficzną, rzeczywistość wyimaginowaną przez pisarkę i rzeczywistość odczytaną przez zróżnicowane grono czytelników.

Słowa kluczowe: Olga Tokarczuk, Isaak Tirion, granice Imperium Osmańskiego, analiza map, XVIII wiek

1. Wprowadzenie

W artykule przedstawiono rolę mapy Isaaka Tiriona, która zamieszczona została w *Księgach Jakubowych* przez ich autorkę – Noblistkę Olgę Tokarczuk[1]. Mapa ma tytuł *NUOVA CARTA del EUROPA TURCHE SCA. Secondo l'ultime Osservazioni fata in AMSTERDAM apresso ISAAK TIRION*[2]. Od opracowania i pierwszej publikacji mapy niderlandzkiego kartografa minęło 280 lat. Dzięki wybitnej pisarce grono współczesnych użytkowników tej mapy gwałtownie się

[1] O. Tokarczuk, *Księgi Jakubowe*, Kraków 2019.

[2] *Nuova Carta del Europa Turchesca Secondo l'ultime Osservazioni fata in Amsterdam*, I. Tirion, wyd. G. Albrizzi, Wenecja 1740; https://www.worldcat.org/title/atlante-novissimo-che-contiene-tutte-le-parti-del-mondo-nel-quale-sono-esattamente-descritti-glimperj-le-monarchie-stati-repubbliche-ec/oclc/49443910 (dostęp 21.11.2021).

Ryc. 1. Okładka *Ksiąg Jakubowych* Olgi Tokarczuk, 2019 (fot. E. Krzyżanowska-Walaszczyk)

poszerzyło. Czytelnicy *Ksiąg Jakubowych* wędrują z mapą, razem z bohaterami powieści po terenach południowo-wschodniej Europy oraz Turcji w drugiej połowie XVIII wieku. Zagadnienie efektów procesu twórczego obrazowania rzeczywistości przez kartografa i pisarkę, kierowanych do zróżnicowanego grona użytkowników (w tym czytelników z całego świata) stanowi temat badawczy.

Metoda badawcza polegała na zapoznaniu się z treścią powieści Noblistki i wykorzystanej tam mapy, a po ich analizie na przedstawieniu zarysu możliwości interpretacyjnych odczytywania rzeczywistości na kartach powieści i mapie przez czytelników. Na podstawie odwzorowania mapy, zamieszczonego na wewnętrznej stronie okładki powieści, przeprowadzono badania mapy w zakresie skali, użytych oznaczeń, nazewnictwa itd. Przeanalizowano treść powieści w zakresie odniesień do mapy niderlandzkiego kartografa. Zbadano możliwości wykorzystania tej mapy jako przewodnika w czasie podróży z charyzmatycznym Żydem – Jakubem Lejbowiczem Frankiem, po terytorium tekstu literackiego.

Zakres badań to odniesienie do zróżnicowanego grona użytkowników mapy w okresie bezpośrednio po jej powstaniu, aż do okresu *post factum* publikacji powieści przez Noblistkę. Efektem tych badań było przedstawienie procesu twórczego zobrazowania przez Tiriona rzeczywistości fizycznej określonego obszaru Europy i Turcji dla współczesnych jemu użytkowników mapy oraz procesu twórczego wyobraźni narracyjnej pisarki i jej oddziaływania na czytelników, którym udostępniła mapę.

Wykorzystano literaturę, dotyczącą pragmatyki w kartografii. Dla dociekliwych czytelników powieści Noblistki – w zależności m.in. od ich

wykształcenia, zainteresowań, dostępu do mediów i nowych technologii komputerowych, twórczej wnikliwości oraz fantazji, pasji – istnieją możliwości odbycia podróży wirtualnych i realnych. Badania te przedstawiono na schematach, obrazujących zmiany w sposobie odczytywania mapy Isaaka Tiriona przez jej użytkowników. W suplemencie przytoczono rozważania Olgi Tokarczuk pt. *Człowiek na krańcach świata* – rok po Nagrodzie Nobla – dotyczące rozumienia złożoności nieustannie zmieniającego się świata.

Księgi Jakubowe zostały wydane w Polsce w roku 2015 oraz powtórnie w 2019. Tego ostatniego wydania dotyczy artykuł. Powieść ma bardzo interesującą szatę graficzną, która powoduje zainteresowanie czytelnika już na etapie podejmowania decyzji o zakupie książki.

2. Mapa Isaaka Tiriona

Autor omawianej mapy urodził się w Utrechcie w 1705 roku, zmarł w Amsterdamie w roku 1765. Był kartografem z północnych Niderlandów, ale również wydawcą i pisarzem. Najbardziej znany z dwóch historycznych dzieł referencyjnych: *Hedendaagsche historie (Modern History)* i *Vaderlandse Historie*, które zostały zilustrowane rycinami czołowych artystów Amsterdamu, według RKD Holenderskiego Instytutu Historii Sztuki w Hadze[3]. Jako kartograf mapami obejmował najdalsze krańce ówczesnego świata[4].

Wewnętrzną stronę okładki *Ksiąg Jakubowych*, poprzedzającą stronę tytułową, stanowi kopia mapy Isaaka Tiriona[5]. Mapa sygnowana jest w prawym dolnym narożu tytułem. Tytuł mapy i podziałki liniowe kartograf umieścił w prawym narożniku, w prostokątnej pionowej ramce, składającej się z dwóch części. Zamieszczone napisy zostały wyśrodkowane. W górnej części ramki znajduje się tytuł, a poniżej w dolnej części ramki 3 podziałki liniowe, pod którymi są następujące opisy, kolejno: *Miglia Alemane 15 in un Grado, Miglia Iinglesi 60 in un Grado* oraz *Miglia Francesi o, un ora di Camino.* Tytuł i napisy na mapie są w języku włoskim.

Na mapie brak jest informacji o roku jej sporządzenia. Skala mapy nie została zapisana na niej cyframi. Mapa obwiedziona jest ramką z oznaczeniami i opisem współrzędnych geograficznych cyframi arabskimi co 5°; w ramce oznaczono po obu stronach równoleżniki: *35, 40 i 45*, południki: *35, 40, 45, 50, 55* i *60* w części górnej przy krawędzi oraz *40, 45, 50* i *55* w części dolnej przy krawędzi; zamieszczono ponadto oznaczenie graficzne w ramce

[3] RKD Nederlands Institute voor Kunstgeschiedenis www.rkd.nl/nl/(dostęp 13.01.2021).

[4] Patrz ryc. 3 – Okładka i spis treści (2 strony) *Nieuve en beknopte hand-atlas, Amsterdam [ok. 1769]... by Isaak Tirion.,* 29 × 45 cm, map 112 (AIV 94), Zbiory Specjalne, Biblioteka Raczyńskich, Poznań; *Nuova Carta del Europa Turchesca Secondo l'ultime Osservazioni fata in Amsterdam*, I. Tirion, wyd. G. Albrizzi, Wenecja 1740.

[5] O. Tokarczuk, op. cit., wewnętrzna strona okładki.

Ryc. 2. *NUOVA CARTA del EUROPA TURCHE SCA. Secondo l'ultime Osservazioni fata in AMSTERDAM apresso ISAAK TIRION*, 1740, wyd. G. Albrizzi, Wenecja (wewnętrzna okładka *Ksiąg Jakubowych* Olgi Tokarczuk, fot. E. Krzyżanowska-Walaszczyk)

wewnętrznej co 1°. Przedstawiony opis południków i równoleżników nie odpowiada obecnemu. Na przykład rzeczywiste współrzędne *Hor Perekop*[6] (Perekopu – przesmyku u nasady Krymu) wynoszą 46,9 N i 33,4 E[7], a odczytane z mapy około: 46 N i 53,5 E.

Sytuacja taka wynika z odmiennego położenia południka zerowego w czasach sporządzania map przez Isaaka Tiriona. Za południk zerowy[8] uznawano wyspę El Hierro, zwaną Isla del Meridiano (*Wyspa Południkowa*), położoną

6 Czcionką pochyłą oznaczono w tekście artykułu oryginalne nazwy własne z mapy Isaaka Tiriona, zapisane przez kartografa odpowiednio majuskułą lub minuskułą w języku włoskim.

7 Analogia do wyników badania siatki kartograficznej mapy granic z lat 1751 do 1768 Imperium Osmańskiego i Cesarstwa Rosyjskiego przez Leszka Opyrchała (patrz: L. Opyrchał, *Kamieniec Podolski na osiemnastowiecznej mapie granic Imperium Osmańskiego*, w: Z Dziejów Kartografii, t. XXII: *Dawna kartografia historyczna i wojskowa*, red. B. Konopska, J. Ostrowski, P.E. Weszpiński, Warszawa 2018, s. 239–250).

8 Południk zerowy, południk ziemski, przechodzący przez obserwatorium astronomiczne w Greenwich, dla którego w 1884 roku na International Meridian Conference w Waszyngtonie przyjęto zerową wartość długości geograficznej w układzie współrzędnych geograficznych.

w hiszpańskim archipelagu Wysp Kanaryjskich. Zachodni cypel El Hierro (*hierro* po hiszpańsku oznacza żelazo) był przez stulecia najbardziej wysuniętym na zachód skrawkiem lądu znanym Europejczykom. Łacińska nazwa żelaza – *ferrum*, stosowana w językach francuskim, hiszpańskim i duńskim – spowodowała, że wyspa i południk znane były również pod nazwą Ferro. Już w II wieku naszej ery Klaudiusz Ptolemeusz[9] wykorzystał wyspę El Hierro jako południk zerowy odniesienia, w wyniku czego wszystkie współrzędne geograficzne na znanym wówczas świecie były wschodnie i dodatnie. Ludwik XIII i Richelieu potwierdzili, że *Południk Ferro* powinien być stosowany na mapach, jako leżący dokładnie 20° na zachód od Paryża najdalej wysunięty ląd Starego Świata. Lucyna Szaniawska definiuje: *Paryż – południk paryski, odległość od Greenwich 2°20'14"E; od 1642 do 1792 roku stosowany Ferro*[10]. Z tego odniesienia *Ferro* korzystał Isaak Tirion, sporządzając omawianą oraz kolejne mapy w okresie swojej aktywności jako wydawca i kartograf.

2.1. Orientacja i zasięg mapy

Mapa orientowana jest na północ, co kartograf oznaczył graficznie różą kompasową z ozdobną lilijką na górnej krawędzi. Oznaczenie to umieszczone jest w środkowej części mapy, na powierzchni Morza Czarnego (*IL MARE NEGRO*), którego wschodnie wybrzeże dochodzi niemal do bocznej ramki mapy.

Na mapie kartograf zobrazował tereny Europy środkowej, południowo-wschodniej oraz *TURCHE (*Turcji – części Imperium Osmańskiego). Nad dolną ramką mapy kartograf umieścił nazwę *MARE MEDITERRANEO* (Morze Śródziemne), tuż powyżej przedstawienie wyspy *ISOLA DI CANDIA* (Kreta); na wschód od niej, przy dolnej ramce mapy, zobrazowana została wyspa *IBIDI CIPRO* (Cypr). Przy lewej pionowej ramce mapy, w jej dolnej części, widoczna jest nazwa *MARE IONIO* (Morze Jońskie); na północ od *I. di Corfu* (wyspa Korfu) wzdłuż wybrzeża dzisiejszej Albanii kartograf umieścił nazwę *GOLFO DI VENETIA* (Zatoka Wenecka)[11].

W północno-wschodnim narożu mapy zobrazowane zostało *MARE AZOFSCHE* (Morze Azowskie) i *TARTARIA CRIMEA* (obejmująca Półwysep

[9] Klaudiusz Ptolemeusz (ok. 100–168), astronom i geograf, Grek pochodzący z Tebaidy (region w Egipcie), który jako obywatel rzymski działał w Aleksandrii – L. Szaniawska, przypis 2, s. 57, w: *Zasady opisu geograficznego i rysowania map w Geografii Ptolemeusza redagowanej przez Nicolaisa Germanusa – rękopis BOZ 2*, „Studia Geohistorica", t. 1, 2013.

[10] L. Szaniawska, op. cit., zał. nr 2. Przeliczenie wybranych południków na południk zerowy Greenwich, *Instrukcja katalogowania dokumentów kartograficznych*, oprac. R. Szura, M. Krynicka, Z. Żurawińska, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2012, s. 116.

[11] Zdobycze Wenecji w latach 1699–1718 obejmowały rozległe odcinki wybrzeża Morza Adriatyckiego (m.in. Chorwacja, Albania) i Jońskiego (Grecja); patrz mapa: K. Piwarski, J. Gierowski, *Kraje naddunajskie i Bałkany w XVII i XVIII wieku*, w: *Atlas historyczny świata*, red. J. Wolski, Warszawa 1974, s. 84.

Krymski i południowe wybrzeże Morza Azowskiego), a w kierunku na południe wzdłuż *IL MARE NEGRO* (Morze Czarne) oznaczona: *CIRCASSIA* (Czerkiesja), *ARMENIA* (Armenia – bezpośrednio nad kartuszem w dolnym prawym narożu mapy), a dalej w kierunku zachodnim *NATOLIA* (Anatolia). Dalej zobrazowana jest południowa część Turcji z wybrzeżem Morza Śródziemnego z nazwą *CARAMANIA*[12] w rejonie miasta *Conje* (Konya). Wzdłuż wschodniej ramki mapy, nad kartuszem kartograf umieścił informację (drukiem ze spacjami) *AZJA* (Azja).

Od północnego zachodu punktem orientacyjnym zasięgu mapy jest zlokalizowana w górnym lewym narożniku nazwa *Viena* (Wiedeń). Dalej, wzdłuż poziomej ramki mapy umieszczone są nazwy państw i prowincji, kolejno w kierunku wschodnim *UNGARIA* (Węgry), *TRANSILVANIA* (Transylwania), *POLONIA* (Polska) i *MOSCOVIA* (Rosja). Wzdłuż pionowej ramki mapy, w jej części zachodniej pod nazwami *Viena (Wiedeń)* i *UNGARIA* (Węgry) kartograf umieścił kolejno, w kierunku południowym nazwy państw i prowincji: *SCIAVONIA* (Słowienia), *BOSSINA* (Bośnia), *SERVIA* (Serbia), *MACEDONIA* (Macedonia), *ALBANIA* (Albania), *GRECJA* (Grecja) oraz *MOREA* (Półwysep Peloponeski).

2.2. Treść mapy

Treść mapy wynika przede wszystkim z jej skali oraz z okresu sporządzenia. Na mapie brak jest zapisu skali, w jakiej została wykonana. Brak również daty dokonania penetracji terenu, materiałów źródłowych (np. innych map) oraz daty jej opracowania przez kartografa; brak jest objaśnienia zastosowanych przez kartografa oznaczeń. Mapa jest czarno-biała bez pokolorowanych odręcznie np. granic państw, ich obszarów, itp.

Podstawowe oznaczenia na mapie to:

– morza i wyspy z nazwami,
– sieć wód lądowych – większe rzeki z nazwami,
– miasta, miasteczka – z nazwami, których czcionka zróżnicowana została w zależności od ówczesnej wielkości ośrodka wraz z oznaczeniem graficznym stolicy, twierdzy, itp.,
– nazwy państw i krain geograficznych, ze zróżnicowaną wielkością czcionki,
– rzeźba terenu: graficzne oznaczenie wybranych pasm górskich (kopczyki),
– granice państw, prowincji i krain geograficznych.

Efektem pracy kartografa było pozyskanie odpowiednich danych i przedstawienie ich w formie abstrakcji kartograficznej. W okresie jej powstawania mapa była kierowana do podróżników, dla których miejscowości, do których

[12] Miasto Karaman, od którego pochodziła nazwa prowincji *CARAMAN*, położone jest na południowy wschód od *Conje*, w połowie odległości do wybrzeża Morza Śródziemnego, nie zostało jednak oznaczone na mapie przez Isaaka Tiriona.

podążali, oddzielone były przeszkodami, a na ich pokonanie trzeba było się wcześniej odpowiednio przygotować, by pokonać np. granice państw, góry, przeprawy przez morze lub rzeki. Topografia: układ dolin rzecznych i wyniesienia terenowe (góry) były podstawowymi elementami *siatki geomentalnej* tych podróży po terytorium określonym granicami mapy.

Mapa to narzędzie poznania i badania rzeczywistości przez kartografa, a przestrzenny zapis tych informacji nastąpił przy zastosowaniu odpowiedniej techniki obrazowania na mapie. Za pomocą mapy kartograf tworzył specyficzną wiedzę o otaczającej i globalnej przestrzeni. Zdaniem badaczy (...) *Mapy należy traktować jako artefakt, wytwór umysłu i rąk ludzkich, w którym znajduje odbicie aktualna sytuacja historyczna i społeczna*[13].

Sytuacja polityczna w tym regionie Europy była wówczas bardzo zmienna, ze względu na prowadzone wojny i zmiany granic. Kartograf odwzorował na terytorium objętym mapą efekty kilku ważnych wydarzeń:

– wojna turecko-wenecka w latach 1714–1718 przyniosła Turcji odzyskanie półwyspu Peloponez (*MOREA*) i większości portów greckich, ale na mocy pokoju w Pożarewacu (*Posarevatz*) straciła na rzecz Austrii resztę terenów węgierskich (Banat), Serbię (*SERVIA*) z Belgradem (*Belgrad*) i zachodnią część Wołoszczyzny (*VALACHIA*)[14]:
– po VI wojnie austriacko-tureckiej, toczonej w latach 1715–1718, granice uległy zmianie na korzyść Turcji[15];
– po podboju Persji przez afgańską dynastię Hotaki (1709–1733) po 1709 roku Turcja zajmowała sukcesywnie bez walk państwa na wschód od Morza Czarnego (*IL MARE NEGRO*) – Gruzję, Azerbejdżan, Chozestan i Kurdystan;
– Imperium Osmańskie obejmowało większość terenów Bliskiego Wschodu i południowo-wschodniej Europy[16].

2.3. Atlas Isaaka Tiriona ze zbiorów Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu

W celu przybliżenia twórczości kartografa zapoznano się na miejscu ze zbiorami kartograficznymi Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. W *Informatorze* o tych zbiorach, opracowanym przez Kazimierza Ewicza[17] znajduje się

---

13 A. Ciołkosz-Styk, *Pragmatyka kartograficzna jako teoretyczna podstawa badania zakresu treści planów miast,* w: *Pragmatyka w kartografii*, red. B. Medyńska-Gulij, J. Kubiak, Poznań 2013, s. 7–9.

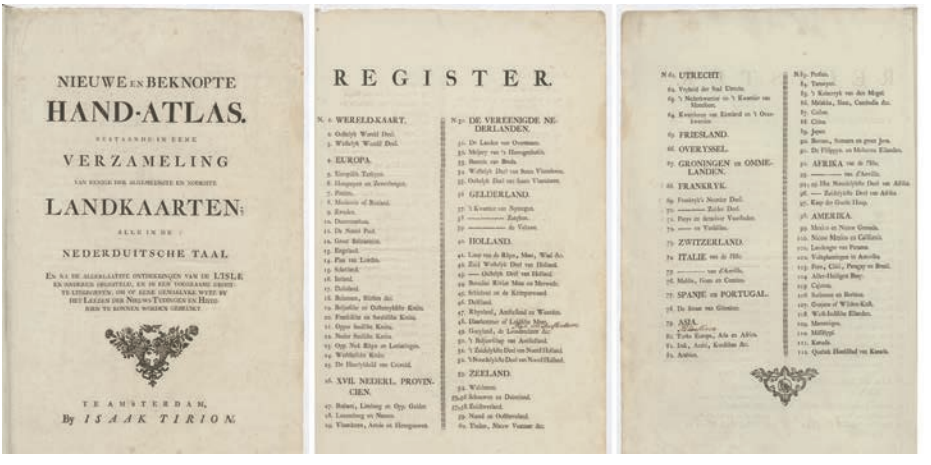
14 J. Gierowski, *Wykaz objaśnień tekstowych do map. Kraje naddunajskie i Bałkany w XVII i XVIII wieku,* w: *Atlas historyczny świata...*, s. 18.

15 Rosja wyparła Osmanów z Besarabii i Krymu w 1774 roku, co nie mogło być i nie zostało odwzorowane na mapie Isaaka Tiriona.

16 Patrz mapa: K. Piwarski, J. Gierowski, op. cit., s. 84.

17 K. Ewicz, *Zbiory kartograficzne Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu,* Poznań 1997, s. 32, poz. 52.

pozycja: *Nieuve en beknopte hand-atlas... Amsterdam [ok.1769] Isaak Tirion, 29x45, map 112 (AIV94)*. Wpis na stronie Biblioteki informuje: *Atlas świata wydany w języku flamandzkim przez oficynę amsterdamskiego nakładcy i księgarza Isaaka Tiriona. Po raz pierwszy wydany był ok. 1740 r., wówczas zawierał 34 mapy. Kolejne wydania były systematycznie powiększane, egzemplarz ze zbiorów Biblioteki Raczyńskich wydany ok. 1769 roku liczy już 112 map. Wszystkie mapy zostały wykonane przez wiodących kartografów XVIII-wiecznych i ręcznie pokolorowane. Większość map była wzorowana na mapach słynnego francuskiego kartografa Guillaume Delisle (1675–1726). Wśród poloników wyróżnia się mapa Polski „Nieuwe kaart vant' Koninkryk Poolen" z 1733 roku. Atlas został zakupiony do zbiorów Biblioteki Raczyńskich w 1959 r.*[18]

NIEUWE EN BEKNOPTE
HAND-ATLAS.
VERZAMELING
LANDKAARTEN
NEDERDUITSCHE TAAL
TE AMSTERDAM,
By ISAAK TIRION.

REGISTER.

Ryc. 3. *Nieuve en beknopte hand-atlas...* Amsterdam [ok.1769] Isaak Tirion (źródło: Zbiory Specjalne, Biblioteka Raczyńskich, Poznań, skan T. Proć)

Karta tytułowa atlasu i spis jego zawartości (2 karty) dokumentują niezwykle rozległą działalność kartografa, dotyczącą różnych kontynentów.

Atlas jest bezpośrednio po renowacji i pod pozycją nr 5 zawiera dwustronicową mapę. Mapa ma tytuł *Nieuve Kaart van Europisch Turkyen na de alderlaaste ondeking int licht gebracht te Amsterdam by Isaak Tirion;* została opracowana w języku niderlandzkim. Ma ona taki sam zasięg terytorialny jak mapa z *Ksiąg Jakubowych*. Pokolorowane zostały granice państw oraz róża wiatrów.

Pod dolną ramką w prawym roku napis *J. Keyser get. en geßn. 1733.* Jacob Keyser był wydawcą atlasu i mapy, a Isaak Tirion rytownikiem mapy (miedzioryt).

[18] *Nieuve en beknopte hand-atlas…, Amsterdam [ok. 1769] Isaak Tirion* – www.zbiory.bibliotekaraczynskich.pl (dostęp 19.11.2021)

2.4. Wnioski

Kartograf współpracował z różnymi wydawcami i mapa rytowana była w różnych językach: w niderlandzkim – Jacob Kayser (wyd. w 1733 roku) i we włoskim – Giambattista Albrizzi (wyd. w 1740 roku).

Obecnie obszary objęte mapą są silnie przekształcone antropogenicznie.

Mapa Isaaka Tiriona jest i będzie wykorzystywana wieloaspektowo przez różnojęzycznych użytkowników.

3. Bezpośrednie relacje treści powieści Noblistki z mapą Isaaka Tiriona

Zamieszczone w książce mapy mają być kompasem dla podróżujących wirtualnie z powieścią na kolanach (książka jest zbyt ciężka, aby czytać ją, trzymając w dłoniach) lub z e-bookiem.

Jako pierwsza na kartach powieści zamieszczona jest mapa *RUSSIA RUBRA, PODOLIA, VOLHYNIA ET UKRAINA* (z wewnętrznej tylnej okładki) na końcu *I KSIĘGI MGŁY* (s. 828–829), poprzedzając kolejną księgę – *II KSIĘGA PIASKU*.

Omawiana mapa Isaaka Tiriona (z wewnętrznej przedniej okładki) znajduje się na kartach powieści w *II KSIĘDZE PIASKU*[19], stanowiąc zakończenie rozdziału 8, związanego ze Smyrną (*Smirne*)[20]; mapa ta poprzedza rozdział 9 (wymienionej *II KSIĘGI*), dotyczący podróży do Nikopola (*Nicopoli*)[21] nad Dunajem (*Donaw F.*).

Na początku rozdziału 9 pt. *O weselu w Nikopolu i tajemnicy spod baldachimu i korzyściach z bycia obcym* pisarka odnosi się bezpośrednio do omawianej mapy: *Mapa wpływów tureckich z połowy XVIII wieku to obszar poznaczony z rzadka rozrzuconymi miastami. Najwięcej osad ulokowało się wzdłuż rzek, a zwłaszcza Dunaju; na mapie wyglądają jak kleszcze przyssane do żył. Dominuje tu żywioł wody – wydaje się obecny wszędzie. Imperium zaczyna się od Dniestru na północy, liże brzegi Morza Czarnego na wschodzie i sięga na południu po Turcję i Ziemię Izraela, a dalej ciągnie wokół Morza Śródziemnego. Niewiele brakuje, by zatoczyło krąg. I gdyby można było zatoczyć na takiej mapie ludzkie ruchy, to okazałoby się, że wędrujący zostawiają po sobie ślady chaotyczne, a przez to nieprzyjemne dla oka. Zygzaki, pokrętne spirale, kośławе elipsy – dowody podróży w interesach, pielgrzymek, wypraw kupieckich, odwiedzin u rodzin, ucieczek i tęsknot*[22].

---

19 O. Tokarczuk, op. cit., s. 739–738.

20 Izmir, port w Turcji na wybrzeżu Morza Egejskiego.

21 Nikopol nad Dunajem dziś w Bułgarii przy granicy z Rumunią.

22 O. Tokarczuk, op. cit., s. 737.

Ryc. 4. *Nieuve Kaart van Europisch Turkyen na de alderlaaste ondeking int licht gebracht te Amsterdam by Isaak Tirion* z 1733 roku (źródło: Zbiory Specjalne, Biblioteka Raczyńskich, Poznań, skan T. Proć)

NIEUWE KAART
VAN
EUROPISCH
TURKYEN
na de alderlaaste ondekking
int licht gebracht.
te AMSTERDAM
by ISAAK TIRION.
Duitsche Mylen 15 in een graat
Engelsche Mylen 60 in een graat
Fransche Mylen of Uren gaans
MOSCOVIE
TARTARIE
PALUS MEOTUS
AZOFSCHE ZEE
CRIMS TARTARIEN
CIRKASSIA
DE ZWARTE ZEE
NATOLIA
CARAMANIA
ARMENIA
DIARBEKIA
Azof
Caffa
Kerch
Kaffa
Bachiserai
Amasia
Ankera
Caisar
Cogne
Tripoli
Nikolia
Baai van Scanderoene
H. van Satalia

Jak Imperium Osmańskie zatacza niemal krąg, może uważny czytelnik przeanalizować na mapie Isaaka Tiriona, a mianowicie granice państw, które zostały oznaczone przez kartografa pogrubionymi liniami przerywanymi. Są to:

– granica turecko-rosyjska – ze wschodu od ujścia Donu (*Don F.*) do Morza Azowskiego (*MARE AZOFSCHE*), gdzie położony jest należący do Rosji Azow (*Azof*)[23] i dalej równoleżnikowo w kierunku zachodnim, na północ od Morza Czarnego (*IL MARE NEGRO*), aż do rzeki Dniepr (*Nieper F.*) w okolice miejscowości *Moskofka* (po stronie tureckiej); w tym miejscu jest styk trzech granic polsko-turecko-rosyjskiej na dolnym Dnieprze (*Nieper F.*);
– granica turecko-polska – wzdłuż zachodniego brzegu Dniepru (*Nieper F.*), w kierunku ujścia rzeki, gdzie od miejscowości *Tenenca* granica zatacza na północ łuk, pozostawiając krainę leżącą w poprzek dolnego biegu rzeki Boh (*Boris F.*) – Dzikie Pola (*TARTARI DI ORZACOV*) nad Morzem Czarnym (*IL MARE NEGRO*), sięgające aż do ujściowego odcinka Dniestru (*Niester F.*) w granicach Turcji (*TURCHE*);
– granica turecko-austriacka – oddziela Transylwanię (*TRANSILVANIA*), należącą do Austrii od Wołoszczyzny (*VALACHIA*) i Mołdawii (*MOLDAVIA*) z Besarabią (*BESSARABIA*), które należą do Turcji; od miejscowości Drobeta-Turnu Severin[24] (*Severino*) nad Dunajem granica oznaczona jest po południowym brzegu tej rzeki i biegnie w kierunku zachodnim aż do Belgradu (*Belgrad*), który jest na terenie Turcji; dalej rzeką Saya (*Saw F.*) na zachód, oddzielając Węgry (*UNGARIA*) i Słowenię[25] (*SCIAVONIA*) od terenów Imperium Osmańskiego na południu.

Bośnia (*BOSSINA*), Serbia (*SERVIA*), Bułgaria[26] (*BULGARIA*) i położone dalej na południe: Rumunia[27] (*ROMANIA*), Macedonia (*MACEDONIA*), Albania (*ALBANIA*) i Grecja (*GRECIA*) oraz wybrzeże Morza Jońskiego (*MARE IONIO*) z Peloponezem (*MOREA*) po Morze Śródziemne (*MARE MEDITERRANEO*) oraz w kierunku wschodnim wyspy: Kreta (*ISOLA DI CANDIA*), Cypr (*I. DI CIPRO*), wyspy Morza Egejskiego (*ARCIPELAGO*) oraz tereny całej Azji Mniejszej to obszar Imperium Osmańskiego.

Pośrednie odniesienia Noblistki do mapy Tiriona, a więc miejsca, których dotyczy narracja powieści – dedykowane czytelnikom dla nauki – to ogrom możliwych dociekań i poszukiwań, począwszy od nazw własnych: państw i prowincji, mórz, zatok i wysp, miast i większych miejscowości, poprzez

[23] W 1739 roku Rosja uzyskała dostęp do Morza Czarnego między ujściem Dniepru i Bohu. L. Opyrchał, op. cit., s. 241.

[24] *Nowy atlas świata. New word edition*, Warszawa 1996, (Drobeta-Turnu Severin RO 38–39 C5), s. 281.

[25] Obecnie tereny północnej Chorwacji.

[26] Obecnie tereny Rumunii.

[27] Obecnie tereny Bułgarii.

nazwy rzek w brzmieniu historycznym, po nazwy współczesne, zmiany historycznego krajobrazu (zagospodarowania), etc. Nazwy własne przedmiotów o trwałym położeniu na Ziemi umożliwiają identyfikację obiektów z różnych przekrojów czasowych i śledzenie zmian[28].

Dla zobrazowania możliwości poszukiwań czytelniczych przytaczam kilka przykładów w zakresie nazw własnych miejscowości:

I. KSIĘGA MGŁY

Powieść rozpoczyna się w roku 1752 w Rohatynie[29]. Na mapie Isaaka Tiriona nie ma oznaczenia tej miejscowości. Rohatyn[30] jest położony około 50 km na południowy wschód od Lwowa (obecnie teren Ukrainy). Księga I kończy się narracją w Jassowie[31] (*Iassy*). Jassowo[32] (aktualna nazwa Jassy=Iaşi – obecnie teren Rumunii) leży nad Prutem (*Prut F.*), około 180 km na północ od ujścia tej rzeki do Dunaju (*Donaw F.*).

II. KSIĘGA PIASKU

W treści Księgi II akcja toczy się w miejscowości *Krajowa*[33], rytowanej na mapie Isaaka Tiriona nad rzeką bez nazwy, dopływem Dunaju (*Donaw F.*). Miasteczko położone jest około 50 km na północ od ujścia rzeki Jui do Dunaju i nosi obecnie nazwę Craiova (teren dzisiejszej Rumunii)[34].

4. Rzeczywistość fizyczna na mapie a odczytywanie treści mapy i powieści

Proces komunikacji kartograficznej jest nierozerwalnie związany z użytkowaniem mapy. Są to trzy główne działania powiązane ze sobą: czytanie, analiza i interpretacja. Czytanie mapy przez użytkownika ma charakter indywidualny (subiektywny) i wiąże się z postrzeganiem, rozpoznaniem, identyfikacją znaków na podstawie położenia i sygnatur oraz ocenianiem, szacowaniem np. odległości, wielkości obiektów. Zamieszczenie mapy w powieści jest jej upublicznieniem[35]. Pisarka i wydawca książki nie podali źródła pochodzenia mapy, być może celowo dla rozwinięcia czytelniczych poszukiwań.

Rzeczywistość fizyczna terytorium zobrazowanego na mapie jest wieloaspektowa. *Proces komunikacji kartograficznej można połączyć z użytkowaniem map złożonym z trzech głównych działań: czytania, analizy i interpretacji*

---

28 M. Jankowska, S. Lisiewicz, *Kartograficzne i geodezyjne metody badania zmian środowiska,* Poznań 1998, s. 55–57.

29 O. Tokarczuk, op. cit., s. 904.

30 *Nowy atlas świata...*, (Rohatyn UA 38-39 D3), s. 344.

31 O. Tokarczuk, op. cit., s. 831.

32 *Nowy atlas świata...*, (Jassy=Iaşi RO38-39E4), s. 300.

33 O. Tokarczuk, op. cit., s. 729.

34 *Nowy atlas świata...*, (Krajowa=Craiova RO38-39 C5), s. 308.

35 B. Medyńska-Gulij, *Kartografia i geowizualizacja*, Warszawa 2011, s. 11.

(ryc. 1.4, P.C. Muehrecke i in. 2001)[36]. Cytowana rycina była inspiracją do dalszych analiz. Postrzeganie rzeczywistości zobrazowanej na mapie Tiriona rozgraniczono na trzy podstawowe zagadnienia, a mianowicie:

1) rzeczywistość twórcy mapy w drugiej ćwierci XVIII wieku jako abstrakcja kartograficzna,
2) rzeczywistość wyimaginowana przez pisarkę, będąca narracją *wielkiej podróży* w drugiej połowie XVIII stulecia *przez siedem granic, pięć języków i trzy duże religie* etc., podróży od chłopskich chat poprzez magnackie dwory, warszawskie pałace, aż do cesarskich komnat w Wiedniu;
3) rzeczywistość odczytana przez czytelników, w okresie sześciu lat po pierwszym wydaniu powieści, a dedykowana przez pisarkę czytelnikom: *Mądrym dla memoriału, Kompatriotom dla refleksji, Laikom dla nauki i Melancholikom dla pocieszenia.*; od roku 2020 odczytywana w czasie niespodziewanego lockdownu, wynikającego z trwającej pandemii.

Najistotniejszym czynnikiem postrzegania tej rzeczywistości przez Noblistkę i czytelników jest dystans czasu, a mianowicie ponad ćwierć tysiąclecia od czasu wydania mapy Isaaka Tiriona i trwania akcji powieści, pokazującej realia tamtej epoki.

Upływ czasu przyniósł ogromne zmiany wśród narodów zamieszkujących *terytorium powieści* – Europy i Turcji. Był to okres rewolucji naukowo-technicznej – od telegrafu do internetu, od wozu konnego do samolotu i rakiety kosmicznej. Ale, jak mówi stare przysłowie, *natura ludzka się nie zmienia*. Czasy te puentuje zdanie Leszka Kołakowskiego: *Nowożytne próby zjednoczenia Europy biczem – napoleońskim, hitlerowskim czy moskiewskim – zaszczepiły też nieufność zróżnicowanym ludom kontynentu*[37].

Nasuwa się refleksja, dotycząca języka, w związku z tłumaczeniami mapy i powieści[38]; pojawia się pytanie o język uniwersalny. Już w okresie życia Isaaka Tiriona, a także później, trwały burzliwe dyskusje na ten temat. *Z pewnością nigdy nie będę służyć radą, by wesprzeć te dziwaczne, zrodzone w waszych myślach frustracje na temat języka uniwersalnego*[39]. Europa jest kontynentem, *(...) który desygnował do życia tak wiele różnych języków; każdy z nich, nawet ten najbardziej peryferyjny, wyraża „ducha" jakiejś grupy etnicznej i pozostaje nośnikiem jakiejś tysiącletniej tradycji*[40]. Umberto Ecco konkluduje: *(...) błędne staje się sprowadzenie ludzkich języków do jednolitej matrycy*[41].

---

36 Ibidem, ryc. 1.4. Użytkowanie map w procesie komunikacji kartograficznej (według P.C. Muehrecke i in. 2001), s. 13.

37 L. Kołakowski, *Czy Pan Bóg jest szczęśliwy i inne pytania*, Kraków 2009, s. 171.

38 W 2020 roku ukazało się tłumaczenie powieści na język francuski, a w roku 2021 na język angielski.

39 F. Soave, *Reflesioni intorno all' instituzione di una lingua universale*,1774, w: U. Ecco, *W poszukiwaniu języka uniwersalnego*, Gdańsk – Warszawa 2002, s. 5.

40 U. Ecco, op. cit., s. 160.

41 Ibidem, s. 122.

Tłumaczenia powieści należałoby więc odnieść do organicznych związków, łączących dany język z danym sposobem myślenia czytelnika, również do historycznie uwarunkowanego myślenia w pewnym określonym miejscu i czasie. Sytuacja ta powodować będzie wieloaspektowe możliwości odczytywania omawianej mapy i powieści przez rosnące grono wielojęzycznych czytelników z różnych stron świata.

5. Zestawienie wyników badań

Zagadnienia procesu twórczego obrazowania rzeczywistości fizycznej na mapie przez kartografa przedstawiono na trzech schematach użytkowania tej mapy w procesie komunikacji kartograficznej w czasie. Są to:

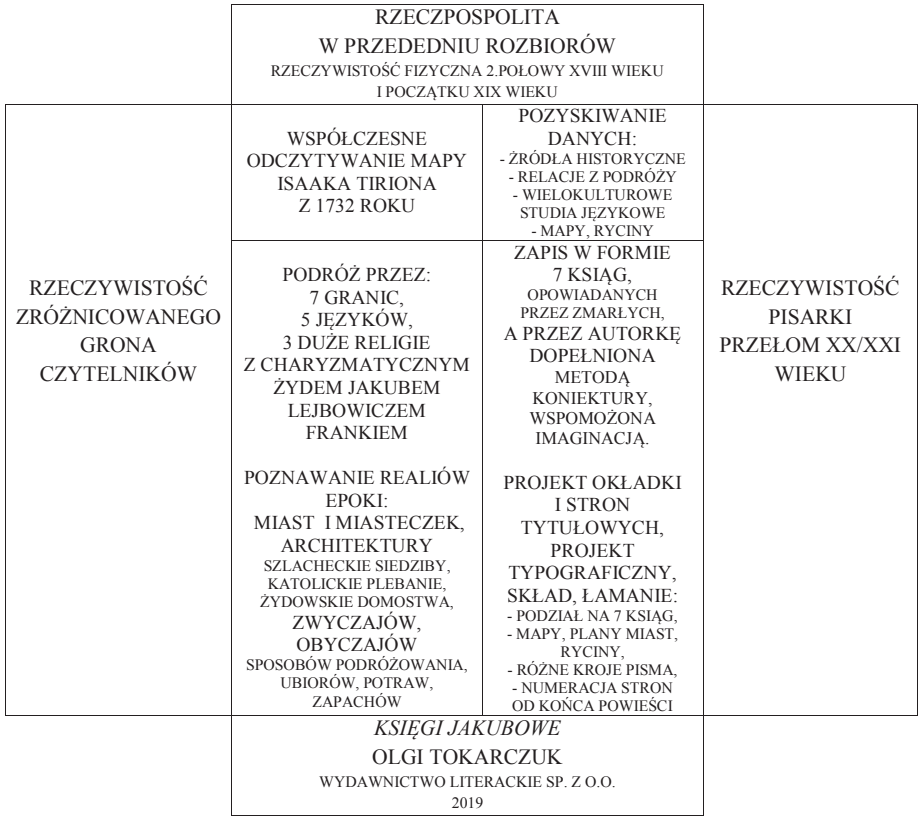
– proces twórczy opracowania mapy przez kartografa dla współczesnych kartografowi użytkowników mapy,
– proces twórczy pisarki i użytkowanie mapy na rzecz intrygującej narracji dla szerokiego grona potencjalnych czytelników,
– proces twórczej interpretacji zróżnicowanego grona czytelników w czasie wędrówki po terytorium tekstu literackiego i mapy na przestrzeni kolejnych lat.

Ryc. 5. Proces twórczy opracowania mapy przez kartografa (oprac. E. Krzyżanowska-Walaszczyk na podstawie P.C. Muehrecke i in., 2001)

Mapa była przez kartografa kierowana do różnojęzycznych użytkowników poprzez kolejne jej wydania (J. Keyser, G. Albrizzi).

Noblistka, poprzez barwną narrację kierowaną do zróżnicowanego grona czytelników i współpracę międzynarodową m.in. z wydawcami i tłumaczami, sukcesywnie powiększa grono czytelników.

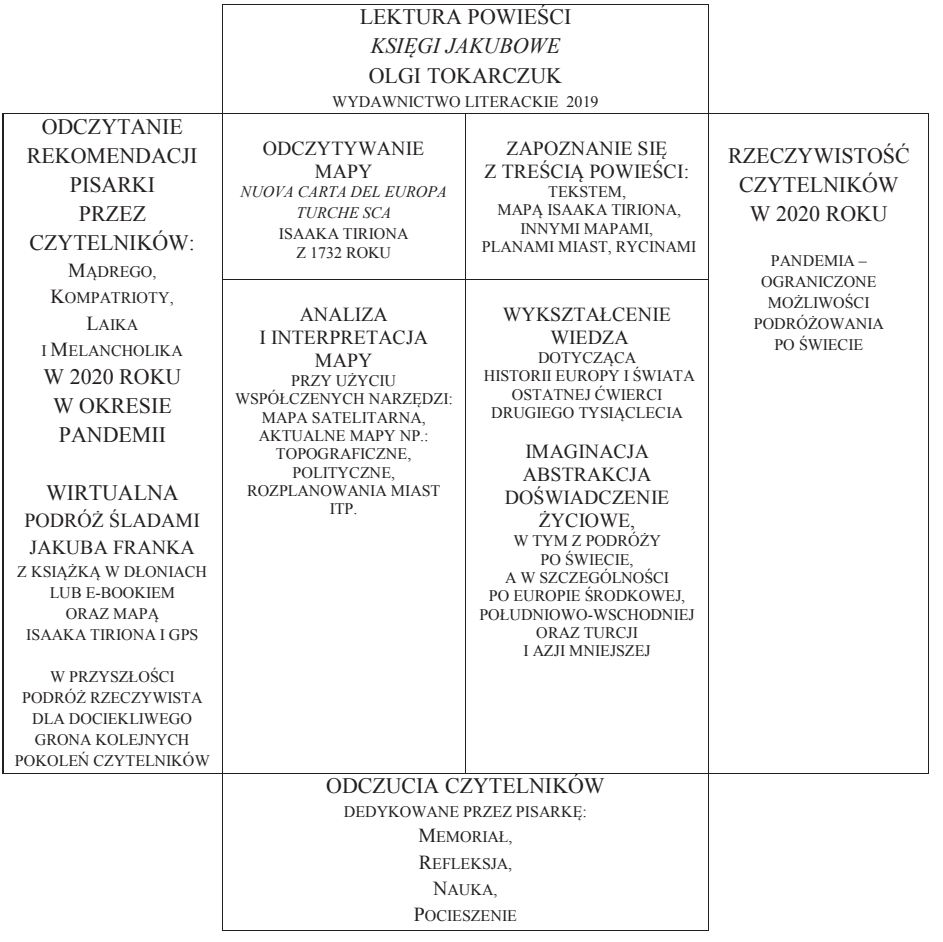

Ryc. 6. Użytkowanie mapy w procesie twórczym pisarki (oprac. E. Krzyżanowska-Walaszczyk)

Kolejne wydania powieści dla czytelników francusko- i angielskojęzycznych powodują, że ludzie niemal z całego świata będą mieli możliwość zapoznania się z wędrówką życia Jakuba Lejbowicza Franka – po terytorium tekstu literackiego z mapą Isaaka Tiriona.

6. Podsumowanie

Olga Tokarczuk – laureatka Literackiej Nagrody Nobla w roku 2018, którą uroczyście wręczono pisarce 10 października 2019 roku „(...) *za wyobraźnię narracyjną, która z encyklopedyczną pasją reprezentuje przekraczanie granic jako formę życia". Księgi Jakubowe* to powieść przedstawiająca wielką podróż sprzed ponad ćwierci tysiąclecia po terytorium m.in. dawnej Rzeczypospolitej. Treść powieści, piękny i bogaty język polski, z zapożyczeniami słów i zwrotów z przeszłości, poszerza punkt widzenia czytelnika na opisane zdarzenia, a także inspiruje do refleksji nad współczesnymi problemami i konfliktami.

Ryc. 7. Użytkowanie mapy przez czytelników (oprac. E. Krzyżanowska-Walaszczyk)

Nasuwa się pytanie, jaką rolę dla wejścia do kanonu literackiego odegrała interesująca szata graficzna książki, wykorzystująca m.in. mapę Isaaka Tiriona? Promocja książki poprzez *wielką podróż* kierowana była, jest i będzie do wielu grup czytelników:

– osób, przekraczających 7 dawnych granic,
– osób, mówiących w językach: jidisz, polskim, ukraińskim, tureckim, niemieckim, francuskim, angielskim (...),
– wyznawców trzech wielkich religii (chrześcijaństwa, judaizmu, islamu), nie licząc tych małych, i dedykowana dodatkowo przez autorkę: mądrym, kompatriotom, laikom i melancholikom, odpowiednio dla: memoriału, refleksji, nauki i rozrywki.

Związków powieści z mapą nie należy rozumieć zbyt dosłownie, lecz jako inspirację dla współczesnych i przyszłych czytelników do podejmowania wysiłku na rzecz wieloaspektowego rozumienia ludzkiej natury, wynikającego z chęci poznawania, a nie tylko chęci podporządkowania sobie świata, przy zachowaniu szacunku dla przyrody, środowiska, dzieł rąk ludzkich, drugiego człowieka… wraz z nieustającym poczuciem humoru.

Wielu czytelników z całego świata z ogromnym zainteresowaniem pochyla się nad treścią powieści, wspomagając się w wielkiej podróży po jej kartach mapami. Omawiana mapa i zawarte na stronach powieści inne mapy, plany miast (ich fragmenty) oraz ryciny są dla nich inspiracją do pogłębiania wiedzy – analizy poprzez zestawienie z innymi mapami, m.in. ze współczesnymi tej części Europy i Turcji, planami miast etc. Intrygująca treść powieści sprawia, że wielu czytelników w przyszłości wybierze się w realną podróż śladami Jakuba Franka, począwszy od *Smyrny* – Izmiru w Turcji…

Suplement

Największą chorobą naszych czasów stał się liberalizm – tendencja do ograniczającej myślenie dosłowności. Pierwszym jej objawem jest brak zdolności do rozumienia metafory, potem pauperyzacja poczucia humoru – słowa Olgi Tokarczuk odczytane na pogrzebie prof. Marii Janion w dniu 5 października 2020 roku.

Rok po wręczeniu Nagrody Nobla opublikowano w „Polityce" esej Olgi Tokarczuk *Człowiek na krańcach świata*[42]. Noblistka pisze o tym, jak świat skurczył się w ubiegłym wieku, rysując m.in. wizję literatury na nowe czasy i *nowe mapy* dla współczesnych wędrowców. Rozważania te potwierdzają niebagatelny wpływ postrzegania świata poprzez dostęp do luźnej struktury sieci internetowej w okresie pandemii.

Rodzą się dalsze pytania, gdyż media internetowe są prywatnymi ośrodkami władzy multimedialnej. Czy wszyscy będą mieli do nich swobodny dostęp? Jakie będą w przyszłości możliwości rzeczywistego podróżowania – bez granic i ograniczeń epidemicznych – z powieścią Noblistki oraz mapą Tiriona po terytorium powieści?

Literatura

Ciołkosz-Styk A., 2013, *Pragmatyka kartograficzna jako teoretyczna podstawa badania zakresu treści planów miast,* w: *Pragmatyka w kartografii*, red. B. Medyńska-Gulij, J. Kubiak, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 7–9.

[42] O. Tokarczuk, *Człowiek na krańcach świata*, „Polityka", nr 40 (3281), 30.09–6.10.2020, s. 24–30.

Ecco U., 2002, *W poszukiwaniu języka uniwersalnego*, Wydawnictwo Marabut, Oficyna Wydawnicza Volumen, Gdańsk – Warszawa.
Ewicz K., 1997, *Zbiory kartograficzne Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. Informator,* Biblioteka Raczyńskich, Poznań.
Jankowska M., Lisiewicz S., 1998, *Kartograficzne i geodezyjne metody badania zmian środowiska,* Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, s. 55–57.
Kołakowski L., 2009, *Czy Pan Bóg jest szczęśliwy i inne pytania*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
Medyńska-Gulij B., 2011, *Kartografia i geowizualizacja.* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
Opyrchał L., 2018, *Kamieniec Podolski na osiemnastowiecznej mapie granic Imperium Osmańskiego*, w: *Z Dziejów Kartografii*, t. XXII: *Dawna kartografia historyczna i wojskowa*, red. B. Konopska, J. Ostrowski, P.E. Weszpiński, IHN PAN, Warszawa, s. 239–250.
Tokarczuk O., 2019, *Księgi Jakubowe*, Kraków.
Tokarczuk O., 2020, *Człowiek na krańcach świata*, „Polityka", nr 40 (3281), 30.09–6.10.2020, s. 24–30.
Słownik poprawnej polszczyzny, 1994, Wydawnictwo Naukowe PWN.
Szaniawska L., 2012, *Zał. 2. Przeliczenie wybranych południków na południk zerowy Greenwich.* Instrukcja katalogowania dokumentów kartograficznych, Opracowanie: R. Szura, M. Krynicka, Z. Żurawińska, Biblioteka Narodowa, Warszawa, s. 116–117.
Szaniawska L., 2013*, Zasady opisu geograficznego i rysowania map w Geografii Ptolemeusza redagowanej przez Nicolaisa Germanusa – rękopis BOZ 2*, „Studia Geohistorica", nr 01, 2013, Warszawa, s. 57–80.
www.zbiory.bibliotekaraczynskich.pl (dostęp 19.11.2021)

Źródła kartograficzne

Nieuve en beknopte hand-atlas ... Amsterdam [1769] ... by Isaak Tirion, 29 × 45, map 112 (AIV94). Zbiory Specjalne, Biblioteka Raczyńskich, Poznań.
Nieuve Kaart van Europisch Turkyen na de alderlaaste ondeking int licht gebracht te Amsterdam by Isaak Tirion, 1733, wyd. Keyser J., Zbiory Specjalne, Biblioteka Raczyńskich, Poznań.
Nuova Carta del Europa Turchesca Secondo l'ultime Osservazioni fata in Amsterdam, Tirion I., 1740, wyd. Albrizzi G. *Atlante novissimo che contiene tutte le parti del mondo.* Venezia, 1740–1750.
Piwarski K., Gierowski J., tabl. 84; Gierowski J., *Kraje naddunajskie i Bałkany w XVII i XVIII wieku. Wykaz objaśnień tekstowych do map*, 1974, s. 18, *Atlas historyczny świata*, red. J. Wolski, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa.

Nowy atlas świata. New word edition, 1996, I wydanie polskie, GeoCenter Warszawa.
https://www.worldcat.org/title/atlante-novissimo-che-contiene-tutte-le-parti-del-mondo-nel-quale-sono-esattamente-descritti-glimperj-le-monarchie-stati-repubbliche-ec/oclc/49443910 (dostęp 21.11.2021)

Isaak Tirion's map vs. *The Books of Jacob* by Olga Tokarczuk

Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk
Politechnika Poznańska
Wydział Architektury
E-mail: biuroekw@gmail.com

Summary: The present article concerns the relation between Isaak Tirion's map and *The Books of Jacob* by Olga Tokarczuk. The cover of the bound book features a map signed *NUOVA CARTA del EUROPA TURCHE SCA. Secondo l'ultime Osservazioni fata in AMSTERDAM apresso ISAAK TIRION*. The map was created in 1740 by the Dutch cartographer. The article contains the description of the map. For the writer the map constitutes a reference to the great travel by Jakub Lejbowicz Frank to the old Poland in the second half of the 18th century and the beginning of the 19th century. For the present-day reader the map of the 18th-century cartographer constitutes a geomental grid covering the landscape of the literary text.

The author explores the multifaceted character of the physicality of this landscape: the reality of the map's creator as a cartographic abstraction, the reality conceptualized by the writer and the reality as interpreted by the diverse range of readers.

Keywords: Olga Tokarczuk, Isaak Tirion, boundaries of the Ottoman Empire, analysis of maps, the 18th century

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXIV, 2022, s. 595–610
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Teksty w pracy nad dawną mapą. Refleksje warsztatowe

Beata Konopska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Katedra Geomatyki i Kartografii
ORCID 0000-0002-9302-5164
E-mail: beata.konopska@umcs.pl

Zarys treści: Celem artykułu jest potwierdzenie tezy, że znaki tekstowe i wszelkie inne teksty związane lub odnoszące się do utworu kartograficznego są źródłem historycznym, które warunkuje wielowątkowe odczytanie jego treści, stanowiąc przy tym niezależny od niego dokument, wpisujący się w świadectwo epoki. Próba potwierdzenia tej tezy wymagała zdefiniowania przedmiotu badań i uporządkowania tekstów wziętych po uwagę. W świetle przyjętych definicji przedmiotem rozważań są różnego rodzaju znaki tekstowe, które współtworzą transkrypcję kartograficzną, teksty formalne i dopełniające informację o przestrzeni zobrazowanej na mapie oraz dokumentacja tekstowa a także teksty, których mapa jest głównym motywem. Tezę potwierdzono, ale okazało się, że spośród wszystkich omawianych rodzajów tekstów największe zainteresowanie badaczy budzą ze znaków tekstowych – nazwy własne, z tekstów formalnych – legendy oraz teksty dopełniające i archiwalia.

Słowa kluczowe: znaki kartograficzne, znaki tekstowe, teksty, źródła kartograficzne, dawne mapy

1. Wprowadzenie

Wszelka informacja, myśl, zagadnienie przekazywane w formie mapy lub dłuższa narracja w formie atlasu zapisane są za pomocą znaków punktowych, liniowych, powierzchniowych i tekstowych. Rozmieszczenie znaków unaocznia nie tylko istnienie obiektów w przestrzeni geograficznej, ale przede wszystkim uzmysławia przestrzenne relacje i wzajemne związki pomiędzy przedstawionymi obiektami. W tym kontekście mapa jest opowieścią o przestrzeni geograficznej minionej, współczesnej lub przyszłej, pisaną językiem kartograficznym złożonym ze znaków graficznych i tekstowych. Twórcy map bowiem, tworząc własną narrację, opartą na znakach kartograficznych, nie odrzucili tradycyjnej narracji linearnej, dlatego mapa łączy dwa modele myślenia; reprezentacją pierwszego jest grafika, odzwierciedlająca przestrzeń za pomocą znaków graficznych a drugiego tekst. Znaki tekstowe są naturalną i nieodzowną ingrediencją

każdego utworu kartograficznego. Odgrywają one ważną rolę, ponieważ jako „istoty tekstocentryczne”[1] łatwiej je rozumiemy (G. Godlewski 2018).

Przedmiotem poniższych rozważań są więc różnego rodzaju znaki tekstowe, które współtworzą transkrypcję kartograficzną, teksty formalne i dopełniające informację o przestrzeni zobrazowanej na mapie oraz dokumentacja tekstowa a także teksty, których mapa jest głównym motywem.

Znaki tekstowe są równorzędne do pozostałych znaków kartograficznych, przekazują informację o nazwie własnej obiektu, przybierając formę graficzną osadzoną w kulturze miejsca i stylistyce epoki oraz hierarchizującą tę informację. Znaki tekstowe to także nazwy pospolite, skróty, litery (także cyfry) i skorowidze. Pozostałe elementy tekstowe rozmieszczone są zazwyczaj poza obrazem mapy i mają charakter tekstów formalnych z punktu widzenia jej redakcji. Są one – podobnie jak nazwy – istotnym źródłem historycznym, charakteryzującym epokę i funkcję mapy, styl wydawnictwa, erudycję autora i politykę państwa. W zależności od rodzaju mapy i epoki są rozbudowane lub lakoniczne. Do tej kategorii zaliczam: tytuł mapy, dedykacje, informacje o podstawach matematycznych i objaśnienia znaków w legendzie oraz wszelkie informacje związane z czasem i miejscem opracowania lub wydania, współtwórcami, wydawcą oraz właścicielem praw autorskich, a także potwierdzenia legalności wydania.

Następną kategorię tworzą teksty dopełniające treść mapy, umieszczone w obrębie arkusza, na którym jest ona wydrukowana lub na jego odwrociu. Są one drukowane lub rękopiśmienne, mają postać lakonicznych komentarzy odautorskich lub obszernych pogłębionych analiz, wyjaśniających problematykę mapy. Czasem są to odręcznie napisane na marginesach lub przy wybranych sygnaturach albo pełne niepewności refleksje, oddające nastrój piszącego.

Osobną kategorię tekstów tworzą wszelkie archiwalia, bez których analiza treści mapy i jej ocena są niepełne. To wszystkie dokumenty, które powstały przed lub w trakcie pracy nad mapą oraz w czasie jej dystrybucji. Zaliczyć do nich można m.in. instrukcje i opisy terenowe wykonane podczas pomiarów, metryki map i dokumentację działalności wydawniczej, odnoszącą się do tytułów własnych (lub konkurencji) oraz wszelkie rachunki, kwity potwierdzające czynności drukarskie lub dystrybucyjne.

Ostatnim rodzajem tekstów branych pod uwagę są teksty o mapach. W tej grupie należy umieścić wszelkiego rodzaju omówienia i autoreferaty, recenzje, artykuły recenzyjne i polemiki oraz katalogi i teksty promocyjne zamieszczane w czasopismach lub w formie druków ulotnych.

W świetle powyższego przeglądu tekstów, związanych z utworami kartograficznymi oraz doświadczenia w pracy nad dawną mapą skłaniam się do

[1] G. Godlewski (2018, s. 67) zwraca ponadto uwagę na fakt, że tekst *w* kulturze zaawansowanej piśmienności jest również modelem myślenia a nie tylko wysoko wartościowaną formą wypowiedzi językowej. W jego ocenie tekst jest mocno uprzywilejowaną formą wypowiedzi językowej.

postawienia tezy, że znaki tekstowe i wszelkie inne teksty związane lub odnoszące się do badanej mapy są źródłem historycznym, które warunkuje wielowątkowe odczytanie jej treści, stanowiąc przy tym niezależny od niej dokument, wpisujący się w świadectwo epoki. Próba potwierdzenia tej tezy – w mojej ocenie dość oczywistej – wymaga nie tylko uporządkowania tekstów wziętych po uwagę, ale także zdefiniowania przedmiotu badań, który nie jest oczywisty.

W obu przypadkach, tekstu i mapy, definicje nie są stabilne, ewoluują w czasie i wynikają z perspektywy dziedzin, które je formułują. Żeby nie ograniczać przedmiotu badań przyjęto za *Wielkim słownikiem języka polskiego PAN* definicję mapy uznając, że jest nią „obraz określonego fragmentu Ziemi przedstawiony na płaszczyźnie za pomocą umownych znaków”[2], ale odrzucono podaną w nim definicję tekstu jako ciągu zapisanych zdań, tworzących pewną całość[3], gdyż mocno zawęziłoby to przedmiot badań, pozostawiając wiele jego przejawów poza obszarem zainteresowań. Poszukiwania bardziej otwartej definicji tekstu podążały za językoznawcami, którzy nie postrzegają go jako zjawiska wyłącznie językowego[4] i badaczami tekstów kulturowych, którzy rozumieją go jako spójną sekwencję znaków, wpisującą się w określony wzorzec kulturowy[5]. Poszukiwania te wynikały z próby znalezienia punktu odniesienia,

[2] Zob. wsjp.pl (dostęp: 12.12.2021)

[3] Ibidem.

[4] W. Babik (1992, s. 22) pisze, że „W językoznawstwie każda wypowiedź sformułowana w języku naturalnym, bez względu na sposób jej przekazania, nazywana jest tekstem. W węższym znaczeniu, według niektórych językoznawców, tekst oznacza tylko przekaz w języku naturalnym o długości większej niż jedno zdanie. W ten sposób traktuje się go na przykład w lingwistyce tekstu (...). Tekst traktowany jest więc przeważnie bardzo szeroko. W zakres tego terminu włącza się nie tylko teksty językowe, jak umownie można by nazwać teksty, w których dominuje język naturalny, ale i wszystkie inne komunikaty”. Przeglądu definicji lingwistyki i tekstu dokonał M. Kaczmarkowski (1987), który pisze o ich autorach, że „wskazują zgodnie na tekst jako na *obiectum materiale* lingwistyki tekstu”, a ewentualne różnice w rozumieniu tekstu tkwią wg niego wyłącznie w szczegółach. Tekst nie stanowi zjawiska wyłącznie językowego, stąd sama lingwistyka tekstu nie jest w stanie w pełni go zdefiniować. Dlatego, jak dalej pisze M. Kaczmarkowski, powołując się na M.R. Mayenową (1976), kwestia ta należy do szerszej dyscypliny jaką jest teoria tekstu, która odnosi się do pragmatyki w pojmowaniu, wyodrębnianiu spośród innych zjawisk i definiowaniu tekstu.

[5] Krótkiego przeglądu definicji tekstu kultury funkcjonujących w literaturze polskiej dokonała M. Wołoszyn (2019). Autorka na ich podstawie sformułowała także wyróżniki, które pozwalają na uznanie jakiegoś utworu za tekst kultury. Wg M. Wołoszyn tekst kultury to: „znaczący, spójny, świadomy wytwór kultury, umysłowości i aktywności kulturowej człowieka; wewnętrznie zorganizowany, uporządkowany według określonych reguł, wytwór kultury stanowiący całość; jest dobrem zbiorowym, zdolnym do rozprzestrzeniania się i rozwoju; jest efektem powtarzalności określonych zachowań wewnętrznych i zewnętrznych członków społeczeństwa (np. myślenia, odczuwania, skłonności do działań twórczych); ma wymiar materialny i duchowy, jednostkowy i globalny; współtworzącym go narzędziem jest szeroko rozumiany język; to także wszelkie działanie artystyczne, które realizuje jakiś utrwalony wzorzec kulturowy; jest nośnikiem pewnych idei; oddziałuje na wyobraźnię, emocje, a społeczność uznaje go za ważny; to każda spójna sekwencja znaków. Ostatni wyróżnik odwołuje się do *Słownika terminologii medialnej* (2006, s. 214), wg którego tekstem kultury jest każda spójna sekwencja znaków. W świetle powyższego wywodu utwory kartograficzne można również analizować jako teksty kultury.

który pozwoliłby łączyć i porównywać dokumentację wykonawczą i wydawniczą, wielozdaniowe opisy towarzyszące mapie, pojedyncze zdania, równoważnikowe tytuły, objaśnienia znaków w legendzie, nazwy, skróty itd.

Mając świadomość tak różnorodnych form tekstowych związanych z utworem kartograficznym, podjęto w artykule także próbę określenia roli, jaką odgrywają one w tym skomplikowanym systemie przekazu wieloaspektowej informacji o przestrzeni, jakim jest mapa.

2. Znaki tekstowe – nazwy, skróty, litery, skorowidze

Znaki tekstowe to nazwy własne i pospolite, skróty, litery (także cyfry) i skorowidze. Dominującą grupą w tej kategorii są nazwy własne. Wysuwają się one na pierwszy poziom czytania mapy ze względu na formę graficzną, która najczęściej spośród pozostałych znaków tekstowych ma przypisaną funkcję hierarchizowania informacji i jest mocno osadzona w kulturze miejsca i stylistyce epoki. Nazwy własne i pospolite, skróty, litery (także cyfry) wraz z pozostałymi znakami graficznymi (punktowymi, powierzchniowymi, liniowymi) tworzą na mapie jeden zbiór równorzędnych znaków kartograficznych.

Opracowanie znaków tekstowych jest czynnością żmudną, najczęściej wykonywaną zgodnie z instrukcją, jak w przypadku map wojskowych. Trudno generalizować, ale analiza wielu map dowodzi, że w dużych oficynach także istniały podobne wytyczne. Z punktu widzenia wydawców były one istotne, gdyż nadając mapom oryginalności, przyczyniały się do rozpoznawalności oficyny, choć poddawały się tendencjom estetycznym miejsca i czasu. Wydawcy kartograficzni zamawiali więc lub sami opracowywali oryginalne i charakterystyczne dla siebie kroje liter oraz wypracowywali manierę ich rozmieszczania[6].

Kontynuując wątek zagadnień technicznych należy zwrócić również uwagę na fakt, że sytuowanie znaków tekstowych wśród pozostałych elementów treści mapy było jednym z trudniejszych zadań w procesie tworzenia mapy. Ręczne wykonywanie znaków zastąpił na początku XX w. druk, w latach dwudziestych XX w. pojawiły się naklejane napisy, oparte na technice fotografii. Kiedy pojawiły się, dyskusję toczono wokół ich czytelności i trwałości, J. Szaflarski (1965) pisał, że w celu uniknięcia odklejania liter i opisów niektóre wydawnictwa próbowały używać różnego rodzaju stempli. Technika ta była na tyle trwała, że jeszcze na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. w Polsce naklejano znaki tekstowe na czystorysach map, korzystając najpierw z papieru, następnie z błony fotograficznej.

[6] Na przykład T. Panecki (2015, s. 55) analizując mapy z przełomu XIX i XX w. pisze: „Krój pisma na analizowanym arkuszu [przyp. aut. mapy niemieckiej] z okolicami Dęblina świadczy jednak o zapożyczeniu klasyfikacji z mapy rosyjskiej: widać wyraźne rozróżnienie pomiędzy nazwami: Ryki (większa wieś?), Moschtschanka [Moszczanka] (wieś) i Vw. [*Vorwerk*] Ryki (folwark)".

Znaki tekstowe umieszczane są na tle rysunku sytuacyjnego i z tego powodu wchodzą z nim w konflikt graficzny. Skutkuje to obniżeniem czytelności mapy, zarówno nazwy jak i pozostałych elementów treści. Twórcy map różnie ten problem rozwiązywali, w zależności od epoki i techniki wykonywania map. Pomocne były tu generalizacja, technika wykonywania rysunku mapy, druk wielobarwny, kolejność elementów nanoszonych na mapę i elastyczność w umieszczaniu nazwy przy sygnaturze obiektu, do którego się odnosi.

2.1. Napisy – nazwy własne oficjalne i miejscowe

Badanie, a zwłaszcza odtwarzanie dawnego nazewnictwa geograficznego nie może obejść się bez historycznych źródeł kartograficznych, dokumentacyjnych i opisowych oraz pamięci społecznej. Janusz Gołaski (2012, s. 122) badając chyba najważniejsze z nazw geograficznych – topo-, oro- i hydronimy – pisał, że wyrażają one „również uczuciowy stosunek twórcy do otaczającego go świata, świadczą o jego zażyłości, obawach i nadziejach, zakorzenieniu w czasie i w miejscu, są przejawem patriotyzmu rozumianego jako miłość do ojczystej ziemi."

Napisami najczęściej pojawiającymi się na mapach są nazwy własne, jak na przykład: nazwy miast, wsi, przysiółków, kolonii, obiektów fizjograficznych, krain historycznych itp. Nazwy własne związane z osadnictwem opisują sygnatury, które – jako reprezentacje na mapie obiektów terenowych – położone są topograficznie, natomiast położenie opisów jest dowolne, z zastrzeżeniem jednoznacznego odnoszenia się do opisywanej sygnatury lub są one ulokowane zgodne z instrukcją opracowania mapy (dotyczy to głównie map w skalach topograficznych)[7]. Położenie na mapach napisów odnoszących się do obiektów powierzchniowych, jak np. zbiorników wodnych, regionów fizjograficznych, krain historycznych itp., nawiązuje – poprzez rozlokowanie poszczególnych liter nazwy – do rzeczywistego kształtu takiego obszaru. Funkcja, jaką w tych przypadkach pełni napis zależy od tego, czy dany obiekt ma uwidocznioną na mapie granicę (zasięg), czy jest jej pozbawiony. W przypadku braku oznaczenia granicy linią (zasięg liniowy) lub barwą (zasięg plamowy), rozmieszczenie napisu (jego poszczególnych liter) staje się formą wizualizacji zasięgu geograficznego tego obszaru (zasięg tekstowy). W tej metodzie kartograficznej, ułatwiającej wyobrażenie kształtu opisanej jednostki, mamy do czynienia z jednej strony z zapisem linearnym nazwy własnej a z drugiej z transkrypcją kartograficzną, kodującą miejsce tego obiektu w organizacji przestrzeni za pomocą wielkości, kroju i barwy pisma.

[7] Zagadnienie wykonywania napisów analizuje W. Włoskowicz (2015) na przykładzie instrukcji Instytutu Wojskowogeograficznego w Wiedniu oraz zasad wydanych przez Wojskowy Instytutu Geograficznego w Warszawie. Autor objął analizą instrukcje topograficzne Militärgeographisches Institut z lat 1875, 1887, 1894, 1903 oraz dokumenty WIG-u z lat 1925, 1936 i 1937.

Przykładem obrazującym powyższe rozważania są mapy ogólne mało- i średnioskalowe sprzed XVI i XVII w., tj. sprzed czasu, kiedy zaczęto na mapach wyraźniej oznaczać granice, wcześniej bowiem (do średniowiecza) nie przywiązywano większej uwagi do obrazowania przebiegu granic politycznych (M. Baramowa 2010). Ich zasięg z grubsza określały napisy nazw krajów i regionów. Z tego względu napisy te zawierały pierwiastek przestrzenny[8]. Podobnie jest z brzmieniem nazwy, które również może wskazywać położenie,jak np. Zarzecze, Przedgórze (A. Czerny 2011). Istotną rolę odgrywało jednak nie tylko położenie napisu, ale także wielkość liter, które intuicyjnie uzmysławiają miejsce tego obszaru w organizacji przestrzeni objętej mapą. Zastosowane wielkości czcionek odzwierciedlają strukturę administracyjną lub polityczną albo nieoficjalną, opracowaną przez twórcę lub fundatora mapy, najczęściej obrazującą ich emocjonalny stosunek do poszczególnych części prezentowanej przestrzeni.

Pozostając przy doświadczaniu przestrzeni przez twórców map należy zwrócić uwagę na jeszcze jedną istotną kategorię nazw, które nie określają żadnego obiektu topograficznego i nie należą do nazw oficjalnych, ale nanoszone są na mapy, ponieważ funkcjonują w przestrzeni społecznej i są przechowywane w pamięci społecznej. To nazwy (własne) miejscowe, które odgrywają istotną rolę w budowaniu tożsamości (J. Mycielski 1900, G. Strauchold 2010, B. Konopska, T. Bogacz 2017), ale też paradoksalnie – w kontekście wykorzystania map wojskowych – służą do orientacji w terenie pozbawionym charakterystycznych punktów topograficznych, jak np. na dużych połaciach leśnych lub innych otwartych przestrzeniach[9].

W przypadku nanoszenia na mapę nazw obiektów liniowych, np. granic, rzek, dróg itp., widoczne jest nawiązanie wielkością napisu do hierarchii tych obiektów lub zmienności, jak w przypadku rzek (mniejsza nazwa przy źródle, większa na odcinku środkowym i dolnym). Cechą charakterystyczną napisów towarzyszących tym obiektom jest dążenie do naśladownictwa przebiegu znaku[10] w zakresie, na jaki pozwala stosowana technika wykonania mapy.

---

8 Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że współczesne instrukcje opracowania map numerycznych traktują napisy jako atrybuty nieprzestrzenne, np. *Instrukcja techniczna K-1* § 30 „Każdy obiekt stanowiący treść mapy numerycznej musi mieć przyporządkowane sobie atrybuty przestrzenne – określające położenie obiektu, oraz może mieć przyporządkowane sobie, zależne od charakteru obiektu atrybuty nieprzestrzenne – określające inne właściwości obiektu. Wśród atrybutów nieprzestrzennych wyróżnia się atrybuty opisowe – jawnie występujące na mapie w postaci tekstów". („Dziennik Ustaw", Nr 30, poz. 297).

9 Jak pisze W. Włoskowicz (2015) „Instrukcja [przyp. aut. Militärgeographisches Institut w Wiedniu] z roku 1887 nakazywała, aby w regionach górskich i na rozległych obszarach leśnych podpisywać nawet obiekty i miejsca pozbawione większego znaczenia, o ile mają nazwy i są przydatne do orientacji (IN1887, s. 173)".

10 H. Siewierski (1981) patrzy na literę jako elementarny znak językowy, pozwalający dojrzeć wielopoziomową, symboliczną konstrukcję słowa. Wskazuje także, że częstokroć kształt liter zawiera jakiś element naśladownictwa rzeczy określanej, jest zewnętrznym wyrazem idei, jaką kiedyś

Zasada rozmieszczania napisów na mapie jest niezmienna chyba od początku tworzenia map i bazuje na dedukcji, czyli postępowaniu od ogółu do szczegółu. W pierwszej kolejności nanoszone są napisy największych i najważniejszych jednostek dla danego obszaru. Na końcu są najmniejsze i najmniej istotne. Problemy powstają w miejscu zagęszczenia obiektów do nazwania. Pomocna jest tu generalizacja, ale ten proces podobnie jak przy innych elementach mapy jest mocno subiektywny, nawet na mapach wojskowych, gdy regulują go instrukcje. Na przykład instrukcja do austriackiej *Spezialkarte* zalecała pominięcie mniej ważnych nazw i przeniesienie ich na oleaty, uznając, że są one „przykrą koniecznością" (W. Włoskowicz 2015, s. 36). Prawdopodobnie wielu twórców map (także mam współczesnych) podpisałoby się pod tymi słowami. Nie rozwijając tego wątku warto jednak zauważyć, że brak nazwy na mapie nie musi oznaczać jej nieznajomości przez autora.

Nieumieszczenie nazwy na mapie może być również wynikiem jej wykluczenia z obiegu społecznego przez władzę (B. Konopska 2013). Nazwy bowiem nierzadko są przedmiotem jej zainteresowania i podlegają wykluczeniu z różnych powodów. Dlatego warto wyjaśniać ich brak na mapie i w innych źródłach pisanych. Jedną z przyczyn są na przykład związki nazw z faktami historycznymi niewygodnymi dla władzy. Można przyjąć za J. Pospiełowem cytowanym przez A. Czernego (2011, s. 91), że likwidacja nazwy historycznej, która stała się nie do przyjęcia w nowych warunkach politycznych, ma na celu zatarcie pamięci.

2.2. Skróty i litery (liczby)

Pojedyncze znaki tekstowe i skróty nazw genetycznie łączą się z pozostałymi napisami, więc wiele treści zamieszczonych wyżej odnosi się także do nich. Skróty i pojedyncze litery dotyczą głównie nazw pospolitych (jej skrót lub litera), sporadycznie wykorzystują możliwości wartościujące (wielkość, kolor, krój pisma). Na mapie występują łącznie z sygnaturą lub samodzielnie, reprezentując obiekty, których nie można przedstawić w skali mapy (metoda sygnaturowa). Z uwagi na zajmowanie niewielkiej powierzchni na mapie, można założyć, że ich położenie jest topograficzne. Skróty, pojedyncze litery i cyfry to elementy pojawiające się w dużej liczbie niemal na każdej mapie. Na przykład na mapach Wojskowego Instytutu Geograficznego było ich ponad siedemdziesiąt (M. Meksuła, L. Grzechnik 2015).

Cyfry na mapach pełnią różne funkcje. Te zamieszczone w obrębie treści mapy są informacją ilościową o przestrzeni geograficznej, np. liczby

stworzył człowiek. W przypadku kartografii to naśladownictwo jest wyraźnie widoczne nie tylko w wielkości liter, ale także w ułożeniu napisów, które naśladują kształt obiektu i symbolizują jego ważność z punktu widzenia autora mapy.

umieszczone pod nazwą miejscowości określają liczbę mieszkańców, domów, dymów, umieszczone przy znakach szczytów lub przełęczy informują o wysokości nad poziomem morza, a także gdy określają współrzędne układu odniesienia lub skalę mapy.

2.3. Nazwy i ich indexy, registry, skorowidze

W literaturze przedmiotu i w utworach kartograficznych lista nazw własnych użytych na mapie określana bywa zamiennie jako registrum, tabula, indeks, wykaz, spis lub skorowidz. Najczęściej jednak używanym określeniem jest „index". Odwołując się ponownie do *Wielkiego słownika języka polskiego PAN* trzeba stwierdzić, że najbardziej trafnym określeniem z punktu widzenia współczesnego języka jest skorowidz. Jest on bowiem „alfabetyczną listą wyrazów, terminów lub tematów występujących, w jakimś dziele lub dokumencie, wraz z informacjami umożliwiającymi ich odnalezienie w tekście"[11] lub, jak w omawianych przepadkach, na mapie. Natomiast indeks to po prostu „alfabetyczna lista wyrazów, terminów, tematów itp. występujących w jakimś dziele"[12]. Częste użycie tego określenia można wyjaśnić faktem, że początkowo, zanim zaczęto stosować jakiekolwiek odniesienia do stron lub siatki skorowidzowej, faktycznie były to tylko wykazy nazw ułożonych alfabetycznie. Poza tym indeksowanie to dodawanie opisów, stworzonych według określonych kryteriów, do bazy danych, ułatwiające przeszukiwanie i segregację zbioru, którego elementy się opisuje[13].

Skorowidz do mapy lub atlasu jest narzędziem do wyszukiwania nazw własnych. Generalnie, jako indeks rzeczowy, pełni funkcję informacyjno-wyszukiwawczą, ale w przypadku dodania w nim określenia dotyczącego rodzaju obiektu, przyjmuje funkcję klasyfikującą (J. Pacek 2006). Rozwijając tę myśl, można zaryzykować stwierdzenie, że skorowidz nazw unaocznia i scala dwa modele myślenia, które łączy mapa (linearny i graficzny). Na mapie reprezentacją pierwszego modelu jest tekst[14] (nazwa) a drugiego grafika (odzwierciedlenie przestrzeni). W skorowidzu model graficzny ulega jednak transformacji i jest zapisany w sposób linearny.

Zagadnienie transformacji modelu graficznego na linearny wiąże się z ideą kartograficznego przekazu informacji, którą na gruncie polskim podjął jako pierwszy Lech Ratajski (C. Board 1982), a rozwijali P. Neytchev, W. Ostrowski,

[11] *Wielki słownik*…, op. cit.

[12] Ibidem.

[13] Ibidem.

[14] G. Godlewski (2018, s. 64) w swoich rozważaniach o kulturze zaawansowanej piśmienności dowodzi, że tekst staje się nie tylko wysoko wartościowaną, uprzywilejowaną formą wypowiedzi językowej, ale również modelem myślenia.

W. Żyszkowska[15]. Na niej także oparł swoje rozważania nad miejscem i funkcjonowaniem źródeł kartograficznych w systemach informacyjno-wyszukiwawczych Wiesław Babik (1992), określając materiały kartograficzne jako teksty mieszane. Podstawą do takiego sformułowania były właśnie zasady logiczno-semiotyczne sformułowane w odniesieniu do znaków kartograficznych przez Lecha Ratajskiego (1971).

Na spisy nazw należy także spojrzeć przez pryzmat niezależnego źródła historycznego, dokumentującego wiedzę geograficzną, często źródła funkcjonującego w osobnej oprawie edytorskiej. Już same zestawienia zasobności skorowidzów dają podstawę do analiz nie tylko w zakresie liczby i rodzaju nazw zastosowanych na mapie, ale zmian pojemności graficznej mapy, która była ściśle powiązana z ewolucją technik wykonywania map. W zasadzie od początku liczba nazw na mapie była wypadkową wiedzy i techniki ich wykonywania. Jednak żeby dopełnić obrazu należałoby stwierdzić, że była kompromisem pomiędzy wiedzą geograficzną i emocjonalnym stosunkiem do przestrzeni twórcy, zamawiającego lub władzy oraz pojemnością graficzną mapy, której wykładnikiem jest jej czytelność.

3. Teksty formalne

Pozostałe elementy tekstowe rozmieszczone są zazwyczaj poza obrazem kartograficznym i mają charakter tekstów formalnych z punktu widzenia redakcji mapy. Są one – podobnie jak nazwy – istotnym źródłem historycznym, charakteryzującym epokę i funkcję mapy, styl wydawnictwa, erudycję autora i politykę państwa. W zależności od rodzaju i czasu powstania utworu kartograficznego są lakoniczne lub bardziej rozbudowane. Do tej kategorii zaliczam: tytuł mapy i dedykacje, informacje o podstawach matematycznych i objaśnienia znaków w legendzie oraz wszelkie informacje związane z czasem i miejscem opracowania lub wydania, współtwórcami, wydawcą oraz właścicielem praw autorskich, a także potwierdzenia legalności wydania.

Wśród tekstów formalnych osobną grupę stanowią dedykacje, które są ważnym źródłem dla historyka kartografii. Jeżeli jest zamieszczona w utworze kartograficznym, to badający utwór zawsze o niej komunikują, ale tylko nieliczni poświęcają więcej uwagi jej treści. Cytowany już wcześniej *Wielki słownik języka polskiego PAN* podaje, że dedykacja to krótki tekst, w którym autor symbolicznie ofiarowuje komuś swój utwór lub określony przedmiot[16].

[15] W. Ostrowski (2013) pisze, że ważny nurt w semiotyce kartograficznej stanowią teorie języka mapy, w których system znaków kartograficznych analizowany jest z wykorzystaniem aparatu pojęciowego stosowanego do opisu i analizy języka naturalnego. Przedstawicielami tego kierunku są U. Freitag, A.A. Lutyj, J. Pravda i H. Schlichtmann, a w Polsce wspomniany L. Ratajski, P. Neytchev. W. Ostrowski, W. Żyszkowska.

[16] *Wielki słownik*…, op. cit.

W stosunku do utworów kartograficznych jest to dość mylna definicja już na samym początku, bowiem jest to z rzadka krótki test. Dedykacje zamieszczane w książkach są przedmiotem zainteresowań głównie językoznawców, literaturoznawców[17], natomiast do dedykacji zamieszczonych na mapach i w atlasach odnoszą się głównie historycy kartografii (S. Alexandrowicz i in. 2017, J. Łuczyński 2011, R. Skrycki 2011). Wydaje się, że połączenie tych warsztatów i spojrzenie z różnych punktów widzenia na ten jeden z elementów mapy powinno być z korzyścią głównie dla historii kartografii.

4. Teksty dopełniające treść mapy

Testy dopełniające treść mapy umieszczone są w obrębie arkusza, na którym jest ona wydrukowana lub na jego odwrociu. Są one drukowane lub rękopiśmienne, mają postać lakonicznych komentarzy odautorskich lub obszernych pogłębionych analiz uzupełniających i wyjaśniających treść mapy. Czasem są to odręcznie napisane na marginesach uwagi lub przy wybranych sygnaturach albo pełne niepewności refleksje, oddające nastrój piszącego.

Najobszerniejsze teksty dopełniające można znaleźć głównie w atlasach. W zasadzie do lat osiemdziesiątych XIX w. niemal obligatoryjnie towarzyszyły one mapom atlasowym. Te obszerne teksty zamieszczane były najczęściej wokół map lub w osobnych woluminach. Składały się z opisów sytuacji topograficznej lub zdarzeń przedstawionych na mapach, komentarzy odautorskich, które z reguły wzbogacane były różnego rodzaju wykazami, krytyką źródeł oraz dodatkowymi informacjami, jakich ze względu na niedoskonałość metod kartograficznych nie potrafiono przedstawić na mapie. Pomiędzy szpaltami tekstu zamieszczano tablice chronologiczne i różnorodne dane statystyczne. Teksty i tabele z danymi liczbowymi często wyjaśniały i dopełniały treść mapy (B. Konopska 1994, W. Spallek 2018).

Jednak najbardziej interesujące są różnego rodzaju dopiski odręczne. Świadczą one bowiem nie tylko o użytkowaniu dzieła kartograficznego, ale często o okolicznościach jego wykorzystania i emocjach, które sprowokowały piszącego do wzbogacenia jego treści.

[17] K. Tulak (2013) skupiając się na dedykacjach w drukach polskich XVI i XVII w. w wąskim aspekcie grafii i interpunkcji pisze: „(..) gdy otworzymy dawną książkę, rękopiśmienny lub drukowany kodeks, naszą uwagę przyciągnie rozbudowany, liczący kilka, a nawet kilkanaście kart utwór dedykacyjny, wpisany w bardzo niekiedy bogatą ramę wydawniczą. Owe dedykacje wyróżniają się kształtem graficzno-typograficznym, czcionką, inną z reguły niż ta, którą złożono tekst dzieła. Czcionka o różnym kroju i stopniu występuje też w samym utworze dedykacyjnym. Uwagę dzisiejszego odbiorcy szesnasto- i siedemnastowiecznych dedykacji przyciąga również interpunkcja, i to nie tyle za sprawą odmiennych znaków (ostatecznie ukośnikiem posługujemy się i dzisiaj, a informacja, że stanowi on odpowiednik przecinka, jest na ogół wystarczająca), ile z powodu odmiennej zasady rządzącej użyciem znaków przestankowych. Analizie tych właśnie, graficzno-typograficznych i interpunkcyjnych składników tekstów dedykacyjnych w dawnej książce jest poświęcone niniejsze studium."

5. Teksty archiwalne

Osobną kategorię tekstów tworzą wszelkie archiwalia, bez których analiza treści mapy i jej ocena są niepełne. To wszystkie dokumenty, które powstały przed lub w trakcie pracy nad mapą oraz jej dystrybucji. Zaliczyć do nich można m.in. instrukcje i opisy terenowe wykonane podczas pomiarów, metryki map i dokumentację działalności wydawniczej, odnoszącą się do tytułów własnych lub konkurentów oraz wszelkie rachunki, kwity potwierdzające czynności drukarskie lub dystrybucyjne. Są to więc wszystkie dokumenty, które pozwalają prześledzić podstawę źródłową, wykorzystaną do opracowania utworu kartograficznego, motywy i ograniczenia decyzji podejmowanych przez twórcę mapy i wydawcę, pozycję mapy na rynku wydawniczym itd. Trudno generalizować, ale prawdopodobnie w dużych oficynach kartograficznych istniały podobne wytyczne, jak opracowane na potrzeby map wojskowych. Są one bowiem istotne z punktu widzenia wydawcy, gdyż zawarte w nich zasady nadają mapom oryginalności i przyczyniają się do rozpoznawalności firmy wydawniczej[18]. Zazwyczaj jednak te dokumenty są przypadkowo znajdowane. Instrukcje i wytyczne do opracowania map stanowią osobne (samoistne) dokumenty, które częstokroć się nie zachowały, jednak w większości przypadków są po prostu trudne do odnalezienia[19]. Dotarcie do nich bywa dość złożone z uwagi na sposób przechowywania źródeł kartograficznych w archiwach, gdzie tworzone są osobne zespoły do przechowywania map i osobne do dokumentacji tekstowej (instrukcje, korespondencja, założenia merytoryczne, metryki itd.). Sygnatury tych dokumentów nie są w żaden sposób ze sobą połączone[20].

6. Teksty o mapach

Do tej grupy zaliczam wszelkiego rodzaju omówienia i autoreferaty, recenzje, artykuły recenzyjne i polemiki oraz katalogi i teksty promocyjne zamieszczane w czasopismach lub w formie druków ulotnych. Piśmiennictwo w tym zakresie jest dość bogate, czego dowodzą różnego rodzaju bibliografie nie tylko kartograficzne, niemniej dotyczy ono głównie pozycji naukowych, pozostałe nie są rejestrowane. Literatura kartograficzna głównie odnosi się do bibliografii ogólnych i dziedzinowych. Te ostatnie są głównym źródłem wiedzy na temat

[18] Wydawcy kartograficzni często zamawiali lub sami opracowywali nowe, oryginalne kroje liter i wypracowywali manierę ich rozmieszczania. Rozwijając tę myśl można zauważyć wpływ wzorców wypracowanych przez duże oficyny na nowo powstające oraz poddawanie się kulturze państw i zmianom w tendencjach estetycznych epoki.

[19] Można przypuszczać, że współcześnie opracowywane instrukcje do map urzędowych mają większą szansę przetrwania, ponieważ wiele państw nadaje im status dokumentu państwowego. W Polsce niektóre z nich ukazują się w „Dzienniku Ustaw".

[20] B. Konopska, M. Barwiński, *Kształtowanie granic Polski po pierwszej wojnie światowej. Metodyczne problemy badań źródeł kartograficznych i tekstowych*, Warszawa 2021, s. 8–9.

piśmiennictwa kartograficznego, w tym rodzajów publikacji zaliczonych do tej grupy.

Warto tu zwrócić uwagę na wydawnictwo „Bibliotheca Cartographica", założone przez kartografów niemieckich w 1958 r. Założyciele „Bibliotheca Cartographica" nawiązywali do kroniki kartograficznej publikowanej od 1882 do 1941 roku w „Geographisches Jahrbuch". Podobna konwencja bibliografii adnotowanej przyjęta była wówczas przez redakcje kilku czasopism poświęconych kartografii. W każdym tomie „Bibliotheca Cartographica" oraz jej sukcesora (od 1972 r.) „Bibliographia Cartographica" można znaleźć około 2000 monografii i artykułów opublikowanych w około 400 czasopismach w różnych krajach. Wszystkie zamieszczane pozycje były najpierw analizowane przez międzynarodowy zespół współpracujących ekspertów, a następnie kwalifikowane do jednej z grup porządkujących cały zgromadzony zasób (J. Ostrowski 1968, B. Konopska 2021).

7. Zakończenie

Przedmiotem powyższych refleksji były różnego rodzaju przejawy tekstu na mapach, poczynając od znaków tekstowych, współtworzących transkrypcje kartograficzną, poprzez teksty o charakterze formalnym, dopełniającym i dokumentacyjnym, kończąc na tekstach o mapach. Podjęcie tego tematu uświadomiło, że problematyka badawcza dotycząca tekstu, wydawałoby się dość oczywistego elementu związanego z każdym utworem kartograficznym, rzadko bywa podejmowana jako zagadnienie samoistne. Ze współczesnych badaczy polskich można wymienić zaledwie kilku (J. Łuczyński, R. Skrycki, W. Włoskowicz), którzy tekst traktują nie tylko jako źródło historyczne, ale także jako główny problem badawczy. Znakomita większość historyków kartografii i specjalistów z innych dziedzin, wykorzystujących dawne mapy tekst związany z utworem kartograficznym wykorzystuje jako jeden z wielu elementów pomocnych w badaniach. Z tego powodu należy docenić pomysł profesora Karola Łopateckiego, współorganizatora XXXIII Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii, która odbyła się pod hasłem „Mapa a tekst" w Supraślu w 2020 roku. Wydarzenie to bez wątpienia zwróciło uwagę na zagadnienie tekstu w kartografii i prawdopodobnie zainspirowało co najmniej kilku badaczy do podjęcia tej problematyki. Dowodem są artykuły zamieszczone w XXIV tomie „Z Dziejów Kartografii" autorstwa R. Skryckiego, B. Dybasia, J. Czajewskiego, L. Szaniawskiej, J. Czuczko i D. Jutrzenki-Supryn.

Pojęta w artykule tematyka okazała się o wiele szersza, niż początkowo zakładano. Niemniej udało się wstępnie uporządkować (pogrupować) różne rodzaje tekstów i wykazać słuszność tezy postawionej we *Wprowadzeniu*, że znaki tekstowe i wszelkie inne teksty związane lub odnoszące się do badanej mapy

są źródłem historycznym, które warunkuje wielowątkowe odczytanie jej treści, stanowiąc przy tym niezależny od niej dokument, wpisujący się w świadectwo epoki. Na podstawie przejrzanej literatury nasuwa się wniosek, że spośród wszystkich omawianych rodzajów tekstów największe zainteresowanie budzą ze znaków tekstowych – nazwy własne, z tekstów formalnych – legendy oraz teksty dopełniające i archiwalia.

Literatura

Alexandrowicz S., Łuczyński J., Skrycki R., 2017, *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*, Instytut Historii PAN, „Nauki Pomocnicze Historii", seria nowa, red. A. Rachuba, S. Górzyński, Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Babik W., 1992, *Materiały kartograficzne jako teksty mieszane*, „Zagadnienia Informacji Naukowej", nr 2, s. 21–45.

Baramova M., 2010, *Border Theories in Early Modern Europe*, w: *European History Online*, Moguncja: Instytut Historii Europejskiej (IEG).

Board C., 1982*, Rozwój idei przekazu kartograficznego ze szczególnym uwzględnieniem roli profesora L. Ratajskiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 14, nr 4, s. 157–166.

Czerny A., 2011, *Teoria nazw geograficznych*, „Prace Geograficzne" nr 226, Warszawa.

Godlewski G., 2018, *Poza nachylenie tekstowe, w stronę doświadczenia przedtekstowego. Wskazówki terapeutyczne*, „Teksty Drugie", nr 1, s. 61–78. DOI: 10.18318/td.2018.1.4

Gołaski J., 2012, *Wprowadzanie dawnych polskich nazw na współczesnych mapach*, „Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji", vol. 23, s. 121–125.

Kaczmarkowski M., 1987, *Lingwistyka tekstu geneza, rozwój, stan obecny*, „Roczniki Humanistyczne", t. 35, z. 3, s. 105–125.

Konopska B., 1994, *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*. Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN.

Konopska B., 2021, *Bibliografia polskiego piśmiennictwa kartograficznego jako źródło wiedzy o kartografii i aktywności naukowej kartografów w Polsce.* W: *Polskie piśmiennictwo kartograficzne 1968–2020,* oprac. i red. Z. Kozieł, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 21–30.

Konopska B., Barwiński M., 2021, *Kształtowanie granic Polski po pierwszej wojnie światowej. Metodyczne problemy badań źródeł kartograficznych i tekstowych.* Polskie Towarzystwo Historyczne: Warszawa.

Konopska B., Bogacz T., 2017, *Names on maps as an element of the discussion about relativism in the understanding of national identity (based on the example of western and northern Polish territories after 1945 and 1989).*

"Polish Cartographical Review", vol. 49, no. 4, pp. 199–207. DOI: 10.1515/pcr20170015.

Konopska B., 2013, *Niewygodne dla władzy słowa na mapach na przykładzie publikacji kartograficznych wydawanych w okresie PRL*, w: *Nie należy dopuszczać do publikacji. Cenzura PRL,* red. G. Gzella, J. Gzella, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 122–137.

Łuczyński J., 2011, *[Siedemnastowieczne] XVII-wieczne mapy Polski według pierwowzoru Gerarda Merkatora z 1585 roku (próba ustalenia filiacji map wydanych drukiem)*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 43, 2011, nr 3, s. 263–280,

Mayerowa M.R., 1976, *Posłowie: inwentarz pytań teorii tekstu*, w: *Semantyka tekstu i języka*, red. M.R. Mayerowa, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, s. 291–296.

Meksuła M., Grzechnik L., 2015, *Ewolucja grafiki polskich map topograficznych*, w: *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, red. A. Czerny, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 175–202.

Mycielski J., 1900, *Pierwotne słowiańskie nazwiska miejscowości na Śląsku Pruskim*. Poznań.

Ostrowski J., 1968, *10 lat wydawnictwa „Bibliotheca Cartographica: Bibliographie des Kartographischen Schrifttum*s. „Przegląd Geodezyjny", r. 40, nr 10, s. 436.

Ostrowski W., 2013, *Relacje semiotyczne w odniesieniu do kartografii*. „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 45, nr 1, s. 5–14.

Pacek J., 2006, *Indeksowanie w XXI wieku, ewolucja i współczesne funkcje pojęcia*, „Zagadnienia Informacji Naukowej", nr 2, s. 32–49.

Panecki T., 2015, *Porównanie zakresu i metod ujęcia treści na mapach topograficznych ziem zaboru rosyjskiego z przełomu XIX i XX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 47, nr 1, s. 47–65.

Ratajski L., 1971, *Zasady logiczno-semiotyczne uporządkowania i standaryzacji znaków kartograficznych*. „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 3, nr 3 s. 106–116.

Siewierski H., 1981, *„Architektura słowa" wokół norwidowskiej teorii i praktyki słowa. Zagadnienia języka artystycznego,* „Pamiętnik Literacki", t. 72, z. 1, s. 181–207.

Skrycki R., 2011, *Atlas jako dzieło sztuki i manifest polityczny (na przykładzie atlasu wielkiego elektora)*, w: *Od atlasu do kolekcji. W 440. rocznicę I wydania atlasu Abrahama Orteliusa*, red. J. Ostrowski, R. Skrycki, „Z Dziejów Kartografii", t. 16, Szczecin: Wydawnictwo IHN PAN.

Słownik terminologii medialnej, 2006, red. W. Pisarek, Kraków: Universitas.

Spallek W., 2018, *Polskie szkolne atlasy geograficzne 1771—2012*. „Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego" 42, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.

Strauchold G., 2010, *Dyskusja wokół polskiego nazewnictwa tzw. Ziem Odzyskanych w latach 40. XX w*., w: *Nazwa dokumentem przeszłości regionu. Tom poświęcony Wielkiemu Profesorowi Stanisławowi Rospondowi*. red. J. Nowosielska-Sobel, G. Strauchold, W. Kucharski. Wrocław, s. 21–34.

Szaflarski J., 1965, *Zarys kartografii*, Warszawa: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych.

Tulak K., 2013, *O dedykacjach w drukach polskich XVI i XVII w. (grafia i interpunkcja)*, „Biblioteka „LingVariów", t. 16, Kraków: Księgarnia Akademicka.

Wielki słownik języka polskiego PWN, wsjp.pl (dostęp: 12.12.2021).

Włoskowicz W., 2015, *Napisy na mapach III zdjęcia topograficznego Austro-Węgier i na zdjęciach Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie w świetle instrukcji*, „Polski Przegląd Kartograficzny", t. 47, nr 1, s. 33–45.

Wołoszyn M., 2019, *Czy memy są tekstami kultury?*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne", nr 1, s. 9–28. DOI:10.12775/TSB.2019.001

Text at work on the old map. The workshop reflections

Beata Konopska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Katedra Geomatyki i Kartografii

ORCID 0000-0002-9302-5164

E-mail: beata.konopska@umcs.pl

Summary: The aim of the article is to confirm the proposition that textual marks and any other texts related to or referring to a cartographic work are a historical source, which is a prerequisite for a multi-layered reading of the content of the work, while at the same time constituting an independent document which is part of the testimony of the epoch.

An attempt to validate this proposition required the object of study to be defined and the texts taken into consideration to be structured. In the light of the adopted definitions, textual marks of various types are considered, which contribute to cartographic transcription (proper names, common names, abbreviations, letters, numbers, and indices), including formal texts (map title, dedications, information on mathematical bases, and explanations of marks

in the legend, as well as all information related to the time and place of preparation or publication, co-authors, publisher and copyright holder as well as to the confirmation of the lawfulness of the publication), texts supplementing the information on the space depicted in the map (placed within the sheet on which the map is printed or on its reverse), textual documentation (all documents created before or during the work on the map, as well as during its distribution), and texts in which the map is the main theme.

This proposition has been confirmed; yet, it has turned out that among all the discussed text types, the most interesting are textual marks – proper names, and among formal texts – legends, complementary texts and archives.

Keywords: cartographic symbols, textual marks, texts, cartographic sources, old maps

Indeks geograficzny

W indeksie geograficznym podane są współcześnie używane w Polsce nazwy. W nawiasach podano najczęstsze warianty występujące w książce, które są stosowane w innych państwach lub są formami historycznymi. Umieszczono je w indeksie jako osobne hasła z odwołaniem do współczesnych nazw polskich. Kursywą wyróżniono nazwy miejscowości wymienione wyłącznie w przypisach i bibliografii (w pozycji dotyczącej miejsca wydania publikacji). W konsekwencji niektóre nazwy miast podawane są dwukrotnie: czcionką zwykłą i kursywą, np. Amsterdam, Berlin, Boston, Wrocław, Warszawa itd. Indeks obejmuje również dobrze czytelne nazwy na reprodukowanych w książce mapach i planach. Jeżeli cały artykuł dotyczy konkretnego obiektu geograficznego, co ujęte jest w tytule lub słowach kluczowych, a jego nazwa pojawia się w tekście bardzo często, podano pełny zakres stron artykułu (np. w odniesienia do pracy *Szwedzki plan oblężenia Krakowa z 1655 roku...*, w indeksie przy miejscowości Kraków podano zakres stron tego tekstu). W indeksie nie uwzględniono nazw geograficznych występujących w tytułach prac umieszczonych w przypisach lub bibliografii.

Geographical index

The geographical index gives the names in contemporary use in Poland. The most common variants found in the book, which are used in other countries or are historical forms, are given in brackets. They are placed in the index as separate entries with reference to contemporary Polish names. Italics are used for place names mentioned only in the footnotes and bibliography (under the heading of place of publication). Consequently, some city names are given twice: in normal font and in italics, e.g. Amsterdam, Berlin, Boston, Wrocław, Warszawa, etc. The index also includes clearly legible names on the maps and plans reproduced in the book. Where an entire article deals with a specific geographical site, which is included in the title or key words, and its name appears very frequently in the text, the full page range of the article is given (e.g. in the reference to the work *Szwedzki plan oblężenia Krakowa z 1655 roku...*, the page range of this text is given in the index next to the city of Cracow). The index does not include geographical names appearing in the titles of works included in the footnotes or bibliography.

Abbach 108
Abingdon 27, 31, 33, 42, 45
Abisynia, zob. Etiopia
Abrantes 127
Acquapendente 328
Afryka 19, 50, 83, 111, 315, 435
Akcjum 17
Al-Arisz 52
Al-Mansura (Mansura) 49
Albania 579, 580, 586
Albano 328
Albuquerque 116
Alcácer do Sal 114
Aldershot 31, 45
Aleksandria (Alexandria) 49, 51, 53, 54, 83, 203, 204, 579
Alentejo 127
Alexandria, zob. Aleksandria
Alezja 203, 204
Alfonsine 536
Algieria 331
Alicante 326
Allenstein, zob. Olsztyn
Alphen aan den Rijn 149, 150
Alpy 326
Alt Colin, zob. Kolin
Ameryka 110, 281–283, 287, 291, 289, 303, 315
Ameryka Północna (Ameryka) 110, 281–283, 287, 291, 298, 303, 315
Ameryka, zob. Ameryka Północna
Amman 27, 44
Amsterdam 29, 45, 123, 145, 149, 156, 198, 200, 244, 262, 265, 266, 268, 270, 272, 274, 278, 279, 342, 593
Amsterdam 83, 89, 91, 92, 94–97, 109, 112, 114, 122, 123, 125, 126, 130, 149, 151, 170, 172, 173, 199, 265, 267–270, 272, 273, 275–277, 279, 309–312, 314, 316, 320, 346, 575, 577, 578, 582, 585, 594
Anatolia (Natolia) 109, 578, 580, 584, 585
Ancyranum, zob. Ankara
Andegawenia 324
Anglia (England) 84, 109, 269, 274–276, 311, 331, 335, 550
Ankara (Ancyranum) 18
Ankona 525–526
Ann Arbor 18, 22, 28, 43
Antiochia 27
Antwerpia 90, 91, 93, 101, 103, 106, 309
Arabia 18, 26, 51, 315
Arabian Gulf, zob. Zatoka Suezka
Arceto 328
Arcyksięstwo Austriackie 107, 331
Arcipelago, zob. Morze (właśc. Wyspy) Egejskie
Armenia 109, 578, 580
Arras 512
Ashford 269
Asyria 53
Ateny (Athens) 27, 38
Augsburg 126, 308
Austria 84, 107, 117, 118, 135, 313, 331, 333, 396, 425, 432, 525, 581, 586
Avaricum 203, 204
Ay 324
Azerbejdżan 581
Azja 19, 111, 312, 315–317, 320, 435, 578, 580
Azja Mniejsza 84, 586, 591
Baarn 276, 278
Babilon (fort) 50, 54
Bacharach 325
Badajos 116, 127
Baerle 89
Bagnáia 328
Bahr Kurmullus (Lake of Tanis) 49
Baligród 403, 405, 422
Baltimore 282, 300, 302

Bamberg (biskupstwo) 117
Banat 581
Baranówka 349
Barbaria, zob. Mahreb
Barczewko (Stary Watembork) 498, 501–503, 505
Barczewo (Watembork) 497–499, 500, 502–506
Barnsley 16, 22
Bartąg (Berting) 498, 500, 503, 504, 506
Bartołty Wielkie (Bartółty) 498, 501, 503, 505
Bartółty, zob. Bartoły Wielkie
Bastia 329
Bavaroae, zob. Bawaria
Bawaria (Bavariae) 107–109, 118, 133, 143, 147, 313, 331
Bay de Seine, zob. Zatoka Sekwany
Bazarnik, zob. Bazarzyńce
Bazarzyńce (Bazarnik) 414
Beachy Head 268
Beaune 324
Będargowo (Mandelkow) 390
Belgia (Niderlandy hiszpańskie) 87, 311, 331, 398, 517
Belgrad 581, 586
Bełz 353
Berchtesgaden 108
Berchtesgadener Ache 108
Berdyczów 350
Beresteczek 343
Berezyna (dopływ Niemna) 452
Bergen (Berghen) 84
Berkley 17, 20, 22, 33, 37
Berlin 238, 250, 331, 436, 438, 452
Berlin 14, 25, 26, 33, 36, 37, 44, 45, 177, 228, 411, 430
Berting, zob. Bartąg
Besarabia 578, 581, 584, 586
Betlejem 34
Biała Cerkiew 348
Białe (Biełyj, Biała) 183, 197, 198
Białka (rzeka) 464
Białopole 481
Białystok 369, 380–382
Biebrza 492
Biedowo 505
Biekary, zob. Piekary
Bieliczna 422
Bielsko-Biała 322, 337
Biełyj, zob. Białe
Bierna 411
Biesowo 498, 501, 503, 505
Bieszczady 422
Bilbajs 52
Biłgoraj 68, 69
Bir al-Abd 52
Birże 155, 202
Bischofsburg, zob. Biskupiec
Bischofswiesen (Wiss) 108
Biskupice 428, 480
Biskupiec (Bischofsburg) 497–499, 501–503, 505
Bistriza, zob. Stara Bystrica
Bizancjum 25, 27, 31, 46
Bliski Wschód 109, 581
Bobingen 126
Bobrowniki 122
Bocianowo 505
Bogdanowa Okolica (Bogdanowyj Moch) 188–192, 216, 223
Bogdanowyj Moch, zob. Bogdanowa Okolica
Boh 141, 345, 586
Bohemia, zob. Czechy
Bolonia 328, 535
Bommel 124, 125
Bonn 237
Bonn 43
Bordeaux 324
Borimla (Boromla) 351
Borneo 315
Boromla, zob. Borimla

Borowe Młyny (Borowe nad Tanwią) 59, 62
Borysthenes, zob. Dniepr
Bosfor 578, 584
Bośnia 331, 578, 580, 584, 586
Boston 281, 288, 290, 296, 304
Boston 14, 15, 18–21, 26, 27, 30–33, 36–40, 42, 44–46, 273, 278, 299, 303, 374, 379
Brabancja 90, 106, 155
Bracław 352
Brandenburg, zob. Uszakowo
Brandenburgia 84, 312, 331, 393, 442, 443
Brandenburgia-Prusy 437
Braniewo (Brunsberk) 130, 492, 497
Brąswałd (Brunswałd) 491, 498, 501, 503, 504
Bratysława (Preszburg) 330, 331
Brazylia 102, 312
Breda 87–98, 106, 127, 375
Breslau, zob. Wrocław
Bretania 103
Bridgewater 294
Brodnica 492
Brody 330, 417, 419, 420, 425
Brody (k. Kalwarii Zebrzydowskiej) 424
Brookfield (Squaboag) 289, 294, 296
Broumov 118
Bruksela 133, 331
Brunsberk, zob. Braniewo
Brunswałd, zob. Brąswałd
Brunszwik 335
Brytania 111
Brzeźno (Brzyzno) 481
Budrio 534, 535
Budweiß, zob. Czeskie Budziejowice
Budyło (poroh) 138, 139, 348
Budziak 348
Buffalo 43
Bug 67, 353, 492
Bujmir 351
Bukowiec 70
Bukowina 396
Bukownica (koło Hedwiżyna) 70
Bułgaria 347, 348, 578, 583, 584, 586
Burgundia 88
Burullus (Butos, jezioro) 49
Butryny 498, 503, 504
Byczyna 62
Bystra Rzeka (Śródziemie) 551
Bytów 439
Bytyń 481
Cáceres 127
Cairo, zob. Kair
Calais (Cales) 269–271, 274–276
Calais Cliff 268
Calvaia, zob. Kalwaria Pacławska
Cambridge 17, 18, 20–23, 26, 29–33, 36–39, 41, 43, 46, 53, 55, 56, 266, 279, 342, 343, 349, 354
Camino 523, 544, 547
Candia, zob. Kreta
Cannavinelle 523, 544, 547
Canterbury 269
Canyon de Chelly, zob. Drżąca Skała
Cape Anna (Nowa Anglia) 284, 289, 296
Cape Cod Bay (Stuards Bay) 282, 283
Cape Elizabeth (Nowa Anglia) 283, 285
Cape James 282, 284
Caprarola 328, 332
Carlsbadt, zob. Karlowe Wary
Carstwo Rosyjskie 353, 354
Casco 294
Cassa, zob. Czadca
Castelo Branco 116
Cejlon (Zevlan) 315
Cesarstwo Habsburgów (Monarchia Habsburska) 117, 118, 331, 333, 395–397, 425, 431

Cesarstwo Rosyjskie, zob. Imperium Rosyjskie (po 1721 r.)
Cesarstwo Rzymskie 26, 27
Chabrowo 505
Cham (Chamb) 314
Chan Junus 52
Chapel Hill 292, 301
Chełm 122, 353, 470
Chełmno 492
Chelmsford 294
Chensford 288, 293, 296
Cherbourg 515, 516
Chicago 562
Chicago 17, 21, 28–30, 32, 39, 40, 42, 43, 142, 145, 155, 283, 286, 302, 360, 380, 385, 392
Chiny 107, 112, 113, 115, 143, 147, 148, 315
Chmielek 69
Chojna (Królewiec nad Odrą, Königsberg in der Neumark) 443
Chojnice 492
Chorągwica 428
Chortyca 345, 346
Chorwacja 398, 579, 586
Chozestan 581
Cipro, zob. Cypr
Circassia, zob. Czerkiesja
Cisna 423
Clagenfurt, zob. Klagenfurt am Wörthersee
Colberg, zob. Kołobrzeg
Coloniae, zob. Kolonia
Concord 288, 293, 296
Conje, zob. Konya
Connecticut 290
Cotnari 330
Craiova (Krajowa) 587
Cypr (Cipro) 534, 578, 579, 585, 586
Czadca (Cassa) 118
Czapielszczyzna 461
Czarnogóra 331
Czarnolas 64, 75
Czarnowąsy (Czarnowas) 121
Czarnuszka (Hoher Berg) 181
Czarny Szlak 140
Czechy (Bohemia) 84, 118–120, 122, 132, 144, 148, 312–314, 331, 510
Czehryń 248
Czerkiesja (Circassia) 348, 578, 580, 585
Czernihów 349
Czernihowszczyzna (ziemia czernihowska) 348, 349, 353
Czeskie Budziejowice (Budweiß) 313
Częstochowa 421, 430
Czirza, zob. Siercza
Dąbie 363
Dąbie (Damm) 439–441
Dąbrowa 505
Dąbrówka Ruska 406
Dacja 19
Damaszek 50
Damietta 49
Damm, zob. Dąbie
Dangali, zob. Sudan
Dania (Denmarck) 84, 331, 335
Dantisci, zob. Gdańsk
Danzig, zob. Gdańsk
Dartmouth (Nowa Anglia) 283, 284
De Merck, zob. Mark
Deal (Deyl) 273
Dębno 407
Dekanat olsztyński 498, 501, 504, 507
Dekanat watemborski 498, 502, 505, 507
Dekanat zyborski 498, 502, 505, 507
Delta Nilu 34, 35, 49–51, 54
Delta Wisły 373
Den Haag zob Haga
Den Helder 266, 278
Den Hoeck van Doveren 273

Denmarck, zob. Dania
Departament lubelski 470
Dewythen, zob. Dywity
Dieppe 518
Dieterich 25, 41
Diospolis, zob. Lod
Długie Jezioro (Śródziemie) 551
Dniepr (Borysthenes) 137, 138, 153, 154, 157, 160–162, 164, 180–187, 190, 192–195, 200, 201, 204, 213, 218, 219, 223, 224, 345, 346, 349, 351, 352, 433, 436, 447, 586
Dniestr (Tyras) 141, 349, 463, 583, 586
Dobre Miasto 130
Dobryłów 481
Don 586
Dordrecht 124, 125
Dorohobuż 176, 209, 211, 350
Dortmund 237, 261
Douai, równina 512, 513
Dover (Doveren) 273
Downs (Duins, Duyns) 265–280
Drabinianka 412
Drau 117
Drezdenek (Drezno, Driesen) 443
Drezno 331, 449, 458, 466
Drezno 450, 465
Drobeta-Turnu Severin (Severino) 586
Drżąca Skała (Spider Rock, Canyon de Chelly) 566, 567, 570
Dubienka 477, 481
Dublin 331
Dubniki 202
Dubno 350
Dubrownik (Raguza) 328
Duins (Duyns), zob. Downs
Dukla 410
Dunaj 451, 583, 584, 586, 587
Dungeness 271
Dunkierka 270, 273, 275, 276
Dürrnberg (Dürnperg) 108
Dutch Republik, zob. Zjednoczone Prowincje
Duży Klebark, zob. Klebark Wielki
Dyrrachium 203, 204
Dywity (Dewythen) 498, 502–504, 506
Dziewicza Góra (sehr hoher Berg) 181, 182, 185, 188, 190, 192, 196, 210, 216, 223
Dzikie Pola 136, 347, 348, 351, 352, 586
Dźwina 72, 436, 444, 451
Dzwoniec (poroh) 137–139, 348
Ebourn 269
Edynburg 331
Edynburg (Edinburgh) 18, 22
Egipt 18,19, 47–49, 51–54, 56, 83, 579
El Hierro, zob. Wyspa Południkowa
Elbląg 492
Elham 269
Ełk 492, 498
Elvas 116, 127
England, zob. Anglia
Ermland, zob. Warmia
Estonia 331
Estremadura 127
Estremoz 116
Etiopia (Abisynia) 18, 83, 111
Etna 329
Etten 89
Etten-Leur (Etten, Leur) 89
Europa (Stary Świat) 60, 82, 84, 87, 100, 109, 114, 128, 129, 155, 156, 176–178, 214, 273, 315, 321, 322, 325, 331, 336, 337, 339, 351, 366, 374–376, 396, 398, 435, 453, 490, 494, 575, 576, 579, 581, 588, 589, 591, 592, 594
Europa Południowa 366

Europa Południowo-Wschodnia 576, 579, 581, 591
Europa Środkowa 322, 374, 579, 591
Europa Wschodnia 374
Europa Zachodnia 60, 176, 178, 366
Évora (Evora) 116
Exeter 15, 23
Falmouth 103
Federacja Rosyjska 10, 12
Feldkirchen in Kärnten (Vildkirchn) 117
Ferrara 539
Filipiny 315
Finlandia (Finland) 84
Flandria 155, 272, 274–276
Florencja 154, 331
Fochev, zob. Fuzhou
Fokien, zob. Fujian
Fortalicja Zygmuntowska 184, 188–190, 193, 195, 196, 201, 206, 209, 219, 223, 224
Francja (France) 66, 84, 102, 125, 136, 141–143, 274–276, 324, 325, 330–332, 335–337, 343, 366, 517, 518
Franeker 266, 279
Frankfurt nad Menem 32, 41, 93, 94, 100, 154, 510
Frankfurt nad Odrą 438, 439, 443
Frascati 328
Freising (biskupstwo) 118
Friuli 327
Frombork 130
Fujian (Fokien) 112–115, 143, 147, 148
Fuzhou (Fochev) 112
Gąbin 492
Gairės 153
Galia 14, 18, 19, 109, 111, 311
Galicja (Królestwo Galicji i Lodomerii) 395–432
Galicja (prowincja hiszpańska) 273
Ganhai, zob. Nanhai
Gastein 108
Gaza 52
Gdańsk (Danzig, Gedani, Dantisci) 73, 131, 136, 137, 178, 199, 202, 212–214, 216, 222, 345, 347, 350, 351, 354, 372, 374, 442, 492, 550
Gdańsk 58, 77, 128, 146, 179, 211, 222, 223, 228, 557, 588, 593
Gedani, zob. Gdańsk
Geertruidenberg 88
Geldre 98
Genewa 64
Gergowia 203, 204
Germania (okres antyczny) 18
Germania, zob. Niemcy
Getynga 26
Gietkowo, zob. Gutkowo
Gietrzwałd 498, 500, 503, 504
Giławy 498, 501, 503, 505
Gilsen 89
Ginneken 88, 89, 91, 93
Giza 49
Giżycko 492, 498
Glasgow 525
Glimieniec (Glimienicza) 411
Globel 537
Głuszyca (Hłuszyca) 196, 223
Gniezno 437, 439
Goa 111
Gołdap 492
Golinka 353
Gondor (Śródziemie) 552
Góra Dąbrowa 71
Góra Nebo 26
Góra Świętego Marcina 403
Góra Tokaj 329
Gorecko 69
Górecko Kościelne 71
Góry Świętokrzyskie 65
Goryń 349
Gorzków 480

Gotlandia 213
Goyiong 273
Göppingen 108
Göggingen 126
Gravesend 274–276
Graz 377
Great Swamps (Rhode Island) 294
Grecja (Graecia) 19, 84, 109, 202, 328, 579, 580, 586
Greenwich 525, 540, 578, 579
Greifswald 384, 392
Greifswald 387
Grenlandia 109
Gródek 74
Grodno 155
Groot Sundert 89
Großaitingen (Gr:Aitingen) 126
Groton 288, 293, 296
Grudziądz 492
Gruzja 581
Gryfino (Greifenhagen) 439, 440
Gryfino 440, 446
Gryźliny 498, 501, 503, 504
Guangdong (prowincja chińska) 114
Gubernia chełmska 470
Gubernia kielecka 471
Gubernia lubelska 469–488
Gubernia radomska 471
Gubernia siedlecka 470, 471
Gumieńce (Scheune, Schün) 387–389
Gurjewsk (Neuhausen) 129, 131
Gurnitz 134
Gutkowo (Gietkowo) 498, 500, 503, 504
Gwadiana 127
Hades (mitologia) 179
Hadly 288, 294–296
Hadyelberg 565, 570
Haga (Den Haag) 267, 268, 272, 277, 278, 577
Hage 88, 89, 93
Hajna 458
Halle 33, 45
Halle (pod Salzburgiem) 108
Hallein (Hellel) 108
Hartelbergen 88
Hatfield 294
Havel 89
Haveril 289, 296
Hawr (Le Havre) 518
Hebron 34, 35
Hedwiżyno 70
Heliopolis (Egipt) 49, 51
Hereford 33
Herzogenburg 118
Hetmanat (Państwo Kozackie) 353
Hildesheim 17
Hilversum 267, 278
Hinnerfelt 390
Hiszpania (Spaine) 18, 84, 87, 105, 109, 111, 265, 267, 276, 280, 311, 326, 330, 331, 366
Hłuszyca, zob. Głuszyca
Hoeven (Hove) 89
Hoher Berg, zob. Czarnuszka
Hoichstraten 89, 90
Holandia, zob. Zjednoczone Prowincje
Hollenburg 118
Holy Land, zob. Ziemia Święta
Hoogstraten (Hoichstraten) 89
Horion (rzeka) 50–52, 54, 55
Horodnia 185
Horodzianka 185
Horyń 352
Hospodarstwo Mołdawskie 330, 347, 348, 584
Houtein 89
Houten 152, 312, 318
Hove 89
Hradczany 313
Hradec Králové (Konigingretz) 313
Hrubieszów 484

Hungariae, zob. Węgry
Huśnica 405
Husum 312, 319
Hybernia, zob. Irlandia
Hythe 274–276
I Rzesza, zob. Święte Cesarstwo Rzymskie
Iablunka, zob. Jabłonków
Iaşi, zob. Jassy
Iassy, zob. Jassy
Imperium (Cesarstwo) Rosyjskie 578
Imperium Osmańskie, zob. Turcja
Inflanty (Livonia) 72, 73, 76, 79, 157, 331
Ingolstadt 107
Ipswich 284
Irak 521
Irlandia (Hybernia) 84, 109, 311, 331, 572
Isla del Meridiano, zob. Wyspa Południkowa
Islandia (Island) 84
Italia, zob. Włochy
Ithaca 33, 39
Iuncum, zob. Modon
Iwano-Frankiwsk, zob. Stanisławów
Iwanogorod 353
Iwonicz (Iwoniec) 403, 404
Iwoniczanka 404
Izby 422
Izmir, zob. Smyrna
Izrael 583
Jabłonków (Iablunka) 118
Jądrychowo 492
Jamestown 292
Jampol 349
Janeži 537
Janowice 418
Janowiec 122, 478, 479
Japonia 82, 83, 315
Jaroty (Jondorf) 491
Jaślisk 403
Jassy (Iaşi, Iassy) 578, 584, 587
Jastkowice 71
Java 315
Jazdowo 62
Jedlino 238
Jelovec 537
Jerozolima 28, 30, 32–34, 46, 54
Jerozolima (Jerusalem) 25, 27, 29, 31, 33, 37, 40, 41, 43–46
Jerusalem, zob. Jerozolima
Jerycho 34
Jezierna 140
Jezioro Miedwie (Madüe See) 440
Jezioro Żarnowieckie 437
Jondorf, zob. Jaroty
Jonkowo 498, 500, 503, 504
Jordan 34
Józefów 68
Judea 33
Jugosławia 525, 537–539, 572
Justow, zob. Ustowo
Kabr el Sai 52
Kair (Cairo) 49–52, 85–87, 143, 147
Kaisershof 313
Kalabria 329
Kaliningrad, zob. Królewiec
Kalwaria Pacławska (Calvaia) 417
Kalwaria Zebrzydowska 424
Kamień (wieś n. Wilią) 457
Kamieniec Podolski 87, 98–100, 106, 143, 147, 352
Kampania 328
Kampen 25, 39
Kanada 512
Kanał La Manche 265–269, 274, 514
Kanał Ptolemeuszy, zob. Kanał Trajana
Kanał Trajana (Ptolemeuszy) 49–51, 54
Karaman 580
Karamania 578, 580
Karlowe Wary (Carlsbadt) 313

Karlsruhe 120
Karlsruhe 396, 430
Karpaty 421, 436
Kartuzy 492
Karyntia 117, 133–135, 144, 148, 331
Kastylia 127
Katania 329
Katia 52, 76
Katowice 237, 242, 263
Katowice 63, 73, 261, 306, 307, 310, 318, 319, 333, 338, 451, 462, 464, 465, 507
Kazimierz (leśnictwo) 477
Kazimierz (obecnie dzielnica Krakowa) 358, 360, 361, 363–368, 370, 372, 376, 378
Kazimierz Dolny (nad Wisłą) 71, 122
Kennebeck 294
Kennibeck (rzeka) 295
Kent 266
Kerak 34, 35
Kęty 20
Kijów 348, 352
Kijów (Київ) 342, 343, 354, 355
Kittery (Kittary) 294
Klabark Mały (Klebark) 501
Klagenfurt am Wörthersee (Clagenfurt) 117
Kłajpeda (Memel) 167, 170, 492
Klebark Wielki (Duży Klebark) 498, 503–505
Kleck 155
Kleparz 359, 360, 362, 364, 365, 371, 373, 377, 378
Klewki 498, 501, 503–505
Klucz Lipski 472, 473
Kniahiniński (poroh) 138, 139, 348
Kniahynyn (Knihinyn) 420
Kobbelbude, zob. Swietłoje
Kock 122
Kokendorf, zob. Nowe Kawkowo
Kolczyniwka 353
Kolin (Alt Colin) 313
Köln, zob. Kolonia
Kołobrzeg (Colberg) 439, 440
Kolonia 85
Kolonia (Coloniae, Köln) 32, 38, 372, 377, 381
Kongo 111
Konigingretz, zob. Hradec Králové
Königsberg in der Neumark, zob. Chojna
Königsberg, zob. Królewiec
Konstantynopol, zob. Stambuł
Konstantynów, zob. Starykonstantynów
Konya (Conje) 578, 580
Kopenhaga 331, 385
Korfu 578, 579
Korneuburg 118
Korona Królestwa Polskiego, zob. Polska
Korsyka 329, 331
Kościerzyna 492
Kostrzyn 437, 439, 443
Kostyki 456, 461, 466
Koszalin 440
Koszalin (Koźlin) 439, 440
Kotlina Sandomierska 57, 65, 67
Kowno 155, 450
Kozienice 469, 485
Koźlin, zob. Koszalin
Krajowa (Craiova) 587
Kraków 178, 225, 226, 357–382, 417, 450
Kraków 40, 47, 55, 58, 60, 61, 63, 65, 66, 76, 77, 149, 176, 286, 302, 338, 342, 349, 365, 368, 379, 380, 398, 401, 402, 426, 429–431, 463–465, 470, 490, 507, 550, 558, 569, 572, 575, 588, 593, 608, 609
Kraśnik 122
Krasnobród 70

Krasnystaw 122, 477, 480
Krechowce 420
Krępiec 478, 479
Kreta (Candia) 327, 578, 579, 584, 586
Kristianstad 362, 381
Królestwo Galicji i Londomerii, zob. Galicja
Królestwo Polskie (Kongresowe) 425, 470, 487
Królestwo Polskie, zob. Polska
Królestwo Pruskie 425, 491
Królestwo Węgierskie 330
Królewiec (Königsberg, Kaliningrad) 128, 129, 131, 491, 492
Królewiec (Königsberg, Kaliningrad) 189, 190, 228
Królewiec nad Odrą, zob. Chojna
Kromowicze 461
Kropijny (Kropiwna) 168, 169
Krym 346–348, 355, 578–581, 585
Kryspinów 177
Krzemieńczuk 562
Krzeszów 63, 69
Księstwo Głogowskie 445
Księstwo Karyntii 107, 117, 331
Księstwo Ostrogskie (Ostrog Ducat) 350
Księstwo Pomorskie 307, 309, 312, 320, 383, 437
Księstwo Sabaudii 327, 331
Księstwo Siedmiogrodzkie 330, 331
Księstwo Siewierskie 347–349, 351, 353
Księstwo Styrii 107, 331
Księstwo Świdnickie 445
Księstwo Warszawskie 425, 487
Księstwo Zasławskie (Zaslaw Ducat) 350
Księstwo Żmudzkie 445
Kudak 346
Kudak (poroh) 137–139, 346, 348
Kurdystan 581
Kurów 122
Kwidzyń 492
La Chiaia 523, 544, 547
La Coruña 268, 272
Lacjum 327, 328
Lake of Tanis, zob. Bahr Krumullus
Lamberg 154
Lamkowo 498, 501, 503, 505, 506
Lancasler 288, 293, 294, 296, 297
Lanckorona 423–425
Landkreis Allenstein, zob. powiat olsztyński
Landkreis Johannisburg, zob. powiat piski
Landkreis Lötzen, zob. powiat giżycki
Landkreis Lyck, zob. powiat ełcki
Landkreis Neidenburg, zob. powiat nidzicki
Landkreis Ortsbelg, zob. powiat szczycieński
Landkreis Osterode, zob. powiat ostródzki
Landkreis Rössel, zob. powiat reszelski
Landkreis Sensburg, zob. powiat mrągowski
Landsperg, zob. Olsztynek
Languedok, zob. Langwedocja
Langwedocja (Languedok) 324, 325
Lares 563
Larosbach (Ladosnpach fl.) 108
Las Czeski 108
Las Dąbrowa 71
Las Kozłowiecki 472
Las Lipowy 71
Lasocin 239
Latarnia, zob. Wisłoujście
Latopolis 49
Launa, zob. Louny
Lausanne, zob. Lozanna

Lavamünd (Lavanmynd) 117
Le Havre, zob. Hawr
Lednica Górna 427, 428
Leipzig, zob. Lipsk
Lejda 157
Lejda (Leiden) 14, 15, 18–21, 26, 27, 30–33, 38–40, 42, 44–46, 198, 200, 273, 278, 374, 379
Lemberg, zob. Lwów
Lembork 439
Leopolis, zob. Lwów
Leśna Rzeka (Śródziemie) 551
Leśnica (Leschnica) 424
Leśnictwo Chełm 484
Leśnictwo Dubienka 477, 480–483
Leśnictwo Lubartów 484
Leśnictwo Lublin 477–479, 484
Leśnictwo Nowa Aleksandria 484
Leszczyny (Liscina) 417
Leszno 177, 225, 226
Leszno 179, 228
Leur 89
Leur, zob. Etten-Leur
Leutmeritz, zob. Litomierzyce
Leuven (Louvain) 26, 27, 39, 42
Leżajsk (Leżajsko) 61, 68, 69
Libmhil 168
Libstatt 168
Licperk, zob. Lidzbark Warmiński
Lidzbark Warmiński (Licperk) 130, 497
Lipa 472
Lipnica Murowana 403
Lipovšica 537
Lipowa 428
Lipowiec 403
Lipsk 134
Lipsk (Lipsiae, Leipzig) 26, 29, 33, 41, 44, 154, 155, 171
Lipsko 473
Liscina, zob. Leszczyny
Litomierzyce (Leutmeritz) 313
Litwa 59, 60, 119, 122, 149–151, 154–162, 165, 170, 171, 190, 203, 204, 452
Liverpool 525
Livonia, zob. Inflanty
Lizbona (Lisbon) 84, 114–116, 331
Loara 102
Lochanny (poroh) 137–139, 348
Lod (Lyffa, Diospolis) 27
Lodigowicze, zob. Ładygowice
Loenhout 89
Lombardia 327
Londyn (London) 17, 19, 20, 22, 26–33, 36–42, 44–46, 49, 52, 55, 83, 142, 145, 146, 283, 285, 300, 301, 303, 325, 338, 342, 360, 374, 379, 380, 558
Londyn (London) 84, 282, 290, 304, 331, 450, 524
Los Angeles 17, 19, 20, 22
Lotaryngia 102
Louny (Launa) 313
Louvain, zob. Leuven
Lozanna (Lausanne) 246, 262
Lubaczów 70
Lubawa 492
Lubelszczyzna (Lublin region) 71, 472, 487
Lublin 122, 353, 469, 471, 473, 477, 484, 487, 488, 549, 595, 609
Lublin 63, 76, 77, 292, 302, 322, 337, 361, 380, 470, 472, 474, 476, 485, 486, 559, 569, 572, 608
Luksemburg 87
Lund 362, 380
Lwów (Leopolis, Lemberg) 57, 60, 73–75, 140, 141, 335, 353, 417–419, 587
Lwów (Львів) 342, 343, 354, 355, 402, 429, 463, 465, 569
Lyffa, zob. Lod
Łaba 313

Ładygowice (Lodigowicze) 410, 411
Łahodów 420
Łańcut 411, 413
Łańcut 411
Łapiguz 418
Łatgalia 73
Łazany 428
Łeba 439
Łódź 70, 77, 453, 464, 495, 496
Łohojsk 458
Łuck 352
Łukowa 61–63, 68, 69, 75
Łupków 421, 422
Łyszny (poroh) 138, 139, 348
Macedonia 19, 111, 578, 580, 586
Madaba 19, 25–46
Made 89
Madfield 288, 290, 296
Madison 31, 44
Madryd 331
Madüe See, zob. Jezioro Miedwie
Maede 91
Mahreb (Barbaria) 109
Mainz am Rhein, zob. Moguncja
Maio 523, 544, 547
Malbork 492
Malden 17, 19, 20, 29, 30, 32, 39, 41, 42
Małopolska 409
Malta 329
Mandelkow, zob. Będargowo
Mansura, zob. Al-Mansura
Marche 327
Marchia 132
Mardyck 272
Mark (De Merck) 89, 91, 97, 98
Maroko (Moroco) 84, 331
Marsylia 84
Marxblais 89
Massachusetts (kolonia) 281, 290, 296, 297, 300
Massalia 203, 204
Mątki (Mondtken) 506
Mazowsze 497
Media 19
Mediolan 331
Meklemburgia 437, 438
Meksyk 103–105
Meksyk (miasto) 104
Melnick, zob. Mielnik
Melzak, zob. Pieniężno
Memel, zob. Kłajpeda
Memfis (Memphis) 49
Memmingen 126
Mendam 288, 293, 296
Merczyk 352
Mérida 127
Merlo 351, 352
Merrimack 288–290, 296
Mesyna 329
Mezopotamia 20
Międzyrzecz 350, 443
Międzyrzeki (rezerwat) 71
Mielnik (Melnick) 313
Mierzyn (Mÿringen) 388, 390
Mietniowo 428
Miketince, zob. Mykytyntsi
Miłomłyn (Morung) 168
Mimia 167
Minderhout 89
Mińsk 450
Mińsk (Мінск) 150
Miropol, zob. Myropil
Miśnia (Misniae) 313
Missisipi 451
Młynary (Mulhausen) 168
Modena 535
Modon (Iuncum) 48
Moguncja (Mainz am Rhein) 36, 37, 607
Mołdawia (Moldavia) 84, 330, 347, 348, 445, 584, 586
Monachium 107, 316, 317
Monachium (München) 26, 44, 324, 338, 411, 430

Monarchia Habsburska, zob. Cesarstwo Habsburgów
Mondragone 328
Mondtken, zob. Mątki
Montage de Reims 324
Monte Cairo 522, 523, 547
Monte Cassino 511, 522–524, 526, 527, 529, 530, 532, 533, 535, 544, 547
Montefiascone 328
Montepulciano 328
Montijo 127
Morawia (Moravia) 84, 313
Mordor (Śródziemie) 552
Morea, zob. Półwysep Peloponeski
Möringen 126
Moroco, zob. Maroko
Morung, zob. Miłomłyn
Morze Adriatyckie 328, 579
Morze Azowskie (Suche) 345, 578–580, 585, 586
Morze Bałtyckie 70, 153, 376, 383, 384, 436–439, 442, 447, 450
Morze Czarne 345, 346, 348, 433, 436, 447, 578–581, 583–586
Morze Czerwone 49
Morze Egejskie (Arcipelago) 111, 578, 583, 584, 586
Morze Jońskie 578, 579, 584, 586
Morze Marmara 578, 584
Morze Martwe 28, 34
Morze Północne 265
Morze Śródziemne 34, 35, 52, 578–580, 583, 584, 586
Morze Suche, zob. Morze Azowskie
Morze Wschodniochińskie 114, 315
Moskwa (miasto) 222, 224, 450
Moskwa (Moskow) 362
Moskwa (państwo) 60, 65, 72–74, 76, 79, 109, 111, 176, 198, 203, 204, 336, 344, 347–349, 351–353, 356, 578, 580, 585
Moszczanka 598
Mount Desert Island 295
Mount-Hope 288, 293, 294, 296
Mrągowo 492, 498
Mroczna Puszcza (Śródziemie) 551
Mulhausen, zob. Młynary
München, zob. Monachium
Münster 33, 40, 41
Mykytyntsi (Miketince) 420
Mÿringen, zob. Mierzyn
Myropil (Miropol, Polenino, Polone) 350
Nadleśnictwo Lubartów 472, 484
Nadodrze 444
Nakło 439
Nanhai (Ganhai) 114, 115
Nantucket 287
Naraganset 288, 290, 296, 297
Narbonne 324, 325
Narew 67, 492
Narnia 550
Natolia, zob. Anatolia
Neapol 273, 328, 331, 333, 525
Nedryhajliw 353
Neidenborg 168
Neris, zob. Wilia
Netecza, zob. Wirowa
Netherland, zob. Niderlandy
Neuhausen, zob. Grujewsk
Neustargard, zob. Stargard
Neuville St. Vaast 513
New England, zob. Nowa Anglia
New Hampshire 287, 290
New Haven 287, 288, 296
New Haven 29, 42, 46, 283, 301
New London (Nowa Anglia) 284
New York, zob. Nowy Jork
Newichwannock 294
Nidelandy hiszpańskie, zob. Belgia
Niderlandy (Netherland) 84, 96, 119, 123–125, 135, 274, 277, 311, 325, 366, 375

Nidzica 492, 498
Niemcy (Germania) 84, 109, 111, 118, 123, 125, 126, 143, 144, 147, 148, 155, 250, 310, 311, 383, 384, 391, 393, 394
Niemen 450–452, 492
Nienasytec (poroh) 138, 139, 348
Nieśwież 154, 155
Nieuwpoort 274–276
Nieżyn 353
Nikopol (Nicopoli) 583
Nikopolis 29
Nil 48–54, 86, 451
Nimpuk 288, 290, 296
Nizina Polska 70
Nizowje (Waldau) 129, 131
Norman 22
Normandia 136, 335, 514–517, 519, 520, 525, 528
North Foreland 266
Northampton (Northamton) 288, 294, 296
Norumbega 282
Norwegia (Norway) 84, 109, 111
Norymberga (Nürnberg) 119, 133, 308, 372
Noteć 439, 492
Nowa (Zachodnia) Galicja 396
Nowa Anglia (New England) 281–304
Nowa Gwinea 316, 317
Nowa Marchia (Nowe Marki) 433, 437, 442–444, 447
Nowa Ziemia 315
Nowe Kawkowo (Kokendorf) 498, 502–504
Nowogród Siewierski 349
Nowogród Wołyński (Zwiahel) 349, 350
Nowy Jork (New York, Нью-Йорк) 26, 27, 30, 31, 33, 36, 39–42, 45, 48, 56, 144, 281, 292, 302, 325, 338, 342, 343
Nox Borow 273
Númenor 551, 554
Nürnberg, zob. Norymberga
Nysa 120
Oakland 20, 22, 37
Oborniki 439
Obsza (Opsza) 198
Obsza (Psza) 61, 62, 67–69, 75, 79
Ocean Indyjski 315
Oceania 435
Ocena Spokojny 315
Oczaków 335
Odra 433, 436–438, 440, 443, 444, 447
Okopy (Okop) 481
Olecko 492
Olesznia 351, 352
Olivença 116
Olsztyn (Olstyn, Allenstein) 168, 489–493, 497–499, 500, 502–504, 506, 507
Olsztyn 491, 507
Olsztynek (Landsperg) 168
Ołyka 155
Onuphis 49
Oostmael 89
Opalin 481
Ophir 101
Opole (Oppelen) 121
Opole 129, 145
Opsza, zob. Obsza
Ordynacja Zamoyska 62, 470, 471, 474–476, 484, 487, 488
Orlean 324, 332
Orneta (Wormdit) 168
Orsza 169
Orsza (rzeka) 168
Orvieto 327
Orzechowo 498, 501, 503–506
Osiek 403
Osława 414
Ossiach (Osiach) 117

Ostenda 274
Ostra 353
Ostróda 492, 498
Ostrog Ducat, zob. Księstwo Ostrogskie
Oświęcim 48, 52, 55, 56
Ottawa 342
Oudenbosch (Oudenbos) 89
Ouessant (Wersane) 103
Ouistreham 520
Oxford 16–20, 22, 25–33, 36, 37, 38–46
Oxford (Nowa Anglia) 283, 284
Paary 472
Pachnamunis 49
Pacław (Patzlaw) 414–417
Palatynat Reński 108, 271
Palermo 329
Palestrina 36
Palestyna 25, 27, 29–31, 33
Pannonia 19, 111
Państwo Kościelne 327, 328, 331
Papendrecht 124
Parafia bartęzka 498–501
Parafia bartółtowska 498–500, 502
Parafia biesowska 498–500, 502
Parafia biskupiecka 498–500, 502
Parafia brunswałdzka 498–501
Parafia butryńska 498–501
Parafia dywicka 498–501
Parafia gietkowska 498–501
Parafia gietrzwałdzka 498–501
Parafia giławska 498–500, 502
Parafia gryźlińska 498–501
Parafia jonkowska 498–501
Parafia klebarska 498–500, 502
Parafia klewkowska 498–500, 502
Parafia kokendorfska 498–501
Parafia lamkowska 498–500, 502
Parafia Olsztyn 1 498–501
Parafia Olsztyn 2 498–501
Parafia orzechowska 498–501
Parafia purdzka 498–500, 502
Parafia ramsowska 498–500, 502
Parafia sętalska 498–500, 502
Parafia stańslewska 498–500, 502
Parafia starowatemborska 498–500, 502
Parafia sząbarska 498–501
Parafia sząbrucka 498–501
Parafia watemborska 498–500, 502
Parczew 122
Pardubice (Pardubitz) 313
Parma 333
Partia 19
Paryż (Paris) 84, 98, 99, 136, 142, 331, 344, 349, 353, 434, 436, 450, 518, 579
Paryż (Paris) 18, 21, 22, 25, 27, 29, 32, 37, 40, 43, 117, 142, 145, 193, 342, 372, 436, 441, 442, 446
Pascataqua 295
Pasłęk 492
Pasłęka (Passaria, rzeka) 168
Passage de la Déroute 515, 516
Pawlikowice 428
Pelezjum 48, 49, 53–55
Pemaquid Point 287
Pennsylvania 298, 302
Penobscot Bay (Pembrocks Bay) 282, 285
Pequid Country 288, 290, 296
Perekop 578, 584
Persja 53, 109, 315, 581
Peru (Peruvia) 101, 111
Perugia 152
Petersburg 216, 217, 228, 229
Pieczerska Góra 185
Piekary (Biekary) 426
Piemont 327
Pieniężno (Melzak) 168
Pikardia 102
Piła 440
Piłkały 492

Pilzno (Pilsen) 313, 510, 511
Pireneje 331
Pirzyc, zob. Pyrzyce
Piskorowice 69
Pisz 492, 498
Pizydia 19
Plymouth 288, 290, 296
Podhorce 330, 413, 415
Podklanec 537
Podole 136, 347, 583
Poitiers 444
Pokrowska Góra 181, 182, 184, 185, 188–190, 192, 204, 210, 223, 224
Pokucie 346, 348
Polanówka 197
Pole Marsowe 15
Polenina (Polone), zob. Myropil
Polish-Lithuaniana Commonwealth, zob. Rzeczpospolita Obojga Narodów
Połock 72, 74, 76, 79
Polska (Polonia, Królestwo Polskie) 9, 11, 58, 60, 69, 84, 99, 157, 203, 204, 213, 241, 257, 331, 343–345, 351, 352, 357, 383, 433–437, 441, 442, 444, 445, 447, 490, 575, 578, 580, 582, 584, 585, 594
Polska (II Rzeczpospolita) 474
Polska (III Rzeczpospolita) 63, 392, 398, 433, 444, 577, 598, 603, 605
Polska (Rzeczpospolita Ludowa) 598
Polska Warmia, zob. Warmia
Półwysep Apeniński 326–328, 333, 509, 521
Półwysep Bałkański 84
Półwysep Krymski 579, 580
Półwysep Peloponeski (Morea) 580, 581, 584, 586
Półwysep Pirenejski 127
Półwysep Skandynawski (Scandinavian Peninsula) 375, 382
Pomerania Elektorska 441
Pomorzany (Pommerensdorf) 390
Pomorze (Pomerland) 84, 305, 309, 312, 365, 383, 392–394, 433, 441–445
Pomorze Gdańskie 444
Pomorze Szwedzkie 383–394, 442
Pomorze Wschodnie 492
Pomorze Zachodnie (West Pomerania) 433, 434, 436–439, 441–445, 447, 448, 492
Pompeje 36
Porta Ottomańska, zob. Turcja
Portalegre 116
Portugalia 107, 114–116, 127, 143, 147, 273, 326, 331
Posada (Pozada) 406
Potsdam 438
Powiat biłgorajski 68
Powiat borysowski 454
Powiat chełmski 471, 480, 481
Powiat czernihowski 349
Powiat ełcki (Landkreis Lyck) 491, 492, 494, 498
Powiat giżycki (Landkreis Lötzen) 491, 492, 494, 498
Powiat hrubieszowski 471, 481
Powiat krasnostawski 477, 480
Powiat mrągowski (Landkreis Sensburg) 491, 492, 494, 498
Powiat nidzicki (Landkreis Neidenburg) 491, 492, 494, 498–500, 503
Powiat olecki 492
Powiat olsztyński (Landkreis Allenstein) 491, 492, 494, 497–502, 507
Powiat ostródzki (Landkreis Osterode) 491, 492, 494, 498–500, 503
Powiat piski (Landkreis Johannisburg) 491, 492, 494, 498
Powiat reszelski (Landkreis Rössel) 491, 492, 494, 497–500, 503

Powiat siewierski 349
Powiat szczycieński (Landkreis Ortsbelg) 491, 492, 494, 498–500, 503
Powiat włodawski 471
Pożarowac 581
Poznań 376, 439, 577, 581, 582, 584, 593
Poznań 17, 23, 58, 77, 384, 392, 446, 495, 507, 550, 554, 557, 558, 562, 572, 581, 587, 592, 593, 608
Poznańskie 439
Praga (Praha) 132, 145, 450
Praga (Praha) 312, 319
Preska 537
Preszburg, zob. Bratysława
Princeton 17, 19, 22, 26, 29, 43, 44
Prowansja 325
Prusy (Prussiae) 128–130, 143, 148, 157
Prusy Książęce 331
Prusy Wschodnie 491–493, 506, 507
Prusy Zachodnie 439, 492
Prut 587
Przemyśl 353
Przylep (Prilipp) 390
Przyodrze 440
Pseł 351, 352
Psków 374
Psza, zob. Obsza
Pszczyna 233–237, 241
Pszczyna 233, 237, 243, 261
Puchaczów 480
Puck 492
Puebla 127
Puławy 470, 486
Puławy 475
Purda 498, 501, 503–505
Puszcza Kozienicka 469
Puszcza Solska 57, 59, 64, 70–72, 75, 78
Pyrzyce (Pirzyc, Pyritz) 439, 440, 443
Querens 273
Radom 469, 471, 482, 484, 488
Radom 475, 477, 478, 480, 486, 487
Raduonia 460
Ragneta 492
Raguza, zob. Dubrownik
Rajkowo (Reinkendorf) 388, 390
Rajowiec 480
Ramsowo 498, 501, 505
Ratoszyn 475
Ratyzbona 118
Ravels 89
Rawenna 31, 535
Rdzina 66–68
Recja 111
Regen 108
Regensburg 134
Regierungsbezirk Allenstein, zob. Rejencja olsztyńska
Regierungsbezirk Königsberg, zob. Rejencja królewiecka
Reichenhall 108
Reinkendorf, zob. Rajkowo
Rejencia gdańska 492
Rejencja frankfurcka 443
Rejencja gąbińska 492, 493, 498
Rejencja koszalińska (koźlińska) 441, 442
Rejencja koźlińska, zob. rejencja koszalińska
Rejencja królewiecka (Regierungsbezirk Königsberg) 492, 493, 498–500, 503
Rejencja kwidzyńska 492, 493, 498
Rejencja olsztyńska (Regierungsbezirk Allenstein) 491–494
Rejencja stralsundzka 441
Rejencja szczecińska 441
Ren 124, 451, 452
Republika Federalna Niemiec (RFN) 572
Republika Genueńska 327, 329
Republika Wenecka 331

Reszel 492, 498
RFN, zob. Republika Federalna Niemiec
Rhode Island 288, 296
Riabyna 351, 352
Ribnitz 437
Ributitze, zob. Rybotycze
Rijcke Vorsel 89
Rijsoord (Rysoirt) 124
Rimini 328
Rodos 584
Rohan (Śródziemie) 552
Rohatyn 587
Roma, zob. Rzym
Romen 353
Romney 269
Ronciglione 328
Rosetta 49, 51, 54
Rosja 109, 111, 154, 580
Rosnowa, zob. Różnowa
Rostok 312, 320
Rouen (Roüen) 136, 137, 341, 343–350, 355
Rouen 354
Roxbury 288, 296
Roxbury 290, 301
Różnowa (Rosnowa) 427–428
Roztocze Środkowe 57, 65–67, 70–72, 75, 78
Roztocze Szczebrzeszyńskie 70, 71
Roztoka 482
Roztoki 422, 423
Ruda 482
Rudka 481
Rugia 70, 307, 312, 320, 438
Rumunia 578, 583, 584, 586, 587
Rupin 438
Ruś (Russiae) 84, 109, 111, 348, 352
Ruś Czerwona (Russia Rubra) 352, 353, 583
Ruś Zachodnia 452
Ruskie (Ruska) 422, 423
Russia Rubra, zob. Ruś Czerwona
Russiae, zob. Ruś
Rußbach (Ruspach) 118
Rybotycze (Ributitze) 407, 408
Ryki 598
Ryki, folwark 598
Rysoirt, zob. Rijsoord
Rzeczpospolita (idea XIX-wiecznego państwa) 433, 436, 445
Rzeczpospolita Obojga Narodów (Polish-Lithuanian Commonwealth) 72–74, 98, 136, 141, 175, 176, 205, 213, 214, 230, 323, 325, 328–331, 333, 335, 336, 341, 343, 346, 349, 352, 354–357, 360, 362, 366, 367, 369, 374, 377, 382, 395, 425, 428, 429, 432, 444, 576, 582, 590
Rzeka Perłowa 114
Rzeszów 410, 412
Rzym (Roma) 13–19, 36, 53, 152, 154, 202, 328, 333, 526
Rzym (Rome) 26, 44, 187, 188, 333, 338
S. Margretn, zob. St. Margerethen
Saco 295
Sadbury 288, 293, 296
Sajczyce 482
Saka 52
Saksonia 331
Salihija 52
Salmon Falls 294
Salzach 108
Salzburg (Saltzburg) 108, 117, 118
Samigotia, zob. Żmudź
Samotna Góra (Śródziemie) 551, 552
San 66–68, 122, 406
San al-Hadżar al-Kiblijja (Tanis) 51
Sandomierz 60, 74
Sandwich (Sandtwits) 269, 273, 275, 276
Sanok (Sanoq) 406, 416

Santander 272
Sardynia 19, 84, 331
Sarmacja Europejska 128, 129, 157, 213
Sárospatak 329
Saya 586
Scandinavian Peninsula, zob. Półwysep Skandynawski
Scheune, zob. Gumieńce
Schlesien, zob. Śląsk
Schün, zob. Gumieńce
Schwandorf 314
Sciavonia, zob. Słowenia
Scituate 288, 290, 296
Scottdale 36, 41
Seforis 36
sehr hoher Berg, zob. Dziewicza Góra
Senio 541–543, 547
Serbia 578, 580, 581, 584, 586
Sermoneta 328
Serpa 127
Serwecz 456, 459, 461
Sętal 498, 501, 503, 505
Setúbal (Setuval) 116
Sevenbergen 89
Sevenbergen, zob. Siedmiogród
Severino, zob. Drobeta-Turnu Severin
Shire (Śródziemie) 554
Siedliszcze 481
Siedmiogród (Transylwania, Sevenbergen) 330, 344, 347, 578, 580, 584, 586
Siena 328
Siercza (Czirza) 427, 428
Siewierszczyzna 349
Silesia, zob. Śląsk
Sinovica 537
Skandynawia 360, 375
Skokloster 217
Skowronkowa Góra, zob. Żaworonkowa Góra
Skrzypny Ostrów 70
Słowacja 422
Słowenia (Sciavonia) 398, 580, 584, 586
Słucz 349, 350
Słupsk (Stolp, Słupia) 365, 439, 440
Słupy Heraklesa 20
Smoleńsk 175–230
Smoleńszczyzna (ziemia smoleńska) 349
Smolno 420
Smotrycz 98, 99
Smyrna (Izmir, Smirne) 583
Sodražica 537
Solarolo 543
Sołdatskoje, zob. Władyszyno
Solec nad Wisłą (Solecz) 122
Sopot (rzeka) 66–68, 75, 79
Sopron 330
Sośnica 353
South Foreland 266
South Hampton (Nowa Anglia) 283, 284
Spaine, zob. Hiszpania
Spider Rock, zob. Drżąca Skała
Springfield 288, 296
Squaboag, zob. Brookfielg
Srebrna 185
St. Margarethen (S. Margretn) 108
Stambuł (Konstantynopol) 26, 27, 48, 53, 327, 330, 584
Stanclewo (Stańslewo) 498, 501, 503, 505, 506
Stanisławów (Iwano-Frankiwsk) 417, 419, 420, 425
Stany Zjednoczone (USA) 563, 572, 573
Stara Bystrica (Bistriza) 118
Stara Wisła 360, 361, 365, 370
Stare Wichowo 239
Stargard 440
Stargard (Starogród, Neustargard) 439, 440, 443

Starostwo krzeszowskie 62, 63
Starostwo tarnogrodzkie 70
Starostwo zamechejskie 60–64, 74–76
Stary Świat, zob. Europa
Stary Watembork, zob. Barczewko
Starykonstantynów (Konstantynów) 350
Stettin, zob. Szczecin
Stobno 185, 223
Stockerau (Stockeraw) 118
Stockholm, zob. Sztokholm
Stołp, zob. Słupsk
Stołupiany 492
Stradom 358, 360, 362–367, 370, 372, 377, 378
Stralsund 437, 438
Strasburg 134
Strzelce 479, 482
Strzelice 438
Stuard Bay, zob. Cape Cod Bay
Stweczy (poroh) 137–139, 348
Styria 117, 144, 148, 331
Sudan (Dangali) 111
Suła 352
Sulski (poroh) 137–139, 348
Supraśl 10, 12, 606
Susz 492
Svëty Jur (Szent-Görgy) 330
Swanza 288, 293, 296
Swietłoje (Kobbelbude) 129, 131
Syberia (Tartaria) 109, 111
Sycylia 19, 84, 329, 331
Synaj 34, 35, 51, 52
Syria 19, 27, 30, 48, 53, 326
Sząbarg, zob. Wrzesina
Sząbruk 498, 503, 504
Szarawka 62
Szare Góry (Śródziemie) 551
Szczebrzeszyn 70
Szczecin 230, 313, 315, 383, 384, 386–390, 437, 439, 440, 443
Szczecin (Stettin) 228, 261, 312, 319, 384, 390, 392, 608
Szczytno 492, 498
Szent-Görgy, zob. Svëty Jur
Szeszuwa 459
Szkocja (Scotland) 84, 311, 331
Szlezwik-Holsztyn 311
Sztokholm (Stockholm) 84, 179, 180, 331, 357, 360, 366, 375, 385, 389
Sztokholm (Stockholm) 361, 362, 365, 366, 369, 374–376, 379, 545
Sztum 492
Szum, zob. Tenwica
Szwajcaria 331
Szwecja 111, 203, 204, 213, 336, 357, 362, 383–385, 393, 442
Szydłowiec 122
Szylińce 454, 455, 461
Śląsk (Schlesien, Silesia) 118–122, 129, 132, 241, 257, 263, 313, 331, 445
Śląsk Austriacki 396
Środkowy Wschód 109
Śródziemie 549–560
Świdnik Duży 478
Świebodzin 443
Świerze 481
Święte Cesarstwo Rzymskie (I Rzesza) 126, 325, 326, 333, 366, 377, 383
Tabda 36
Tanew 59, 66–68, 75, 79
Tanis, zob. San al-Hadżar al-Kiblijja
Tarasówka 414
Tarcal 329
Tarnobrzeg 410, 430
Tarnogród 70, 78
Tarnogród 68, 69
Tarnopol 140
Tarnów 403
Tarnowskie Góry 278
Tartaria, zob. Syberia

Taszyce 428
Taunton 288, 293, 294, 296
Tawalszański (poroh) 138, 139, 348
Tawan 137
Tczew 492
Tebaida 579
Tegernsee 108
Tenwica (Szum) 66–68, 75, 79
Terheijden 88
Teterew 349
Teteringen 88, 98
Tharau, zob. Władimirowo
Thurnhout 89, 90
Tokaj 329
Tomaszkowice 428
Tomaszów Lubelski 70
Toronto 32, 43, 44
Torre de Belém 116
Toruń 231, 250, 263, 395
Toruń 254, 263, 426, 429, 430, 444, 446, 493, 507, 607, 608
Toskania 327, 331, 366
Tracja 111
Transylwania, zob. Siedmiogród
Trękus (Trynkos) 506
Trepcza (Trebcze) 406
Trevignano 328
Triest 539
Troki 155
Trydent 327, 333
Tuchola 492
Tulln an der Donau (Tuln) 118
Turcja (Porta Ottomańska) 84, 330, 331, 336, 337, 354, 355, 366, 575, 576, 578–580, 583–586, 588, 591, 592, 594
Turnhout 89
Turnhout 28, 31, 37, 42, 44
Turobin 122
Turyn 28
Twerdylica 375
Tybr 20
Tylża 492
Tyniec 425, 426
Tyras, zob. Dniestr
Ubid 353
Uhrusk 481
Ukraina 10, 12, 136, 140, 143, 144, 148, 341–356, 562, 583, 587
Ulm 50, 55
Umbria 327
Uolcklmark, zob. Völkermarkt
Uppsala 149,150, 153, 154, 170, 374
Uppsala 362, 366, 380
Urbana 29, 42
Urzędów 71, 122
USA, zob. Stany Zjednoczone
Ustowo (Justow) 390
Ustroń (Ustronne) 118
Uszakowo (Brandenburg) 129, 131
Utrecht 98, 119, 123, 577
Utrecht 266, 279
Uxellodunum 203, 204
Västerås 374
Venezia, zob. Wenecja
Via Casilina 526, 532
Viena, zob. Wiedeń
Vigaun 108
Villa Farina 116
Villach 327
Vilnius, zob. Wilno
Vimy 512
Viterbo 328
Vlimmen 89
Volhynia, zob. Wołyń
Völkermarkt (Uolcklmark) 117
Vovchynets (Wolcziniec) 420
Walachia, zob. Wołoszczyzna
Wałcz 492
Walia 331
Warmia (Wermland, Ermland, Polska Warmia) 130, 489–508
Warszawa 9, 11, 178, 331, 434, 435, 445, 469, 493, 542, 561, 573, 599

Warszawa (Warsaw) 30, 31, 38, 41, 42, 44, 46, 47, 55, 58, 60, 62, 63, 66, 71, 73, 76–78, 81, 136, 145, 149, 154, 155, 171, 182, 215, 217, 228, 229, 254, 262, 287, 291, 292, 301, 302, 305, 318, 321, 322, 324, 328, 333, 334, 337, 338, 342, 343, 360–362, 379–381, 397, 398, 411, 430, 434, 436, 437, 444, 446, 447, 450, 457, 464, 466, 469, 472, 474, 477, 485, 487, 489, 492, 496, 504, 507, 511, 521, 545, 546, 554, 558, 561, 569, 571, 572, 578, 579, 586–588, 593, 594, 607, 609
Warta 439, 443, 492
Waszyngton 578
Waszyngton (Washington) 36, 45, 538
Watembork, zob. Barczewo
Waterloo 36, 41
Wawel 61, 358, 361, 362, 364, 365, 367, 370, 372, 373, 377
Weelde 89
Węgorzewo 492
Węgry (Hungaria) 84, 118, 329–331, 333, 335, 398, 421, 422, 578, 580, 584, 586
Weimar 149, 154, 165
Weimar 48, 55
Wejherowo 492
Wełtawa 313
Wemding 108
Wenecja (Venezia) 331, 366, 575, 578, 579
Wenecja (Venezia) 593
Wermland, zob. Warmia
Wersane, zob. Ouessant
West Pomerania, zob. Pomorze Zachodnie
Westfalia 384, 393
Wezuwiusz 328
White Hills, zob. White Mountain National Forest
White Mountain National Forest (White Hills) 287, 289, 291, 296, 297
Wiar 408
Wiaźma 176
Wiaźmionka 192
Wiązowna 185
Wicenza 327
Wiedeń (Wien, Viena) 118, 326, 331, 396–399, 401, 404–409, 411–424, 426, 427, 578, 580, 584, 588, 599, 600
Wiedeń (Wien, Vindobonae) 27, 31, 40, 37, 396, 401, 402, 430, 431
Wieliczka 395, 426–429, 432
Wielka Brytania 511, 540, 572
Wielkie Księstwo Litewskie 122, 123, 144, 148, 173, 190, 203, 204, 331, 345, 347, 348, 352, 357, 375
Wielkie Księstwo Poznańskie 492
Wielkie Pole 454, 455
Wielkopolska 443
Wieprz 122
Wiesbaden 25, 39
Wiesiełoje 198
Wilia (Neris) 449–468
Wilno 155, 157, 331, 450, 456
Wilno (Vilnius) 450, 464, 465
Wilszanka 351, 352
Winchelsey 269
Winnica 352
Wirginia 292
Wirowa (Netecza) 67, 68, 75, 79
Wisła 358, 359, 361, 362, 365, 370, 372–374, 379, 425, 442, 444, 492
Wisłoujście (Latarnia) 374
Wiśnicz 409–411
Wiss, zob. Bischofswiesen
Władimirowo (Tharau) 129
Władyszyno (Sołdatskoje) 185, 189
Włochy (Italia) 66, 84, 111, 311, 326–328, 330, 331, 398, 511,

521, 522, 525, 526, 528, 529, 534, 535, 539, 540, 542, 578, 584
Włodzimierz 353
Woerden 124, 125
Województwo bełskie 350, 353
Województwo bracławskie 346, 348, 349, 351, 352, 445
Województwo brzesko-litewskie 445
Województwo czernihowskie 348, 349, 351, 353, 445
Województwo inflanckie 445
Województwo kijowskie 345, 346, 348–353
Województwo lubelskie 470, 477, 480–482
Województwo malborskie 441
Województwo mińskie 445
Województwo mścisławskie 445
Województwo nowogródzkie 445
Województwo podlaskie (Królestwo Kongresowe) 480
Województwo podolskie 346–349, 351, 352
Województwo połockie 445
Województwo pomorskie 441
Województwo ruskie 75, 330, 347, 348, 351, 352
Województwo smoleńskie 445
Województwo trockie 445
Województwo wileńskie 445
Województwo witebskie 445
Województwo wołyńskie 347–353
Wojnicz 363
Wojnicz 363, 380
Wojsławice 481
Wojsza 198
Wola Mała 413
Wolcziniec, zob. Vovchynets
Wolin 70, 439
Wolne Stanowe Państwo Pszczyńskie 231–233, 235, 236, 240, 241, 258, 259, 263
Wołnickij (Wolniow, poroh) 138, 139, 348
Wolny (poroh) 138, 139, 348
Wołoszczyzna (Walachia) 347, 348, 351, 578, 581, 584, 586
Wołyń (Volhynia) 352, 583
Wormdit, zob. Orneta
Woronowa Zapora (poroh) 138, 139, 348
Worskla 351, 352
Worsselaer 89
Wortel 89
Wrocław (Bresslaw) 120, 121, 242
Wrocław (Breslau) 14, 22, 30, 44, 53, 55, 59–61, 65, 69, 71, 74, 76–78, 129, 149, 233–235, 237, 261, 262, 305, 319, 321, 337, 338, 342, 364, 377, 562, 571, 608, 609
Wrzesina (Sząbarg) 498, 501, 503, 504
Września 439
Wyspa Południkowa (El Hierro, Isla del Meridiano) 578, 579
Wyspy Danii 70
Wyspy Kanaryjskie 326, 579
Wyspy Salomona 317
Wystruć 492
Wyżyna Lubelska 66
Zabrze 278
Zachodnia Galicja, zob. Nowa Galicja
Zafra 127
Zagórze 414, 416
Zahvizdya (Zagwosdje) 420
Zalew Kuroński 167
Załuże 414
Zamch 57–75, 78, 79
Zameszki 62
Zamość 62, 63, 122, 408, 417–419, 425
Zamość 470
Zamostec 537

Zaporoże 345
Zarzecze (Zarczeca) 411
Zaslaw Ducat, zob. Księstwo Zasławskie
Zatoka Neapolitańska 329
Zatoka Sekwany (Bay de Seine) 515, 516
Zatoka Suezka (Arabian Gulf) 49
Zatoka Wenecka 578, 579, 584
Zawałów 474
Zawichost 122
Zbaraż 140, 335, 349, 411, 413, 414
Zelandia 155
Zerbst 335
Zevland, zob. Cejlon
Ziemia czernihowska, zob. Czernihowszczyzna
Ziemia kłodzka 119
Ziemia lubelska 470
Ziemia przemyska 69
Ziemia pszczyńska 231–233, 235, 236, 240, 258, 259
Ziemia smoleńska, zob. Smoleńszczyzna
Ziemia Święta (Holy Land) 25, 29, 31, 32, 34–36, 46
Zigmarice, zob. Žimarice
Zjednoczone Prowincje (Holandia, Dutch Republic) 87, 90, 96, 106, 155, 265, 267, 273, 275–277, 280, 311, 331, 375, 517
Złota Nitka (Rdzina) 67, 68
Złotów 492
Zolhaus 126
Zwiahel, zob. Nowogród Wołyński
Zwiędłe Wrzosowiska (Śródziemie) 551
Zwierzyniec 70, 471
Zwierzyniec 470
Žerotín 120
Žimarice (Zigmarice) 537
Źródła Tanwi 71
Żalin 481
Żarnów 362
Żaworonkowa Góra (Skowronkowa) 189, 190, 192, 196, 208, 210, 211, 216, 223, 224
Żeborów 140
Żdanów 418
Żelazne Wzgórza (Śródziemie) 551
Żmudź (Samigotia) 158
Żytomierz 350
Львів, zob. Lwów
Мінск, zob. Mińsk
Нью-Йорк, zob. Nowy Jork

Indeks osobowy

W indeksie osobowym odnotowane są najpierw nazwisko, następnie imiona. Wyjątkiem są władcy – wówczas podane jest stosowane oficjalnie określenie osoby panującej (najczęściej: imię, liczebnik, przydomek lub ród, z którego pochodziła). Jeżeli niezbędne były dodatkowe informacje, np. że mamy do czynienia z postacią mitologiczną, biblijną, itp., to podano je w nawiasie. W taki sposób odnotowano również inne formy określenia danej osoby. Kursywą wyróżniono naukowców, niezależnie od tego, czy zostali wymienieni zarówno w przypisach jak i w tekście głównym. W indeksie uwzględniono autorów artykułów niniejszego tomu podając zakres stron opublikowanego tekstu. Postacie historyczne, w tym autorzy źródeł wykorzystanych w artykułach podane są bez kursywy. Nie uwzględniono nazwisk i imion osób użytych symbolicznie: w nazwach ulic, kościołów, tytułów i różnych instytucji.

Personal index

The personal index records first the surname, then the first names. The exceptions are rulers, in which case the officially used designation of the ruler is given (usually: first name, numeral, epithet or family). If additional information was necessary, e.g. that we are dealing with a mythological or biblical figure, etc., it was given in brackets. Other forms of a person's designation were also noted in this way. Italics are used to distinguish scholars, regardless of whether they are mentioned in both the footnotes and the main text. Authors of articles in this volume are included in the index, giving the page range of the published text. Historical figures, including authors of sources used in articles, are given without italics. Names of persons used symbolically: in street names, churches, titles and various institutions are not included.

Abramowicz Andrzej 453, 464
Abramowicz Mikołaj 192, 198
Achilles (mitologia) 298, 299
Achremczyk Stanisław 491, 507
Adamovitch Aliaksei 149–173
Adams Randolph G. 290, 291, 301
Adamski Michał 478, 487
Adonis (mitologia) 27
Afrodyta (mitologia) 27
Agryppa Marek Wipsaniusz 13–17, 19, 20, 23
Ahn Kyujin 244, 260, 261

Aiken Edwin James 36, 37
al-Ashraf Qansuh al-Ghuri (Campson Gauri) 85, 86
Alabiano Gracias 360
Albernaza João Teixeir 119, 127
Albrecht Fryderyk Hohenzollern 128
Albrizzi Giovani 575, 578, 583, 589, 593
Albu Emily 16, 20
Albuquerque Matias de 127
Alchermes Joseph D. 31, 37
Aleksander Wielki 53
Alexandrowicz Stanisław 123, 144, 145, 150, 151, 154, 171, 175, 215, 217, 228–230, 261, 342, 604, 607
Allard Carl 107, 114–116, 143, 147
Allen Heck 562
Allen Henry 562
Allen Henry Wilson (Heck) 562
Alston Richard 18, 20
Alves Eduardo 246, 262
Alves Luis Carqueira 246, 260, 262
Anakreont 322
Anderson William Herbert 512
Ando Clifford 19, 20
Andreae Bernard 36, 37
Anna Jagiellonka 364
Antoniusz Marek 16
Apianus Philipp 107–109, 133, 143, 147
Appelman Wilhelm 176, 179–182, 227
Arad Pnina 26, 28, 31, 33, 37
Aram (syn Sema) 102
Arciszewski Eliasz 176, 185, 187–189, 192, 208, 210, 211, 215, 223, 224, 227
Arciszewski Krzysztof 312, 375
Ares (mitologia) 205
Aretin Pavel 314
Armin Achim von 453
Arnason Johann P. 17, 20
Arnaud Pascal 14, 21
Arphachsad (syn Sema) 102
Arrian Flawiusz 53, 55
Arslam Murat 28, 40
Arystoteles 65, 490
Assur (syn Sema) 102
Aszkanaz (syn Gomera) 101, 102
August Wettin 374
Aureliusz Marek 20
Aurivillius Per Fabian 151, 171
Avi-Johah Michael 33, 40
Babik Wiesław 597, 603, 607
Bachus (mitologia) 322
Backhaus Helmut 366, 379
Baczewski Walenty 489–508
Baczkowski Michał 402, 425–427, 429
Baglione Paolo 88, 91, 93–95
Bagłajewski Arkadiusz 452, 464
Bahat Dan 31, 37
Baker Ben 565
Baker-Brian Nicholas J. 30, 41
Baldwin I z Boulogne 54
Baldwin Marshall W. 31, 44
Balmelle Catherine 32, 37
Balty Janine 27, 37
Banach Jerzy 368, 369, 379
Banckert Joost van 270
Banik Gerhard 244, 261
Baramova Maria 600, 607
Baranowska Bożena 58, 68, 76
Baranowski Wojciech 478, 487
Barchiesi Alessandro 16, 21
Barcz Anna 462, 464
Barfield Owen 550
Barkay Gabriel 31, 37
Barrat Xavier 32, 37
Barron Steve 572
Bartels Artur 449–451, 455–457, 459
Bartoszewicz Agnieszka 360, 379
Bartoszewicz Henryk 360, 379, 471, 485

Barwiński Marek 495, 507, 605, 607
Baumgärtner Ingrid 26, 37
Bąkowska Eligia 30, 44
Beare Rhona 553
Beauplan Guillaume Le Vasseur de 136–141, 143, 144, 147, 341–356
Bednarczuk Leszek 450, 464
Behring Wilhelm 374, 379
Beiersdorf Zbigniew 426, 427, 429
Belhadj Oulfa 247, 260
Ben-Eliyahu Eyal 29, 37
Berckenrode, Balthasar Florisz. van 273
Bergh Hendrik van den 88
Bergman (sędzia) 564
Berrecci Bartholomeo 364
Bertius Petrus 82
Bertrand A.C. 15, 21
Beusekom Francoys van 270
Bianchetti Serena 14, 21, 33, 44
Biernat z Lublina 61
Biesaga Stanisław 521
Birgiel Paweł 555, 557
Birkenmajer Ludwik Antoni 150–153, 171
Birner Jan 474, 486
Bisiński (podchorąży) 523
Bitton-Ashkelony Brouria 33, 37
Blaeu Joan (Joannes) 83, 88, 96, 97, 106, 107, 112, 115, 122, 123, 143, 147, 148, 310, 311
Blaeu Willem Janszoon 130, 131, 143, 148–173, 198, 200, 283, 309
Błażejewski Michał 550, 557
Board Christopher 602, 607
Boardman John 18, 22
Boatwright Mary T. 15, 21
Bobola Andrzej 375
Bock Abraham von 374
Böddeker Hans 377
Bogacz Teresa 600, 607
Bogdanowski Janusz 176, 229, 411
Bolesław I Chrobry 73
Bolesław II Śmiały 73
Bolesław III Krzywousty 73
Bolesław Krzywousty 445
Bonaparte Napoleon 434
Bonarek Jacek 47, 55
Bonfil Robert 30, 40
Bonithon John 295
Bordone Benedetto 82
Borowicz Dorota 496, 507
Borowski Andrzej 63, 76
Borsook Eve 26, 32, 38
Borysowska Agnieszka 313, 315, 316
Bosch Sebastian 247, 260
Boshuysen (podpułkownik) 98
Bowden Martyn J. 283, 301
Bowersock Glen Warren 27, 29, 33, 38
Bowman Glenn 32, 38
Boxer Charles Robert 266, 278
Boy Adolf 199, 200
Boy-Żeleński Tadeusz 60, 76
Boydston Ken 247, 260
Boym Michał 114
Bradstreet Anne 297
Braun Georg 85–87, 143, 147, 157, 369
Brentano Clemens 453
Brett Gerard 27, 38
Brice Lee L. 15, 21
Britt Karen C. 29, 38
Brix Richard 177, 228
Brodersen Kai 16, 17, 21
Broecke Marcel van den 152, 156, 164, 171, 312, 318
Brooke-Hitching Edward 283, 301
Brooks Lisa 287, 291, 301
Brotton Jerry 287, 301
Brown Peter 32, 38
Brubaker Leslie 30, 40
Brückner Martin 286, 301
Brunne Zdzisław 523

Brunt Peter Astbury 18, 21
Bry de Théodore 283
Buchwald-Pelcowa Paulina 57, 58, 76
Buczek Karol 136, 149, 342, 343, 345, 354
Budnar Miloš 244, 261
Budzyński Zdzisław 398
Bues Almut 373, 379
Bukowski Waldemar 398, 429, 430
Buraczyński Jan 63, 70, 76
Burckhardt Jacob 305, 318
Burks Thomas F. 262
Burliga Bogdan 16, 17, 19, 21, 25–46
Burns Mary Ann T. 15, 21
Burton Paul J. 19, 21
Buszewiczowa Elwira 58, 60, 76
Butler Jakub (James) 185, 189, 192, 208, 210
Cailloue Jacques 136, 137, 344, 345, 348
Cameron Averil 30, 38
Carpenter Humphrey 550, 557
Cary Max 16, 21
Caseau Béatrice 29, 38
Cataudella Michele R. 14, 21
Cebrykow Paweł 470, 485
Cederlöf Olle 362, 379
Cezar Juliusz 14, 53, 55, 203, 204
Cham (syn Noego) 102
Chao Kuanglin 262
Charles (Szarles) Habert 186
Charley Jakub (Jacobi) 188, 196, 207, 210, 224
Chatzidakis Nano 27, 38
Chemperek Dariusz 57–79, 322, 337
Chên Andreas 114
Chlebowski Bronisław 62, 76
Chłapowski Kazimierz 62, 77
Chłosta-Sikorska Agnieszka 292, 302
Chmielewski Zbigniew 523
Chmielnicki Bohdan 335, 343, 346, 353, 356, 413
Chodźko Ignacy 451
Christens-Barry William 246, 247, 260, 262
Chrystian IV 188
Church Benjamin 291
Ciardiello Rosaria 26, 44
Ciesielczyk Aleksandra 242
Cieślak Tadeusz 491, 507
Cimburek Susan 290–292, 301
Cinq-Mars Marcelle 513, 544
Ciołkosz-Styk Agata 581, 592
Clark John 101, 144
Clerke Robert 284
Clermont-Ganneau Charles Simon 25, 38
Cloppenburg Everhard 314
Coarelli Filippo 13, 15, 21
Codre Hortense de la 247, 260
Colini Claudia 247, 260
Coloma Carlos 88
Conforti Joseph A. 292, 301
Connor Carolyn L. 27, 38
Cooley Alison E. 18, 21
Cordier Balthasar 309
Cormack Robin 26, 32, 38
Corneille Pierre 322
Corregidor Victoria 246, 260, 262
Cosa de la Juan 282
Creutzig Johann 120
Criginger Johann 312
Crouch Daniel 83
Cupa Adam 248
Cüppers Heinz 25, 39
Curtius Ernst Robert 63, 76
Curwood James Olivier 569, 571
Cwanek-Florek Ewa 401, 430
Cyceron Marek Tulliusz 59, 203, 204
Cygler Bogusław 444, 446
Czacki Tadeusz 455
Czaja Roman 368, 426, 429, 430
Czajewski Jerzy 175–230, 606
Czapliński Władysław 69, 188, 229

Czarniecki Stefan 362, 363, 376
Czartoryski Adam 475
Czerny Andrzej 600, 601, 607, 608
Czerny Zygmunt 60, 76
Czuczko Jolanta 231–263, 606
d'Ebert (d'Huebert) Samuel Charles 181, 188, 192, 196, 209, 224
Dahlbergh Erik Jönsson 361, 362, 368, 369, 372
Dahlhammer Christian 176
Damm Indrykt van 181, 182, 186, 188, 196, 209, 224
Danckerts I Cornelis 199
Danielson Stentor 552, 554, 555, 557, 558
Daniłowicz Stanisław 192, 196, 208, 211
Daniłowskij Aleksander (*Даниловский*) 216, 217, 229
Darasz Wojciech 444
Darmon Jean-Pierre 32, 37
Daszkevych Jaroslaw (*Я.Р. Дашкевич*) 342, 343, 354
Dauphin Claudine 27, 32, 38
Davis Silvanus 294
Dawid (król Izraela) 266, 269, 275
Deckers Daniel 247, 260
Dekan Jan 178, 228
Delano-Smith Catherine 28, 44
Deliyannis Deborah 33, 39
Demsky Aaron 30, 39
Demus Otto 26, 39
Dench Emma 20, 21
Detlefsen Detlef 14, 21
Dey Hendrik 33, 39
Dębski Apolinary 477
Di Segni Leah 33, 39
Diana (mitologia) 63
Dias-Lewandowska Dorota 322–326, 330, 332, 334, 337, 338
Dilke Oskar A.W. 16, 17, 21, 29, 32, 39
Dion Roger 18, 21
Dionizjusza z Halikarnasu 18
Długosz Jan 490
Dodanim (syn Jawana) 101, 102
Doedens Anne 266, 267, 276, 278, 279
Domański Piotr 20, 23
Donceel-Voûte Pauline 27, 29, 39
Donner Herbert 25, 30, 39
Dörflinger Johannes 396, 430
Drijvers Jan Willem 32, 39
Drolshagen Carl 384, 392
Drozdowski Mariusz 362, 381
Dudley Robert 83
Dueck Daniela 17, 21
Dumanowski Jarosław 60, 76
Dunbabin Katherine M. D. 26, 36, 39
Dürr-Durski Jan 323, 337
Dybaś Bogusław 395–432, 606
Działyński Jan 435, 436
Dzikiewicz Bronisław 511, 512, 521, 522, 545
Easton Roger L. 246, 247, 260, 262
Eberhardt Piotr 492, 493, 507
Eberwein Jane Donahue 298, 301
Ecco Umberto 588, 593
Echard Jean-Philippe 247, 260
Eckersley Tracey Elizabeth 28, 39
Edhem Halil 48, 55
Edney Matthew H. 290–292, 301
Edson Evelyn 25, 39
Egmond Marco van 171, 360, 380
Ehrensvärd Ulla 180, 360, 379, 511, 545
Eimermann Cees W.A.M. 145
Eisenhower Dwight D. 514, 517
Elam (syn Sema) 102
Eliade Mircea 33, 39
Elisza (syn Jawana) 101, 102
Ellison Mark D. 36, 42
Elsner Jas 31, 39
Emmerson Ralph Waldo 462

Eneasz (mitologia) 298
Englund Peter 361, 379
Erastokles 495
Ernst hrabia Isenburga 88, 94, 95
Erskine Andrew 18, 22
Essar Dennis F. (Д.Ф. Eccap) 342, 343, 349, 353, 354
Euzebiusz z Cezarei 32, 33
Evertsen Johan (Jan) 274–276
Ewicz Kazimierz 581, 593
Faber Karl 189, 190, 228
Faehndrich Jutta 28, 40
Faerber Ina 244, 261
Fathy Mohamed S. 54, 55
Fedosov Dmitry 362
Fedra (mitologia) 27
Felbinger Kaspar 128
Feliciano Jose 563
Fer Nicolas de 83, 98, 99, 143, 147
Ferdynand I Habsburg 239
Ferdynand II Habsburg 511
Ferens (komandor) 98
Ferraris Joseph Conte de 133, 135
Ferreira Luís M. 246, 260
Fiedoruk Łukasz 322, 326, 337
Filev Dimitar P. 571, 572
Filip II Habsburg 101
Filip IV Habsburg 93
Filipowicz Michał 421, 430
Filipowicz Stanisław 292, 302
Fleming Victor 572
Fonstad Karen Wynn 554, 558
Foreman Carl 562
Foster John 281–304
Francesco Simone di 73, 74, 76
Frank Jakub Lejnowicz 575, 576, 590, 594
Franklin Chester M. 572
Frazer Margaret A. 33, 39
Fredro Andrzej Maksymilian 414
Freitag Ulrich 603
French Dorothea R. 33, 40
Freytag Adam 176
Frontyn Sekstus Juliusz 19, 21
Fugger Johannes 328
Fuks (Fuchs von Strassburg) Hans Friedrich 188, 215
Fuller Margaret 462
Fussell Edwin S. 298, 302
Gadocha Marcin 292, 302
Gagé Jean 18, 22
Galinsky Karl A. 17, 22, 23
Galle Cornelis 94
Gameren Tylman van 410
Garrett Lucy 144
Garth John 552, 558
Gatier Pierre-Louis 29, 40
Gawiński Jan 322
Gaziński Radosław 440, 446
Gehrke Hans-Joachim 14, 21
Germanus Nicolaus 51, 55
Gerritsz Hessel 122, 155
Gesztoft-Gasztold Helena 53, 55
Gether (syn Arama) 102
Getkant Fryderyk 136, 347, 419
Geva Hillel 33, 40
Geyer Paul 31, 40
Ghirlandaio Domenico 27
Gierowski Józef 579, 581, 593
Gierszewski Stanisław 128, 146
Glaser Leif 247, 260
Gliožaitis Algirdas 149, 150, 153, 171
Głombiowska Zofia 58–60, 64, 65, 77
Głoskowski Maciej 179
Głowiński Michał 562, 568, 569, 571, 572
Główczewski Władysław 183
Godlewski Grzegorz 596, 602, 607
Godziszewski Władysław 349
Gold Victor Roland 25, 40
Goliat (postać biblijna) 266, 269, 275
Goliński Janusz 321, 337
Gołaski Janusz 377, 599, 607
Gombrowicz Witold 569, 572

Gomer (syn Jafeta) 101, 102
Gordon Patryk (Патрик Гордон) 362, 363, 365, 368
Goren Haim 28, 40
Gorlin Johann 100
Gorzkowski Albert 58, 60, 68, 76
Gosiewski Aleksander 221, 375
Gostyńska Dorota 321, 337
Górzyński Sławomir 607
Grabar Andre 26, 40
Graff Harvey J. 378, 380
Grafton Anthony 26, 38
Gregory Caspar René 25, 40
Greiner Piotr 233, 237–239, 242, 261
Griffin Jasper 18, 22
Griffith Sidney 30, 40
Griškaitė Reda 450, 457
Grodecki Wacław 70
Gross Johann Gottfried 133
Grotkowski Jan 333
Gruchała Janusz 323, 335, 337
Gruen E.S. 17, 22
Gruszecki Andrzej 409, 410, 430
Gryfici (dynastia) 442, 445
Grzechnik Leszek 601, 608
Guillaume Delisle 582
Gulisano Paolo 550, 558
Gurniz Hans Sigmund Otto z 134
Gustaw II Adolf 375, 383
Guthe Hermann 26, 44
Guzikowski Krzysztof 440, 446
Gwagnin Aleksander 157
Gzella Grażyna 608
Gzella Jacek 608
Habas Lihi 28, 40
Habsburgowie (dynastia) 326, 330, 333, 336, 395, 401
Hachita 565–567
Hachlili Rachel 27, 36, 40
Hagen Walter Breeman van de 266, 267, 278
Hagi Mehmed Piri (Piri Karaman) 48
Hahn Oliver 247, 260
Hähner Ulrike 244, 261
Hajkiewicz Izabela 331, 338
Hallenberg Jonas 374
Hallie M. Franks 32, 39
Hallström Ann 217, 221
Haratym Andrzej 361, 380
Hardie Philip R. 17, 22
Harley John Brian 17, 21, 29, 32, 39, 282, 283, 286, 300, 302, 360, 379
Harris Edward Monroe 17, 22
Harris William V. 17, 22
Hartl Andreas 244, 261
Hauterive (pułkownik) 98
Hay George 513, 514, 545
Heiden Pieter van der 100
Hejking (szlachcic kurlandzki) 100
Helena Augusta 30
Helmers Helmer 273, 278, 374, 379
Helwig Martin 119–121, 129
Hełm-Pirgo Marian 521, 522
Henchman (kapitan) 295
Hendrykowski Marek 562, 572
Henneberger Kaspar 128–130
Henniges Ute 244, 261
Henryk Walezy 62
Herbst Stanisław 342, 346, 354
Herkules (mitologia) 205
Hernas Czesław 321, 337
Herodot z Halikarnasu 49
Hesh-Ke 565,566
Heyduk Bronisław 364
Hezser Catherine 30, 40
Hierokles 29
Hillerkuss Thomas 105, 144
Hindenberg Andreas 231–264
Hippolytos (Hipolit, mitologia) 27
Hocas Lope de 272
Hofenk de Graaff Judith 244
Hofmann Christa 244, 260, 261
Hogenberg Frans 85–87, 143, 147, 157, 369

Högman Hans 386, 393
Holl Lienhart 50, 55
Hölscher Tonio 20, 22
Holzwurm Izrael 134
Homann Johann Baptist 130–132, 308
Hondius Henricus 125, 126, 143, 144, 148, 312, 315–317, 320
Hondius Jodocus I 82, 107, 109–112, 125, 156, 309, 312, 313
Hondius Jodocus II 312
Hondius Wilhelm 136, 137, 175, 176, 178, 179, 211–222, 225, 226, 230, 345–347, 351
Hőők Johan G. 389, 391
Hopkins Keith 20, 22
Horacy (Kwintus Horacjusz Flakkus) 17, 307
Hörderlin Friedrich 452
Hornek (inżynier) 198
Horsky Monika 244, 260
Hotaki (dynastia) 581
Houtman Alberdina 30, 39
Hoyland Robert G. 31, 41
Hoyos Dexter 18, 20
Hruszewski Mychajło 353
Hubbard Jason C. 83
Hubbard William 281, 287, 290–295, 297, 299, 301, 304
Hughes Lorna 259, 262
Hugo Herman 93, 94
Huhsmann Enke 244, 261
Hul (syn Arama) 102
Humboldt Alexander von 463
Hünefeldt Andreas 199
Hunt Edward D. 30, 40
Hunt Lucy-Anne 28, 37, 40
Hurter Johann Christoph 126
Huys Pieter 100
Illicin Piotr 63
Inga (córka Bergmana) 564–566, 568
Irshai Oded 30, 40
Isaac Benjamin 20, 22
Isacson Claes-Göran 362, 380
Ismael I 55
Iwan IV Groźny 73-74
Iwanicka Magdalena 250
Iwaszkiewicz Piotr 40
Jacob Christian 28, 40
Jacobi (wł. Haresleben Jacobi Karl von) 188
Jacoby Adolf 25, 41
Jacyk Roman 342
Jafet (syn Noego) 101, 102
Jäger Eckhard 312, 319
James Liz 26, 32, 41
Jan II Kazimierz Waza (zob. Kazimierz Waza) 136, 333, 362
Janczak Julian 129, 145, 262
Janeczek Andrzej 397, 398, 401, 429, 430
Janion Maria 453, 464, 592
Janke Andreas 247, 260
Jankowska Maria 587, 593
Jankowski Placyd 455
Janocińska Bożena 471, 485
Janocki Jan Daniel 155, 171
Jansonius Wilhelm 122
Janssonius Johannes 83, 109, 112, 125, 312, 316, 317
Januszewicz Marcel 450, 451, 458, 459
Jastrzębowska Elżbieta 30, 41
Jaszczak Roman 469, 485
Jawan (syn Jafeta) 101, 102
Jeffreys Elizabeth 26, 38
Jensen Robin Margaret 27, 36, 41, 42
Jeschke Marlin 36, 41
Jezus z Nazaretu 31
Jobab (syn Joktana) 102
Johansson Egil 378, 380
Johnson Hugh 324–326, 329, 338
Johnson Scott Fitzgerald 36, 37, 41, 46

Jokiel Paweł 66, 77
Jones Quincy 562
Jong Marcus de 266, 278
Jowisz (mitologia) 71
Józef II Habsburg 395
Justynian (cesarz) 29–31
Jutrzenka-Supryn Dorota 231–263, 606
Juwenalis 307
Kacprzak Marta 182, 228
Kaczmarowski Michał 597, 607
Kaczor Idaliana 70, 72, 77
Kaerius Petrus (Pieter van den Keere) 119, 123–125, 144, 148, 313, 314, 320
Kalembka Sławomir 435, 444, 446
Kalpurniusz Sykulus 58, 63, 64
Kaplan Michael 41
Karol I Stuard 271, 283
Karol Ludwik Wittelsbach 271
Karol X Gustaw 361–364, 368, 369, 372, 373, 376, 378, 379
Karol XII Wittelsbach 370
Karpiński Adam 321, 337
Kasprowicz Tytus 569, 572
Kazanowski Marcin 182, 199, 202, 208, 210, 214, 221, 223
Kazhdan Alexander 27, 43
Kazimierz Waza (królewicz; zob. Jan II Kazimierz Waza) 198, 214, 224
Kersten Adam 361–363, 380
Keuning Johannes 153
Keyser Jacob 582, 583, 589
Khan Shuhab D. 54, 55
Kieniewicz Stanisław 435, 446
Kierłowicz Jan 474, 486
Kijas Juliusz 100, 145
Kim Moon S. 262
Kisiel Helena 471, 485
Kitt Wilhelm (William) 181
Kittim (syn Jawana) 101, 102
Kitzinger Ernst 26, 28, 29, 31, 41
Klaudyán Mikuláš (łac. Nicolas Claudianus) 119
Klein Konstantin 31, 41
Kleopatra VII Filopator 16
Klimek Robert 130, 145
Klonder Andrzej 334, 338
Klosterman Erich 33, 41
Knox Keith T. 246, 247, 260, 262
Kochanek Piotr 33, 41
Kochanowski Jan 57–76, 78, 79
Kochowski Wespazjan 322, 362–364
Koeman Cornelis 109, 112, 123, 125, 145, 155–157, 164, 171, 360, 380
Koikylides Kleopas 25, 41
Kolar Jana 244, 261
Kolenda Johanna 235–239, 242, 252, 261
Kolorado 564–568, 570
Kolumb Krzysztof 459
Kołakowski Leszek 588, 593
Komar Żanna 401
Komorowski Waldemar 369, 380
Komsta-Sławińska Karolina 254, 262, 263
Kondratowicz 475, 487
Konias Andrzej 235, 238, 239, 261
Koniecpolski Stanisław 413, 417
Konończuk Elżbieta 300, 302
Konopska Beata 9–12, 436, 446, 543, 545, 578, 593, 595–610
Konstantyn Wielki 30
Konvitz Josef W. 142, 145
Kopczyński Feliks 521
Kordt Weniamin (В.А. Корд) 342, 353
Korolko Mirosław 60, 76
Korzon Tadeusz 374, 380
Kos Wolfgang 401
Kosmas 29
Kossarzecki Krzysztof 361, 380
Kostkiewiczowa Teresa 562, 571
Kotarski Henryk 72, 77

Kowalczyk Jerzy 58, 60–63, 74, 77
Kozaczka Marian 470, 485
Kozica Kazimierz 121, 145
Kozielec Tomasz 250, 254, 263
Kozieł Zenon 607
Kozierowski Stanisław 440, 446
Kozmany Börries 401
Kräill Georg Ginther 511
Krasnowolski Bogusław 426, 427, 429, 430
Krassowska Irena 511, 521, 524, 535, 540, 541, 545
Krassowski Bogusław 511, 521, 523, 524, 535, 540, 541, 545
Kraszewski Józef Ignacy 450, 451, 459
Krausmüller Dirk 30, 41
Krawciw Bohdan (Б. Кравців) 342
Krawcow Siergiej 419, 430
Krawczuk Wojciech 357–382
Kreutz (pułkownik) 189, 208, 210
Krogt Peter van der 152, 171, 380
Krokosz Paweł 58
Kromer Marcin 372
Kron N. 121
Krueger Derek 31, 41
Krupiński Stanisław 477, 487
Krynicka Magdalena 579, 593
Krzewińska Anna 58, 59, 63, 77
Krzycki Andrzej 61
Krzywy Roman 47, 55, 66, 69, 76, 77
Krzyżanowska-Walaszczyk Ewa 575–594
Kubala Arkadiusz 554, 558
Kubiak Jarosława 581, 592
Kucała Marian 66, 77
Kucharski Wojciech 609
Kucharzewski Feliks 179, 229
Kuelzer Andreas 31, 42
Kuklińska Anna 10, 12
Kukulski Leszek 321, 322, 324, 328, 330, 333, 338, 362
Külzer Andreas 32, 41
Kunowski Jan 182
Kupisz Dariusz 73, 77, 199, 229
Kuran Michał 225, 229
Kuratowski Kazimierz 571, 572
Kurczewski Gabriel 334, 338
Kurek Piotr 248, 258
Kurpiński Karol 434
Kustra Iwan z Krzeszowa 61
Kuźma Marta 543, 545
Kwakkel Erik 247, 262
Kwaśna Karolina 281–304
Kwaśniewicz Katarzyna 237
Kwiecień Monika 30, 38
Kötting Bernhard 32, 41
Labuda Gerard 383, 384, 392
Lagrange Marie-Joseph 25, 42
Laguna 565
Lanckorońska Karolina 187, 188, 228
Lanckoroński Stanisław 363
Langenes Barent 82
Latomo Sigismund 88, 93, 94
Laxton Paul 282, 302
Leal Beatrice 26, 42
Leatherbury Sean V. 36, 42
Lelewel Joachim 444, 453
Lendon Jon E. 18, 22
Leslie Aleksander 181, 182, 188, 196, 204, 207, 209, 215, 216, 220, 224
Leśniewski Michał 555, 556, 558
Lewicki Józef 472, 486
Lewicki Zbigniew 291, 302
Lewis Clive Staples 550, 558
Lewis G. Malcolm 286
Lewis Warren 550
Lexton Paul 282, 300
Leyding Gustaw 492
Leyerle Blake 36, 42
Libera Kazimierz 521
Lichański Jakub Z. 553, 558
Liebeschuetz Wolf 31, 42

Limor Ora 31, 42
Ling Roger 29, 42
Linsenbarth Adam 42
Lipiński Wacław 175, 230
Lis Andreae 25
Lisiecka Katarzyna 433–448
Lisiewicz Stanisław 587, 593
Liske Ksawery 189, 229
Liwiusz Tytus 18
Loseby Simon T. 31, 45
Lössl Josef 30, 41
Lozovsky Natalia 29, 42
Lu Renfu 262
Lubinus Eilhard 305–320
Lubomirscy 333, 410
Lubomirski Stanisław 410, 411
Luckhardt Courtney 33, 42
Lud (syn Sema) 102
Ludwik XIII Burbon 579
Ludwik XV Burbon 141
Lutman Roman 237, 261
Lutyj A.A. 603
Lux Ute 30, 42
Łapka Walenty 57, 75
Łojewski Tomasz 252
Łopatecki Karol 10, 12, 19, 60, 77, 90, 145, 178, 182, 229, 357–382, 436, 446, 511, 545, 606
Łuczyński Jarosław 112, 145, 149, 604, 606–608
Łukasz Ewangelista 18
Maas Michael 31, 37
MacCormack Sabine 29, 42
MacDonald Joseph 562, 564, 566–568
MacKenna 561–573
MacKinnon Alison 378, 380
MacMillan Ken 282, 283, 302
MacMullen Ramsay 30, 42
Macrides Ruth 31, 42
Madaj (syn Jafeta) 101, 102
Madaliński Jakub 185
Madden Andrew M. 26, 31, 42
Madejski Paweł 58
Maggiolo Visconte 282
Magness Jodi 31, 43
Magog (syn Jafeta) 101, 102
Maguire Henry 27, 42
Maik Wiesław 496, 507
Majewski Alfred 410, 430
Makowski Tomasz 119, 122, 123, 144, 148–173
Maliniak Felicjan 524
Mango Cyril 27, 31, 43
Manikowska Halina 30, 46
Mansfeld Ernest von 511
Maraldi Giovanni Domenico 141
Maraval Pierre 32, 43
Marcjalis 13
Marczak Jan 364, 380
Mariette Pierre 117, 118
Marinelli Luigi 333, 338
Marino Giambattista 321, 322, 333
Martini Martino 112
Martyr Piotr 85
Mather Increase 291, 292, 299, 301
Mattingly David 19, 22
Mattisson Jerzy (George) 181, 182, 185, 188, 189, 196, 204, 207, 210, 221, 224
Matusiak Anna Bożena 324, 338
Mauks Michał 13–23
May Karl (Karol) 561, 572
Mayenowa Maria Renata 597, 608
Mayhem R. 13
Mazur Krzysztof 471, 485
McGarvey Kathleen 247, 261
McGill Scott 32, 39
McKenzie Matthew 282, 302
Mead William R. 385, 392
Meduza (mitologia) 298, 299
Medyna Franciszek z 88
Medyńska-Gulij Beata 581, 587, 592, 593

Megiser Hieronymus 134
Meimaris Yiannis 26, 43
Meksuła Mirosław 601, 608
Meller Stefan 343
Mello Francisco Manuel de 266, 268, 272, 278
Merian Mathäus 134, 135, 312, 510, 511, 545
Merian Matthaus syn 100
Merkator Gerard 109, 112, 122, 125, 152, 156, 157, 283
Mes (syn Arama) 102
Meserole Harrison T. 298, 302
Meszek (syn Jafeta) 101, 102
Metacomet (król Filip) 281, 291, 294, 297, 304
Meurer Peter H. 134, 145, 152, 171
Meusler Carl Siegmund 235, 239
Meyer Johannes 311
Meyer Stefan 250, 251
Michalczyk Zdzisław 66, 77
Michałowska Teresa 58, 59, 77
Michaś Anna 242
Mickiewicz Adam 74, 445, 449–454, 459, 462, 463, 467, 569
Mieg Friedrich von 395–432
Mileszczyk Robert 321–340
Miller Perry 292, 302
Milne Alan Alexander 569, 572
Miłobędzki Adam 411, 412, 430
Miodunka Piotr 363, 380
Mitchell William John Thomas 30, 43
Mitkowski Józef 365
Mojżesz 26
Monoco John 295
Montanus Benito Ariasa 100, 101, 143, 144, 147, 148
Moore John Michael 18, 21
Moreau César 435
Moretti Franco 281, 302
Morris Colin 31, 43
Morris Ian 20, 22
Morsztyn Jan Andrzej 321–340
Morsztyn Stanisław 321–324, 327, 333, 339
Moskorzowski Andrzej 183, 184, 189, 191
Moskorzowski Jan 178, 181–186, 188, 189, 191, 192, 197, 198, 215, 227, 228
Mossakowski Stanisław 411, 430
Moxham Noah 273, 278, 374, 379
Mrowcewicz Krzysztof 65, 77, 333, 338
Mroziński Franciszek 521
Muczkowski Józef 368, 380
Muehrecke P.C. 588, 589
Muennich Aleksander 493, 507
Muhammed ibn Ahmed ibn Iyas 52
Mulder Liek 276, 278
Mulryne James Ronald 374, 379
Mundell-Mango Marlia 27, 31, 43
Münster Sebastian 100, 102, 103, 119–121, 143, 144, 147, 148
Murphy-O'Connor Jerome 31, 43
Murray J. 513, 545
Murray Oswyn 18, 22
Mus (kapitan) 271
Musioł Ludwik 235, 237–239, 241, 242, 250, 261
Muzikevicius Algimantas 169
Mycielski Józef 600, 608
Naber l' Honoré 266, 279
Nabiałek Karol 363, 380
Nadolski Bronisław 59, 73, 77
Nagielski Mirosław 180, 228, 361, 362, 380, 381
Nałęcz-Korzeniowska Maria Regina 444–446
Nassau Ernst van 91, 92
Nassau Guillaume de 98
Nassau Hendrick van 91, 92
Nassau Justinus van 88, 93
Nassau-Siegen Jan van 88

Nazarewicz Andrzej 472, 473, 486
Negev Arabah 26, 43
Neil Christie 31, 45
Neptun (mitologia) 275
Neron (Lucius Domitius Ahenobarbus) 63
Neytchev Pavel 602, 603
Nicholl David 176
Nicholson Oliver 25, 39
Nicolai Cornelius 109
Nicolet Claude 18, 22, 28, 43
Niedźwiedź Jakub 10, 12, 65, 66, 74, 77, 286, 293, 302, 323, 332, 338
Niemirska-Pliszczyńska Janina 53, 55
Niemojewski Marcin 551, 553, 558
Nieścioruk Kamil 549–560
Nilzen Göran 366, 379
Nisser Wilhelm 366, 380
Nöbauer Irmgard 401, 430
Noe 102
Noga Zdzisław 361, 368, 379, 398, 426, 429, 430
Nowak Tadeusz Marian 98, 145, 360, 361, 381
Nowak-Dłużewski Juliusz 59, 65, 68, 73, 77
Nowakowski Wiktor 521
Nowicka-Jeżowa Alina 321, 322, 338
Nowosielska-Sobel Joanna 609
O'Callaghan Roger T. 25, 43
O'Donnell Polyakov Emma 30, 43
O'Mahony Anthony 32, 38
Ochab Maria 324, 338
Ochmann-Staniszewska Stefania 373, 381
Ocieczek Renarda 306, 307, 310, 318, 319, 333, 338
Ogierman Leonard 242
Okła Krzysztof 469, 472, 485, 486
Okopień-Sławińska Aleksandra 562, 571,572
Oktawian August 13–19, 23, 53
Olenderek Tomasz 469–488
Oliński Piotr 402
Olszański Tadeusz A. 555, 558
Olszewicz Bolesław 235, 237, 242, 261, 457, 465
Oman Charles 52, 55
Opitz Martin 213
Opyrchał Leszek 98, 100, 145, 561–573, 578, 586, 593
Oquendo Antonio de 268–273
Orański Fryderyk Henryk 93, 96, 225
Orański Maurycy 87, 91, 92
Orański Wilhelm 87, 88
Ortelius Abraham 9, 11, 82, 100, 101, 103–105, 112, 122, 143, 148, 156, 164, 312
Osiepek Marian 521
Ostrowska Katarzyna 59
Ostrowski Jerzy 10, 12, 127, 146, 397, 430, 436, 446, 578, 593, 606, 608
Ostrowski Wiesław 81, 145, 602, 603, 608
Ostrowski Wincenty 475, 486
Otwinowska Barbara 65, 77
Ousterhout Robert 29, 36, 42, 43
Ovadiah Asher 26, 43
Ovadiah Ruth 26, 43
Owidiusz (Publiusz Owidiusz Nazo) 307
Owidzki Joachim 476, 486
Pacek Jarosław 602, 608
Pagitt Ephraim 83, 84, 143, 144, 148
Palbitzki Mathias 357, 365–368, 370, 377, 382
Paldus Josef 396, 431
Palmer Paul 26, 44
Pan (mitologia) 63, 64, 66, 69, 71, 73, 75, 79
Panecki Tomasz 598, 608
Pannington John 271
Pappalardo Umberto 26, 44

Paprotny Zbigniew 150, 167, 171
Parandowski Jan 53, 55
Parczewski Michał 421, 431
Parker S. Thomas 26, 44
Partsch Joseph 235–237, 261
Partsch Joseph F.M. 14, 22
Passarotti Auteli 417
Pastorek Anna 265–280
Patkowski Ryszard 450, 451, 465
Pauli Andreas 374
Pauzaniusz 53, 55
Pawłowska-Wielgus Anna 471, 485
Peck Gregory 562, 563, 573
Pelc Janusz 65, 76, 77, 321, 338
Pelletier Monique 142, 145
Peña Maria Teresa 246, 262
Perłakowski Adam 402, 431
Pernal Andrew B. (А.Б. Перналь) 342, 343, 349, 353, 354
Perrone Lorenzo 37, 44
Perseval (kwatermistrz) 98
Persjusz 307
Perthées Karol de 455
Petro Heinrich 102
Petrus Krzysztof 368, 381
Petry Carl F. 53, 55
Pettegrew David K. 29, 38
Philips (kapitan) 295
*Piasecka Janina*484, 485
Piaseczyński Aleksander 182, 221
Piccirillo Michele 25, 27, 33, 37, 44
Pielichowski Juliusz 462
Piesowicz Antoni 521
Pietrzak Urszula 471, 485
Pihlar Boris 244, 261
Pileccy 61
Pilecki Mikołaj 61, 62
Pisarek Walery 608
Piskorski Jan M. 384, 392
Piwarski Kazimierz 579, 593
Pjatnickij Jurij Aleksandrovic 31, 43
Plantin Christopher 101, 103
Plater Ludwik 470, 486
Pleitner Johann 175, 176, 178, 179, 184, 188–191, 193, 197–199, 201–206, 211, 214–217, 222, 225, 227, 230
Pliniusz Starszy 13–16, 27
Pociask-Karteczka Joanna 463, 465
Pogorzelski Aleksander 521
Pol Wincenty 463–465
Polak Jerzy 234, 261
Połujański Aleksander 469, 470, 484, 486, 487
Pompe Matevž 244, 261
Popieliński Paweł 499, 507
Popiołek Bożena 292, 302
Pospiełow J. 601
Potocki Andrzej 417
Potter David S. 19, 20
Potthast Antje 244, 260, 261
Powell Lindsay 16, 22
Pravda Ján 603
Preriowy Pies 563–565, 567, 568, 570, 571
Prescott Andrew 259, 262
Pretwicz Bernard 62
Proć T. 582, 584
Prohaska Thomas 244, 261
Promitz Franciszek 238
Promnitz Karol 239
Promnitz Stanisław 239
Promnitz Zygfryd II 232, 239, 241
Promnitz Zygfryd starszy 239
Promnitzowie 232, 236, 239
Prozorowskij Siemion 181, 182, 186, 190, 192, 196, 206, 209, 214, 223
Prus Bolesław 9, 11
Pruten 497
Przegon Wojciech 470, 486
Przybytek Łukasz 361, 380
Ptolemeusz Klaudiusz 24, 26, 47, 50, 51, 55, 56, 111, 143, 147, 490, 579

Ptolemeuszowie 17
Pücklerowie 236
Pufendorf Samuel 362
Purcell Nicholas 18, 22
Purchla Jacek 401
Qin Jianwei 247, 262
Quintanar Jessica 54, 55
Raaflaub Kurt A. 17, 20, 22, 29, 42
Rachuba Andrzej 607
Radepont Marie 247, 260
Radziejowski Hieronim 376
Radziwiłł Krzysztof „Piorun" 59, 60
Radziwiłł Krzysztof „Sierotka" 122, 128, 151
Radziwiłł Krzysztof (II) 177, 180–182, 184, 185, 189, 199, 202, 207, 208, 210, 214, 217, 221, 227, 375
Radziwiłł Mikołaj „Rudy" 60, 74
Radziwiłł Zygmunt 192
Rahmer Thomas von der 384, 392
Rajca Czesław 470, 472, 486
Ram Joannes de 316–318, 320
Ranotowicz Stefan 365
Rastawiecki Edward 455
Ratajski Lech 602, 603, 608
Raymond André 50, 55
Raymond Joad 273, 278, 374, 379
Rączka-Jeziorska Teresa 451, 465
Recha Carl 216
Redi Francesco 322
Reibke Rebecca 244, 261
Reinl Harald 572
Reissland Birgit 244, 261
Rėklaitis Povilas 151, 155, 172
Rembowska Krystyna 496, 507
Rennell James 49
Rębkowski Marian 440, 446
Rice Talbot D. 31, 45
Richelieu Armand 193, 579
Rifat (syn Gomera) 101, 102
Rissik Andrew 550, 559
Ristow Walter W. 283, 302
Ritschl Friedrich Wilhelm 17, 22
Rizzi-Zannoni Giovanni Antonio 441, 446
Robinson Arthur H. 82, 114, 133, 146
Robinson Jancis 324–326, 329, 338
Rodenburgh Jan Cornelisz van 176, 177
Roma Carolo 88, 95, 96
Rooze Joop P.M. 145
Rörer Johann Günther 120
Rose Robert A. 556, 558
Rosen Reinhold 208, 210
Rościcki Stanisław 30, 44
Rott Dariusz 489, 490, 507
Rouchon Véronique 247, 260
Rousseau Philip 30, 44
Rowińska-Szczepaniak Maria 58, 77
Rowlandson Mary 295, 298
Rozworn Wilhelm (wł. Russwurm Valentin) 181
Roździeński Walenty 310
Rubiés Joan-Pau 31, 39
Rubin Rehav 33, 44
Rudbeckius Johannes 374, 375
Runciman Steven 31, 44
Rusnak Radosław 66, 77
Rutherford Ian 31, 32, 39
Rybicka Elżbieta 48, 55, 286, 374, 381, 463, 465
Ryczek W. 202, 204, 214, 222
Rydiger Monika 401
Rydlewska Zofia 453, 465
Rye Claude de 88
Ryzhenkov Mikhail 362
Rzadkowski Robert 562, 569
Rzepa Zbigniew 262
Sadeler Egidius 314
Said Edward 55
Salmon William Henry 52, 55
Sandin Bengt 378, 380
Sanson Nicolas d'Abberville 83, 107, 117, 118, 144, 148

Sapieżka Wasil Busławski 459
Sartre Maurice 30, 44
Sarzyński Antoni 364, 380
Saussaman (Sassamon) John 291, 294
Savalas Telly 562, 563, 565, 573
Savery Salomon 175, 176, 178, 189, 198–202, 211, 212, 222, 227, 230
Sawicki Artur 472, 486
Scamozzi Vincenzo 411
Schall James V. 557, 558
Scheid John 18, 22
Scheidel Walter 16, 20–22
Schelhaas Bruno 28, 40
Schenck Petrus 115, 147
Schick Robert 29, 32, 44
Schilder Gunther 149, 154, 155, 157, 160–163, 171, 172, 360, 380
Schiller Eli 31, 37
Schlichtmann Hansgeorg 603
Schmidt Benjamin 282, 302
Schmidt Oskar 217, 228
Schönaich Ferdynand von 374
Schulte Jörg 58, 64, 66, 77
Schulten Adolf 25, 44
Schumacher Gottlieb 26, 44
Schwakopf Jerzy 16, 21, 31, 44
Schwarz Werner Michael 401
Schwengeln Georg von 511
Scullard Howard Hayes 16, 21
Seguin Joseph-Dominique 142
Séjourné Paul-M. 26, 44
Selim I 48–50, 52, 54, 56
Sem (syn Noego) 102
Semotanová Eva 312, 319
Sephermnos (syn Jaktana) 102
Setkowicz Stefan 521, 523, 524
Setton Kenneth M. 31, 44.
Seutter Matthaeus 308
Sharif Omar 562, 563, 573
Shepardson Christine 30, 44
Shevchuk Ivan 247, 260
Shewring Margaret 374, 379
Shippey Tom 557, 558
Shirley Rodney W. 83, 101, 109, 146
Sidiropoulos George 13
Sidorek Janusz 299, 302
Siedlik Krzysztof 384, 392
Siewierski Henryk 600, 608
Sikora Franciszek 61, 77
Simčič Jure 244, 261
Simon Marcel 30, 44
Sirko Mieczysław 471, 485
Sitkowa Anna 310, 319
Sivan Hagith 33, 44
Siwicka Dorota 434, 446, 449–468
Skrycki Radosław 261, 305–320, 555, 558, 604, 606–608
Slootjes Daniëlle 15, 21
Sławek Tadeusz 462, 465
Sławiński Janusza 562, 571, 572
Słowacki Juliusz 445
Słowaczyński Jędrzej 433–448
Smart Lez 32, 44
Smith John 281–285, 287, 300, 301, 303
Smith Jonathan Z. 29, 44
Smith Julie Ann 30, 44
Soave Gian Francesco 588
Sobczyński Eugeniusz 511, 512, 521, 545
Sobieski Wacław 60, 76
Sokalski Jacek 71, 78
Sokołowska Jadwiga 321, 338
Soplica Jacek (Ksiądz Robak) 569
Sossa Rostyslav 341–356
Sourdis Henri de 268
Spallek Waldemar 496, 507, 543, 545, 604, 608
Spinola Ambrogio Doria 88–95, 106
Spondowski Jan 180, 205
Spyry Aleksandra 237, 242
Squatriti Paolo 33, 39
Stade Arne 362, 381

Stamm Edward 504, 507
Stańczyk Henryk 533, 534, 545, 546
Starowieyski Marek 40
Starowolski Szymon 372, 373, 377
Stasiewska Zofia 343
Staszic Stanisław 464, 465
Stawiński Piotr 292, 302
Steen Jensen Georgius (Jørgen) 187,188, 228
Stefan Batory 57, 59, 61–63, 71–75, 79, 374
Steinby Eva Margareta 13, 21
Stenger Jan 33, 44
Stevenson Robert Louis 561, 572
Stępień Paweł 322, 338
Stępniak Katarzyna 542, 545
Stillwell Richard 26, 43
Štolfa Andrej 244, 261
Strabon 18, 495
Strachey Barbara 554, 555, 558
Stramek Bożena 440, 447
Strauchold Grzegorz 543, 545, 600, 609
Strlič Matija 244, 261
Strońska-Przybyła Joanna 237
Stroumsa Guy G. 31, 42
Stryjkowski Maciej 157
Suliborski Andrzej 495, 496, 507
Sulzbach Filip von 363
Surmak Aleksandra 246, 262
Syme Ronald 16
Syrokomla Władysław (Ludwik Kondratowicz) 454
Szady Bogumił 496, 507
Szaflarski Józef 233, 237–239, 242, 262, 598, 609
Szaniawska Lucyna 81–146, 287, 301, 509–548, 579, 593, 606
Szantyr Jerzy 449, 454–457, 459–461, 465–467
Szarfenberger Mikołaj 57
Szczerbicka-Ślęk Ludwika 74, 76
Szczygieł Ryszard 70, 78
Szein Michaił Borysowicz (Szehin) 176–179, 181, 182, 186, 188–193, 196, 197, 199, 205, 207–212, 214, 220, 221, 223
Szeliga Jan 128, 146
Szelińska Wacława 490, 507
Szultka Zygmunt 384
Szura Romualda 579, 593
Szwartze Michał 475, 477, 486, 487
Szwejkowska Halina 305, 319
Szymkiewicz Leonard 521
Śląski Jan 59, 77
Tafiłowski Piotr 47–56
Talbert Richard J.A. 26, 44
Talgam Rina 27, 36, 45
Tally Robert T. 48, 56
Tarasiuk Tomasz 383–394
Tarszisz (syn Jawana) 101, 102
Tasso Torquato 322
Tatarkiewicz Anna 60, 76
Taylor Edward 298
Teokryt 64
Tersmeden Lars 364, 381
Tessin Georg 377, 381
Tęczyński Krzysztof 328
Thomas (kolonista) 294
Thome Heinrich 511
Thompson Lee 562, 572, 573
Thomsen Peter 32, 33, 45
Thoreau Henry David 462, 464, 465
Thury Cesar-Francois Cassini de 141
Thury Jean-Dominique Cassini de 141, 142
Tibbs (sierżant) 565, 566, 568, 570
Tierney James J. 15, 22
Tikhonova Olha 408, 431
Tiomkin Dimitri 562
Tiras (syn Jafeta) 101, 102
Tirion Isaak 575–594
Tittenbrun Andrzej 470, 475, 486
Togarma (syn Gomera) 101, 102

Toher Mark 17, 22
Tokarczuk Olga 575–594
Tolkien Christopher 550–552, 554
Tolkien John Ronald Reuel 9, 11, 549–560
Tomczak Andrzej 98, 145
Tomczak Barbara 333, 338
Tomkiewicz Władysław 193, 229, 419, 431
Tompson Benjamin 281, 287, 298, 299, 304
Topornicki Maciej 62
Torrecuso Marqués de 127
Tourneur Maurice 572
Toussaint-Samat Maguelonne 324, 338
Trajan Marek Ulpiusz 16
Trąbski Maciej 421, 430
Triest Felix 234, 262
Trilling James 27, 45
Trogus Pompejusz 17
Tromp Maarten 265–280
Troyes Chrétiena de 60, 76
Tsafrir Yoram 28, 30, 33, 45
Tscherning Dawid 225, 226
Tubal (syn Jafeta) 101, 102
Tuberon Ludwik de Crieva 47–56
Tulak Kinga 604, 609
Turzański Józef 477, 486
Tuwim Julian 569, 572
Twardowski Samuel 177, 179, 225–228
Tyacke Sarah 283, 302
Tyborowski Jerzy 521
Tygielski Wojciech 63, 78
Tyszkiewicz (Tiškevičius) Konstanty 449–468
Tyszkiewicz Jan 437, 447
Ufano Diego 179, 228
Unwin Tim 325, 332, 338
Vaiedelich Stéphane 247, 260
Val Pierr du 83
Valk Gerard 115, 143, 147
Varick (pułkownik) 98
Vasari Giorgio 27
Velde Willem van de 270
Veyne Paul 20, 23
Viegas Rita 246, 260, 262
Vigènere Blaise de 372
Vikan Gary 36, 45
Viscount John Charles 49
Visscher Claes Janszoon syn 88–90, 92, 267–269
Visschera Nicolaasa II 155
Wachowiak Bogdan 384, 392
Wagner Marek 362, 381
Walczak Wojciech 10, 362, 369, 380, 511, 545
Walczy Łukasz 399
Waldau Franz von 397
Waldenfels Bernhard 299, 302
Waldseemüller Martin 282
Walińska Marzena 63, 78
Walker Peter W.L. 30, 45
Walker R.C. 555, 558
Wallace Robert W. 17, 22
Wallace-Hadrill Andrew 17, 23
Wallis Helen M. 82, 114, 133, 146
Walmsley Alan 31, 45
Wapowski Bernard 455
Warland Rainer 26, 36, 45
Warmo (syn Wildewuda) 497
Wassenberg Eberhard 179, 222–225, 227, 228
WatanabeO'kelly Helen 374, 379
Watts Edward J. 32, 39
Wawryczyn Maria (М.Г. Вавричин) 342, 346, 347, 349, 351, 354
Webb Ruth 32, 37, 41, 45
Weber Ekkehard 26, 45
Weigel Peter 28, 40
Weinbeer von (Johann Pleitner) 189, 190
Weingarten Susan 30, 45
Weitzmann Kurt 29, 33, 39, 45

Wergiliusz (Publiusz Wergiliusz Maro) 17, 58, 63, 64
Wernerowa Wiesława 465
Wescoat Bonna D. 36, 43
Wesseling Peter (Wesselingius) 29, 45
Westphal Bertrand 48, 56
Weszpiński Paweł 127, 146, 397, 430, 436, 446, 578, 593
Wheeler Thomas 284
Widewuda 497
Wieder Fryderyk Casparus 149-150, 153, 171
Wierix Joannes 100
Wierzbicka-Trwoga Krystyna 58, 77
Wiktoria (mitologia) 205
Wilken Robert L. 29, 32, 45, 46
Wilkinson John 29, 46
Wilkowski Stanisław 478, 487
Williams Charles 550
Williamson H.G.M. 31, 41
Wimmer Jan 361, 381
Winchester Ian 378, 380
Winter Michael 53, 56
Wiseman T. Peter 14, 17, 23
Wispania Polla 14
Wiszowata-Walczak Katarzyna 362, 381
With Witte de 266, 267, 270, 273, 274, 276
Witkowska Aleksandra 32, 46
Witsen Nicolaes 266, 278
Wittenberg Arvid 376
Wittke Anne 26, 46
Witwicki Janusz 419, 431
Władysław IV Waza 90, 91, 136, 175–179, 197–202, 204, 211–213, 216, 217, 222, 224–227, 230, 333
Włodarczyk Edward 440, 446
Włoskowicz Wojciech 599–601, 606, 609
Wolak Bogdan 489–508
Wolski Józef 53, 55
Wolski Józef 579, 593
Wolski Ludwik 455, 456
Wołoszyn Magdalena 597, 609
Woodward David 17, 21, 29, 32, 39, 283, 286, 291, 302, 360, 380
Woodward Walter W. 282, 283, 302, 303
Woolf Greg 20, 21, 23
Wójcik Marcin 495, 507
Wójcik Zbigniew 343
Wójcik-Góralska Danuta 72, 73, 78
Wróbel Piotr 47, 55
Würtz Paul 378
Wütz (sierżant-major) 98
Wytyczak Roman 129, 146
Yager Ronald R. 571, 572
Yasin Ann Marie 36, 46
Yeager Suzanne M. 30, 46
Zabrasynthio M.J. 374
Zadeh Lotfi Asker (właściwie Aliaskerzadeh Lotfi) 571, 572
Zadzik Jakub 178, 193–196, 214
Zalat Abdel-Fattah A. 54, 55
Zalewska-Lorkiewicz Katarzyna 36, 46
Zamoyski Jan 57, 59, 60, 62, 63, 73–75, 79, 417
Zamoyski Marcin 59
Zamoyski Stanisław 62
Zandvliet Kees 360, 379
Zanker Paul 17, 23
Zaremska Hanna 30, 46
Zawadzka Danuta 300
Zbaraski Krzysztof 411
Zeus (mitologia) 71
Zielińska Marta 464
Zieliński Karol 521
Zieliński T. 158, 159, 161
Ziemierski Maciej 369, 381
Zivier Ezechiel 237, 262

Zölitz-Möller Reinhard 385–387, 393
Zugaj Leszek 470, 475, 486
Zur Shalev 101, 145
Zurawińska Zofia 579, 593
Zygmunt I Stary 364
Zygmunt II August 364
Zygmunt III Waza 62, 136, 180, 181, 206, 209, 375
Żabko-Potopowicz Antoni 71, 77
Żaboklicka Anna 69
Żebrowski Jan 477, 480, 482, 486
Żygawski Jakub 470, 486
Żyszkowska Wiesława 496, 507, 603
Żytkowicz Helena 62, 77
Немова К.А. 164